K. MARKSAS
F. ENGELSAS

RINKTINIAI RAŠTAI
DVIEM TOMAIS

II
TOMAS

VILNIUS — 1950

LKP(b) CK PARTIJOS ISTORIJOS INSTITUTAS —
MARKSO—ENGELSO—LENINO INSTITUTO FILIALAS

VALSTYBINĖ
POLITINĖS IR MOKSLINĖS LITERATŪROS LEIDYKLA

TURINYS

Leidinys Nr. 87. Tiražas 10 000 egz. Pasirašyta spausdinti 1950.VII.4. LV 14974.
Popieriaus formatas 60×92. 30,5 spaudos lanko. 32,85 apsk. leid. lanko.
1 spaudos lanke 42 100 ženklų. Kaina Rb. 14,—.

Spaudė valst. „Vaizdo“ sp. Vilniuje, Birštono g-vė Nr. 2. Užsak. Nr. 2281.

K. MARKSAS

GOTOS PROGRAMOS KRITIKA

F. ENGELSO PRATARMĖ

Čia spausdinamas rankraštis — programos projekto kritika drauge su lydraščiu Brakei — 1875 metais, prieš pat jungtinį Gotos suvažiavimą[1], buvo pasiųstas Brakei, kad tas supažindintų su juo Geibą, Auerį, Bebelį ir Libknechtą, o paskui grąžintų Marksui. Kadangi partijos suvažiavimas Halėje diskusijas dėl Gotos programos įtraukė į darbotvarkę, tai aš, dar ilgiau delsdamas paskelbti visuomenei šį svarbų, šioms diskusijoms, gal būt, svarbiausią dokumentą, jausčiausi darąs nusikaltimą.

Šis rankraštis betgi turi dar ir kitą, platesnę reikšmę. Jame pirmą kartą aiškiai ir tiksliai išdėstyta Markso pažiūra į kryptį, kurios Lasalis laikėsi nuo pat savo agitacinės veiklos pradžios, ir būtent tiek į Lasalio ekonominius principus, tiek ir į jo taktiką.

Negailestingas aštrumas, su kuriuo Marksas čia išnagrinėja programos projektą, nepermaldomumas, su kuriuo jis pareiškia savo išvadas, atskleisdamas projekto silpnybes, — visa tai šiandien, po penkiolikos metų, jau nieko nebegali įžeisti. Specifiški

[1] Gotos suvažiavime (1875 m. gegužės 22—27 d.) buvo suvienytos dvi tuo metu egzistavusios Vokietijos darbininkų organizacijos — Libknechto ir Bebelio vadovaujama Socialdemokratų darbininkų partija (vadinamieji eizenachininkai) ir Hazenkleverio, Haselmano ir Telkės vadovaujama lasalininkų organizacija (Visuotinė Vokietijos darbininkų sąjunga) — į vieningą Vokietijos socialistų darbininkų partiją. *Red.*

lasalininkai egzistuoja dar tik užsienyje, kaip vienišos atlaužos, o nuo Gotos programos, kaip visiškai nepatenkinamos, Halėje atsisakė netgi jos kūrėjai[1].

Vis dėlto, kur buvo galima nekenkiant reikalui, aš praleidau kai kuriuos aštrius, atskiriems asmenims taikomus išsireiškimus ir įvertinimus, pakeisdamas juos taškais. Taip būtų pasielgęs ir pats Marksas, jeigu jis šį rankraštį šiandien spausdintų. Vietomis aštrus šio rankraščio tonas buvo sukeltas dviejų aplinkybių. Pirma, Marksas ir aš su Vokietijos judėjimu buvome suaugę glaudžiau, negu su bet kuriuo kitu; todėl šiame programos projekte paskelbtas lemiamas žingsnis atgal turėjo sukelti ypač smarkų mūsų pasipiktinimą. Antra, tuomet (vos dvejiems metams praslinkus po Internacionalo kongreso Hagoje)[2] mes buvome pačiame įkarštyje kovos su Bakuninu ir jo anarchistais, kurie mums vertė atsakomybę už visa tai, kas dėjosi Vokietijos darbininkų judėjime, tad reikėjo tikėtis, kad mums bus priskirta ir slapta šios programos tėvystė. Šie sumetimai dabar atkrinta, o su jais atkrinta ir atitinkamų vietų reikalingumas.

Taip pat ir cenzūros sumetimais kai kurie sakiniai pakeisti taškais. Ten, kur man teko parinkti švelnesnį išsireiškimą, jis duodamas laužtiniuose skliausteliuose. Šiaip rankraštis išspausdintas pažodžiui.

Londonas, 1891 m. sausio 6 d.

Parašė F. Engelsas
Išspausdinta žurnale „Neue Zeit“ 1891 m.

Spausdinama pagal žurnalo tekstą
Versta iš vokiečių kalbos

---

[1] Vokietijos socialdemokratų partijos suvažiavimas Halėje — pirmasis suvažiavimas panaikinus ypatingąjį įstatymą prieš socialistus — V. Libknechtui, svarbiausiam Gotos programos autoriui, pasiūlius, 1890 m. spalio 16 d. nutarė sekančiam partijos suvažiavimui paruošti naują programos projektą. Naujoji programa buvo priimta 1891 m. spalio mėnesį Erfurto suvažiavime (Erfurto programa). *Red.*

[2] I Internacionalo kongresas, įvykęs 1872 m. rugsėjo mėnesį Hagoje, praėjo kovos prieš bakunininkus ženkle. Kongreso dauguma palaikė Generalinę Tarybą, kuriai vadovavo Marksas. Bakuninas buvo pašalintas iš Internacionalo. *Red.*

K. MARKSAS

LAIŠKAS V. BRAKEI

Londonas, 1875 m. gegužės 5 d.

Brangusis Brake!

Žemiau dedamas kritiškas pastabas dėl suvienijamosios programos malonėkite perskaitęs perduoti susipažinti Geibui ir Aueriui, Bebeliui ir Libknechtui. Aš esu apkrautas darbu ir priverstas žymiai peržengti gydytojų man nustatytas darbo laiko ribas. Todėl man nebuvo jokio „malonumo" parašyti tokį ilgą rašinį. Tačiau tai buvo reikalinga, kad vėliau partiniai draugai, kuriems šios pastabos skiriamos, klaidingai neišsiaiškintų žygių, kuriuos aš, iš savo pusės, turėsiu padaryti. — Turiu galvoje trumpą pareiškimą, kurį po jungtinio suvažiavimo Engelsas ir aš paskelbsime; mes pareikšime, kad mes nedalyvavome rengiant minėtą principinę programą ir su ja nieko bendro neturime.

Tai yra būtina, nes užsienyje yra paplitusi partijos priešų rūpestingai palaikoma nuomonė — nuomonė visiškai klaidinga, — kad mes iš čia slapta vadovaują vadinamosios Eizenacho partijos judėjimui. Dar savo neseniai išėjusioje knygoje rusų kalba[1] Bakuninas laiko mane, pavyzdžiui, atsakingu ne tik už visas tos partijos programas ir t. t., bet ir už kiekvieną Libknechto padarytą žygį nuo pat jo bendradarbiavimo su Liaudies partija pradžios. Be to, mano pareiga neleidžia man kad ir diplomatišku tylėjimu pripažinti programos, kuri, mano įsitikinimu, visiškai niekam tikusi ir demoralizuoja partiją.

Kiekvienas tikro judėjimo žingsnis yra svarbesnis už tuziną programų. Todėl, jeigu buvo negalima — o aplinkybės to neleido — nueiti *toliau už* Eizenacho programą, tai reikėjo tiesiog sudaryti susitarimą dėl veiksmų prieš bendrą priešą. Bet jeigu sudaromos principinės programos (užuot tai atidėjus ligi to laiko, kada jos bus bendru darbu paruoštos per ilgesnį laikotarpį), tai tuo pačiu viso pasaulio akivaizdoje nustatomos gairės, iš kurių žmonės sprendžia apie partinio judėjimo lygį. Lasalininkų vadai atėjo

---

[1] *Bakuninas M.,* Valstybingumas ir anarchija. Ciurichas, 1873 m. *Red.*

pas mus todėl, kad tai padaryti juos privertė aplinkybės. Jeigu jiems iš pat pradžių būtų buvę pasakyta, kad į jokį maininінkavimą principais nebus įsileista, tai jie būtų *turėję* pasitenkinti veikimo programa arba organizaciniu bendro veikimo planu. Vietoj to jiems leidžiama atvykti apsiginklavus mandatais, ir, iš savo pusės, tie mandatai pripažįstami privalomais, taigi, pasiduodama malonei ar nemalonei tų, kurie patys reikalingi pagalbos. Be to dar, jie sušaukia suvažiavimą dar *prieš kompromisinį* suvažiavimą, tuo tarpu kai sava partija sušaukia savo suvažiavimą tik *post festum*[1]. Čia aiškiai buvo siekiama išvengti bet kurios kritikos ir neleisti susivokti savajai partijai. Yra žinoma, kad darbininkai patenkinti jau vien susivienijimo faktu, tačiau klystama, jeigu manoma, kad šis akimirksnio laimėjimas ne per brangiai pirktas.

Beje, programa niekam tikusi ir nepriklausomai nuo to, kad ji kanonizuoja lasalinį tikėjimo simbolį.

Artimiausiu laiku aš nusiųsiu Jums „Kapitalo" prancūziškojo leidimo paskutiniuosius sąsiuvinius[2]. Spausdinimą ilgesnį laiką buvo sutrukdęs Prancūzijos vyriausybės uždraudimas. Šią savaitę ar ateinančios pradžioje knyga bus baigta. Ar Jūs gavote šešis pirmuosius sąsiuvinius? Malonėkite man taip pat parašyti Bernhardo Bekerio adresą, kuriam aš irgi turiu nusiųsti paskutiniuosius sąsiuvinius.

„Volksstaat" knygų leidykla[3] turi savotiškus papročius. Taip, pavyzdžiui, man ligi šio momento nebuvo atsiųstas nė vienas naujo „Kelno komunistų bylos" leidimo egzempliorius.

Geriausių linkėjimų.

Jūsų *Karlas Marksas*

---

[1] — po šventės, t. y. per vėlai. *Red.*

[2] Paties Markso redaguotas prancūziškasis „Kapitalo" pirmojo tomo vertimas buvo leidžiamas sąsiuviniais 1872—1875 m. Paryžiuje. *Red.*

[3] Kalbama apie partijos leidyklą, kuri buvo Leipcige prie centrinio Vokietijos socialdemokratijos organo „Volksstaat" („Liaudies Valstybė") redakcijos (1869—1876 m.). *Red.*

K. MARKSAS

PASTABOS DĖL VOKIETIJOS DARBININKŲ PARTIJOS PROGRAMOS

I

1. „Darbas yra bet kurio turto ir bet kurios kultūros šaltinis, *o kadangi* naudingas darbas yra galimas tik visuomenėje ir per visuomenę, tai darbo pajamos priklauso nesumažintos ir lygiomis teisėmis visiems visuomenės nariams"

Pirmoji paragrafo dalis: „Darbas yra bet kurio turto ir bet kurios kultūros šaltinis".

Darbas *nėra* bet kurio turto *šaltinis. Gamta* yra toks pat vartojamųjų verčių šaltinis (o iš jų kaip tik ir susideda daiktinis turtas!), kaip ir darbas, kuris pats tėra tik vienos iš gamtos jėgų, žmogaus darbo jėgos, pasireiškimas. Aukščiau minėtą frazę jūs rasite kiekviename vaikų elementoriuje, ir ji teisinga tik tiek, kiek ja *suprantama,* kad darbas atliekamas, turint reikiamų objektų ir įrankių. Tačiau socialistinėje programoje neturi būti tokių buržuazinių išsireiškimų, nutylinčių tas *sąlygas,* kurios vienos tik ir tesuteikia jiems prasmę. Kiek žmogus iš anksto žiūri į gamtą, šį visų darbo priemonių ir objektų šaltinį, kaip savininkas, elgiasi su ja, kaip su jam priklausančiu daiktu, tiek jo darbas tampa vartojamųjų verčių, taigi ir turto, šaltiniu. Buržua turi labai rimtą pagrindą darbui priskirti *antgamtinę kuriamąją galią,* nes kaip tik iš darbo gamtinio sąlygotumo išplaukia, kad žmogus, neturįs jokios kitos nuosavybės, išskyrus savo darbo jėgą, bet kurioje visuomeninėje ir kultūrinėje būklėje turi būti vergas kitų žmonių, tapusių materialinių darbo sąlygų savininkais. Tik jų leidžiamas jis gali dirbti, taigi, tik jų leidžiamas — gyventi.

Bet palikime tą sakinį tokį, koks jis yra, kad ir kokie būtų jo trūkumai. Kokios gi išvados reikėtų laukti? Atrodo, šios:

„Kadangi darbas yra bet kurio turto šaltinis, tai ir visuomenėje niekas negali pasisavinti turto kitaip, kaip tik pasisavindamas darbo produktą. Tad jeigu jis pats nedirba, tai jis gyvena iš svetimo darbo ir savo kultūrą taip pat įsigyja svetimo darbo sąskaita".

O tuo tarpu žodelyčiais *„o kadangi"* prie pirmojo sakinio prisegamas antras, kad išvada būtų padaryta iš šio antrojo sakinio, o ne iš pirmojo.

Antroji paragrafo dalis: „Naudingas darbas yra galimas tik visuomenėje ir per visuomenę".

Pagal pirmąjį teiginį darbas buvo bet kurio turto ir bet kurios kultūros šaltinis, vadinasi — jokia visuomenė negalima be darbo. O dabar mes, priešingai, sužinome, kad joks „naudingas" darbas negalimas be visuomenės.

Lygiai taip pat galima būtų pasakyti, kad tik visuomenėje nenaudingas arba net visuomenei žalingas darbas gali tapti verslo šaka, kad tik visuomenėje galima gyventi nieko neveikiant ir t. t. ir t. t., — trumpai tariant, nurašyti visą Ruso.

O kas yra „naudingas" darbas? Juk tai tik toks darbas, kuris duoda iš anksto numatytą naudingą rezultatą. Laukinis (o žmogus, nustojęs būti beždžione, yra laukinis), kuris užmuša akmenimi žvėrį, renka vaisius ir t. t., atlieka „naudingą" darbą.

Trečia. Išvada: „O kadangi naudingas darbas yra galimas tik visuomenėje ir per visuomenę, tai darbo pajamos priklauso nesumažintos ir lygiomis teisėmis visiems visuomenės nariams".

Tai bent išvada! Jei naudingas darbas yra galimas tik visuomenėje ir per visuomenę, tai darbo pajamos priklauso visuomenei, o atskiram darbininkui iš tų pajamų tenka tik tiek, kiek nėra reikalinga išlaikyti darbo „sąlygai" — visuomenei.

Ir iš tikrųjų, šį teiginį visais laikais iškeldavo *kiekvienos tuolaikinės visuomeninės santvarkos* gynėjai. Visų pirma eina vyriausybės ir visų prie jos prisiplakusiųjų pretenzijos — vyriausybė juk esanti visuomeninis organas visuomeninei tvarkai palaikyti; toliau eina įvairių privatinės nuosavybės rūšių pretenzijos, nes įvairios privatinės nuosavybės rūšys esančios visuomenės pagrindas, ir t. t. Tokias tuščias frazes, kaip matote, galima sukinėti ir vartyti, kaip nori.

Pirmoji ir antroji paragrafo dalys gali turėti bent kiek suprantamą sąryšį tik taip suredaguotos:

„Turto ir kultūros šaltiniu darbas tampa tik būdamas visuomeninis darbas", arba, kas yra visai tas pat, „visuomenėje ir per visuomenę".

Šis teiginys neginčijamai teisingas, nes jeigu izoliuotas darbas (manoma, kad jo daiktinės sąlygos yra) ir gali sukurti vartojamąsias vertes, tai jis negali sukurti nei turto, nei kultūros.

Tačiau lygiai taip pat neginčijamas ir kitas teiginys:

„Kiek darbas visuomeniškai vystosi, tapdamas tuo būdu turto bei kultūros šaltiniu, tiek pat išsivysto neturtas ir skurdas darbininko pusėje, o turtas ir kultūra nedarbininko pusėje".

Tai — visos ligšiolinės istorijos dėsnis. Taigi, vietoje bendrų frazių apie „darbą" ir „visuomenę", čia reikėjo aiškiai parodyti,

kaip dabartinėje kapitalistinėje visuomenėje pagaliau buvo sukurtos tos materialinės ir kitos sąlygos, kurios darbininkus įgalina ir verčia sugriauti tą visuomeninį prakeikimą.

O iš tikrųjų visas šis formos atžvilgiu nevykęs, o turinio atžvilgiu klaidingas paragrafas įtrauktas čia tik tam, kad Lasalio formulė apie „nesumažintas darbo pajamas" būtų įrašyta pirmuoju lozungu į partijos vėliavą. Prie „darbo pajamų", „lygių teisių" ir kt. aš grįšiu vėliau, nes tas pats dalykas kiek kitokia forma kartojasi ir toliau.

> 2. „Šiuolaikinėje visuomenėje darbo priemonės yra kapitalistų klasės monopolis. Tuo sąlygojama darbininkų klasės priklausomybė yra visų formų skurdo ir vergavimo priežastis".

Šis iš Internacionalo įstatų paskolintas teiginys šia „pataisyta" redakcija yra klaidingas.

Šiuolaikinėje visuomenėje darbo priemonės yra žemės savininkų (žemės nuosavybės monopolis yra netgi kapitalo monopolio pagrindas) *ir* kapitalistų monopolis. Internacionalo įstatai atitinkamame punkte nemini nei pirmosios, nei antrosios monopolistų klasės. Jie kalba apie *„darbo priemonių, t. y. pragyvenimo šaltinių, monopolį"*. Priedas *„pragyvenimo šaltinių"* pakankamai rodo, kad į darbo priemones įeina ir žemė.

Pataisa buvo padaryta todėl, kad Lasalis dėl dabar visiems žinomų motyvų puolė *tik* kapitalistų klasę, bet ne žemės savininkus. Anglijoje kapitalistas dažniausiai nesti net tos žemės savininkas, ant kurios stovi jo fabrikas.

> 3. „Darbo išvadavimas reikalauja padaryti darbo priemones visos visuomenės nuosavybe ir kolektyviškai reguliuoti visuminį darbą, teisingai paskirstant darbo pajamas".

„Padaryti darbo priemones visos visuomenės nuosavybe" reiškia, tur būt, jas „paversti visos visuomenės nuosavybe". Bet tai tik tarp kitko.

Kas yra „darbo pajamos"? Darbo produktas ar jo vertė? O pastaruoju atveju — ar visa produkto vertė, ar tik ta vertės dalis, kurią darbas naujai pridėjo prie suvartotų gamybos priemonių vertės?

„Darbo pajamos" — tai miglotas vaizdinys, Lasalio iškeltas vietoj apibrėžtų ekonominių sąvokų.

Kas yra „teisingas paskirstymas"?

Argi buržua netvirtina, kad šiuolaikinis paskirstymas yra „teisingas"? Ir argi jis iš tikrųjų nėra vienintelis „teisingas" paskirstymas šiuolaikinio gamybos būdo pagrindu? Argi ekonominius santykius reguliuoja teisinės sąvokos, o ne priešingai, — ar

nekyla teisiniai santykiai iš ekonominių? O ir socialistiniai sektantai argi ne įvairiausiai vaizduojasi „teisingą“ paskirstymą?

Norėdami žinoti, ką šiuo atveju reikia suprasti žodžiais „teisingas paskirstymas“, mes turime pirmąjį paragrafą sugretinti su šiuo paragrafu. Pastarasis turi galvoje tokią visuomenę, kurioje „darbo priemonės yra visos visuomenės nuosavybė ir visuminis darbas yra kolektyviškai reguliuojamas“, o iš pirmojo paragrafo mes matome, kad „darbo pajamos priklauso nesumažintos ir lygiomis teisėmis visiems visuomenės nariams“.

„Visiems visuomenės nariams“? Net ir nedirbantiesiems? Kurgi tuomet „nesumažintos darbo pajamos“? Tik dirbantiems visuomenės nariams? Kurgi tuomet visų visuomenės narių „lygios teisės“?

Bet „visi visuomenės nariai“ ir „lygios teisės“, matyti, tėra vien frazės. O dalyko esmė yra ta, kad šioje komunistinėje visuomenėje kiekvienas darbininkas turi gauti lasališkas „nesumažintas darbo pajamas“.

Jei išsireiškimą „darbo pajamos“ iš pradžių imsime darbo produkto prasme, tai kolektyvinės darbo pajamos bus *visuminis visuomenės produktas.*

Iš jo dabar reikia atimti:

Pirma, tai, kas reikalinga padengti suvartotoms gamybos priemonėms.

Antra, pridėtinę dalį gamybai išplėsti.

Trečia, atsargos arba draudimo fondą nelaimingų atsitikimų, gaivalinių nelaimių atvejui ir t. t.

Šie atskaitymai iš „nesumažintų darbo pajamų“ yra ekonominė būtinybė, ir jų dydis turi būti nustatomas pagal esamas priemones bei jėgas, iš dalies pagal tikimybių teoriją, tačiau jokiu būdu jų neišskaičiuosi pagal teisingumą.

Lieka antroji visuminio produkto dalis, skirta būti vartojimo reikmenimis.

Prieš pradedant individualinį jos paskirstymą, iš jos vėl atimama:

Pirma, bendrosios, su gamyba nesusijusios valdymo išlaidos.

Ši dalis iš karto žymiai sumažės, palyginus su tuo, kokia ji yra šiuolaikinėje visuomenėje, ir ji tuo labiau mažės, kuo labiau vystysis naujoji visuomenė.

Antra, tai, kas skiriama bendroms reikmėms patenkinti, kaip antai: mokykloms, sveikatos apsaugos įstaigoms ir t. t.

Ši dalis iš karto žymiai padidės, palyginus su tuo, kokia ji yra šiuolaikinėje visuomenėje, ir ji tuo labiau didės, kuo labiau vystysis naujoji visuomenė.

Trečia, fondai nedarbingiesiems ir kt., trumpai tariant, tai, kas šiandien priklauso vadinamajai oficialiajai beturčių globai.

Tik dabar mes prieiname tą „paskirstymą", kurį programa dėl Lasalio įtakos taip siauraprotiškai vien tik ir teturi galvoje, būtent, tą vartojimo reikmenų dalį, kuri padalijama tarp individualių kolektyvo gamintojų.

„Nesumažintos darbo pajamos" nepastebimai pavirto jau „sumažintomis", nors tai, kas iš gamintojo atskaitoma kaip iš privataus asmens, tiesiogiai ar netiesiogiai eina jo, kaip visuomenės nario, naudai.

Kaip išnyko frazė apie „nesumažintas darbo pajamas", taip dabar išnyksta ir frazė apie „darbo pajamas" aplamai.

Kolektyvizmo principais organizuotoje, bendra gamybos priemonių nuosavybe pagrįstoje visuomenėje gamintojai savo gaminių nemaino; darbas, sunaudotas produktams pagaminti, tiek pat maža čia pasireiškia *kaip* šių produktų *vertė,* kaip tam tikra jų turima daiktinė ypatybė, nes dabar, priešingai kapitalistinei visuomenei, individualinis darbas jau ne aplinkiniu keliu, o betarpiškai egzistuoja kaip sudėtinė visuminio darbo dalis. Išsireiškimas „darbo pajamos", ir dabartiniu metu atmestinas dėl savo dviprasmiškumo, netenka tuo būdu bet kurios prasmės.

Čia mes susiduriame ne su tokia komunistine visuomene, kuri yra *išsivysčiusi* ant savo pačios pagrindo, bet su tokia, kuri, priešingai, ką tik *iškyla* iš kapitalistinės visuomenės ir kuri todėl visais atžvilgiais — ekonominiu, doroviniu ir protiniu — dar teturi liekanų senosios visuomenės, iš kurios gelmių ji išėjo. Sutinkamai su tuo, kiekvienas atskiras gamintojas gauna iš visuomenės — po visų atskaitymų — lygiai tiek, kiek jis pats jai duoda. Tai, ką jis yra davęs visuomenei, sudaro individualinį jo darbo pajų. Pavyzdžiui, visuomeninė darbo diena susidaro iš individualinių darbo valandų sumos; kiekvieno atskiro gamintojo individualinis darbo laikas — tai jo atlikta visuomeninės darbo dienos dalis, jo įdėtoji į ją dalis. Jis gauna iš visuomenės kvitą, kad jis atliko tiek ir tiek darbo (atskaičius jo darbą visuomeninių fondų naudai), ir pagal šį kvitą jis gauna iš visuomenės atsargų tokį vartojimo reikmenų kiekį, kuriam pagaminti sunaudota tiek pat darbo. Tą patį darbo kiekį, kurį jis davė visuomenei viena forma, jis atgauna kita forma.

Čia, matyti, viešpatauja tas pats principas, kuris reguliuoja prekių mainus, kiek pastarieji esti lygių verčių mainai. Turinys ir forma čia pasikeitė, nes pasikeitusiomis aplinkybėmis niekas negali duoti ką nors kita, kaip savo darbą, ir, antra vertus, niekas negali pereiti atskirų asmenų nuosavybėn, kaip tik

individualiniai vartojimo reikmenys. Tačiau kiek tai liečia pastarųjų paskirstymą tarp atskirų gamintojų, čia viešpatauja tas pats principas, kaip ir mainantis prekiniais ekvivalentais: tam tikras darbo kiekis viena forma mainomas į lygiai tokį pat darbo kiekį kita forma.

Todėl *lygi teisė* čia iš principo vis dar tebėra *buržuazinė teisė*, nors principas ir praktika čia vienas antram jau nebeprieštarauja, tuo tarpu mainai ekvivalentais prekių mainuose egzistuoja tik *vidutiniškai imant*, o ne kiekvienu atskiru atveju.

Nepaisant šios pažangos, ši *lygi teisė* vienu atžvilgiu dar vis tebėra apribota buržuaziniais rėmais. Gamintojų teisė yra *proporcinga* jų teikiamam darbui; lygybė reiškiasi tuo, kad matuojama *lygiu matu* — darbu.

Tačiau vienas žmogus yra fiziniu ar protiniu atžvilgiu pranašesnis už kitą, vadinasi, per tą patį laiką atlieka daugiau darbo arba gali ilgiau dirbti; o kad darbas galėtų būti matu, jis turi būti nustatomas trukme arba intensyvumu, nes kitaip jis nustotų buvęs matu. Ši *lygi* teisė yra nelygi teisė nelygiam darbui. Ji nepripažįsta jokių klasinių skirtumų, nes kiekvienas tėra darbininkas, kaip ir visi kiti; tačiau ji patylomis pripažįsta nelygius individualinius gabumus, o tuo pačiu ir nelygų darbingumą natūraliomis privilegijomis. *Todėl ji, kaip ir kiekviena teisė, savo turiniu yra nelygybės teisė.* Pagal savo prigimtį teisė gali būti tik tada, kai pritaikomas lygus matas; tačiau nelygūs individai (o jie nebūtų skirtingi individai, jeigu jie nebūtų nelygūs) gali būti matuojami tuo pačiu matu tik tiek, kiek jie vertinami vienodu požiūriu, kiek jie imami iš *tam tikros* vienos pusės, pavyzdžiui, tuo atveju, kai į juos žiūrima *tik kaip į darbininkus,* o daugiau nieko nematoma juose, viso kito nepaisoma. Toliau: vienas darbininkas vedęs, kitas ne, vienas turi daugiau vaikų, negu kitas, ir t. t. ir t. t. Taigi, lygiai dirbant ir todėl lygiai dalyvaujant visuomeniniame vartojimo fonde, vienas gaus faktiškai daugiau, negu kitas, vienas bus turtingesnis už kitą ir pan. Norint visų šių trūkumų išvengti, teisė, užuot buvusi lygi, turėtų būti nelygi.

Tačiau šie trūkumai yra neišvengiami pirmojoje fazėje komunistinės visuomenės, kokia ji po ilgų gimdymo skausmų yra ką tik atsiradusi iš kapitalistinės visuomenės. Teisė niekados negali būti aukštesnė už visuomenės ekonominę santvarką ir jos sąlygojamą kultūrinį išsivystymą.

Aukščiausiojoje komunistinės visuomenės fazėje, po to, kai išnyks žmogų pavergiąs jo pajungimas darbo pasidalijimui; kai išnyks kartu su tuo protinio ir fizinio darbo priešingumas; kai darbas liausis buvęs tik priemonė pragyventi, o pats taps pirmąja gy-

venimo reikme; kai kartu su visapusišku individų išsivystymu išaugs ir gamybinės jėgos ir visi visuomeninio turto šaltiniai ims lietis pilna srove, — tik tada tebus galima visiškai įveikti siaurą buržuazinės teisės akiratį, ir visuomenė galės savo vėliavoje įrašyti: Kiekvienas pagal sugebėjimus, kiekvienam pagal reikmes!

Aš nuodugniau sustojau ties „nesumažintomis darbo pajamomis", iš vienos pusės, ir „lygia teise" bei „teisingu paskirstymu"— iš antros, norėdamas parodyti, kaip sunkiai nusikalstama, kai, iš vienos pusės, mūsų partijai norima užkarti kaip dogmas tuos vaizdinius, kurie savo laiku turėjo tam tikrą prasmę, tačiau dabar yra virtę pasenusiu frazių šlamštu, o iš antros pusės, realistinį supratimą, su tokiu vargu įskiepytą partijai, bet dabar jau suleidusį į ją šaknis, vėl norima iškraipyti ideologinėmis teisinėmis bei kitokiomis nesąmonėmis, taip mėgstamomis demokratų bei prancūzų socialistų.

Be viso to, kas aukščiau išdėstyta, aplamai buvo klaidinga vadinamąjį *paskirstymą* laikyti dalyko esme ir jį labiausiai užakcentuoti.

Bet kuris vartojimo reikmenų paskirstymas visuomet tėra tik pačių gamybos sąlygų paskirstymo pasekmė. O pastarųjų paskirstymas išreiškia paties gamybos būdo pobūdį. Pavyzdžiui, kapitalistinis gamybos būdas remiasi tuo, kad daiktinės gamybos sąlygos kapitalo nuosavybės ir žemės nuosavybės pavidalu yra nedarbininkų rankose, tuo tarpu masė turi vien asmeninę gamybos sąlygą — darbo jėgą. Jei gamybos elementai yra paskirstyti šitaip, tai iš to savaime išplaukia ir dabartinis vartojimo reikmenų paskirstymas. O jeigu daiktinės gamybos sąlygos bus kolektyvinė pačių darbininkų nuosavybė, tai susidarys taip pat ir vartojimo reikmenų paskirstymas, skirtingas nuo dabartinio. Vulgarusis socializmas (o iš jo ir tam tikra demokratijos dalis) perėmė iš buržuazinių ekonomistų manierą laikyti ir traktuoti paskirstymą kaip kažką nepriklausomą nuo gamybos būdo ir todėl vaizduoti socializmą kaip dalyką, kuris daugiausia liečia paskirstymą. Bet kadangi tikrasis santykis jau seniai išaiškintas, tai kam vėl grįžti atgal?

4. „Darbo išvadavimas turi būti reikalas darbininkų klasės, kurios atžvilgiu visos kitos klasės sudaro *tik vieną reakcinę masę*".

Pirmoji strofa paimta iš Internacionalo įstatų įžanginių žodžių, tačiau „pataisyta". Ten pasakyta: „Darbininkų klasės išvadavimas turi būti pačių darbininkų reikalas"; o čia, priešingai,

„darbininkų klasė“ turi išvaduoti — ką? — „darbą“. Tesupranta, kas gali.

Užtat, tarytum žalai atitaisyti, toliau eina antistrofa — gryniausios rūšies lasalinė citata: „kurios (darbininkų klasės) atžvilgiu visos kitos klasės sudaro *tik vieną reakcinę masę*“.

„Komunistų Manifeste“ pasakyta: „Iš visų klasių, kurios šiandien stovi prieš buržuaziją, tik proletariatas tėra *tikrai revoliucinė klasė*. Visos kitos klasės smunka ir nyksta stambiajai pramonei besivystant, o proletariatas yra jos pačios produktas“[1].

Buržuazija, kaip stambiosios pramonės nešėja, čia laikoma revoliucine klase feodalų ir vidurinių luomų atžvilgiu, besistengiančių išlaikyti visas tas socialines pozicijas, kurias sukūrė pasenusieji gamybos būdai. Taigi, jie nesudaro *drauge su buržuazija* tik vieną reakcinę masę.

Iš antros pusės, proletariatas yra revoliucingas buržuazijos atžvilgiu, nes jis, pats išaugęs stambiosios pramonės dirvoje, siekia gamybą atpalaiduoti nuo to kapitalistinio pobūdžio, kurį buržuazija stengiasi įamžinti. Tačiau „Manifestas“ čia priduria, kad „viduriniai luomai“ tampa revoliucingi „tik tiek, kiek jiems gresia perėjimas į proletariato eiles“.

Taigi šiuo požiūriu vėl yra nesąmonė, kad darbininkų klasės atžvilgiu jie drauge su buržuazija ir net su feodalais „sudaro tik vieną reakcinę masę“.

Argi per pastaruosius rinkimus amatininkams, smulkiesiems pramonininkams ir pan., taip pat *valstiečiams* buvo pareiškiama: „Mūsų atžvilgiu jūs su buržua ir feodalais sudarote tik vieną reakcinę masę“?

Lasalis „Komunistų Manifestą“ mokėjo atmintinai, kaip jo ištikimieji pasekėjai moka jo sukurtus šventraščius. Ir jeigu jis taip grubiai iškreipė „Manifestą“, tai tik tam, kad pateisintų savo nukreiptą prieš buržuaziją sąjungą su absoliutistiniais ir feodaliniais priešininkais.

Be to, aukščiau nurodytame paragrafe išmintingasis Lasalio posakis iš viso tempte įtemptas už plaukų be jokio sąryšio su šia nevykusiai „ištaisyta“ citata iš Internacionalo įstatų. Taigi čia stačiai akiplėšiškas išsišokimas, kuris, žinoma, anaiptol nėra nemalonus p. Bismarkui, vienas iš tų pigiųjų stačiokiškumų, kuriuos fabrikuoja Berlyno Maratas[2].

---

[1] Žr. šio leidinio pirmojo tomo 17 psl. *Red.*

[2] Berlyno Maratu Marksas čia ironiškai pavadina, matyti, Haselmaną, centrinio lasalininkų organo „Neuer Social-Demokrat“ („Naujasis Socialdemokratas“) vyriausiąjį redaktorių. *Red.*

5. „Siekdama išsivaduoti, darbininkų klasė veikia visų pirma *šiuolaikinės nacionalinės valstybės rėmuose,* suprasdama, kad būtinas jos pastangų, kurios yra bendros visų kultūringųjų šalių darbininkams, rezultatas bus tarptautinis tautų susibroliavimas".

Priešingai „Komunistų Manifestui" ir visam ankstesniajam socializmui, Lasalis į darbininkų judėjimą žiūrėjo siauriausiu nacionaliniu požiūriu. Čia juo sekama, ir tai vyksta po Internacionalo veiklos!

Savaime aišku, jog darbininkų klasė, kad ji aplamai galėtų kovoti, turi pas save namie susiorganizuoti *kaip klasė,* ir jog betarpiška jos kovos arena yra jos pačios šalis. Tiek jos klasinė kova ne turiniu, bet, kaip sako „Komunistų Manifestas", „savo forma" yra nacionalinė. Tačiau „šiuolaikinės nacionalinės valstybės rėmai" — pavyzdžiui, Vokietijos imperijos — patys savo ruožtu yra ekonominiu atžvilgiu pasaulinės rinkos „rėmuose", o politiniu atžvilgiu — valstybių sistemos „rėmuose". Bet kuris pirklys žino, kad Vokietijos prekyba tuo pačiu metu yra ir užsienio prekyba, ir p. Bismarko didybė glūdi kaip tik jo vedamoje tam tikros rūšies *tarptautinėje* politikoje.

Į ką gi suveda Vokietijos darbininkų partija savo internacionalizmą? Į žinojimą, to, kad jos siekimų rezultatas bus *„tarptautinis tautų susibroliavimas".* Ši frazė, paskolinta iš buržuazinės Taikos ir laisvės lygos[1], turi būti tarptautinės darbininkų klasių brolybės ekvivalentu jų bendroje kovoje prieš viešpataujančiąsias klases bei jų vyriausybes. Taigi, apie Vokietijos darbininkų klasės *tarptautines funkcijas* — nė žodžio! Ir tai turi būti jos lozungas prieš savąją buržuaziją, jau susibroliavusią prieš ją su visų kitų šalių buržuazija, ir prieš sąmokslininkišką p. Bismarko tarptautinę politiką!

Iš tikrųjų programos internacionalizmas stovi *dar nepalyginamai žemiau* už laisvosios prekybos partijos internacionalizmą. Ir ši tvirtina, kad jos siekimų rezultatas būsiąs „tarptautinis tautų susibroliavimas". Tačiau ji šį tą ir *veikia* ta kryptimi, kad prekyba taptų tarptautinė, ir jokiu būdu nesitenkina tuo, kad žino visas tautas prekiaujant pas save namie.

Tarptautinė įvairių šalių darbininkų klasės veikla jokiu būdu nepriklauso nuo *„Tarptautinės Darbininkų Asociacijos"* egzistavi-

[1] *Tarptautinė taikos ir laisvės lyga* — įsteigta 1867 m. Ženevoje buržuazinių demokratų ir pacifistų organizacija. Pirmasis Internacionalas, Markso skatinamas ir vadovaujamas, ryžtingai kovojo prieš demagoginius Lygos lozungus, kurie proletariatą atitraukdavo nuo klasių kovos. *Red.*

mo. Pastaroji buvo tik pirmas mėginimas sukurti tai veiklai centrinį organą, mėginimas, kuris savo sukelto postūmio dėka paliko neišdildomų rezultatų, bet kuris savo *pirmąja istorine forma*, žlugus Paryžiaus Komunai, toliau negalėjo būti įgyvendinamas.

Bismarko „Norddeutsche“ turėjo visišką teisę savo šeimininko malonumui paskelbti, kad Vokietijos darbininkų partija savo naujojoje programoje išsižadėjo internacionalizmo[1].

II

„Remdamasi šiais principais, Vokietijos darbininkų partija visomis teisėtomis priemonėmis siekia *laisvos valstybės* — *ir* — socialistinės visuomenės; darbo užmokesčio sistemos panaikinimo *drauge su geležiniu darbo užmokesčio dėsniu* — ir — bet kurio pavidalo išnaudojimo panaikinimo; bet kurios socialinės ir politinės nelygybės pašalinimo“.

Prie „laisvos“ valstybės aš grįšiu vėliau.

Taigi, ateityje Vokietijos darbininkų partija turi tikėti Lasalio „geležiniu darbo užmokesčio dėsniu“! Kad jis nepradingtų, padaroma nesąmonė: kalbama apie „darbo užmokesčio sistemos (turėtų būti: samdomojo darbo sistemos) panaikinimą *drauge su* geležiniu darbo užmokesčio dėsniu“. Jeigu aš panaikinu samdomąjį darbą, tai, žinoma, panaikinu ir jo dėsnius, ar jie būtų „geležiniai“, ar minkšti kaip kempinė. Tačiau Lasalio kova prieš samdomąjį darbą sukasi beveik išimtinai apie šį vadinamąjį dėsnį. Todėl, norint įrodyti, kad Lasalio sekta nugalėjo, „darbo užmokesčio sistema“ turi būti panaikinta *„drauge su* geležiniu darbo užmokesčio dėsniu“, o ne be jo.

Kaip žinoma, iš „geležinio darbo užmokesčio dėsnio“ Lasaliui nepriklauso niekas, išskyrus žodį „geležinis“, jo pasiskolintą iš Gėtės „amžinų, geležinių, didžiųjų dėsnių“. Žodis *„geležinis“* — tai etiketė, iš kurios pažįsta vienas kitą tikratikiai. Tačiau jeigu aš priimu dėsnį su Lasalio antspaudu, taigi, ir jo prasme, tai aš turiu jį priimti ir su Lasalio pagrindimu. O kas gi tai yra? Kaip parodė Langė jau tuoj po Lasalio mirties, tai — (paties Langės skelbiama) Maltuso gyventojų augimo teorija. Bet jeigu ši teorija teisinga, tai panaikinti „geležinio dėsnio“ aš jau *niekaip negaliu*, net ir šimtą kartų panaikindamas samdomąjį darbą, nes tuo-

[1] Marksas turi galvoje vedamąjį, kuris buvo išspausdintas „Norddeutsche Allgemeine Zeitung“ („Visuotinis Šiaurės Vokietijos Laikraštis“) 67 nr., 1875 m. kovo 20 d. Dėl socialdemokratų partijos programos 5-jo punkto vedamajame buvo pažymėta, kad „socialdemokratų agitacija daugeliu atžvilgių tapo atsargesnė“ ir kad ji „išsižada Internacionalo“. *Red.*

mel šis dėsnis viešpatauja ne vien samdomojo darbo sistemoje, bet ir *kiekvienoje* visuomenės sistemoje. Kaip tik ta teorija remdamiesi, ekonomistai jau daugiau kaip penkiasdešimt metų įrodinėja, kad socializmas negalįs pašalinti *pačios gamtos sąlygojamo* skurdo, o tegalįs padaryti jį *visuotinį*, vienodai paskirstyti po visą visuomenės paviršių!

Tačiau visa tai nėra svarbiausias dalykas. *Visiškai nepriklausomai* nuo to, kad Lasalis *klaidingai* suprato šį dėsnį, tikrai pasipiktinimą keliantis žingsnis atgal glūdi štai kur.

Po Lasalio mirties *mūsų* partijoje prasiskynė kelią mokslinė pažiūra, kad darbo užmokestis yra ne tai, kuo jis *atrodo*, būtent, ne *darbo vertė*, arba *kaina*, bet tik užmaskuota *darbo jėgos vertės*, arba *kainos*, forma. Tuo vieną kartą visiems laikams buvo sugriautas tiek visas ligšiolinis buržuazinis darbo užmokesčio supratimas, tiek ir visa ligi šiol prieš šį supratimą nukreipta kritika, buvo aiškiai nustatyta, kad samdomajam darbininkui teleidžiama dirbti savo paties egzistencijai palaikyti, t. y. leidžiama *gyventi*, tik jei jis tam tikrą laiką dirba veltui kapitalisto (taigi, ir tų, kurie drauge su juo suėda antvertę) naudai; kad ta ašis, apie kurią sukasi visa kapitalistinės gamybos sistema, yra siekimas padidinti šio veltui atliekamo darbo kiekį, prailginant darbo dieną arba pakeliant darbo našumą, kitaip sakant — padidinant darbo jėgos įtempimą ir t. t.; kad, vadinasi, samdomojo darbo sistema yra vergovės sistema, ir būtent tokios vergovės, kuri tampa tuo žiauresnė, kuo labiau išauga darbo visuomeninės gamybinės jėgos, nepaisant to, ar darbininkas gauna geresnį ar blogesnį užmokestį. Ir štai dabar, po to, kai šis supratimas vis labiau ir labiau prasiskina kelią mūsų partijoje, grįžtama atgal prie Lasalio dogmų, nors dabar žmonės turėtų žinoti, kad Lasalis *nesuprato*, kas yra darbo užmokestis, ir, sekdamas buržuaziniais ekonomistais, regimybę laikė dalyko esme.

Tat panašu į tai, tarytum tarpe vergų, pagaliau atskleidusių savo vergovės paslaptį ir pakėlusių maištą, vienas iš jų, tebebūdamas pasenusių vaizdinių įtakoje, įrašytų į sukilimo programą: vergovė turi būti panaikinta, nes vergovės sistemoje vergų maitinimas negali pakilti aukščiau tam tikro, labai žemo maksimumo!

Jau vien tas faktas, kad mūsų partijos atstovai galėjo padaryti tokį pasibaisėtiną pasikėsinimą prieš partijos masėje paplitusią pažiūrą, argi neįrodo, su kokiu nusikalstamu lengvabūdiškumu, su kokiu nesąžiningumu jie ėmėsi kompromisinės programos sudarymo darbo!

Vietoje neaiškios baigiamosios paragrafo frazės — „bet kurios socialinės ir politinės nelygybės pašalinimo“ — reikėjo pasakyti,

kad, panaikinus klasinius skirtumus, pati savaime išnyks ir bet kuri iš jų išplaukianti socialinė ir politinė nelygybė.

III

„Praskinti keliui socialiniam klausimui išspręsti Vokietijos darbininkų partija reikalauja steigti gamybines draugijas, *valstybei remiant, esant demokratinei darbo liaudies kontrolei.* Pramonėje ir žemės ūkyje gamybinių draugijų *turi būti sukurta* tiek, *kad iš jų atsirastų socialistinė visuminio darbo organizacija*".

Po Lasalio „geležinio darbo užmokesčio dėsnio" — to paties pranašo gydomieji vaistai. „Kelias praskinamas" jo vertu būdu. Vykstančios klasių kovos vietoje pastatoma laikraščių rašeivų frazė apie „socialinį *klausimą*", kuriam *„išspręsti"* „praskinamas kelias". „Socialistinė visuminio darbo organizacija" „atsiranda" ne iš revoliucinio visuomenės pertvarkymo proceso, bet „valstybei remiant" gamybines draugijas, kurias *„sukuria" valstybė,* o ne darbininkai. Tai įsivaizdavimas, visiškai vertas Lasalio fantazijos, kad su valstybinių subsidijų pagalba taip pat lengvai galima sukurti naują visuomenę, kaip ir nutiesti naują geležinkelį!

Iš gėdos likučio „valstybės parama" pavedama... demokratinei „darbo liaudies" kontrolei.

Pirma, „darbo liaudis" Vokietijoje susideda daugiausia iš valstiečių, o ne iš proletarų.

Antra, žodis „demokratinis" vokiškai reiškia „liaudies valdžios" („volksherrschaftlich"). Tai ką gi reiškia „liaudies valdžios darbo liaudies kontrolė"? Ir tai dar tokios darbo liaudies, kuri, keldama valstybei tokius reikalavimus, tuo pačiu visiškai prisipažįsta nesanti valdžioje ir nesanti pribrendusi valdyti!

Nėra reikalo leistis čia į kritiką recepto, kurį, Luji Filypui valdant, išrašė Biušė, *stodamas prieš* Prancūzijos socialistus, ir kurį priėmė reakciniai darbininkai iš „Atelier"[1]. Didžiausia blogybė taip pat nėra tai, kad į programą buvo įrašyta ši specifiška stebuklinga gydymo priemonė, bet tai, kad aplamai iš klasinio judėjimo požiūrio grįžtama į sektantinio judėjimo požiūrį.

Kai darbininkai siekia sudaryti sąlygas kolektyvinei gamybai visos visuomenės mastu ir visų pirma pas save nacionaliniu mastu, tat reiškia tik tiek, kad jie kovoja dėl perversmo dabartinėse

[1] *„Atelier"* („Dirbtuvė") — darbininkų mėnesinis žurnalas, ėjęs Paryžiuje 1840—1850 m.; buvo Biušės katalikiškojo socializmo idėjų įtakoje. *Red.*

gamybos sąlygose, ir tai neturi nieko bendro su kooperatinių draugijų steigimu valstybei remiant. O kiek tat liečia dabartines kooperatines draugijas, tai jos turi *tik* tiek vertės, kiek jas sukūrė savarankiškai patys darbininkai ir jos nesinaudoja nei vyriausybių, nei buržuazijos globa.

IV

Dabar pereinu prie skyriaus apie demokratiją.

A. *„Laisvas valstybės pagrindas".*

Visų pirma, pagal II skyrių, Vokietijos darbininkų partija siekia „laisvos valstybės".

Laisva valstybė — kas tai yra?

Valstybę padaryti laisvą — toli gražu nėra atsikračiusių ribota, ištikimiems valdiniams būdinga galvosena darbininkų tikslas. Vokietijos imperijoje „valstybė" beveik taip pat „laisva", kaip ir Rusijoje. Laisvė yra tai, kad valstybė iš organo, stovinčio viršum visuomenės, būtų paverčiama organu, visiškai pajungtu tai visuomenei; ir šiandien valstybės formos yra daugiau ar mažiau laisvos pagal tai, kiek jos apriboja „valstybės laisvę".

Vokietijos darbininkų partija — bent tuo atveju, jeigu ji priima šią programą, — parodo, kaip paviršutiniškai ji tėra įsisavinusi socialistines idėjas; užuot laikiusi esamąją visuomenę (o tai galioja ir kiekvienai būsimai visuomenei) esamos valstybės *pagrindu* (arba būsimą visuomenę būsimos valstybės pagrindu), ji, priešingai, laiko valstybę kažkokia savarankiška būtybe, turinčia savus *„dvasinius, dorovinius, laisvus pagrindus".*

O be to, dar tas grubus piktnaudžiavimas programoje žodžiais *„šiuolaikinė valstybė", „šiuolaikinė visuomenė"* ir dar grubesnis nesupratimas tos valstybės, kuriai ji kelia savo reikalavimus!

„Šiuolaikinė visuomenė" yra kapitalistinė visuomenė, kuri egzistuoja visose civilizuotose šalyse, daugiau ar mažiau laisva nuo viduramžiškų priemaišų, daugiau ar mažiau kiekvienos šalies istorinio vystymosi ypatybių modifikuota, daugiau ar mažiau išsivysčiusi. Priešingai, „šiuolaikinė valstybė" keičiasi su kiekviena valstybės siena. Prūsų Vokietijos imperijoje ji visiškai kitokia, negu Šveicarijoje, Anglijoje visiškai kitokia, negu Jungtinėse Valstybėse. Taigi, „šiuolaikinė valstybė" yra fikcija.

Tačiau, nepaisant margo jų formų įvairumo, įvairios įvairių civilizuotų šalių valstybės turi tarp savęs bendra tai, kad jos visos stovi ant šiuolaikinės buržuazinės, kapitalistiškai daugiau ar mažiau išsivysčiusios visuomenės pagrindo. Todėl jos turi ir kai

kurių bendrų esminių požymių. Šia prasme galima kalbėti apie „šiuolaikinį valstybingumą", priešingai ateičiai, kai bus mirusi dabartinė jo šaknis — buržuazinė visuomenė.

Tuomet kyla klausimas: kokį pasikeitimą patirs valstybingumas komunistinėje visuomenėje? Kitais žodžiais: kurios tuomet pasiliks visuomeninės funkcijos, analogiškos dabartinėms valstybės funkcijoms? Į šį klausimą galima atsakyti tik moksliškai; ir kiek tūkstančių kartų mes belipdytume žodį „liaudis" su žodžiu „valstybė", vis tiek nė per plauką nepriartėsime prie problemos išsprendimo.

Tarp kapitalistinės ir komunistinės visuomenės yra revoliucinio pirmosios pavertimo antrąja laikotarpis. Šį laikotarpį atitinka ir pereinamasis politinis laikotarpis, ir šio laikotarpio valstybė negali būti niekas kita, kaip *revoliucinė proletariato diktatūra*.

Tačiau programa neliečia nei šios pastarosios, nei būsimojo komunistinės visuomenės valstybingumo.

Jos politiniuose reikalavimuose nėra nieko, išskyrus seną, visiems žinomą demokratinę litaniją: visuotinė rinkimų teisė, tiesioginė įstatymų leidyba, liaudies teisė, liaudies apginklavimas ir t. t. Tai tėra paprastas buržuazinės Liaudies partijos[1], Taikos ir laisvės lygos atgarsis. Tai tėra vien tokie reikalavimai, kurie, jeigu jie neišpūsti iki fantastinių vaizdinių, yra jau *įgyvendinti*. Tiktai valstybė, kuri juos įgyvendino, yra ne Vokietijos imperijos ribose, bet Šveicarijoje, Jungtinėse Valstybėse ir t. t. Šios rūšies „ateities valstybė" yra šiuolaikinė valstybė, nors ji ir yra už Vokietijos imperijos „rėmų".

Vienas dalykas betgi yra užmirštas. Kadangi Vokietijos darbininkų partija įsakmiai pareiškia, jog ji veikia „šiuolaikinės nacionalinės valstybės", taigi, *savo* valstybės, prūsų Vokietijos imperijos, ribose, — antraip dauguma jos reikalavimų būtų beprasmiški, nes reikalaujama juk tik to, ko neturima, — tai jie neturėtų užmiršti svarbiausio dalyko, būtent, kad visi tie puikūs dalykėliai remiasi vadinamojo liaudies suverenumo pripažinimu ir todėl tinka tik *demokratinėje respublikoje*.

Jei jau neužteko drąsos reikalauti demokratinės respublikos, kaip tai darė Prancūzijos darbininkų programos Luji Filypui ir Luji Napoleonui valdant, — ir išmintingai, nes aplinkybės liepia būti atsargiems, — tai nereikėjo griebtis ir to triuko, kuris nėra

[1] *Liaudies partija* buvo įkurta 1865 m. rugsėjo mėnesį Darmštadte ir reorganizuota Štutgarto suvažiavime 1868 m. rugsėjo mėnesį. Tai buvo smulkiosios buržuazijos, daugiausia Pietų Vokietijos, partija, priešpastačiusi smulkiaburžuazinius federalizmo principus Bismarko politikai, siekusiai suvienyti Vokietiją junkerių Prūsijos hegemonijoje. *Red.*

nei „doras“[1], nei „garbingas“, — reikalauti dalykų, turinčių prasmės tik demokratinėje respublikoje, iš tokios valstybės, kuri yra ne kas kita, kaip parlamentinėmis formomis apvilktas, su feodaliniais priedais sumaišytas, jau buržuazijos įtakos paveiktas, biurokratiškai sunarstytas, policijos saugomas karinis despotizmas, o juo labiau šiai valstybei iškilmingai pareikšti, jog manoma iš jos ką nors panašaus pasiekti „teisėtomis priemonėmis“!

Netgi vulgarioji demokratija, kuri demokratinėje respublikoje mato dievo karalystę žemėje ir nė jauste nenujaučia, kad kaip tik šioje paskutinėje buržuazinės visuomenės valstybės formoje klasių kova turi būti galutinai išspręsta ginklu, — net ir ji stovi vis dar nepalyginamai aukščiau už tokios rūšies demokratizmą, kuris neišeina iš ribų to, kas leistina policijos, bet neleistina logikos atžvilgiu.

Kad žodžiu „valstybė“ iš tikrųjų suprantama vyriausybinė mašina arba valstybė, kiek ji darbo pasidalijimo dėka sudaro savą, nuo visuomenės atskirtą organizmą, rodo jau žodžiai: „Vokietijos darbininkų partija reikalauja *kaip ekonominio valstybės pagrindo:* vieningo progresyvinio pajamų mokesčio“ ir t. t. Mokesčiai — tai ekonominis vyriausybinės mašinos pagrindas, ir daugiau nieko. Sveicarijoje esančioje „ateities valstybėje“ tas reikalavimas beveik įvykdytas. Pajamų mokestis numato įvairius įvairių visuomenės klasių pajamų šaltinius, — vadinasi, kapitalistinę visuomenę. Todėl nenuostabu, kad Liverpulio finansiniai reformistai — buržua su Gladstono broliu priešakyje — iškelia tuos pačius reikalavimus, kaip ir ši programa.

B. „Vokietijos darbininkų partija reikalauja kaip dvasinio ir dorovinio valstybės pagrindo:

1. Visuotinio ir *visiems lygaus liaudies auklėjimo,* kurį vykdo valstybė. Visuotinio privalomo mokyklos lankymo. Nemokamo mokymo“.

Visiems lygus liaudies auklėjimas? Kas šiais žodžiais įsivaizduojama? Argi manoma, kad šiuolaikinėje visuomenėje (o tik apie ją ir kalbama) auklėjimas visoms klasėms gali būti *lygus?* O gal reikalaujama, kad ir aukštesnės klasės būtų priverstos apsiriboti kukliu auklėjimo lygiu — pradžios mokykla, tokiu lygiu, kuris vienintelis tėra suderinamas su ekonomine ne vien samdomųjų darbininkų, bet ir valstiečių padėtimi?

„Visuotinis privalomas mokyklos lankymas. Nemokamas mokymas“. Pirmasis egzistuoja net Vokietijoje, antrasis, pradžios

[1] *„Doraisiais“* buvo vadinami eizenachininkai; čia — Markso žodžių žaismas. *Red.*

mokyklų atžvilgiu — Šveicarijoje ir Jungtinėse Valstybėse. Jeigu kai kuriose Jungtinių Amerikos Valstybių valstijose mokymas ir aukštesniosiose mokyklose yra „nemokamas", tai tat iš tikrųjų reiškia tik tiek, kad aukštesniosios klasės padengia savo auklėjimo išlaidas iš bendro mokesčių fondo. Tarp kitko, tatai tinka ir „nemokamai teisybai", kurios reikalauja punktas A, 5. Baudžiamoji justicija visur nemokama; o civiliniai teismai turi reikalą beveik tik su konfliktais dėl nuosavybės, taigi, jie liečia beveik tik turtingąsias klases. Ką gi, ar ne pasiūlyti joms bylinėtis liaudies lėšų sąskaita?

Apie mokyklas kalbąs paragrafas būtų turėjęs reikalauti bent jau technikos mokyklų (teorinių ir praktinių), sujungtų su pradžios mokyklomis.

Visiškai atmestinas yra *„liaudies auklėjimas, kurį vykdo valstybė"*. Visuotiniu įstatymu nustatyti pradžios mokykloms lėšas, mokytojų personalo kvalifikacijas, mokymo disciplinas ir t. t. ir per valstybės inspektorius, kaip tai daroma Jungtinėse Valstybėse, sekti šių įstatymų nuostatų vykdymą, — tai visai kas kita, negu valstybę paskirti liaudies auklėtoju! Priešingai, reikia tiek vyriausybę, tiek lygiai ir bažnyčią pašalinti nuo bet kurios įtakos mokyklai. Prūsų Vokietijos imperijoje (ir tegu niekas nemėgina tuščiai išsisukinėti, kad čia kalbama apie „ateities valstybę", — mes matėme, kaip dalykas atrodo šiuo atžvilgiu) dargi, atvirkščiai, reikia, kad valstybė būtų kietai liaudies auklėjama.

Tačiau visa programa, nepaisant viso jos demokratiško tarškėjimo, kiaurai užkrėsta Lasalio sektos skelbiamu ištikimų valdinių tikėjimu valstybe arba, kas nė kiek ne geriau, tikėjimu demokratijos stebuklais, arba, tiksliau, ji yra kompromisas tarp šių dviejų tikėjimo stebuklais rūšių, socializmui vienodai svetimų.

„Mokslo laisvė" — skamba vienas Prūsijos konstitucijos paragrafas. Tad kam gi jis čia?

„Sąžinės laisvė"! Jei šiuo „kulturkampfo"[1] metu buvo norima priminti liberalams jų senuosius lozungus, tai šitą galima buvo padaryti tik šia forma: „Kiekvienam turi būti leista atlikinėti savo religinius, kaip ir kūno reikalus, policijai nekišant į tai nosies". Tačiau darbininkų partija turėtų pasinaudoti šia proga ir pareikšti savo įsitikinimą, kad buržuazinė „sąžinės laisvė" yra ne kas kita, kaip visų galimų *religinės sąžinės laisvės* rūšių tole-

---

[1] *„Kulturkampfas"* („kova dėl kultūros") — tai Bismarko vesta 1870-siais metais kova prieš Vokietijos katalikų partiją, „centro" partiją, policinėmis priemonėmis persekiojant katalikybę. *Red.*

ravimas, o ji, darbininkų partija, priešingai, stengiasi sąžinę išlaisvinti iš religinio svaigulio. Tačiau pas mus nenorima peržengti „buržuazinio“ lygio.

Dabar priėjau pabaigą, nes tolesnis programos priedas nėra būdinga sudėtinė jos dalis. Todėl čia apsiribosiu tik trumpomis pastabomis.

2. „Normali darbo diena“.

Nė vienoje kitoje šalyje darbininkų partija neapsiribodavo tokiu neaiškiu reikalavimu, bet visuomet tiksliai nurodydavo kokį darbo dienos ilgumą ji esamomis sąlygomis laiko normaliu.

3. „Apriboti moterų darbą ir uždrausti vaikų darbą“.

Darbo dienos normavimas turi jau apimti ir moterų darbo apribojimą, kiek tat liečia darbo dienos ilgumą, pertraukų trukmę ir t. t.; be to, tas apribojimas gali reikšti tik moterų darbo uždraudimą tokiose gamybos šakose, kurios ypač kenksmingos moters organizmui arba moterims nesuderinamos su dorovingumu. Jeigu tai turėta galvoje, tai taip ir reikėjo pasakyti.

„*Uždrausti vaikų darbą!*“ Čia būtinai reikėjo nurodyti amžiaus ribą.

Visiškai uždrausti vaikų darbą yra nesuderinama su stambiosios pramonės buvimu ir todėl tai tėra tuščias, geranoriškas pageidavimas.

Šios priemonės įgyvendinimas — jeigu jis būtų galimas — būtų reakcinis, nes, griežtai reguliuojant darbo laiką pagal įvairų amžių ir vartojant kitas profilaktines priemones vaikams apsaugoti, ankstyvas gamybinio darbo sujungimas su mokymu yra viena iš galingiausių priemonių šiuolaikinei visuomenei pertvarkyti.

4. „Valstybinė fabrikinės, amatinės ir naminės pramonės priežiūra“.

Turint galvoje prūsų Vokietijos valstybę, reikėjo aiškiai reikalauti, kad fabrikų inspektoriai būtų pakeičiami tik teismo keliu; kad už tarnybinių pareigų pažeidimą kiekvienas darbininkas galėtų juos apskųsti teismui; kad inspektoriais būtų asmenys, išėję medicinos mokslus.

5. „Reguliuoti kalinių darbą“.

Smulkmeniškas reikalavimas bendrojoje darbininkų programoje. Šiaip ar taip, reikėjo aiškiai pasakyti, jog darbininkai visiškai nenori, bijodamiesi konkurencijos, kad su kriminaliniais nusikal-

tėliais būtų elgiamasi kaip su galvijais ir ypač kad iš jų būtų atimta vienintelė priemonė pasitaisyti — produktyvus darbas. Tai jau mažiausia, ko iš socialistų galima buvo laukti.

6. „Veiksmingas įstatymas apie atsakomybę".

Reikėjo pasakyti, kas suprantama „veiksmingu" įstatymu apie atsakomybę.

Beje, paragrafe apie normalią darbo dieną pamiršta toji fabrikinių įstatymų dalis, kuri liečia higienos bei apsaugos nuo nelaimingų atsitikimų ir kt. priemones. Įstatymas apie atsakomybę pradeda veikti tik tuomet, kai pažeidžiami šie nuostatai.

Trumpai sakant, ir šis priedas yra taip pat nevalyvai suredaguotas.

Dixi et salvavi animam meam[1].

Parašė K. Marksas 1875 m. gegužės pradžioje

Pirmą kartą paskelbė (su praleidimais) F. Engelsas žurnale „Neue Zeit" 1891 m.

Spausdinama pagal rankraštį

Versta iš vokiečių kalbos

[1] Pasakiau ir išgelbėjau savo sielą. *Red.*

F. ENGELSAS

LAIŠKAS A. BEBELIUI

Londonas, 1875 m. kovo 18—28 d.

Brangusis Bebeli!

Aš gavau Jūsų vasario mėn. 23 d. laišką ir džiaugiuosi, kad Jūs jaučiatės toks sveikas.

Jūs klausiate mane, kokia mūsų nuomonė apie istoriją su susivienijimu? Deja, čia mes lygiai tokioje pat padėtyje, kaip ir Jūs. Nei Libknechtas, nei kas nors kitas ničnieko mums nepranešė; todėl ir mes žinome tik tiek, kiek parašyta laikraščiuose, o juose nieko nebuvo parašyta, kol prieš kokią savaitę gavome programos projektą. Šis projektas mus, žinoma, nemažai nustebino.

Mūsų partija taip dažnai ištiesdavo ranką lasalininkams, siūlydama susitaikinti ar bent bendradarbiauti, ir taip dažnai bei taip užgauliai būdavo Hazenkleverių, Haselmanų ir Telkių atstumiama, kad iš to net vaikas turėtų padaryti tokią išvadą: jeigu šie ponai dabar patys ateina ir siūlo susitaikinti, tai jie turi būti velniškai sunkioje padėtyje. Tačiau, turint galvoje gerai žinomą šių žmonių būdą, mūsų pareiga yra pasinaudoti jų sunkia padėtimi ir išsiderėti visas galimas garantijas, kad tie ponai mūsų partijos sąskaita vėl nesustiprintų darbininkų akyse susvyravusių savo pozicijų. Juos reikėjo sutikti kuo šalčiausiai ir su didžiausiu nepasitikėjimu, susivienijimą padaryti priklausomą nuo to, kiek jie bus pasiruošę atsisakyti nuo savo sektantiškų lozungų bei savo „valstybės paramos" ir iš esmės priimti 1869 m. Eizenacho programą arba jos pataisytą leidimą, pritaikytą dabartiniam momentui. Mūsų partijai iš lasalininkų teoriniu atžvilgiu, taigi, iš to, kas programai turi lemiamą reikšmę, *absoliučiai nėra ko pasimokyti*, o lasalininkai, žinoma, galėtų pasimokyti iš mūsų partijos. Pirmoji susivienijimo sąlyga turėjo būti ta, kad jie liautųsi buvę sektantais, lasalininkais, — taigi, kad jie visų pirma atsisakytų nuo savo universalinių stebuklingų vaistų — valstybės paramos, ar bent pripažintų ją antraeile pereinamąja priemone greta galimų daugelio kitų. Programos projektas įrodo, kad mūsų žmonės, būdami teoriniu atžvilgiu šimtą kartų pranašesni už lasali-

ninkų lyderius, politinio miklumo atžvilgiu pasirodė stovį tiek pat kartų už juos žemiau; „doruosius" ir šį kartą žiauriai apmovė nedorieji.

Pirmiausia, priimta labai pompastiška, bet istoriškai klaidinga lasalinė frazė apie tai, kad darbininkų klasės atžvilgiu visos kitos klasės esančios tik viena reakcinė masė. Šis teiginys teisingas tik kai kuriais išimtiniais atvejais, pavyzdžiui, tokios proletarinės revoliucijos metu, kaip Komuna, arba tokioje šalyje, kurioje ne tik buržuazija valstybę ir visuomenę suformavo pagal savo paveikslą, bet po jos dar ir demokratinė smulkioji buržuazija šį performavimą privedė ligi jo kraštutinių išdavų. Jeigu, pavyzdžiui, Vokietijoje demokratinė smulkioji buržuazija priklausytų šiai reakcinei masei, tai kaip tuomet socialdemokratų darbininkų partija būtų galėjusi per eilę metų eiti ranka rankon su ja, su Liaudies partija? Kaip galėtų „Volksstaat" beveik visą savo politinį turinį imti iš smulkiaburžuazinio-demokratinio „Frankfurter Zeitung"? Ir kaip galima būtų įtraukti į tą pačią programą ištisus septynis reikalavimus, tiesiog ir žodis žodin sutampančius su Liaudies partijos ir smulkiaburžuazinės demokratijos programa? Aš turiu galvoje septynis politinius reikalavimus: 1—5 ir 1—2, tarp kurių nėra nė vieno, kuris nebūtų *buržuazinis*-demokratinis[1].

Antra, darbininkų judėjimo internacionališkumo principas dabartiniam metui praktiškai visiškai atmetamas, ir atmetamas žmonių, kurie ištisus penkerius metus ir sunkiausiomis aplinkybėmis šį principą garbingiausiai vykdė. Vokietijos darbininkų užimama vieta Europos judėjimo avangarde *daugiausia* remiasi jų tikrai internacionalistišku elgesiu karo metu; joks kitas proletariatas nebūtų galėjęs taip gerai elgtis. Ir štai dabar jiems siūloma nuo šio principo atsisakyti ir tai tokiu momentu, kai užsienyje darbininkai jį visur pabrėžia tokiu pat mastu, kokiu vyriausybės

[1] Šie politiniai Gotos programos projekto reikalavimai buvo tokie: „Vokietijos darbininkų partija reikalauja kaip laisvo valstybės pagrindo: 1. Visuotinės, lygios, tiesioginės ir slaptos rinkimų teisės visiems vyrams nuo 21 m. amžiaus visuose rinkimuose valstybėje ir bendruomenėje. 2. Betarpiškai liaudies vykdomos įstatymų leidybos su teise iškelti ir atmesti pasiūlymus. 3. Visuotinio karinio apmokymo. Liaudies apginklavimo vietoje nuolatinės kariuomenės. Pavesti liaudies atstovybei spręsti taikos ir karo klausimą. 4. Panaikinti visus ypatinguosius įstatymus, ypač spaudos, sąjungų ir susirinkimų įstatymus. 5. Liaudies teismo. Nemokamos teisybos.

Vokietijos darbininkų partija reikalauja kaip dvasinio ir dorovinio valstybės pagrindo:

1. Visuotinio ir visiems lygaus liaudies auklėjimo, kurį vykdo valstybė. Visuotinio privalomo mokyklos lankymo. Nemokamo mokymo. 2. Mokslo laisvės. Sąžinės laisvės". *Red.*

stengiasi užgniaužti bet kurį mėginimą įgyvendinti šį principą kurios nors organizacijos rėmuose! Kas gi galų gale pasilieka iš darbininkų judėjimo internacionalizmo? Vien tik neaiški viltis — net ne į Europos darbininkų bendradarbiavimą ateityje, kovojant dėl išsivadavimo, ne, — o tik į būsimą „tarptautinį tautų susibrolinimą", į ponų buržua iš Taikos lygos „Jungtines Europos Valstybes"!

Žinoma, nebuvo reikalo kalbėti apie Internacionalą kaip tokį. Tačiau reikėjo bent jau nežengti nė žingsnio atgal nuo 1869 m. programos ir pasakyti maždaug taip: *nors* Vokietijos darbininkų partija veikia *visų pirma* jai nustatytų valstybės sienų ribose (ji neturi teisės kalbėti Europos proletariato vardu, o ypač pasakyti ką nors klaidinga), tačiau ji yra įsisąmoninusi savo solidarumą su visų šalių darbininkais ir visuomet bus pasiruošusi taip pat ir ateityje, kaip ligi šiol, atlikti šio solidarumo jai uždedamas pareigas. Tokių pareigų būna ir nepasiskelbiant bei nelaikant savęs Internacionalo dalimi, kaip antai: pagalba ir streiklaužystės neleidimas streikų metu, rūpinimasis, kad partijos organai nuolatos informuotų Vokietijos darbininkus apie judėjimą užsienyje, agitacija prieš gresiančius ar jau prasidedančius dinastinius karus, tokių karų metu — taktika, panaši į tą, kuri pavyzdingai buvo įvykdyta 1870 ir 1871 m., ir pan.

Trečia, mūsiškiai leidosi, kad jiems primestų Lasalio „geležinį darbo užmokesčio dėsnį", kuris remiasi visiškai pasenusia ekonomine pažiūra, kad darbininkas gaunąs vidutiniškai tik darbo užmokesčio *minimumą*, ir būtent todėl, kad pagal Maltuso gyventojų augimo teoriją darbininkų visados esą per daug (toks buvo Lasalio argumentavimas). Tačiau Marksas „Kapitale" aiškiausiai įrodė, kad darbo užmokestį reguliuoją dėsniai yra labai sudėtingi, kad, priklausomai nuo aplinkybių, persvara būna čia vieno, čia kito dėsnio pusėje, kad jie tuo būdu toli gražu ne geležiniai, bet, priešingai, labai elastiški, ir kad šio dalyko iš viso negalima taip išspręsti vienu antru žodžiu, kaip įsivaizdavo Lasalis. Maltusinis pagrindimas dėsnio, kurį Lasalis nusirašė iš Maltuso ir Rikardo (pastarąjį iškreipdamas), koks jis, pavyzdžiui, „Darbininkų skaitymų knygos" 5-me puslapyje cituojamas iš kitos Lasalio brošiūros, yra Markso detališkiausiai sugriautas skyriuje apie „kapitalo kaupimo procesą". Taigi, priimant Lasalio „geležinį dėsnį", pasisakoma už klaidingą teiginį ir klaidingą jo pagrindimą.

Ketvirta, programa *vieninteliu socialiniu* reikalavimu iškelia lasalinę valstybės paramą pačiu nuogiausiu jos pavidalu, kokiu Lasalis ją pasivogė iš Biušės. Ir tai po to, kai Brakė labai gerai

atskleidė visą šio reikalavimo niekingumą[1]; po to, kai beveik visi, jeigu ne visi, mūsų partijos kalbėtojai kovoje su lasalininkais buvo priversti pasisakyti prieš tą „valstybės paramą"! Dar labiau savęs pažeminti mūsų partija nebegalėjo. Internacionalizmas, nusmukdytas ligi Amando Gego lygio, socializmas, nusmukęs ligi buržuazinio respublikonizmo Biušės, kuris šį reikalavimą iškėlė, panaudodamas jį *prieš socialistus*, norėdamas išmušti juos iš pozicijų!

O geriausiu atveju „valstybės parama" lasaline prasme tėra *viena* iš daugelio priemonių tikslui pasiekti; čia, programos projekte, tai išreikšta bejėgiškais žodžiais: „praskinti keliui socialiniam klausimui išspręsti", — tarytum mums dar tebeegzistuotų kažkoks teoriškai *neišspręstas* socialinis *klausimas!* Taigi, jeigu būtų pasakyta: „Vokietijos darbininkų partija siekia panaikinti samdomąjį darbą ir tuo pačiu klasinius skirtumus, įgyvendinant nacionaliniu mastu kolektyvinę gamybą pramonėje bei žemdirbystėje; ji pasisako už bet kurią priemonę, kuri yra tinkama šiam tikslui pasiekti",— tai nė vienas lasalininkas tam negalėtų prieštarauti.

Penkta, apie darbininkų klasės, kaip klasės, organizavimą su profesinių sąjungų pagalba nė neužsiminta. O tai tikrai esminis punktas, nes tai ir yra tikroji klasinė proletariato organizacija, kurioje jis kovoja savo kasdieninę kovą prieš kapitalą, kurioje jis mokosi ir kurios dabar jau nebegali užsmaugti nė žiauriausia reakcija (kaip dabar Paryžiuje). Atsižvelgiant į tą svarbą, kurią ši organizacija įgyja ir Vokietijoje, mūsų nuomone, būtų būtinai reikalinga paminėti ją programoje ir kiek galima palikti jai atitinkamą vietą partinėje organizacijoje.

Štai ką padarė mūsiškiai lasalininkams įsiteikti. O kokias nuolaidas padarė anie? Tokias, kad programoje figūruoja krūva gana painių, *grynai demokratinių reikalavimų,* kurių tarpe kai kurie tėra grynai mados dalykai, kaip, pavyzdžiui, „betarpiškai liaudies vykdoma įstatymų leidyba", kuri egzistuoja Šveicarijoje ir kuri duoda daugiau žalos, negu naudos, jei ji iš viso ką nors duoda. „Liaudies vykdomas *valdymas"* turėtų dar šiokią tokią prasmę. Taip pat nėra pirmosios bet kurios laisvės sąlygos: kad visi valdininkai už visus savo tarnybinius veiksmus kiekvieno piliečio atžvilgiu būtų atsakingi paprastuose teismuose ir pagal bendrą teisę. Apie tai, kad tokie reikalavimai, kaip mokslo laisvė, sąžinės laisvė, figūruoja kiekvienoje liberalinėje buržuazinėje programoje ir čia atrodo keistokai, aš plačiau nekalbėsiu.

[1] Engelsas turi galvoje V. Brakės brošiūrą „Lasalio pasiūlymas", išleistą 1873 m. *Red.*

Laisvoji liaudies valstybė pavirto laisvąja valstybe. Gramatine šių žodžių prasme, laisvoji valstybė yra tokia, kurioje valstybė laisva savo piliečių atžvilgiu, t. y. valstybė su despotine vyriausybe. Reikėtų mesti visus šituos plepalus apie valstybę, ypačiai po Komunos, kuri jau nebebuvo valstybė tikrąja prasme. „Liaudies valstybe“ anarchistai daugiau negu pakankamai yra badę mums akis, nors jau Markso veikalas prieš Prudoną[1], o paskui „Komunistų Manifestas“ tiesiog sako, kad, įvedus socialistinę visuomenės santvarką, valstybė savaime išyra (sich auflöst) ir išnyksta. Kadangi valstybė tėra tik laikina institucija, kuria tenka naudotis kovoje, revoliucijoje, siekiant savo priešininkus prievarta nuslopinti, tai kalbėti apie laisvąją liaudies valstybę yra gryna nesąmonė: kol proletariatui dar tebėra *reikalinga* valstybė, ji jam reikalinga ne laisvei, bet savo priešininkų nuslopinimui, o kai darosi galima kalbėti apie laisvę, tuomet valstybė, kaip tokia, nustoja egzistavusi. Todėl mes pasiūlytume visur vietoj žodžio *„valstybė“* padėti žodį „bendruomenė“ (Gemeinwesen), puikų seną vokišką žodį, atitinkantį prancūziškąjį žodį „komuna“.

„Bet kurios socialinės ir politinės nelygybės pašalinimas“ taip pat labai abejotina frazė vietoj „visų klasinių skirtumų panaikinimo“. Tarp atskirų šalių, sričių, net vietovių visuomet bus *tam tikra* gyvenimo sąlygų nelygybė, kurią galima sumažinti ligi minimumo, tačiau kurios niekuomet nebus galima visiškai pašalinti. Alpių gyventojai visuomet turės kitokias gyvenimo sąlygas, negu lygumų gyventojai. Supratimas socialistinės visuomenės, kaip lygybės karalystės, yra vienašališkas prancūziškas supratimas, susijęs su senuoju lozungu „laisvė, lygybė, brolybė“, — supratimas, kuris kaip tam tikra *vystymosi pakopa* savo laiku ir savo vietoje buvo pateisinamas, tačiau dabar, kaip ir visi ankstesniųjų socialistinių mokyklų vienašališkumai, turi būti atmestas, nes jis tik sukelia painiavą, o dabar jau yra atrasti tikslesni būdai šiam dalykui nušviesti.

Aš baigiu, nors šioje programoje, tarp kitko, dar sausai ir negyvai parašytoje, reikėtų kritikuoti beveik kiekvieną žodį. Si programa tokia, kad tuo atveju, jeigu ji bus priimta, Marksas ir aš *niekuomet* nesutiksime prisijungti prie šiuo pagrindu sukurtos *naujos* partijos ir turėsime labai rimtai pasvarstyti, kokią poziciją (taip pat ir viešai) mums užimti jos atžvilgiu. Turėkite galvoje, kad užsienyje už visus ir visokius Vokietijos socialdemokratų darbininkų partijos išstojimus bei veiksmus daro atsakingus mus.

[1] Turimas galvoje „Filosofijos skurdas“. Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas*, Raštai, V t., 295—416 psl., rus. leid. *Red.*

Taip elgiasi Bakuninas savo veikale „Valstybingumas ir anarchija“, kur daro mus atsakingus už kiekvieną neapgalvotą žodį, Libknechto pasakytą ar parašytą nuo „Demokratisches Wochenblatt“[1] įsteigimo dienos. Žmonės įsivaizduoja, kad mes iš čionai komanduojame visam judėjimui, tuo tarpu Jūs žinote ne blogiau už mane, kad mes beveik niekuomet nė trupučiuko nesikišome į partijos vidaus reikalus, o jei ir įsikišdavome, tai vien tik tam, kad kiek galėdami atitaisytume tas klaidas, — bet ir tai vien *teorines,* — kurios, mūsų supratimu, buvo padarytos. Jūs pats betgi suprasite, kad ši programa yra posūkis, kuris labai lengvai gali mus priversti atsisakyti nuo bet kurios atsakomybės už partiją, pripažinusią tokią programą.

Aplamai, ne tiek svarbi oficialioji partijos programa, kiek tai, ką partija iš tikrųjų veikia. Tačiau *nauja* programa vis dėlto visuomet yra viešai iškelta vėliava, ir išorinis pasaulis pagal ją sprendžia apie partiją. Todėl programa nieku būdu neturi būti žingsnis atgal, kaip kad yra šis projektas, palyginus su Eizenacho programa. Reikėjo juk pagalvoti ir apie tai, ką pasakys apie šią programą kitų šalių darbininkai, kokį įspūdį padarys šis viso Vokietijos socialistinio proletariato kapituliavimas prieš lasalizmą.

Be to, esu įsitikinęs, kad susivienijimas *tokiu* pagrindu neišsilaikys nė metų. Nejaugi geriausieji mūsų partijos žmonės sutiks žlebenti mintinai išmoktas Lasalio frazes apie geležinį darbo užmokesčio dėsnį ir valstybės paramą? Aš norėčiau tokiame vaidmenyje pamatyti, pavyzdžiui, Jus! O jeigu jie tatai ir darytų, tai jų klausytojai juos nušvilptų. Esu tikras, kad lasalininkai užsispyrę reikalauja kaip tik *šių* programos punktų, lyg palūkininkas Šeilokas savo svaro mėsos. Įvyks skilimas; tačiau Haselmaną, Hazenkleverį, Telkę ir kompaniją mes būsime vėl padarę „doraisiais“; iš skilimo mes išeisime susilpnėję, o lasalininkai — sustiprėję; mūsų partija bus praradusi savo politinę skaistybę ir jau niekuomet nebegalės drąsiai kovoti prieš Lasalio frazes, kurias ji pati juk kurį laiką buvo įsirašiusi į savo vėliavą; ir jeigu lasalininkai tuomet vėl sakys, kad jie — pati tikroji ir vienintelė darbininkų partija, o mūsų šalininkai — buržua, tai įrodymui jie galės nurodyti šią programą. Visos socialistinės priemonės pastarojoje priklauso *jiems,* tuo tarpu *mūsų* partija teįnešė į ją reikalavimus, priklausančius smulkiaburžuazinei demokratijai, kurią betgi *ji pati* toje pačioje programoje apibūdino kaip „reakcinės masės“ dalį!

---

[1] *„Demokratisches Wochenblatt“ („Demokratinis Savaitraštis“)* — buvo leidžiamas Leipcige 1868—1869 m.; jį redagavo V. Libknechtas. *Red.*

Aš užvilkinau šio laiško išsiuntimą, nes Jūs būsite paleistas tik balandžio 1 d., Bismarko gimimo dienos garbei, ir aš nenorėjau rizikuoti, kad laiškas galėtų būti sučiuptas, mėginant jį pristatyti kontrabandos keliu. Ir štai kaip tik gaunu laišką iš Brakės, kuriam taip pat iškilo rimtų abejojimų dėl šios programos ir kuris norėtų sužinoti mūsų nuomonę. Todėl reikalui paskubinti aš siunčiu šį laišką jam, kad jis jį perskaitytų ir man nereikėtų gaišti laiko, dar kartą rašant visą šitą litaniją. Beje, aš atvirai išdėsčiau visą šį reikalą taip pat ir Ramui[1], o Libknechtui parašiau tik trumpai. Aš negaliu jam dovanoti, kad jis mums apie visą tą reikalą nepranešė *nė žodžio* (tuo tarpu kai Ramas ir kiti manė, kad jis mus tiksliai painformavo), ligi pasidarė, taip sakant, per vėlu. Tiesa, jis ir seniau taip darydavo,— iš čia ir tas gausus nemalonus susirašinėjimas, kurį mums, Marksui ir man, teko su juo vesti,— bet šį kartą reikalas pakrypo į perdaug blogą pusę, ir *mes griežtai atsisakome eiti drauge su juo tuo keliu.*

Pasistenkite susitvarkyti taip, kad vasarą atvažiuotumėte čionai. Gyvensite, žinoma, pas mane, ir, jei oras bus gražus, mes galėsime išvykti keletui dienų pasimaudyti jūroje; ilgai atsėdėjusiam, Jums tas bus tikrai naudinga.

Draugiškų linkėjimų.

Jūsų *F. E.*

[1] *Hermanas Ramas* — vienas iš laikraščio „Volksstaat" redaktorių. *Red.*

F. ENGELSAS

LAIŠKAS K. KAUTSKIUI

Londonas, 1891 m. vasario 23 d.

Brangusis Kautski!

Mano skubų pasveikinimą, pasiųstą užvakar, tu, tur būt, jau gavai. O dabar grįšime vėl prie to paties dalyko — prie Markso laiško[1].

Baimė, kad tas laiškas duos priešams ginklą į rankas, buvo nepagrįsta. Piktos insinuacijos, žinoma, gali būti skleidžiamos bet kuria proga, tačiau aplamai ši beatodairiška savikritika padarė priešams pritrenkiantį įspūdį ir sukėlė jiems tokį jausmą: kokią vidinę jėgą turi turėti partija, kuri gali leisti sau tokius dalykus! Tai aiškiai matyti iš tavo man atsiųstų (labai ačiū!) ir šiaip patekusių į mano rankas priešininkų laikraščių. Atvirai kalbant, ir aš tai turėjau galvoje, skelbdamas šį dokumentą. Aš žinojau, kad pirmą momentą jis turėjo kai ką labai nemaloniai paliesti. Tačiau to nebuvo galima išvengti, o pats dokumento turinys, mano akimis žiūrint, atsvėrė tatai su kaupu. Aš žinojau, kad partija buvo pakankamai stipri tai pakelti, ir buvau tikras, jog ir šiandien ji taip pat pakels tą atvirą kalbą, kuria prieš 15 metų tai buvo pasakyta; kad su pelnytu pasididžiavimu galima bus remtis šiuo jėgų bandymu ir pasakyti: kur yra kita tokia partija, kuri išdrįstų padaryti ką nors panašaus? Tuo tarpu tai pasakyti palikta Saksonijos ir Vienos „Arbeiter Zeitung" ir „Züricher Post"[2].

Jeigu tu „Neue Zeit" 21 numeryje imiesi atsakomybę už paskelbimą, tai tat iš tavo pusės labai kilnu, tačiau neužmiršk, kad pirmutinį paskatinimą vis dėlto daviau aš ir kad, be to, aš iš dalies priverčiau tave tai padaryti. Todėl aš pasilieku pagrindinę atsakomybę sau. O dėl smulkmenų, tai apie jas juk visuomet galima būti skirtingos nuomonės. Aš išbraukiau ir pakeičiau viską,

---

[1] Kalbama apie „Gotos programos kritiką", Engelsui reikalaujant paskelbtą teoriniame Vokietijos socialdemokratijos organe „Neue Zeit" („Naujasis Laikas"), kurio redaktorius buvo K. Kautskis. *Red.*

[2] Iš šių laikraščių pirmieji du buvo socialdemokratiniai, o paskutinysis — buržuazinis. *Red.*

prieš ką tu ir Dicas prieštaravote, ir jeigu Dicas dar daugiau vietų būtų nurodęs, aš ir tuomet būčiau buvęs, kiek galima, sukalbamas,— tai aš jums ne kartą esu įrodęs. Tačiau, kalbant apie svarbiausią dalyką, *mano pareiga* buvo paskelbti tą dokumentą, kai tik programa buvo pateikta svarstyti. O, be to, po Libknechto pranešimo Halėje, kuriame jis nesidrovėdamas iš dalies panaudoja savo išrašus iš Markso „Kritikos" kaip savo nuosavybę, o iš dalies polemizuoja prieš ją, nepaminėdamas paties dokumento, Marksas šiam perdirbimui būtinai būtų priešpastatęs patį originalą, ir aš privalėjau padaryti tai už jį. Deja, tuomet aš dar neturėjau po ranka paties dokumento; aš jį atradau tik žymiai vėliau, po ilgų ieškojimų.

Tu sakai, kad Bebelis tau rašo, jog Markso atsiliepimai apie Lasalį suerzino senuosius lasalininkus. Gali būti. Tie žmonės tikrosios istorijos juk nežino, ir būtų neblogai juos šiuo atžvilgiu apšviesti. Jeigu tie žmonės nežino, jog visa Lasalio didybė rėmėsi tuo, kad Marksas jam leido per eilę metų puoštis Markso mokslinių tyrinėjimų rezultatais kaip savais ir, be to, dar juos dėl per menko ekonominio išsilavinimo kraipyti, tai tat ne mano kaltė. Tačiau aš esu literatūrinis Markso testamento vykdytojas, ir tai mane atitinkamai įpareigoja.

Štai jau 26 metai, kai Lasalis priklauso istorijai. Jeigu veikiant ypatingiesiems įstatymams istorinė kritika jo nepalietė, tai dabar pagaliau ateina laikas, kai ji turi pareikalauti savo teisių ir nušviesti tikrąją Lasalio poziciją Markso atžvilgiu. Juk negali gi tapti partijai tikėjimo simboliu legenda, pridengianti tikrąjį Lasalio veidą ir iškelianti jį į padanges. Kad ir kaip aukštai bekeltume Lasalio nuopelnus judėjimui, jo istorinis vaidmuo jame pasilieka dvilypis. Lasalį socialistą įpėdžiui lydi Lasalis demagogas. Iš Lasalio agitatoriaus ir organizatoriaus visur žvelgia advokatas, vedąs Hacfeld bylą[1]: tas pats cinizmas pasirenkant priemones, tas pats pamėgimas apsupti save įtartinais bei paperkamais žmonėmis, kuriais galima pasinaudoti kaip paprastais įrankiais, o paskui išmesti lauk. Iki 1862 m. praktikoje buvęs specifiškai prūsiškas vulgarus demokratas su stipriais bonapartistiniais palinkimais (aš ką tik peržiūrėjau jo laiškus Marksui), jis dėl grynai asmeninio pobūdžio priežasčių staiga pakeitė kursą ir pradėjo savo agitaciją. Ir dar nepraėjus nė dvejiems metams, jis jau ėmė reikalauti, kad darbininkai stotų karališkos valdžios

---

[1] Kalbama apie grafienės Hacfeld bylą dėl ištuokos, kurią Lasalis kaip advokatas vedė 1845—1854 m. *Red.*

pusėn prieš buržuaziją, ir pradėjo su sau giminingo būdo Bismarku tokias intrigas, jog tai neišvengiamai būtų turėję nuvesti į faktišką judėjimo išdavimą, jeigu tik jis savo laimei nebūtų buvęs laiku nušautas. Jo agitaciniuose rašiniuose tai, kas teisinga, yra jo pasiskolinta iš Markso ir yra taip susipynę su jo paties, lasaliniais, ir kaip taisyklė, klaidingais samprotavimais, kad viena nuo antro beveik negalima atskirti. Ta darbininkų dalis, kuri Markso kritikos jaučiasi įžeista, Lasalį pažįsta tik iš dviejų jo agitacinės veiklos metų, bet ir į tai ji žiūri tik pro spalvotus akinius. Tačiau prieš tokius prietarus istorinė kritika negali amžinai sustoti nusiėmusi skrybėlę. Mano pareiga buvo kartą visiems laikams pagaliau atskleisti tikrąjį santykį tarp Markso ir Lasalio. Tai dabar padaryta. Tuo aš galiu kol kas pasitenkinti. Be to, aš pats dabar esu užsiėmęs kitais reikalais. O paskelbtas negailestingas Markso atsiliepimas apie Lasalį jau pats savaime atliks savo uždavinį ir suteiks drąsos kitiems. Bet jeigu aplinkybės priverstų mane pasisakyti, tai man neliktų pasirinkimo: aš turėčiau vieną kartą visiems laikams išsklaidyti legendą apie Lasalį.

Iš tikrųjų puiku, kad frakcijoje pasigirdo balsų, kad, esą, reikia įvesti „Neue Zeit" cenzūrą. Kas tai — ar pasivaideno antisocialistinio įstatymo laikų frakcijos diktatūra[1] (kuri tuomet buvo reikalinga ir puikiai vykdoma), ar tai buvusios gerai išmankštintos fon Šveicerio organizacijos prisiminimas? Tai iš tikrųjų puiki mintis — Vokietijos socialistinį mokslą, išvaduotą nuo bismarkinio įstatymo prieš socialistus, vėl pajungti naujam įstatymui prieš socialistus, kurį turėtų sufabrikuoti ir įgyvendinti pati socialdemokratų partijos vyresnybė. Beje, pati gamta pasirūpino, kad medžiai neišaugtų ligi pat dangaus[2].

„Vorwärts" straipsnis mane mažai jaudina[3]. Aš palauksiu, ligi Libknechtas visą istoriją nupasakos saviškai, ir tuomet, gal būt, atsakysiu abiem kiek galėdamas draugišku tonu. „Vorwärts" straipsnyje teks tik atitaisyti keletą neteisingų tvirtinimų (pavyzdžiui, kad mes nenorėję susivienijimo, kad įvykiai parodę, jog ne Markso buvusi teisybė ir t. t.) ir patvirtinti tai, kas savaime su-

[1] Kalbama apie Vokietijos reichstago socialdemokratų frakciją. *Red.*

[2] Vokiečių patarlė, savo prasme artima tokioms mūsų patarlėms, kaip „trumpos rankos" ir „aukščiau galvos neiššoksi". *Red.*

[3] Laikraštyje „Vorwärts" („Pirmyn"), centriniame Vokietijos socialdemokratijos organe (1891 m. vasario 13 d. numeryje), redakcijos straipsnis išreiškė oficialų partijos Valdybos nusistatymą „Gotos programos kritikos" atžvilgiu. Straipsnis kuo griežčiausiai pasmerkė Markso duotą Lasalio įvertinimą ir palaikė partijos nuopelnu tai, kad ji priėmė programos projektą, nepaisydama Markso kritikos. *Red.*

prantama. Tuo atsakymu aš manau iš savo pusės diskusiją baigti, jei tik nauji puolimai ar neteisingi tvirtinimai neprivers manęs imtis naujų žygių.

Pasakyk Dicui, kad aš dirbu ruošdamas „Kilmę"[1]. Bet štai šiandien gavau laišką nuo Fišerio, kuris taip pat nori gauti iš manęs tris naujas pratarmes!

Tavo *F. E.*

---

[1] Kalbama apie Engelso knygos „Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė" ketvirtojo leidimo paruošimą. *Red.*

F. ENGELSAS

APIE VISUOMENINIUS SANTYKIUS RUSIJOJE

Ponas Tkačiovas prabėgomis praneša vokiečių darbininkams, kad aš apie Rusiją neturįs nė „mažiausio supratimo", kad, priešingai, aš esąs visiškas „nemokša"; jis todėl jaučiasi priverstas paaiškinti jiems tikrąją dalykų būklę, o ypač tas priežastis, dėl kurių būtent dabar socialinė revoliucija Rusijoje gali būti įvykdyta lengvai ir juokais, daug lengviau negu Vakarų Europoje.

„Mes neturime miestų proletariato, tai tiesa; bet užtat mes neturime ir buržuazijos... Mūsų darbininkams teks kovoti tiktai *su politine valdžia: kapitalo valdžia* pas mus dar tebėra užuomazgoje. O jums, gerbiamasis pone, yra žinoma, kad kova su pirmąja yra daug lengvesnė negu kova su pastarąja".

Perversmas, kurio siekia šiuolaikinis socializmas, trumpai sakant, yra proletariato pergalė prieš buržuaziją ir naujos visuomenės organizacijos sukūrimas, panaikinant visus klasinius skirtumus. Tam reikia ne tiktai proletariato, kuris padarys šį perversmą, bet taip pat ir buržuazijos, kurios rankose visuomeninės gamybinės jėgos taip išsivysto, kad įgalina galutinai sunaikinti klasinius skirtumus. Laukinių ir puslaukinių tarpe dažnai taip pat nesti jokių klasinių skirtumų, ir tokią būklę išgyveno kiekviena tauta. Atstatyti ją iš naujo mums nė į galvą negali ateiti jau vien todėl, kad iš šitos būklės, besivystant visuomeninėms gamybinėms jė-

goms, būtinai atsiranda klasiniai skirtumai. Tiktai tam tikroje, mūsų šiuolaikinėms sąlygoms labai aukštoje, visuomeninių gamybinių jėgų išsivystymo pakopoje pasidaro galima pakelti gamybą iki tokio lygio, kad klasinių skirtumų panaikinimas taptų tikru progresu, kad jis būtų patvarus ir nesukeltų sustingimo arba net visuomeninio gamybos būdo nusmukimo. Tokį išsivystymo laipsnį gamybinės jėgos pasiekė tiktai buržuazijos rankose. Vadinasi, ir šiuo požiūriu buržuazija yra tokia pat būtina socialistinės revoliucijos preliminarinė sąlyga, kaip ir pats proletariatas. Todėl žmogus, galįs tvirtinti, kad šią revoliuciją lengviau įvykdyti tokioje šalyje, kur *kad ir* nėra proletariato, bet *užtat* nėra ir buržuazijos, įrodo tik tai, kad jam reikia dar mokytis socializmo abėcėlės.

Taigi, Rusijos darbininkams — o šie darbininkai, kaip sako pats Tkačiovas, yra „žemdirbiai ir jais būdami yra ne proletarai, bet *savininkai*", — padaryti tai yra lengviau, nes jiems reikės kovoti ne su kapitalo valdžia, bet „tiktai su politine valdžia", su Rusijos valstybe. O ši valstybė „tiktai iš tolo atrodo jėga... Ji neturi jokių šaknų ekonominiame liaudies gyvenime, ji neįkūnija savyje jokio luomo interesų... Pas jus valstybė visai ne tariama jėga. Ji abiem kojom remiasi kapitalu; ji įkūnija savyje (!) tam tikrus ekonominius interesus... Pas mus šiuo atžvilgiu yra kaip tik atvirkščiai; mūsų visuomeninė forma egzistuoja dėka valstybės, kuri, taip sakant, kabo ore, neturi nieko bendro su esamąja visuomenine santvarka ir kurios šaknys yra praeityje, o ne dabartyje".

Nesustosime ties painia pažiūra, kad ekonominiai interesai sau *įsikūnyti* esą reikalingi jų pačių sukuriamos valstybės. Paliksime taip pat nuošalyje drąsų teigimą, kad Rusijos „visuomeninė forma (kuriai juk priklauso ir bendruomeninė valstiečių nuosavybė) egzistuoja dėka valstybės", o taip pat ir prieštaringą tvirtinimą, kad ši valstybė „neturi nieko bendro" su esamąja visuomenine santvarka, kuri tariamai esanti jos kūrinys. Geriau iš karto įsižiūrėsime į šią „kabančią ore valstybę", kuri visiškai neatstovauja nė vieno luomo interesams.

Europos Rusijoje valstiečiai valdo 105 milijonus dešimtinių žemės, bajorai (kaip aš čia trumpumo dėlei vadinu stambiuosius žemvaldžius) — 100 milijonų dešimtinių, iš kurių beveik pusė priklauso 15 000 bajorų, kurie tuo būdu vidutiniškai turi po 3 300 dešimtinių kiekvienas. Valstiečių žemės, vadinasi, yra tik trupučiuką daugiau negu bajorų žemės. Kaip matote, bajorai nė trupučio nesuinteresuoti tuo, kad egzistuotų Rusijos valstybė, kuri užtikrina jiems pusės šalies valdymą! Toliau. Valstiečiai už savąją

pusę moka per metus 195 milijonus rublių žemės mokesčių, o bajorai — 13 milijonų! Bajorų žemės vidutiniškai dvigubai derlingesnės už valstiečių, nes skirstant žemę ryšium su lažo išpirkimu valstybė atėmė iš valstiečių ir atidavė bajorams ne tiktai daugiau žemės, bet ir geriausią žemę; kartu valstiečiai buvo priversti už šią blogesniąją žemę mokėti bajorijai geriausios žemės kainą. Ir Rusijos bajorija visai nesuinteresuota Rusijos valstybės egzistavimu!

Valstiečiai — jų masė — dėl išpirkimo atsidūrė nepaprastai skurdžioje, visiškai nepakeliamoje būklėje. Iš jų ne tiktai buvo atimta didesnioji ir geresnioji jų žemės dalis, ir tuo būdu net derlingiausiose imperijos srityse valstiečių sklypai yra perdaug maži, kad — Rusijos žemdirbystės sąlygomis — galima būtų iš jų išmisti. Iš valstiečių už šią žemę buvo paimta ne tiktai pernelyg didelė kaina, kurią už juos iš anksto užmokėjo valstybė ir kurią jie dabar yra priversti palaipsniui mokėti valstybei drauge su palūkanomis. Jiems ne tiktai yra užkrauti beveik visi žemės mokesčiai, nuo kurių bajorai yra beveik visai atleisti; mokesčiai, kurie vieni suryja ir net viršija visą rentos iš valstiečių žemės vertę, ir tuo būdu visos tolesnės įmokos, kurias turi mokėti valstietis ir apie kurias mes kalbėsime žemiau, yra jau tiesioginės išskaitos iš tos jo pajamų dalies, kuri sudaro jo darbo užmokestį. Maža to. Prie žemės mokesčių, prie išperkamųjų mokesčių ir palūkanų už valstybės iš anksto išmokėtą bajorams sumą nuo vietinės savivaldos įvedimo laikų prisidėjo dar guberninės ir apskritinės rinkliavos. Esmingiausia šios „reformos" pasekmė buvo nauja mokesčių našta valstiečiams. Valstybė ištisai išlaikė savo pajamas, bet žymią išlaidų dalį ji suvertė gubernijoms ir apskritims, kurios joms padengti uždėjo naujus mokesčius, o Rusijoje yra taisyklė, kad aukštesnieji luomai yra beveik laisvi nuo mokesčių, o valstietis moka beveik viską.

Tokia padėtis yra lyg tyčia sukurta palūkininkams, o palūkininkų ten niekur netrūksta, nes rusai turi nepaprastus gabumus prekybai jos žemiausiomis formomis, moka išnaudoti palankias aplinkybes, o su tuo neatskiriamai yra susijęs jų gabumas apgaudinėti: juk ne veltui dar Petras I sakydavo, kad vienas rusas susidoros su trimis žydais. Kai tiktai artėja laikas išieškoti mokesčius, pasirodo palūkininkas, buožė — dažnai turtingas tos pačios bendruomenės valstietis — ir pasiūlo savo grynus pinigus. Valstiečiui pinigai žūt būt reikalingi, ir jis priverstas neprieštaraudamas priimti palūkininko sąlygas. Tuo pačiu jis tik dar giliau patenka į varžtus, jam vis daugiau ir daugiau esti rei-

kalingi gryni pinigai. Piūties metu pasirodo grūdų pirklys; pinigų reikalingumas priverčia valstietį parduoti dalį grūdų, reikalingų jo paties šeimai išmisti. Grūdų pirklys skleidžia neteisingus, kainą numušančius gandus, moka žemą kainą, o ir tą kartais išmoka iš dalies įvairiausiomis prekėmis aukšta kaina, nes prekėmis apmokėjimo sistema (trucksystem) Rusijoje yra labai išsivysčiusi. Tuo būdu didelis Rusijos grūdų išvežimas yra pagrįstas tiesiog valstiečių badavimu. — Antras valstiečių išnaudojimo būdas yra tas, kad spekuliantas iš vyriausybės išsinuomoja ilgam laikui valdinės žemės sklypą, dirba jį pats, kol žemė netręšiama duoda gerą derlių, o po to padalija šią žemę smulkiais sklypeliais ir nualintą žemę išnuomoja už aukštą rentą kaimyniniams valstiečiams, turintiems maža žemės. Jeigu anksčiau mes matėme angliškąją prekėmis apmokėjimo sistemą, tai čia mes turime tikslią Airijos tarpininkų (middlemen) kopiją. Žodžiu, nėra kitos tokios šalies, kurioje, tebesant visam pirmykščiam buržuazinės visuomenės laukiniškumui, būtų taip išsivystęs kapitalistinis parazitizmas, kaip būtent Rusijoje, kur visa šalis, visa liaudies masė yra jo tinklų prislėgta ir apraizgyta. Ir visi šie čiulpiantieji valstiečius kraugeriai, visi jie nė kiek nesuinteresuoti tuo, kad egzistuotų Rusijos valstybė, kurios įstatymai ir teismai gina jų suktus ir pelningus darbelius!

Stambioji Peterburgo, Maskvos, Odesos buržuazija, kuri negirdėtai sparčiai vystosi per pastaruosius dešimt metų, ypač geležinkelių statybos dėka, ir kuri buvo gyviausiu būdu paskutinės krizės paliesta, — visi šie grūdų, kanapių, linų ir lašinių eksporteriai, kurių visi reikalai ištisai paremti valstiečių skurdu, visa stambioji Rusijos pramonė, kuri egzistuoja tiktai jai valstybės suteiktų apsauginių muitų dėka,— argi visi šie įtakingi ir sparčiai augantieji gyventojų elementai nė kiek nesuinteresuoti Rusijos valstybės egzistencija? Nėra jau ko nė kalbėti apie nesuskaitomą valdininkų armiją, kuri yra užplūdusi Rusiją ir ją apvaginėja ir kuri sudaro ten tikrą luomą. Ir kai po to p. Tkačiovas įtikinėja mus, kad Rusijos valstybė „neturi jokių šaknų ekonominiame liaudies gyvenime, neįkūnija savyje jokio luomo interesų“, kad ji „kabo ore“, tai mums ima rodytis, kad ne Rusijos valstybė, bet greičiau pats p. Tkačiovas kabo ore.

Kad Rusijos valstiečių būklė nuo jų išlaisvinimo iš baudžiavos laikų tapo nepakeliama, kad ilgai tat negali išlikti, kad jau dėl šios priežasties revoliucija Rusijoje artėja, — tai yra aišku. Klausimas tiktai tas, koks gali būti, koks bus šios revoliucijos rezultatas? Ponas Tkačiovas sako, kad tai bus socialinė revoliucija. Tai yra gryna tautologija. Kiekviena tikra revoliucija yra socia-

linė revoliucija, kiek ji iškelia viešpatauti naują klasę ir įgalina ją pertvarkyti visuomenę pagal savo paveikslą. Bet p. Tkačiovas nori pasakyti, kad revoliucija bus socialistinė, kad ji Rusijoje, dar anksčiau, negu mes pasieksime tai Vakaruose, įves tą visuomeninę formą, kurios siekia Vakarų Europos socializmas, — ir tat esant tokiai visuomenės padėčiai, kai ir proletariatas ir buržuazija pasirodo kol kas tiktai sporadiškai ir yra žemiausioje išsivystymo pakopoje! Ir tai, girdi, yra galima todėl, kad rusai, taip sakant, yra išrinktoji socializmo tauta, nes jie turi artelę ir bendruomeninę žemės nuosavybę!

Apie artelę p. Tkačiovas pamini tik tarp kitko, bet mes čia ties ja sustosime, nes jau nuo Gerceno laikų daugelis rusų priskiria jai paslaptingą vaidmenį. Artelė — plačiai Rusijoje paplitusi draugijos forma, paprasčiausia laisvos kooperacijos forma, panaši į tą, kuri esti tarp medžiotojų giminių medžioklės metu. Ir iš vardo ir iš esmės ji yra totoriškos, o ne slaviškos kilmės. Ir viena ir antra sutinkama tarp kirgizų, jakutų ir t. t., iš vienos pusės, ir tarp saanų, nencų ir kitų suomių tautų — iš antros[1]. Todėl artelė iš pradžių vystosi ne pietvakarių Rusijoje, bet šiaurėje ir rytuose, kur susiduriama su suomiais ir totoriais. Žiaurus klimatas reikalauja įvairiarūšės pramoninės veiklos, o nepakankamą miestų išsivystymą ir kapitalo stoką kiek galima kompensuoja ši kooperacijos forma. — Viena iš svarbiausių skiriamųjų artelės žymių, bendrinė jos narių atsakomybė vienas už kitą prieš trečiuosius asmenis, iš pradžių remiasi kraujo giminystės ryšiais, kaip tarpusavio laidas (Gewere) pas senuosius germanus, kaip kraujo kerštas ir pan. — Beje, artelės žodis taikomas Rusijoje ne tiktai įvairių rūšių bendrai veiklai, bet ir bendroms įmonėms. *Birža* — taip pat artelė. — Darbininkų artelėse visuomet renkamas viršininkas (starosta, seniūnas), kuris eina iždininko, sąskaitininko ir pan. pareigas, prireikus — reikalų tvarkytojo pareigas ir gauna atskirą atlyginimą. Tokios artelės atsiranda:

1) laikiniems darbams, kuriuos užbaigus jos išyra;

2) tarp asmenų, kurie verčiasi kuria nors viena darbo rūšimi, pavyzdžiui, tarp nešikų ir pan.;

3) nuolatiniams, pramoniniams tikrąja šio žodžio prasme, darbams.

Jos steigiamos, remiantis sutartimi, kurią pasirašo visi nariai. O jeigu šie nariai negali patys surinkti reikiamo kapitalo, kaip tat dažnai esti, pavyzdžiui, sūrininkystėje ir žuvininkystėje (tink-

---

[1] Apie artelę žr., tarp kitko, „Medžiagos apie arteles Rusijoje rinkinį", I sąsiuvinis, S. Peterburgas, 1873 m. *(Engelso pastaba.)*

lams, laivams ir kt. pirkti), tai artelė patenka į palūkininko nagus, kuris už didelius procentus paskolina trūkstamą sumą ir nuo šio momento dedasi sau į kišenę didesniąją darbo pajamų dalį. Bet dar biauriau išnaudojamos tos artelės, kurios ištisai parsisamdo įmonininkui samdomaisiais darbininkais. Jos pačios tvarko savo pačių pramoninę veiklą ir tuo kapitalistui sutaupo priežiūros išlaidas. Jis išnuomoja jų nariams lūšneles gyventi ir duoda kreditan maistą; kartu čia vėl išsivysto biauriausia apmokėjimo prekėmis sistema. Taip yra tarp Archangelsko gubernijos miško kirtėjų ir deguto degėjų, daugelyje Sibiro verslų ir kitur (plg. Flerovskio „Darbininkų klasės padėtis Rusijoje", S. Peterburgas, 1869 m.). Tuo būdu artelė čia yra priemonė, kuri kapitalistui *palengvina* išnaudoti samdomuosius darbininkus. Tačiau, iš antros pusės, yra ir tokių artelių, kurios pačios turi samdomųjų darbininkų, kurie *nėra* draugijos nariai.

Taigi, artelė yra pirmykštė ir todėl dar labai neišsivysčiusi kooperatinės draugijos forma ir kaip tokia ji neturi nieko išimtinai rusiško arba slaviško. Tokios draugijos susidaro visur, kur jų prireikia: Šveicarijoje pienininkystėje, Anglijoje žuvininkystėje, kur jos yra net labai įvairios. Silezijos žemkasiai (vokiečiai, anaiptol ne lenkai), kurie 40-siais metais nutiesė tiek Vokietijos geležinkelių, buvo susiorganizavę tikromis artelėmis. Šios formos vyravimas Rusijoje, žinoma, įrodo, kad Rusijos liaudis stipriai yra linkusi į asociaciją, bet visai dar neįrodo, kad ji, šio polinkio padedama, gali tiesiog peršokti iš artelės į socialistinę visuomenės santvarką. Tokiam perėjimui visų pirma reikėtų, kad pati artelė pajėgtų vystytis, kad ji atmestų savo pirmykštę formą, kuria ji, kaip mes matėme, tarnauja daugiau kapitalui, negu darbininkams, ir pakiltų *bent* iki Vakarų Europos kooperatinių draugijų lygio. Bet, jeigu šiuo kartu patikėsime p. Tkačiovu (nors po visa to, kas buvo aukščiau pasakyta, tai vis dėlto daugiau negu rizikinga) — iki to dar labai toli. Priešingai, su nepaprastai jo požiūriui būdingu išdidumu, jis mus įtikinėja: „O dėl vokiškojo(!) tipo kooperatinių ir kredito draugijų, kurios neseniai dirbtiniu būdu imta diegti Rusijoje, tai dauguma mūsų darbininkų jas sutinka visiškai abejingai, ir jos beveik visur visiškai sužlugo". Šiuolaikinė kooperatinė draugija įrodė bent savo sugebėjimą savarankiškai tvarkyti su pelnu stambias pramonės įmones (verpyklas ir audyklas Lankašire). O artelė iki šiol ne tiktai to nesugeba, bet ji neišvengiamai turi žlugti, susidūrusi su stambiąja pramone, jeigu neįžengs į tolesnio vystymosi kelią.

Bendruomeninė Rusijos valstiečių nuosavybė buvo 1845 m. atrasta Prūsijos vyriausybės patarėjo Haksthauzeno, ir jis apie ją

ištrimitavo visam pasauliui kaip apie kažkokį nepaprastą, nuostabų dalyką, nors savo Vestfalijos tėvynėje Haksthauzenas būtų galėjęs rasti dar nemaža jos liekanų, o būdamas vyriausybės valdininkas, jis net turėjo apie jas tiksliai žinoti. Gercenas, pats būdamas Rusijos dvarininkas, pirmą kartą sužinojo iš Haksthauzeno, kad jo valstiečiai valdė žemę bendrai, ir tuo pasinaudojo tam, kad Rusijos valstiečius pavaizduotų kaip tikruosius socializmo skleidėjus, kaip komunistus iš prigimties, priešingai senstančių, pūvančių Europos Vakarų darbininkams, kuriems tenka tik dirbtinai išspausti iš savęs socializmą. Iš Gerceno šios žinios pateko Bakuninui, o iš Bakunino p. Tkačiovui. Paklausykime tad pastarojo.

„Mūsų liaudis... didžiąja savo dauguma... yra prisisunkusi bendruomeninio valdymo principų. Ji, jeigu galima taip išsireikšti, iš instinkto, iš tradicijos komunistas. Kolektyvinės nuosavybės idėja taip giliai yra suaugusi su visa rusų liaudies pasaulėžiūra (mes toliau pamatysime, koks platus Rusijos valstiečio pasaulis), kad dabar, kai vyriausybė ima suprasti, kad ši idėja yra nesuderinama su „gerai sutvarkytos" visuomenės principais, ir šių principų vardan stengiasi įskiepyti į liaudies sąmonę ir liaudies gyvenimą privatinės nuosavybės idėją, — ji gali tai pasiekti tik durtuvų ir rimbo padedama. Iš čia aišku, kad mūsų liaudis, nepaisant jos tamsumo, yra daug arčiau prie socializmo, negu Vakarų Europos tautos, nors jos yra labiau apsišvietusios".

Iš tikrųjų, bendruomeninė žemės nuosavybė yra tokia institucija, kurią mes žemoje išsivystymo pakopoje randame visose indoeuropiečių tautose nuo Indijos iki Airijos ir net pas besivystančius indų įtakoje malajiečius, pavyzdžiui, Javoje. Dar 1608 m. bendruomeninė žemės nuosavybė tik ką užkariautoje Airijos šiaurėje buvo anglams dingstis paskelbti žemę neturint savininko ir todėl konfiskuoti ją karūnos naudai. Indijoje iki šiol tebegyvuoja visa eilė bendruomeninės nuosavybės formų. Vokietijoje ji buvo visuotinis reiškinys; kai kur dar ir dabar užtinkamos bendruomeninės žemės yra jos liekanos; dažnai, ypač kalnuose, sutinkami dar ryškūs jos pėdsakai: periodiniai bendruomeninių žemių perdalijimai ir pan. Tikslesnių nurodymų ir smulkmenų apie senovės germanų bendruomeninį žemės valdymą galima rasti eilėje *Maurerio* kūrinių, kurie šiuo klausimu yra klasikiniai. Vakarų Europoje, įjungiant čia Lenkiją ir Mažarusiją, ši bendruomeninė nuosavybė tam tikroje visuomeninio išsivystymo pakopoje virto pančiais, žemės ūkio gamybos stabdžiu ir buvo palaipsniui pašalinta. Priešingai, Didžiarusijoje (t. y. tikrojoje Rusijoje) ji išliko iki šiol, tuo pačiu įrodydama, kad žemės ūkio gamyba ir ją

atitinką kaimo visuomeniniai santykiai čia dar tebėra labai neišsivystę, kaip kad ir yra iš tikrųjų. Rusijos valstietis gyvena ir dirba tiktai savo bendruomenėje; visas likusis pasaulis jam egzistuoja tik tiek, kiek jis įsikiša į jo bendruomenės reikalus. Tai iki tokio laipsnio teisinga, kad rusų kalba vienas ir tas pats žodis *mir* reiškia, iš vienos pusės, „pasaulį", o iš antros — „valstiečių bendruomenę". *Vesj mir, visas pasaulis,* valstiečio kalba reiškia bendruomenės narių susirinkimą. Vadinasi, jeigu p. Tkačiovas kalba apie Rusijos valstiečio *„pasaulėžiūrą",* tai jis aiškiai neteisingai išvertė rusų žodį *mir.* Tokia visiška atskirų bendruomenių izoliacija vienos nuo kitos, kuri visoje šalyje sukuria, tiesa, vienodus, bet jokiu būdu ne bendrus interesus, sudaro natūralų pagrindą *rytų despotizmui;* nuo Indijos iki Rusijos, visur, kur gyvavo ši visuomenės forma, ji visuomet pagimdydavo jį, visuomet rasdavo jame savo papildymą. Ne tiktai Rusijos valstybė aplamai, bet net ir specifinė jos forma, carinis despotizmas, anaiptol nekabo ore, bet yra būtinas ir loginis Rusijos visuomeninių sąlygų padarinys, sąlygų, su kuriomis jis, anot p. Tkačiovo žodžių, „neturi nieko bendro"! — Tolesnis Rusijos vystymasis *buržuazine* kryptimi palengva ir čia panaikintų bendruomeninę nuosavybę be jokio Rusijos vyriausybės „durtuvų ir rimbo" įsikišimo. Ir tai juo labiau, kad Rusijos valstiečiai bendruomeninės žemės nedirba bendrai, kad dalytųsi tiktai produktus, kaip kad esti dar kai kuriose Indijos srityse. Priešingai, Rusijoje žemė yra periodiškai perdalijama tarp atskirų šeimos galvų, ir kiekvienas savąjį sklypą dirba sau. Dėl to yra galima labai didelė atskirų bendruomenės narių gerovės nelygybė, ir ši nelygybė tikrai yra. Beveik visur tarp bendruomenės narių esti keletas turtingų valstiečių, kartais milijonierių, kurie verčiasi palūkininkyste ir čiulpia syvus iš valstiečių masės. Niekas to nežino geriau už p. Tkačiovą. Įtikinėdamas vokiečių darbininkus, kad tiktai rimbas ir durtuvas gali priversti Rusijos valstietį, šį komunistą iš instinkto, iš tradicijos, atsisakyti nuo „kolektyvinės nuosavybės idėjos", jis tuo pat metu savo rusiškoje brošiūroje, 15 psl., pasakoja: „Valstietijos tarpe atsiranda *buožių,* valstiečių ir dvarininkų žemės *supirkinėtojų* ir *nuomininkų,* klasė — valstiečių aristokratija".

Tai kaip tik tos rūšies kraugeriai, apie kuriuos mes rašėme aukščiau.

Smarkiausią smūgį bendruomeninei nuosavybei sudavė ir vėl lažo išpirkimas. Dvarininkas gavo didesniąją ir geresniąją žemės dalį; valstiečiams pasiliko jos vos pakankamai, o dažniausiai net

nepakankamai tam, kad galėtų išmisti. Be to, miškai atiteko dvarininkams; malkas, padarinę ir statybinę miško medžiagą, kurią anksčiau valstietis galėjo imti veltui, jis dabar yra priverstas pirkti. Tuo būdu valstietis dabar neturi nieko, išskyrus trobą ir pliką žemės sklypelį, neturi priemonių jai įdirbti; paprastai trūksta ir žemės, kad galėtų su šeima išgyventi nuo piūties iki piūties. Tokiomis sąlygomis ir spaudžiant mokesčiams ir palūkininkams, bendruomeninė žemės nuosavybė liaujasi buvusi gėris, ji virsta pančiais. Valstiečiai dažnai bėga iš bendruomenės, su šeimomis arba be šeimų, meta savo žemę ir ieško pragyvenimo šaltinių išvyktiniuose versluose[1].

Iš viso to aišku, kad bendruomeninė nuosavybė Rusijoje seniai jau išgyveno savo klestėjimo laikus ir, kaip iš visko matyti, pradeda irti. Vis dėlto negalima neigti, kad šią visuomeninę formą galima paversti aukštesne, jei tiktai ji išliks iki tol, kol subręs tam sąlygos, ir jeigu ji pasirodys pajėgi vystytis ta prasme, kad valstiečiai ims dirbti žemę jau ne atskirai, bet bendrai[2]; be to, šis perėjimas į aukštesniąją formą turės būti įgyvendintas, Rusijos valstiečiams nepereinant per tarpinę buržuazinės parcelinės nuosavybės pakopą. Bet tai gali įvykti tik tuo atveju, jeigu Vakarų Europoje, dar prieš galutinai suirstant šiai bendruomeninei nuosavybei, įvyks pergalinga proletarinė revoliucija, kuri Rusijos valstiečiui suteiks reikalingas sąlygas tokiam perėjimui, — konkrečiai, materialines priemones, kurių jam prireiks būtinai su tuo susijusiam perversmui įvykdyti visoje jo žemdirbystės sistemoje. Tuo būdu p. Tkačiovas kalba gryniausius niekus, tvirtindamas, kad Rusijos valstiečiai, nors jie ir „savininkai“, „yra arčiau prie socializmo“, negu nuosavybės neturintieji Vakarų Europos darbininkai. Kaip tik atvirkščiai. Jeigu kas nors gali dar išgelbėti Rusijos bendruomeninę nuosavybę ir įgalinti ją virsti nauja, tikrai gyvybinga forma, tai tat yra kaip tik proletarinė revoliucija Vakarų Europoje.

Taip pat lengvai, kaip su ekonomine revoliucija, p. Tkačiovas apsidirba ir su politine. Rusijos liaudis, pasakoja jis, prieš vergiją „be paliovos protestuoja“ „religinių sektų... atsisakymo mo-

[1] Apie valstiečių būklę žr., tarp kitko, oficialią vyriausybinės žemės ūkio komisijos ataskaitą (1873 m.), toliau — *Skaldinas*, Užkampyje ir sostinėje, S. Peterburgas, 1870 m. Šis pastarasis veikalas yra nuosaikaus konservatoriaus parašytas. *(Engelso pastaba.)*

[2] Lenkijoje, ypač Gardino gubernijoje, kur dvarininkai dėl 1863 m. sukilimo daugiausia yra nusmukę, valstiečiai dabar dažnai perka arba nuomoja dvarininkų dvarus ir dirba juos bendrai ir *bendrai naudai.* O šie valstiečiai jau iš amžių neturi jokios bendruomeninės nuosavybės ir, be to, tai ne didžiarusiai, bet lenkai, lietuviai ir baltarusiai. *(Engelso pastaba.)*

kėti mokesčius... plėšikų gaujų (vokiečių darbininkai gali save pasveikinti, kad Hansas-odalupys[1] pasirodo besąs vokiečių socialdemokratijos tėvas)... padegimų... maištų... pavidalu, ir todėl Rusijos liaudį galima pavadinti revoliucionierium iš instinkto". Visa tai p. Tkačiovą įtikina, kad „reikia tiktai tuo pat metu keliose vietose pažadinti susikaupusį įniršimo ir nepasitenkinimo jausmą, visuomet kunkuliuojantį mūsų liaudies krūtinėje". Tuomet „revoliucinių jėgų susivienijimas įvyks jau *pats savaime*, o kova... turės baigtis palankiai liaudies reikalui. Praktinė būtinybė, savisaugos instinktas" jau savaime sukurs „glaudžią ir neišardomą sąjungą tarp protestuojančių bendruomenių".

Lengvesnės ir malonesnės revoliucijos negalima nė įsivaizduoti. Tereikia tiktai trijose, keturiose vietose tuo pat metu pradėti sukilimą, o ten jau „revoliucionierius iš instinkto", „praktinė būtinybė", „savisaugos instinktas" „jau patys savaime" padarys visa kita. Tiesiog negalima suprasti, kodėl gi, jei tat taip nepaprastai lengva, revoliucija jau seniai neįvykdyta, liaudis neišvaduota ir Rusija nepaversta pavyzdine socialistine šalimi.

Iš tikrųjų yra visiškai kitaip. Rusijos liaudis, šis „revoliucionierius iš instinkto", tiesa, darė nesuskaitomus atskirus valstiečių sukilimus prieš *bajoriją* ir prieš atskirus valdininkus, bet *prieš carą* — *niekuomet,* išskyrus tuos atvejus, kai liaudies priešakyje atsistodavo *netikras caras* ir reikalaudavo sau sosto. Paskutinis stambus valstiečių sukilimas Jekaterinos II laikais buvo galimas tik todėl, kad Jemeljanas Pugačiovas dėjosi esąs jos vyras, Petras III, tariamai žmonos nenužudytas, bet tik pašalintas nuo sosto ir įmestas į kalėjimą, iš kurio betgi jis pabėgęs. Priešingai, caras valstiečiui atrodo žemės dievu: dievas aukštai, caras toli, — šaukia jis nusiminęs nelaimėje. Kad valstiečių gyventojų masė, ypač nuo lažo išpirkimo laikų, yra atsidūrusi tokioje padėtyje, kuri vis labiau ir labiau verčia ją kovoti su vyriausybe ir su caru, — tuo netenka abejoti; bet pasakas apie „revoliucionierių iš instinkto" tegu jau p. Tkačiovas pasakoja kam nors kitam.

O be to, *jeigu* net Rusijos valstiečių masė būtų be galo revoliucinga iš instinkto; *jeigu* net mes įsivaizduotume, kad revoliucijas galima daryti pagal užsakymą, kaip gėlėto perkelio gabalą arba virdulį, — net tuomet leiskite paklausti: ar dera žmogui, turinčiam jau daugiau kaip 12 metų, taip perdėm vaikiškai įsivaizduoti revoliucijos eigą, kaip kad mes matome čia? Ir reikia tik pagalvoti, kad tai parašyta jau po to, kai taip puikiai sužlugo 1873 m. Ispanijoje

[1] — vokiečių plėšiko Johano Biuklerio pravardė. *Red.*

pirmoji pagal šį bakuninįnį pavyzdį paruošta revoliucija. Ten taip pat sukilimas buvo pradėtas iš karto keliose vietose. Ten taip pat tikėtasi, kad praktinė būtinybė, savisaugos instinktas jau patys savaime tvirtai ir neatskiriamai susies protestuojančias bendruomenes. Ir kas gi išėjo? Kiekviena bendruomenė, kiekvienas miestas gynė tik save pačius, apie tarpusavio paramą nebuvo nė kalbos, ir Pavia, teturėdamas tiktai 3 000 kareivių, per dvi savaites numalšino vieną miestą po kito ir padarė galą visam šitam anarchistiniam išdidumui (žr. mano straipsnį „Bakunininkai darbe"[1], kur tat smulkiai aprašyta).

Rusija, be abejonės, yra revoliucijos išvakarėse. Finansai yra be galo pakrikę. Mokesčių varžtai atsisako tarnauti, palūkanos už senąsias valstybės skolas mokamos iš naujų paskolų, o kiekviena nauja paskola sutinka vis didesnių kliūčių; tiktai prisidengus geležinkelių statyba, dar pavyksta gauti pinigų! Administracija seniai kiaurai sugedusi; valdininkai gyvena daugiau vagystėmis, kyšiais ir šantažu, negu iš algos. Visą žemės ūkio gamybą — svarbiausią Rusijoje — visiškai dezorganizavo 1861 m. išpirkimas; stambiesiems žemvaldžiams trūksta darbo jėgos, valstiečiams trūksta žemės, jie yra mokesčių prislėgti, palūkininkų apiplėšti; žemės ūkio gamyba metai į metus mažėja. Visa tat su dideliu vargu ir tik paviršutiniškai išlaikoma tokiu azijatišku despotizmu, tokiu savavaliavimu, apie kurį mes Vakaruose negalime net įsivaizduoti. Tai despotizmas, kuris ne tiktai kiekvieną dieną vis smarkiau ima prieštarauti apsišvietusių klasių pažiūroms, ypač sparčiai augančios sostinės buržuazijos pažiūroms, bet kuris dabartinio savo atstovo asmenyje pats susipainiojo: šiandien jis daro nuolaidų liberalizmui, kad rytoj išsigandęs atsiimtų jas atgal, ir tuo būdu pats vis labiau ir labiau pakerta bet kurį pasitikėjimą juo. Kartu sostinėje besikoncentruojančių labiau apsišvietusių tautos sluoksnių tarpe įsigali supratimas, kad tokia padėtis yra nepakenčiama, kad arti perversmas, bet tuo pat metu atsiranda ir iliuzija, kad šį perversmą galima pakreipti į ramią konstitucinę vagą. Čia susijungia visos revoliucijos sąlygos; šią revoliuciją pradės sostinės aukštesniosios klasės, gal būt, net pati vyriausybė, bet valstiečiai išvystys ją toliau ir sparčiai išves už pirmosios konstitucinės fazės ribų; ši revoliucija turės didžiausią reikšmę visai Europai jau vien todėl, kad ji vienu smūgiu sunaikins paskutinį, vis dar nepaliestą visos Europos reakcijos rezervą. Ši revoliucija neabejotinai artėja. Tiktai du įvykiai galėtų ją ilgam

[1] Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas,* Raštai, XV t., 105—124 psl., rus. leid. *Red.*

atidėti: arba sėkmingas karas prieš Turkiją ar prieš Austriją, o tam reikia pinigų ir patikimų sąjungininkų, arba... per ankstyvas mėginimas sukilti, kuris turtingąsias klases vėl įstums į vyriausybės glėbį.

Parašė F. Engelsas 1874 m. birželio mėn. — 1875 m. balandžio mėn.

Išspausdinta laikraštyje „Volksstaat" 1875 m. ir atskira brošiūra tais pačiais metais

Spausdinama pagal laikraščio tekstą, sutikrintą su brošiūros tekstu

Versta iš vokiečių kalbos

F. ENGELSAS

„GAMTOS DIALEKTIKOS“ ĮVADAS

Šiuolaikinė gamtotyra — vienintelė, pasiekusi mokslinį, sistemingą, visapusišką išsivystymą, priešingai genialiems natūrfilosofiniams senovės išminčių spėjimams ir labai vertingiems, bet sporadiškiems ir daugiausia be pasekmių dingusiems arabų atradimams, — šiuolaikinė gamtotyra, kaip ir visa naujesnioji istorija, prasideda nuo tos didžios epochos, kurią mes, vokiečiai, pagal mus tuomet ištikusią nacionalinę nelaimę vadiname reformacija, prancūzai — renesansu, o italai — činkvečento[1] ir kurios turinio nė vienas iš šių pavadinimų neišsemia. Tai epocha, kuri prasideda nuo antrosios XV amžiaus pusės. Karaliaus valdžia, pasiremdama miestiečiais, palaužė feodalinės bajorijos galią ir sukūrė stambias, daugiausia tautybe pagrįstas monarchijas, kuriose išsivystė šiuolaikinės Europos nacijos ir šiuolaikinė buržuazinė visuomenė; ir tuo metu, kai miestiečiai ir bajorai dar tebesipešė, Vokietijos valstiečių karas pranašiškai parodė būsimąsias klasių kovas, išvesdamas į areną ne tik sukilusius valstiečius, — tai buvo nebe naujiena, — bet už jų ir dabartinio proletariato pirmtakus su raudona vėliava rankose ir turto bendrumo reikalavimu lūpose. Bizantijai žūvant išgelbėtuose rankraščiuose, Romos griuvėsiuose iškastose antikinėse statulose nustebusiems Vakarams iškilo naujas pasaulis — graikų senovė; prieš šviesius jos paveikslus išnyko viduramžių šmėklos; Italijoje prasidėjo neregėtas meno suklestėjimas, kuris buvo lyg ir klasikinės senovės atošvaistė ir kurio lygis niekuomet daugiau nebebuvo pasiektas.

[1] — pažodžiui: penkiašimtieji metai, t. y. šešioliktasis amžius. *Red.*

Italijoje, Prancūzijoje, Vokietijoje atsirado nauja, pirmoji šiuolaikinė literatūra. Netrukus Anglija ir Ispanija taip pat išgyveno savo klasikinę literatūros epochą. Senojo „orbis terrarum"[1] rėmai buvo sutrupinti; tik dabar, tiesą sakant, buvo atrasta žemė ir padėti pamatai būsimai pasaulinei prekybai ir amatų pavirtimui manufaktūra, kuri savo ruožtu sudarė išeities tašką šiuolaikinei stambiajai pramonei. Dvasinė bažnyčios diktatūra buvo palaužta. Dauguma germanų tautų ja tiesiog nusikratė ir priėmė protestantizmą, tuo tarpu romanų tautose vis labiau ir labiau tvirtėjo iš arabų perimtoji ir naujai atrastosios graikų filosofijos ugdomoji optimistinė laisvamanybė, kuri paruošė XVIII amžiaus materializmą.

Tai buvo didžiausias progresyvus perversmas, kurį ligi tol buvo išgyvenusi žmonija, laikotarpis, kuris buvo reikalingas milžinų ir kuris pagimdė milžinus — minties, aistros ir charakterio, daugiapusiškumo ir mokytumo milžinus. Vyrai, sukūrę šiuolaikinį buržuazijos viešpatavimą, buvo kas tik nori, bet tik ne buržuaziškai riboti žmonės. Priešingai, juos daugiau ar mažiau gobė būdinga tai epochai avantiūrizmo dvasia. Beveik nerastum anuomet įžymaus vyro, kuris nebūtų atlikęs tolimų kelionių, kuris nebūtų mokėjęs keturių ar penkių kalbų, kuris nebūtų pagarsėjęs keliose kūrybos srityse. Leonardo da Vinči buvo ne tik didis tapytojas, bet taip pat ir didis matematikas, mechanikas ir inžinierius, kuriam įvairiausios fizikos šakos yra dėkingos už svarbius išradimus; Albrechtas Diureris buvo tapytojas, graveris, skulptorius, architektas ir, be to, išrado fortifikacijos sistemą, kurioje jau yra kai kurių žymiai vėliau Montalambero ir naujojo vokiečių fortifikacijos mokslo vėl atgaivintų idėjų. Makiavelis buvo valstybės vyras, istorikas, poetas ir kartu pirmas vertas paminėti karinis naujesniųjų laikų rašytojas. Liuteris išvalė ne tik bažnyčios, bet ir vokiečių kalbos Augijaus arklides, sukūrė šiuolaikinę vokiečių prozą ir parašė tekstą ir melodiją to pergale įsitikinusio choralo, kuris tapo XVI amžiaus „Marseljete". Anų laikų herojai dar nebuvo pavergti darbo pasidalijimo, kurio apribojantį, vienašališką poveikį taip dažnai aptinkame jų įpėdiniuose. Bet jiems ypatingai būdinga yra tai, kad kone visi jie yra aktyviai įsitraukę į to laiko judėjimą, gyvai dalyvauja praktinėje kovoje, stoja tos ar kitos partijos pusėn ir kovoja vieni žodžiu ir raštu, kiti kardu, o kai kurie ir vienu ir antru. Iš čia tasai charakterio pilnumas ir toji jėga, kuri daro iš jų vientisus žmones. Kabi-

[1] *„Orbis terrarum"* — pažodžiui: žemių ratas, taip senovės romėnai vadino pasaulį, žemę. *Red.*

neliniai mokslininkai — retos išimtys: tai antrosios arba trečiosios kategorijos žmonės, arba atsargūs filisteriai, nenorį nusvilti pirštų.

Ir gamtos tyrimas vyko anuomet visuotinės revoliucijos įkarštyje, pats būdamas kiaurai revoliucingas: jis juk turėjo išsikovoti egzistencijos teisę. Drauge su didžiaisiais italais, kurie pradeda naujosios filosofijos laikotarpį, jis paaukojo savo kankinius inkvizicijos laužams ir kalėjimams. Ir pažymėtina, kad protestantai pralenkė katalikus, persekiodami laisvą gamtos tyrimą. Kalvinas sudegino Servetą, kai tas buvo beatrandąs kraujo apytaką; jis, be to, liepė jį spirginti gyvą dvi valandas; o inkvizicija bent pasitenkino Džordaną Bruną paprastai sudegindama.

Revoliucinis aktas, kuriuo gamtos tyrimas paskelbė savo nepriklausomybę ir tartum pakartojo Liuterio sudeginimą popiežiaus bulės, buvo išleidimas to nemirštamo kūrinio, kuriame Kopernikas, tiesa, nedrąsiai ir jau gulėdamas mirties patale, sviedė kovos pirštinę bažnyčios autoritetui gamtos dalykuose. Nuo tos dienos prasideda gamtos mokslo išsivadavimas iš teologijos, nors jų atskirų tarpusavio pretenzijų aiškinimas nusitęsė ligi mūsų laikų ir kai kuriose galvose dar toli gražu nėra pasibaigęs. Bet nuo to laiko ir mokslai ėmė milžiniškais šuoliais vystytis ir stiprėti, taip sakant, proporcingai atstumo (laiko prasme) nuo išeities taško kvadratui. Tartum reikėjo pasauliui įrodyti, jog nuo šiol aukščiausiam organinės materijos produktui, žmogaus dvasiai, galioja judėjimo dėsnis, kuris yra atvirkščias neorganinės medžiagos judėjimo dėsniui.

Dabar prasidėjusiame pirmajame gamtos mokslo išsivystymo laikotarpyje svarbiausias darbas buvo susidoroti su esama medžiaga. Daugumoje sričių reikėjo pradėti nuo pat pradžių. Senovės laikai buvo palikę Euklidą ir Ptolomėjaus saulės sistemą, arabai — dešimtainę skaičiavimo sistemą, algebros pradmenis, naujuosius skaitmenis ir alchemiją; krikščioniškasis viduramžis — visai nieko. Tokiai padėčiai esant, pirmoji vieta neišvengiamai turėjo tekti elementariausiam gamtos mokslui — žemės ir dangaus kūnų mechanikai, o greta jos ir jos reikalams — matematikos metodų atradimui ir patobulinimui. Čia padaryta didžių darbų. Šio laikotarpio pabaigoje, atžymėtoje Njutono ir Linėjaus vardais, matome šias mokslo šakas tam tikru laipsniu išbaigtas. Pagrindiniais bruožais nustatyti svarbiausieji matematikos metodai: analitinė geometrija — daugiausia Dekarto, logaritmai — Nepero, diferencialinis ir integralinis skaičiavimas — Leibnico ir, gal būt, Njutono. Tas pat pasakytina apie kietųjų kūnų mechani-

ką, kurios pagrindiniai dėsniai buvo išaiškinti kartą visiems laikams. Pagaliau saulės sistemos astronomijoje Kepleris surado planetų judėjimo dėsnius, o Njutonas juos suformulavo bendrųjų materijos judėjimo dėsnių požiūriu. Kitos gamtos mokslo šakos dar tebebuvo toli net ir nuo tokio preliminarinio išbaigimo. Skystųjų ir dujinių kūnų mechanika buvo kiek daugiau apdorota tik besibaigiant šiam laikotarpiui. [Toričelis ryšium su Alpių kalnų sriautų reguliavimu.][1] Fizika, tikrąja žodžio prasme, dar nebuvo išėjusi iš pat pirmųjų, pradinių vystymosi pakopų; išimtį sudarė optika, kurios ypatingą pažangą nulėmė praktiniai astronomijos poreikiai. Chemija flogistono teorijos[2] dėka buvo tik ką išsivadavusi iš alchemijos. Geologija dar tebebuvo embrioninėje mineralogijos stadijoje; todėl paleontologija dar negalėjo iš viso egzistuoti. Pagaliau biologijos srityje mokslininkai tebebuvo daugiausia užsiėmę neaprėpiamos medžiagos kaupimu ir pirmuoju jos sisteminimu tiek botanikoje ir zoologijoje, tiek ir anatomijoje ir tikrojoje fiziologijoje. Apie gyvybės formų palyginimą tarpusavyje, apie geografinio jų paplitimo, klimatologinių ir kitų egzistavimo sąlygų tyrimą dar beveik negalėjo būti nė kalbos. Linėjaus dėka čia tepasiekė apytikrį užbaigimą vien botanika ir zoologija.

Bet ypač būdinga šiam laikotarpiui yra tai, kad sukuriama savotiška visuotinė pasaulėžiūra, kurios centrą sudaro *absoliutinio gamtos nekintamumo* pažiūra. Sutinkamai su šia pažiūra, gamta, kad ir kaip ji pati bebūtų atsiradusi, jei ji jau yra, liekanti tokia, kokia ji buvo, kol ji egzistuojanti. Planetos ir jų palydovai, kartą paslaptingojo „pirmojo postūmio" išjudinti, ir toliau nepaliaujamai sukąsi jiems nubrėžtomis elipsėmis per amžių amžius arba bent ligi visų daiktų pabaigos. Žvaigždės tebesilaikančios tvirtai ir nejudėdamos savo vietose, palaikydamos viena kitą šioje padėtyje su „visuotinės traukos" pagalba. Žemė esanti nuo amžių arba nuo savo sutvėrimo dienos (priklausomai nuo požiūrio) nekintamai ta pati. Dabartinės „penkios pasaulio dalys" visuomet egzistavusios, jos visuomet turėjusios tuos pačius kalnus, slėnius ir upes, tą patį klimatą, tą pačią augaliją ir gyvūniją, jei nekalbėsime apie žmogaus rankomis atliktus pakeitimus bei perkėlimus. Augalų ir gyvūnų rūšys savo atsiradimo metu buvo visiems

---

[1] Čia ir vėliau laužtiniuose skliaustuose ([ ]) įdėti žodžiai, Engelso parašyti rankraščio paraštėse. *Red.*

[2] XVII—XVIII amžiuje chemijoje viešpatavusi teorija, pagal kurią degimo procesą sąlygoja kūnuose esanti ypatinga medžiaga — flogistonas. *Red.*

laikams nustatytos, lygus visuomet gimdė lygų — Linėjus buvo labai nuolaidus, pripažindamas, kad kai kur, gal būt, galėjusios susikryžiavimo būdu atsirasti ir naujos rūšys. Priešingai žmonijos istorijai, kuri vystosi laike, gamtos istorijai tebuvo skiriamas išsiplėtojimas erdvėje. Bet koks kitimas, bet koks vystymasis gamtoje buvo neigiamas. Toks revoliucingas iš pradžių gamtos mokslas staiga atsidūrė prieš perdėm konservatyvią gamtą, kurioje viskas ir šiandien tebelieka taip, kaip buvo iš pat pradžių, ir kurioje ligi pasaulio pabaigos arba amžinai viskas turėję likti taip, kaip iš pat pradžių buvo.

Kiek aukštai buvo pakilęs gamtos mokslas pirmojoje XVIII amžiaus pusėje medžiagos pažinimo ir net jos susisteminimo atžvilgiu, palyginus su graikų senove, tiek žemai jis stovėjo idėjinio tos medžiagos apvaldymo atžvilgiu, bendrosios pažiūros į gamtą atžvilgiu. Graikų filosofams pasaulis iš esmės buvo kažkas atsiradę iš chaoso, kažkas išsivystę, kažkas tapę. Kalbamojo laikotarpio gamtininkams jis buvo kažkas sustingę, kažkas nekintamo, daugumai — kažkas iš karto sukurta. Mokslas vis dar giliai įklimpęs teologijoje. Visur jis ieško ir randa galutinę priežastį — postūmį iš šalies, neišaiškinamą iš pačios gamtos. Jei į trauką, Njutono pompastiškai pavadintą visuotine trauka, žiūrėsime kaip į esminę materijos ypatybę, tai kur šaltinis tosios neišaiškinamos tangentinės jėgos, kuri pirmoji tik ir sukūrė planetų judėjimą orbitomis? Kaip atsirado nesuskaitomos augalų ir gyvūnų rūšys? Ir juoba kaip atsirado žmogus, dėl kurio buvo vis dėlto tikrai žinoma, kad jis ne nuo amžių egzistuoja? Į visus šiuos klausimus gamtos mokslas jau per dažnai atsakydavo tik tuo būdu, kad jis viso ko kaltininku darydavo visų daiktų kūrėją. Šio laikotarpio pradžioje Kopernikas atstatydina teologiją; Njutonas užbaigia šį laikotarpį pirmojo dieviškojo pastūmėjimo postulatu. Aukščiausia apibendrinanti mintis, ligi kurios pakilo šio meto gamtos mokslas, tai gamtos sąrangos tikslingumo mintis, lėkšta Volfo teleologija, pagal kurią katės buvo sukurtos, kad ėstų peles, o pelės — kad būtų kačių ėdamos, o visa gamta — kad įrodytų kūrėjo išmintį. Reikia pripažinti to laiko filosofijos didžiausiu nuopelnu tai, kad ji nesidavė suklaidinama riboto to pat laiko gamtos pažinimo lygio, kad ji — pradedant nuo Spinozos ir baigiant didžiaisiais prancūzų materialistais — visą laiką primygtinai mėgino pasaulį išaiškinti iš jo paties, palikdama smulkesnį viso to pateisinimą ateities gamtos mokslui.

Aš priskiriu prie to paties laikotarpio ir XVIII amžiaus materialistus, nes jie dar neturėjo kitos gamtos mokslo medžiagos, be

tos, kurią esame aukščiau pavaizdavę. Epochinis Kanto veikalas pasiliko jiems paslaptis, o Laplasas pasirodė daug vėliau po jų. Neužmirškime, kad ši pasenusi pažiūra į gamtą, kad ir visur mokslo pažangos išklibinta, tebeviešpatavo visą pirmąją XIX amžiaus pusę, o dar ir dabar iš esmės tebedėstoma visose mokyklose[1].

Pirmąją spragą šioje suakmenėjusioje pažiūroje į gamtą pralaužė ne gamtininkas, bet filosofas. 1755 metais pasirodė *Kanto* „Visuotinė gamtos istorija ir dangaus teorija“. Pirmojo postūmio klausimas buvo pašalintas; žemė ir visa saulės sistema pasirodė kaip kažkas, kas yra *tapę* laike. Jei didelė dauguma gamtininkų nebūtų taip šlykštėjusis mąstymu, prieš kurį Njutonas yra įspėjęs žodžiais: fizika, saugokis metafizikos! — jie iš to vieno genialaus Kanto atradimo būtų turėję pasidaryti išvadų, kurios būtų juos apsaugojusios nuo begalinių klaidžiojimų šunkeliais, nuo neaprėpiamos daugybės bergždžiai praleisto laiko ir darbo. Juk Kanto atradime glūdėjo visos tolesnės pažangos išeities taškas. Jei žemė buvo kažkas, kas yra tapę, tai ir jos dabartinė geologinė, geografinė, klimatinė būklė, jos augalai ir gyvūnai taip pat turėjo būti kažkas, kas yra tapę, ir ji turėjo turėti istoriją ne vien erdvėje — jos įvykiams vykstant vienam greta kito, bet ir laike — jiems vykstant vienam po kito. Jei tuojau pat būtų buvę ryžtingai toliau tiriama šia linkme, gamtos mokslas dabar būtų jau daug toliau pažengęs. Bet ką gera galėjo duoti filosofija? Kanto veikalas ilgesnį laiką nesukėlė tiesioginio efekto, ligi po daugelio metų Laplasas ir Heršelis jo turinį išplėtė ir giliau pagrindė, tuo būdu palaipsniui paruošdami „nebuliarinės hipotezės“[2] pripažinimą. Vėlesni atradimai suteikė jai pagaliau pergalę; svarbiausieji jų tarpe buvo šie: savojo nejudamųjų žvaigždžių judėjimo atradimas;

---

[1] Kaip tvirtai dar 1861 metais galėjo tikėti šia pažiūra žmogus, kurio moksliniai darbai yra davę labai vertingos medžiagos jai nugalėti, parodo šie klasikiški žodžiai:

„Visas mūsų saulės sistemos mechanizmas, kiek mes į jį įstengiame įžvelgti, yra pritaikytas tam, kad ilgiausiems laikams išlaikytų esamą padėtį nepasikeitusią. Kaip joks žemės gyvulys, joks augalas nuo seniausių laikų nėra patobulėjęs arba iš viso kitokiu virtęs, kaip mes visuose organizmuose teužtinkame eilę pakopų tik vienas *greta* kitų, bet ne vienas *paskui* kitas, kaip mūsų pačių giminė kūno atžvilgiu visuomet yra buvusi tokia pati, — taip ir didžiausias vienu metu egzistuojančių dangaus kūnų įvairumas neduoda mums teisės laikyti šias formas vien įvairiomis vystymosi pakopomis; priešingai, visa, kas sukurta, yra savaime *lygiai* tobula“ *(Medleris,* Populiarioji astronomija. V leid., Berlynas, 1861 m., 316 psl.). *(Engelso pastaba.)* — Kalbama apie knygą: *Mädler J. H.,* Der Wunderbau des Weltalls oder populäre Astronomie. 5 Aufl. Berlin, 1861. *Red.*

[2] — hipotezės apie dangaus kūnų atsiradimą iš įkaitusių ūkų. *Red.*

įrodymas, kad visatos erdvėje yra besipriešinanti aplinka; nustatymas su spektrinės analizės pagalba, kad visatos materija yra chemiškai tapatinga ir kad egzistuoja Kanto atspėtos įkaitusių ūkų masės. [Tik dabar suprastas taip pat Kanto surastas stabdąs potvynių veikimas į žemės sukimąsi.]

Bet leistina suabejoti, ar dauguma gamtininkų greitai būtų supratusi prieštaravimą tarp vaizdinio apie žemės kintamumą ir mokslo apie joje augančių organizmų nekintamumą, jei begimstanti pažiūra, jog gamta ne tik *egzistuoja,* bet ir *formuojasi* bei *kinta,* nebūtų susilaukusi paramos iš kitos pusės. Atsirado geologija ir susekė ne tik vieną po kito susidariusius ir vieną ant kito sugulusius žemės klodus, bet taip pat ir tuose kloduose išlikusius išmirusių gyvūnų kiaukutus ir griaučius, šiuo metu nebeegzistuojančių augalų kamienus, lapus ir vaisius. Reikėjo ryžtis pripažinti, kad istoriją — laiko požiūriu — turi ne tik žemė, ištisai ir bendrai paimta, bet ir jos dabartinis paviršius ir jame augantieji augalai bei gyvūnai. Iš pradžių tai buvo pripažįstama gana nenoriai. Kiuvjės žemės revoliucijų teorija tebuvo revoliucinga žodžiais, o iš tikrųjų ji buvo reakcinga. Vieną dieviškosios kūrybos aktą ji pakeitė ištisa eile pakartotinių kūrybos aktų, o stebuklą padarė esminiu gamtos svertu. Tik Lajelis suteikė geologijai sveiką nuovoką, pakeisdamas staigias, kūrėjo užgaidų sukeltas revoliucijas laipsnišku lėto žemės pasikeitimo veikimu[1].

Lajelio teorija dar labiau nesiderino su organinių rūšių pastovumo prielaida, kaip visos ankstesniosios teorijos. Mintis apie laipsnišką žemės paviršiaus ir visų gyvenimo sąlygų joje kitimą vedė tiesiog į mokslą apie laipsnišką organizmų kitimą ir jų prisitaikymą prie besikeičiančios aplinkos, vedė į mokslą apie rūšių kintamumą. Bet tradicija yra galinga jėga ne tik katalikų bažnyčioje, bet ir gamtos moksluose. Pats Lajelis daug metų nepastebėjo šio prieštaravimo, o jo mokiniai juo labiau. Tatai galima išaiškinti tik tuo metu pradėjusiu vyrauti gamtos moksluose darbo pasidalijimu, dėl kurio kiekvienas mokslininkas daugiau ar mažiau apsiribodavo savo specialia mokslo šaka ir tik retas iš jų neprarasdavo sugebėjimo apžvelgti visumą.

Tuo tarpu fizika padarė didžiulę pažangą, kurios rezultatus beveik tuo pačiu metu suglaudė į krūvą trys įvairūs žmonės 1842 metais, sudariusiais ištisą epochą toje gamtos tyrimo srityje.

[1] Lajelio pažiūros — bent pirmuoju jos pavidalu — trūkumas buvo tas, kad jis žemėje veikiančias jėgas laikė pastoviomis tiek kokybės, tiek ir kiekybės atžvilgiu. Jam neegzistuoja žemės aušimas, žemė nesivysto tam tikra linkme, bet keičiasi vien atsitiktinai, nenuosekliai. *(Engelso pastaba.)*

Majeris Heilbrone ir Džoulis Mančesteryje įrodė šilumos pavirtimą mechanine jėga ir mechaninės jėgos — šiluma. Mechaninio šilumos ekvivalento nustatymas išsklaidė visas abejones šiuo klausimu. Tuo pat metu Grovas — ne profesionalas gamtininkas, bet anglų advokatas — paprastai apdorodamas jau pasiektus fizikos srityje atskirus rezultatus, įrodė, jog visos vadinamosios fizinės jėgos — mechaninė jėga, šiluma, šviesa, elektra, magnetizmas ir net vadinamoji cheminė jėga — tam tikromis sąlygomis vienos virsta kitomis, nežūvant nė mažiausiai jėgos dalelei; tuo būdu jis dar kartą fizikos tyrimu įrodė Dekarto dėsnį, kad judėjimo kiekis visatoje nesikeičia. Tuo būdu skirtingos fizikos jėgos — tos, taip sakant, nekintamos fizikos „rūšys" — virto visaip diferencijuotomis ir tam tikrais dėsniais viena į kitą pereinančiomis materijos judėjimo formomis. Tam tikro fizinių jėgų kiekio egzistavimo atsitiktinumas buvo iš mokslo pašalintas, įrodžius jų tarpusavio ryšius ir vienų pavirtimą kitomis. Fizika, panašiai kaip jau anksčiau astronomija, priėjo rezultatą, kuris neišvengiamai rodė amžiną judančios materijos cirkuliaciją esant paskutinę mokslo išvadą.

Nuostabiai greitas chemijos išsivystymas nuo Lavuazjės ir ypač nuo Daltono laikų griovė senas pažiūras apie gamtą dar ir iš kitos pusės. Neorganiniu būdu pagaminus cheminius junginius, kurie ligi tol teatsirasdavo tiktai gyvame organizme, buvo įrodyta, kad chemijos dėsniai galioja tiek organiniams kūnams, tiek ir neorganiniams; taip buvo užpildyta žymi dalis tos dar Kantui atrodžiusios amžinai nepereinama bedugnės tarp neorganinės ir organinės gamtos.

Pagaliau ir biologinio tyrimo srityje sistemingai organizuojamos, pradedant nuo praėjusio amžiaus vidurio[1], mokslinės kelionės bei ekspedicijos, tikslesnis Europos kolonijų visose pasaulio dalyse ištyrimas, kurį atliko ten gyvenantieji specialistai, toliau, paleontologijos, anatomijos ir fiziologijos aplamai laimėjimai, ypač pradėjus sistemingai vartoti mikroskopą ir atradus ląstelę — visa tai sukaupė tiek medžiagos, kad lyginamojo metodo panaudojimas pasidarė ne tik galimas, bet ir būtinas. [Embriologija.] Iš vienos pusės, lyginamosios fizinės geografijos metodu buvo nustatytos įvairių augalijų ir gyvūnijų gyvenimo sąlygos, o iš antros — įvairūs organizmai buvo sulyginti vienas su kitu savo homologinių organų atžvilgiu, ir, be to, ne tik subrendę, bet ir visose savo vystymosi pakopose. Kuo giliau ir tiksliau buvo tyrinėjama, tuo labiau iro aukščiau apibūdinta sustingusi nekintamai

[1] — t. y. XVIII amžiaus. *Red.*

nusistojusios organinės gamtos sistema. Vis labiau ir labiau dilo ribos tarp atskirų augalų bei gyvūnų rūšių; be to, atsirado gyvių, kaip iešmutis ir dvikvapė žuvis[1], kurie tartum tyčiojosi iš ligi tol buvusios klasifikacijos [Ceratodus. Taip pat ir archeopteriksas ir t. t.][2]; pagaliau buvo rasti organizmai, dėl kurių buvo net sunku pasakyti, ar jie augalų ar gyvūnų pasauliui priklauso. Paleontologinio metraščio spragos buvo vis labiau ir labiau užpildomos, ir tai vertė net ir didžiausius užsispyrėlius pripažinti įstabų paralelizmą, esantį tarp viso organinio pasaulio vystymosi istorijos ir atskiro organizmo vystymosi istorijos. Tuo būdu buvo tartum rasta Ariadnos gija, kuri turėjo išvesti iš to labirinto, kuriame botanika ir zoologija rodėsi kas kartą vis giliau bepaklystančios. Būdinga, kad beveik tuo pačiu metu, kai Kantas puolė saulės sistemos amžinumą, K. F. Volfas 1759 metais sudavė pirmą smūgį rūšių pastovumo teorijai, paskelbęs evoliucijos mokslą. Bet tai, kas jo tebuvo genialus spėjimas, Okeno, Lamarko, Bero veikaluose įgavo aiškią formą, o lygiai po šimto metų, 1859 metais, Darvino buvo pergalingai įtvirtinta moksle. Beveik tuo pat metu buvo nustatyta, jog protoplazma ir ląstelė, kurios jau anksčiau buvo pripažintos galutinėmis sudėtinėmis visų organizmų struktūros dalelėmis, egzistuoja ir savarankiškai kaip primityviausios organinės formos. Tuo būdu ligi minimumo buvo sumažinta bedugnė tarp neorganinės ir organinės gamtos ir drauge pašalintas vienas iš rimčiausių sunkumų, iškilusių teorijai apie organizmų atsiradimą vystymosi keliu. Naujoji pažiūra į gamtą buvo bendrais bruožais užbaigta: visa, kas buvo sustingę, ėmė tekėti, kas buvo nejudama, pasidarė judama, visa, kas buvo laikoma amžina, pasirodė pereinama, buvo įrodyta, kad visa gamta juda amžinoje srovėje bei apytakoje.

* * *

Ir štai mes vėl sugrįžome prie didžiųjų graikų filosofijos įkūrėjų pažiūros, kad visa gamta, nuo mažiausių jos dalelių ligi didžiausių kūnų, nuo smiltelės ligi saulės, nuo protisto ligi žmogaus, amžinai

---

1 *Iešmutis (Amphioxus)* — nedidelis (kokių 5 cm ilgio) panašus į žuvį gyvis, kuris gyvena daugelyje jūrų ir vandenynų (Indijos vandenynas, Ramusis vandenynas prie Malajų salyno ir Japonijos krantų, Viduržemio jūra, Juodoji jūra ir kt.) ir yra pereinamoji forma iš bestuburinių į stuburinius. *Dvikvapė žuvis (Lepidosiren)* — gyvis, priklausąs plautinių arba dvejopai kvėpuojančių žuvų grupei, kurios turi ir plaučius ir žiaunas; užtinkamas Pietų Amerikoje. *Red.*

2 *Ceratodus (ragadantis)* — dvejopai kvėpuojanti žuvis, gyvena Australijoje. *Archeopteriksas* — išmiręs gyvis, kuris yra seniausias paukščių klasės atstovas ir tuo pat metu turi kai kurias roplių ypatybes. *Red.*

gimsta ir nyksta, gyvena nesiliaujamoje srovėje, nuolatiniame judėjime ir kitime. Su tuo tik esminiu skirtumu, kad tai, kas graikuose tebuvo genialus spėjimas, mūsų laikais yra griežtai mokslinio, bandymais pagrįsto tyrinėjimo rezultatas ir todėl turi daug konkretesnį ir aiškesnį pavidalą. Tiesa, empirinis šios apytakos įrodymas dar tebeturi spragų, bet jos, palyginus su tuo, kas jau tvirtai nustatyta, visai nežymios ir kasmet vis labiau užpildomos. Ir ar gali šis įrodymas būti be spragų tose ar kitose detalėse, jei atsiminsime, kad svarbiausios mokslo šakos — žvaigždžių astronomija, chemija, geologija — kaip mokslas teegzistuoja vos vieną šimtą metų, lyginamasis metodas fiziologijoje — vos penkiasdešimt metų, o pagrindinė beveik kiekvieno gyvybės vystymosi forma — ląstelė buvo atrasta vos tik prieš keturiasdešimt metų!

* * *

Sūkuringiems, įkaitusiems dujiniams ūkams, — kurių judėjimo dėsniai, gal būt, bus mūsų atrasti, kai kelių šimtų metų stebėjimas mums paryškins pačių žvaigždžių judėjimus, — susitraukiant ir atvėstant išsivystė nesuskaitomos saulės ir saulių sistemos mūsų visatos saloje, kurią apriboja patys kraštutiniai Paukščių Tako žvaigždžių žiedai. Šis vystymasis, matyti, vyko ne visur lygiai greitai. Astronomija vis labiau verčiama pripažinti, kad mūsų žvaigždžių sistemoje esama tamsių, ne vien planetinių, kūnų, vadinasi, užgesusių saulių (Medleris); antra vertus (pagal Sekį), dalis dujinių ūkų dėmių, dar galutinai nesusiformavusių į saules, priklauso mūsų žvaigždžių sistemai; tatai anaiptol neneigia to, kad kiti ūkai, kaip tvirtina Medleris, sudaro tolimas, savarankiškas visatos salas, kurių reliatyvų išsivystymo laipsnį turi nustatyti spektroskopas.

Kuriuo būdu iš atskiros ūko masės išsivysto saulės sistema, detaliai ir dar ligi šiol nepralenktu būdu yra parodęs Laplasas. Vėlesnis mokslas vis daugiau ir daugiau yra patvirtinęs jo mintis.

Taip susidariusiuose atskiruose kūnuose — saulėse, planetose ir palydovuose — iš pradžių viešpatauja toji materijos judėjimo forma, kurią mes vadiname šiluma. Apie cheminius elementų junginius, esant net ir dabartinei saulės temperatūrai, negali būti nė kalbos. Tolesni saulės stebėjimai parodys, kiek čia šiluma virsta elektra ar magnetizmu; kad saulėje vykstą mechaniniai judėjimai kyla vien iš šilumos konflikto su svoriu, galima laikyti jau ir šiandien beveik galutinai nustatytu dalyku.

Atskiri kūnai vėsta tuo greičiau, kuo jie mažesni. Pirma atvėsta palydovai, asteroidai, meteorai, panašiai kaip jau seniai juk yra ataušęs ir mūsų mėnulis. Lėčiau aušta planetos, visų lėčiausiai — centrinis šviesulys.

Toliau vis labiau ir labiau vėstant iškyla į pirmą vietą viena į kitą pereinančių fizinių judėjimo formų tarpusavio sąveika, ligi pagaliau pasiekiamas tas taškas, kai ima pasireikšti cheminis giminumas, kai ligi tol buvę cheminiu atžvilgiu indiferentiški elementai vienas po kito chemiškai diferencijuojasi, įgyja cheminių ypatybių, pradeda vieni su kitais jungtis. Šitie junginiai visą laiką kinta krintant temperatūrai; temperatūros kritimas skirtingai veikia ne tik kiekvieną elementą, bet ir kiekvieną atskirą elementų junginį; jie kinta dujinės medžiagos daliai pereinant — nukritus temperatūrai — iš pradžių į skystą, o vėliau į kietą stovį ir tuo būdu susidarant naujoms sąlygoms.

Tas laikas, kai planeta apsitraukia kieta pluta ir kai jos paviršiuje susikaupia vanduo, sutampa su laiku, kai jos pačios šiluma vis daugiau ir daugiau pasitraukia į antrą vietą, palyginus su šiluma, gaunama iš centrinio šviesulio. Jos atmosferoje ima vykti meteorologiniai reiškiniai ta prasme, kaip mes juos šiandien suprantame, o jos paviršiuje — geologiniai kitimai, kai dėl atmosferinių kritulių susidariusios nuosėdos vis labiau ima viršų prieš pamažu silpnėjančius jos įkaitusio skysto branduolio poveikius į išorę.

Kai pagaliau temperatūra tiek nukrinta, kad ji — bent viename kuriame žymesniame paviršiaus plote — neperžengia tų ribų, kuriose baltymas gali gyvuoti, tai, esant kitoms palankioms preliminarinėms cheminėms sąlygoms, susidaro gyva protoplazma. Kokios tos preliminarinės sąlygos, mes dar šiandien nežinome. Tai nenuostabu, nes ligi šiol dar nenustatyta net cheminė baltymo formulė ir mes dar net nežinome, kiek yra chemiškai skirtingų baltyminių kūnų, ir kadangi tik prieš kokius dešimt metų buvo nustatyta, kad visiškai bestruktūrinis baltymas atlieka visas esmines gyvybės funkcijas: virškinimą, išskyrimą, judėjimą, susitraukimą, reagavimą į erzinimus, dauginimąsi.

Tikriausiai praslinko tūkstančiai metų, ligi susidarė sąlygos, kuriomis galėjo įvykti tolesnė pažanga ir iš šio beformio baltymo, išsiskyrus branduoliui ir apvalkalui, susidarė pirmoji ląstelė. Bet drauge su šia pirmąja ląstele buvo padėtas pagrindas ir viso organinio pasaulio formoms susidaryti. Iš pradžių išsivystė, kaip matyti iš visų paleontologinio metraščio duomenų, nesuskaitoma daugybė rūšių beląstelinių ir ląstelinių protistų, iš kurių ligi mūsų

laikų teužsiliko vienintelė eozoon kanadenzė[1] ir iš kurių vienos palaipsniui diferencijavosi į pirmuosius augalus, o kitos — į pirmuosius gyvūnus. O iš pirmųjų gyvūnų išsivystė, daugiausia tolesnio diferencijavimosi keliu, nesuskaitomos gyvūnų klasės, būriai, šeimos, giminės ir rūšys ir pagaliau toji forma, kurioje nervų sistema pilniausiai išsivysto — stuburiniai, o jų tarpe pagaliau atsiranda stuburinis, kuriame gamta ima suvokti pati save — žmogus.

Žmogus taip pat atsiranda diferencijavimosi keliu, ir ne tik individualiai, — iš vienintelės kiaušinėlio ląstelės diferencijuodamasis ligi sudėtingiausio organizmo, kokį tik yra sukūrusi gamta, — bet taip pat ir istoriškai. Kai po tūkstančius metų trukusios kovos ranka pagaliau diferencijavosi nuo kojos ir nusistojo stačia eisena, tuomet žmogus atsiskyrė nuo beždžionės, tuomet susidarė pagrindas artikuliuotai kalbai išsivystyti ir smegenims galingai išsivystyti, ir dėl to atsirado neperžengiama praraja tarp žmogaus ir beždžionės. Rankos specializacija reiškia *įrankio* atsiradimą, o įrankis reiškia specifiškai žmogišką veiklą — performuojantį grįžtamąjį žmogaus poveikį gamtai — gamybą. Ir gyvuliai siauresniąja žodžio prasme turi įrankių, bet tik kaip savo kūno dalis: skruzdė, bitė, bebras; ir gyvuliai gamina, bet jų gamybinis poveikis juos supančiai gamtai šios pastarosios atžvilgiu yra lygus nuliui. Tik žmogui pavyko uždėti gamtai savo antspaudą: jis ne tik perkėlė iš vienos vietos į kitą įvairius augalus bei gyvulius, bet taip pat pakeitė išorinį savo gyvenamosios vietos vaizdą ir klimatą, pakeitė net pačius augalus bei gyvulius tiek, jog jo veiklos pasekmės tegali išnykti tik visam žemės rutuliui mirus. Ir viso to jis pasiekė visų pirma ir daugiausia *rankos* dėka. Net garo mašina, iki šiol galingiausias jo įrankis gamtai pakeisti, kaip tik kaip įrankis remiasi pagaliau rankos veikimu. Bet greta rankos vystymosi žingsnis po žingsnio vystėsi ir galva, imta įsisąmoninti — pirma atskirų praktiškai naudingų rezultatų sąlygas, o vėliau, tuo remiantis, patogesnėse sąlygose gyvenusiose tautose atsirado ir tuos naudingus rezultatus sąlygojančių gamtos dėsnių supratimas. O su greitai augančiu gamtos dėsnių pažinimu vystėsi ir grįžtamojo poveikio į gamtą priemonės; vien ranka nebūtų niekuomet sukūrusi garo mašinos, jei žmogaus smegenys nebūtų drauge ir greta jos, o iš dalies ir jos dėka atitinkamai išsivystę.

---

[1] *Eozoon kanadenzė* — iškasena, rasta Kanadoje, į kurią buvo žiūrima kaip į seniausiųjų primityvių organizmų liekaną. 1878 m. Mebijusas sugriovė nuomonę apie organinę šios iškasenos kilmę. *Red.*

Su žmogumi įžengiame į *istorijos* sritį. Ir gyvuliai turi istoriją savo kilmės ir laipsniško išsivystymo ligi savo dabartinio lygio istoriją. Bet jie tėra pasyvūs tos istorijos objektai, o jei jie ir dalyvauja joje, tai tatai įvyksta be jų žinios ir noro. Tuo tarpu žmonės, atvirkščiai, kuo daugiau nutolsta nuo gyvulių siauresniąja žodžio prasme, tuo daugiau jie patys, įsisąmonindami savo veiksmus, kuria savo istoriją, ir tuo mažesnė esti nenumatytų pasekmių, nekontroliuojamų jėgų įtaka tai istorijai, tuo tiksliau istorinis rezultatas atitinka iš anksto užsibrėžtąjį tikslą. Jei tačiau tą mastą imsime taikyti žmonijos istorijai, net labiausiai išsivysčiusių šių laikų tautų istorijai, tai pamatysime, kad čia vis dar užsibrėžtieji tikslai milžinišku mastu neatitinka pasiektųjų rezultatų, kad nenumatytosios pasekmės tebevyrauja, kad nekontroliuojamosios jėgos daug galingesnės už planingai paleidžiamąsias veikti jėgas. Ir tatai negali būti kitoniškai tol, kol svarbiausioji istorinė žmonių veikla, pakėlusi juos iš gyvulinės padėties į žmogiškąją, sudaranti materialinį visų kitų jų veiklos rūšių pagrindą, — gamyba, skirta tenkinti jų gyvenimo reikmėms, t. y. šiais laikais visuomeninė gamyba — yra ypatingai pajungta aklam jų nenumatytų nekontroliuojamųjų jėgų poveikių žaismui ir kol norimas tikslas pasiekiamas čia tik išimtiniais atvejais, o daug dažniau pasiekiama jo priešybė. Pažangiausiose pramonės šalyse mes suvaldėme gamtos jėgas ir privertėme jas tarnauti žmogui; tuo būdu mes be galo padidinome gamybą: dabar vaikas daugiau pagamina, negu seniau šimtas suaugusiųjų. Ir kokios gi yra viso to pasekmės? Augąs persidirbimas, didėjąs masių skurdas ir kas dešimt metų — didžiulis krachas. Darvinas nė neįtarė, kokią karčią satyrą jis parašė apie žmones, o ypač apie savo tautiečius, įrodydamas, jog laisva konkurencija, kova dėl būvio, kurią ekonomistai iškelia kaip didžiausią istorijos laimėjimą, tėra normali *gyvūnijos* būklė. Tik sąmoninga visuomeninės gamybos organizacija, planingai gaminant ir paskirstant, gali žmones visuomeniniu atžvilgiu pakelti aukščiau visų kitų gyvulių, kaip gamyba aplamai yra juos iškėlusi specifiniu biologiniu atžvilgiu. Istorijos vystymasis daro tokią organizaciją kasdien vis labiau reikalingą ir labiau galimą. Nuo jos prasidės nauja istorijos epocha, kurioje ir patys žmonės, o su jais ir visos jų veiklos šakos, o ypač gamtos mokslas pasieks tokį suklestėjimą, kuris visiškai nustelbs visus ligšiolinius laimėjimus.

Tačiau „visa, kas atsiranda, verta, kad žūtų"[1]. Gal būt, praslinks

[1] Mefistofelio žodžiai Gėtės „Fauste". *Red.*

dar milijonai metų, užgims ir numirs šimtai tūkstančių kartų, bet nepermaldaujamai atslenka laikas, kai ims nebepakakti išsisemiančios saulės šilumos atslenkančiam nuo ašigalių ledui ištirpdyti, kai vis arčiau ir arčiau pusiaujo susigrūdantiems žmonėms nebeužteks ir tenai šilumos gyvybei palaikyti, kai pamažu išnyks paskutinis organinės gyvybės pėdsakas, ir žemė — negyvas, atšalęs, panašus į mėnulį rutulys — suksis gilioje tamsoje vis trumpesnėmis orbitomis apie taip pat mirusią saulę, ligi pagaliau nukris ant jos. Vienas planetas tas likimas ištiks anksčiau negu žemę, kitas — vėliau. Vietoje darniai suskaidytos, šviesios, šiltos saulės sistemos betęs savo vienišą kelionę visatos erdvėje tik šaltas negyvas rutulys. Ir lygiai taip, kaip su mūsų saulės sistema, anksčiau ar vėliau atsitiks ir su visomis kitomis mūsų visatos salos sistemomis, atsitiks ir su begaline daugybe kitų visatos salų, net ir su tomis, kurių šviesa niekuomet nepasieks žemės, kol joje dar gyvens žmogaus akis, galinti ją pagauti.

Bet kai tokia saulės sistema bus baigusi savo gyvenimo kelią, kai susilauks to likimo, kuris ištinka kiekvieną baigtinį daiktą — mirties, kas tuomet bus? Ar saulės lavonas amžinai lavonu riedės beribe erdve, ir visos, seniau taip įvairiai diferencijuotos, gamtos jėgos visiems amžiams pavirs vienintele judėjimo forma, trauka? „Arba, — kaip kad klausia Sekis (810 psl.), — gal yra gamtoje jėgų, kurios mirusią sistemą gali vėl grąžinti į pradinę įkaitusių ūkų būklę ir tuo būdu ją gali vėl pažadinti naujam gyvenimui? Mes to nežinome“.

Be abejo, mes to nežinome ta prasme, kaip kad mes žinome, kad $2 \times 2 = 4$ arba kad materijos traukos jėga didėja ir mažėja proporcingai atstumo kvadratui. Bet teoriniame gamtos moksle, kuris savo pažiūras į gamtą sujungia kiek tiktai galima į darnią visumą ir be kurio šiandien negali apsieiti nė pats lėkščiausias empirikas, mes labai dažnai turime operuoti su nepakankamai gerai žinomais dydžiais, ir minties nuoseklumas visuomet turėdavo padėti dar nepakankamam žinojimui žengti toliau. Šiuolaikinis gamtos mokslas turėjo perimti iš filosofijos judėjimo nesunaikinamumo teiginį; be šio teiginio gamtos mokslas dabar nebegali egzistuoti. Bet materijos judėjimas nėra vien grubus mechaniškas judėjimas, paprastas vietos pakeitimas; tai — šiluma ir šviesa, elektrinė ir magnetinė įtampa, cheminis jungimasis ir skaidymasis, gyvybė ir pagaliau sąmonė. Sakyti, kad materija savo visoje laiko atžvilgiu begalinėje egzistencijoje tik vieną vienintelį kartą — ir tai palyginus su amžinybe tik vieną akimirksnį — tebuvo pajėgi diferencijuoti savo judėjimą ir tuo būdu išplė-

toti visą to judėjimo įvairumą, o prieš tai ir po to ji amžinai turi apsiriboti paprastu vietos keitimu, — tai sakyti reikštų tvirtinti, kad materija esanti mirtinga ir judėjimas — laikinas reiškinys. Judėjimo nesunaikinamumą reikia suprasti ne vien kiekybine, bet ir kokybine prasme. Materija, kurios grynai mechaniškame vietos keitime nors ir glūdi galimybė palankiomis sąlygomis virsti šiluma, elektra, cheminiu veikimu, gyvybe, kuri betgi negali pati iš savęs sudaryti šių sąlygų, tokia materija *tam tikru mastu neteko judėjimo*. Judėjimas, kuris yra netekęs sugebėjimo virsti įvairiais sau būdingais pavidalais, nors dar tebeturi dynamis[1], bet jau nebeturi energeia[2] ir tuo būdu yra iš dalies išnykęs. Bet abu atvejai neįmanomi.

Neabejotina yra tai: buvo laikas, kai mūsų visatos salos materija pavertė į šilumą tokį didžiulį kiekį judėjimo, — kokios būtent rūšies, mes tuo tarpu dar nežinome, — kad iš to galėjo išsivystyti mažiausia 20-čiai milijonų žvaigždžių (pagal Medlerį) priklausančios saulių sistemos, kurių laipsniškas išmirimas yra taip pat neabejotinas. Kaip vyko tas pavertimas? Tai mes lygiai taip mažai težinome, kaip ir tėvas Sekis mažai žino, ar būsimasis mūsų saulių sistemos „caput mortuum"[3] kuomet nors vėl pavirs žaliava naujoms saulės sistemoms. Bet čia mes turime arba šauktis kūrėjo pagalbos, arba esame priversti padaryti išvadą, kad įkaitusi žaliava mūsų visatos salos saulių sistemoms susidarė natūraliu būdu, vykstant judėjimo kitimams, kurie yra *iš prigimties būdingi* judančiai materijai ir kuriems sąlygas turi, vadinasi, atgaminti pati materija, kad ir po milijonų milijonų metų, daugiau ar mažiau atsitiktiniu būdu, bet su būtinumu, būdingu ir atsitiktinumui.

Tokio kitimo galimumas dabar vis labiau ir labiau pripažįstamas. Įsigali pažiūra, jog galutinis visatos kūnų likimas — nukristi vieniems ant kitų, net apskaičiuojamas šilumos kiekis, kuris turi atsirasti tokių susidūrimų metu. Staigus naujų žvaigždžių pasirodymas arba tiek pat staigus jau seniai žinomų žvaigždžių ryškumo padidėjimas, apie kurį mums skelbia astronomija, lengviausiai išaiškinamas tokiais susidūrimais. Kartu reikia atsiminti, kad ne tik mūsų planetų grupė sukasi apie saulę ir mūsų saulė keliauja mūsų visatos salos viduje, bet taip pat ir visa mūsų visatos sala juda visatos erdvėmis, būdama laikinoje reliatyvioje pusiausvyroje su kitomis visatos salomis, nes

[1] — galimybę. *Red.*

[2] — veiksmingumo. *Red.*

[3] *„Caput mortuum"* — pažodžiui: negyva galva; čia — negyvų liekanų prasme. *Red.*

ir pati reliatyvi laisvai plevenančių kūnų pusiausvyra tėra galima vien savitarpiškai sąlygotame judėjime; be to, kai kas mano, jog t mperatūra ne visur visatoje yra vienoda. Pagaliau mes žinome, kad, išskyrus visiškai mažytę dalį, mūsų visatos salos nesuskaitomos daugybės saulių šiluma išsisklaido erdvėse, veltui stengdamasi pakelti visatos erdvės temperatūrą bent milijonine Celsijaus laipsnio dalimi. Kas darosi iš viso milžiniško to šilumos kiekio? Ar ji dingsta amžinai, mėgindama sušildyti visatos erdvę, ar ji liaujasi praktiškai egzistavusi, išlikdama teoriškai tik tuo faktu, kad visatos erdvė įšilo tokia laipsnio dalimi, kuriai išreikšti reikia dešimtainės trupmenos su dešimčia ar daugiau nulių priešakyje? Ši prielaida neigia judėjimo nesunaikinamumą; ji palieka galimybę, kad palaipsniui sukritus visatos kūnams vieniems ant kitų, visas esamas mechaninis judėjimas pavirs šiluma, o ši išsispinduliuos į visatos erdvę ir tuo būdu, nepaisant viso „jėgos nesunaikinamumo“, visas judėjimas iš viso pasibaigtų. (Tarp kitko čia paaiškėja, koks nevykęs yra posakis: jėgos nesunaikinamumas vietoj posakio: judėjimo nesunaikinamumas.) Tuo būdu prieiname išvadą, kad į pasaulio erdvę išspinduliuota šiluma turi turėti galimybę kuriuo nors būdu, — būdu, kurio suradimas kada nors ateityje bus gamtos mokslo uždavinys, — pavirsti kita judėjimo forma, kurioje ji vėl galės susitelkti ir imti aktyviai funkcionuoti. Tuo pačiu atkrinta pagrindinis sunkumas, kliudęs pripažinti galimybę atgyvenusioms saulėms vėl grįžti į įkaitusių ūkų stadiją.

Beje, amžinai besikartojanti begaliniame laike nuosaki pasaulių kaita yra tik logiškas vienlaikio nesuskaitomų pasaulių egzistavimo begalinėje erdvėje papildymas; tai teiginys, kurio neišvengiamą būtinumą turėjo pripažinti net antiteoriniai jankio Dreiperio[1] smegenys.

Štai amžinas ratas, kuriuo juda materija, — ratas, užbaigiąs savo trajektoriją tik per tokius laiko tarpus, kuriems matuoti nebepakanka mūsų žemės metų masto; ratas, kuriame aukščiausio išsivystymo laikas, organinės gyvybės, ir dar daugiau, save ir gamtą įsisąmoninančių būtybių gyvenimo laikas taip pat šykščiai atseikėtas, kaip ir erdvė, kurioje pasireiškia gyvybė ir sąmonė. Tai ratas, kuriame kiekviena baigtinė materijos egzistavimo forma — vis viena, saulė ar ūkas, atskiras gyvūnas ar gyvūnų

[1] „Pasaulių daugybė begalinėje erdvėje verčia galvoti apie nuosakią pasaulių kaitą begaliniame laike“ (*Dreiperis,* Intelektualinio Europos išsivystymo istorija. II t., 325 psl.). (*Engelso pastaba.*) — *Draper J. W.*, History of the Intellectual Development of Europe. Vol. I—II. London, 1864. *Red.*

rūšis, cheminis junginys ar skaidinys — yra lygiai praeinama ir kuriame nieko nėra daugiau amžino, kaip vien amžinai kintama, amžinai judanti materija ir dėsniai, pagal kuriuos ji juda ir kinta. Bet kaip dažnai ir kaip negailestingai bevyktų šis ratas laike ir erdvėje; kiek milijonų saulių ir žemių beatsirastų ir vėl bedingtų; kaip ilgai betruktų, ligi vienoje kurioje saulės sistemoje ir tik vienoje planetoje susidarytų sąlygos organinei gyvybei; kad ir kaip nesuskaitomas organinių būtybių skaičius bebūtų anksčiau turėjęs atsirasti ir vėl išnykti, ligi iš jų tarpo išsivystys turintieji sugebančius mąstyti smegenis gyvūnai, kurie, radę trumpam laikotarpiui tinkamas gyventi sąlygas, būtų vėliau taip pat negailestingai išnaikinti, — mes esame įsitikinę, kad materija visose savo kitimo formose amžinai pasilieka ta pati, kad nė vienas jos atributas niekuomet negali dingti ir kad ji todėl su tuo pačiu geležiniu būtinumu, su kuriuo ji kada nors išnaikins žemėje savo aukščiausiąjį žiedą, mąstančią dvasią, turės ją vėl pagimdyti kur nors kitur ir kitu laiku.

Parašė F. Engelsas 1875—1876 m.
Pirmą kartą paskelbta 1925 m.

Spausdinama pagal rankraštį
Versta iš vokiečių kalbos

F. ENGELSAS

DARBO VAIDMUO BEŽDŽIONĖS SUŽMOGĖJIMO PROCESE

Darbas — visokio turto šaltinis, teigia politinės ekonomijos žinovai. Darbas tikrai toks yra greta gamtos, teikiančios jam medžiagą, kurią jisai paverčia turtu. Tačiau jisai yra ir kai kas be galo daugiau, negu šitai. Jisai — pirmutinė pagrindinė viso žmogaus gyvenimo sąlyga, ir, be to, tokiu mastu, kad mes tam tikra prasme turime pasakyti: darbas sukūrė patį žmogų.

Prieš daugelį šimtų tūkstančių metų, dar nepasiduodančiame tiksliai nustatyti tame žemės raidos laikotarpyje, kurį geologai vadina tretiniu, kaip spėjama, į jojo pabaigą, gyveno kažin kur karštojoje žemės juostoje — greičiausiai dideliame žemyne, dabar nugrimzdusiame į Indijos vandenyno dugną — nepaprastai aukštą išsivystymo laipsnį pasiekusi panašių į žmones beždžionių veislė. Darvinas davė mums apytikrį šių mūsų prosenolių aprašymą. Jie buvo ištisai apžėlę plaukais, barzdoti, smailiomis ausimis ir gyveno kaimenėmis medžiuose.

Joms įprasto gyvenimo būdo, kai laipiojant po medžius rankos atlieka visai kitokias funkcijas, negu kojos — padarinys buvo pirmiausia, tur būt, tai, kad šios beždžionės pamažu liovėsi naudojusios rankas, vaikščiodamos žemės paviršiumi, ir ėmė įprasti vaikščioti vis labiau ir labiau stačios išsitiesusios. Tuo buvo nužengtas *lemiamas žingsnis pereiti iš beždžionės į žmogų.*

Visos dabar dar tebegyvenančios panašios į žmones beždžionės gali stovėti tiesiai ir eiti vien tik kojomis, bet tik būtinam reikalui esant ir labai nerangiai. Jų natūrali eisena yra pusiau tiesi ir eidamos jos pasinaudoja rankomis. Dauguma jų atsiremia į žemę sugniaužtų į kumščius rankų krumpliais ir, parietusios kojas, permeta kūną tarp ilgų savo rankų, kaip daro luošas žmogus, eidamas su ramentais. Aplamai, mes ir šiandien dar tebegalime stebėti tarp beždžionių visus pereinamuosius laipsnius nuo vaikščiojimo visomis keturiomis ligi vaikščiojimo dviem kojom. Tačiau pastaroji vaikščiojimo forma nė vienai jųjų netapo kuo nors daugiau, kaip kraštutiniu atveju vartojama priemone.

Kad vaikščiojimas išsitiesus galėtų tapti mūsų plaukuotiesiems protėviams iš pradžių taisykle, o ilgainiui būtinumu, reikėjo, kad rankoms tuo metu vis labiau ir labiau tektų kitokios funkcijos. Jau ir beždžionių turima tam tikras funkcijų pasidalijimas tarp rankų ir kojų. Kaip jau minėta, laipiojant po medžius, rankomis naudojamasi kitaip, negu kojomis. Ranka naudojamasi daugiausia maistui rinkti ir laikyti, kaip tatai jau daro kai kurie žemesnieji žinduoliai savo priešakinėmis letenomis. Ranka kai kurios beždžionės taisosi medžiuose gūžtas arba net, kaip šimpanzės, pastoges tarp šakų apsisaugoti nuo darganų. Ranka jos griebiasi vėzdo apsiginti nuo priešų ar bombarduoja juos vaisiais bei akmenimis. Nelaisvėje jos ranka atlieka, nusižiūrėjusios į žmones, kai kurias nesudėtingas operacijas. Bet kaip tik čia ir iškyla aikštėn, koks didelis atstumas tarp neišlavintos netgi labiausiai panašių į žmogų beždžionių rankos ir šimtų tūkstančių metų darbo ištobulintos žmogaus rankos. Kaulų bei raumenų skaičius ir bendras išdėstymas vienodas abiejose, ir vis dėlto ir žemiausioje išsivystymo pakopoje esančio laukinio ranka gali atlikti šimtus veiksmų, neįmanomų jokiai beždžionei. Nė viena beždžionės ranka niekuomet nėra pasigaminusi kad ir primityviausio akmeninio peilio.

Todėl tie veiksmai, kuriems mūsų protėviai, pereinamu iš beždžionės į žmogų laikmečiu, per daugelį tūkstančių metų pamažu išmoko pritaikyti savo rankas, iš pradžių tegalėjo būti tiktai labai paprasti. Mažiausiai išsivystę laukiniai, netgi tie, kuriuos reikia laikyti vėl grįžusiais į gyvulišką būklę ir drauge išsigimusiais fiziniu atžvilgiu, vis dėlto stovi daug aukščiau, negu tos tarpinės būtybės. Ligi to laiko, kai pirmasis titnagas žmogaus rankos dėka galėjo pavirsti peiliu, gal būt, turėjo praeiti toks ilgas laiko tarpas, jog, palyginus su juo, mums žinomas istorijos laikotarpis tėra visiškai nežymus. Bet lemiamasis žingsnis buvo padarytas: *ranka tapo laisva* ir todėl galėjo įgauti vis daugiau miklumo bei na-

gingumo, o tuo būdu įgytas didesnis lankstumas būdavo paveldėjimo keliu perduodamas palikuonims ir didėjo iš kartos į kartą.

Tuo būdu ranka yra ne tiktai darbo organas, — *ji taip pat ir jojo padarinys*. Tik dėka darbo, dėka prisitaikymo prie vis naujų veiksmų, dėka perdavimo paveldėtinai tuo būdu pasiekto ypatingo raumenų, raiščių, o per ilgesnius laiko tarpus taip pat ir kaulų išlavėjimo, ir dėka vis naujo pritaikymo šių paveldėtinai perduodamų patobulėjimų naujiems, vis sudėtingesniems veiksmams, — tiktai šito viso dėka žmogaus ranka pasiekė tokį aukštą tobulumo laipsnį, kad ji galėjo, tarsi burtų jėga, sukurti Rafaelio paveikslus, Torvaldseno statulas, Paganinio muziką.

Bet ranka nebuvo kažkoks savareikšmis daiktas. Jinai tebuvo tik vienas ištisinio, nepaprastai sudėtingo organizmo sąnarys. Ir tatai, kas ėjo į gera rankai, tai ėjo į gera ir visam kūnui, kuriam ji tarnavo,— ir būtent dvejopu atžvilgiu.

Visų pirma dėl to dėsnio, kurį Darvinas pavadino augimo koreliacijos dėsniu. Pagal šį dėsnį tam tikros atskirų organinės būtybės dalių formos visuomet susijusios su tam tikromis kitų dalių formomis, su kuriomis pirmosios, atrodo, neturi jokio ryšio. Taip antai, visi be išimties gyvuliai, kurių raudonieji kraujo kūneliai be branduolio ir kurių pakaušio kaulas sujungtas su pirmuoju nugarkaulio slanksteliu dviem sąnariais, turi taip pat ir pieno liaukas jaunikliams žindyti. Antai, žinduoliai, kurių nagos yra perskeltos, paprastai turi ir sudėtingą skilvį atrajojimui. Tam tikrų formų pakitimai sukelia kitų kūno dalių formos pakitimus, nors mes šito sąryšio dar nepajėgiame išaiškinti. Visiškai baltos katės mėlynomis akimis visuomet ar beveik visuomet pasirodo esančios kurčios. Laipsniškas žmogaus rankos tobulėjimas ir greta jo einąs kojos išlavėjimas bei prisitaikymas tiesiai eisenai dėl šito koreliacijos dėsnio neabejotinai turėjo grįžtamos įtakos kitoms organizmo dalims. Tačiau šitos rūšies poveikis dar per maža tėra ištirtas, ir mes čia tegalime vien patį faktą konstatuoti.

Daug svarbesnis yra tiesioginis, įrodomas rankos išsivystymo grįžtamas poveikis visam likusiam organizmui. Kaip jau yra sakyta, mūsų į beždžiones panašūs protėviai buvo visuomeniški gyvuliai; visiškai aišku, kad žmogaus, šito visuomeniškiausio iš visų gyvulių, negalima kildinti iš nevisuomeniškų artimiausiųjų protėvių. Prasidėjęs drauge su rankos išlavėjimu ir darbu viešpatavimas gamtai vis daugiau plėtė žmogaus akiratį. Gamtos daiktuose jis atrasdavo vis naujų ligi tol nežinotų ypatybių. Antra vertus, darbo išsivystymas neišvengiamai padėjo glaudžiau susi-

jungti visuomenės nariams, nes jojo dėka dažnėjo savitarpio paramos, bendro veikimo atvejai, ir kiekvienas atskiras visuomenės narys vis geriau įsisąmonindavo to bendro veikimo naudingumą. Trumpai tariant, besiformuoją žmonės priėjo tai, kad jiems atsirado *reikalas kažką pasakyti* vienas kitam. Reikalas susikūrė organą: beždžionės neišsivystęs gomurys pamažu, bet nuolat moduliacijos keliu persiformuodavo vis labiau išsivystančiai moduliacijai, ir kalbos organai palengva išmoko aiškiai tarti artikuliuotus garsus vieną po kito.

Kad šis aiškinimas, jog kalba atsiradusi iš darbo ir drauge su juo, yra vienintelis teisingas, įrodo palyginimas su gyvuliais. Tie nedaugelis dalykų, kuriuos jie, net ir labiausiai išsivysčiusieji, turi vienas kitam pranešti, gali būti pranešta ir be artikuliuotos kalbos. Gamtinėje būklėje nė vienas gyvulys nejaučia nepatogumo dėl nemokėjimo kalbėti ar suprasti žmonių kalbą. Visai kas kita, kai jis žmonių prijaukintas. Šuo ir arklys, gyvendami kartu su žmonėmis, išsilavino savyje tokią jautrią klausą artikuliuotos kalbos atžvilgiu, kad jie savo vaizdinių rato ribose išmoksta lengvai suprasti bet kurią kalbą. Be to, jie įgavo sugebėjimą tokiems jausmams, kaip kad prisirišimo prie žmogaus, dėkingumo ir kiti jausmai, kurie pirma buvo jiems svetimi. Kiekvienas, kam yra tekę turėti daugiau reikalo su šitokiais gyvuliais, vargu ar gali užginčyti, jog dažnai esti atsitikimų, kai jie *dabar* jaučia savo nesugebėjimą kalbėti kaip trūkumą. Deja, jų balso organai jau tiek išsispecializavę tam tikra linkme, kad šitos jų bėdos jau niekaip nebepašalinsi. Tačiau tenai, kur organas tinka kalbėti, šitas nesugebėjimas kalbėti — tam tikrose ribose — gali išnykti. Paukščių balso organai, žinoma, radikaliai skiriasi nuo atitinkamų žmogaus organų. O vis dėlto paukščiai yra vieninteliai gyviai, kurie gali išmokti kalbėti, ir paukštis su šlykščiausiu balsu, papūga, kalba geriausiai. Ir nereikia manyti, kad papūga nesupranta to, ką kalba. Žinoma, vien dėl malonumo kalbėti ir bendrauti su žmonėmis papūga ištisas valandas be paliovos kartos visą savo žodžių atsargą. Bet savojo vaizdinių rato ribose jinai sugeba taip pat ir išmokti suprasti tai, ką sako. Išmokykite papūgą keiktis taip, kad ji suvoktų keiksmo žodžių reikšmę (viena iš mėgstamiausiųjų grįžtančių iš karštų kraštų jūrininkų pramogų), o paskui pamėginkite ją erzinti, ir jūs tuoj pamatysite, kad ji moka pasinaudoti keiksmažodžiais ne blogiau už berlyniškę žalėsių prekiautoją. Tas pat kartojasi, kai ji kaulija gardumynų.

Iš pradžios darbas, o paskui ir drauge su juo artikuliuota kalba buvo du svarbiausieji akstinai, kurių įtakoje beždžionės sme-

genys galėjo palaipsniui pavirsti žmogaus smegenimis, kurie, būdami visiškai panašūs į beždžionės smegenis, toli pralenkia juos savo dydžiu ir tobulumu. Lygiagrečiui su tolesniu smegenų išsivystymu vystėsi artimiausi jų įrankiai — jutimo organai. Kaip laipsnišką kalbos išsivystymą visuomet lydi atitinkamas klausos organo tobulėjimas, lygiai taip pat smegenų išsivystymą lydi visų jutimų tobulėjimas. Erelio akys mato žymiai toliau, negu žmogaus akis, bet žmogaus akis pastebi daiktuose daug daugiau, negu erelio. Šuo turi daug jautresnę uoslę, negu žmogus, tačiau jis neskiria nė šimtosios dalies tų kvapų, kurie žmogui yra aiškios įvairių daiktų žymės. Taip pat ir lytėjimas, kurį beždžionė turi tik grubiausia užuomazgos forma, atsirado tik pačiai žmogaus rankai besivystant, darbo dėka. —

Smegenų ir jiems pavaldžių jutimų, vis labiau ir labiau skaidrėjančios sąmonės, sugebėjimo abstrakčiai galvoti bei daryti išvadas vystymasis grįžtamai veikė į darbą ir kalbą, teikdamas joms vis naujus akstinus toliau tobulėti. Šis tolesnis vystymasis anaiptol nesustojo ir tuomet, kai žmogus jau galutinai atsiskyrė nuo beždžionės, bet, atvirkščiai, ėjo vis toliau; būdamas įvairiose tautose ir įvairiais laikais pagal savo laipsnį ir kryptį skirtingas, tasai išsivystymas, kartais kai kur net laikinai sustodamas ir net pasukdamas atgal, bendrai paėmus, galingai žengė į priekį, iš vienos pusės, smarkiai skatinamas, o iš antrosios pusės, atsiradus susiformavusiam žmogui, stumiamas labiau apibrėžta linkme prisidėjusio naujo elemento — *visuomenės*.

Tikriausiai praslinko šimtai tūkstančių metų, — žemės istorijoje turį ne didesnę reikšmę, kaip sekundė žmogaus gyvenime[1], — ligi iš besikarstančių po medžius beždžionių kaimenės kilo žmonių visuomenė. Bet vis dėlto galiausiai ji atsirado. Ir kas gi vėl sudaro būdingą žmonių visuomenės žymę, skiriančią ją nuo beždžionių kaimenės? *Darbas*. Beždžionių kaimenė pasitenkindavo tuo, kad suėsdavo maisto atsargas, esančias jos rajone, kurio dydį nulemdavo geografinės sąlygos ar kaimyninių kaimenių pasipriešinimo laipsnis. Ji klajodavo iš vietos į vietą, kovodama su kaimyninėmis kaimenėmis, siekdama naujo rajono, kuriame būtų apstu maisto, bet ji nesugebėdavo išgauti iš teikiančio jai maistą rajono daugiau, negu duodavo pati gamta, išskyrus nebent

[1] Pirmaeilis šios srities autoritetas seras Viljamas Tomsonas apskaičiavo, kad nuo to laiko, kai žemė tiek ataušo, kad ant jos galėjo gyventi augalai ir gyvūnai, praėjo, tur būt, *kiek daugiau kaip šimtas milijonų metų. (Engelso pastaba.)*

tai, kad kaimenė nesąmoningai patręšdavo žemę savo išmatomis. Kai tiktai visos tiekusios maistą sritys buvo užimtos, beždžionių skaičiaus augimas turėjo sustoti; geriausiuoju atveju jų skaičius tegalėjo išsilaikyti senajame lygyje. Bet visi gyvuliai be galo išlaidūs maisto atžvilgiu ir, be to, dažnai sunaikina pačioje užuomazgoje natūralų maisto prieauglį. Vilkas, priešingai medžiotojui, nepasigaili stirnos, kuri ateinančiais metais turėtų atvesti jam stirniukus; ožkos Graikijoje, sugraužiančios visas jaunas krūmynų šakeles, neduodamos joms pasiūgėti, nunuogino visus šalies kalnus. Šis „grobuoniškas" gyvulių „ūkininkavimas" vaidina svarbų vaidmenį laipsniško rūšių kitimo procese, nes jisai priverčia jas taikytis prie naujų, neįprastų joms maisto rūšių ir šito dėka jų kraujas įgauna kitokią cheminę sudėtį, ir visa kūno konstitucija palaipsniui tampa kitokia, o nusistojusios kartą visam laikui rūšys išmiršta. Nėra jokio abejojimo, kad šitas grobuoniškas ūkininkavimas smarkiai prisidėjo prie mūsų protėvių sužmogėjimo. Toje beždžionių veislėje, kuri žymiai pralenkė visas kitas sumanumu ir sugebėjimu prisitaikyti, toks grobuoniškas ūkininkavimas turėjo atvesti į tai, kad maistui buvo imta vartoti vis daugiau ir daugiau naujų augalų, o iš šitų augalų vis daugiau tinkamų valgiui dalių; žodžiu, į tai, kad maistas darėsi vis įvairesnis. Šito padarinys buvo tai, kad organizmas gaudavo vis daugiau įvairesnių elementų, kurie sudarė chemines sąlygas šitoms beždžionėms pavirsti žmonėmis. Bet visa tai dar nebuvo darbas tikrąja to žodžio prasme. Darbas prasideda tiktai tuomet, kai imama gamintis įrankius. O kas yra seniausieji mūsų randami įrankiai, — seniausieji, sprendžiant iš rastų priešistorinių žmonių vartotų daiktų ir iš ankstyviausiųjų istorinių tautų bei dabartinių labiausiai primityvių laukinių gyvenimo būdo? Šitie įrankiai yra medžioklės ir žvejybos įrankiai; pirmieji yra kartu ir ginklai. Bet medžioklė ir žvejyba numato perėjimą nuo išimtinai augalinio maisto ir prie mėsos vartojimo, o tatai reiškia naują svarbų žingsnį kelyje į sužmogėjimą. *Mėsiškame maiste* buvo beveik paruoštu pavidalu svarbiausieji elementai, kurių organizmas yra reikalingas savo medžiagų apykaitai. Mėsiškas maistas sutrumpino tiek virškinimo procesą, tiek ir kitus vegetatyvinius (t. y. atitinkančius augalų gyvenimo reiškinius) procesus organizme ir tuo sutaupė daugiau laiko, medžiagos bei energijos aktyviai pasireikšti gyvuliškam (animaliniam) gyvenimui tikrąja šito žodžio prasme. Ir kuo labiau besiformuojąs žmogus tolo nuo augalijos, tuo labiau jis kilo taip pat viršum gyvūnijos. Kaip laukinių kačių bei šunų pripratimas vartoti augalinį maistą greta mėsiško padėjo tam, kad jie tapo žmogaus tarnais, taip ir pripratimas prie mė-

siško maisto greta augalinio be galo padėjo padidinti besiformuojančiojo žmogaus fizinę jėgą ir savarankiškumą. Tačiau esmingiausią įtaką mėsiškas maistas padarė smegenims, gavusiems jo dėka žymiai daugiau, negu pirma, tų medžiagų, kurios reikalingos jiems misti ir vystytis, ir šitai įgalino juos sparčiau ir visapusiškiau tobulėti iš kartos į kartą. Atsiprašant ponų vegetarų, — be mėsiško maisto žmogus nebūtų galėjęs tapti žmogumi, ir jei mėsiškas maistas visas mums žinomas tautas tuo ar kitu metu atvedė net į žmogėdystę (berlyniečių protėviai, veletabai arba vilcai, dar X amžiuje valgė savo tėvus), tai šiandien mums šitai jau neberūpi.

Mėsiškas maistas atvedė į du naujus laimėjimus, turinčius lemiamą reikšmę: į naudojimąsi ugnimi ir gyvulių prijaukinimą. Pirmasis dar labiau sutrumpino virškinimo procesą, nes jisai pristatė burnai, taip sakant, jau pusiau suvirškintą maistą; antrasis praturtino mėsiško maisto atsargas, nes šalia medžioklės jisai atrado naują šaltinį, iš kur jo reguliariau galima buvo semtis, ir, be to, suteikė pieno bei jojo gaminių pavidalu naują maisto dalyką, elementų įvairumo atžvilgiu bent jau lygiavertį mėsai. Tuo būdu abu šie laimėjimai tapo betarpiškai naujomis priemonėmis žmogui emancipuotis. Apie jų netiesioginius padarinius, kad ir kažin kokie svarbūs jie buvo žmogaus ir visuomenės vystymuisi, čia smulkiai nekalbėsime, nes tai per daug nukreiptų mus į šalį.

Kaip kad žmogus išmoko vartoti maistui visa, kas tinka valgyti, taip jis išmoko ir gyventi bet kuriame klimate. Jis pasklido po visą tinkamą gyventi žemę, jisai yra vienintelė gyva būtybė, įstengusi šitai padaryti savarankiškai. Kiti gyvūnai, prisitaikę prie visokio klimato, išmoko to ne savarankiškai, o tiktai sekdami paskui žmogų: naminiai gyvuliai ir parazitai. O perėjimas iš vienodai karšto pirmykštės tėvynės klimato į šaltesnes šalis, kur metai dalijasi į žiemą ir vasarą, sukūrė naujas reikmes: turėti pastogę ir drabužius apsaugai nuo šalčio ir drėgmės, sukūrė tuo būdu naujas darbo sritis ir kartu naujas veikimo rūšis, kurios vis labiau tolino žmogų nuo gyvulio.

Dėl rankos, kalbos organų ir smegenų bendro veikimo ne tiktai kiekvieno žmogaus atskirai, bet taip pat ir visuomenėje, žmonės įgavo sugebėjimą atlikti vis sudėtingesnius veiksmus, užsibrėžti ir pasiekti vis aukštesnius tikslus. Pats darbas darėsi iš kartos į kartą vis įvairesnis, tobulesnis, daugiapusiškesnis. Prie medžioklės ir gyvulininkystės prisidėjo žemdirbystė, paskui verpimas ir audimas, metalų apdirbimas, puodų žiedimas, laivininkystė. Greta prekybos ir amatų atsirado galiausiai menas ir mokslas; iš

genčių susidarė nacijos ir valstybės. Išsivystė teisė ir politika, o drauge su jomis fantastiškas žmogaus būties atspindys žmogaus galvoje — religija. Prieš visus šituos dalykus, pasireiškusius pirmiausia kaip vaizduotės produktai ir atrodžiusius taip, lyg jie viešpatavo žmonių visuomenėms, kuklesnieji dirbančiosios rankos gaminiai pasitraukė į antrą vietą, tuo labiau, kad darbą planuojanti galva jau labai ankstyvoje visuomenės vystymosi pakopoje (pavyzdžiui, jau pirmykštėje šeimoje) turėjo galimybę priversti svetimas rankas dirbti jos numatytą darbą. Visas greito civilizacijos vystymosi nuopelnas imta skirti galvai, smegenų išsiplėtojimui ir jų veikimui. Žmonės įprato aiškinti savo veiksmus iš savo galvojimo, užuot aiškinę juos iš savo reikmių (kurios šiuo atveju, žinoma, atsispindi galvoje, įsisąmoninamos), ir tuo būdu ilgainiui susidarė toji idealistinė pasaulėžiūra, kuri užvaldė protus ypač nuo antikinio pasaulio žlugimo laikų. Ji ir dabar tebėra tiek įsigalėjusi protuose, kad net labiausiai materialistiškai nusiteikusieji Darvino mokyklos gamtos tyrinėtojai dar nepajėgia susidaryti aiškaus žmogaus kilmės vaizdo, nes dėl nurodytosios idealistinės įtakos jie nemato to vaidmens, kurį čia suvaidino darbas.

Gyvuliai, kaip jau buvo prabėgomis minėta, taip pat pakeičia savo veikimu išorinę gamtą, nors ir ne tokiu mastu, kaip žmogus, ir šitie jų daromi juos supančios aplinkos pakeitimai, kaip esame matę, grįžtamai veikia tuos, kas sukėlė šiuos pakitimus, sužadindami juose savo ruožtu tam tikrų pakitimų. Juk gamtoje niekas nevyksta izoliuotai. Kiekvienas reiškinys veikia kitą ir atvirkščiai, ir šio visapusiško judėjimo bei tarpusavio veikimo fakto pamiršimas dažniausiai ir trukdo mūsų gamtos tyrinėtojams aiškiai matyti net ir paprasčiausius dalykus. Mes esame matę, kaip ožkos kliudo atželdyti Graikijos miškus; šv. Elenos saloje pirmųjų atvykusių ten jūreivių atvežtos ožkos ir kiaulės sugebėjo beveik visiškai išnaikinti visą senąją salos augmeniją ir tuo būdu paruošė dirvą išplisti kitiems augalams, kuriuos atvežė vėliau atvykusieji jūreiviai ir kolonistai. Bet kai gyvuliai ilgai veikia juos supančią gamtą, jie daro tatai nesąmoningai ir jiems patiems tai yra atsitiktinis reiškinys. Tačiau kuo labiau žmonės nutolsta nuo gyvulių, tuo labiau jų poveikis gamtai įgyja iš anksto apgalvotų, planingų, nukreiptų į tam tikrus, iš anksto užsibrėžtus tikslus veiksmų pobūdį. Gyvulys sunaikina kurios nors vietovės augaliją, nežinodamas ką darąs. O žmogus jąją naikina tam, kad atsipalaidavusioje dirvoje galėtų pasėti javų, prisodinti medžių, įsiveisti vynuogyną, žinodamas, kad jis gaus derlių, keleriopai viršijantį

tai, ką jis pasėjo. Jisai perkelia naudingus augalus bei naminius gyvulius iš vienos šalies į kitą ir tuo būdu pakeičia ištisų pasaulio dalių augaliją bei gyvūniją. Dar daugiau. Įvairių dirbtinių veisimo ir auginimo metodų dėka augalai bei gyvuliai, žmogaus rankos veikiami, taip pasikeičia, kad jų nė atpažinti negalima. Dar iki šiol nesurasti tie laukiniai augalai, iš kurių yra kilusios mūsų grūdinės kultūros. Iš kurio laukinio gyvulio yra kilę mūsų šunys, kurie net ir tarp savęs taip griežtai skiriasi vieni nuo kitų, arba mūsų tiek pat gausios arklių veislės — dar vis tebėra ginčytinas klausimas.

Tačiau savaime aišku, kad mes nemanome neigti to, kad gyvuliai sugeba planingai, iš anksto apgalvoję veikti. Priešingai, planingo veikimo būdo užuomazgos esama jau visur ten, kur tik yra protoplazmos, kur gyvas baltymas gyvuoja ir reaguoja, t. y., tam tikrų išorinių erzinimų veikiamas, daro tam tikrus kad ir paprasčiausius judesius. Tokia reakcija užtinkama jau ten, kur dar nesama jokios ląstelės, jau nekalbant apie nervų ląstelę. Tas būdas, kuriuo vabzdžiais mintantieji augalai naudojasi grobiui pagauti, tam tikru atžvilgiu taip pat yra planingas, nors tai atliekama visiškai nesąmoningai. Gyvulių sugebėjimas sąmoningai, planingai veikti išsivysto sutinkamai su nervų sistemos išsivystymu ir žinduolių tarpe pasiekia jau aukštoką laipsnį. Anglijoje, lapių medžioklės metu, galima nuolat stebėti, kaip neklaidingai lapė moka pritaikyti savo puikų apylinkės pažinimą, kad galėtų pasprukti nuo persekiotojų, ir kaip gerai ji žino ir moka panaudoti visas jai palankias teritorijos ypatybes, pertraukiančias jos pėdsakus. Mūsų naminius gyvulius, labiau išsilavinusius bendraujant su žmonėmis, kasdien galima pastebėti griebiantis gudrybių, visiškai prilygstančių vaikų gudrybėms. Nes panašiai kaip žmogaus gemalo vystymosi motinos įsčiose istorija tėra sutrumpintas milijonus metų trukusios mūsų gyvulinių protėvių, pradedant nuo kirmėlės, fizinio vystymosi istorijos pasikartojimas, lygiai taip pat ir dvasinis vaiko vystymasis tėra tik dar labiau sutrumpintas tų pačių protėvių — bent vėlesniųjų — intelektualinio vystymosi pasikartojimas. Bet visi planingi visų gyvulių veiksmai nepajėgė įspausti gamtai jų valios antspaudo. Šitai tegalėjo padaryti tik žmogus.

Trumpai tariant, gyvulys tik *naudojasi* išorine gamta ir daro joje pakitimų vien savo buvimu; o žmogus savo daromais pakitimais priverčia ją tarnauti savo tikslams, *valdo* ją. Ir šitai yra paskutinis esminis žmogaus skirtumas nuo kitų gyvulių, ir šitą skirtumą taip pat sukelia darbas.

Tačiau nesidžiaukime per daug savo laimėjimais prieš gamtą. Už kiekvieną tokį laimėjimą ji mums keršija. Kiekvienas toks laimėjimas, tiesa, pirmoje eilėje duoda tokių pasekmių, kokių mes tikėjomės, tačiau jo padariniai antroje ir trečioje eilėje esti visai kitokie, mūsų nenumatyti, dažnai niekais paverčią pirmųjų reikšmę. Žmonės, kurie Mesopotamijoje, Graikijoje, Mažojoje Azijoje ir kitur kirto miškus, kad tuo būdu įsigytų ariamos žemės, nė nesapnavo, kad tuo jie padarė pradžią šitoms šalims virsti šiandien dykumomis, atimdami iš jų drauge su miškais drėgmės kaupimosi bei laikymosi centrus. Kai italai Alpėse kirto pietiniame kalnų šlaite spygliuotuosius miškus, kurie taip rūpestingai saugomi šiaurės šlaite, jie nenumatė, kad tuo būdu jie savo srityje pakerta šaknis kalnų gyvulininkystei; dar mažiau jie numatė, jog tuo pačiu jie didesniąją metų dalį paliks be vandens savo kalnų šaltinius, kad šitie šaltiniai liūčių metu galėtų užlieti lygumą juo smarkesniais sriautais. Bulvių platintojai Europoje nežinojo, kad drauge su šiais miltingais šakniavaisiais jie platino ir skrofulą. Tokiu būdu kiekviename žingsnyje faktai primena mums, kad mes toli gražu nevaldome gamtos taip, kaip kad užkariautojas valdo svetimą tautą, nevaldome jos taip, kaip kas nors esąs už gamtos ribų, — kad mes, priešingai, savo kūnu, krauju ir smegenimis priklausome jai ir esame joje, kad visas mūsų viešpatavimas gamtai yra tas, jog mes, skirtingai nuo visų kitų būtybių, mokame pažinti jos dėsnius ir teisingai juos taikyti.

Ir mes iš tikrųjų kas dieną išmokstame vis teisingiau suprasti jos dėsnius ir pažinti tiek artimesnius, tiek ir tolesnius mūsų aktyvaus kišimosi į natūralią jos eigą padarinius. Ypač nuo to laiko, kai gamtos mokslas padarė didžiulę pažangą mūsų šimtmetyje, mes vis labiau ir labiau sugebame pažinti net ir tolesnes gamtines pasekmes bent paprastesnių mūsų veiksmų gamybos srityje ir tuo pačiu valdyti jas. O kuo labiau šitai taps faktu, tuo labiau žmonės ne vien jausis, bet ir įsisąmonins sudarą vienumą su gamta ir tuo labiau neįmanomas bus tas beprasmis ir priešgamtiškas įsivaizdavimas, kad yra kažkoks prieštaravimas tarp dvasios ir medžiagos, žmogaus ir gamtos, sielos ir kūno, įsivaizdavimas, pasklidęs Europoje klasikinės senovės žlugimo laikotarpiu ir pasiekęs aukščiausią laipsnį krikščionybėje.

Bet jeigu jau prireikė tūkstančių metų darbo tam, kad išmoktume tam tikru laipsniu iš anksto apskaičiuoti tolesnes *gamtines* mūsų į gamybą nukreiptų veiksmų pasekmes, tai dar žymiai sun-

kiau buvo apskaičiuoti tolesnes *visuomenines* tų veiksmų pasekmes. Mes paminėjome bulves ir lydėjusią jų plitimą skrofulą. Bet ką gali reikšti skrofula, palyginus su tomis pasekmėmis, kurias turėjo gyvybinei ištisų šalių liaudies masių padėčiai darbininkų mitybos lygio numušimas ligi maitinimosi vien bulvėmis? Ką reiškia skrofula, palyginus su tuo badu, kuris 1847 m. dėl bulvių ligos ištiko Airiją ir dėl kurio žuvo milijonas mintančių tik bulvėmis ar beveik vien bulvėmis airių, o du milijonai buvo priversti emigruoti į užjūrius! Kai arabai išmoko destiliuoti alkoholį, jie nė sapne nesapnavo, kad tuo jie sukūrę vieną iš svarbiausiųjų įrankių, kuriuo bus išnaikinti tuomet dar netgi neatrastos Amerikos pirmykščiai gyventojai. O kai paskui Kolumbas atrado šitą Ameriką, tai jis nežinojo, kad tuo jis pažadino naujam gyvenimui seniai išnykusią Europoje vergiją ir padėjo pamatus prekybai negrais. Žmonės, XVII ir XVIII amžiuje kūrę garo mašiną, nenujautė, kad jie gamina įrankį, kuris daugiau, negu koks nors kitas, revoliucins visuomeninius santykius visame pasaulyje ir kuris, ypač Europoje, sukoncentruodamas turtus mažumos rankose ir suproletarindamas milžinišką daugumą, iš pradžios suteiks buržuazijai socialinį bei politinį viešpatavimą, o paskui sukels klasių kovą tarp buržuazijos ir proletariato, kovą, kuri tegali pasibaigti vien tik buržuazijos nuvertimu ir visų klasinių priešingumų panaikinimu. — Bet ir šitoje srityje mes ilgu, dažnai žiauriu patyrimu, sugretindami bei išanalizuodami istorinę medžiagą, palaipsniui išmokstame išsiaiškinti netiesiogines, tolesnes visuomenines mūsų gamybinio veikimo pasekmes ir tuo pačiu gauname galimybę taip pat ir tas pasekmes valdyti bei reguliuoti.

Tačiau tam reguliavimui įgyvendinti reikia kažko daugiau, negu paprasto pažinimo. Tam reikalingas visiškas perversmas mūsų iki šiol tebesančiame gamybos būde ir drauge su juo visoje mūsų dabartinėje visuomenės santvarkoje.

Visi ligšioliniai gamybos būdai siekė vien tik artimiausiųjų, labiausiai tiesioginių naudingų darbo efektų. O tolesni padariniai, kurie pasirodo tik vėliau ir kurių veikimas pasireiškia laipsniško pasikartojimo bei sukaupimo dėka, visiškai nebuvo paisomi. Pirmykštė bendruomeninė žemės nuosavybė atitiko, iš vienos pusės, tokį žmonių išsilavinimo lygį, kuris, aplamai, ribojo jų akiratį tuo, kas guli arčiausiai, o iš antros pusės, jinai numatė esant tam tikrą laisvų žemių perteklių, kuris palikdavo tam tikrą vietą galimiems blogiems šito primityvaus ūkininkavimo padariniams

sumažinti. Išsisėmus šitam laisvųjų žemių pertekliui, sunyko ir bendruomeninė nuosavybė. O visos sekusios paskui ją aukštesnės gamybos formos atvedė į gyventojų susiskirstymą įvairiomis klasėmis ir tuo pačiu į prieštaravimus tarp viešpataujančiųjų ir engiamųjų klasių. Šito dėka viešpataujančios klasės nauda tapo skatinančiuoju gamybos veiksniu, kiek pastaroji nesiribojo uždaviniu šiaip taip palaikyti skurdų engiamųjų gyvenimą. Ryškiausiai tatai įgyvendinta Vakarų Europoje šiuo metu viešpataujančiame kapitalistiniame gamybos būde. Atskiri viešpataujantieji gamybai ir mainams kapitalistai tegali rūpintis tik betarpiškiausiais naudingais savo veiksmų efektais. Dar daugiau, net ir pats šis naudingasis efektas, — kiek reikalas liečia pagamintos arba mainomos prekės naudingumą, — pasitraukia į paskutinę vietą, ir vienintele varomąja spyruokle tampa pelno gavimas parduodant prekę.

* * *

Visuomeninis buržuazijos mokslas, klasikinė politinė ekonomija, tesidomi daugiausia vien tik tais visuomeniniais nukreiptų į gamybą ir mainus žmogaus veiksmų padariniais, kurių betarpiškai siekiama. Tatai visiškai atitinka tą visuomeninę santvarką, kurios teorinė išraiška jinai yra. Kadangi atskiri kapitalistai verčiasi gamyba ir mainais dėl tiesioginio pelno, tai gali būti atsižvelgiama pirmoje eilėje tik į artimiausius, betarpiškiausius rezultatus. Kai atskiras fabrikantas ar pirklys parduoda savo pagamintą ar nupirktą prekę su įprastu pelnu, tai šitai jį visai patenkina, ir jis visiškai nesidomi tuo, kas bus toliau su ta preke ar su ją nupirkusiu asmeniu. Tas pat yra ir su gamtiniais tų pačių veiksmų padariniais. Ar rūpėjo ispanų plantatoriams Kuboje, deginusiems kalnų pašlaitėse miškus ir gaudavusiems gaisro pelenų pavidalu trąšų, kurių tepakakdavo *vienai* labai pelningų kavos medžių kartai, — ar jiems rūpėjo tai, kad paskui atogrąžų liūtys nuplaudavo neapsaugotą viršutinį žemės sluoksnį, palikdamos po savęs vien plikas uolas! Esant dabartiniam gamybos būdui, tiek gamtinių, tiek ir visuomeninių padarinių atžvilgiu skaitomasi daugiausia tik su pirmuoju, akivaizdžiausiu rezultatu. Ir žmonės dar stebisi tuo, kad tolesnieji padariniai tų veiksmų, kurie nukreipti į šio rezultato pasiekimą, esti visiškai kitoki, dažniausiai visiškai jam priešingi; kad harmonija tarp paklausos ir pasiūlos pavirsta savo poliarine priešybe, kaip šitai parodo kiekvieno dešimtmečio pramonės ciklo eiga ir kaip šituo galėjo įsitikinti ir Vokietija, pergy-

venusi nedidelę tokio pavirtimo preliudiją „kracho“[1] metu; kad nuosavu darbu pagrįsta privatinė nuosavybė tolesnėje savo raidoje neišvengiamai veda į tai, jog darbo žmonės neturi jokios nuosavybės ir visi turtai tuo pat metu vis labiau ir labiau susikoncentruoja nedirbančiųjų rankose; kad [...][2].

Parašė F. Engelsas 1876 m.
Pirmą kartą išspausdinta žurnale „Neue Zeit“ 1896 m.

Spausdinama pagal rankraštį
Versta iš vokiečių kalbos

[1] Engelsas turi galvoje 1873—1874 metų ekonominę krizę. *Red.*
[2] Čia rankraštis nutrūksta. *Red.*

F. ENGELSAS

SOCIALIZMO IŠSIVYSTYMAS IŠ UTOPIJOS Į MOKSLĄ

ĮVADAS ANGLIŠKAJAM LEIDIMUI

Teikiamoji brošiūra pradžioje sudarė platesnio veikalo dalį. Apie 1875 metus dr. E. Diuringas, Berlyno universiteto privatdocentas, staiga ir gana triukšmingai paskelbė, kad jis įtikėjęs į socializmą, ir pateikė vokiečių visuomenei ne tik išsamiai paruoštą socialistinę teoriją, bet ir pilną praktinį planą visuomenei pertvarkyti. Savaime suprantama, jis užpuolė savo pirmtakus; daugiausia teko Marksui, ant kurio galvos jis išpylė pilną savo rūstybės taurę.

Tatai įvyko tuo metu, kai abi Vokietijos socialistų partijos sekcijos — eizenachininkai ir lasalininkai — buvo ką tik susivienijusios, ir partija tuo būdu buvo ne tik nepaprastai sustiprėjusi, bet ir, o tai dar svarbiau, buvo įgalinta visas savo jėgas nukreipti prieš bendrą priešą. Vokietijos socialistų partija ėmė greitai virsti rimta jėga. Bet norint ją padaryti rimta jėga, visų pirma reikėjo ką tik iškovotą vienybę apsaugoti nuo pavojų. Tuo tarpu dr. Diuringas pradėjo atvirai kurti aplink save sektą, būsimosios atskiros partijos branduolį. Todėl mes buvome priversti pakelti mums mestą pirštinę ir stoti į kovą, nepaisydami, ar tai mums buvo malonu, ar ne.

Tačiau tai buvo, nors ir nelabai sunkus, bet vis dėlto aiškiai kruopštus darbas. Kaip gerai žinoma, mums, vokiečiams, yra

įgimtas baisiai sunkus *„nuodugnumas“*, nuodugnus mintingumas ar mintingas nuodugnumas — ar kaip kitaip jį bevadintume. Jei tik kuris iš mūsų imasi dėstyti tai, kas, jo nuomone, sudaro naują doktriną, jis laiko būtinu dalyku pirmiausia padaryti iš to viską apimančią sistemą. Jis turi įrodyti, kad ir pirmieji logikos principai ir pagrindiniai visatos dėsniai nuo amžių teegzistavo tik tam, kad galų gale atvestų kaip tik į šią naujai atrastą ir viską apvainikuojančią teoriją. Ir šiuo atžvilgiu dr. Diuringas buvo grynai nacionalinio tipo. Nei daugiau, nei mažiau, kaip pilna „Filosofijos sistema“ — dvasios, moralės, gamtos ir istorijos filosofija, — pilna „Politinės ekonomijos ir socializmo sistema“ ir, pagaliau, „Kritiška politinės ekonomijos istorija“ — trys stori aštuntadalio lapo tomai, sunkūs tiek savo svoriu, tiek ir savo turiniu, trys armijos korpai įrodymų, mobilizuotų prieš pirmesniuosius filosofus ir ekonomistus apskritai, o ypač prieš Marksą, — juk tai iš tikrųjų mėginimas padaryti visišką „perversmą moksle“, — štai su kuo man teko turėti reikalą. Aš buvau priverstas nagrinėti visokiausius dalykus: nuo pažiūrų į laiką ir erdvę iki bimetalizmo; nuo materijos ir judėjimo amžinumo iki praeinamosios moralinių idėjų prigimties; nuo Darvino natūralios atrankos iki jaunimo auklėjimo būsimojoje visuomenėje. Šiaip ar taip, mano oponento viską apimanti sistema suteikė man progą polemikoje su juo išdėstyti daug nuoseklesne forma, kaip kad tai anksčiau yra buvę, Markso ir mano pažiūras į visus šiuos įvairius dalykus. Ir tai buvo kaip tik svarbiausioji priežastis, paskatinusi mane imtis šio šiaip jau nedėkingo uždavinio.

Mano atsakymas pirmiausia buvo paskelbtas eilėje straipsnių, išspausdintų Leipcigo „Vorwärts“, centriniame socialistų partijos organe[1], ir vėliau knygoje „Pono Eugenijaus Diuringo padarytas perversmas moksle“, kurios antrasis leidimas išėjo Ciuriche 1886 metais.

Savo bičiulio Polio Lafargo, dabartinio Lilio atstovo Prancūzijos parlamente, prašomas, iš trijų šios knygos skyrių aš sudariau brošiūrą, kurią jis išvertė ir 1880 m. išleido antrašte *„Utopinis socializmas ir mokslinis socializmas“*. Pagal šį prancūziškąjį tekstą buvo paruošti lenkiškasis ir ispaniškasis knygos leidimai. 1883 m. mūsų vokiškieji bičiuliai išleido brošiūrą ta kalba, kuria buvo parašytas originalas. Po to iš šio vokiškojo teksto buvo padaryti vertimai į italų, rusų, danų, olandų ir rumunų kalbas. Taigi,

---

[1] *„Vorwärts“ („Pirmyn“)* — po jungtinio Gotos suvažiavimo centrinis Vokietijos socialdemokratijos organas; ėjo Leipcige 1876—1878 m. *Red.*

kartu su šiuo angliškuoju leidimu ši brošiūra išplatinta dešimtimi kalbų. Manau, kad nė vienas socialistinis veikalas, net ir mūsų „Komunistų Manifestas", pirmąkart išleistas 1848 metais, ar Markso „Kapitalas", nebuvo tiek kartų išverstas. Vokietijoje išėjo keturi brošiūros leidimai, iš viso apie 20 000 egzempliorių. Priedas „Marka"[1] buvo parašytas, kad vokiečių socialistų partijoje būtų paskleistos kai kurios pagrindinės žinios iš žemės nuosavybės Vokietijoje atsiradimo ir išsivystymo istorijos. Anuomet tai buvo tuo labiau reikalinga, kad Vokietijos socialdemokratų partija buvo jau bebaigianti suvienyti miestų darbininkus ir partijai iškilo uždavinys imtis organizuoti žemės ūkio darbininkus bei valstiečius. Sis priedas įdėtas į leidinį tais sumetimais, kad žemėvaldos pirmykštės formos, bendros visoms teutonų giminėms, ir jų suirimo istorija dar mažiau žinomos Anglijoje, negu Vokietijoje. Aš palikau pirmykštį tekstą nepakeistą, neliesdamas neseniai Maksimo Kovalevskio pasiūlytos hipotezės, pagal kurią, prieš paskirstant ariamas žemes ir pievas tarp markos narių, šią žemę dirbo bendromis jėgomis didelė patriarchalinė šeiminė bendruomenė, apimanti keletą kartų (to pavyzdžiu gali eiti dar tebesanti pietų slavų zadruga); o vėliau, kai bendruomenė išaugo ir pasidarė perdaug griozdiška bendrai ūkininkauti, įvyko bendruomenės žemių pasiskirstymas. Kovalevskis, tur būt, yra visiškai teisus, tačiau šis klausimas dar tebėra sub judice[2].

Šiame veikale vartojami ekonominiai terminai, kiek jie yra nauji, sutampa su Markso „Kapitalo" angliškojo leidimo terminologija. „Prekine gamyba" mes vadiname tą ekonominio vystymosi fazę, kurioje daiktai gaminami ne tik gamintojų reikmėms, bet taip pat ir mainams, t. y. *kaip prekės,* o ne kaip vartojamosios vertės. Ši fazė tęsiasi nuo to laiko, kai buvo pradėta gamyba mainams, iki pat mūsų laikų; ji visiškai išsivysto tik esant kapitalistinei gamybai, t. y. tomis sąlygomis, kai kapitalistas, gamybos priemonių savininkas, samdo už pinigus darbininkus — žmones, neturinčius jokių gamybos priemonių, išskyrus savąją darbo jėgą, — ir deda į savo kišenę gaminių pardavimo kainos perteklių, kuris lieka padengus gamybos išlaidas. Pramoninės gamybos istoriją, pradedant nuo vidurinių amžių, mes skirstome į tris laikotarpius: 1) amatas, smulkieji meistrai amatininkai su savo negausiais pameistriais bei mokiniais, kai kiekvienas darbininkas

[1] „Marka" — senovės germanų bendruomenė. Šia antrašte Engelsas pirmojo vokiškojo „Socializmo išsivystymo iš utopijos į mokslą" leidimo priede pateikė trumpą Vokietijos valstiečių istorijos apybraižą nuo seniausių laikų. *Red.*

[2] — svarstymo stadijoje. *Red.*

gamina daiktą ištisai; 2) manufaktūra, kai didesnis sutelktų į vieną didelę dirbtuvę darbininkų skaičius gamina visą daiktą darbo pasidalijimo principu, t. y. kiekvienas darbininkas atlieka kurią nors vieną dalinę operaciją, ir produktas esti pagamintas tik tada, kai jis pereina paeiliui per jų visų rankas; 3) šiuolaikinė pramonė, kai produktą gamina mašinos, varomos kurios nors jėgos, o darbininko vaidmuo apsiriboja mechanizmų veikimo priežiūra ir jų reguliavimu.

Aš puikiai žinau, kad šios brošiūros turinys skaudžiai palies žymią britų skaitančios visuomenės dalį. Bet jei mes, kontinento gyventojai, būtume bent kiek atsižvelgę į britų „respektabilumo", t. y. į britų filisteriškumo prietarus, tai reikalai būtų dar blogesni, negu dabar. Ši brošiūra gina tai, ką mes vadiname „istoriniu materializmu", o žodis „materializmas" didžiulei britų skaitytojų daugumai yra ausį rėžiąs disonansas. „Agnosticizmas"[1] — būtų dar šiaip taip, bet materializmas — visiškai neleistinas dalykas. Ir vis dėlto viso šiuolaikinio materializmo, pradedant nuo XVII amžiaus, protėvynė yra kaip tik Anglija.

„Materializmas — tikras Didžiosios Britanijos sūnus. Jau anglų scholastikas Dunsas Skotas buvo iškėlęs klausimą: ar materija negali mąstyti?

„Kad padarytų galimą šį stebuklą, jis šaukėsi dievo visagalybės, t. y. vertė pačią teologiją skelbti materializmą. Be to, jis buvo nominalistas[2]. Anglų materialistams nominalizmas buvo vienas iš svarbiausių elementų, o ir aplamai jis yra pirmoji materializmo išraiška.

„Tikrasis anglų materializmo įkūrėjas yra Bekonas. Jam gamtos mokslas yra tikrasis mokslas, o besiremianti jutimine patirtimi fizika — svarbiausia gamtos mokslo dalis. Anaksagoras su savo homeomerijomis ir Demokritas su savo atomais dažnai jo cituojami kaip autoritetai. Pagal jo mokslą jutimai neklaidina ir yra viso žinojimo šaltinis. Mokslas yra patirties mokslas, jo dalykas — pritaikyti racionalinį metodą jutiminiams duomenims. Indukcija, analizė, palyginimas, stebėjimas, eksperimentas yra pagrindinės racionalinio metodo sąlygos. Tarp įgimtų materijos ypatybių judėjimas yra pirmiausias ir svarbiausias dalykas, — ne tik mechaniškojo ir matematiškojo judėjimo prasme, bet dar dau-

---

[1] *Agnosticizmas* — iš graikų žodžių: a — ne, gnosis — žinojimas; agnostikas pripažįsta materialinių daiktų buvimą, bet sako, kad jų negalima pažinti. *Red.*

[2] *Nominalizmas* — iš lotynų žodžio: nomen — vardas; viduramžių filosofijos kryptis, kuri bendrąsias rūšines sąvokas laikė tik vardais panašiems daiktams pažymėti. *Red.*

giau kaip potraukis, gyvybinė dvasia, įtampa, — arba, panaudojant Jakobo Bėmės išsireiškimą, — kaip materijos „kančia" („Qual")[1]. Materijos pirminės formos — tai gyvos, jai įgimtos, individualizuojančios, specifiškus skirtingumus sukeliančios jėgos, glūdinčios jos esmėje.

„Bekono, savo pirmojo kūrėjo, moksle materializmas dar naiviu būdu slepia savyje visapusiško vystymosi daigus. Materija savo poetiniu-jutiminiu spindesiu šypsosi visam žmogui. Pats mokslas, kuris išdėstytas aforizmų forma, priešingai, dar pilnas teologiškų nenuoseklybių.

„Besivystydamas toliau, materializmas tampa vienapusiškas. Hobsas yra Bekono materializmo sistematikas. Jutimingumas praranda savo žavumą ir tampa abstrakčiu geometro jutimingumu. Fizinis judėjimas paaukojamas mechaniškajam arba matematiškajam judėjimui; geometrija paskelbiama svarbiausiu mokslu. Materializmas darosi priešiškas žmogui. Kad galėtų nugalėti tą priešišką žmogui bekūnę dvasią jos pačios sferoje, materializmas turi pats marinti savo kūną ir tapti asketu. Jis pasireiškia kaip protaujanti būtybė, bet užtat jis ir su nepermaldaujamu nuoseklumu išvysto visas proto išvadas.

„Jei jutimai teikia žmogui visą žinojimą,— remdamasis Bekonu, samprotauja Hobsas,— tai stebėjimas, mintis, vaizdiniai ir t. t. yra ne kas kita, kaip daugiau ar mažiau nuo savo jutiminės formos atpalaiduoto kūnų pasaulio fantomai. Mokslas tiems fantomams gali tik pavadinimus parinkti. Tas pats pavadinimas gali būti pritaikytas keliems fantomams. Gali būti net pačių pavadinimų pavadinimai. Bet būtų prieštaravimas, jei, iš vienos pusės, visų idėjų kilmę priskirtume jutiminiam pasauliui, o, iš antros pusės, tvirtintume, kad žodis reiškiąs kažką daugiau, negu žodis, kad, be mūsų įsivaizduojamų visada atskirų būtybių, esančios dar visuotinės esybės. Bekūnė substancija, priešingai, yra toks pat prieštaravimas, kaip ir bekūnis kūnas. Kūnas, būtis, substancija yra viena ir ta pati reali idėja. *Negalima mąstymo atskirti nuo materijos, kuri mąsto.* Materija yra visų kitimų subjektas. Žodis „begalinis" yra beprasmis, jei jis nereiškia mūsų dvasios sugebėjimo be galo didinti kurį nors dydį. Kadangi tik tat, kas yra

[1] *„Qual"* — tai filosofinis žodžių žaismas. „Qual" pažodžiui reiškia kančią, skausmą, kuris skatina kuriam nors veiksmui. Mistikas Bėmė į šį vokišką žodį kartu įneša kai ką iš lotyniško žodžio qualitas (kokybė). Jo „qual", tai — priešingai skausmui, daromam iš išorės — aktyvus pradas, kyląs iš jį patiriančio daikto, santykio arba asmenybės savaimingo vystymosi ir savo ruožtu sukeliąs tą vystymąsi. *(Engelso pastaba angliškajame leidime.)*

materialu, galima suvokti, galima pažinti, tai nieko nėra žinoma apie dievo buvimą. Tik mano paties egzistavimas yra tikras. Kiekviena žmogaus aistra yra besibaigiąs arba prasidedąs mechaniškas judesys. Potraukių objektai yra tai, ką mes vadiname gėriu. Zmogus priklauso nuo tų pačių dėsnių, kaip ir gamta. Galybė ir laisvė yra identiškos.

„Hobsas susistemino Bekono mokslą, bet jo pagrindinio principo — žinojimo ir idėjų kilmės iš jutiminio pasaulio — plačiau nepagrindė.

„Lokas savo veikale „Apybraiža apie žmogaus proto kilmę" pagrindžia Bekono ir Hobso principą.

„Kaip Hobsas sunaikino teistinius[1] Bekono materializmo prietarus, taip Kolinsas, Doduelas, Kouardas, Hartlis, Pristlis ir kiti sunaikino paskutines teologines Loko sensualizmo ribas. Deizmas[2], bent materialistui, tėra tik patogus bei lengvas būdas atsikratyti religija"[3].

Taip rašė Karlas Marksas apie britiškąją šiuolaikinio materializmo kilmę. Ir jeigu šiuo metu anglai nejaučia ypatingo džiaugsmo dėl šio jų protėvių nuopelnų pripažinimo, tai mes galime tatai tik apgailestauti. Vis dėlto negalima paneigti, kad Bekonas, Hobsas ir Lokas buvo tėvai tos puikios prancūzų materialistų mokyklos, kuri, nepaisant visų vokiečių ir anglų laimėjimų sausumoje ir jūroje prieš prancūzus, XVIII amžių padarė daugiausia prancūzišku amžiumi; ir tai — dar gerokai prieš Prancūzijos revoliuciją, kuri apvainikavo to amžiaus pabaigą ir kurios rezultatus mes pas save — tiek Anglijoje, tiek ir Vokietijoje — vis dar tebesistengiame aklimatizuoti.

Šito jokiu būdu negalima paneigti. Kai mūsų šimtmečio viduryje kuris nors išsimokslinęs svetimšalis apsigyvendavo Anglijoje, tai daugiausia jį stebindavo — kitaip jis ir negalėjo to suprasti — anglų „respektabiliosios" vidurinės klasės davatkiškumas ir bukaprotiškumas. Mes tuomet visi buvome materialistai arba bent labai radikalūs laisvamaniai; mums atrodė nesuprantama, kad beveik visi išmokslinti Anglijos žmonės tikėjo visokiais neįtikimais stebuklais ir kad net geologai, kaip Baklendas ir Mantelis,

---

[1] *Teistiniai* — būdingi *teizmui,* filosofiniam-teologiniam mokslui, pripažįstančiam asmeninio dievo, visatos kūrėjo, buvimą. *Red.*

[2] *Deizmas* — filosofinė-teologinė kryptis, atsisakanti nuo asmeninio dievo idėjos ir pripažįstanti dievą kaip beasmenę pirmąją pasaulio priežastį. *Red.*

[3] *K. Marksas* ir *F. Engelsas,* Šventoji šeima. Frankfurtas prie Maino, 1845 m., 201—204 psl. *(Engelso pastaba.)* — Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas,* Raštai, III t., 157—158 psl., rus. leid. *Red.*

iškraipydavo savo mokslo duomenis, kad tik jie ne per daug griautų Mozės legendos apie pasaulio sutvėrimą mitus; atrodė nesuprantama, kad, norint rasti žmones, kurie religiniuose klausimuose drįstų remtis savo protu, reikėjo eiti į neišmokslintąją masę, į tuomet vadinamą „nevalyvąją minią“, į darbininkus, ypač į socialistus, Oueno pasekėjus.

Bet nuo to laiko Anglija „civilizavosi“. 1851 m. paroda nuskambėjo laidotuvių varpais anglų saliniam uždarumui. Tiek valgymo ir gėrimo, tiek papročių ir pažiūrų atžvilgiu Anglija palaipsniui internacionalizavosi, ir šioje srityje ji pasiekė tokių laimėjimų, jog aš vis labiau ir labiau pageidauju, kad kai kurie anglų papročiai kontinente būtų taip pat visų priimti, kaip kai kurie kontinento papročiai Anglijoje. Neabejotina yra tai: Provanso aliejaus (ligi 1851 m. žinomo tiktai aristokratijai) paplitimas ėjo lygiagrečiui su fatališku kontinentinio skepticizmo paplitimu religijos dalykuose; buvo prieita iki to, kad agnosticizmas, nors dar ir nelaikomas tokiu kilniu, kaip Anglijos valstybinė bažnyčia, vis dėlto respektabilumo atžvilgiu stovi beveik lygiai su baptistų sekta ir mažiausia laipsniu aukščiau už „Gelbėjimo armiją“. Ir aš negaliu atsikratyti mintimi, kad daugeliui tų, kurie visa širdimi sielvartauja dėl šio netikėjimo progreso ir keikia jį, bus paguoda patirti, jog šios naujai iškeptos idėjos nėra užsieninės kilmės, neturi ženklo, kaip daugelis kitų kasdieninio vartojimo reikmenų: Made in Germany — pagaminta Vokietijoje; kad jos, priešingai, yra senos angliškos kilmės ir kad jų britiškieji protėviai prieš du šimtus metų buvo nuėję gerokai toliau, negu jų dabartiniai palikuonys.

Iš tikrųjų, kas gi yra agnosticizmas, jei ne drovusis materializmas? Agnostiko pažiūra į gamtą yra perdėm materialistiška. Visas gamtinis pasaulis yra dėsnių valdomas, bet koks išorinis poveikis į jį yra absoliučiai neįmanomas. Bet, — apdairiai priduria agnostikas, — mes negalime įrodyti kurios nors aukščiausios būtybės buvimo ar nebuvimo už mums žinomo pasaulio ribų. Ši išlyga galėjo turėti tam tikrą vertę tais laikais, kai Laplasas į Napoleono klausimą, kodėl šio didžiojo astronomo veikale „Dangaus mechanika“[1] net nepaminėtas pasaulio kūrėjo vardas, išdidžiai atsakė: „Je n'avais pas besoin de cette hypothèse“[2]. Bet šiandien mūsų supratimas apie visatos vystymąsi visai nepalieka vietos nei kūrė-

---

[1] *Laplace P. S.*, Traité de mécanique céleste. Vol. I—V. Paris, 1799—1825. *Red.*

[2] „Man ši hipotezė nebuvo reikalinga“. *Red.*

jui, nei viešpačiui. Bet jei panorėtume pripažinti kažkokią aukščiausią, iš viso egzistuojančio pasaulio išskirtą būtybę, tai būtų ne tik prieštaravimas pats savaime, bet ir, kaip man rodosi, neužtarnautas religingų žmonių jausmų įžeidimas.

Mūsų agnostikas sutinka taip pat, kad visas mūsų žinojimas pagrįstas tais pranešimais, kuriuos mes gauname su savo jutimų pagalba. Bet, priduria jis, iš kur mes žinome, kad mūsų jutimai duoda mums teisingus jų suvokiamų daiktų atvaizdus? Ir toliau jis mums praneša, jog, kalbėdamas apie daiktus ar jų savybes, jis iš tikrųjų turi galvoje ne pačius šituos daiktus ar jų savybes, apie kuriuos jis nieko tikro negali žinoti, bet tik tuos įspūdžius, kuriuos jie padarė jo jutimams. Nėra kalbos, tai yra toks požiūris, kurį, atrodo, sunku paneigti viena tik argumentacija. Bet, prieš pradėdami argumentuoti, žmonės veikė. „Pradžioje buvo veiksmas". Ir žmogaus veikla jau buvo išsprendusi šį sunkumą gerokai prieš tai, negu žmogaus gudragalviavimas jį prasimanė. The proof of the pudding is in the eating[1]. Tą akimirksnį, kai mes pavartojame sau kokį nors daiktą pagal mūsų suvokiamas jo savybes — tą patį akimirksnį mes neklystamai išmėginame mūsų jutiminių suvokimų teisingumą ar neteisingumą. Jei šie suvokimai buvo neteisingi, tada ir mūsų sprendimas apie galimumą panaudoti atitinkamą daiktą būtinai bus neteisingas, ir bet kuris mėginimas jį panaudoti neišvengiamai nepavyks. Bet jeigu mes pasieksime savo tikslą, jei mes pamatysime, kad daiktas atitinka mūsų vaizdinį apie jį, kad jis duoda tą rezultatą, kurio mes laukėme iš jo panaudojimo, — tada turėsime teigiamą įrodymą, kad šiose ribose mūsų suvokimai apie daiktą ir jo savybes sutampa su tikrove, egzistuojančia už mūsų. Priešingai, jei randame, kad mes padarėme klaidą, tada dažniausiai greit surandame jos priežastį; mes nustatome, kad mūsų tyrimo pagrindan paimtas jutiminis suvokimas arba pats buvo nepilnas ir paviršutiniškas, arba buvo susietas su kitų suvokimų rezultatais tokiu būdu, kurio nepateisina dalykų padėtis; tai mes vadiname klaidinga išvada. O tol, kol mes savo jutimus kaip reikiant laviname ir jais naudojamės ir kol savo veiklą laikome teisingai gautų bei panaudotų suvokimų nustatytose ribose, tol mes matysime, kad mūsų veiksmų sėkmė įrodo, jog mūsų suvokimai sutampa su dalykine suvokiamų daiktų prigimtimi. Kiek iki šiol mums žinoma, nėra buvę nė vieno atsitikimo, kur būtume buvę priversti padaryti išvadą, jog mūsų moksliškai patikrinti jutiminiai suvokimai mūsų smegenyse sukelia tokius išorinio pasaulio vaizdinius, kurie savo prigimtimi

[1] Pudingas patikrinamas valgant. *Red.*

neatitinka tikrovės, arba kad tarp išorinio pasaulio ir mūsų to pasaulio jutiminių suvokimų yra prigimtinis nesuderinamumas. Bet čia ateina neokantistinis agnostikas ir sako: taip, gal būt, mes ir galime daikto savybes teisingai suvokti, bet paties daikto nei jutiminiu, nei mąstymo procesu mes negalime pažinti. Tas daiktas savyje yra už mūsų pažinimo ribų. Į tai jau Hegelis seniai atsakė: jei jūs pažįstate visas daikto savybes, tai jūs pažįstate ir patį daiktą; tuomet nieko daugiau nelieka, kaip tik faktas, kad kalbamasis daiktas egzistuoja objektyviai, ir kai tik jūsų jutimai ir šį faktą bus konstatavę, jūs būsite suvokę ir paskutinę šio daikto liekaną, būsite suvokę garsųjį Kanto nepažinų daiktą savyje. Šiandien prie to mes galime tik pridurti, kad Kanto laikais mūsų gamtinių daiktų pažinimas buvo dar tiek fragmentiškas, jog buvo galima prileisti už kiekvieno jų esant dar ypatingą paslaptingą daiktą savyje. Bet nuo to laiko milžiniškos mokslo pažangos dėka šie nesuvokiami daiktai vienas po kito jau suvokti, išanalizuoti, ir, net dar daugiau, reprodukuoti. O tai, ką mes patys galime *padaryti,* to mes tikrai negalime laikyti nepažiniu. Mūsų amžiaus pirmosios pusės chemijai tokie paslaptingi daiktai buvo organinės medžiagos. Dabar mes išmokome ir be organinių procesų pagalbos jas vieną po kitos gaminti iš cheminių elementų. Šiuolaikinė chemija teigia: jei tik yra žinoma kurio nors kūno cheminė sudėtis, tas kūnas gali būti sudarytas iš savo elementų. Dabar, tiesa, mes esame dar toli nuo tikslaus aukščiausių organinių medžiagų, vadinamųjų baltyminių medžiagų sudėties pažinimo; bet nėra jokio pagrindo manyti, kad mes, tegu ir po šimtmečių, nepasieksime to pažinimo ir su jo pagalba nepagaminsime dirbtinių baltymų. Bet jeigu mes tai prieisime, tai mes tuo pat metu gaminsime ir organinę gyvybę, nes gyvybė nuo savo žemiausių iki aukščiausių formų yra ne kas kita, kaip normalus baltyminių medžiagų egzistavimo būdas.

Padaręs kartą šias formalines išlygas, mūsų agnostikas kalba ir veikia visai kaip užkietėjęs materialistas; toks jis iš esmės ir yra. Jis, gal būt, pasakys: kiek *mums* yra žinoma, materijos ir judėjimo, arba, kaip dabar sakoma, energijos negalima nei sukurti, nei sunaikinti, bet mes neturime taip pat jokio įrodymo, kad abi jos kuriuo nors nežinomu laiku nebūtų buvusios sukurtos. Bet kai tik jūs pamėginsite tam tikru atveju šį teigimą panaudoti prieš jį, jis tuojau privers jus nutilti. Jei jis in abstracto[1] ir pripažįsta spiritualizmo galimybę, tai in concreto[2] jis apie ją nieko nenori

[1] — aplamai, abstrakčiai. *Red.*
[2] — konkrečiai. *Red.*

žinoti. Jis jums pasakys: kiek mes žinome ir kiek galime žinoti, nėra jokio visatos kūrėjo ar viešpaties; kiek mes žinome, materija ir energija negali būti nei sukurtos, nei sunaikintos; mąstymas mums tėra energijos forma, smegenų funkcija. Visa, ką mes žinome, yra tai, kad materialinis pasaulis yra valdomas nekintamų dėsnių ir t. t., ir pan.; taigi, kiek jis yra *mokslo* žmogus, kiek jis ką nors *žino,* tiek jis yra materialistas; bet už savo mokslo ribų, srityse, kurios jam svetimos, jis savo nemokšiškumą išverčia į graikų kalbą ir vadina jį agnosticizmu.

Šiaip ar taip, viena atrodo tikra: jei net aš būčiau agnostikas, tai ir tuomet šioje knygutėje išdėstyto istorijos supratimo negalėčiau pavadinti „istoriniu agnosticizmu". Religingi žmonės mane išjuoktų, o agnostikai įsižeidę mane paklaustų, ar aš iš jų noriu pasityčioti? Ir todėl aš tikiuosi, kad ir britų „respektabilumas", kuris vokiškai vadinamas filisteriškumu, per daug nesupyks, jei aš anglų kalba, kaip ir kitomis kalbomis, pavartosiu išsireiškimą „istorinis materializmas", norėdamas šiuo terminu pažymėti tokį pasaulio istorijos eigos supratimą, kuris visų svarbių istorijos įvykių galutinę priežastį ir lemiamą varomąją jėgą mato ekonominiame visuomenės vystymesi, gamybos bei mainų būdo pasikeitimuose, iš to kylančiame visuomenės susiskaldyme į įvairias klases ir tų klasių tarpusavio kovoje.

Gal būt, aš susilauksiu dar didesnio atlaidumo, jei įrodysiu, kad istorinis materializmas gali būti naudingas net ir britiškojo filisterio respektabilumui. Aš nurodžiau faktą, kad prieš kokias keturias ar penkias dešimtis metų kiekvienas išsimokslinęs svetimšalis, kuris apsigyvendavo Anglijoje, būdavo nemaloniai nustebintas to, kas jam turėjo atrodyti anglų „respektabilios" vidurinės klasės religiniu davatkiškumu arba ribotumu. Aš dabar įrodysiu, kad ta respektabili ano meto anglų vidurinė klasė visai nebuvo taip kvaila, kaip inteligentiškam svetimšaliui atrodė. Religinius šios klasės siekimus galima išaiškinti.

Kai Europa išėjo iš viduramžių, kylanti miestų buržuazija buvo jos revoliucinis elementas. Pripažintoji padėtis, kurią ji buvo sau išsikovojusi viduramžinėje feodalinėje santvarkoje, jos sugebėjimui plėstis jau pasidarė per ankšta. Laisvas buržuazijos vystymasis jau nebesiderino su feodaline sistema, feodalinė sistema turėjo griūti.

Bet stambus internacionalinis feodalinės sistemos centras buvo Romos katalikų bažnyčia. Nepaisant visų vidinių karų, ji jungė visą feodalinę Vakarų Europą į vieną didelę politinę visumą, stovėjusią tiek prieš graikų schizmatinį, tiek ir prieš mahometonų pasaulį. Feodalinę santvarką ji apgaubė šventa dieviškojo

palaiminimo aureole. Savo pačios hierarchiją ji sukūrė feodalinių pavyzdžiu, ir pagaliau ji buvo visų stambiausias feodalinis žemvaldys, nes jai priklausė mažiausia trečdalis visos katalikų valdomos žemės. Dar prieš pradedant kovą su pasaulietišku feodalizmu kiekvienoje šalyje atskirai, turėjo būti sugriauta ši jo centrinė šventoji organizacija.

Tačiau kartu su buržuazijos suklestėjimu žingsnis po žingsnio milžiniškai kilo ir mokslas. Vėl buvo susidomėta astronomija, mechanika, fizika, anatomija, fiziologija. Savo pramonei išvystyti buržuazijai buvo reikalingas mokslas, kuris tyrinėtų fizinių kūnų savybes ir gamtos jėgų pasireiškimo būdus. Bet ligi to laiko mokslas buvo tik nuolankus bažnyčios tarnas, kuriam nebuvo leidžiama peržengti tikėjimo nustatytų ribų, — trumpai sakant, jis buvo viskas, tik ne mokslas. Dabar mokslas sukilo prieš bažnyčią; buržuazijai buvo reikalingas mokslas, ir ji prisidėjo prie to sukilimo.

Tuo būdu aš paliečiau tik du punktus, kur kylanti buržuazija turėjo susidurti su egzistuojančia bažnyčia; to betgi pakaks įrodyti, — pirma, kad kovoje prieš katalikų bažnyčios autoritetą daugiausia dalyvavo kaip tik ši klasė — buržuazija; antra, kad kiekviena kova prieš feodalizmą tuomet turėjo įgauti tikybinį atspalvį ir pirmiausia turėjo būti nukreipta prieš bažnyčią. Bet jei universitetai ir miestų verslo žmonės paskelbdavo kovos šūkį, tai jis neišvengiamai susilaukdavo stipraus atgarsio kaimo gyventojų masėse, valstiečių tarpe, kurie visur įnirtingai kovojo su savo dvasiniais ir pasaulietiškais feodalais ir būtent dėl pačios egzistencijos.

Didžioji Europos buržuazijos kova su feodalizmu pasiekė aukščiausią įtempimą trijuose dideliuose lemiamuose mūšiuose.

Pirmasis buvo vadinamoji reformacija Vokietijoje. Liuterio šaukimas į maištą prieš bažnyčią atvedė į du politinius sukilimus: iš pradžių — Franco fon Zikingeno vadovaujamos žemesniosios bajorijos sukilimas 1523 m., paskui — didysis valstiečių karas 1525 m. Abu buvo nuslopinti svarbiausia dėl labiausiai užinteresuotos partijos, miesto buržuazijos, neryžtingumo, ties kurio priežastimis čia negalime sustoti. Nuo to momento kova išsigimė į atskirų kunigaikščių rietenas su centrine imperijos valdžia, ir jos pasekmė buvo ta, kad Vokietija dviem šimtmečiams buvo išbraukta iš politiškai aktyvių Europos nacijų tarpo. Šiaip ar taip, Liuterio reformacija sudarė joje naują religiją — būtent tokią, kokios absoliutinei monarchijai kaip tik ir reikėjo. Vos tik spėjo šiaurės rytų Vokietijos valstiečiai priimti liuteronybę, ir jie iš laisvų žmonių buvo degraduoti į baudžiauninkus.

Bet ten, kur nepasisekė Liuteriui, laimėjo Kalvinas. Jo dogma atitiko pačios drąsiosios tuometinės buržuazijos dalies reikalavimus. Jo predestinacijos mokslas buvo religinė išraiška to fakto, kad prekybos ir konkurencijos pasaulyje pasisekimas ar bankrotas priklauso ne nuo atskirų asmenų veiklos ar sugebėjimų, bet nuo nepriklausančių nuo jų aplinkybių. „Nulemia ne atskiro žmogaus valia ar veikla", o galingų, bet nežinomų ekonominių jėgų „gailestingumas". Ir tai buvo ypač teisinga ekonominio perversmo metu, kai visi senieji prekybos keliai ir prekybos centrai buvo naujųjų išstumiami, kai buvo atrastos Amerika ir Indija ir kai net nuo seno garbinamas ekonominis tikėjimo simbolis — aukso ir sidabro vertė — susvyravo ir griuvo. Be to, bažnytinė Kalvino santvarka buvo perdėm demokratiška ir respublikinė; o ten, kur ir dievo karalystė buvo surespublikinta, — ar begalėjo tenai šio pasaulio karalystės likti karalių, vyskupų ir feodalų valdiniais? Jei liuteronybė Vokietijoje tapo paklusniu įrankiu smulkiųjų Vokietijos kunigaikščių rankose, tai kalvinizmas sukūrė respubliką Olandijoje ir stiprias respublikonines partijas Anglijoje ir ypač Škotijoje.

Antras didelis buržuazijos sukilimas rado kalvinizme sau paruoštą kovos teoriją. Šis sukilimas įvyko Anglijoje. Jį pradėjo miestų buržuazija, o vidutinieji kaimų apygardų valstiečiai (jomenai) baigė jį pergale. Keistas reiškinys: visose trijose didžiosiose buržuazinėse revoliucijose valstiečiai sudaro kovos armiją. Ir kaip tik valstiečiai yra toji klasė, kuri po iškovotos pergalės išeina neišvengiamai nualinta dėl ekonominių tos pergalės pasekmių. Šimtą metų po Kromvelio Anglijos jomenai buvo kaip ir išnykę. O tuo tarpu tik įsimaišius šiems jomenams ir miestų plebėjiškam elementui, kova buvo galutinai baigta, ir Karolis I pateko ant ešafoto. Kad buržuazija galėtų pasiglemžti bent tuos pergalės vaisius, kurie jau tuomet buvo visiškai prinokę, reikėjo nuvesti revoliuciją žymiai toliau už šio tikslo. Lygiai taip buvo 1793 m. Prancūzijoje ir 1848 m. Vokietijoje. Atrodo, kad tai yra iš tikrųjų vienas iš buržuazinės visuomenės vystymosi dėsnių.

Po šio revoliucinės veiklos pertekliaus atėjo neišvengiama reakcija, kuri savo ruožtu taip pat toli prašoko savo tikslą. Po eilės svyravimų pagaliau nusistojo naujas svorio centras, kuris ir buvo išeities taškas tolesniam vystymuisi. Didingas Anglijos istorijos laikotarpis, kurį filisteriai pavadino „didžiuoju maištu", ir jį lydėjusieji mūšiai baigėsi palyginti menku 1689 m. įvykiu, kurį liberaliniai istorikai vadina „šlovingąja revoliucija".

Naujasis išeities taškas buvo kompromisas tarp kylančios buržuazijos ir buvusių stambiųjų feodalinių žemvaldžių. Šie, nors

jie tuomet, kaip ir dabar, buvo laikomi aristokratija, jau seniai ruošėsi tapti tuo, kuo, tik žymiai vėliau, tapo Luji Filypas Prancūzijoje: pirmaisiais nacijos buržua. Anglijos laimei, senieji feodaliniai baronai Dviejų rožių karuose buvo vienas kitą išžudę. Jų įpėdiniai, nors daugiausia tų pačių senųjų šeimų atžalos, buvo betgi kilę iš tokių tolimų šalutinių linijų, kad jie sudarė visai naują korporaciją. Jų įpročiai ir siekimai buvo žymiai daugiau buržuaziški, negu feodališki. Jie puikiai žinojo pinigų vertę ir tuojau ėmė kelti žemės rentą, nuvarydami nuo žemės šimtus smulkiųjų nuomininkų ir pakeisdami juos avimis. Henrikas VIII masiškai kūrė naujus lendlordus iš buržuazijos tarpo, dovanodamas ir pardavinėdamas už menkniekius bažnytinius dvarus; tą patį atliko ir ligi XVII amžiaus pabaigos nepaliaujamai tęsiama stambių dvarų konfiskacija, kurie paskui būdavo išdalijami iškilėliams arba pusiau iškilėliams. Dėl to Anglijos „aristokratija" nuo Henriko VII laikų ne tik nesipriešino pramonės vystymuisi, bet, priešingai, stengėsi iš jos gauti naudos. Ir lygiai taip pat tam tikra stambiųjų žemvaldžių dalis dėl ekonominių ir politinių priežasčių visuomet būdavo pasirengusi bendradarbiauti su finansinės ir pramoninės buržuazijos vadais. Tuo būdu lengvai galėjo būti įvykdytas 1689 metų kompromisas. Politiniai laimikiai — tarnybos, sinekūros, didelės algos — atiteko kilmingoms stambiųjų žemvaldžių šeimoms ta sąlyga, kad jos pakankamai atsižvelgtų į ekonominius finansinės, pramoninės ir prekybinės vidurinės klasės interesus. Tie ekonominiai interesai jau tuomet buvo gana galingi; jie galiausiai ir apsprendė bendrąją nacijos politiką. Žinoma, dėl atskirų klausimų buvo nesutarimų, bet aristokratinė oligarchija perdaug gerai žinojo, kad jos pačios ekonominis klestėjimas buvo neatskiriamai susijęs su pramoninės ir prekybinės buržuazijos klestėjimu.

Nuo to laiko buržuazija pasidarė kukli, bet jau pripažinta Anglijos valdančiųjų klasių dalis. Su jomis visomis ji turėjo bendrą interesą — slopinti didžiules liaudies darbo mases. Pirklys ar fabrikantas savo tarnautojų, savo darbininkų, savo tarnų atžvilgiu vaidino duondavio šeimininko arba, kaip dar neseniai Anglijoje sakydavo, „natūralinio viršininko" vaidmenį. Jam reikėjo išspausti iš jų kiek galima daugiau ir kiek galima geresnės kokybės darbo; tam tikslui jis turėjo mokyti juos reikiamo paklusnumo. Jis pats buvo religingas; jo religija suteikė jam vėliavą, su kuria jis nugalėjo karalių ir lordus. Netrukus jis toje religijoje atrado taip pat priemonę savo natūralinių valdinių sąmonei paveikti ir padaryti juos paklusnius įsakymams duondavių, kuriuos jiems buvo

paskyrusi dievo apvaizda. Trumpai sakant, Anglijos buržua nuo to laiko ėmė dalyvauti „žemesniųjų luomų“ — didžiulės gaminančios liaudies masės — slopinime, ir viena iš čia taikomų priemonių buvo religijos įtaka.

Čia dar prisidėjo kita aplinkybė, kuri stiprino buržuazijos religinius polinkius, būtent: materializmo suklestėjimas Anglijoje. Šis naujas bedieviškas mokslas ne tik kėlė šiurpą pamaldžiam viduriniam luomui, bet, be to, dar pasiskelbė filosofija, kuri viena tetinkanti mokytiems ir apsišvietusiems žmonėms, priešingai religijai, kuri esanti pakankamai gera neišprususiai didžiulei liaudies masei, įskaitant čia ir buržuaziją. Drauge su Hobsu tas mokslas stojo ginti karaliaus visagalybę ir kvietė absoliutinę monarchiją malšinti tą puer robustus sed malitiosus[1], t. y. liaudį. Taip pat ir Hobso pasekėjų — Bolingbroko, Šeftsberio ir kt. — naujoji, deistinė materializmo forma liko aristokratiškas, ezoterinis[2] mokslas, ir todėl materializmas buvo buržuazijos neapkenčiamas ne tik dėl savo religinės erezijos, bet ir dėl savo antiburžuazinių politinių ryšių. Štai dėl ko, priešingai aristokratijos materializmui ir deizmui, kaip tik protestantiškosios sektos, kurios teikė ir vėliavą ir kovotojus kovai prieš Stiuartus, davė taip pat pagrindines pažangiosios viduriniosios klasės kovos pajėgas ir dar šiandieną sudaro „didžiosios liberalų partijos“ nugarkaulį.

Tuo tarpu materializmas iš Anglijos persikėlė į Prancūziją, kur jis užtiko antrąją materialistinę filosofijos mokyklą, kilusią iš kartezianizmo, su kuriuo jis ir susiliejo. Taip pat ir Prancūzijoje pradžioje jis buvo išimtinai aristokratiška doktrina. Bet jo revoliucinis pobūdis greitai iškilo aikštėn. Prancūzijos materialistai savo kritikos neapribojo vien religijos sritimi; jie kritikavo kiekvieną mokslinę tradiciją, kiekvieną to meto politinę instituciją. Norėdami įrodyti visuotinį savo teorijos pritaikomumą, jie pasirinko trumpiausią kelią: milžiniškame veikale, nuo kurio jie gavo savo vardą — „Enciklopedijoje“, — jie tą teoriją drąsiai pritaikė visiems mokslo objektams. Tuo būdu materializmas ta ar kita forma — kaip atviras materializmas ar kaip deizmas — Prancūzijoje pasidarė viso apsišvietusio jaunimo pasaulėžiūra. To Anglijos rojalistų pagimdyto mokslo įtaka čia buvo tokia didelė, kad didžiosios revoliucijos metu Prancūzijos respublikonams ir tero-

[1] — tvirtą, bet piktavalį vaikiną. *Red.*
[2] — išrinktiesiems skiriamas. *Red.*

ristams jis suteikė teorinę vėliavą ir davė tekstą „Žmogaus teisių deklaracijai“.

Didžioji Prancūzijos revoliucija buvo trečias buržuazijos sukilimas, bet pirmas, kuris visai nusimetė religinį apvalkalą ir kur kova vyko atvirai politinėje plotmėje. Ji taip pat buvo pirmas sukilimas, kur kova tikrai buvo atvesta iki galo, iki visiško vienos iš kovojančiųjų šalių — aristokratijos — sunaikinimo ir iki visiškos antrosios — buržuazijos — pergalės. Anglijoje perimamasis ryšys tarp ikirevoliucinių bei porevoliucinių institucijų ir kompromisas tarp stambiųjų žemvaldžių bei kapitalistų pasireiškė teisminių precedentų nenutrūkstamumu, lygiai kaip ir pagarbiu teisinių feodalizmo formų išsaugojimu. Prancūzijoje, atvirkščiai, revoliucija visiškai nutraukė saitus su praeities tradicijomis, nušlavė paskutinius feodalizmo pėdsakus ir Civiliniame kodekse šiuolaikiniams kapitalistiniams santykiams meistriškai pritaikė senąją romėnų teisę — šitą beveik tobulą išraišką teisinių santykių, kylančių iš tos ekonominio išsivystymo stadijos, kurią Marksas vadina „prekine gamyba“; ir pritaikė taip meistriškai, kad dar šiandien visose kitose šalyse — neišskiriant nė Anglijos — šis revoliucinis Prancūzijos įstatymų kodeksas laikomas pavyzdžiu reformuojant nuosavybės teisę. Vieno betgi nepamirškime. Anglijos teisė ir toliau vis dar tebeišreiškia ekonominius kapitalistinės visuomenės santykius barbarišką feodaline kalba, kuri reiškiamą dalyką tiek atitinka, kiek anglų rašyba atitinka anglų tartį: — rašoma Londonas, o tariama Konstantinopolis, pasakė vienas prancūzas. Bet užtat ta pati Anglijos teisė yra vienintelė teisė, kuri amžių būvyje išsaugojo nuo iškraipymo ir perkėlė į Ameriką bei kolonijas geriausią dalį tos asmens laisvės, vietinės savivaldos ir saugumo nuo bet kokio pašalinio, išskyrus teismą, įsikišimo, — trumpai tariant, geriausią dalį tų senųjų germanų laisvių, kurios kontinente visiškai išnyko absoliutinėms monarchijoms viešpataujant ir lig šiol niekur dar nėra pilnutinai atkovotos.

Bet grįžkime prie mūsų britiškojo buržua. Prancūzijos revoliucija suteikė jam puikią progą su kontinento monarchijų pagalba sunaikinti Prancūzijos jūrų prekybą, užgrobti Prancūzijos kolonijas ir sunaikinti paskutines prancūzų pretenzijas rungtyniauti dėl viešpatavimo jūroje. Tai buvo viena iš priežasčių, dėl ko jis kovojo su revoliucija. Antroji buvo ta, kad tos revoliucijos metodai jam labai nepatiko; nepatiko ne tik jos „nusikalstamas“ teroras, bet net ir pats jos mėginimas buržuazijos viešpatavimą atvesti iki kraštutinumo. Ir ką gi pagaliau būtų veikęs britiškasis

buržua be savo aristokratijos, kuri pamokydavo jį manierų (mokytojo vertų manierų), išrasdavo jam madas, duodavo jam karininkų armijai, tajai tvarkos saugotojai šalies viduje, ir laivynui, tajam naujų kolonijų bei naujų rinkų užkariautojui? Beje, tos buržuazijos tarpe buvo vis dėlto ir pažangi mažuma — žmonės, kurių interesai iš kompromiso nedaug tepelnė. Ši mažuma, susidedanti daugiausia iš mažiau pasiturinčios buržuazijos, simpatizavo revoliucijai, bet parlamente ji buvo bejėgė.

Taigi, kuo labiau materializmas darėsi Prancūzijos revoliucijos tikėjimo simboliu, tuo tvirčiau dievobaimingas Anglijos buržua laikėsi savo religijos. Argi teroro metai Paryžiuje neparodė, kas pasidaro, kai liaudis netenka religijos? Kuo labiau materializmas plėtėsi iš Prancūzijos į kaimynines šalis ir stiprėjo giminingų teorinių srovių dėka, ypač vokiečių filosofijos dėka, kuo labiau kontinente materializmas ir aplamai laisvamanybė iš tikrųjų darėsi būtinu apsišvietusio žmogaus požymiu, tuo atkakliau Anglijos vidurinė klasė laikėsi savo įvairių religinių įsitikinimų. O šie, kad ir kaip vienas nuo kito skyrėsi, vis dėlto visi buvo aiškiai religiniai, krikščioniški įsitikinimai.

Tuo metu kai revoliucija Prancūzijoje užtikrino buržuazijos politinį triumfą, Anglijoje Uatas, Arkraitas, Kartraitas ir kiti pirmieji išjudino pramonės revoliuciją, kuri perkėlė visiškai kitur ekonominių jėgų svorio centrą. Buržuazijos turtai augo dabar nepalyginamai greičiau, negu aristokratų žemvaldžių turtai. Pačios buržuazijos viduje finansinė aristokratija, bankininkai ir t. t. vis daugiau ir daugiau ėmė atsilikti, palyginus su fabrikantais. 1689 m. kompromisas, netgi po palaipsniui įvykdytų pakeitimų buržuazijos naudai, jau nebeatitiko tos sutarties dalyvių jėgų santykio. Taip pat pasikeitė ir tų dalyvių pobūdis: 1830 m. buržuazija labai skyrėsi nuo praeitojo amžiaus buržuazijos. Dar aristokratijos rankose pasilikusi ir prieš naujosios pramoninės buržuazijos pretenzijas panaudojama politinė valdžia pasidarė nebesuderinama su naujais ekonominiais interesais. Reikėjo atnaujinti kovą prieš aristokratiją; ši kova galėjo baigtis tik naujosios ekonominės galybės laimėjimu. 1830 m. Prancūzijos revoliucijos įtakos dėka, nepaisant viso pasipriešinimo, buvo įvykdyta parlamentinė reforma. Tai suteikė buržuazijai pripažintą ir galingą padėtį parlamente. Toliau ėjo grūdų įstatymų panaikinimas[1], kuris visam laikui užtikrino buržuazijos ir ypač jos veikliausios dalies — fabrikantų persvarą prieš žemvaldžių aristokratiją. Tai

[1] Kova prieš grūdų importo į Angliją apribojimą baigėsi 1846 m., priėmus įstatymą apie grūdų muitų panaikinimą per trejus metus. 1849 m. muitai buvo panaikinti. *Red.*

buvo didžiausia, bet kartu ir paskutinė buržuazijos pergalė, kurią ji laimėjo vien tik savo naudai. Visais vėlesniais savo triumfais ji turėjo dalytis su nauja, pradžioje sąjungine, vėliau su ja rungtyniaujančia socialine jėga.

Pramoninė revoliucija sukūrė stambių kapitalistų-fabrikantų klasę, bet kartu su tuo ir žymiai gausingesnę fabrikų darbininkų klasę. Šios klasės gausumas nuolat didėjo tiek, kiek pramoninė revoliucija apimdavo vieną gamybos šaką po kitos. Kartu su tos klasės gausėjimu augo ir jos galia. Ši galia pasireiškė jau 1824 m., kai ji privertė užsispyrusį parlamentą panaikinti įstatymus, nukreiptus prieš koalicijų laisvę. Agitacijos dėl reformos metu darbininkai sudarė radikalųjį reformų partijos sparną. Kai 1832 m. aktas jiems atėmė balsavimo teisę, jie savo reikalavimus išdėstė Liaudies chartijoje (People's charter) ir, priešingai stipriai buržuazinei Lygai prieš grūdų įstatymus, susiorganizavo į nepriklausomą čartistų partiją. Tai buvo *pirmoji* mūsų laikų *darbininkų partija.*

Po to kontinente suliepsnojo 1848 m. vasario ir kovo revoliucijos, kuriose darbininkai suvaidino tokį reikšmingą vaidmenį ir kur jie, bent Paryžiuje, stojo su reikalavimais, kurie buvo visiškai neleistini kapitalistinės visuomenės požiūriu. O po to prasidėjo visuotinė reakcija. Pirmiausia 1848 m. balandžio 10 d. įvyko čartistų pralaimėjimas, toliau tų pačių metų birželio mėn. Paryžiaus darbininkų sukilimo nuslopinimas, toliau 1849 m. nepasisekimai Italijoje, Vengrijoje, Pietų Vokietijoje, ir pagaliau 1851 m. gruodžio 2 d. Luji Bonaparto pergalė prieš Paryžių. Tuo būdu bent kuriam laikui pavyko atitolinti darbininkų reikalavimų grėsmę, tačiau kokia kaina! Jeigu britų buržua jau anksčiau buvo įsitikinęs būtinumu laikyti liaudį religijos pažabotą, tai tuo labiau jis turėjo pajusti tą būtinumą po viso to, kas buvo patirta! Ir nekreipdamas nė mažiausio dėmesio į savo kontinentinių bičiulių pašaipą, jis ir toliau kasmet išleisdavo tūkstančius ir dešimtis tūkstančių evangelijai propaguoti žemesniųjų luomų tarpe. Nesitenkindamas savo paties religiniu aparatu, jis kreipėsi į „brolį Džonataną“[1], didžiausią to meto religinių spekuliacijų organizatorių, ir importavo iš Amerikos revivalizmą, Mudį, Sankį[2] ir pan.; pagaliau jis net priėmė pavojingą

[1] *„Brolis Džonatanas“* įasmenina Jungtines Šiaurės Amerikos Valstybes (taip kaip *„Džonas Bulis“* — Angliją). Ši pravardė vėliau buvo pakeista *„dėdės Samo“* vardu. *Red.*

[2] *Revivalizmas* — praeitojo šimtmečio religinis judėjimas, siekęs sutvirtinti smunkančią religijos įtaką. *Mudis* ir *Sankis* — amerikiečių misionieriai, to judėjimo organizatoriai. *Red.*

„Gelbėjimo armijos" paramą, kuri atgaivina senosios krikščionybės propagandos būdus, kreipiasi į vargšus kaip į dievo išrinktuosius, savo religinėmis priemonėmis kovoja prieš kapitalizmą ir tuo būdu ugdo kai kuriuos senosios krikščionybės klasių kovos pradmenis, kurie vieną gražią dieną gali tapti labai lemtingi tiems turtingiems žmonėms, kurie šiandien tam reikalui leidžia grynus pinigėlius.

Atrodo, galima laikyti istorinio vystymosi dėsniu tai, kad nė vienoje Europos šalyje buržuazija neįstengia išsikovoti, bent ilgesniam laikui, politinės valdžios tokio išimtinio pavidalo, kaip kad viduriniais amžiais turėjo feodalinė aristokratija. Net Prancūzijoje, kur feodalizmas buvo su šaknimis išrautas, buržuazija kaip klasė teviešpatavo tik trumpą laiką. 1830—1848 m., Luji Filypo laikais, viešpatavo tik nežymi buržuazijos dalis, o didžiajai jos daliai, nustačius aukštą cenzą, rinkimų teisė buvo atimta. Antrosios respublikos metu, 1848—1851 m., viešpatavo visa buržuazija, bet tik trejus metus; jos nesugebėjimas nutiesė kelią Antrajai imperijai. Tik dabar, Trečiojoje respublikoje, buržuazija, kaip visuma, dvidešimt metų laikė valdžios vairą, bet jau dabar parodo džiuginančias smukimo žymes. Ilgalaikis buržuazijos viešpatavimas lig šiol buvo galimas tik tokiose šalyse, kaip Amerika, kur feodalizmo niekuomet nebuvo ir kur visuomenė iš pat pradžių kūrėsi buržuaziniais pagrindais. Ir net Prancūzijoje ir Amerikoje jau garsiai beldžiasi į duris buržuazijos įpėdiniai — darbininkai.

Anglijoje buržuazija niekuomet neturėjo visos valdžios. Net ir jos 1832 m. pergalė visas aukštąsias valdžios vietas paliko beveik išimtinai aristokratijai. Toks turtingosios vidurinės klasės paklusnumas buvo man nesuprantamas, kol vieną dieną stambus liberalus fabrikantas U. A. Forsteris savo kalboje ėmė maldauti Bredfordo jaunimą vis dėlto mokytis prancūzų kalbos savo paties labui. Jis ta proga papasakojo, kaip kvailai jautėsi, kai, tapęs ministru, iš karto pakliuvo į tokią draugiją, kur prancūzų kalba buvo nė kiek ne mažiau reikalinga, kaip anglų. Iš tikrųjų tuometiniai Anglijos buržua, kaip taisyklė, buvo visai neišsimokslinę iškilėliai, kurie noromis nenoromis turėjo užleisti aristokratijai visas tas aukštąsias valdžios vietas, kur buvo reikalaujama kitų ypatybių, o ne salinio ribotumo ir salinio, versliniu suktumu pasūdyto pasipūtimo[1]. Dar ir šiandien tebetęsiamos begalinės

[1] Net ir verslo reikaluose nacionalinis šovinistinis išdidumas yra labai menkas patarėjas. Dar visai neseniai eilinis anglų fabrikantas laikė pažeminimu anglui kalbėti kita, o ne savo kalba ir iki tam tikro laipsnio didžiavosi tuo, kad „vargšai" užsieniečiai apsigyvena Anglijoje ir išvaduoja

laikraščių diskusijos apie „middleclass education“[1] parodo, kad Anglijos buržuazija dar vis laiko save nepriaugusia geresniam auklėjimui ir dairosi ko nors kuklesnio. Dėl to atrodė savaime suprantama, kad ir panaikinus grūdų įstatymus, tie žmonės, kurie tą pergalę iškovojo, šie Kobdenai, Braitai, Forsteriai ir kiti, buvo atstumti nuo bet kokio dalyvavimo šalies vyriausybėje, kol pagaliau po dvidešimties metų naujas reformų aktas atidarė jiems ministerijų duris. Net šiandien Anglijos buržuazija taip giliai įsitikinusi nesanti verta aukštesnės visuomeninės padėties, kad ji savais ir liaudies pinigais išlaiko paradinę dykūnų kastą, kuri visokiomis iškilmingomis progomis turi garbingai atstovauti nacijai, ir buržuazija jaučiasi nepaprastai pagerbta, jei kuris nors buržua pripažįstamas vertas būti įleistas į tą uždarą, galiausiai tos pačios buržuazijos sufabrikuotą korporaciją.

Taigi, nespėjo dar pramoninė ir prekybinė vidurinė klasė visiškai nustumti žemvaldžių aristokratijos nuo politinės valdžios, kai arenoje jau pasirodė naujas konkurentas — darbininkų klasė. Po čartistų judėjimo ir po kontinentinių revoliucijų prasidėjusi reakcija ir šalia to dar negirdėtas Anglijos pramonės suklestėjimas 1848—1866 m. (kuris paprastai aiškinamas vien laisvąja prekyba, bet kurį dar daugiau sukėlė milžiniškas geležinkelių, okeaninių garlaivių ir aplamai susisiekimo priemonių išsivystymas) darbininkus vėl padarė priklausomus nuo liberalų partijos, kurioje jie, kaip ir ligi čartistų judėjimo, sudarė radikalųjį sparną. Bet darbininkų reikalavimai suteikti jiems rinkimų teisę darėsi vis sunkiau beatlaikomi; kol vigai, vadovavę liberalams, dar vis būkštavo, Dizraelis parodė savo pranašumą; jis panaudojo

---

jį nuo vargo pardavinėti savo gaminius užsienyje. Jis net nepastebėdavo, kad dėl to tie užsieniečiai, daugiausia vokiečiai, į savo rankas paėmė didelę Anglijos užsienio prekybos dalį — tiek įvežimo, tiek ir išvežimo — ir kad anglų tiesioginė užsienio prekyba pamažu ėmė apsiriboti kolonijomis, Kinija, Jungtinėmis Valstybėmis ir Pietų Amerika. Dar mažiau jis pastebėdavo, kad tie vokiečiai prekiavo su kitais užsienio vokiečiais, kurie ilgainiui visame pasaulyje suorganizavo ištisą prekybos kolonijų tinklą. Bet kai maždaug prieš 40 metų Vokietija pradėjo rimtai gaminti išvežimui, šios vokiškos prekybos kolonijos buvo tas įrankis, kuris jai taip nuostabiai padėjo per tokį trumpą laiką iš grūdus išvežančios šalies virsti pirmos eilės pramonine šalimi. Ir tuomet, maždaug prieš dešimt metų, anglų fabrikantą apėmė baimė, ir jis užklausė savo pasiuntinius ir konsulus, kas atsitiko, kad jis nebegali išlaikyti savo rankose klientų. Vienbalsis atsakymas buvo šis: 1) jūs nesimokote savo kliento kalbos, bet reikalaujate, kad jis jūsiškai kalbėtų, ir 2) jūs net nemėginate patenkinti kliento reikalavimų, įpročių ir skonio, bet reikalaujate, kad jis prisiimtų jūsiškius, angliškuosius. *(Engelso pastaba.)*

[1] — „buržuazinį švietimą“. *Red.*

toriams palankų momentą, įvedė miestų rinkiminėse apygardose rinkimų teisę kiekvienam, kas gyveno atskirame bute (houshold suffrage), ir ryšium su tuo — rinkiminių apygardų pakeitimą. Netrukus po to buvo įvestas slaptas balsavimas (the ballot); toliau, 1884 m. butų nuomininkų rinkiminės teisės buvo išplėstos visoms, taigi ir grafysčių, apygardoms ir naujai pertvarkytos rinkiminės apygardos, kurios tuo būdu bent iki tam tikro laipsnio buvo sulygintos. Visa tai darbininkų klasės įtaką rinkimuose tiek padidino, kad dabar darbininkai sudaro 150—200 rinkiminių apygardų rinkėjų daugumą. Bet nėra geresnės tradicijų gerbimo mokyklos, kaip parlamentinė sistema! Jei vidurinė klasė su nuolankumu ir pagarbia baime žvelgė į tą grupę, kurią lordas Džonas Manersas juokais vadino „mūsų senąja bajorija", tai ir darbininkų masė su pagarba žiūrėjo tuomet į buržuaziją, tais laikais vadinamą „geresniąja klase". Ir iš tikrųjų, prieš penkiolika metų britų darbininkas buvo pavyzdingas darbininkas, ir jo didžiausia pagarba samdytojo padėčiai, jo kuklumas ir nuolankumas reikalaujant savo teisių pylė gydomąjį balzamą ant žaizdų, kurias mūsų Vokietijos katedersocialistams padarė nepataisomi komunistiniai ir revoliuciniai jų tautiečių — Vokietijos darbininkų — siekimai.

Tačiau Anglijos buržua buvo geri biznieriai ir matė toliau, negu vokiečių profesoriai. Tik aplinkybių verčiami, jie dalijosi savo valdžia su darbininkais. Čartistų judėjimo laikais jie patyrė, ką gali liaudis, šis puer robustus sed malitiosus. Nuo to laiko buržuazija buvo priversta priimti žymią dalį Liaudies chartijos reikalavimų, ir jie tapo šalies įstatymu. Dabar labiau negu kada nors buvo svarbu laikyti liaudį, pažabojus ją moralinėmis priemonėmis. Pirma ir svarbiausia moralinė priemonė, kuria galima veikti mases, tebėra ta pati religija. Iš čia kilo kunigų įsigalėjimas mokyklų vadovybėse, iš čia augąs buržuazijos apsidėjimas mokesčiais visokių rūšių dievotos demagogijos tikslams, pradedant nuo ritualizmo ir baigiant „Gelbėjimo armija".

Ir dabar atėjo respektabilaus britų filisteriškumo triumfas prieš kontinento buržua laisvamanybę ir religinį indiferentizmą. Prancūzijos ir Vokietijos darbininkai tapo maištininkais. Jie buvo visi užsikrėtę socializmu ir, be to, dėl visai rimtų priežasčių anaiptol ne taip jau labai buvo susirūpinę priemonių valdžiai išsikovoti teisėtumu. Šis puer robustus iš tikrųjų darėsi ten kasdien vis labiau malitiosus. Kokia gi kita beliko paskutinė išsigelbėjimo priemonė Prancūzijos ir Vokietijos buržua, jei ne tyliai atmesti savo laisvamanybę, kaip kad išdykęs vaikėzas, vis daugiau jausdamas jūros ligą, nepastebimai numeta degantį cigarą, kuriuo jis anksčiau

didžiavosi laive. Vienas po kito dievo niekintojai darėsi iš pažiūros dievotais žmonėmis, su pagarba kalbėjo apie bažnyčią, jos mokslą bei apeigas ir patys, kiek tai buvo neišvengiama, jų laikėsi. Prancūzijos buržua penktadieniais nevalgydavo mėsos, o Vokietijos buržua prakaituodavo bažnyčių suoluose per visus nepabaigiamus protestantiškus pamokslus. Buržua su savo materializmu pakliuvo į bėdą. „Religija turi būti išlaikyta liaudžiai" — tai buvo paskutinė ir vienintelė priemonė visuomenei nuo visiškos pražūties išgelbėti. Savo pačių nelaimei jie tai suprato tik po to, kai padarė viską, kas žmogui įmanoma, kad visiems laikams sugriautų religiją. Ir tuomet atėjo momentas, kai britų buržua savo ruožtu galėjo iš jų pasijuokti ir jiems sušukti: „Kvailiai, tai aš galėjau jums pasakyti dar prieš du šimtus metų!"

Tačiau aš bijau, kad nei religinis britų buržua bukaprotiškumas, nei kontinento buržua post festum atsivertimas neužtvenks kylančio proletariato sriauto. Tradicija yra galingas stabdys, tai inercijos jėga istorijoje. Bet ji yra tik pasyvi ir dėl to turi žlugti. Religija taip pat negali ilgai būti kapitalistinės visuomenės atrama. Jei mūsų teisiniai, filosofiniai ir religiniai vaizdiniai yra artimesnės ar tolimesnės tam tikroje visuomenėje vyraujančių ekonominių santykių atžalos, tai jie negalės ilgai išlikti, kai ekonominiai santykiai iš pagrindų pasikeis. Arba mes turime tikėti į antgamtinį apreiškimą, arba sutikti, kad jokie religiniai pamokslai negali išgelbėti žūstančios visuomenės.

Ir iš tikrųjų, Anglijoje darbininkai taip pat vėl sujudo. Be abejo, jie yra sukaustyti visokių tradicijų, pirmiausia buržuazinių tradicijų: pavyzdžiui, labai plačiai paplitusio prietaro, kad esą tegalimos tik dvi partijos — konservatorių ir liberalų — ir kad darbininkų klasė turinti savo išsivadavimo siekti tik didžiosios liberalų partijos padedama. Toliau, darbininkų tradicijų, paveldėtų iš tų laikų, kai darbininkų klasė darė pirmuosius neryžtingus mėginimus savarankiškai veikti: tokia tradicija daugelyje senųjų tredjunionų yra šalinimas visų tų darbininkų, kurie nėra reguliariai mokęsi savo specialybės; tai reiškia tik tat, kad kiekviena tokia profesinė sąjunga pati sau ugdo streiklaužius. Bet nepaisant viso to, Anglijos darbininkų klasė juda pirmyn, kaip pats ponas profesorius Brentano buvo priverstas su širdgėla pranešti savo broliams katedersocialistams. Darbininkų klasė juda, kaip ir viskas Anglijoje, lėtu, saikingu žingsniu, čia svyruodama, čia apgraibom darydama nedrąsius, kartais nevaisingus mėginimus. Ji juda kartais su perdėtu nepasitikėjimu *žodžiu* socializmas, tuo pat metu pamažu persiimdama jo *esme*. Ji juda, ir jos judėjimas

apima vis naujus darbininkų sluoksnius vieną po kito. Šiuo metu judėjimas pažadino iš mirties miego nekvalifikuotus Londono Ist-Endo darbininkus, ir mes visi matėme, kaip puikiai tos naujos jėgos savo ruožtu pastūmėjo pačią darbininkų klasę. Ir jei šio judėjimo eiga neatitinka vienų ar kitų kritikų nekantrių lūkesčių, tai teneužmiršta jie, kad kaip tik darbininkai yra toji klasė, kuri išlaiko gyvas geriausias anglų nacionalinio charakterio ypatybes, ir kad Anglijoje kiekvienas žingsnis pirmyn, jei jis jau yra iškovotas, niekuomet nebeprarandamas. Jei senųjų čartistų sūnūs dėl aukščiau išdėstytų priežasčių nebuvo visai tokie, kokių galima buvo laukti, tai vaikaičiai, galima manyti, bus verti savo senelių.

Tačiau Europos darbininkų klasės pergalė priklauso ne vien nuo Anglijos. Ji gali būti užtikrinta tik bendromis bent Anglijos, Prancūzijos ir Vokietijos pastangomis. Abiejose pastarosiose šalyse darbininkų judėjimas žymiai pralenkė Anglijos darbininkų judėjimą. Vokietijoje jo triumfo laiką net jau galima matyti. Tie laimėjimai, kuriuos darbininkų judėjimas ten per pastaruosius 25 metus išsikovojo, neturi sau lygių. Jis žengia pirmyn su vis augančiu spartumu. Jei Vokietijos buržuazija parodė savo apgailėtiną menkumą ir politinių gabumų, drausmės, ištvermės ir energijos nebuvimą, tai Vokietijos darbininkų klasė parodė, kad ji visų šių ypatybių turi pakankamai. Beveik prieš 400 metų Vokietija buvo pradinis pirmojo stambaus Europos buržuazijos sukilimo taškas; sprendžiant iš dabartinės padėties, argi neatrodo galima, kad Vokietija taip pat bus Europos proletariato pirmosios didžiosios pergalės arena?

Fridrichas Engelsas

1892 m. balandžio 20 d.

Pirmą kartą išspausdinta angliškajame Engelso veikalo „Socializmo išsivystymas iš utopijos į mokslą" leidime, išėjusiame Londone 1892 m. Tuo pat laiku išspausdinta vokiečių kalba žurnale „Neue Zeit" 1892—1893 m.

Spausdinama pagal angliškojo leidimo tekstą, sutikrintą su žurnalo tekstu

Versta iš anglų kalbos

SOCIALIZMO IŠSIVYSTYMAS IŠ UTOPIJOS Į MOKSLĄ

I

Šiuolaikinis socializmas pagal savo turinį yra visų pirma rezultatas stebėjimo, iš vienos pusės, dabartinėje visuomenėje vyraujančių klasinių priešingumų tarp turtingųjų ir beturčių, kapitalistų ir samdomųjų darbininkų, o iš antros pusės, — gamyboje viešpataujančios anarchijos. Bet pagal savo teorinę formą jis iš pradžių tesireiškia kaip tolesnis ir lyg nuoseklesnis išvystymas tų principų, kuriuos iškėlė didieji XVIII amžiaus prancūzų švietėjai. Kaip kiekviena nauja teorija, socializmas turėjo visų pirma remtis sukaupta iki jo idėjine medžiaga, nors jo šaknys giliai glūdėjo materialiniuose ekonominiuose faktuose.

Didieji žmonės, kurie Prancūzijoje švietė galvas artėjančiai revoliucijai, patys reiškėsi labai revoliucingai. Jie nepripažino jokio išorinio autoriteto, kokio pobūdžio jis bebūtų. Religija, pažiūros į gamtą, visuomenė, valstybinė santvarka — viskas buvo negailestingiausiai kritikuojama; viskas turėjo pateisinti savo buvimą prieš proto teismą arba išnykti. Vieninteliu mastu visam kam pasidarė mąstąs protas. Tai buvo laikas, kada, kaip sako Hegelis, pasaulis buvo pastatytas ant galvos[1], pradžioje ta prasme, kad žmogaus galva ir jos mąstymu surasti teiginiai pretendavo būti visų žmogaus veiksmų bei visuomeninių santykių pagrindu, o

---

[1] Štai ką sako Hegelis apie Prancūzijos revoliuciją: „Teisės mintis — jos sąvoka — *iš karto* įsigalėjo, ir senieji beteisiškumo ramsčiai negalėjo jai atsispirti. Teisės mintimi buvo pagrįsta konstitucija, ir šiuo pagrindu dabar viskas turėjo būti paremta. Nuo to laiko, kai danguje šviečia saulė ir aplink ją sukasi planetos, dar nebuvo regėta, kad žmogus stotų žemyn galva, t. y. remtųsi mintimi ir pagal ją kurtų tikrovę. Anaksagoras pirmas yra pasakęs, kad Nūs, t. y. protas, valdo pasaulį; bet tik dabar žmogus pirmąkart sugebėjo suprasti, kad mintis turi valdyti dvasinę tikrovę. Tai buvo *didingas saulėtekis. Visos mąstančios būtybės sveikino naujos epochos pradžią. Pakilus džiaugsmas viešpatavo* anuo metu, *dvasios entuziazmas apėmė pasaulį,* lyg dabar būtų pirmą kartą įvykęs dieviškojo prado susitaikinimas su pasauliu" *(Hegelis,* Istorijos filosofija, 1840 m., 535 psl.). Ar ne metas būtų pagaliau prieš tokį pavojingą, visuomeninius pagrindus griaunantį mirusio profesoriaus Hegelio mokslą leisti veikti įstatymą prieš socialistus? *(Engelso pastaba.)*

paskiau ir ta platesne prasme, kad šiems teiginiams prieštaraujanti tikrovė faktiškai buvo apversta nuo viršaus iki apačios. Visos visuomenės bei valstybės ankstesniosios formos, visos tradicinės sąvokos buvo pripažintos neprotingomis ir numestos į šiukšlyną; pasaulis ligi šiol vadovavosi vien tik prietarais; visa praeitis buvo verta tik pasigailėjimo ir paniekos. Tik dabar teišbrėško dienos šviesa, proto viešpatija; nuo šiol prietarai ir neteisingumas, privilegijos ir priespauda turi užleisti vietą amžinai tiesai, amžinam teisingumui, iš pačios gamtos kylančiai lygybei ir neatimamoms žmogaus teisėms.

Mes dabar žinome, kad ši proto viešpatija buvo ne kas kita, kaip suidealizuota buržuazijos viešpatija, kad amžinasis teisingumas buvo įgyvendintas buržuaziniame teisingume, kad lygybė tebuvo buržuazinė lygybė prieš įstatymus, kad viena iš svarbiausiųjų žmogaus teisių buvo paskelbta buržuazinė nuosavybė. Proto valstybė — Ruso „visuomeninė sutartis“ — pasirodė ir galėjo pasirodyti praktikoje tik kaip buržuazinė demokratinė respublika. Didieji XVIII amžiaus mąstytojai, kaip ir visi jų pirmtakai, negalėjo išeiti iš ribų, kurias jiems buvo nustačiusi jų pačių epocha.

Bet greta priešingumo tarp feodalinės bajorijos ir buržuazijos, kuri veikė kaip visos likusios visuomenės atstovė, buvo bendras priešingumas tarp išnaudotojų ir išnaudojamųjų, tarp turtingų dykaduonių ir dirbančių varguolių. Kaip tik šioji aplinkybė įgalino buržuazijos atstovus vaidinti ne kurios nors atskiros klasės, bet visos kenčiančios žmonijos atstovų vaidmenį. Dar daugiau. Nuo pat savo atsiradimo buržuazija buvo apsunkinta savo pačios priešingumo: kapitalistai negali gyventi be samdomųjų darbininkų, ir lygiai taip, kaip viduriniųjų amžių cecho meistras išsivystė į šiuolaikinį buržua, taip cecho pameistrys bei necechinis padienis darbininkas išsivystė į proletarą. Ir jei, aplamai paėmus, buržuazija, *kovodama su bajorija*, turėjo tam tikrą teisę laikyti save taip pat ano meto įvairių dirbančiųjų klasių interesų atstove, tai vis dėlto kiekvieno stambaus buržuazinio judėjimo atveju kildavo savarankiški judėjimai tos klasės, kuri buvo daugiau ar mažiau išsivystęs šiuolaikinio proletariato pirmtakas. Toks buvo anabaptistų ir Tomo Miuncerio judėjimas reformacijos ir valstiečių karų metu Vokietijoje, levelerių[1] — didžiosios Anglijos revoliucijos metu, Babefo — didžiosios Prancūzijos revoliucijos metu. Šiuos revoliucinius ginkluotus dar nesubrendusios klasės sukilimus lydėjo atitinkami

[1] *Leveleriai* — išvertus reiškia: *lygintojai;* plebėjiškų miesto ir kaimo elementų judėjimo atstovai, kurie per 1648 metų revoliuciją Anglijoje kėlė labiausiai radikalius demokratinius reikalavimus. *Red.*

teoriniai išstojimai; XVI ir XVII amžiuje utopiniai idealios visuomeninės santvarkos vaizdavimai[1], XVIII amžiuje — jau tiesiog komunistinės teorijos (Morelio ir Mablio). Lygybės reikalavimas jau nebeapsiribojo politinių teisių sritimi, o apėmė taip pat ir kiekvienos atskiros asmenybės visuomeninę padėtį; buvo įrodinėjamas būtinumas panaikinti ne tik klasių privilegijas, bet ir pačius klasių skirtumus. Asketiškas, visus gyvenimo malonumus draudęs spartiškas komunizmas buvo pirmoji naujojo mokslo pasireiškimo forma. Po to sekė trys didieji utopistai: Sen Simonas, kuriam greta proletarinės krypties dar tam tikrą reikšmę turėjo buržuazinė kryptis, Furjė ir Ouenas, kuris labiausiai išsivysčiusios kapitalistinės gamybos šalyje ir šio gamybos būdo pagimdytų priešingumų įtakoje paruošė eilę projektų klasiniams skirtumams pašalinti betarpiškai su prancūziškuoju materializmu susijusios sistemos pavidalu.

Visiems trims yra bendra tai, kad jie nepasireiškia kaip tuo laiku istorijos pagimdyto proletariato interesų atstovai. Kaip ir švietėjai, jie nori išvaduoti iš karto visą žmoniją, o ne pirmiausia tam tikrą klasę. Kaip ir anie, jie nori įvesti proto ir amžinojo teisingumo viešpatiją, bet jų viešpatija, kaip dangus nuo žemės, skiriasi nuo Prancūzijos švietėjų proto viešpatijos. Pagal šių švietėjų principus sutvarkytas buržuazinis pasaulis yra toks pat neišmintingas ir neteisingas ir todėl taip pat turi būti išmestas į šiukšlyną, kaip ir feodalizmas ir visos pirmesnės visuomeninės santvarkos. Tikrasis protas ir tikrasis teisingumas ligi šiol neviešpatavo pasaulyje tik dėl to, kad jie nebuvo teisingai suprasti. Tiesiog nebuvo to genialaus žmogaus, kuris dabar atsirado ir kuris pažino tiesą. Kad jis atsirado dabar, kad tiesa buvo pažinta kaip tik dabar, — tatai visiškai nėra būtinas bendros istorinio vystymosi eigos rezultatas, nėra neišvengiamas įvykis, o tėra tik laimingas atsitikimas. Šis genialusis žmogus būtų galėjęs gimti taip pat prieš 500 metų ir tuo išgelbėti žmoniją nuo penkis šimtmečius trukusių klaidų, kovų bei kančių.

Mes matėme, kaip XVIII amžiaus prancūzų filosofai, revoliucijos rengėjai, apeliavo į protą kaip į vienintelį teisėją visko, kas egzistuoja. Jie reikalavo sukurti protingą valstybę, protingą visuomenę; reikalavo be pasigailėjimo pašalinti visa tai, kas prieštarauja amžinajam protui. Mes taip pat matėme, kad šis amžinasis protas iš tikrųjų buvo ne kas kita, kaip suidealizuotas protas vidutinio biurgerio, kuris kaip tik tuo metu vystėsi į buržua. Ir

[1] Engelsas turi galvoje utopinio komunizmo atstovų — Tomo Moro (XVI a.) ir Kampanelos (XVII a.) — kūrinius. *Red.*

štai, kai Prancūzijos revoliucija įkūnijo šią protingą visuomenę ir šią protingą valstybę, naujosios institucijos, kad ir kaip racionalios jos buvo, lyginant su pirmesne būkle, pasirodė anaiptol ne absoliučiai protingos. Proto valstybė visiškai sužlugo. Ruso visuomeninė sutartis buvo įgyvendinta teroro metu, iš kurio buržuazija, netekusi pasitikėjimo savo politiniais sugebėjimais, ieškojo išsigelbėjimo iš pradžios Direktorijos korupcijoje ir pagaliau napoleoniškojo despotizmo prieglobstyje. Pažadėtoji amžinoji taika virto begaliniu užkariaujamuoju karu. Ne geriau išėjo ir su protinga visuomenine santvarka. Priešingumas tarp turto ir neturto, užuot išnykęs visuotinėje gerovėje, dar paaštrėjo, pašalinus tą priešingumą išlyginančias cechų ir kitokias privilegijas, taip pat panaikinus bažnytines labdarybės įstaigas, kurios tą priešingumą švelnino. Dabar tikrai įgyvendintoji „nuosavybės laisvė" nuo feodalinių pančių smulkiam buržua ir smulkiam valstiečiui pasirodė laisve parduoti tą smulkią nuosavybę, kurią slėgė galinga stambiojo kapitalo ir stambiosios žemėvaldos konkurencija, kaip tik šiems magnatams; tuo būdu smulkiems buržua ir smulkiems valstiečiams ši „laisvė" virto laisve *nuo* nuosavybės. Spartus pramonės išsivystymas kapitalistiniais pagrindais padarė dirbančiųjų masių neturtą bei kančias būtina visuomenės gyvavimo sąlyga. Grynas pinigas palaipsniui pasidarė, pasak Karleilio, vieninteliu jungiamuoju šios visuomenės elementu. Nusikaltimų skaičius metai į metus didėjo. Jei feodalinės ydos, anksčiau viešai demonstruojamos, — beje, neišnykusios visiškai ir dabar, — vis dėlto laikinai buvo nustumtos į užpakalį, tai jų vietoje dar labiau suklestėjo buržuazinės ydos, kurios pirmiau tik paslapčiomis tepasireikšdavo. Prekyba vis labiau ir labiau vystėsi į apgaulę. Revoliucinis „brolybės" devizas pasireiškė konkurencijos sukeltais sukčiavimais ir pavydu. Smurtą bei priespaudą pakeitė korupcija, o vietoje kardo svarbiausiu visuomeninės jėgos svertu pasidarė pinigai. Pirmosios nakties teisė iš feodalų perėjo buržuaziniams fabrikantams. Prostitucija išsiplėtė iki negirdėto ligi šiol laipsnio. Net pati santuoka liko, kaip ir anksčiau, įstatymo pripažinta prostitucijos forma, jos oficialia priedanga, papildoma, be to, dažnu moterystės ištikimybės laužymu. Žodžiu, lyginant su puikiais švietėjų pažadais, „proto pergalės" sukurtos visuomeninės ir politinės institucijos pasirodė besančios kartų nusivylimą sukelianti karikatūra. Betrūko tik žmonių, kurie šį nusivylimą konstatuotų, ir šie žmonės atsirado naujojo šimtmečio pradžioje. 1802 m. pasirodė Sen Simono „Ženevos laiškai"; 1808 m. pasirodė pirmas Furjės veikalas, nors jo teorijai pamatai

buvo padėti dar 1799 m.; 1800 metų sausio 1 d. Robertas Ouenas ėmėsi vadovauti Nju Lenarkui.

Bet tais laikais kapitalistinis gamybos būdas, o drauge su tuo ir priešingumas tarp buržuazijos ir proletariato buvo dar labai neišsivystę. Stambioji pramonė, ką tik atsiradusi Anglijoje, Prancūzijoje buvo dar nežinoma. O juk tik stambioji pramonė išvysto, iš vienos pusės, konfliktus, kurie daro būtiną gamybos būdo perversmą, kapitalistinio gamybos pobūdžio pašalinimą, — konfliktus ne tik tarp stambiosios pramonės sukurtų klasių, bet ir tarp jos pagimdytų gamybinių jėgų ir mainų formų; iš antros pusės, kaip tik šiose milžiniškose gamybinėse jėgose stambioji pramonė išvysto taip pat ir priemones tiems konfliktams išspręsti. Taigi, jei apie 1800 m. iš naujos visuomeninės santvarkos kylantieji konfliktai buvo dar tik bepradedą reikštis, tai kur kas mažiau tuo laikotarpiu buvo išsivysčiusios priemonės jiems išspręsti. Nors teroro metu Paryžiaus beturčių masės ir buvo paėmusios vienai akimirkai valdžią ir tuo būdu sugebėjo nuvesti buržuazinę revoliuciją į pergalę *prieš* pačią buržuaziją, bet tuo pačiu jos tik įrodė, kad, esant tuolaikiniams santykiams, jų viešpatavimas negalėjo būti ilgas. Vos tik išsiskyręs iš šios beturčių masės kaip naujos klasės užuomazga, proletariatas, dar visiškai nepajėgus savarankiškai politinei veiklai, pasirodė tesąs prispaustas, kenčiąs luomas, kuriam pagalba geriausiu atveju, turint galvoje jo bejėgiškumą padėti sau pačiam, galėjo būti suteikta iš išorės — iš viršaus.

Ši istorinė padėtis nulėmė ir socializmo kūrėjų pažiūras. Nesubrendusią kapitalistinę gamybą, nesubrendusius klasių santykius atitiko ir nesubrendusios teorijos. Visuomeninių uždavinių sprendimą, kuris dar glūdėjo pasislėpęs neišsivysčiusiuose ekonominiuose santykiuose, reikėjo išrasti, sugalvoti. Visuomeninė santvarka rodė vien trūkumus; juos pašalinti buvo mąstančio proto uždavinys. Reikėjo išrasti naują, tobulesnę visuomeninės santvarkos sistemą ir ją įpiršti visuomenei iš išorės, propagandos būdu, o kur galima ir parodomųjų bandymų pavyzdžiais. Šios naujos socialinės sistemos iš anksto buvo pasmerktos likti utopijomis; kuo smulkmeniškiau šios sistemos buvo ruošiamos, tuo labiau jos turėjo nukrypti į grynos fantazijos sritį.

Konstatavę tai, mes nė vienos akimirkos ilgiau nesustosime ties šia klausimo puse, kuri dabar ištisai priklauso praeičiai. Mes galime palikti smulkiesiems literatūriniams krautuvininkams iškilmingai kelti aikštėn šias, dabar juoką tesukeliančias fantazijas ir gėrėtis savojo blaivaus galvojimo būdo pranašumu, lyginant

su tokiu „pamišimu“. Mus kur kas labiau džiugina genialių idėjų užuomazgos bei genialios mintys, kurios kiekviename žingsnyje prasiskverbia pro fantastišką apdangą ir kurių tie filisteriai nemato.

Sen Simonas buvo sūnus didžiosios Prancūzijos revoliucijos, kuriai prasidėjus jis dar nebuvo sukakęs trisdešimties metų amžiaus. Revoliucija buvo trečiojo luomo, t. y. *dirbančios* gamyboje ir prekyboje tautos daugumos, pergalė prieš privilegijuotus iki tol *dykaduonių* luomus — bajoriją ir dvasininkiją. Bet netrukus paaiškėjo, kad trečiojo luomo pergalė tėra vien tik mažos šio luomo dalelės pergalė, kad politinę valdžią užkariavo sociališkai privilegijuotas trečiojo luomo sluoksnis — turtingoji buržuazija. Be to, ši buržuazija dar revoliucijos metu sparčiai išsivystė, spekuliuodama konfiskuotomis ir vėliau *parduotomis* bajorijos ir bažnyčios žemėmis, o taip pat armijos tiekėjams apgaudinėjant naciją. Kaip tik šių spekuliantų viešpatavimas Direktorijos laikais nuvedė Prancūziją ir revoliuciją iki pat pražūties ir tuo pačiu suteikė Napoleonui pretekstą padaryti valstybės perversmą. Taigi, priešingumas tarp trečiojo luomo ir privilegijuotų luomų Sen Simono galvoje įgijo priešingumo tarp „darbininkų“ ir „dykaduonių“ formą. Dykaduoniai buvo ne tik anksčiau privilegijuotieji, bet ir visi tie, kurie, nedalyvaudami gamyboje ir prekyboje, gyveno iš rentos. O „darbininkai“ buvo ne tik samdomieji darbininkai, bet ir fabrikantai, pirkliai bei bankininkai. Kad dykaduoniai neteko sugebėjimo dvasiškai vadovauti ir politiškai viešpatauti, buvo aišku, ir tatai galutinai patvirtino revoliucija. Kad šio sugebėjimo stigo beturčiams, tai, Sen Simono nuomone, buvo įrodyta teroro laikų patyrimo. Kas gi tuo atveju turėjo vadovauti ir viešpatauti? Sen Simono manymu — mokslas ir pramonė, kuriuos jungė naujas religinis ryšys, neišvengiamai mistiška ir griežtai hierarchinė „naujoji krikščionybė“, pašaukta atstatyti nuo reformacijos laikų sugriautą religinių pažiūrų vieningumą. Bet mokslas — tai mokslininkai, o pramonė — tai pirmiausia aktyvūs buržua, fabrikantai, pirkliai, bankininkai. Tiesa, šie buržua turėjo pavirsti lyg ir visuomenės valdininkais, visos visuomenės patikėtiniais, bet darbininkų atžvilgiu vis dėlto išlaikyti vadovaujamą ir ekonomiškai privilegijuotą padėtį. O bankininkai kaip tik turėjo būti pašaukti reguliuoti visą visuomeninę gamybą, skirstant kreditus. — Ši pažiūra visiškai atitiko tuos laikus, kai Prancūzijoje stambioji pramonė, o drauge su ja ir priešingumas tarp buržuazijos ir proletariato buvo dar tik užuomazgoje. Bet tai, ką Sen Simonas ypač pabrėžia, yra štai kas: jam visur ir visuomet pirmiausia rūpi

„pačios gausingiausios ir pačios neturtingiausios klasės“ („la classe la plus nombreuse et la plus pauvre“) likimas.

Jau savo „Ženevos laiškuose“ Sen Simonas teigia, kad „visi žmonės turi dirbti“. Tame pačiame veikale jis jau pažymi, kad teroro viešpatavimas Prancūzijoje buvo beturčių masių viešpatavimas. „Pažiūrėkite, — sušunka jis joms, — kas įvyko Prancūzijoje, kai ten viešpatavo jūsų draugai: jie sukėlė badą!“ Bet suprasti Prancūzijos revoliuciją kaip klasių kovą, ir būtent ne tik tarp bajorijos ir buržuazijos, bet taip pat tarp bajorijos, buržuazijos ir *beturčių*, — 1802 metais buvo nepaprastai genialus atradimas. 1816 m. Sen Simonas paskelbia, kad politika yra mokslas apie gamybą, ir pranašauja, kad politika visiškai išnyksianti ekonomikoje. Jei čia supratimas to, kad ekonominė padėtis yra politinių įstaigų pagrindas, tepasireiškia dar tik užuomazgoje, tai čia išreikšta visiškai aiškiai mintis, kad politinis žmonių valdymas turi pavirsti daiktų tvarkymu ir vadovavimu gamybos procesams, t. y. atvesti į pastaruoju metu tiek daug triukšmo sukėlusį „valstybės panaikinimą“. Lygiai taip pat pralenkdamas savo amžininkus, 1814 metais, — tuoj po sąjungininkų įžengimo į Paryžių, — o vėliau 1815 metais (Šimto dienų karo metu) Sen Simonas paskelbia, kad Prancūzijos ir Anglijos sąjunga ir paskui šių dviejų šalių sąjunga su Vokietija yra vienintelis laidas Europos taikai ir klestėjimui. Skelbti 1815 metais prancūzams sąjungą su Vaterloo nugalėtojais — tam reikėjo iš tikrųjų daug drąsos ir istorinio įžvalgumo.

Jeigu Sen Simonui yra būdingas genialus akiračio platumas, kurio dėka jo pažiūrose yra užuomazgoje beveik visos ne griežtai ekonominės paskesniųjų socialistų mintys, tai Furjė mums teikia esamosios visuomeninės santvarkos kritiką, kurioje grynai prancūziškas sąmojis derinasi betgi su dideliu analizės gilumu. Furjė demaskuoja įkvėptuosius ikirevoliucinės buržuazijos pranašus ir jos papirktuosius porevoliucinius pataikūnus. Jis negailestingai atskleidžia visą materialinį bei moralinį buržuazinio pasaulio skurdą, sugretindamas jį su viliojančiais ankstesniųjų švietėjų pažadais sukurti tokią visuomenę, kurioje viešpatausiąs tik protas, tokią civilizaciją, kuri atnešianti laimę visiems, — su jų pareiškimais apie žmonių sugebėjimą tobulėti be galo; jis demaskuoja šiuolaikinių buržuazinių ideologų išpūstos frazės tuštumą, parodydamas, kaip jų skambiausią frazę visur atitinka apgailėtina tikrovė, ir apipila kandžiu sarkazmu visišką šios frazeologijos nepasisekimą. Furjė — ne vien kritikas; jo amžinai žvalus būdas daro jį satyriku, ir tai vienu iš didžiausių visų laikų

satyrikų. Taikliai ir pašaipiai vaizduoja jis revoliucijai žlugus suklestėjusią suktą spekuliaciją, o taip pat bendrą anuometinės Prancūzijos prekybos vertelgiškumą. Dar meistriškiau jis kritikuoja buržuazinę lyčių santykių formą ir moters padėtį buržuazinėje visuomenėje. Jis pirmas yra pareiškęs mintį, kad kiekvienoje visuomenėje moterų išsivadavimo laipsnis yra natūralus visuotinio išsivadavimo mastas. Bet ryškiausiai Furjės didybė iškyla jo pažiūroje į visuomenės istoriją. Visą ligšiolinę jos eigą jis skirsto į keturias išsivystymo pakopas: laukinę būklę, barbarybę, patriarchatą ir civilizaciją; ši pastaroji sutampa su dabar vadinama buržuazine visuomene, taigi, su nuo XVI amžiaus besivystančia visuomenine santvarka. Furjė parodo, kad ši „civilizacija kiekvienai ydai, kuri barbarybėje pasireiškia paprastai, suteikia sudėtingą, dviprasmį, dviveidį ir veidmainišką apgaulingą pavidalą“, kad civilizacija juda jos pačios vis naujai sukuriamų prieštaravimų „ydingu ratu“, nebepajėgdama jų nugalėti, ir todėl visuomet pasiekia rezultatus, priešingus tiems, kurių ji tikrai ar tariamai siekia. Tuo būdu, pavyzdžiui, „civilizacijoje *neturtą pagimdo pats perteklius*“. Furjė, kaip matome, moka taikyti dialektiką su tokiu pat meistriškumu, kaip ir jo amžininkas Hegelis. Taip pat dialektiškai, priešingai kalboms apie neribotą žmogaus sugebėjimą tobulėti, jis tvirtina, kad kiekviena istorinė fazė turi savo kylančią ir krintančią liniją, ir šią savo pažiūrą išvysto ir visos žmonijos ateities atžvilgiu. Kaip Kantas į gamtos mokslą įvedė idėją apie būsimą žemės žuvimą, taip Furjė į savo istorijos supratimą įjungė mintį apie būsimą žmonijos žuvimą.

Tuo tarpu kai Prancūzijoje siautė revoliucijos viesulas, Anglijoje vyko ramesnis, bet ne mažiau milžiniškas perversmas. Garas ir nauja mašininė gamyba pavertė manufaktūrą šiuolaikine stambia pramone ir tuo būdu revoliucionizavo visus buržuazinės visuomenės pagrindus. Lėta manufaktūros laikų vystymosi eiga virto tikru audros ir veržimosi laikotarpiu gamyboje. Vis sparčiau ir sparčiau vyko visuomenės skaidymasis į stambius kapitalistus ir beturčius proletarus, o tarp jų, vietoj buvusio pastovaus vidurinio luomo, mes matome nepastovią masę amatininkų ir smulkiųjų prekybininkų, pasmerktų neužtikrintam egzistavimui ir sudarančių labiausiai besikeičiančią gyventojų dalį. Naujasis gamybos būdas buvo dar tik bepradedąs vystytis; jis tebebuvo dar normalus, taisyklingas, esamomis sąlygomis vienintelis galimas gamybos būdas. Bet jau tuomet jis sukėlė baisias socialines negeroves: benamių gyventojų susitelkimas biauriausiuose didmiesčių užkampiuose; visų iš praeities paveldėtų ryšių, patriarchalinės

hierarchijos, šeimos irimas; pasibaisėtinas darbo dienos pailginimas, ypač moterims ir vaikams; masinė demoralizacija tarp dirbančiųjų, staiga mestų į visai naujas gyvenimo sąlygas iš kaimo į miestą, iš žemės ūkio į pramonę, iš pastovių į kasdien besikeičiančias, netikras gyvenimo sąlygas. Ir čia kaip reformatorius pasirodė dvidešimt devynerių metų amžiaus fabrikantas, vaikiško tyrumo bei kilnaus būdo vyras ir kartu iš prigimties vadovas, kokių maža. Robertas Ouenas įsisąmonino XVIII a. materialistų švietėjų mokslą, pagal kurį žmogaus būdas esąs, iš vienos pusės, produktas jo įgimtos organizacijos, o iš antros pusės, — sąlygų, kuriose žmogus gyvena visą savo gyvenimą, o ypač savo vystymosi laikotarpiu. Dauguma Oueno luomo žmonių tematė pramonės revoliucijoje tik netvarką ir chaosą, tinkamą žvejoti drumstame vandenyje ir greit praturtėti. O Ouenas matė joje progą savo mėgiamai idėjai įgyvendinti ir tuo pačiu tvarkai į šį chaosą įnešti. Tatai jis sėkmingai mėgino vykdyti jau Mančesteryje, kaip fabriko su daugiau kaip 500 darbininkų vadovas. Nuo 1800 iki 1829 metų jis vadovavo didelei medvilnės verpyklai Nju Lenarke, Škotijoje; būdamas tos įmonės dalininkas, jis čia veikė ta pačia kryptimi, tik su žymiai didesne veikimo laisve ir su tokiu pasisekimu, kuris suteikė jam europinį garsą. Miestelį, palaipsniui išaugusį iki 2 500 gyventojų, kuriuos pradžioje sudarė labai mišrus ir daugiausia gerokai demoralizuotas elementas, jis pavertė visiškai pavyzdinga kolonija, kurioje girtavimas, policija, baudžiamieji teismai, bylos, beturčių globa, labdarybės reikalingumas tapo nežinomais dalykais. Ir šitai jis pasiekė vien tuo, kad sudarė gyventojams labiau žmoniškas sąlygas ir ypatingai rūpinosi geru priaugančios kartos auklėjimu. Ouenas buvo vaikų darželių išradėjas ir pirmas juos čia įsteigė. Į darželius vaikai buvo priimami nuo dvejų metų amžiaus ir jie ten taip gerai jausdavosi, kad tėvai tik su vargu tegalėdavo juos namo parsivesti. Tuo tarpu kai Oueno konkurentai versdavo savo darbininkus dirbti kasdien po 13—14 valandų, Nju Lenarke būdavo dirbama tik $10^1/_2$ valandos. O kai medvilnės krizė privertė keturiems mėnesiams sustabdyti darbus, darbininkai vis dėlto gaudavo pilną atlyginimą. Ir nepaisant to, įmonės vertė išaugo daugiau nei dvigubai, ir visą laiką ji davė savininkams gerą pelną.

Visu tuo Ouenas nesitenkino. Tos gyvenimo sąlygos, kurias jis sudarė savo darbininkams, jo akimis žiūrint, dar toli gražu neatitiko žmogaus vertingumo. „Tie žmonės buvo mano vergai" — sakė jis. Palyginti palankios sąlygos, į kurias jis pastatė Nju Lenarko darbininkus, buvo dar toli gražu nepakankamos jų būdui ir protui racionaliai bei visapusiškai išlavinti, nekalbant apie lais-

vą gyvenimišką veiklą. „Ir vis dėlto dirbančioji dalis tų 2 500 žmonių gamino visuomenei tiek pat realaus turto, kiek vos prieš pusšimtį metų jo galėjo pagaminti 600 000 žmonių. Aš paklausiau save: kur dingsta skirtumas tarp kiekio produktų, suvartojamų 2 500 darbininkų, ir to kiekio, kuris anksčiau būtų buvęs reikalingas 600 000 žmonių?" Atsakymas buvo aiškus. Tas skirtumas atitekdavo įmonės savininkams, kurie gaudavo 5% nuo įdėto kapitalo ir, be to, dar daugiau kaip 300 000 svarų sterlingų (6 000 000 markių) pelno. Tai, kas pasakyta dėl Nju Lenarko, dar labiau tiko visiems kitiems Anglijos fabrikams. „Be šio naujo, mašinų sukurtų turtų šaltinio karai Napoleonui nuversti ir aristokratiniams visuomeninės santvarkos principams atstatyti nebūtų buvę galimi. Ir ši naujoji jėga buvo juk dirbančiosios klasės kūrinys"[1]. Todėl jai turi priklausyti ir vaisiai. Naujos milžiniškos gamybinės jėgos, ligi šiol tetarnavusios tik atskiriems asmenims lobti ir masėms pavergti, Ouenui atrodė pagrindu visuomenei pertvarkyti ir turėjo dirbti vien bendrai visų gerovei, kaip bendra visų nuosavybė.

Tokiais grynai ūkiniais pagrindais, taip sakant, kaip komercinio apskaičiavimo vaisius, atsirado Oueno komunizmas. Šį savo praktinį pobūdį jis išlaikė ligi galo. Antai, airių skurdui pašalinti Ouenas 1823 metais pasiūlė komunistines kolonijas, pridėjo pilną apskaičiavimą apie tam reikalingą kapitalą, apie metines išlaidas ir numatomas pajamas. O jo galutiniame ateities santvarkos plane visos technikinės detalės, įskaitant projekcinius ir perspektyvinius brėžinius, paruoštos su tokiu dalyko išmanymu, kad, priėmus Oueno metodą visuomenei pertvarkyti, bus labai nedaug ko pasakyti prieš detales net specialisto požiūriu.

Perėjimas į komunizmą buvo posūkio taškas Oueno gyvenime. Kol jis reiškėsi tik kaip filantropas, jo laukė tik turtai, pritarimai, pagarba ir šlovė. Jis buvo populiariausias žmogus Europoje. Jo žodžių pritardami klausėsi ne tik jo luomo žmonės, bet net ministrai ir monarchai. Bet kai tik jis pasirodė su savo komunistinėmis teorijomis, dalykai virto kitaip. Trys stambios kliūtys, jo manymu, pastojo kelią į visuomenės reformavimą, būtent: privatinė nuosavybė, religija ir esama santuokos forma. Jas puldamas, jis žinojo, kas jo laukia: visa oficialioji visuomenė jį atstums, ir jis neteks savo padėties visuomenėje. Bet Ouenas to nepabūgo ir be atodai-

[1] Iš kreipimosi, pavadinto „Revoliucija protuose ir praktikoje", į visus „raudonuosius Europos respublikonus, komunistus ir socialistus", laikinąją 1848 m. Prancūzijos vyriausybę, bet taip pat adresuoto ir „karalienei Viktorijai ir atsakingiesiems jos patarėjams". *(Engelso pastaba.)*

ros puolė toliau. Ir įvyko tai, ką jis buvo numatęs. Išguitas iš oficialiosios visuomenės, spaudos visiškai nutylimas, nuskurdęs dėl nepavykusių komunistinių bandymų Amerikoje, į kuriuos jis sudėjo visą savo turtą, Ouenas kreipėsi tiesiog į darbininkų klasę ir dirbo jos tarpe dar trisdešimt metų. Visi visuomeniniai judėjimai Anglijoje, visi tikrieji jų pasiekimai, ginant darbininkų reikalus, yra susiję su Oueno vardu. Antai, 1819 metais, jo penkerių metų pastangų dėka, buvo priimtas pirmas įstatymas, apribojąs moterų ir vaikų darbą fabrikuose. Jis pirmininkavo pirmajam kongresui, kuriame visos Anglijos tredjunionai susijungė į vieną didelę bendrą profesinę sąjungą. Jis taip pat organizavo, — kaip pereinamąsias priemones sutvarkyti visuomenei jau grynai komunistiniais pagrindais, — iš vienos pusės, kooperatines bendroves (vartotojų ir gamintojų draugijas), kurios bent praktiškai vėliau įrodė, kad galima puikiai apsieiti tiek be pirklių, tiek ir be fabrikantų; iš antros pusės, — darbininkų prekyvietes darbo produktų mainams, naudojant popierinius darbo pinigus, kurių vienetą sudarė darbo laiko valanda. Šias prekyvietes neišvengiamai turėjo ištikti nepasisekimas, bet jos vis dėlto buvo prototipas žymiai vėlesnio padaro — prudoninio mainų banko, nuo kurio betgi skyrėsi kaip tik tuo, kad jos nebuvo universalus vaistas nuo visų visuomeninių negerovių, o tebuvo tik pirmasis žingsnis į žymiai radikalesnį visuomenės pertvarkymą.

Utopistų mąstymo būdas ilgai vyravo XIX amžiaus socialistų pažiūrose ir iš dalies dar tebevyrauja. Jo laikėsi iki pastarųjų laikų visi prancūzų ir anglų socialistai, taip pat ankstesnis vokiečių komunizmas, įskaitant Veitlingą. Socializmas jiems visiems yra absoliučios tiesos, išminties ir teisingumo išraiška, ir užtenka jį tik atrasti, kad jis savo jėgomis užkariautų visą pasaulį; o kadangi absoliuti tiesa nepriklauso nuo laiko, erdvės ir istorinio žmonijos išsivystymo, tai jau grynas atsitiktinumas, kada ir kur ji bus atrasta. Be to, kiekvieno mokyklos kūrėjo absoliuti tiesa, išmintis ir teisingumas yra skirtingi; o kadangi ypatingas kiekvieno mokyklos kūrėjo absoliučios tiesos, išminties ir teisingumo pobūdis savo ruožtu priklauso nuo jo subjektyvaus proto, jo gyvenimo sąlygų, jo išsimokslinimo ir galvosenos, tai šis absoliučių tiesų konfliktas negali būti išspręstas kitaip, kaip tik sušvelninus jų tarpusavio prieštaravimus. Iš šito negalėjo išeiti nieko kito, kaip tik tam tikra rūšis eklektinio, vidurkinio socializmo, kuris faktiškai ligi šiol dominuoja daugumos Prancūzijos ir Anglijos socialistų darbininkų galvose. Šis eklektinis socializmas yra nepaprastai margas įvairiausių atspalvių mišinys, kurį sudarė saikinges-

nės įvairių sektų steigėjų kritiškos nuomonės, ekonominiai teiginiai ir pažiūros į ateities visuomenę, — mišinys, gaunamas tuo lengviau, kuo greičiau ginčų srovėje atskiros jo sudėtinės dalys, kaip akmenys upokšnyje, nebetenka savo aštrių briaunų. Norint socializmą paversti mokslu, reikėjo visų pirma pastatyti jį ant realaus pagrindo.

II

Tuo tarpu greta XVIII amžiaus prancūzų filosofijos ir tuoj po jos atsirado naujoji vokiečių filosofija, pasiekusi aukščiausią išsivystymo laipsnį Hegelio asmenyje. Didžiausias jos nuopelnas buvo grįžimas prie dialektikos kaip aukščiausiosios mąstymo formos. Visi senovės graikų filosofai buvo dialektikai iš prigimties, gaivališki dialektikai, ir universaliausia galva jų tarpe, Aristotelis, jau yra ištyręs svarbiausias dialektinio mąstymo formas. O naujoji filosofija, nors ir joje dialektika turėjo puikių atstovų (pavyzdžiui, Dekartas ir Spinoza), vis labiau ir labiau klimpo, ypač anglų filosofijos įtakoje, į vadinamą metafizinę galvoseną, kuri užvaldė beveik be išimties ir visus XVIII amžiaus prancūzus, bent specialiuose filosofiniuose jų raštuose. Bet už filosofijos tikrąja žodžio prasme ribų jie taip pat sugebėjo duoti meistriškų dialektikos kūrinių: priminsime tik Didro „Ramo sūnėną“ ir Ruso veikalą „Apie žmonių nelygybės kilmę“. — Paliesime čia trumpai abiejų galvosenų esmę.

Kai mes mintyse nagrinėjame gamtą, ar žmonijos istoriją, ar savo pačių dvasinę veiklą, prieš mus pirmiausia iškyla begalinio ryšių ir tarpusavio įtakų susipynimo vaizdas, kuriame niekas nelieka pastovu, nekintama, bet viskas juda, keičiasi, atsiranda ir išnyksta. Taigi, iš pradžios mes matome bendrą vaizdą, kuriame detalės tuo tarpu daugiau ar mažiau pasitraukia į užpakalį, mes kreipiame daugiau dėmesio į judėjimą, į perėjimus ir sąryšius, negu į tai, *kas* juda, pereina ir turi sąryšį. Ši pirminė, naivi, bet iš esmės teisinga pažiūra į pasaulį buvo būdinga senovės graikų filosofijai ir pirmiausia aiškiai buvo išreikšta Heraklito: viskas egzistuoja ir kartu neegzistuoja, nes viskas *teka,* nuolat kinta, nuolat atsiranda ir nyksta. Bet šios pažiūros, nors ji ir teisingai pagauna bendrą viso reiškinių vaizdo pobūdį, vis dėlto neužtenka išaiškinti detalėms, iš kurių šis vaizdas susideda, o kol mes jų nežinome, mums neaiškus ir bendras vaizdas. Norėdami šias detales pažinti, turime išskirti jas iš jų natūralaus ar istorinio sąryšio ir ištirti kiekvieną atskirai pagal jos ypatybes, jos atskiras priežastis bei pasekmes ir t. t. Tai yra visų pirma uždavinys gam-

tos mokslo ir istorinio tyrinėjimo, t. y. tų mokslo šakų, kurios dėl visai suprantamų priežasčių klasikinių laikų graikams tevaidino tik antraeilį vaidmenį, nes jiems pirma reikėjo sukaupti tam reikalui medžiagą. Tik po to, kai gamtotyros bei istorijos medžiaga buvo iki tam tikro laipsnio surinkta, galima buvo imtis kritiškos atrankos, palyginimo ar suskirstymo į klases, eiles ir rūšis. Todėl tikslaus gamtos tyrimo pradmenis pirma pradėjo vystyti tik Aleksandrijos laikotarpio[1] graikai, o vėliau, viduriniais amžiais, juos toliau vystė arabai; tuo tarpu tikrasis gamtos mokslas atsirado tik nuo antrosios XV amžiaus pusės, ir nuo to laiko jis nuolat daro vis didesnę pažangą. Gamtos suskaidymas į jos atskiras dalis, įvairių gamtos procesų bei gamtos daiktų suskirstymas į tam tikras klases, vidinės organinių kūnų struktūros tyrimas pagal įvairiausias anatomines jų formas — visa tai buvo pagrindinė sąlyga pasiekti tiems milžiniškiems laimėjimams, kuriais pasižymėjo gamtotyros išsivystymas per pastaruosius keturis šimtmečius. Bet tas pats studijavimo būdas įpratino mus taip pat gamtos daiktus bei procesus suvokti izoliuotai, be didžiojo visuotinio jų ryšio, taigi, ne kaip judančius, bet kaip stovinčius vietoje, ne kaip iš esmės besikeičiančius, bet kaip amžinai nekintamus, ne kaip gyvus, bet kaip mirusius dalykus. Ir šis suvokimo būdas, Bekono ir Loko perkeltas iš gamtos mokslo į filosofiją, pagimdė specifinį pastarųjų šimtmečių ribotumą — metafizinę galvoseną.

Metafizikui daiktai ir jų mintiniai atvaizdai, t. y. sąvokos, yra atskiri, nekintą, sustingę, kartą visiems laikams nusistoję dalykai, tirtini vienas po kito ir nepriklausomai vienas nuo kito. Jis galvoja vien tik betarpiškomis priešybėmis; jo kalbą sudaro: „taip-taip; ne-ne; kas daugiau, tai nuo nelabojo“. Jam daiktas arba egzistuoja arba neegzistuoja; lygiai taip pat daiktas negali būti pats savimi ir tuo pat metu būti kitu. Teigiamybė ir neigiamybė absoliučiai išskiria viena antrą; priežastis ir veiksmas taip pat yra sustingę tarpusavio priešybėje. Ši galvosena iš pirmo žvilgsnio mums atrodo visiškai aiški, nes ji būdinga vadinamajam sveikam žmogaus protui. Tačiau sveikas žmogaus protas, labai gerbtinas pagalbininkas namų apyvokos ribose, pergyvena keisčiausių nuotykių, kai tik jis išdrįsta leistis į platųjį tyrinėjimų pasaulį.

[1] Mokslo išsivystymo *Aleksandrijos laikotarpis* apima laiką nuo III amžiaus prieš m. e. iki VI amžiaus m. e. ir savo pavadinimą yra gavęs nuo Egipto miesto Aleksandrijos (Viduržemio jūros pakraštyje), kuri anais laikais buvo vienas iš stambiausių tarptautinių ūkinių santykių centrų. Aleksandrijos laikotarpiu smarkiai išsivystė eilė mokslo šakų: matematika (Euklidas ir Archimedas), geografija, astronomija, anatomija, fiziologija ir kt. *Red.*

Metafizinė galvosena, nors ji ir yra pateisinama ir net būtina daugiau ar mažiau plačiose, žiūrint dalyko pobūdžio, srityse, vis dėlto kiekvieną kartą anksčiau ar vėliau atsiremia į ribą, už kurios ji darosi vienašališka, ribota, abstraktiška ir paklysta neišsprendžiamuose prieštaravimuose, nes ji per atskirus dalykus nebemato jų savitarpio sąryšio, per jų buvimą — jų atsiradimo bei išnykimo, per jų ramybę pamiršta apie jų judėjimą, nes per medžius ji nebemato miško. Kasdieniniame gyvenime mes, pavyzdžiui, žinome ir galime nesvyruodami tvirtinti, ar kuris nors gyvulys yra, ar jo nėra; bet tiksliau betyrinėdami, mes randame, kad kai kada tai yra labai painus dalykas, kaip tatai labai gerai yra žinoma teisininkams, kurie veltui kamavosi, beieškodami racionalios ribos, už kurios kūdikio numarinimą motinos įsčiose reikia laikyti žmogžudyste. Taip pat negalima tiksliai nustatyti ir mirties momento, nes fiziologija įrodo, kad mirtis yra ne staigus akimirkos įvykis, bet labai ilgas procesas. Lygiai taip pat kiekviena organinė būtybė yra kiekvieną akimirką ta pati ir ne ta pati; kiekvieną akimirką ji perdirba iš lauko gaunamas medžiagas ir išskiria kitas, kiekvieną akimirką vienos jos kūno ląstelės miršta ir atsiranda naujos; po ilgesnio ar trumpesnio laiko šio kūno medžiaga visiškai atsinaujina, pakeičiama kita atomų sudėtimi. Štai kodėl kiekviena organinė būtybė visuomet yra ta pati ir vis dėlto ne ta pati. Tiksliau tyrinėdami, mes randame taip pat, kad abu kurios nors priešybės poliai — teigiamasis ir neigiamasis — tiek pat neatskiriami vienas nuo antro, kiek ir priešingi vienas antram, ir kad jie, nepaisant *viso* jų priešingumo, vienas antrą persunkia. Lygiai taip pat mes matome, kad priežastis ir pasekmė yra vaizdiniai, turintieji, kaip tokie, reikšmę tik tam tikru atskiru atveju; bet jei tik mes šį atskirą atvejį nagrinėsime bendrame sąryšyje su visa pasaulio visuma, šie vaizdiniai sutampa ir išnyksta universalaus tarpusavio veikimo vaizdinyje, kur priežastys ir pasekmės nuolat keičiasi vietomis: tai, kas dabar arba čia yra priežastis, ten arba tuomet tampa pasekme ir atvirkščiai.

Visi šie procesai ir mąstymo metodai nebesutelpa metafizinio mąstymo rėmuose. O dialektikai, kuri daiktus ir jų sąvokinius atvaizdus daugiausia paima jų tarpusavio sąryšyje, jų susipynime, jų judėjime, jų atsiradime ir nykime, tokie reiškiniai, kaip aukščiau minėtieji, tik patvirtina jos pačios tyrimo metodą. Gamta yra dialektikos išbandymas, ir mes turime pripažinti, kad šiuolaikinis gamtos mokslas šiam bandymui pateikė nepaprastai turtingą, kasdien gausėjančią medžiagą, tuo pačiu įrodydamas, jog gamtoje galų gale viskas vyksta dialektiškai, o ne metafiziškai, kad ji juda ne amžinai vienodu, nuolat iš naujo pasikarto-

jančiu ratu, bet pergyvena tikrą istoriją. Čia visų pirma paminėtinas Darvinas, kuris metafiziniam gamtos supratimui sudavė ypač smarkų smūgį, įrodydamas, kad visas nūdienis organinis pasaulis, augalija ir gyvūnija, vadinasi, ir žmogus, yra milijonus metų trukusio vystymosi proceso produktas. Bet kadangi iki šiol gamtininkus, išmokusius galvoti dialektiškai, galima ant pirštų suskaityti, tai šis konfliktas tarp pasiektų rezultatų ir įsigalėjusios galvosenos paaiškina tą begalinę painiavą, kuri dabar viešpatauja teoriniame gamtos moksle ir vienodai stumia į neviltį tiek mokytojus, tiek ir mokinius, tiek rašytojus, tiek ir skaitytojus.

Taigi, pasaulis, jo išsivystymas ir žmonijos išsivystymas, o taip pat šio išsivystymo atspindys žmonių galvose, tegali būti tiksliai atvaizduotas tik dialektiniu būdu, nuolat kreipiant dėmesį į bendrą atsiradimo ir išnykimo tarpusavio veikimą, į progresyvius ir regresyvius kitimus. Ir kaip tik šia prasme tuoj pasireiškė naujesnioji vokiečių filosofija. Kantas savo mokslinę veiklą pradėjo nuo to, kad jis pastovią Njutono saulės sistemą, amžiną ir nekintamą, — po to, kai kartą buvo padarytas garsusis pirmas pastūmėjimas, — pavertė istoriniu procesu: saulės ir visų planetų atsiradimo iš besisukančios ūko masės procesu. Čia jis jau padarė ir išvadą, kad saulės sistemos atsiradimas reiškia ir jos būsimą neišvengiamą žuvimą. Pusšimčiui metų praslinkus, jo pažiūrą matematiškai pagrindė Laplasas, o dar po pusšimčio metų spektroskopas parodė, kad visatos erdvėje tikrai esama tokių įkaitusių, įvairių tirštumo laipsnių dujų masių.

Savo viršūnę ši naujesnioji vokiečių filosofija pasiekė Hegelio sistemoje, kurioje pirmą sykį — ir tai yra jos didelis nuopelnas — visas gamtinis, istorinis ir dvasinis pasaulis buvo pavaizduotas kaip procesas, t. y. kaip nuolat judąs, besikeičiąs, persitvarkąs ir besivystąs, ir padarytas mėginimas įrodyti vidinį šio judėjimo bei vystymosi sąryšį. Šiuo požiūriu žmonijos istorija daugiau nebeatrodė surizgusia painiava beprasmių smurto veiksmų, kurie prieš jau subrendusio dabar filosofinio proto teismą visi vienodai yra smerktini ir kuriuos geriausia būtų kiek galima greičiau pamiršti; atvirkščiai, ji pasireiškė kaip pačios žmonijos vystymosi procesas, ir mąstymo uždavinys dabar pasidarė sekti nuoseklius šio proceso etapus tarp visų jo klaidžiojimų ir įrodyti jo vidinį dėsningumą tarp visų tariamų atsitiktinumų.

Čia nesvarbu, kad Hegelio sistema neišsprendė šio sau užsibrėžto uždavinio. Jos istorinį nuopelną sudaro tai, kad šis uždavinys buvo jos iškeltas. O šis uždavinys yra toks, kad vienas atskiras žmogus niekuomet negali jo išspręsti. Nors Hegelis — greta

Sen Simono — buvo universaliausias tų laikų protas, bet vis dėlto ir jis buvo aprėžtas, pirma, neišvengiamo savo paties žinių ribotumo, ir antra, taip pat savo epochos žinių bei pažiūrų ribotumo apimties ir gilumo atžvilgiu. Prie to prisidėjo dar trečia aplinkybė. Hegelis buvo idealistas, t. y. jo mintys buvo jam ne daugiau ar mažiau abstraktūs tikrųjų daiktų bei procesų atvaizdai, bet, atvirkščiai, daiktai ir jų vystymasis jam buvo įsikūniję atvaizdai kažkokios dar prieš pasaulio atsiradimą kažkur egzistavusios „idėjos". Tuo būdu viskas buvo pastatyta aukštyn kojom, ir tikrasis pasaulio reiškinių sąryšis buvo visiškai iškraipytas. Ir todėl, kad ir kaip teisingai ir genialiai yra Hegelio suvokti kai kurie atskiri reiškinių sąryšiai, daug kas ir jo sistemos detalėse dėl minėtų priežasčių vis dėlto turėjo išeiti dirbtina, nenatūralu, išgalvota, žodžiu — iškraipyta. Hegelio sistema kaip tokia buvo kolosališkas, — bet ir paskutinis tos rūšies, — nelaikšis kūdikis. Būtent, ji dar sirgo nepagydomu vidiniu prieštaravimu: iš vienos pusės, jos esminė prielaida buvo pažiūra, kad žmonijos istorija yra vystymosi procesas, kuris pagal savo prigimtį negali pasiekti savo intelektualinio užbaigimo vadinamosios absoliučios tiesos atradimu; bet, iš antros pusės, jo sistema kaip tik pretenduoja būti šios absoliučios tiesos užbaigimu. Viską apimanti, kartą visiems laikams užbaigta gamtos ir istorijos pažinimo sistema prieštarauja pagrindiniams dialektinio mąstymo dėsniams; tačiau tai dar anaiptol nepaneigia, bet, atvirkščiai, numato, kad sistemingas viso išorinio pasaulio pažinimas gali iš kartos į kartą daryti milžinišką pažangą.

Supratimas to, kad ligšiolinis vokiečių idealizmas visiškai klaidingas, neišvengiamai atvedė į materializmą, bet, žinoma, ne tiesiog į metafizinį, grynai mechaninį XVIII amžiaus materializmą. Priešingai naiviam-revoliuciniam, paprastam visos pirmesnės istorijos atmetimui, šiuolaikinis materializmas istorijoje mato žmonijos vystymosi procesą, ir jo uždavinys yra atrasti to proceso judėjimo dėsnius. Kaip XVIII amžiaus prancūzai, taip ir Hegelis suprato gamtą kaip visuomet sau lygią visumą, besisukančią tais pačiais aprėžtais ratais, su amžinais dangaus kūnais, kaip mokė Njutonas, ir su nekintamomis organinių būtybių rūšimis, kaip mokė Linėjus; priešingai tam, šiuolaikinis materializmas apibendrina naujausiuosius gamtos mokslo laimėjimus, pagal kuriuos gamta taip pat turi savąją laiko istoriją, dangaus kūnai atsiranda ir išnyksta, kaip ir visos tų organizmų rūšys, kurios šiuose kūnuose, esant palankioms sąlygoms, gyvena, o sukimasis ratu, jei jis iš viso yra galimas, įgauna daug didingesnį mastą.

Abiem atvejais materializmas iš esmės yra dialektinis ir daugiau nebereikalingas aukščiau už kitus mokslus stovinčios filosofijos. Kai tik kiekvienam atskiram mokslui iškeliamas reikalavimas išaiškinti savo vietą visuotiniame daiktų ir jų pažinimo sąryšyje, bet koks atskiras mokslas apie šį visuotinį sąryšį darosi nebereikalingas. Ir tuomet iš visos ligšiolinės filosofijos savarankiškas telieka tik mokslas apie mąstymą ir jo dėsnius — formalinė logika bei dialektika. Visa kita sutelpa pozityviuose gamtos ir istorijos moksluose.

Bet tuo tarpu, kai perversmas pažiūrose į gamtą tegalėjo vykti tik tiek, kiek tyrinėjimai teikė atitinkamos pozityvios medžiagos pažinimui, — jau žymiai anksčiau įvyko istoriniai faktai, kurie istorijos supratimui suteikė lemiamą posūkį. 1831 metais Lijone įvyko pirmas darbininkų sukilimas; nuo 1838 iki 1842 metų pirmas nacionalinis darbininkų judėjimas, Anglijos čartistų judėjimas, pasiekė savo aukščiausią tašką. Klasinė kova tarp proletariato ir buržuazijos iškildavo į pirmą vietą pažangiausių Europos šalių istorijoje tuo pat mastu, kiek ten, iš vienos pusės, vystėsi stambioji pramonė, o iš antros — neseniai iškovotas politinis buržuazijos viešpatavimas. Faktai vis įtikinamiau rodė, koks melagingas yra buržuazinės ekonomikos mokslas apie kapitalo ir darbo interesų tapatybę, apie visuotinę harmoniją bei visuotinę liaudies gerovę, kurios esančios laisvosios konkurencijos pasekmė. Visų šių faktų, kaip ir prancūziškojo bei angliškojo socializmo, kuris buvo jų teorinė, nors ir labai netobula išraiška, jau nebegalima buvo paneigti. Bet senasis, dar neišnykęs, idealistinis istorijos supratimas nežinojo jokios klasių kovos, pagrįstos materialiniais interesais, ir iš viso jokių materialinių interesų. Gamyba ir visi ekonominiai santykiai tebuvo minimi tik tarp kitko, kaip antraeiliai „kultūros istorijos“ elementai.

Nauji faktai privertė visą ligšiolinę istoriją tirti iš naujo, ir tuomet paaiškėjo, kad *visa* ligšiolinė istorija, išskyrus pirmykštę būseną, buvo klasių kovos istorija, kad šios kovojančios tarpusavyje visuomenės klasės kiekvienu atveju yra gamybos ir mainų santykių, žodžiu — savo epochos *ekonominių* santykių padarinys; taigi, pasirodė, kad kiekvienos epochos ekonominė visuomenės struktūra sudaro realų pagrindą, kuriuo galiausiai ir paaiškinamas visas teisinių bei politinių institucijų, lygiai kaip religinių, filosofinių ir kitokių kiekvieno istorijos laikotarpio pažiūrų antstatas. Hegelis išlaisvino istorijos supratimą nuo metafizikos, jis sudialektino jį, tačiau jo istorijos supratimas iš esmės buvo idealistinis. Dabar idealizmas buvo išguitas iš savo paskutinės prieglaudos,

iš istorijos supratimo; dabar istorijos supratimas pasidarė materialistinis, ir buvo surastas kelias žmonių sąmonei aiškinti iš jų būties, užuot aiškinus jų būtį iš jų sąmonės, kaip tat iki šiol yra buvę.

Dėl to dabar į socializmą žiūrima ne kaip į atsitiktinį vieno ar kito genialaus proto atradimą, bet kaip į neišvengiamą dviejų istoriškai atsiradusių klasių — proletariato ir buržuazijos — kovos išdavą. Jo uždavinys jau yra ne paruošti kiek galima tobulesnę visuomenės sistemą, bet tik tirti istorinį-ekonominį procesą, kurio neišvengiamas padarinys buvo šios klasės su jų tarpusavio kova, ir to proceso sukurtoje ekonominėje padėtyje surasti priemones konfliktui išspręsti. Bet su šiuo materialistiniu istorijos supratimu ligšiolinis socializmas buvo lygiai taip pat nesuderinamas, kaip prancūziškojo materializmo gamtos supratimas buvo nesuderinamas su dialektika ir su naujausiuoju gamtos mokslu. Nors ligšiolinis socializmas ir kritikavo esamą kapitalistinį gamybos būdą ir jo pasekmes, bet jis negalėjo jo išaiškinti, taigi, nesugebėjo su juo ir susidoroti; jis tegalėjo jį tik atmesti kaip niekam tikusį. Kuo labiau jis piktinosi neišvengiamu, esant šiam gamybos būdui, darbininkų klasės išnaudojimu, tuo mažiau jis sugebėjo aiškiai suprasti, kuo šis išnaudojimas pasireiškia ir kaip jis atsiranda. Tuo tarpu svarbu buvo, iš vienos pusės, išaiškinti, kad kapitalistinio gamybos būdo atsiradimas jo istoriniame sąryšyje yra neišvengiamas ir būtinas tam tikram istorijos laikotarpiui, taigi, yra neišvengiamas ir jo žlugimas, o iš antros pusės — atskleisti taip pat vidinį, iki šiol dar neatskleistą šio gamybos būdo pobūdį. Tatai buvo padaryta, atradus *antvertę*. Buvo įrodyta, kad neapmokėto darbo pasisavinimas sudaro pagrindinę kapitalistinio gamybos būdo ir iš jo kylančio darbininkų išnaudojimo formą; kad net tuo atveju, kai kapitalistas už savo darbininko darbo jėgą sumoka pilną vertę, kurią ji kaip prekė turi prekių rinkoje, jis vis dėlto išspaudžia iš tos jėgos didesnę vertę, negu už ją yra sumokėjęs, ir kad ši antvertė galų gale sudaro vertės sumą, iš kurios turtingųjų klasių rankose susikaupia nuolat auganti kapitalo masė. Taigi, buvo išaiškinta, kaip vyksta kapitalistinė gamyba, taip pat kaip susidaro kapitalas.

Šie du didieji atradimai — materialistinis istorijos supratimas ir kapitalistinės gamybos paslapties atskleidimas antverte — yra *Markso* nuopelnas. Šių atradimų dėka socializmas tapo mokslu, ir dabar visų pirma iškyla reikalas išvystyti šį mokslą toliau, kreipiant dėmesį į visas jo detales bei vidaus ryšius.

III

Materialistinis istorijos supratimas remiasi tuo teiginiu, kad gamyba, o po gamybos ir jos produktų mainai, sudaro kiekvienos visuomeninės santvarkos pagrindą, kad kiekvienoje istoriškai pasireiškiančioje visuomenėje produktų paskirstymas, o kartu su juo ir socialinis visuomenės susiskirstymas klasėmis ar luomais, vyksta priklausomai nuo to, kas ir kaip gaminama ir kaip vyksta šių gamybos produktų mainai. Iš to išeina, kad visų visuomeninių pasikeitimų bei politinių perversmų pagrindinių priežasčių reikia ieškoti ne žmonių galvose, ne jų augančiame amžinosios tiesos ir teisingumo supratime, bet gamybos ir mainų būdo kitimuose; jų reikia ieškoti ne atitinkamos epochos *filosofijoje,* bet jos *ekonomijoje.* Atbundąs supratimas, jog esamoji visuomeninė santvarka yra neprotinga ir neteisinga, jog „tai, kas protinga, virto nesąmone, gėris — kančia"[1], tėra tik ženklas to, kad gamybos metoduose ir mainų formose visai nepastebimai įvyko pasikeitimų, su kuriais jau nebesiderina visuomeninė santvarka, sukirpta pagal senąsias ekonomines sąlygas. Tuo drauge pasakoma, kad ir surastoms blogybėms pašalinti priemonės — daugiau ar mažiau išsivysčiusios — turi atsirasti pačiuose pasikeitusiuose gamybos santykiuose. Šias priemones reikia ne *išgalvoti,* bet, protu vadovaujantis, jas *atrasti* esamuose materialiniuose gamybos faktuose.

Taigi, kaip po viso to yra su šiuolaikiniu socializmu?

Jau kone visų pripažinta, kad esamąją visuomenės santvarką sukūrė dabar viešpataujančioji klasė, buržuazija. Buržuazijai būdingas gamybos būdas, nuo Markso laikų vadinamas kapitalistiniu gamybos būdu, nesiderino su vietinėmis bei luominėmis privilegijomis, kaip ir su asmeniniais feodalinės santvarkos tarpusavio ryšiais; buržuazija sugriovė feodalinę santvarką ir ant jos griuvėsių sukūrė buržuazinę visuomenės santvarką, laisvosios konkurencijos, laisvo kilnojimosi, prekių savininkų lygiateisiškumo ir visokių kitokių buržuazinių puikumėlių viešpatiją. Kapitalistinis gamybos būdas dabar galėjo laisvai vystytis. Nuo to laiko, kai garas ir naujoji mašininė gamyba senąją manufaktūrą pavertė stambiąja pramone, buržuazijai vadovaujant sukurtos gamybinės jėgos vystėsi lig tol negirdėtu greičiu ir lig tol neregėtu mastu. Bet kaip savo laiku manufaktūra ir jos įtakoje ištobulėję amatai suėjo į konfliktą su feodaliniais cechų pančiais, taip ir stambioji pramonė aukštesnėje savo išsivystymo pakopoje sueina į konfliktą su siaurais rėmais, į kuriuos ją yra įspraudęs kapitalistinis ga-

---

[1] Mefistofelio žodžiai iš Gėtės „Fausto". *Red.*

mybos būdas. Naujosios gamybinės jėgos jau visa galva peraugo buržuazinę jų naudojimo formą. Ir šis konfliktas tarp gamybinių jėgų ir gamybos būdo nėra konfliktas, kuris tėra tik žmonių išgalvotas, kaip kad gimtosios žmogaus nuodėmės konfliktas su dieviškuoju teisingumu, bet jis egzistuoja iš tikrųjų, objektyviai, už mūsų, nepriklausomai nuo valios ar elgesio net tų žmonių, kurie tą konfliktą sukėlė. Šiuolaikinis socializmas yra ne kas kita, kaip šio faktinio konflikto atspindys mintyse, kaip idealinis jo atspindys visų pirma galvose tos klasės, kuri kenčia nuo jo betarpiškai, — darbininkų klasės.

Kuo gi pasireiškia šis konfliktas?

Prieš atsirandant kapitalistinei gamybai, vadinasi, viduriniais amžiais, visur buvo smulkioji gamyba, kurios pagrindą sudarė darbo žmonių privatinė nuosavybė gamybos priemonėms; kaime vyravo smulkus laisvųjų valstiečių ar baudžiauninkų žemės ūkis, o miestuose — amatai. Darbo priemonės — žemė, žemei dirbti įrankiai, dirbtuvės, amatininkų instrumentai — buvo atskirų asmenų darbo priemonės, skirtos tik individualiai naudotis, tad, aišku, buvo smulkios, mažutės, ribotos. Bet kaip tik todėl jos ir priklausė, kaip taisyklė, pačiam gamintojui. Šias suskaldytas, smulkias gamybos priemones sukoncentruoti, išplėsti, paversti jas galingai veikiančiais šiuolaikiniais gamybos svertais kaip tik buvo kapitalistinio gamybos būdo ir jo nešėjos — buržuazijos — istorinis vaidmuo. Kaip ji, pradedant nuo XV amžiaus, istoriškai atliko šį vaidmenį trijose įvairiose gamybos pakopose: paprastos kooperacijos, manufaktūros ir stambiosios pramonės, — smulkiai aprašė Marksas „Kapitalo" ketvirtojoje dalyje. Bet buržuazija, kaip Markso ten pat įrodyta, negalėjo paversti tų ribotų gamybos priemonių galingomis gamybinėmis jėgomis, nepaversdama jų iš atskiro žmogaus vartojamų gamybos priemonių *visuomeninėmis,* tik *bendrai žmonių masės* vartojamomis gamybos priemonėmis. Verptuvo, rankinių audžiamųjų staklių, kalvio kūjo vietą užėmė verpiamoji mašina, mechaninės audžiamosios staklės, garinis kūjis; vietoje mažų dirbtuvėlių atsirado didžiuliai fabrikai, reikalaują bendro šimtų ir tūkstančių darbininkų darbo. Kaip gamybos priemonės, taip ir pati gamyba iš eilės atskirų veiksmų virto eile visuomeninių veiksmų, o gaminiai — iš atskiro žmogaus gaminių visuomeniniais gaminiais. Verpalai, audiniai, metalo dirbiniai, kurie dabar išeina iš fabriko, yra produktas bendro darbo daugelio darbininkų, per kurių rankas jie iš eilės turėjo pereiti, kol buvo pagaminti. Nė vienas atskirai paimtas darbininkas negali apie juos pasakyti: „Tai *aš* padariau, tai *mano* gaminys".

Tačiau ten, kur pagrindinę gamybos formą sudaro gaivališkas, pamažu, be jokio plano atsiradęs darbo pasidalijimas visuomenėje, ten jis neišvengiamai suteikia produktams formą *prekių*, kurių tarpusavio mainai, pirkimas ir pardavimas, įgalina atskirus gamintojus tenkinti įvairias savo reikmes. Viduriniais amžiais taip ir buvo. Pavyzdžiui, valstietis parduodavo amatininkui žemės ūkio produktų ir pirkdavosi iš jo amatininkiškų dirbinių. Į šią atskirų gamintojų, prekių gamintojų, visuomenę ir įsiterpė naujas gamybos būdas. Tarp gaivališko, *neplaningo* darbo pasidalijimo, viešpatavusio visoje visuomenėje, jis nustatė darbo pasidalijimą, *planingai* organizuotą kiekviename atskirame fabrike; greta *atskirų* smulkių gamintojų gamybos atsirado *visuomeninė* gamyba. Vieni ir kiti gaminiai buvo parduodami toje pačioje rinkoje, taigi, bent apytikriai vienodomis kainomis. Bet planinga organizacija pasirodė galingesnė už gaivališką darbo pasidalijimą; visuomeninio darbo pagrindu dirbą fabrikai savo dirbinius gamino pigiau, negu pavieniai smulkūs gamintojai. Atskirų gamintojų gamyba pralaimėdavo visose srityse vienoje po kitos, visuomeninė gamyba revoliucionizavo visą senąjį gamybos būdą. Tačiau šis revoliucinis visuomeninės gamybos pobūdis taip menkai tebuvo suprastas, kad, priešingai, ji buvo įvedama kaip priemonė prekinei gamybai kelti bei skatinti. Ji atsirado tiesioginiame sąryšyje su tam tikrais, jau anksčiau buvusiais prekių gamybos ir mainų svertais: pirklių kapitalu, amatais ir samdomuoju darbu. Kadangi ji pasireiškė kaip nauja prekinės gamybos forma, tai prekinei gamybai būdingos pasisavinimo formos liko visiškai galioti taip pat ir jai.

Esant tokiai prekinės gamybos formai, kokia buvo išsivysčiusi viduriniais amžiais, net negalėjo kilti klausimas, kam turįs priklausyti darbo vaisius. Pavienis gamintojas paprastai jį gamino iš savos, dažnai jo paties pasigamintos žaliavos, savomis darbo priemonėmis ir savo ar savo šeimos rankomis. Tokiam gamintojui nebuvo jokio reikalo savintis savo paties gaminių; jie priklausė jam savaime. Taigi, nuosavybės teisė į gaminius buvo paremta *savuoju darbu*. Net ten, kur buvo naudojamasi svetima pagalba, ji, kaip taisyklė, vaidino antraeilį vaidmenį, ir dažnai už ją greta darbo užmokesčio būdavo atlyginama dar kitokiu būdu: cecho mokinys ir pameistrys dirbdavo ne tiek už maistą ir algą, kiek tam, kad išmoktų amato ir įsigytų savarankiško meistro vardą. Ir štai prasidėjo gamybos priemonių telkimas į dideles dirbtuves bei manufaktūras, jų pavertimas faktiškai visuomeninėmis gamybos priemonėmis. Bet su šiomis visuomeninėmis gamybos

priemonėmis ir gaminiais buvo elgiamasi taip, lyg jie ir toliau būtų atskirų asmenų gamybos priemonės bei gaminiai. Jei lig šiol darbo priemonių savininkas savinosi gaminį, nes jis, kaip taisyklė, buvo jo paties gaminys, o svetimas pagalbinis darbas buvo išimtis, tai dabar darbo priemonių savininkas ir toliau tebesisavino gaminį, nors tai jau nebebuvo *jo*, bet išimtinai *svetimo darbo* produktas. Tuo būdu dabar visuomeninio darbo produktus pradėjo savintis ne tie, kurie iš tikrųjų leido į darbą gamybos priemones ir faktiškai tuos produktus gamino, bet *kapitalistas*. Gamybos priemonės ir gamyba iš esmės pasidarė visuomeninės. Bet jos tebėra pajungtos tai pasisavinimo formai, kurios prielaidą sudaro privatinė atskirų asmenų gamyba, taigi, kai kiekvienas yra savojo gaminio savininkas ir jį neša į rinką. Gamybos būdas pajungiamas šiai pasisavinimo formai, nors jis panaikina jos prielaidą[1]. Šiame prieštaravime, kuris naujam gamybos būdui suteikia kapitalistinį jo pobūdį, *jau užuomazgoje glūdi visos dabarties kolizijos*. Kuo labiau naujasis gamybos būdas įsigalėjo visose lemiamose gamybos šakose ir visose ekonominiu požiūriu pirmaujančiose šalyse ir tuo pačiu išstūmė iki nežymių likučių individualinę gamybą, *tuo aštriau turėjo pasireikšti visuomeninės gamybos nesuderinamumas su kapitalistiniu pasisavinimu*.

Pirmieji kapitalistai, kaip matėme, samdomojo darbo formą jau rado egzistuojančią. Bet samdomasis darbas teegzistavo kaip išimtis, kaip šalutinis, pagalbinis užsiėmimas, kaip pereinamoji padėtis. Žemdirbys, kuris kartkarčiais eidavo padieniu, turėjo sklypelį nuosavos žemės, iš kurios jis su dideliu vargu galėjo išsimaitinti. Cechų įstatai rūpinosi, kad šiandieninis pameistrys ryt išeitų į meistrus. Bet visa tai pasikeitė, kai tik gamybos priemonės virto visuomeninėmis ir susikoncentravo kapitalistų rankose. Smulkaus individualaus gamintojo gamybos priemonės ir gaminiai vis labiau ir labiau neteko savo vertės; jam nieko kito nebeliko, kaip parsisamdyti kapitalistui. Samdomasis darbas, kuris anksčiau buvo išimtis ir pagalbinis užsiėmimas, virto visos gamybos taisykle ir pagrindine forma; iš seniau šalutinio jis dabar

[1] Nėra reikalo čia aiškinti, kad, jei pasisavinimo *forma* ir lieka ta pati, tai pasisavinimo *pobūdis* dėl aukščiau aprašyto proceso ne mažiau revoliucionizuojamas, kaip pačios gamybos pobūdis. Ar aš pasisavinu savo paties ar svetimo darbo produktą — tai, žinoma, dvi labai skirtingos pasisavinimo rūšys. Tarp kitko: samdomasis darbas, kur jau pačioje užuomazgoje slypi visas kapitalistinis gamybos būdas, yra labai senas; pavieniui ir išsklaidytai jis sutinkamas per ištisus šimtmečius greta vergijos. Bet į kapitalistinį gamybos būdą toji užuomazga tegalėjo išsivystyti tik tuomet, kai tam susidarė reikiamos istorinės sąlygos. *(Engelso pastaba.)*

virto vieninteliu darbininko užsiėmimu. Laikinas samdinys pasidarė samdomuoju darbininku iki gyvos galvos. Be to, tokių samdomųjų iki gyvos galvos darbininkų masė dar nepaprastai pagausėjo, vienu metu žlugus feodalinei santvarkai, paleidus feodalų palydas, išvarius valstiečius iš jų sodybų ir t. t. Įvyko visiškas skilimas tarp gamybos priemonių, sukoncentruotų kapitalistų rankose, iš vienos pusės, ir gamintojų, netekusių visko, išskyrus savo darbo jėgą, iš antros pusės. *Prieštaravimas tarp visuomeninės gamybos ir kapitalistinio pasisavinimo iškyla aikštėn kaip antagonizmas tarp proletariato ir buržuazijos.*

Mes matėme, kad kapitalistinis gamybos būdas įsiterpė į visuomenę, kurią sudarė atskiri prekių gamintojai, tarp kurių visuomeninis ryšys buvo palaikomas jų gaminių mainais. Bet kiekvienos prekių gamyba pagrįstos visuomenės ypatybė yra ta, kad joje gamintojai netenka galios tvarkyti savo pačių visuomeninius santykius. Kiekvienas gamina kas sau, savo atsitiktinėmis gamybos priemonėmis ir savo asmeniškiems mainų reikalams. Niekas nežino, kiek jo gaminamos rūšies prekių pasirodys rinkoje, kokia iš viso bus jų paklausa; niekas nežino, ar jo individualaus darbo gaminys tikrai suras vartotojų, ar išsimokės jo gamybos išlaidos, ar, aplamai, jis bus parduotas. Visuomeninėje gamyboje viešpatauja anarchija. Bet prekių gamyba, kaip ir kiekviena kita gamybos forma, turi savo ypatingus, jai vienai būdingus, nuo jos neatskiriamus dėsnius, ir šie dėsniai prasiskina sau kelią, nepaisant anarchijos, pačioje anarchijoje, jos dėka. Jie pasireiškia vienintelėje išlikusioje visuomeninio ryšio formoje, mainuose, ir veikia atskirus gamintojus kaip priverstiniai konkurencijos dėsniai. Taigi, pradžioje jie nežinomi net patiems gamintojams ir turi būti tik palaipsniui, ilgu prityrimu jų pačių atrasti. Taigi, jie įsigali be gamintojų ir prieš gamintojus, kaip aklai veikią natūralūs jų gamybos formos dėsniai. Gaminys valdo gamintojus.

Vidurinių amžių visuomenėje, ypač pirmaisiais šimtmečiais, gamyba buvo nukreipta daugiausia į asmeninį vartojimą. Ji tenkino daugiausia tik gamintojo ir jo šeimos reikmes. O kur egzistavo asmeninės priklausomybės santykiai, sakysime, kaime, gamyba tenkino ir feodalo reikmes. Taigi, čia mainų nebūdavo, ir gaminiai dėl to neįgaudavo prekių pobūdžio. Valstiečio šeima gamindavosi beveik viską, kas jai buvo reikalinga: įrankius ir drabužius, lygiai kaip ir maisto produktus. Gaminti pardavimui ji pradėjo tik tuomet, kai jos gamyboje, patenkinus jos suvartojimą ir apmokėjus natūralines prievoles feodalui, ėmė rastis gaminių perteklius; šis perteklius, mestas visuomeniniams mai-

namams, skirtas parduoti, tapo preke. Miestų amatininkai turėjo, žinoma, jau iš pat pradžių gaminti mainams. Bet ir jie pasigamindavo patys didesnę dalį sau reikalingų daiktų; jie turėjo daržus ir nedidelius laukus, savo gyvulius ganydavo bendruomenės miške, iš kurio jie, be to, gaudavo statybinę medžiagą ir kurą; moterys verpė linus, vilnas ir t. t. Gamyba mainams, prekių gamyba buvo tik beatsirandanti. Iš čia — riboti mainai, ribota rinka, stabilus gamybos būdas, vietinis uždarumas išorinio pasaulio atžvilgiu, susivienijimas vietiniuose rėmuose, marka[1] kaime, cechas mieste.

Bet prekių gamybai besiplečiant, ir ypač atsiradus kapitalistiniam gamybos būdui, pradėjo atvirai ir galingai reikštis lig šiol snaudę prekių gamybos dėsniai. Senieji ryšiai buvo išklibinti, senosios pertvaros sugriautos, gamintojai vis labiau ir labiau virto nepriklausomais, pavieniais prekių gamintojais. Visuomeninės gamybos anarchija iškilo aikštėn, įgaudama vis aštresnį ir aštresnį pobūdį. Tačiau svarbiausias įrankis, kuriuo kapitalistinis gamybos būdas didino šią anarchiją visuomeninėje gamyboje, buvo tiesioginė anarchijos priešybė, būtent: augąs gamybos, kaip visuomeninės gamybos, organizavimas kiekvienoje atskiroje gamybos įmonėje. Šiuo svertu kapitalistinis gamybos būdas padarė galą senajam taikiam stabilumui. Įsiskverbęs į kurią nors pramonės šaką, jis vijo iš jos lauk senuosius gamybos metodus. Įsigalėdamas amatuose, jis naikino senąjį amatą. Darbo laukas pasidarė kovos lauku. Didieji geografiniai atradimai ir sekusi po jų kolonizacija daug kartų padidino rinkas prekėms ir pagreitino amatų pavirtimą manufaktūra. Kilo kova ne tik tarp atskirų vietinių gamintojų; vietinės kovos savo ruožtu išaugo į nacionalines kovas, į prekybinius XVII ir XVIII amžių karus. Pagaliau stambioji pramonė ir pasaulinės rinkos atsiradimas padarė šią kovą visuotinę ir kartu negirdėtai smarkią. Santykiuose tarp atskirų kapitalistų, kaip ir tarp ištisų pramonės šakų bei ištisų šalių, egzistencijos klausimą nulemia tai, ar jie turi patogias — natūralines arba dirbtinai sukurtas — gamybos sąlygas. Nugalėtieji negailestingai pašalinami. Tai yra darviniška kova dėl atskiro būvio, su padidintu įnirtimu perkelta iš gamtos į visuomenę. Natūrali gyvulio būklė pasireiškia kaip aukščiausias žmogaus išsivystymo laipsnis. Prieštaravimas tarp visuomeninės gamybos

---

[1] Žr. priedą gale. *(Engelso pastaba.)* — Čia Engelsas turi galvoje savo veikalą „Marka", kuris buvo pridėtas priedo pavidalu prie vokiškojo ir angliškojo „Socializmo išsivystymo iš utopijos į mokslą" leidimų. Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas,* Raštai, XV t., 629—645 psl., rus. leid. *Red.*

ir kapitalistinio pasisavinimo dabar pasireiškia *kaip priešingumas tarp gamybos organizavimo atskirame fabrike ir gamybos anarchijos visoje visuomenėje.*

Kapitalistinis gamybos būdas, pasireikšdamas šiomis dviem dėl jo kilmės jam būdingo prieštaravimo formomis, juda be išeities, darydamas aną „ydingą ratą“, kurį atrado jame jau Furjė. Furjė, žinoma, tuo laiku dar negalėjo matyti, kad šis ratas pamažu siaurėja, kad gamybos judėjimas daugiau panašus į spiralę ir, panašiai kaip planetų judėjimas, turi baigtis susidūrimu su centru. Gamybos visuomeninės anarchijos varomoji jėga nuolat paverčia didelę žmonių daugumą proletarais, o proletariato masės galų gale padarys pagaliau galą gamybos anarchijai. Ta pati gamybos socialinės anarchijos varomoji jėga paverčia stambiosios pramonės mašinų sugebėjimą be galo tobulėti privalomu dėsniu kiekvienam atskiram pramonės kapitalistui, dėsniu, kuris jį verčia nuolat tobulinti savo mašinas arba žūti. Bet tobulinti mašinas reiškia daryti nereikalingą tam tikrą žmonių darbo kiekį. Jei mašinų įvedimas ir išplitimas reiškė, kad milijonus rankų darbo darbininkų išstumia nedidelis mašinas aptarnaujančių darbininkų skaičius, tai mašinų tobulėjimas reiškia vis didėjantį ir didėjantį pačių mašininio darbo darbininkų išstūmimą ir pagaliau atsiradimą tokios samdomųjų darbininkų pasiūlos, kuri viršija jų vidutinę paklausą iš kapitalo pusės. Ši bedarbių masė sudaro tikrą rezervinę pramonės armiją, kaip esu ją pavadinęs dar 1845 metais[1], pasirengusią patarnauti pramonei, kai ji dirba pilnu įtempimu, ir išmetamą į gatvę, kai po pakilimo seka neišvengiamas krachas; ši armija visuomet buvo ir yra švininis svarstis prie darbininkų klasės kojų jos kovoje dėl būvio su kapitalu, darbo užmokesčio reguliatorius, palaikąs jį žemame, kapitalistų reikalus atitinkančiame lygyje. Taigi išeina, kad mašina, Markso žodžiais betariant, darosi galingiausiu kapitalo ginklu prieš darbininkų klasę, kad darbo įrankis tolydžio išmuša iš darbininko rankų jo pragyvenimo šaltinį, kad paties darbininko gaminys pavirsta įrankiu darbininkui pavergti. Dėl to darbo priemonių ekonominimas yra nuo pat pradžių kartu ir beatodairiškiausias darbo jėgos eikvojimas ir normalių darbo sąlygų naikinimas; mašina, ta galingiausioji priemonė darbo laikui sutrumpinti, tampa tikriausia priemone tam, kad visą darbininko ir jo šeimos gyvenimą paverstų darbo laiku kapitalo vertei didinti. Taigi, pernelyg didelis vienų apkrovimas darbu nulemia

[1] „Darbininkų klasės padėtis Anglijoje“, 109 psl. (*Engelso pastaba.*) — Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas,* Raštai, III t., 378—379 psl., rus. leid. *Red.*

kitų nedarbą, ir stambioji pramonė, kuri po visą žemės rutulį ieško naujų vartotojų, pas save namie darbininkų masių suvartojimo lygį apriboja iki bado minimumo, tuo būdu griaudama savąją vidaus rinką. „Dėsnis, kuris palaiko pusiausvyrą tarp santykinio gyventojų pertekliaus, arba pramonės rezervinės armijos, ir kapitalo sukaupimo masto bei energijos, prikala darbininką prie kapitalo stipriau, negu Hefesto kūjis prikalė Prometėją prie uolos. Jis sąlygoja skurdo sukaupimą, atitinkantį kapitalo sukaupimą. Taigi, turto sukaupimas viename poliuje yra tuo pačiu metu skurdo, darbo kančios, vergovės, tamsumo, subarbarėjimo ir moralinio nusmukimo sukaupimas priešingame poliuje, t. y. toje klasėje, kuri *savąjį produktą gamina kaip kapitalą*" (Marksas, „Kapitalas", 671 psl.)[1]. Laukti iš kapitalistinio gamybos būdo kitokio produktų paskirstymo reikštų reikalauti, kad baterijos elektrodai, būdami su ja sujungti, neskaidytų vandens ir neskirtų teigiamajame poliuje deguonies, o neigiamajame — vandenilio.

Mes matėme, kaip dėl gamybos anarchijos visuomenėje iki aukščiausio laipsnio pakeltas moderniųjų mašinų sugebėjimas tobulėti virsta privalomu įstatymu atskiriems pramonės kapitalistams, verčiančiu juos nuolat gerinti savo mašinas, nuolat kelti jų gamybinį pajėgumą. Tokiu pat privalomu įstatymu virsta jiems ir paprastas faktiškas galimumas plėsti savo gamybos mastą. Nepaprastai didelis stambiosios pramonės sugebėjimas plėstis, prieš kurį dujų plėtrumas tėra tikras vaikų žaislas, iškyla dabar prieš mūsų akis kaip *reikalas* plėsti šią pramonę ir kokybiškai ir kiekybiškai, nepaisant jokio atoveikio. Atoveikį sudaro suvartojimas, pardavimas, rinkos stambiosios pramonės gaminiams. Bet rinkų plėtrumą, ekstensyvų ir intensyvų, visų pirma tvarko visai kiti dėsniai, kurie veikia toli gražu ne taip energingai. Rinkų plėtimasis nebegali suspėti paskui gamybos plėtimąsi. Susidūrimas darosi nebeišvengiamas, ir kadangi jis negali išspręsti konflikto tol, kol nėra susprogdinęs paties kapitalistinio gamybos būdo, tai jis darosi periodinis. Kapitalistinė gamyba pagimdo naują „ydingą ratą".

Ir iš tikrųjų, nuo 1825 metų, kada ištiko pirmoji bendroji krizė, visas pramonės ir prekybos pasaulis, visų civilizuotųjų tautų ir jų daugiau ar mažiau barbariškų priedėlių gamyba ir mainai apytikriai kas dešimtį metų iškrypsta iš vėžių. Prekyba sustoja, rinkas perpildo masė prekių, kurioms trūksta pirkėjų, grynas

[1] Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas*, Raštai, XVII t., 709 psl., rus. leid. *Red.*

pinigas išnyksta iš apyvartos, kreditas nutrūksta, fabrikai sustoja, darbininkų masėms stinga pragyvenimo priemonių, nes per daug jų pagaminta, bankrotas seka bankrotą, varžytynės varžytynes. Sustingimas tęsiasi daug metų, gamybinės jėgos ir produktai be skaičiaus eikvojami ir naikinami, kol susikaupusios prekių masės, daugiau ar mažiau nuvertintos, pagaliau išparduodamos, ir gamyba bei mainai pamažu vėl išsijudina. Šis judėjimas palaipsniui greitėja, pereina į risčią, pramonės risčia virsta šuoliais, šie vėl išsivysto iki nesuvaldomo karjero, tikrų pramonės, prekybos, kredito ir spekuliacijos lenktynių su kliūtimis, kad pagaliau po pramuštgalviškiausių šuolių vėl atsidurtų kracho bedugnėje. Ir taip vis iš naujo. Nuo 1825 metų mes pergyvenome tatai jau penkis kartus ir šiuo momentu (1877 m.) pergyvename šeštą kartą. Šių krizių pobūdis yra tiek ryškus, kad Furjė apibrėžė jas visas vienu kartu, pirmąją iš jų pavadindamas crise pléthorique, krize dėl pertekliaus.

Krizių metu prieštaravimas tarp visuomeninės gamybos ir kapitalistinio pasisavinimo prieina prievartinį sprogimą. Prekių cirkuliacija kuriam laikui sustoja; cirkuliacijos priemonė — pinigai — tampa cirkuliacijos stabdžiu; visi prekių gamybos ir cirkuliacijos dėsniai apverčiami aukštyn kojomis. Ekonominė kolizija pasiekia savo aukščiausią laipsnį: *gamybos būdas sukyla prieš mainų būdą.*

Faktą, kad visuomeninė gamybos organizacija fabriko viduje pasiekė tokį išsivystymo laipsnį, jog ji ėmė nebesiderinti su greta jos ir virš jos esančia gamybos anarchija visuomenėje, — šį faktą gauna pajusti patys kapitalistai dėl priverstinės kapitalų koncentracijos, kuri krizių metu vyksta daugelio stambių ir dar didesnio skaičiaus smulkių kapitalistų susmukimo sąskaita. Visas kapitalistinio gamybos būdo mechanizmas sutrinka, jo paties sukurtų gamybinių jėgų spaudžiamas. Jis jau nebegali visos gamybos priemonių masės paversti kapitalu; jos guli nevartojamos, ir kaip tik dėl to lieka be darbo ir rezervinė pramonės darbininkų armija. Gamybos priemonių, pragyvenimo priemonių, kapitalo disponuojamų darbininkų, — visų gamybos ir visuotinės gerovės elementų, yra perteklius. Bet, anot Furjės, šis „perteklius darosi skurdo ir trūkumų šaltiniu“, nes kaip tik jis ir kliudo gamybos ir pragyvenimo priemones paversti kapitalu. O tai todėl, kad kapitalistinėje visuomenėje gamybos priemonės negali pradėti veikti kitaip, kaip pirma paverstos kapitalu, t. y. priemone žmogaus darbo jėgai išnaudoti. Tarsi šmėkla stovi tarp gamybos bei pragyvenimo priemonių, iš vienos pusės, ir darbininkų, iš antros —

būtinumas paversti šias priemones kapitalu. Šis būtinumas vienas tekliudo sujungti daiktinius ir asmeninius gamybos svertus; jis vienas tetrukdo gamybos priemonėms veikti, o darbininkams dirbti ir gyventi. Taigi, iš vienos pusės, kapitalistinis gamybos būdas pasirodo nebesugebąs toliau valdyti šių gamybinių jėgų. Antra vertus, šios gamybinės jėgos pačios su vis didėjančia galia siekia panaikinti tą prieštaravimą, išsivaduoti nuo viso to, kas joms būdinga kaip kapitalui, siekia *faktiško jų kaip visuomeninių gamybinių jėgų pobūdžio pripažinimo.*

Šis smarkiai augančių gamybinių jėgų priešinimasis savo kapitalistiniam pobūdžiui, šis nuolat augąs būtinumas pripažinti visuomeninę jų prigimtį verčia pačią kapitalistų klasę vis labiau ir labiau, kiek tatai, esant kapitalistiniams santykiams, iš viso yra galima, elgtis su jomis, kaip su visuomeninėmis gamybinėmis jėgomis. Tiek pramonės pakilimo laikotarpis su savo neribotai išpūstu kreditu, tiek ir pats krachas, žlugdąs stambias kapitalistines įmones, atveda į tokią gamybos priemonių didesnių masių suvisuomeninimo formą, kurią mes sutinkame įvairios rūšies akcinėse bendrovėse. Kai kurios iš šių gamybos ir susisiekimo priemonių iš esmės yra tokios milžiniškos, kad jos, kaip, pavyzdžiui, geležinkeliai, daro negalimą kiekvieną kitą kapitalistinio išnaudojimo formą. Tam tikroje išsivystymo pakopoje ir šios formos jau nebepakanka; visi vienos kurios šalies tos pačios pramonės šakos stambieji gamintojai susijungia į vieną „trestą“ — sąjungą gamybai reguliuoti. Jie nustato bendrą visos gamybos kiekį, pasiskirsto jį tarp savęs ir taip primeta iš anksto nustatytą pardavimo kainą. Bet kadangi tokie trestai, reikalams pašlijus, dažniausiai išyra, tai tuo pačiu jie paskatina prie dar koncentruotesnio suvisuomeninimo: ištisa pramonės šaka paverčiama viena didžiule akcine bendrove, konkurencija šalies viduje užleidžia vietą šios bendrovės monopoliui tos šalies viduje. Taip yra buvę dar 1890 metais su Anglijos šarmų gamyba, kuri, susijungus visiems 48 stambiesiems fabrikams, perėjo į rankas vienintelės, vieno centro vadovaujamos bendrovės, turinčios 120 milijonų markių kapitalą.

Trestuose laisva konkurencija virsta monopoliu, o neplaninga kapitalistinės visuomenės gamyba kapituliuoja prieš planingą ateinančios socialistinės visuomenės gamybą. Tiesa, pradžioje dar tik kapitalistų naudai. Bet čia išnaudojimas tampa taip aiškus, kad jis turi žlugti. Nė viena tauta nesutiktų ilgai pakęsti, kad gamybai vadovautų trestai, kai visą visuomenę atvirai išnaudoja nedidelė gauja asmenų, gyvenančių iš kuponų karpymo.

Šiaip ar taip, su trestais ar be jų, valstybė, kaip oficialus kapitalistinės visuomenės atstovas, turi[1] pagaliau perimti vadovavimą gamybai. Šis būtinumas tapti valstybės nuosavybe iškyla visų pirma stambioms susisiekimo priemonėms: paštui, telegrafui, geležinkeliams.

Jei krizės parodė buržuazijos nesugebėjimą toliau valdyti šiuolaikines gamybines jėgas, tai stambiųjų gamybos įmonių ir susisiekimo priemonių perėjimas į akcinių bendrovių, trestų ir valstybės rankas parodo buržuazijos nereikalingumą tam tikslui. Visas visuomenines kapitalisto funkcijas dabar atlieka samdomieji tarnautojai. Patiems kapitalistams nebeliko kitos visuomeninės veiklos, kaip rinkti pelną, karpyti kuponus ir lošti biržoje, kur įvairūs kapitalistai atiminėja vienas iš kito kapitalus. Kapitalistinis gamybos būdas, išstūmęs pirmiausia darbininkus, dabar išstumia ir pačius kapitalistus, tiesa, tuo tarpu dar ne į rezervinę pramonės armiją, bet į nereikalingų gyventojų kategoriją.

Tačiau nei perėjimas į akcinių bendrovių ir trestų rankas, nei pavertimas valstybės nuosavybe nepanaikina kapitalistinio gamybinių jėgų pobūdžio. Akcinių bendrovių ir trestų atžvilgiu tatai yra aišku. O šiuolaikinė valstybė tėra juk tik tokia organizacija, kurią sukuria sau buržuazinė visuomenė, kad apsaugotų bendras išorines kapitalistinio gamybos būdo sąlygas tiek nuo darbininkų, tiek ir nuo atskirų kapitalistų pasikėsinimų. Šiuolaikinė valstybė, kokia bebūtų jos forma, iš esmės yra kapitalistinė mašina, kapitalistų valstybė, idealus visuminis kapitalistas. Kuo daugiau gamybinių jėgų paims ji savo nuosavybėn, tuo labiau pavirs ji tikru visuminiu kapitalistu, tuo daugiau piliečių ji išnaudos. Darbininkai pasiliks samdomaisiais darbininkais, proletarais. Kapitalistiniai santykiai ne panaikinami, bet, atvirkščiai, prieina kraštutines ribas, pasiekia aukščiausią tašką. Bet aukščiausiame taške įvyksta

[1] Aš sakau „*turi*", nes tik tuo atveju, jei gamybos ar susisiekimo priemonės *iš tikrųjų* peraugs akcinių bendrovių vadovavimą, jei tuo būdu jų suvalstybinimas pasidarys *ekonomiškai* neišvengiamas, tik šiuo atveju, — net jei jį įvykdys šiuolaikinė valstybė, — jis reikš ekonominę pažangą, naują žingsnį, pačiai visuomenei siekiant paimti savo valdžion visas gamybines jėgas. Bet pastaruoju laiku, po to, kai Bismarkas griebėsi suvalstybinimo, atsirado tam tikras apgaulingas, vietomis išsigimęs į savotišką savanoriško liokajiškumo rūšį socializmas, kuris *kiekvieną* suvalstybinimą, net ir bismarkinį, tiesiog skelbia esant socialistinį. Jei valstybinis tabako monopolis yra socializmas, tai Napoleonas ir Meternichas, be abejo, turi būti įrašyti į socializmo kūrėjų eiles. Kai Belgijos vyriausybė, besivadovaudama visai kasdieniniais politiniais bei finansiniais sumetimais, pati ėmėsi statyti svarbiausias geležinkelių linijas, kai Bismarkas be jokios ekonominės būtinybės suvalstybino svarbiausius Prūsijos geležinkelius vien tik tam, kad geriau galėtų juos pritaikyti ir išnaudoti karo atveju, kad geležinkelių

perversmas. Valstybinė gamybinių jėgų nuosavybė konflikto neišsprendžia, bet joje slypi formali priemonė, galimybė jam išspręsti.

Šis išsprendimas tegali pasireikšti tik tuo, kad visuomeninė šiuolaikinių gamybinių jėgų prigimtis iš tikrųjų bus pripažinta, taigi, kad gamybos, pasisavinimo ir mainų būdas bus suderintas su visuomeniniu gamybos priemonių pobūdžiu. O tatai gali įvykti tik tuo būdu, kad visuomenė atvirai ir be jokių aplinkinių kelių paims savo valdžion gamybines jėgas, peraugusias visokį kitokį valdymą, išskyrus visuomeninį. Tuo pačiu visuomeninis gamybos priemonių bei gaminių pobūdis, kuris dabar krypsta prieš pačius gamintojus ir periodiškai sukrečia gamybos bei mainų būdą, įsigalėdamas kaip aklai veikiąs gamtos dėsnis, smurtingai ir griaunamai, — šis visuomeninis pobūdis gamintojų bus visiškai sąmoningai išnaudotas ir iš trukdymo bei periodinių krachų priežasties pavirs galingiausiu pačios gamybos svertu.

Visuomeninės jėgos, kaip ir gamtos jėgos, veikia aklai, smurtingai, griaunamai, kol mes jų nepažįstame ir su jomis nesiskaitome. Bet jei mes kartą jas pažinome, supratome jų veikimą, jų kryptį ir įtaką, tai tik nuo mūsų pačių priklauso vis labiau ir labiau pajungti jas savo valiai ir, jas panaudojant, pasiekti savo tikslus. Ir tai ypač liečia šiuolaikines milžiniškas gamybines jėgas. Kol mes atkakliai vengiame suprasti tų jėgų prigimtį ir pobūdį, — o tokiam supratimui priešinasi kapitalistinis gamybos būdas ir jo gynėjai, — tol gamybinės jėgos veikia nepaisydamos mūsų, prieš mus, tol jos mus valdo, kaip tatai smulkiai buvo išdėstyta aukščiau. Bet kartą supratus jų prigimtį, asocijuotų gamintojų rankose jos iš demoniškų valdovų gali virsti klusniais tarnais. Čia tas pats skirtumas, koks yra palyginus naikinamąją elektros jėgą audros žaibe ir suvaldytą elektrą telegrafo aparate ir lanko lempoje; tas pats skirtumas, kaip tarp gaisro ir žmogaus reikalams tarnaujančios ugnies. Kai su šiuolaikinėmis gamybos jėgomis bus elgiamasi pagal suprastą pagaliau jų prigimtį, visuomeninė gamybinė anarchija bus pakeista visuomenišku planingu

---

valdininkus išauklėtų paklusniai už vyriausybę balsuojančia kaimene, o svarbiausia tam, kad įsigytų naują, nuo parlamento nutarimų nepriklausomą pajamų šaltinį, — tai anaiptol nebuvo žingsnis į socializmą, nei tiesioginis, nei netiesioginis, nei sąmoningas, nei nesąmoningas. Šiaip ir karališkoji jūrų prekybos bendrovė, ir karališkoji porcelano manufaktūra, ir net kuopų siuvyklos kariuomenėje turėtų būti pripažintos socialistinėmis įmonėmis, lygiai kaip ir trisdešimtaisiais metais, Fridrichui-Vilhelmui III karaliaujant, kažkokio gudreivos rimtai pasiūlytas... paleistuvybės namų suvalstybinimas. *(Engelso pastaba.)*

gamybos reguliavimu, ir ji patenkins tiek visos visuomenės, tiek ir kiekvieno atskiro jos nario reikmes. Tada kapitalistinis pasisavinimo būdas, kuriam esant gaminys pirmiau pavergia gamintoją, o vėliau ir pasisavintoją, bus pakeistas nauju pasisavinimo būdu, pagrįstu pačia šiuolaikinių gamybos priemonių prigimtimi: iš vienos pusės, tiesioginiu visuomeniniu gaminių, kaip priemonių gamybai išlaikyti ir plėsti, pasisavinimu, iš antros pusės — tiesioginiu individualiniu gaminių, kaip pragyvenimo ir malonumų priemonių, pasisavinimu.

Kapitalistinis gamybos būdas, vis labiau ir labiau paversdamas didžiulę gyventojų daugumą proletarais, sukuria jėgą, kuri, vengdama gresiančios jai pražūties, yra priversta šį perversmą įvykdyti. Vis labiau ir labiau versdamas imti valstybės nuosavybėn stambiąsias suvisuomenintas gamybos priemones, kapitalizmas pats nurodo kelią šiam perversmui įvykdyti. *Proletariatas ima valstybinę valdžią ir paverčia gamybos priemones visų pirma valstybės nuosavybe.* Bet tuo pačiu jis naikina pats save kaip proletariatą, tuo pačiu jis naikina visus klasinius skirtumus ir klasinius priešingumus, o kartu ir valstybę kaip valstybę. Buvusiai ir tebesančiai lig šiol visuomenei, judančiai klasiniuose priešingumuose, buvo reikalinga valstybė, t. y. išnaudotojų klasės organizacija jos išorinėms gamybos sąlygoms palaikyti, vadinasi, ypačiai prievarta išlaikyti išnaudojamajai klasei esamo gamybos būdo nustatomose slopinimo sąlygose (vergija, baudžiava arba feodalinė priklausomybė, samdomasis darbas). Valstybė buvo oficialus visos visuomenės atstovas, jos susitelkimas regimoje korporacijoje, bet tokia ji tebuvo tik tiek, kiek ji buvo valstybė tos klasės, kuri savo epochoje viena atstovavo visai visuomenei: senovėje ji buvo vergvaldžių — valstybės piliečių valstybė, viduriniais amžiais — feodalinės bajorijos, mūsų laikais — buržuazijos valstybė. Kai pagaliau valstybė iš tikrųjų tampa visos visuomenės atstovu, ji pati daro save nebereikalingą. Kai nebebus visuomenės klasių, kurias reikia laikyti pajungtas, kai nebebus vienos klasės viešpatavimo kitai klasei ir kovos dėl būvio, kurią sukelia šiuolaikinė gamybos anarchija, kai bus pašalinti kylą iš to susidūrimai ir prievarta, tuomet nebebus ką slopinti, nebereikalinga bus valstybinė valdžia, vykdanti dabar šią funkciją. Pirmasis aktas, kuriuo valstybė pasirodys kaip tikras visos visuomenės atstovas, — gamybos priemonių pavertimas visuomenine nuosavybe, — bus paskutinis savarankiškas jos, kaip valstybės, veiksmas. Valstybinės valdžios kišimasis į visuomeninius santykius pamažu taps nebereikalingas ir pasi-

baigs pats savaime. Žmonių valdymą pakeis daiktų valdymas ir vadovavimas gamybos procesams. Valstybė ne „panaikinama", ji *miršta*. Tuo remiantis reikia vertinti frazę apie „laisvą liaudies valstybę", frazę, kuri turėjo kurį laiką agitacinę teisę gyvuoti, bet kuri galų gale moksliniu požiūriu yra nevykusi. Tuo remiantis reikia vertinti taip pat vadinamųjų anarchistų reikalavimą, kad valstybė būtų panaikinta tą pačią dieną.

Nuo to laiko, kai istorijoje pasirodė kapitalistinis gamybos būdas, visų gamybos priemonių suvisuomeninimas atskiriems asmenims ir ištisoms sektoms dažnai vaidendavosi kaip daugiau ar mažiau neaiškus ateities idealas. Bet jis pasidarė galimas, pasidarė istorinė būtinybė tik tuomet, kai atsirado faktiškos sąlygos jam įgyvendinti. Tas suvisuomeninimas, kaip ir kiekviena kita visuomeninė pažanga, darosi įgyvendinamas ne dėl supratimo, kad klasių buvimas prieštarauja teisingumui, lygybei ir pan., ne dėl paprasto noro šias klases panaikinti, bet dėl tam tikrų naujų ekonominių sąlygų. Visuomenės skilimas į klases — į išnaudojančiąją ir išnaudojamąją, į viešpataujančiąją ir pavergtąją — buvo neišvengiama ankstyvesnio nežymaus gamybos išsivystymo pasekmė. Kol bendras visuomenės darbas teduoda tik tokią produkciją, kuri vosteprašoka tai, kas būtiniausia visiems pragyventi, kol darbas iš didelės visuomenės narių daugumos paima visą arba beveik visą laiką, tol ši visuomenė neišvengiamai skirstosi į klases. Greta didžiulės vergišką darbą dirbančios daugumos susidaro klasė, atleista nuo tiesioginio gamybinio darbo, tvarkanti tokius bendrus visuomeninius reikalus, kaip darbo administracija, valstybės reikalai, teisingumas, mokslas, menas ir t. t. Taigi, susiskirstymo klasėmis pagrindą sudaro darbo pasidalijimo dėsnis. Tačiau tatai anaiptol nekliudo, kad šis susiskirstymas klasėmis būtų įvykdytas smurtu, grobimu, klasta ir apgaule, kad pagrobusi valdžią viešpataujanti klasė stiprintų savo padėtį dirbančiųjų klasės sąskaita ir vadovavimą visuomenei paverstų sustiprintu masių išnaudojimu.

Todėl jeigu susiskirstymas klasėmis ir turėjo tam tikrą istorinį pateisinimą, tai jis turėjo jį tik tam tikru laikotarpiu ir tam tikromis visuomeninėmis sąlygomis. Susiskirstymą klasėmis sąlygojo gamybos ribotumas: šis susiskirstymas bus panaikintas šiuolaikinėms gamybinėms jėgoms visiškai išsivysčius. Ir iš tikrųjų, visuomenės klasių panaikinimas suponuoja tokį istorinio išsivystymo laipsnį, kai ne tik vienos ar kitos tam tikros viešpataujančios klasės, bet, aplamai, kokios nors viešpataujančios klasės, taigi, paties suskirstymo klasėmis buvimas yra anachronizmas, atgyvenęs dalykas. Vadinasi, klasių panaikinimas numato tokį aukštą

gamybos išsivystymo laipsnį, kai atskiros visuomenės klasės vykdomas gamybos priemonių bei gaminių, tuo pačiu ir politinio viešpatavimo, švietimo ir dvasinio vadovavimo monopolio pasisavinimas darosi ne tik nereikalingas, bet ir kliudo ekonominiam, politiniam bei intelektualiniam vystymuisi. Šis laipsnis dabar pasiektas. Politinis ir intelektualinis buržuazijos bankrotas vargu ar bėra paslaptis jai pačiai, o jos ekonominis bankrotas reguliariai kartojasi kas dešimt metų. Kiekvienos krizės metu visuomenę slėgia jos pačios gamybinės jėgos bei gaminiai, kurių ji nebegali panaudoti, ir ji lieka bejėgė prieš absurdišką prieštaravimą, kai gamintojai neturi ko vartoti, nes trūksta vartotojų. Gamybos priemonių plėtimosi jėga trauko pančius, kuriuos jai uždėjo kapitalistinis gamybos būdas. Gamybos priemonių išlaisvinimas iš šių pančių yra vienintelė parengiamoji sąlyga, kad gamybinės jėgos be pertraukos vis sparčiau vystytųsi, o tuo pačiu praktikoje neribotai augtų ir pati gamyba. Bet to nepakanka. Gamybos priemonių pavertimas visuomenės nuosavybe pašalina ne tik dabar pasireiškiantį dirbtinį gamybos trukdymą, bet taip pat ir tiesioginį gamybinių jėgų ir gaminių eikvojimą bei naikinimą, kuris šiuo metu yra neišvengiamas gamybos palydovas ir savo aukščiausią laipsnį pasiekia krizių metu. Be to, šis nusavinimas sutaupo visuomenei daugybę gamybos priemonių ir gaminių, pašalindamas beprotišką dabar viešpataujančių klasių ir jų politinių atstovų prabangą. Visuomeninės gamybos teikiamoji galimybė — laiduoti visiems visuomenės nariams ne tik visiškai pakankamas ir diena į dieną gerėjančias materialines pragyvenimo sąlygas, bet taip pat visiškai laisvą jų fizinių ir protinių gabumų lavinimą bei pritaikymą, — ši galimybė dabar pasiekta pirmą kartą, bet dabar ji tikrai *pasiekta*[1].

Visuomenei paėmus į savo rankas gamybos priemonių valdymą, prekinė gamyba bus panaikinta, o tuo pačiu ir gaminys nebeviešpataus gamintojams. Anarchija visuomeninėje gamyboje bus pakeista planinga, sąmoninga organizacija. Liausis kova dėl indi-

[1] Keletas skaičių gali apytikriai pavaizduoti tą nepaprastą šiuolaikinių gamybos priemonių sugebėjimą plėstis net kapitalistinės priespaudos sąlygomis. Pagal naujausią Gifeno apskaičiavimą, visas Didžiosios Britanijos ir Airijos turtas apvaliais skaičiais siekė:

1814 m.	2 200 milijonų sv. st.	= 44 mlrd. markių
1865 m.	6 100 „ „ „	= 122 „ „
1875 m.	8 500 „ „ „	= 170 „ „

O dėl gamybos priemonių ir gaminių naikinimo krizių metu, tai antrajame Vokietijos pramonininkų kongrese (Berlyne, 1878 m. vasario 21 d.) buvo konstatuota, kad vienos tik *Vokietijos geležies pramonės* nuostoliai paskutinės krizės metu pasiekė 455 mil. markių. *(Engelso pastaba.)*

vidualinio būvio. Tuo būdu žmogus dabar — tam tikra prasme galutinai — išsiskiria iš gyvūnijos, pereidamas iš žvėriškų gyvenimo sąlygų į tikrai žmogiškas. Gyvenimo sąlygos, supančios žmones ir lig šiol jiems viešpatavusios, dabar užvaldomos ir kontroliuojamos žmonių, kurie pirmą kartą tampa sąmoningais, tikrais gamtos valdovais, nes jie tampa savo suvisuomeninto gyvenimo viešpačiais. Pačių žmonių visuomeninės veiklos dėsniai, kurie lig šiol juos valdė kaip jiems svetimi gamtos dėsniai, bus žmonių sumaniai panaudojami, vadinasi, bus jų valdomi. Visuomeninė žmonių būtis, kuri jiems lig šiol buvo užkariama gamtos ir istorijos, dabar darosi laisvas jų pačių reikalas. Objektyvios, svetimos jėgos, lig šiol valdžiusios istoriją, dabar pereina į pačių žmonių kontrolę. Ir tik nuo šio momento žmonės patys visai sąmoningai pradės kurti savo istoriją, tik nuo šiol jų išjudintos visuomeninės priežastys žymiu ir vis didėjančiu mastu duos ir jų norimų rezultatų. Tai yra žmonijos šuolis iš būtinybės viešpatijos į laisvės viešpatiją.

Baigdami padarysime trumpą mūsų išdėstytos vystymosi eigos santrauką:

I. *Vidurinių amžių visuomenė:* Smulki individualinė gamyba. Gamybos priemonės skirtos individualiai vartoti, dėl to jos primityviai negrabios, smulkios, menko pajėgumo. Gamyba betarpiškam vartojimui, — ar paties gamintojo, ar jo feodalinio valdovo. Tik ten, kur atsiranda gamybos perteklius virš betarpiško suvartojimo, šis perteklius skiriamas parduoti ir eina mainams: taigi, prekinė gamyba tėra dar tik atsiradimo stadijoje; bet jau ir dabar joje slypi užuomazgoje *visuomeninės gamybos anarchija.*

II. *Kapitalistinė revoliucija:* Pramonės perversmas, pradžioje per paprastą kooperaciją ir manufaktūrą. Lig šiol išsklaidytų gamybos priemonių koncentracija didelėse dirbtuvėse ir tuo būdu jų pavertimas iš individualinių gamybos priemonių visuomeninėmis — pavertimas, kuris, aplamai paėmus, nepalietė mainų formos. Senosios pasisavinimo formos lieka galioti. Atsiranda *kapitalistas:* kaip gamybos priemonių savininkas jis pasisavina taip pat ir gaminius ir paverčia juos prekėmis. Gamyba darosi visuomeniniu aktu; bet mainai, o su jais ir gaminių pasisavinimas lieka individualiniais, atskirų asmenų aktais: *visuomeninio darbo produktą pasisavina atskiras kapitalistas.* Tai ir yra pagrindinis prieštaravimas, iš kurio kyla visi tie prieštaravimai, kuriuose juda šiuolaikinė visuomenė ir kurie išeina aikštėn ypač stambiojoje pramonėje.

a) Gamintojo atskyrimas nuo gamybos priemonių. Darbininko pasmerkimas samdomajam darbui iki gyvos galvos. *Priešingumas tarp proletariato ir buržuazijos.*

b) Auganti prekinę gamybą valdančių dėsnių reikšmė ir stiprėjąs jų veikimas. Nežabota konkurencija. *Prieštaravimas tarp visuomeninės organizacijos kiekviename atskirame fabrike ir visuomeninės anarchijos visoje gamyboje.*

c) Iš vienos pusės — mašinų tobulinimas, konkurencijos dėka kiekvienam atskiram fabrikantui virtęs privalomu įstatymu ir drauge reiškiąs nuolat didėjantį darbininkų išstūmimą iš darbo: *pramonės rezervinės armijos atsiradimas.* Iš antros pusės, neribotas gamybos plėtimas, taip pat virtęs privalomu konkurencijos įstatymu kiekvienam fabrikantui. Iš abiejų pusių — negirdėtas gamybinių jėgų išsivystymas, viršijanti paklausą pasiūla, perprodukcija, rinkų persipildymas, kas dešimtį metų pasikartojančios krizės, ydingas ratas: čia — *gamybos priemonių ir gaminių perteklius,* ten — *darbininkų,* neturinčių darbo ir pragyvenimo priemonių, perteklius. Bet abu šie gamybos ir visuomeninės gerovės svertai negali susijungti, nes kapitalistinė gamybos forma neleidžia gamybinėms jėgoms veikti, o gaminiams cirkuliuoti, prieš tai jiems nepavirtus kapitalu, o tam kaip tik ir kliudo jų perteklius. Prieštaravimas išauga iki nesąmonės: *gamybos būdas sukyla prieš mainų formą.* Buržuazija pasirodo nesugebanti toliau valdyti savo pačios visuomeninių gamybinių jėgų.

d) Kapitalistai patys priversti iš dalies pripažinti visuomeninį gamybinių jėgų pobūdį. Stambiųjų gamybos ir susisiekimo organizmų pavertimas pradžioje *akcinių bendrovių,* vėliau *trestų,* ir po to ir *valstybės* nuosavybe. Buržuazija pasirodo esanti nereikalinga klasė; visas visuomenines jos funkcijas dabar atlieka samdomi tarnautojai.

III. *Proletarinė revoliucija,* prieštaravimų išsprendimas: proletariatas paima viešąją valdžią ir su šios valdžios pagalba slystančias iš buržuazijos rankų visuomenines gamybos priemones paverčia visos visuomenės nuosavybe. Šiuo aktu jis atpalaiduoja gamybines priemones nuo ligšiolinių jų, kaip kapitalo, ypatybių ir suteikia visišką laisvę jų visuomeniniam pobūdžiui pasireikšti. Dabar darosi galima visuomeninė gamyba pagal iš anksto nustatytą planą. Gamybos išsivystymas daro tolesnį įvairių visuomenės klasių egzistavimą anachronizmu. Kiek nyksta visuomeninės gamybos anarchija, tokiu pat laipsniu miršta politinis valstybės autoritetas. Žmonės, pasidarę pagaliau savo visuo-

meninės būties valdovais, tuo pačiu darosi gamtos valdovais, savo pačių valdovais — darosi laisvi.

Įvykdyti šį pasaulį išvaduojantį žygį yra istorinis šiuolaikinio proletariato uždavinys. Ištirti istorines šio perversmo sąlygas, o drauge ir pačią jo prigimtį, ir tuo būdu išaiškinti pašauktai įvykdyti tą žygį dabar engiamai klasei jos veikimo sąlygas ir prigimtį — toks uždavinys mokslinio socializmo, kuris yra teorinė proletarinio judėjimo išraiška.

Parašė F. Engelsas 1877 m.
Išspausdinta atskira brošiūra prancūzų kalba Paryžiuje 1880 m., vokiečių kalba Ciuriche 1882 m. ir Berlyne 1891 m., anglų kalba Londone 1892 m.

Spausdinama pagal vokiškojo 1891 m. leidimo tekstą
Versta iš vokiečių kalbos

F. ENGELSAS

KARLAS MARKSAS

Žmogus, pirmutinis suteikęs socializmui, o tuo pačiu ir visam šiuolaikiniam darbininkų judėjimui mokslinį pagrindą — Karlas Marksas — gimė 1818 m. Trire. Iš pradžių jis Bonoje ir Berlyne studijavo teisę, bet greit pasiskyrė vien tik istorijai ir filosofijai ir 1842 m. buvo jau pasiruošęs tapti filosofijos docentu, tačiau po Fridricho Vilhelmo III mirties kilęs politinis judėjimas nukreipė jo gyvenimą kita linkme. Reino liberalinės buržuazijos vadai — ponai Kamphauzenas, Hanzemanas ir kiti, jam dalyvaujant, įsteigė Kelne „Reino Laikraštį", ir 1842 m. rudenį Marksas, kuris savąja Reino krašto landtago debatų kritika buvo padaręs didžiausią įspūdį, buvo pakviestas stoti šio laikraščio priešakyje. Žinoma, „Reino Laikraštis" buvo cenzūruojamas, tačiau cenzūra negalėjo su juo susidoroti[1]. „Reino Laikraščiui" beveik visuomet pasisekdavo atspausdinti straipsnius, kurie buvo reikalingi; cenzoriui braukyti pirmiausia pateikdavo mažiau vertingą medžiagą, iki jis pats nusileisdavo arba iki būdavo priverstas nusi-

[1] Pirmuoju „Reino Laikraščio" cenzoriumi buvo policijos patarėjas Dolešalis, tas pats, kuris kartą išbraukė „Kölnische Zeitung" skelbimą apie Dantės „Dieviškosios komedijos" *Filaleto* (būsimojo Saksonijos karaliaus Johano) vertimą, pažymėjęs: „Iš dieviškų dalykų nereikia daryti komediju". *(Engelso pastaba.)*

leisti, grasinant, kad rytoj laikraštis neišeis. Jei dar būtų buvę bent dešimt laikraščių, turėjusių tiek drąsos, kaip „Reino Laikraštis", kurių leidėjai nebūtų pagailėję rinkimo išlaidoms padengti kelių šimtų talerių daugiau, — cenzūra Vokietijoje būtų tapusi negalima jau 1843 metais. Bet Vokietijos laikraščių savininkai buvo smulkmeniški, bailūs miesčionys, ir „Reino Laikraštis" kovojo vienas. Jis išvesdavo iš rikiuotės vieną cenzorių po kito. Pagaliau jam buvo paskirta dviguba cenzūra: po pirmo cenzūravimo jį turėjo dar kartą ir galutinai peržiūrėti vyriausybinis prezidentas[1]. Bet ir tai nieko nepadėjo. 1843 m. pradžioje vyriausybė pareiškė, kad su šiuo laikraščiu, esą, nieko negalima padaryti, ir jį visiškai uždarė.

Marksas, kuris tuo tarpu vedė būsimojo reakcinio ministro fon Vestfaleno seserį, persikėlė į Paryžių ir ten drauge su A. Ruge pradėjo leisti „Vokiečių-Prancūzų Metraščius", kuriuose jis pradėjo savo socialistinių straipsnių seriją, išspausdinęs „Hegelio teisės filosofijos kritiką". Toliau drauge su F. Engelsu jis išleido „Šventąją šeimą. Prieš Bruno Bauerį ir Ko" — satyrinę kritiką vienos iš tų paskutiniųjų formų, kurią buvo įgavęs tuolaikinis vokiečių filosofinis idealizmas.

Politinės ekonomijos ir didžiosios Prancūzijos revoliucijos istorijos studijos vis dar palikdavo Marksui pakankamai laiko, progai pasitaikius, Prūsijos vyriausybei pulti. Pastaroji atkeršijo jam tuo, kad 1845 m. pavasarį paveikė Gizo vyriausybę — ponas Aleksandras fon Humboldtas suvaidino, matyti, čia tarpininko vaidmenį, — ir ši Marksą ištrėmė iš Prancūzijos. Marksas persikėlė į Briuselį ir ten 1847 m. išleido prancūzų kalba „Filosofijos skurdą", Prudono „Skurdo filosofijos" kritiką, o 1848 m. — „Kalbą apie prekybos laisvę". Tuo pačiu metu jam pavyko įsteigti Briuselyje Vokiečių darbininkų sąjungą ir tuo pradėti praktinę agitaciją. Pastaroji įgijo jam dar didesnę reikšmę nuo to laiko, kai jis ir jo politiniai draugai 1847 m. įstojo į jau daugelį metų gyvavusią slaptą Komunistų sąjungą. Visa organizacija buvo dabar iš pagrindų pertvarkyta; iki tol buvusi daugiau ar mažiau sąmokslininkiško pobūdžio, ji pavirto paprasta, tik būtinam reikalui esant slapta, komunistinės propagandos organizacija, — *pirmąja* Vokietijos socialdemokratų partijos organizacija. Sąjunga veikė visur, kur tik buvo vokiečių darbininkų draugijos; beveik visose šitose Anglijos, Belgijos, Prancūzijos ir Šveicarijos draugijose ir daugelyje Vokietijos draugijų vadovaują nariai priklausė

[1] *Vyriausybinis prezidentas* — regirungsprezidentas — Prūsijoje, centro valdžios atstovas apygardoje. *Red.*

Sąjungai, ir Sąjungos vaidmuo gimstančiame Vokietijos darbininkų judėjime buvo labai žymus. Kartu su tuo mūsų Sąjunga pirmoji iškėlė tarptautinį viso darbininkų judėjimo pobūdį ir tai įrodė praktiniame savo darbe, turėdama savo narių tarpe anglų, belgų, vengrų, lenkų ir kitų ir rengdama, ypač Londone, tarptautinius darbininkų susirinkimus.

Sąjungos pertvarkymas įvyko dviejuose 1847 metais sušauktuose kongresuose, iš kurių antrajame buvo nutarta paruošti ir paskelbti partijos programos pagrindus manifeste, kurį suredaguoti buvo pavesta Marksui ir Engelsui. Taip atsirado „Komunistų Partijos Manifestas", kuris pirmą kartą pasirodė 1848 m., trumpai prieš vasario revoliuciją, ir po to buvo išverstas beveik į visas Europos kalbas.

„Briuselio Vokiečių Laikraštis", kuriame Marksas bendradarbiavo, negailestingai demaskuodamas policinę savo tėvynės gerovę, davė Prūsijos vyriausybei progos vėl pareikalauti Marksą ištremti, bet veltui. Bet kai vasario revoliucijos išdavoje ir Briuselyje prasidėjo liaudies bruzdėjimai ir atrodė, kad Belgija yra perversmo išvakarėse, Belgijos vyriausybė Marksą be jokių ceremonijų suėmė ir ištrėmė. Tuo tarpu Prancūzijos laikinoji vyriausybė per Flokoną pakvietė Marksą grįžti į Paryžių, ir jis šiuo pakvietimu pasinaudojo.

Paryžiuje jis visų pirma stojo prieš gyvenusių ten vokiečių sugalvotą avantiūrišką planą — suformuoti Prancūzijoje iš vokiečių darbininkų ginkluotus legionus ir su jų pagalba įvežti į Vokietiją revoliuciją ir respubliką. Iš vienos pusės, Vokietija turėjo savo revoliuciją įvykdyti pati, o iš antros pusės, kiekvieną Prancūzijoje besiformuojantį revoliucinį svetimšalių legioną laikinosios vyriausybės Lamartinai iš anksto išduodavo tai pačiai vyriausybei, kurią reikėjo nuversti, kaip tat ir įvyko Belgijoje ir Badene.

Po kovo revoliucijos Marksas nuvyko į Kelną ir įsteigė ten *„Naująjį Reino Laikraštį"*, ėjusį nuo 1848 m. birželio 1 d. iki 1849 m. gegužės 19 d. — vienintelį laikraštį, kuris tuometiniame demokratiniame judėjime atstovavo proletariato požiūriui. Tai pasireiškė kad ir jo beatodairišku solidarumu su 1848 m. birželio Paryžiaus sukilėliais — dėl to tad nuo laikraščio ir pasitraukė beveik visi jo akcininkai. Veltui nurodinėjo „Kreuzzeitung"[1] į

[1] *„Kreuzzeitung"* (*„Kryžiaus Laikraščio"*) vardu buvo žinomas reakcinis monarchistų dienraštis „Neue Preussische Zeitung" („Naujasis Prūsijos Laikraštis"), kuris ėjo Berlyne nuo 1848 m. Jo antraštėje buvo nupieštas kryžius. *Red.*

„įžūlumo Čimborasą“[1], su kuriuo „Naujasis Reino Laikraštis“ puola visa, kas šventa — pradedant nuo karaliaus ir imperijos vietininko ir baigiant žandaru, ir visa tai Prūsijos tvirtovėje su tuometine aštuonių tūkstančių vyrų įgula; veltui piktinosi liberalieji, staiga tapę reakciniais, Reino filisteriai; veltui apgulos stovis Kelne 1848 m. rudenį ilgesniam laikui sustabdė laikraštį; veltui Frankfurto imperinė teisingumo ministerija reikalavo iš Kelno prokuroro traukti atsakomybėn čia už vieną, čia už kitą straipsnį, — laikraštis ramiausiai, policijos akyse, buvo toliau redaguojamas ir spausdinamas, o jo tiražas ir jo šlovė augo, aštrėjant jo puolimams prieš vyriausybę ir buržuaziją. Kai 1848 m. lapkričio mėn. Prūsijoje įvyko valstybės perversmas, „Naujasis Reino Laikraštis“ kiekvieno savo numerio pradžioje ragino liaudį nemokėti mokesčių ir į jėgą atsakyti jėga. Dėl to ir dar dėl vieno straipsnio 1849 m. pavasarį jis buvo atiduotas prisiekusiųjų teismui, bet buvo abu kartus išteisintas. Pagaliau, kai 1849 m. gegužės sukilimai Drezdene ir Reino krašte buvo nuslopinti ir, sumobilizavus bei sukoncentravus žymias karines pajėgas, buvo pradėtas Prūsijos žygis prieš Badeno-Pfalco sukilimą, vyriausybė tarėsi esanti pakankamai stipri, kad galėtų, pavartojusi smurtą, panaikinti „Naująjį Reino Laikraštį“. Paskutinis, raudonais dažais atspausdintas laikraščio numeris išėjo gegužės 19 dieną.

Marksas vėl išvyko į Paryžių, bet, tepraslinkus kelioms savaitėms po 1849 m. birželio 13 d. demonstracijos, Prancūzijos valdžios buvo priverstas pasirinkti — arba persikelti gyventi į Bretanę, arba išvykti iš Prancūzijos. Jis pasirinko antrąją galimybę ir persikėlė į Londoną, kur ir tebegyvena iki šiol.

Buvo mėginama „Naująjį Reino Laikraštį“ toliau leisti žurnalo-apžvalgos pavidalu (Hamburge 1850 m.), bet dėl vis labiau stiprėjančios reakcijos po kiek laiko teko nuo to atsisakyti. Tuoj po valstybės perversmo Prancūzijoje 1851 m. gruodžio mėn. Marksas išleido „Luji Bonaparto briumero 18-ją“ (Bostonas, 1852 m.; antras leidimas — Hamburgas, 1869 m., trumpai prieš karą). 1853 m. jis parašė „Demaskavimus apie Kelno komunistų bylą“ (pirmiausia išspausdinta Bazelyje, vėliau — Bostone, neseniai vėl — Leipcige).

Nuteisus Komunistų sąjungos narius Kelne, Marksas nuo politinės agitacijos pasitraukė ir pasiskyrė, iš vienos pusės, dešimt metų užtrukusiam tyrimui gausios medžiagos politinės ekonomijos klausimais, esančios Britanijos muziejaus bibliotekoje, iš antros

[1] *Čimborasas* — viena iš aukščiausių Pietų Amerikos kalnų viršūnių. *Red.*

pusės — bendradarbiavimui „Niujorko Tribūnoje“[1], laikraštyje, kuris iki prasidedant Amerikos pilietiniam karui dėdavo ne tik jo pasirašytas korespondencijas, bet ir jo parašytus gausius vedamuosius straipsnius apie padėtį Europoje ir Azijoje. Jo griežti straipsniai prieš lordą Palmerstoną, pagrįsti nuodugniai ištirtais oficialiais Anglijos dokumentais, būdavo Londone perspausdinami pamfletų pavidalu.

Pirmas jo ilgamečių ekonominių studijų vaisius buvo 1859 m. pasirodęs veikalas „Dėl politinės ekonomijos kritikos“, pirmas sąsiuvinis (Berlynas, Dunkerio leid.). Šis veikalas apima pirmą sistemingą išdėstymą Markso vertės teorijos, įskaitant ir pinigų mokslą. Italijos karo metu Londone leidžiamame vokiškame laikraštyje „Das Volk“[2] Marksas kovojo tiek prieš bonapartizmą, kuris, nusidažęs tuomet liberalinėmis spalvomis, dėjosi esąs pavergtųjų tautybių išvaduotojas, tiek ir prieš tuometinę Prūsijos politiką, kuri, prisidengdama neutralitetu, mėgino žvejoti drumstame vandenyje. Teko kartu stoti ir prieš p. Karlą Fogtą, kuris tuomet, princo Napoleono (Plon-Plon) pavestas, gaudamas iš Luji Napoleono algą, agitavo už Vokietijos neutralitetą ir net už jos palankumą. Fogto apibertas pačiais niekšiškiausiais ir sąmoningai melagingais šmeižtais, Marksas atsakė knyga „Ponas Fogtas“ (Londonas, 1860 m.), kurioje jis demaskavo Fogtą ir kitus ponus iš bonapartistinės pseudodemokratų gaujos ir, pasiremdamas tiek išoriniais, tiek ir vidiniais duomenimis, iškėlė aikštėn, kad Fogtas buvo gruodžio imperijos papirktas. Lygiai po dešimties metų tai pasitvirtino: Bonaparto samdinių sąraše, kuris buvo rastas 1870 m. Tiuilryje ir rugsėjo vyriausybės paskelbtas, po atitinkama raide buvo pažymėta: „Fogtas — 1859 m. rugpiūčio mėn. jam perduota... 40 000 frankų“.

Pagaliau 1867 m. Hamburge pasirodė „Kapitalas. Politinės ekonomijos kritika“. Pirmasis tomas — pagrindinis Markso veikalas, kuriame išdėstyti jo ekonominių ir socialistinių pažiūrų pagrindai, taip pat jo dabartinės visuomenės, kapitalistinio gamybos būdo ir jo pasekmių kritikos pagrindai. Antrasis šio epochinio veikalo leidimas išėjo 1872 metais. Šiuo metu autorius baigia ruošti antrąjį tomą.

[1] *„New-York Daily Tribune“* — demokratinis dienraštis, ėjo Niujorke nuo 1841 m. iki 1924 m.; Marksas jame bendradarbiavo nuo 1851 m. iki 1862 m. *Red.*

[2] Vokiškas laikraštis *„Das Volk“ („Liaudis“)* ėjo Londone nuo 1859 m. gegužės iki rugpiūčio mėn.; jo artimiausias bendradarbis buvo Marksas. *Red.*

Tuo tarpu darbininkų judėjimas įvairiose Europos šalyse vėl tiek sustiprėjo, kad Marksas galėjo pagalvoti apie savo seniai puoselėto troškimo įgyvendinimą: įkurti pažangiausias Europos ir Amerikos šalis apimančią darbininkų asociaciją, kurioje, taip sakant, įsikūnytų tarptautinis socialistinio judėjimo pobūdis tiek patiems darbininkams, tiek ir buržuazijai ir vyriausybėms — proletariatui padrąsinti ir sustiprinti, o jo priešams — įvaryti baimės. 1864 m. rugsėjo mėn. 28 d. Sent Martinso Hole, Londone, įvykęs liaudies mitingas, sušauktas pareikšti solidarumą Rusijos ką tik vėl numalšintai Lenkijai, davė progos šį pasiūlymą iškelti, ir jis buvo su entuziazmu priimtas. *Tarptautinė Darbininkų Asociacija* buvo įsteigta; susirinkime buvo išrinkta laikinoji Generalinė Taryba su būstine Londone, ir jos, kaip ir visų vėlesniųjų generalinių tarybų iki Hagos kongreso, siela buvo Marksas. Jis parašė beveik visus Internacionalo Generalinės Tarybos išleistus dokumentus, pradedant nuo Steigiamojo Manifesto 1864 m. ir baigiant manifestu apie pilietinį karą Prancūzijoje 1871 metais. Apibūdinti Markso veiklą Internacionale reikštų parašyti istoriją pačios šios asociacijos, kuri, beje, dar tebėra gyva Europos darbininkų atmintyje.

Paryžiaus Komunos žlugimas pastatė Internacionalą į nepakenčiamą padėtį. Jis buvo iškeltas į Europos istorijos priešakį tokiu momentu, kai jam visur buvo atimta galimybė ką nors sėkmingai praktiškai veikti. Įvykiai, iškėlusieji jį į septintos didžiosios valstybės padėtį, tuo pačiu metu neleido jam mobilizuoti savo kovinių jėgų ir jų veiksmingai panaudoti, nes tokiu atveju grėsė neišvengiamas pralaimėjimas ir darbininkų judėjimo nuslopinimas ištisiems dešimtmečiams. Be to dar, iš visų pusių ėmė veržtis elementai, kurie taip sparčiai išaugusią Asociacijos garbę mėgino panaudoti asmeninio tuščio didžiavimosi arba asmeninės garbėtroškos tikslams, nesuprasdami arba neatsižvelgdami į tikrąją Internacionalo padėtį. Reikėjo priimti didvyrišką nutarimą, ir vėl kaip tik Marksas priėmė tą nutarimą ir jį pravedė Hagos kongrese. Iškilmingu nutarimu Internacionalas pareiškė neatsakąs už buvusių tų beprotiškų ir nešvarių elementų centru bakunininkų veiklą; pagaliau, negalėdamas siaučiant visuotinei reakcijai įvykdyti jam iškeltų aukštesnių reikalavimų ir išlaikyti viso savo veiklos pilnumo kitaip, kaip tik ištisos aukų eilės kaina, aukų, dėl kurių darbininkų judėjimas būtų turėjęs paplūsti kraujais, — Internacionalas laikinai nuo scenos pasitraukė, perkeldamas Generalinę Tarybą į Ameriką. Vėlesni įvykiai parodė, koks teisingas buvo šis — tuomet ir vėliau dažnai smerkiamas — nutarimas. Iš vienos pusės, buvo užkirstas kelias įvairiems mėginimams

Internacionalo vardu ruošti bergždžius pučus, iš antros — nuolatinis glaudus bendradarbiavimas tarp įvairių šalių socialistinių darbininkų partijų įrodė, kad Internacionalo pažadintas visų šalių proletariato interesų bendrumo ir solidarumo įsisąmoninimas sugeba prasiskinti kelią net ir be įformintos internacionalinės asociacijos, kurios saitai tuo momentu būtų pavirtę pančiais.

Po Hagos kongreso Marksas pagaliau vėl surado ramybės ir laisvalaikio iš naujo imtis savo teorinių darbų ir, reikia tikėtis, netrukus galės atiduoti spaudai antrąjį „Kapitalo" tomą.

Iš daugelio svarbių atradimų, kuriais Marksas įrašė savo vardą į mokslo istoriją, mes čia galime iškelti tik du.

Pirmas iš jų yra jo padarytas perversmas visame pasaulinės istorijos supratime. Visą ankstesniųjų pažiūrų į istoriją pagrindą sudarė manymas, kad pirmosios visų istorinių pasikeitimų priežasties reikia ieškoti besikeičiančiose žmonių idėjose ir kad iš visų istorinių pasikeitimų svarbiausi, nulemiantieji visą istoriją, yra politiniai. Bet iš kur atsiranda žmonėms idėjos ir kurios yra varomosios politinių pasikeitimų priežastys — tokie klausimai nebuvo keliami. Tik naujesniojoje prancūzų ir iš dalies anglų istorikų mokykloje iškilo įsitikinimas, kad Europos istorijos varomoji jėga, bent jau nuo viduramžių, yra besivystančios buržuazijos kova su feodaline aristokratija dėl visuomeninio ir politinio viešpatavimo. O Marksas įrodė, kad visa ligšiolinė žmonijos istorija yra klasių kovos istorija, kad visose įvairiose ir sudėtingose politinėse kovose tos ar kitos visuomeninės klasės visuomet siekė visuomeninio ir politinio viešpatavimo, senosios klasės siekė sutvirtinti savo viešpatavimą, o naujai kylančios klasės — jį iškovoti. Bet dėl ko atsiranda ir egzistuoja šios klasės? Dėl kiekvieną kartą esančių materialinių, grynai fiziškai juntamų sąlygų, kuriomis visuomenė kiekvienoje kalbamojoje epochoje gamina ir maino savo pragyvenimo priemones. Vidurinių amžių feodalinis viešpatavimas rėmėsi autarkiniu smulkių valstiečių bendruomenių ūkiu, kuris pasigamindavo beveik visus sau reikalingus vartojimo reikmenis ir beveik nepažino mainų. Karingoji bajorija apsaugodavo šias bendruomenes nuo išorinių priešų ir suteikdavo joms nacionalinius arba bent politinius saitus; o kai atsirado miestai, o kartu su jais ir atskira amatų pramonė ir prekybinė apyvarta, pradžioje tik šalies viduje, o vėliau ir tarptautinė, tuomet išsivystė miestų buržuazija, kuri dar viduriniais amžiais, kovodama su bajorija, išsikovojo vietą feodalinėje sistemoje taip pat kaip privilegijuotas luomas. Tačiau atradus naujų neeuropinių žemių, nuo XV šimtmečio vidurio, buržuazija įgijo žymiai platesnę sritį preky-

binei veiklai, o drauge su tuo ir naują akstiną savo pramonei vystyti; svarbiausiose šakose amatus išstūmė manufaktūra, kuri savo pobūdžiu jau buvo fabrikinė, o pastarąją savo ruožtu išstūmė stambioji pramonė, kuri tapo galima praėjusio šimtmečio išradimų dėka, o ypač garo mašinos išradimo dėka. O stambioji pramonė savo ruožtu paveikė prekybą ta prasme, kad ji atsilikusiose šalyse išstūmė senąjį rankų darbą, o labiau išsivysčiusiose šalyse sukūrė naujas šiuolaikines susisiekimo priemones: garlaivius, geležinkelius, elektrinį telegrafą. Tuo būdu buržuazija vis daugiau ir daugiau telkė į savo rankas visuomeninius turtus ir visuomeninę galią, nors politinės galios, kuri buvo pasilikusi bajorijos ir ja besiremiančios karališkos valdžios rankose, ji dar ilgą laiką neturėjo. Bet pasiekusi tam tikrą išsivystymo pakopą — Prancūzijoje nuo didžiosios revoliucijos laikų — ji išsikovojo ir politinę valdžią, savo ruožtu tapdama viešpataujančia klase proletariato ir smulkiųjų valstiečių atžvilgiu. Šiuo požiūriu, — žinoma, pakankamai pažįstant ekonominę atitinkamo etapo visuomenės būklę (o tai mūsų istorikams specialistams yra visiškai svetima), — paprasčiausiu būdu išaiškinami visi istorijos reiškiniai, ir lygiai taip pat kiekvieno tam tikro istorinio laikotarpio vaizdiniai ir idėjos be galo paprastai išaiškinami ekonominėmis gyvenimo sąlygomis ir jų sąlygojamais visuomeniniais ir politiniais to laikotarpio santykiais. Istorijai pirmą kartą buvo suteiktas jos tikrasis pagrindas. Toks akivaizdus, bet iki šiol visiškai nepastebėtas faktas, kad žmonės visų pirma turi valgyti, gerti, turėti pastogę ir apsivilkti, taigi, kad jie turi *dirbti* prieš tai, negu gali pradėti kovoti dėl viešpatavimo, užsiiminėti politika, religija, filosofija ir t. t., šis akivaizdus faktas pagaliau įgijo savo istorines teises.

Socialistinei pasaulėžiūrai šis naujas istorijos supratimas buvo itin svarbus. Jis įrodė, kad visa istorija ir dabar tebevyksta klasių antagonizmo ir klasių kovos keliu, kad visuomet buvo viešpataujančios ir pavergtos, išnaudojančios ir išnaudojamos klasės ir kad didžiulė žmonijos dauguma visuomet buvo pasmerkta sunkiai dirbti ir skurdžiai gyventi. Kodėl taip? Ogi todėl, kad visose pirmesnėse žmonijos išsivystymo pakopose gamyba buvo dar taip silpnai išvystyta, kad istorijos vystymasis galėjo vykti tik šia antagonistine forma, kad istorijos progresas, aplamai imant, buvo atiduotas negausios privilegijuotos mažumos veiklai, tuo metu, kai didžiulė masė buvo pasmerkta sunkiu darbu įgyti sau menkas pragyvenimo priemones ir, be to, nuolatos didinti privilegijuotųjų turtus. Bet tas pats istorijos supratimas, natūraliai ir protingai

išaiškinas buvusį iki šiol klasinį viešpatavimą, kurį šiaip jau tektų aiškinti tik pikta žmonių valia, taip pat veda į įsitikinimą, kad dėl dabartinių laikų milžiniško gamybinių jėgų išsivystymo išnyksta bent pažangiausiose šalyse ir paskutinis pagrindas skirstyti žmones į viešpataujančiuosius ir pavergtuosius, išnaudotojus ir išnaudojamuosius; kad viešpataujančioji stambioji buržuazija jau yra suvaidinusi savo istorinį vaidmenį, kad ji ne tik nebesugeba visuomenei vadovauti, bet net tapo gamybos vystymosi stabdžiu, kaip tat įrodo prekybos krizės — ypač paskutinis didysis krachas — ir pramonės depresija visose šalyse; kad istorinis vadovavimas dabar atiteko proletariatui — klasei, kuri pagal visas savo visuomeninės padėties sąlygas gali išsivaduoti tik pašalindama bet kurį klasinį viešpatavimą, bet kurį vergavimą ir bet kurį išnaudojimą aplamai; kad visuomeninės gamybinės jėgos, tiek išaugusios, jog buržuazija nebeįstengia jų suvaldyti, tik telaukia, kad susivienijęs proletariatas jas užvaldytų ir įgyvendintų tokią santvarką, kuri kiekvieną visuomenės narį įgalintų dalyvauti ne tik gamyboje, bet ir visuomenės turtų paskirstyme bei valdyme, ir kuri, planingai organizuodama visą gamybą, tiek padidins visuomenės gamybines jėgas ir jų gaminamus produktus, kad kiekvienam nuolat didėjančiu mastu bus užtikrintas visų jo protingų reikmių patenkinimas.

Antras svarbus Markso atradimas yra galutinis santykių tarp kapitalo ir darbo išaiškinimas, kitais žodžiais tariant, atskleidimas to, kaip šiuolaikinėje visuomenėje, esant kapitalistiniam gamybos būdui, kapitalistas išnaudoja darbininką. Nuo to laiko, kai politinė ekonomija iškėlė teiginį, kad darbas yra visų turtų ir visų vertybių šaltinis, neišvengiamai iškilo klausimas: kaip tat galima suderinti su tuo, kad samdomasis darbininkas gauna ne visą savo darbu pagamintą vertės kiekį, bet jos dalį turi atiduoti kapitalistui? Tiek buržuaziniai ekonomistai, tiek ir socialistai stengėsi duoti į šį klausimą moksliškai pagrįstą atsakymą, bet veltui, kol pagaliau pasirodė Marksas su savo išsprendimu. Šis išsprendimas yra toks. Šiuolaikinis kapitalistinis gamybos būdas numato dviejų visuomenės klasių buvimą: iš vienos pusės, kapitalistų, kurie turi gamybos ir pragyvenimo priemones, iš antros — proletarų, kurie viso to neturi, o turi parduoti tik vienintelę prekę: savo darbo jėgą; o šią savo darbo jėgą jie yra priversti parduoti, kad galėtų įsigyti būtinų pragyvenimo priemonių. Tačiau prekės vertė nustatoma pagal tai, kiek į jos pagaminimą, vadinasi, ir į jos atgaminimą įdėta visuomeniškai būtino darbo; taigi, vidutinio žmogaus vienos dienos, vieno mėnesio, vienerių metų darbo jėgos

vertė nustatoma darbo kiekio, įkūnyto tokiame pragyvenimo priemonių kiekyje, koks reikalingas šiai darbo jėgai per dieną, mėnesį, metus palaikyti. Tarkime, kad darbininko vienos dienos pragyvenimo priemonėms pagaminti reikia šešių darbo valandų, arba — tai yra tas pat — įdėtas į jas darbas sudaro šešių darbo valandų kiekį; tokiu atveju, vienos dienos darbo jėgos vertė bus išreiškiama pinigų suma, kuri taip pat savyje įkūnija šešias darbo valandas. Tarkime toliau, kad kapitalistas, pas kurį dirba mūsų darbininkas, moka pastarajam šią sumą, t. y. apmoka pilną jo darbo jėgos vertę. Tad jeigu darbininkas per dieną tedirbtų kapitalistui po šešias valandas, tai jis kapitalistui jo turėtas išlaidas pilnai grąžintų, t. y. šešios darbo valandos už šešias darbo valandas. Žinoma, tokiu atveju kapitalistui nieko neliktų, ir todėl pastarasis reikalą visai kitaip vaizduoja: aš, — sako jis, — šio darbininko darbo jėgą nupirkau ne šešioms valandoms, bet visai dienai, ir todėl jis priverčia darbininką dirbti, atsižvelgiant į aplinkybes, 8, 10, 12, 14 ir daugiau valandų. Tuo būdu, septintą, aštuntą ir sekančias valandas pagamintas produktas yra neapmokėto darbo produktas ir patenka tiesiai į kapitalisto kišenę. Taigi, darbininkas, tarnaudamas kapitalistui, ne tik atgamina savo darbo jėgos, kapitalisto apmokėtos, vertę, bet, be to, jis dar pagamina *antvertę,* kurią pirmiausia pasisavina kapitalistas, o vėliau, pagal tam tikrus ekonominius dėsnius, ji pasiskirsto visos kapitalistų klasės tarpe ir sudaro tą šaltinį, iš kurio atsiranda žemės renta, pelnas, kapitalo sukaupimas, — žodžiu, visi nedirbančiųjų klasių suvartojami arba sukaupiami turtai. Bet tuo pačiu buvo įrodyta, kad šių laikų kapitalistai turtus įgyja, pasisavindami svetimą neapmokėtą darbą, lygiai taip pat, kaip juos įgydavo vergvaldžiai arba baudžiauninkų darbą išnaudoją feodalai, ir kad visos šios išnaudojimo formos viena nuo kitos skiriasi tik neapmokėto darbo pasisavinimo būdais. Bet tuo pačiu taip pat buvo padarytas galas visoms veidmainiškoms turtingųjų klasių kalboms, kad šiuolaikinėje visuomeninėje santvarkoje viešpataują teisė ir teisingumas, teisių ir pareigų lygybė ir visuotinė interesų harmonija, ir šiuolaikinė buržuazinė visuomenė buvo ne mažiau kaip ir jos pirmtakės demaskuota, kaip grandiozinė menkos, nuolat mažėjančios mažumos institucija milžiniškai tautos daugumai išnaudoti.

Šiais dviem svarbiais pagrindais remiasi šiuolaikinis, mokslinis socializmas. Antrajame „Kapitalo“ tome bus toliau vystomi šie ir kiti ne mažiau svarbūs mokslo atradimai kapitalistinės

visuomeninės sistemos tyrinėjimo srityje ir tuo pačiu bus padarytas perversmas ir tuose politinės ekonomijos klausimuose, kurie pirmajame tome dar nebuvo paliesti. Palinkėkime tad Marksui, kad jis greitai galėtų šį tomą atiduoti spaudai.

Parašė F. Engelsas 1877 m. birželio mėn.

Išspausdinta almanache „Volkskalender", kuris išėjo 1878 m. Braunšveige

Spausdinama pagal almanacho tekstą

Versta iš vokiečių kalbos

F. ENGELSAS

KALBA PRIE MARKSO KAPO

Kovo 14 dieną, be penkiolikos trys popiet, nustojo mąstęs didžiausias šių laikų mąstytojas. Jis buvo paliktas vienas vos dviem minutėms; įėję į kambarį, radome jį krėsle ramiai užmigusį — bet jau amžinai.

Kovojančiam Europos ir Amerikos proletariatui, istorijos mokslui šio žmogaus mirtis yra neišmatuojamas nuostolis. Jau netrukus pajusime tą spragą, kuri atsirado šiam galiūnui mirus.

Kaip Darvinas atrado organinio pasaulio vystymosi dėsnį, taip Marksas atrado žmogaus istorijos vystymosi dėsnį: tą iki šiol ideologiniais sluoksniais pridengtą paprastą faktą, kad žmonės turi visų pirma valgyti, gerti, turėti pastogę ir apsivilkti ir tik po to galės užsiiminėti politika, mokslu, menu, religija ir t. t.; taigi, kad tiesioginių materialinių pragyvenimo priemonių gamyba ir tuo pačiu kiekviena tam tikra tautos arba epochos ekonominio išsivystymo pakopa sudaro pagrindą, iš kurio išsivysto tų žmonių valstybinės institucijos, teisinės pažiūros, menas ir net religiniai vaizdiniai ir kuriuo remiantis todėl visa tai turi būti išaiškinta, — o ne atvirkščiai, kaip tat iki šiol buvo daroma.

To negana. Marksas atrado taip pat ir ypatingą šiuolaikinio kapitalistinio gamybos būdo ir jo pagimdytos buržuazinės visuomenės judėjimo dėsnį. Atradus antvertę, į šią sritį staiga buvo įnešta

aiškumo, tuo tarpu kai visi ankstesnieji tiek buržuazinių ekonomistų, tiek ir socialistinių kritikų tyrinėjimai buvo klaidžiojimas tamsoje.

Dviejų tokių atradimų būtų užtekę visam vieno žmogaus gyvenimui. Laimingas būtų tas, kam pavyktų padaryti nors vieną tokį atradimą. O Marksas darė savarankiškus atradimus kiekvienoje srityje, kurią jis tyrinėjo, — net matematikoje, — o tokių sričių buvo labai daug, ir nė vienos iš jų jis nėra tyręs paviršutiniškai.

Toksai buvo šis mokslo vyras. Bet ne tai buvo svarbiausia jo ypatybė. Mokslas buvo Marksui istoriškai varomoji, revoliucinė jėga. Nors kiekvienas naujas bet kurio teorinio mokslo srityje atradimas, kurio praktinio panaudojimo negalima buvo nė numatyti, teikdavo Marksui tyro džiaugsmo, — visai kitoniškas būdavo jo džiaugsmas, kai reikalas liesdavo atradimą, kuris tuojau pat revoliucionizuojamai paveikdavo pramonę, istorijos vystymąsi aplamai. Taip, jis atidžiai sekė atradimų vystymąsi elektros srityje ir dar pastaruoju metu — Marselio Deprės atradimus.

Nes Marksas visų pirma buvo revoliucionierius. Tuo ar kitu būdu dalyvauti kapitalistinės visuomenės ir jos sukurtų valstybinių institucijų griovimo darbe, dalyvauti išvaduojant šiuolaikinį proletariatą, kuriam jis pirmutinis sužadino jo būklės ir jo reikmių supratimą, jo išsivadavimo sąlygų supratimą, — štai kas buvo jo tikrasis gyvenimo pašaukimas. Kova buvo jo stichija. Ir jis kovojo su tokia aistra, su tokiu atkaklumu, taip sėkmingai, kaip kovoja nedaugelis. Pirmasis „Reino Laikraštis" 1842 m., Paryžiaus „Vorwärts" 1844 m.[1], „Briuselio Vokiečių Laikraštis" 1847 m., „Naujasis Reino Laikraštis" 1848—1849 m., „Niujorko Tribūna" 1852—1861 m., be to, daugybė kovos brošiūrų, darbas organizacijose Paryžiuje, Briuselyje ir Londone, kol pagaliau įsikūrė visa tai apvainikuojanti didžioji Tarptautinė Darbininkų Asociacija, — tai tikrai buvo kūrinys, kuriuo galėjo didžiuotis jo kūrėjas, net jeigu jis nieko daugiau nebūtų padaręs.

Štai kodėl Marksas buvo labiausiai neapkenčiamas ir labiausiai šmeižiamas to laiko žmogus. Jį tremdavo tiek autokratinės, tiek ir respublikinės vyriausybės. Jį lenktyniaudami šmeižė ir keikė tiek konservatyvieji, tiek ir ultrademokratiniai buržua. Jis nublokšdavo visa tai, kaip voratinklį, į šalį, nekreipdamas į tai dėmesio, ir atsakydavo tik būtiniausiam reikalui esant. Ir jis mirė milijonų revoliucinių jo bendražygių visoje Europoje ir Ameri-

[1] *„Vorwärts"* (*„Pirmyn"*) — 1844 m. vokiečių kalba Paryžiuje ėjęs radikalinis vokiečių socialistų-emigrantų laikraštis, kurio vienas iš bendradarbių buvo K. Marksas. *Red.*

koje — nuo Sibiro kasyklų iki Kalifornijos — gerbiamas, mylimas, apverkiamas, ir aš galiu drąsiai pasakyti: jis galėjo turėti daug priešininkų, bet vargu ar turėjo bent vieną asmeninį priešą.

Jo vardas, kaip ir jo darbai, gyvens per amžius!

Kalba, F. Engelso pasakyta angliškai 1883 m. kovo 17 d. Haigeito kapinėse

Išspausdinta vokiečių kalba laikraštyje „Sozialdemokrat" 1883 m. kovo 22 d.

Spausdinama pagal laikraščio tekstą, sutikrintą su angliškuoju rankraščiu

Versta iš vokiečių kalbos

F. ENGELSAS

ŠEIMOS, PRIVATINĖS NUOSAVYBĖS IR VALSTYBĖS KILMĖ

PRATARMĖ PIRMAJAM 1884 METŲ LEIDIMUI

Tolesnieji skyriai yra tam tikru laipsniu testamento įvykdymas. Ne kas kitas, kaip Karlas Marksas ketino išdėstyti Morgano tyrinėjimų rezultatus ryšium su savo — tam tikrose ribose, aš galiu pasakyti, mūsų — materialistinio istorijos studijavimo išdavomis ir tik tuo būdu išaiškinti visą jų reikšmę. Juk Markso prieš keturiasdešimt metų atrastą materialistinį istorijos supratimą Morganas Amerikoje savaip iš naujo atrado ir, juo vadovaudamasis, palygindamas barbarybę su civilizacija, pagrindiniais klausimais priėjo tuos pačius rezultatus, kaip ir Marksas. Ir kaip Vokietijos profesionalai ekonomistai ilgus metus nusirašinėjo „Kapitalą" su tokiu pat uolumu, su kokiu atkaklumu jie apie jį visiškai nutylėdavo, lygiai taip pat Anglijoje „priešistorinio" mokslo atstovai elgėsi su Morgano „Senovės visuomene"[1]. Mano darbas tik nežymiu laipsniu tegali atstoti tai, ko nebebuvo lemta įvykdyti mirusiajam mano bičiuliui. Tačiau tarp jo išsamių išrašų iš Morgano

---

[1] „Ancient society, or researches in the lines of human progress from savagery through barbarism to civilization". By Lewis H. Morgan. London, Macmillan and Co., 1877. Knyga išspausdinta Amerikoje, ir Londone ją gauti nepaprastai sunku. Autorius mirė prieš keletą metų. *(Engelso pastaba.)*

veikalo[1] aš turiu kritiškų pastabų, kurias čia pateikiu, kiek jos toje ar kitoje vietoje tinka.

Pagal materialistinį supratimą, lemiamas momentas istorijoje galų gale yra betarpiško gyvenimo gamyba ir reprodukcija. Bet ji pati vėl yra dvejopa. Iš vienos pusės — pragyvenimo priemonių, maisto dalykų, drabužių, buto ir tam reikalingų įrankių gamyba; iš antros pusės — paties žmogaus gamyba, giminės tęsimas[2]. Visuomenines santvarkas, kuriose gyvena tam tikros istorinės epochos ir tam tikros šalies žmonės, sąlygoja abidvi gamybos rūšys: iš vienos pusės — darbo išsivystymo laipsnis, iš antros pusės — šeimos išsivystymo laipsnis. Kuo menkiau tėra išsivystęs darbas, kuo ribotesnis yra jo gaminių kiekis, taigi, ir visuomenės turtingumas, tuo stipriau pasireiškia dominuojanti gimininių saitų įtaka visuomenės santvarkai. Tuo tarpu šito gimininiais saitais pagrįstos visuomenės susiskaidymo ribose vis labiau ir labiau vystosi darbo našumas, o kartu su juo — privatinė nuosavybė ir mainai, turtiniai skirtumai, galimumas naudotis svetima darbo jėga ir tuo pačiu — klasinių prieštaravimų pagrindas: nauji socialiniai elementai, kurie per kartų kartas stengiasi senąją visuomenės santvarką pritaikyti naujoms sąlygoms, kol pagaliau jų abiejų nesuderinamumas atveda į visišką perversmą. Senoji, gimininiais ryšiais pagrįsta visuomenė susprogdinama, susirėmus naujai išsivysčiusioms visuomenės klasėms; jos vietą užima nauja, į valstybę suorganizuota visuomenė, kurios žemutiniai vienetai yra jau nebe gimininiai, bet teritoriniai junginiai, — visuomenė, kurioje šeimos santvarka visiškai priklauso nuo nuosavybės santykių ir kurioje nuo to laiko laisvai išsiplėtoja tie klasiniai prieštaravimai ir klasių kovos, iš kurių susidaro visos ikišiolinės *rašytinės* istorijos turinys.

Didis Morgano nuopelnas yra tas, kad jis pagrindiniais bruožais atrado ir atkūrė šitą mūsų rašytinės istorijos priešistorinį pagrindą ir gimininiuose Šiaurės Amerikos indėnų ryšiuose rado raktą svarbiausioms, iki šiol neišsprendžiamoms senovės graikų, romėnų ir germanų istorijos mįslėms išspręsti. Jo veikalas — ne vienos dienos kūrinys. Apie keturiasdešimt metų jis triūsė su savo

---

[1] Kalbama apie Markso sudarytą L. Morgano knygos „Senovės visuomenė" konspektą. Žr. Markso ir Engelso Archyvą, IX t., 1945 m. *Red.*

[2] Engelsas čia išsireiškia netiksliai, sugretindamas giminės tęsimą ir pragyvenimo priemonių gamybą kaip priežastis, nulemiančias visuomenės ir visuomeninės santvarkos vystymąsi. O pačiame veikale „Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė" Engelsas, analizuodamas konkrečią medžiagą, parodo, kad materialinis gamybos būdas yra svarbiausias veiksnys, nulemiąs visuomenės ir visuomeninių santvarkų vystymąsi. *Red.*

medžiaga, kol ją visiškai apvaldė. Bet užtat ir jo knyga — vienas iš nedaugelio mūsų laikų veikalų, kurie sudaro epochą.

Tolesniame dėstyme skaitytojas, aplamai paėmus, lengvai atskirs, kas priklauso Morganui ir ką aš pridėjau. Istoriniuose skyriuose apie Graikiją ir Romą aš neapsiribojau Morgano įrodymais ir pridūriau ir tai, kas buvo mano žinioje. Skyriai apie keltus ir germanus iš esmės priklauso man; čia Morganas teturėjo savo žinioje beveik tik duomenis, gautus iš antrųjų rankų, o apie germanų buitį — išskyrus Tacitą — tik nevykusias liberališkas p. Frimano falsifikacijas. Ekonominis pagrindimas, kuris buvo pakankamas Morgano užsibrėžtiems tikslams, bet visiškai nepakankamas mano tikslams, yra mano ištisai perdirbtas iš naujo. Pagaliau, savaime suprantama, aš esu atsakingas už visas išvadas, padarytas įsakmiai necituojant Morgano.

Parašė F. Engelsas pirmajam savo knygos „Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė" leidimui, išėjusiam Ciuriche 1884 m.

Spausdinama pagal knygos tekstą
Versta iš vokiečių kalbos

PRATARMĖ KETVIRTAJAM 1891 METŲ LEIDIMUI

Šios knygos pirmesnieji, dideliais tiražais išleisti leidimai jau beveik pusmetis kaip išpirkti, ir leidėjas jau senokai prašė mane paruošti naują leidimą. Skubesni darbai iki šiol trukdė man tai padaryti. Nuo pirmojo leidimo pasirodymo praslinko septyneri metai, per kuriuos pirmykščių šeimos formų pažinimas žymiai pažengė į priekį. Todėl buvo reikalinga čia padaryti kruopščių pataisų ir papildymų, juo labiau, kad numatytasis šio teksto stereotipavimas neleis man kai kurį laiką daryti naujų pakeitimų.

Taigi, aš rūpestingai peržiūrėjau visą tekstą ir padariau eilę papildymų, kuriuose, tikiuosi, buvo reikiamai atsižvelgta į dabartinę mokslo būklę. Toliau šioje pratarmėje trumpai peržvelgiu šeimos istorijos vystymąsi nuo Bachofeno iki Morgano; aš tai darau svarbiausia dėl to, kad turinti šovinistinio atspalvio anglų pirmykščių laikų istorijos mokykla dar tebedaro viską, norėdama nutylėti Morgano atradimų dėka įvykusį perversmą pažiūrose į pirmykščių laikų istoriją; tačiau tuo pačiu metu ji nė kiek nesivaržo

savintis Morgano pasiektų rezultatų. Taip pat ir kitose šalyse kai kur perdaug uoliai sekama šiuo anglų pavyzdžiu.

Mano veikalas buvo išverstas į įvairias kalbas. Pirmiausia į italų kalbą: „L'origine della famiglia, della proprietà privata e dello stato, versione riveduta dall'autore, di Pasquale Martignetti", Benevento, 1885. Po to į rumunų: „Origina familei, proprietatei private si a statului, traducere de Joan Nadejde", Jasų žurnale „Contemporanul", pradedant nuo 1885 m. rugsėjo mėn. ir baigiant 1886 metų gegužės mėn. Toliau į danų: „Familjens, Privatejendommens og Statens Oprindelse, Dansk, af Forfatteren gennemgaaet Udgave, besörget af Gerson Trier", Köbenhavn, 1888; spausdinamas prancūziškas Anrio Ravės vertimas, padarytas iš šio vokiškojo leidimo.

* * *

Iki šešiasdešimtųjų metų pradžios apie šeimos istoriją negalėjo būti nė kalbos. Šioje srityje istorijos mokslas dar tebebuvo visiškoje penkių Mozės knygų įtakoje. Jose plačiau, negu bet kur kitur, atvaizduotoji patriarchalinė šeimos forma buvo ne tik neabejotinai laikoma seniausia, bet ir — išskyrus daugpatystę — sutapatinama su dabartine buržuazine šeima; tuo būdu, tikrai sakant, atrodė, tarsi šeima aplamai nebūtų išgyvenusi jokio istorinio vystymosi; daugiausia buvo prileidžiama, kad pirmykščiais laikais galėjęs būti nesureguliuotų lytinių santykių laikotarpis. — Tiesa, be monogamijos[1], buvo žinoma dar rytiečių daugpatystė ir indų-tibetiečių daugvyrystė; bet šių trijų formų negalima buvo išdėstyti nuoseklia istorine eile, ir jos be savitarpinio ryšio figūruodavo viena greta kitos. Kad atskirose senovės pasaulio tautose, kaip ir pas kai kuriuos dar tebeegzistuojančius laukinius, kilmė būdavo nustatoma ne pagal tėvą, bet pagal motiną, taigi, vien tik moteriškoji linija tebūdavo laikoma galiojančia; kad daugelyje šiuolaikinių tautų santuoka tam tikrų didėlesnių, tuo metu nuodugniau dar neištirtų grupių viduje yra draudžiama, ir kad šis paprotys randamas visose pasaulio dalyse, — šie faktai, tiesa, buvo žinomi, ir tokios rūšies pavyzdžių buvo surenkama vis daugiau. Bet nežinota, ką su jais veikti, ir net E. B. Tailoro knygoje „Žmonijos pirmykščių laikų istorijos tyrinėjimai ir t. t." (1865)[2] jie figūruoja tik kaip „keisti papročiai" greta veikiančio pas kai kuriuos

[1] *Monogamija* (nuo graikų žodžių „monos" — vienintelis ir „gamos" — santuoka) — pažodžiui vieninė santuoka. *Red.*

[2] *Tylor E. B.*, Researches into the early history of mankind and the development of civilization. London, 1865. *Red.*

laukinius draudimo liesti geležiniu įrankiu degančias malkas ir panašių religinių niekniekių.

Šeimos istorijos studijavimas prasideda nuo 1861 metų, pasirodžius Bachofeno veikalui „Motininė teisė“. Čia autorius iškelia šiuos teiginius: 1) iš pradžių žmonės nevaržomai lytiškai bendraudavo; šį bendravimą jis nevykusiai vadina „heterizmu“; 2) esant tokiam bendravimui, visiškai negalima nustatyti tikros tėvystės, ir todėl kilmė tegalėjo būti nustatoma tik moteriškąja linija — pagal motininę teisę, — pačioje pradžioje taip ir būdavo visose senovės tautose; 3) dėl to moterims kaip motinoms, kaip vienintelėms tikrai žinomoms jaunosios kartos gimdytojoms, būdavo teikiama daug pagarbos; tai, Bachofeno manymu, atvedė į visišką moterų viešpatavimą (ginekokratija); 4) perėjimas į monogamiją, kurioje moteris priklausė išimtinai vienam vyrui, reiškė seniausio religijos priesako sulaužymą (t. y. faktiškai reiškė amžiais egzistavusios visų kitų vyrų teisės į tą moterį sulaužymą), sulaužymą, kuris turėjo būti baudžiamas arba kurio toleravimas turėjo būti atperkamas tuo, kad ši moteris tam tikrą laiką atsiduodavo kitiems.

Įrodymų šiems teiginiams Bachofenas randa gausiose, nepaprastai rūpestingai surinktose senovės klasikinės literatūros citatose. „Heterizmo“ išsivystymas į monogamiją ir motininės teisės į tėvinę teisę įvyksta, jo nuomone, — būtent, pas graikus, — dėl tolesnio religinių vaizdinių išsivystymo, dėl naujų, atstovavusių naujosioms pažiūroms dievybių įvedimo į tradicinę dievų grupę, atstovavusią senosioms pažiūroms, tuo būdu pirmosioms vis labiau ir labiau pastarąsias nustumiant į užpakalį. Taigi, pasak Bachofeno, istorinius vyro ir moteries savitarpinės visuomeninės padėties pakitimus sukėlė ne žmonių gyvenimo realių sąlygų vystymasis, bet religinis šių gyvenimo sąlygų atspindys tų pačių žmonių galvose. Sutinkamai su tuo, Bachofenas Eschilo „Orestėją“ aiškina kaip dramatinį atvaizdavimą kovos tarp žlungančios motininės teisės ir didvyrių laikmetyje iškylančios ir laiminčios tėvinės teisės. Dėl savo meilužio Egisto Klitemnestra užmušė iš Trojos karo grįžusį savo vyrą Agamemnoną; bet jos ir Agamemnono sūnus Orestas keršija už tėvo nužudymą, užmušdamas savo motiną. Už tai jį persekioja erinijos[1], demoniškosios saugotojos motininės teisės, pagal kurią motinos nužudymas yra sunkiausias, nieku neatperkamas nusikaltimas. Bet Apolonas, kuris per savo orakulą paskatino Orestą atliktį šį veiksmą, ir

[1] *Erinijos* (graikų mit.) — keršto dvasios, kurios buvo vaizduojamos moterų pavidalu su gyvatėmis plaukų vietoje. *Red.*

moteriškąją liniją — iš motinos į motiną; jog ši išimtinė moteriškosios linijos reikšmė dar ilgai laikėsi ir monogamijos laikais, esant tikrai žinomai arba bent pripažintai tėvystei; ir jog ši pirmykštė motinų, kaip vienintelių tikrų savo vaikų gimdytojų, padėtis užtikrino joms, o kartu su tuo ir aplamai moterims, tokią aukštą visuomeninę padėtį, kokios nuo to laiko jos jau niekuomet nebeturėjo. Tiesa, Bachofenas šių teiginių taip aiškiai nesuformulavo, — tai padaryti jam sukliudė jo mistinė pasaulėžiūra. Bet jis juos įrodė, ir tai 1861 metais reiškė tikrą revoliuciją.

Storas Bachofeno tomas buvo parašytas vokiškai, t. y. kalba tos nacijos, kuri tuo metu mažiausiai domėjosi dabartinės šeimos priešistore. Todėl ši knyga liko nežinoma. Artimiausias Bachofeno įpėdinis toje pačioje srityje, pasirodęs 1865 metais, apie jį nebuvo nieko girdėjęs.

Šis įpėdinis buvo Dž. F. Mak Lenanas, tiesioginė savo pirmtako priešybė. Vietoje genialaus mistiko čia mes turime sausą teisininką; vietoje lakios poetiškos fantazijos — tikėtinas teisme stojančio advokato kombinacijas. Daugelyje senovės ir naujųjų laikų laukinių, barbariškų ir net civilizuotų tautų Mak Lenanas randa tokią susituokimo formą, kai jaunikis, vienas arba su savo draugais, turi tarsi prievarta pagrobti jaunąją iš jos giminaičių. Šis paprotys, matyti, yra liekana pirmesnio papročio, pagal kurį vienos genties vyrai iš tikrųjų jėga grobdavo sau žmonas iš kitur, iš kitų genčių. Kaip gi atsirado ši „grobtinė santuoka"? Kol vyrai galėdavo susirasti pakankamai žmonų savo pačių gentyje, tokia santuoka buvo visai nereikalinga. Bet tiek pat dažnai randame, kad neišsivysčiusių tautų tarpe egzistuoja tam tikros grupės (jos apie 1865 metus dar dažnai būdavo sutapatinamos su pačiomis gentimis), kurių viduje tuoktis uždrausta, ir vyrai yra priversti imti sau žmonas, o moterys — sau vyrus už šios grupės ribų; tuo tarpu kitose tautose egzistuoja paprotys, kad tam tikros grupės vyrai imtų sau žmonas tik savo pačių grupės viduje. Pirmąsias grupes Mak Lenanas vadina egzogaminėmis, antrąsias — endogaminėmis, ir čia pat, nieko nelaukdamas, konstruoja griežtą priešingumą tarp egzogaminių ir endogaminių „genčių". Ir nors jo paties atliktas egzogamijos tyrinėjimas jam tiesiog rodyte rodo tą faktą, kad šis priešingumas daugeliu atvejų, jei ne dauguma atvejų ar net visais atvejais, egzistuoja tik jo vaizduotėje, vis dėlto jis padaro jį visos savo teorijos pagrindu. Pagal ją, egzogaminės gentys galinčios imti sau žmonas tik iš kitų genčių, o laukinėje būklėje, paprastai esant nuolatinei karo padėčiai tarp genčių, tai gali būti įvykdyta tik pagrobimo keliu,

Mak Lenanas toliau klausia: iš kur atsirado šis egzogamijos paprotys? Kraujo giminystės ir kraujomaišos vaizdiniai negalį turėti su tuo nieko bendra: tai esą dalykai, kurie išsivystą tik daug vėliau. Kitas reikalas — plačiai paplitęs tarp laukinių paprotys žudyti moteriškos lyties kūdikius tuojau jiems gimus. Tuo būdu kiekvienoje atskiroje gentyje atsirandąs vyrų perteklius, kurio artimiausia būtina pasekmė esanti tai, kad keletas vyrų turi vieną bendrą žmoną — daugvyrystė. O iš čia savo ruožtu išplaukianti ta pasekmė, kad buvusi žinoma vaiko motina, bet nebuvęs žinomas jo tėvas, todėl giminystė buvusi nustatoma tik pagal moteriškąją liniją, atmetant vyriškąją. Tai buvo motininė teisė. O antroji moterų stokos genties viduje pasekmė — daugvyrystės sušvelnintos, bet nepašalintos stokos pasekmė — kaip tik ir buvęs sistemingas prievartinis svetimų genčių moterų grobimas. „Kadangi egzogamija ir daugvyrystė atsiranda dėl tos pačios priežasties — dėl abiejų lyčių skaičiaus nelygybės, — tai mes turime pripažinti, kad *visose egzogaminėse rasėse iš pradžių egzistavo daugvyrystė*... Ir todėl mes turime laikyti neginčijamu dalyku tai, kad egzogaminėse rasėse pirmoji giminystės sistema buvo ta, kuri kraujo ryšius žinojo tik iš motinos pusės" (Mak Lenanas, „Senovės istorijos bruožai", 1886 m. Pirmykštė santuoka[1], 124 psl.).

Mak Lenano nuopelnas yra tas, kad jis nurodė į visuotinį išplitimą ir didelę reikšmę to, ką jis vadina egzogamija. Jis anaiptol *neatrado* egzogaminių grupių egzistavimo fakto ir, šiaip ar taip, nesuprato jo. Nekalbant jau apie pirmesnes atskiras daugelio stebėtojų pastabas, — jos kaip tik ir sudaro Mak Lenano šaltinius, — šitą instituciją pas Indijos magarus tiksliai ir teisingai aprašė Latamas („Aprašomoji etnologija", 1859[2]), nurodydamas, kad ji yra visur išplitusi ir sutinkama visose pasaulio dalyse,—šitą vietą cituoja pats Mak Lenanas. Ir mūsų Morganas dar 1847 m. savo laiškuose apie irokėzus (laikraštyje „American Review") ir 1851 metais knygoje „Irokėzų lyga"[3] taip pat buvo nurodęs į tą instituciją šioje gentyje ir ją teisingai aprašęs, tuo tarpu kai advokatiškas Mak Lenano protas, kaip pamatysime, čia pridarė daug daugiau painiavos, negu mistiška Bachofeno fantazija — motininės teisės srityje. Kitas Mak Lenano nuopelnas yra tas,

---

[1] *Mac Lennan J. F.*, Studies in ancient history, comprising a reprint of primitive marriage. London, 1886. *Red.*

[2] *Latham R. G.*, Descriptive ethnology. Vol. I—II. London, 1859. *Red.*

[3] *Morgan L. H.*, League of the Ho-dé-no-sau-nee or Iroquois. Rochester, 1851. *Red.*

Atėna, kuri pašaukiama būti teisėja, — abu dievai, atstovaujantieji čia naujajai tėvinės teisės santvarkai, — gina jį; Atėna išklauso abi šalis. Visas ginčo turinys suglaustai formuluojamas dabar vykstančiuose tarp Oresto ir erinijų debatuose. Orestas remiasi tuo, kad Klitemnestra, nužudydama *savo* vyrą ir tuo pačiu *jo* tėvą, padarė dvigubą piktadarybę. Kodėl gi tad erinijos persekioja jį, o ne ją, daug kaltesnę? Atsakymas nuostabus:

„Su vyru, kurį ji užmušė, *jos nerišo kraujo giminystė*".

Nužudymas žmogaus, nesurišto su žudike kraujo giminyste, net jei jis yra jos vyras, gali būti atperkamas, ir tai erinijoms nė kiek nerūpi; jų pareiga persekioti nužudymą tik kraujo giminaičių tarpe, ir čia, pagal motininę teisę, sunkiausias ir nieku neatperkamas yra motinos nužudymas. Bet štai Oresto gynėju stoja Apolonas; Atėna pateikia klausimą balsuoti areopago nariams — Atėnų teismo posėdininkams; balsai pasidalija pusiau — už išteisinimą ir už nuteisimą; tuomet Atėna, kaip pirmininkė, atiduoda savo balsą už Orestą ir jį išteisina. Tėvinė teisė iškovojo pergalę prieš motininę teisę, „jaunesniosios kartos dievai", kaip juos vadina pačios erinijos, nugali erinijas, ir pastarosios pagaliau taip pat sutinka užimti naują postą naujosios santvarkos tarnyboje.

Šis naujas, bet visiškai teisingas „Orestėjos" aiškinimas yra viena iš gražiausių ir geriausių vietų visoje Bachofeno knygoje, bet jis tuo pačiu metu įrodo, kad Bachofenas bent ne mažiau tiki erinijas, Apoloną ir Atėną, kaip savo laiku juos tikėjo Eschilas; būtent, jis tiki, kad jie graikų didvyrių laikmečiu padarė stebuklą — nuvertė motininę teisę, pakeisdami ją tėvine teise. Aišku, kad tokia pažiūra, kuri religiją laiko lemiamu pasaulinės istorijos svertu, turi galų gale pavirsti grynu misticizmu. Todėl išstudijuoti storą Bachofeno tomą — darbas sunkus ir anaiptol ne visuomet dėkingas. Tačiau visa tai nė kiek nemažina jo, kaip naują kelią praskynusio tyrinėtojo, nuopelno; jis pirmasis frazę apie nežinomą pirmykštę būklę su nesureguliuotais lytiniais santykiais pakeitė įrodymu, kad klasikinėje senovės literatūroje yra daugybė pėdsakų to, jog iki monogamijos pas graikus ir azijiečius tikrai egzistavo tokia būklė, kada, visai nenusižengdami papročiui, ne tik vyras lytiškai santykiaudavo su keletu moterų, bet ir moteris — su keletu vyrų; jog šis paprotys išnykdamas paliko pėdsaką — būtinumą atsiduoti tam tikrą laiką kitiems vyrams, — tuo moterys turėdavo išpirkti monogamijos teisę; jog dėl to pirmykščiais laikais kilmė tegalėdavo būti nustatoma tik pagal

kad jis kilmės nustatymą pagal motininę teisę laikė pirminiu, nors jį šiuo atžvilgiu, kaip vėliau ir jis pats pripažįsta, Bachofenas buvo pralenkęs. Bet ir čia jo veikale ne viskas aišku; jis nuolat kalba apie „giminystę tik moteriškąja linija" (kinship through females only) ir visą laiką šį posakį, teisingą pirmesnei visuomenės vystymosi pakopai, taiko ir paskesnėms vystymosi pakopoms, kada kilmė ir teisė paveldėti nors dar ir tebėra nustatoma išimtinai pagal moteriškąją liniją, bet giminystė pripažįstama ir išreiškiama tai pat ir iš vyriškosios pusės. Tai — ribotumas teisininko, kuris susikuria tvirtą teisinį terminą ir jį nepakeistą tebetaiko tokioms sąlygoms, kurios jau spėjo jį padaryti nebepritaikomą.

Vis dėlto Mak Lenano teorija, kad ir kaip ji atrodė patikima, pačiam jos autoriui, matyti, pasirodė nepakankamai tvirtai pagrįsta. Šiaip ar taip, jis pats atkreipia dėmesį į „tą įsidėmėtiną faktą, jog (tariamojo) žmonių grobimo forma yra ryškiausia ir aiškiausia kaip tik tose tautose, kur viešpatauja *vyriškoji* giminystė (t. y. kilmė vyriškąja linija)" (140 psl.). Ir toliau: „Keista, kad, kiek mums žinoma, vaikų žudymas niekuomet sistemingai nepraktikuojamas ten, kur lygiagrečiai egzistuoja egzogamija ir seniausioji giminystės forma" (146 psl.). Abu šie faktai stačiai griauna jo aiškinimo būdą, ir prieš juos jis tegali pastatyti tik naujas, dar painesnes hipotezes.

Vis dėlto jo teorija Anglijoje susilaukė didelio atgarsio ir pritarimo: Mak Lenanas čia visų buvo laikomas šeimos istorijos kūrėju ir pirmuoju autoritetu šioje srityje. Jo priešpastatymas egzogaminių „genčių" endogaminėms, nepaisant to, kad buvo konstatuota ir atskirų išimčių bei modifikacijų, vis dėlto pasiliko pripažintu viešpatavusių pažiūrų pagrindu ir tapo akidangčiais, kurie padarė nebegalimą bet kokį laisvą tyrinėjamosios srities nagrinėjimą ir tuo pačiu bet kokį ryžtingą žingsnį į priekį. Priešingai per aukštam Mak Lenano vertinimui, virtusiam papročiu Anglijoje, o Anglijos pavyzdžiu ir kitur, reikia pabrėžti, kad jis savo tikru nesusipratimu pagrįstu egzogaminių „genčių" priešpastatymu endogaminėms padarė daugiau žalos, negu savo tyrinėjimais atnešė naudos.

Tuo tarpu netrukus ėmė iškilti vis daugiau ir daugiau faktų, kurie netilpo dailiuose jo teorijos rėmuose. Mak Lenanas žinojo tik tris santuokos formas: daugpatystę, daugvyrystę ir monogamiją. Bet kai jau kartą į tai buvo atkreiptas dėmesys, ėmė rastis vis daugiau ir daugiau įrodymų, kad neišsivysčiusiose tautose egzistavo tokios santuokos formos, kai keli vyrai bendrai turėdavo

kelias žmonas; ir *Lebokas* („Civilizacijos kilmė“, 1870 m.[1]) šitą grupinę santuoką (Communal marriage) pripažino istoriniu faktu.

Tuoj po to, 1871 m., pasirodė *Morganas* su nauja ir daugeliu atžvilgių lemiama medžiaga. Jis įsitikino, kad pas irokėzus egzistuojanti savotiška giminystės sistema yra bendra visiems Jungtinių Valstybių čiabuviams, taigi, yra išplitusi ištisame kontinente, nors ji tiesiogiai prieštarauja giminystės laipsniams, faktiškai išplaukiantiems iš ten egzistuojančios santuokos sistemos. Jis paskatino Amerikos federalinę vyriausybę surinkti, pagal jo paties paruoštą klausimų lapą ir lenteles, žinias apie kitų tautų giminystės sistemas ir iš atsakymų rado: 1) kad Amerikos indėnų giminystės sistema veikia ir daugelyje tautelių Azijoje, o šiek tiek modifikuota forma — Afrikoje ir Australijoje; 2) kad ši sistema yra visiškai išaiškinama Havajuose ir kitose Australijos salose kaip tik beišnykstančia grupinės santuokos forma, ir 3) kad greta šios santuokos formos tose pačiose salose egzistuoja betgi ir tokia giminystės sistema, kuri gali būti išaiškinta tik dar ankstyvesne, dabar jau išnykusia grupinės santuokos forma. Surinktąsias žinias kartu su savo iš jų padarytomis išvadomis jis paskelbė savo veikale „Kraujo giminystės ir svainystės sistemos“, 1871 m.[2], ir tuo pačiu ginčus perkėlė į nepalyginti platesnę sritį. Remdamasis giminystės sistemomis ir atkurdamas jas atitinkančias šeimos formas, jis atrado naują tyrinėjimų kelią ir galimybę giliau pažvelgti į žmonijos priešistorę. Jei būtų įsigalėjęs šis metodas, visa dailioji Mak Lenano konstrukcija būtų išsisklaidžiusi kaip rūkas.

Mak Lenanas stojo ginti savo teorijos naujame „Pirmykštės santuokos“ („Senovės istorijos bruožai“, 1875 m.) leidime. Pats šeimos istoriją be galo dirbtinai kombinuodamas iš vienų tik hipotezių, jis reikalauja iš Leboko ir Morgano ne tik įrodymų kiekvienam jų teigimui, bet ir tokių nesugriaunamų įrodymų, kokie tik ir priimtini škotų teisme. Ir taip elgiasi tas pats žmogus, kuris iš artimų ryšių tarp motinos brolio ir sesers sūnaus pas germanus (Tacitas, „Germanija“, 20 sk.), iš Cezario pasakojimo apie tai, kad pas britus kas dešimt ar dvylika vyrų turi bendras žmonas, ir iš visų kitų senovės rašytojų pasakojimų apie žmonų bendrumą pas barbarus, nesvyruodamas daro išvadą, kad visose šitose tautose viešpatavo daugvyrystė! Atrodo, kad klausaisi

[1] *Lubbock J.*, The origin of civilization and the primitive condition of man. Mental and social condition of savages. London, 1870. *Red.*

[2] *Morgan L. H.*, Systems of consanguinity and affinity of the human family. Washington, 1871. *Red.*

prokuroro, kuris gali leisti sau visiškai laisvai elgtis su kaltinamąja medžiaga, bet kuris iš gynėjo reikalauja kiekvienam žodžiui pagrįsti formaliausio, teisiškai galiojančio įrodymo.

Grupinė santuoka esanti grynas prasimanymas, tvirtina jis, ir tuo pačiu toli atsilieka nuo Bachofeno. Morgano giminystės sistema esanti tiktai paprastos visuomeninio mandagumo taisyklės — tai įrodąs tas faktas, kad indėnai ir į svetimą, į baltąjį, kreipiasi, vadindami jį broliu arba tėvu. Tai yra tas pat, kaip jei kas pradėtų teigti, kad pavadinimai tėvas, motina, brolis, sesuo esą tik nieko nereiškiančios kreipimosi formos, nes katalikų dvasininkai ir abatės taip pat vadinami tėvais ir motinomis, o vienuoliai ir vienuolės, net masonai ir Anglijos cechų sąjungų nariai iškilminguose posėdžiuose vienas į kitą kreipiasi, vadindamiesi broliais ir seserimis. Trumpai tariant, Mak Lenano gynimasis buvo be galo silpnas.

Bet liko dar vienas punktas, kuriame jo negalima buvo sugauti. Egzogaminių ir endogaminių „genčių" priešingumas, kuriuo rėmėsi visa jo sistema, ne tik nebuvo sukrėstas, bet dargi tapo visuotinai pripažintu visos šeimos istorijos kertiniu akmeniu. Buvo sutinkama, kad Mak Lenano mėginimas išaiškinti šį priešingumą esąs nepakankamas ir prieštaraująs jo paties pateiktiems faktams. Bet pats šis priešingumas, egzistavimas dviejų viena antrą atmetančių savarankiškų ir nepriklausomų genčių rūšių, iš kurių viena rūšis sau žmonas ėmė genties viduje, tuo tarpu kai antrai rūšiai tai buvo absoliutiškai uždrausta, — buvo laikoma nenuginčijama evangelija. Pavyzdžiui, palygink Žiro-Telono „Šeimos kilmę" (1874 m.)[1] ir net Leboko „Civilizacijos kilmę" (4 leid., 1882 m.).

Prieš šitą punktą yra nukreiptas pagrindinis Morgano veikalas „Senovės visuomenė" (1877 m.), kuris sudaro šio kūrinio pagrindą. Tai, ką Morganas 1871 metais dar tik miglotai tenujautė, čia išvystyta visiškai aiškiai. Endogamija ir egzogamija nėra jokios priešybės; egzogaminių „genčių" buvimas iki šiol niekur neįrodytas. Bet tais laikais, kai dar tebeviešpatavo grupinė santuoka, — o ji, tikriausiai, kadaise visur viešpatavo, — gentis skaidėsi į tam tikrą skaičių giminingų iš motinos pusės grupių, giminių, kurių viduje santuokos buvo griežtai draudžiamos; tuo būdu, nors vienos genties vyrai ir galėdavo sau žmonas imti iš tos pačios genties ir, kaip taisyklė, taip ir darydavo, bet jie turėdavo jas imti už savo giminės ribų. Taigi, jeigu giminė buvo griežtai egzogaminė, tai giminių visumą apimanti gentis buvo tiek pat endo-

[1] *Giraud-Teulon A.,* Les origines de la famille. Genève, Paris, 1874. *Red.*

gaminė. Tuo buvo galutinai pašalinta paskutinė Mak Lenano dirbtinės konstrukcijos liekana.

Bet Morganas tuo nepasitenkino. Amerikos indėnų giminė padėjo jam žengti antrą lemiamą žingsnį į priekį jo tyrinėjamojoje srityje. Šioje pagal motininę teisę organizuotoje giminėje jis atrado pirminę formą, iš kurios buvo išsivysčiusi vėlesnė, pagal tėvinę teisę organizuota giminė, kurią mes randame antikinėse kultūringosiose tautose. Graikų ir romėnų giminė, buvusi ligi tol visiems istorikams mįslė, buvo išaiškinta, remiantis indėnų gimine, ir tuo pačiu buvo rastas naujas pagrindas visai pirmykščių laikų istorijai.

Šitas iš naujo padarytas pradinės, motinine teise pagrįstos giminės, kaip tėvine teise pagrįstos kultūringųjų tautų giminės ankstesnės pakopos, atradimas pirmykščių laikų istorijai turi tokią reikšmę, kaip Darvino evoliucijos teorija biologijai ir Markso antvertės teorija politinei ekonomijai. Jis įgalino Morganą pirmą kartą duoti šeimos istorijos metmenis, kuriuose, kiek leido dabar žinoma medžiaga, buvo tuo tarpu bendrais bruožais nustatytos bent klasikinės vystymosi pakopos. Visiems aišku, kad tuo pačiu prasideda nauja pirmykščių laikų istorijos tyrimo epocha. Motinine teise pagrįstoji giminė tapo ta ašimi, aplink kurią sukasi visas šitas mokslas; ją atradus, paaiškėjo, kuria kryptimi ir ką tyrinėti ir kaip grupuoti gautus rezultatus. O sutinkamai su tuo dabar šioje srityje greita pažanga daroma visai kitaip, negu prieš pasirodant Morgano knygai.

Morgano atradimai dabar pirmykščių laikų istorijos tyrinėtojų yra visuotinai pripažinti, arba, teisingiau, pasisavinti taip pat ir Anglijoje. Bet beveik niekas iš jų atvirai neprisipažįsta, kad kaip tik Morganui mes turime būti dėkingi už šią revoliuciją pažiūrose. Jo knyga Anglijoje, kiek tik galima, nutylima, o juo pačiu nusikratoma, nuolaidžiai pagiriant jį už jo *pirmesnius* veikalus; stropiai kapstomasi atskirose jo išdėstymo smulkmenose, o apie jo tikrai didžius atradimus atkakliai tylima. Pirmasis „Senovės visuomenės“ leidimas išparduotas; Amerikoje tokiems dalykams nėra tinkamos pardavimo rinkos; Anglijoje, atrodo, buvo sistemingai stengiamasi šią knygą užmaršinti, ir vienintelis šio epochą sudariusio veikalo leidimas, dar randamas knygų rinkoje, yra vokiškas vertimas.

Kokia gi priežastis to rezervuotumo, kuriame sunku neįžiūrėti tylėjimo sąmokslo, ypač turint galvoje gausias citatas, duodamas vien iš mandagumo, ir kitus solidarumo įrodymus, kuriais mirgėte mirga mūsų pripažintųjų pirmykščių laikų istorijos tyrinėtojų

raštai? Ar ne ta, kad Morganas — amerikietis, ir pirmykščių laikų istorijos tyrinėtojams anglams labai nemalonu, jog jie, nepaisant viso jų didžiai brangintino darbštumo surenkant medžiagą, šiai medžiagai sutvarkyti ir sugrupuoti reikalingus bendruosius požiūrius, trumpai sakant, savo idėjas turi imti iš dviejų genialių užsieniečių — Bachofeno ir Morgano? Vokietis dar būtų pusė bėdos, bet amerikietis! Amerikiečio atžvilgiu kiekvienas anglas tampa patriotu — Jungtinėse Valstybėse aš esu matęs juokingų to pavyzdžių. O prie šito dar prisideda tai, kad Mak Lenanas buvo, taip sakant, oficialiai pripažintas angliškosios priešistorės mokyklos steigėjas ir vadas; priešistorės srityje pasidarė, taip sakant, geru tonu tik su didžiausia pagarba kalbėti apie jo dirbtinę istorijos konstrukciją, vedančią nuo vaikų žudymo per daugvyrystę ir grobtinę santuoką į motinine teise pagrįstą šeimą; mažiausias abejojimas viena antrą absoliutiškai atmetančių egzogaminių ir endogaminių „genčių" buvimu buvo laikomas įžūlia erezija; tuo būdu Morganas, išsklaidydamas kaip rūką visas šias pašventintas dogmas, padarė tam tikros rūšies šventvagystę. Negana to, jis jas išsklaidė tokiais argumentais, kuriuos tereikėjo tik ištarti, kad jie tuojau pat taptų visiems aiškūs; tuo būdu iki šiol tarp egzogamijos ir endogamijos bejėgiškai klaidžioję Mak Lenano gerbėjai turėjo kone duoti sau kumštimi į galvą ir sušukti: Kaip mes galėjome būti tokie kvaili, kad patys to jau seniai nepastebėjome!

Ir jeigu šių nusikaltimų dar nebūtų pakakę tam, kad oficialioji mokykla šaltai nusigręžtų nuo Morgano, tai jis perpildė taurę tuo, kad jis ne tik civilizaciją — prekinės gamybos visuomenę, pagrindinę mūsų šiuolaikinės visuomenės formą, — kritikavo tokiu būdu, kuris primena Furjė, bet ir kalba apie būsimąjį šios visuomenės pertvarkymą tokiais žodžiais, kuriuos būtų galėjęs pasakyti Karlas Marksas. Taigi, jei Mak Lenanas pasipiktinęs prikiša Morganui, kad „istorinis metodas jam visiškai antipatiškas", ir jei Ženevos profesorius p. Žiro-Telonas šį priekaištą jam patvirtina ir 1884 metais, tai tat buvo Morgano visai užsitarnauta. Juk tas pats p. Žiro-Telonas dar 1874 metais („Šeimos kilmė") bejėgiškai tebeklaidžiojo Mak Lenano egzogamijos labirinte, iš kurio jį išvadavo tik Morganas!

Nagrinėti čia kitus pasiekimus, už kuriuos pirmykščių laikų istorija yra dėkinga Morganui, nėra reikalo; kas reikalinga apie tai žinoti, yra mano veikale. Keturiolika metų, praslinkusių nuo Morgano pagrindinio veikalo pasirodymo, labai praturtino mūsų medžiagą apie žmonių pirmykščių visuomenių istoriją; prie ant-

ropologų, keliautojų ir pirmykščių laikų istorijos profesionalių tyrinėtojų prisidėjo lyginamosios teisės atstovai ir įnešė iš dalies naujos medžiagos, iš dalies naujų pažiūrų. Dėl to kai kurios atskiros Morgano hipotezės susvyravo arba net buvo atmestos. Bet niekur naujai surinktoji medžiaga neatvedė į tai, kad didieji pagrindiniai jo požiūriai būtų buvę išstumti. Jo įneštoji į pirmykščių laikų istoriją tvarka savo pagrindiniais bruožais tebegalioja dar ir šiandien. Galima sakyti dargi, kad ji vis labiau ir labiau visuotinai pripažįstama tokiu pat mastu, kokiu stengiamasi nuslėpti, kad kaip tik Morganas yra šios didelės pažangos pradininkas[1].

Fridrichas Engelsas

Londonas, 1891 m. birželio 16 d.

Pirmą kartą išspausdinta žurnale „Neue Zeit" 1891 m. straipsnio „Dėl pirmykštės šeimos istorijos" pavidalu

Spausdinama pagal žurnalo tekstą
Versta iš vokiečių kalbos

---

[1] 1888 m. rugsėjo mėn., grįždamas iš Niujorko, susitikau su buvusiu kongreso deputatu nuo Ročesterio rinkiminės apygardos, pažinojusiu Lujisą Morganą. Deja, jis nedaug ką tegalėjo man apie jį papasakoti. Morganas gyvenęs Ročesteryje kaip privatus asmuo, užsiimdamas tik savo mokslo studijomis. Jo brolis, pulkininkas, tarnavęs Vašingtone karo ministerijoje; šiam broliui tarpininkaujant, jam pavykę sudominti vyriausybę savo tyrinėjimais ir išleisti keletą savo veikalų valstybės lėšomis; mano pašnekovas, būdamas kongreso deputatu, taip pat ne kartą tuo rūpinęsis. *(Engelso pastaba.)*

ŠEIMOS, PRIVATINĖS NUOSAVYBĖS IR VALSTYBĖS KILMĖ

I

KULTŪROS PRIEŠISTORINĖS PAKOPOS

Morganas yra pirmasis, kuris kompetentingai mėgina į žmonijos priešistorę įnešti tam tikrą sistemą, ir, kol žymiai pagausėjusi medžiaga nevers daryti pakeitimų, jo pasiūlytasis periodizavimas, be abejonės, liks galioje.

Iš trijų pagrindinių epochų — laukinės būklės, barbarybės, civilizacijos — jį tedomina, tiesą sakant, tik dvi pirmosios ir perėjimas į trečiąją. Kiekvieną šių dviejų epochų jis suskirsto į žemutinę, vidurinę ir aukštutinę pakopas, sutinkamai su pragyvenimo priemonių gamybos pažanga, nes, sako jisai, „sumanumas šioje gamyboje turi lemiamą reikšmę žmogaus pranašumo ir gamtos užvaldymo laipsniui; iš visų gyvųjų būtybių tik žmogus pasiekė beveik neribotą viešpatavimą maisto dalykų gamybos srityje. Visos žmonijos pažangos didžiosios epochos daugiau ar mažiau tiesiogiai sutampa su pragyvenimo šaltinių išplėtimo epochomis“. — Greta to vyksta šeimos vystymasis, bet jis neduoda tokių ryškių žymių laikotarpiams suskirstyti.

I. LAUKINĖ BŪKLĖ

1. *Žemutinė pakopa.* Žmonių giminės vaikystė. Žmonės dar tebegyveno pirmykštėse savo buveinėse, tropikų arba subtropikų miškuose. Jie, bent iš dalies, gyveno medžiuose, nes tik tuo teišaiškinamas jų išlikimas tarp stambių plėšriųjų žvėrių. Vaisiai, riešutai, šaknys buvo jų maistas; artikuliuotos kalbos išsivystymas yra svarbiausias šio laikotarpio pasiekimas. Iš visų tautų, kurios pasidarė žinomos istoriniu laikotarpiu, jau nė viena nebebuvo šioje pirmykštėje būklėje. Ir nors ši būklė galėjo trukti daug tūkstančių metų, tačiau jos buvimo mes tiesioginiais liudijimais įrodyti negalime; bet kartą pripažinus žmogaus kilimą iš gyvulių pasaulio, neišvengiamai reikia pripažinti šios pereinamosios būklės buvimą.

2. *Vidurinė pakopa.* Ji prasideda nuo žuvų (prie jų mes priskiriame ir vėžius, sraiges bei kitus vandens gyvūnus) pavartojimo

maistui ir ugnies panaudojimo. Šie abu dalykai yra susiję, nes žuvinis maistas tampa visiškai tinkamas vartoti tik ugnies dėka. Bet šis naujas maistas padarė žmones nepriklausomus nuo klimato ir vietovės; slinkdami paupiais ir pajūriais, jie galėjo, net tebebūdami laukiniai, išplisti didžiojoje žemės paviršiaus dalyje. Grubiai padirbti, nešlifuoti akmeniniai ankstyvojo akmens amžiaus įrankiai, vadinamieji paleolitiniai įrankiai, ištisai ar daugiausia priklausą šiam laikotarpiui ir paplitę visuose žemynuose, yra šio kilnojimosi įrodymai. Naujai apgyventos zonos ir nepaliaujamai veiklus potraukis ieškoti, susijęs su panaudojimu ugnies, gaunamos trynimo būdu, suteikė tokių naujų maisto dalykų, kaip kad karštuose pelenuose arba kepamosiose duobėse (žeminėse krosnyse) iškeptos krakmolingos šaknys ir šakniagumbiai, kaip kad žvėrys bei paukščiai, kurie, išradus pirmuosius ginklus — kuoką ir ietį, tapo papildomu, kartkartėmis gaunamu maistu. Išimtinai medžiotojų tautų, kaip jos aprašomos knygose, t. y. tokių, kurios gyventų *tik* iš medžioklės, niekuomet nebuvo; tam medžioklės grobis per daug netikras dalykas. Dėl nuolatinio maisto šaltinių netikrumo šioje pakopoje, matyti, atsirado žmogėdystė, kuri nuo to laiko išlieka ilgam. Australiečiai ir daugelis polineziečių dar ir šiandien tebėra šitoje vidurinėje laukinės būklės pakopoje.

3. *Aukštutinė pakopa.* Ji prasideda nuo lanko bei strėlės išradimo, kai žvėrys bei paukščiai tapo nuolatiniu maistu, o medžioklė — viena normalių darbo šakų. Lankas, templė ir strėlė sudaro jau labai sudėtingą įrankį, kuriam išrasti reikia ilgai kaupto patyrimo ir išlavėjusių protinių jėgų, taigi, tuo pačiu metu reikia pažinti ir daugybę kitų išradimų. Palygindami tas tautas, kurios jau pažįsta lanką bei strėlę, bet dar nemoka puodų žiesti (tai Morganas laiko perėjimo į barbarybę pradžia), mes iš tikrųjų jau randame kai kuriuos kaimais įsikūrimo pradmenis, tam tikrą pragyvenimo priemonių gamybos apvaldymą: medinius indus ir padargus, rankinį audimą (be staklių) iš žievės plaušų, pintus iš karnų ar nendrių krepšius, šlifuotus (neolitinius) akmeninius įrankius. Ugnis ir akmeninis kirvis dažniausiai jau įgalino gamintis išskaptuotą iš medžio kamieno laivelį, o kai kur rąstus ir lentas troboms statyti. Visus šiuos pasiekimus randame, pavyzdžiui, pas Amerikos šiaurės vakarų indėnus, kurie, nors ir pažįsta lanką bei strėlę, bet dar nemoka puodų žiesti. Lankas bei strėlė laukinei būklei buvo tas pat, kas geležinis kardas barbarybei ir šaunamasis ginklas civilizacijai, — lemiamas ginklas.

II. BARBARYBĖ

1. *Žemutinė pakopa.* Ji prasideda nuo puodų žiedimo įvedimo. Galima įrodyti, kad puodų žiedimas daugeliu atvejų ir tikriausiai visur atsirado iš pintinių ar medinių indų aplipdymo moliu, norint padaryti juos atsparius ugniai; tuomet greit buvo pastebėta, kad suformuotas molis ir be vidinio indo tinka šiai paskirčiai.

Iki šiol mes galėjome vystymosi eigą nagrinėti kaip visiškai visuotinę, galiojančią visoms tam tikro laikotarpio tautoms, nepriklausomai nuo vietovės. Bet prasidėjus barbarybei, mes pasiekėme tokią pakopą, kurioje įgyja reikšmės abiejų didžiųjų kontinentų gamtiniai skirtingumai. Būdingas barbarybės laikotarpiui momentas yra gyvulių prijaukinimas bei auginimas ir augalų kultivavimas. Rytų kontinentas, vadinamasis Senasis pasaulis, turėjo beveik visus tinkamus prijaukinti gyvulius ir visas tinkamas kultivuoti javų rūšis, išskyrus vieną; o vakarų kontinentas, Amerika, iš visų tinkamų prijaukinti žinduolių gyvulių turėjo tik lamą, ir tą tik vienoje pietų dalyje, o iš visų kultūrinių javų — tik vieną, bet užtat geriausią: kukurūzą. Šios skirtingos gamtos sąlygos paveikia taip, kad nuo šiol kiekvieno žemės pusrutulio gyventojai vystosi savo atskiru būdu, ir ribos ženklai ant atskirų vystymosi pakopų sienų kiekvienam iš abiejų pusrutulių tampa skirtingi.

2. *Vidurinė pakopa.* Rytuose ji prasideda nuo naminių gyvulių prijaukinimo, Vakaruose — nuo maistinių augalų kultivavimo su drėkinimo pagalba ir nuo adobų (saulėje džiovintų plytų) bei akmens pavartojimo trobesiams statyti.

Pradedame nuo Vakarų, nes čia, iki Ameriką užkariavo europiečiai, toliau šios pakopos niekur nebuvo nueita.

Buvusieji žemutinėje barbarybės pakopoje indėnai (jiems priskiriami visi gyvenę į rytus nuo Misisipės) jau jų atradimo metu kultivavo tam tikras daržines rūšis kukurūzų ir, gal būt, taip pat moliūgus, aguročius bei kitus daržinius augalus, kurie teikė jiems labai žymią maisto dalį; jie gyveno mediniuose namuose, statinėmis tvoromis aptvertuose kaimuose. Šiaurės vakarų gentys, ypač gyvenusios Kolumbijos upės baseine, dar tebebuvo aukštutinėje laukinės būklės pakopoje ir nepažinojo nei puodų žiedimo, nei jokio augalų kultivavimo. Priešingai, vadinamųjų pueblų indėnai Naujojoje Meksikoje, meksikiečiai, Centrinės Amerikos gyventojai ir peruiečiai užkariavimo metu buvo vidurinėje barbarybės pakopoje; jie gyveno panašiuose į tvirtoves namuose, pastatytuose iš adobų arba akmens, augino dirbtinai drėkinamuose daržuose kukurūzus ir kitus įvairius, pagal vietą ir klimatą,

maistinius augalus, sudariusius pagrindinį jų maisto šaltinį, ir net turėjo prisijaukinę kai kuriuos gyvulius: meksikiečiai — kalakutą ir kitus paukščius, peruiečiai — lamą. Be to, jie mokėjo apdirbti metalus, bet išskyrus geležį, ir dėl to jie vis dar negalėjo apsieiti be akmeninių ginklų ir akmeninių įrankių. Bet kokį tolesnį savarankišką jų vystymąsi nutraukė ispanų užkariavimas.

Rytuose vidurinė barbarybės pakopa prasidėjo nuo pieną ir mėsą teikiančių gyvulių prijaukinimo, tuo tarpu kai augalų kultivavimas, atrodo, čia dar labai ilgai šiuo laikotarpiu liko nežinomas. Galvijų prijaukinimas bei auginimas ir didesnių bandų sudarymas, matyti, buvo arijų ir semitų išsiskyrimo iš likusios barbarų masės priežastis. Pas Europos ir Azijos arijus naminių gyvulių pavadinimai dar bendri, o kultūrinių augalų pavadinimai beveik visuomet skirtingi.

Bandų sudarymas atvedė į piemenų gyvenimą tinkamose tam vietose: semitus — žolingose Eufrato ir Tigro lygumose, arijus — žolingose Indijos, Amu-Darijos ir Sir-Darijos, Dono ir Dniepro lygumose. Pirmiausia gyvuliai buvo prijaukinti, matyti, tokių ganyklinių sričių pakraščiuose. Todėl vėlesnėms kartoms atrodo, kad piemenų tautos yra kilusios iš tokių vietovių, kurios iš tikrųjų ne tik negalėjo būti žmonijos lopšiu, bet, priešingai, laukiniams jų protėviams ir net barbarybės žemutinės pakopos žmonėms buvo beveik netinkamos gyventi. Priešingai, po to, kai šie vidurinės pakopos barbarai priprato prie piemenų gyvenimo, niekuomet nebegalėjo ateiti jiems į galvą savo noru grįžti iš žolingų upių lygumų į miškingas sritis, kuriose buvo gyvenę jų protėviai. Ir net kai semitai ir arijai buvo nustumti toliau, į šiaurę ir vakarus, jie negalėjo traukti į miškingas vakarinės Azijos ir Europos sritis tol, kol javų auginimas šiose mažiau palankiose žemėse juos įgalino išmaitinti savo gyvulius, ypač žiemą. Daugiau negu įtikima, kad javai čia buvo pradėti auginti pirmiausia todėl, kad reikėjo pašaro gyvuliams, ir tik vėliau jų auginimas tapo svarbus žmonių mitybai.

Gausiam arijų ir semitų mėsiško bei pieniško maisto vartojimui ir ypač naudingai jo įtakai į vaikų išsivystymą, gal būt, priskirtinas pranašesnis abiejų šių rasių išsivystymas. Iš tikrųjų, Naujosios Meksikos pueblų indėnai, priversti misti beveik išimtinai augaliniu maistu, turi mažesnes smegenis, negu barbarybės žemutinės pakopos indėnai, daugiau mintą mėsa ir žuvimi. Šiaip ar taip, šioje pakopoje pamažu išnyksta žmogėdystė, išlikdama tik kaip religinis aktas arba, kas čia reiškia beveik tą pat, kaip burtas.

3. *Aukštutinė pakopa.* Ji prasideda nuo geležies rūdos lydymo ir, išradus raidinį raštą bei jį pritaikius žodinei kūrybai užrašinėti, pereina į civilizaciją. Ši pakopa, kuri, kaip jau sakyta, tik rytiniame žemės pusrutulyje buvo savarankiškai išgyventa, gamybos pažangos atžvilgiu yra turtingesnė, negu visos pirmesnės pakopos, paimtos kartu. Jai priklauso didvyrių laikmečio graikai, italų gentys prieš pat Romos įkūrimą, Tacito germanai, vikingų laikmečio normanai.

Pirmiausia mes čia pirmą kartą sutinkame gyvulių traukiamą geležiniu noragu arklą, kurio dėka pasidarė galima stambaus masto žemdirbystė, *laukininkystė,* o tuo pačiu ir praktiškai neribotas tuometinėmis sąlygomis maisto dalykų gausėjimas; po to — miško iškirtimas bei jo pavertimas dirvomis ir pievomis, — tai ir vėl plačiu mastu negalima buvo padaryti be geležinio kirvio ir geležinio kastuvo. O kartu su tuo ėmė sparčiai daugėti ir gyventojai, tirštai apgyvendami nedidelius plotus. Iki laukininkystės būtų turėjusios susidėti visiškai išimtinės sąlygos, kad pusė milijono žmonių būtų davęsi suvienijami vienoje centralizuotoje vadovybėje; tur būt, to niekuomet ir nėra atsitikę.

Didžiausias barbarybės aukštutinės pakopos suklestėjimas iškyla prieš mūsų akis Homero poemose, ypač „Ilijadoje“. Patobulinti geležiniai įrankiai, kalvio dumplės, rankinės girnos, puodžiaus ratas, augalinio aliejaus ir vyno gaminimas, ištobulintas, į meniškąjį amatą pereinąs metalų apdirbimas, ratai ir kovos vežimas, laivų statymas iš rąstų ir lentų, architektūros, kaip meno, pradmens, mūro sienomis apsupti miestai su bokštais ir kuorais, Homero epas ir visa mitologija — štai svarbiausias palikimas, kurį graikai iš barbarybės pasiėmė į civilizaciją. Jeigu palyginsime su tuo Cezario ir net Tacito pateiktą aprašymą germanų, buvusių pradžioje tos pačios kultūrinės pakopos, iš kurios Homero graikai rengėsi pereiti į aukštesnę, tai pamatysime, kokią daugybę laimėjimų gamybos išsivystyme apima aukštutinė barbarybės pakopa.

Žmonijos išsivystymo per laukinę būklę ir barbarybę iki civilizacijos pradmenų vaizdas, kurio metmenis aš čia pateikiau pagal Morganą, yra jau pakankamai gausus naujais ir, o tai dar svarbiau, nenuginčijamais bruožais, nes jie yra paimti betarpiškai iš gamybos. Vis dėlto šis vaizdas pasirodys blankus ir menkas, palyginus su tuo vaizdu, kuris atsiskleis prieš mus mūsų kelionės gale; tik tuomet bus galima pilnutinai nušviesti perėjimą iš barbarybės į civilizaciją ir ryškų jų abiejų priešingumą. Tuo tarpu Morgano periodizaciją tegalime apibendrinti šitaip: laukinė būk-

lė — laikotarpis, kuriame vyrauja gatavų gamtos produktų pasisavinimas; žmogaus sukurti gaminiai yra daugiausia pagalbiniai šio pasisavinimo įrankiai. Barbarybė — laikotarpis, kuriame atsiranda gyvulininkystė ir žemdirbystė, kuriame išmokstama metodų su žmogaus veiklos pagalba padidinti gamtos produktų gamybą. Civilizacija — laikotarpis, kuriame išmokstama toliau apdirbti gamtos produktus, tikrosios pramonės ir meno laikotarpis.

II

ŠEIMA

Morganas, kuris didesnę savo gyvenimo dalį praleido dar ir dabar Niujorko valstijoje tebegyvenančių irokėzų tarpe ir buvo vienos jų genties (senekų genties) įsūnytas, rado pas juos veikiant tokią giminystės sistemą, kuri prieštaravo faktiniams jų šeimos santykiams. Pas juos viešpatavo ta abiejų šalių lengvai išardoma monogamija, kurią Morganas vadina „porine šeima". Todėl tokios santuokinės poros palikuonys buvo visiems žinomi ir visų pripažinti; negalėjo būti abejonės, kas turi būti vadinamas tėvu, motina, sūnumi, dukterimi, broliu, seserimi. Bet faktinis šių pavadinimų vartojimas tam prieštarauja. Irokėzas savo sūnumis ir dukterimis vadina ne tik savo paties vaikus, bet ir savo brolių vaikus, o šie jį vadina tėvu. O savo seserų vaikus jis vadina savo sūnėnais ir dukterėčiomis, o jie jį — dėde. Priešingai, irokėzė, be savo pačios vaikų, savo sūnumis ir dukterimis vadina ir savo seserų vaikus, o šie ją vadina motina. O savo brolių vaikus ji vadina sūnėnais ir dukterėčiomis, o ji pati vadinasi jų teta. Lygiai taip pat brolių vaikai, kaip ir seserų vaikai, tarpusavyje vadinasi broliais ir seserimis. O moteries vaikai ir jos brolio vaikai vienas kitą vadina pusbroliais ir pusseserėmis. Ir tai nėra tik tušti vardai, bet faktiškai viešpataujančių pažiūrų į kraujo giminystės artumą ir tolumą, vienodumą ir nevienodumą išraiškos; šitomis pažiūromis pagrįsta visiškai susiformavusi giminystės sistema, galinti išreikšti kelis šimtus įvairių atskiro individo giminystės santykių. Dar daugiau. Ši sistema visiškai galioja ne tik pas visus Amerikos indėnus (iki šiol nerasta nė vienos išimties), ji beveik nepakitėjusi veikia ir pas pirminius Indijos gyventojus, Dekano dravidų ir Indostano gaurų gentyse. Dar ir šiandien Pietų Indijos tamilų ir Niujorko valstijos senekų-irokėzų giminystės pavadinimai sutampa daugiau kaip dviem šimtams įvairių giminystės santykių pavadinti. Ir šitose Indijos gentyse, kaip ir pas

visus Amerikos indėnus, iš esamos šeimos formos kylantieji giminystės santykiai taip pat prieštarauja giminystės sistemai.

Kaip gi tai išaiškinti? Kadangi giminystė visų laukinių ir barbariškų tautų visuomeninėje santvarkoje vaidina lemiamą vaidmenį, tai negalima vienomis tik frazėmis atsikratyti šia taip plačiai išplitusia sistema. Sistema, visuotinai pripažinta Amerikoje, taip pat egzistuojanti Azijoje visai kitos rasės tautose, dažnai sutinkama daugiau ar mažiau pakitėjusiomis formomis visur Afrikoje ir Australijoje, — tokia sistema turi būti istoriškai išaiškinta, ja negalima atsikratyti žodžiais, kaip tai mėgino padaryti, pavyzdžiui, Mak Lenanas. Pavadinimai: tėvas, vaikas, brolis, sesuo — nėra vien tik garbės vardai, bet pavadinimai, sukelią visiškai apibrėžtas, labai rimtas savitarpio pareigas, kurių visuma sudaro esminę tų tautų visuomeninės santvarkos dalį. Ir išaiškinimas atsirado. Sandvičių (Havajų) salose dar pirmojoje šio šimtmečio pusėje egzistavo tokia šeimos forma, kur buvo lygiai tokie pat tėvai ir motinos, broliai ir seserys, sūnūs ir dukterys, dėdės ir tetos, sūnėnai ir dukterėčios, kokių reikalauja Amerikos ir senovės Indijos giminystės sistema. Bet nuostabu! Giminystės sistema, veikusi Havajų salose, vėl nesutapo su ten faktiškai buvusia šeimos forma. Būtent, ten visi be išimties brolių ir seserų vaikai yra broliai ir seserys, ir jie laikomi bendrais vaikais ne tik jų motinos ir jos seserų arba jų tėvo ir jo brolių, bet ir visų be skirtumo jų gimdytojų brolių ir seserų. Taigi, jeigu Amerikos giminystės sistema taria buvus Amerikoje dabar nebeegzistuojančią primityviškesnę šeimos formą, kurią mes dar tikrai randame Havajų salose, tai, iš antros pusės, Havajų giminystės sistema rodo dar pirmesnę šeimos formą, kurios buvimo mes, tiesa, jau niekur nebegalime įrodyti, bet kuri *turėjo* egzistuoti, nes priešingu atveju nebūtų galėjusi atsirasti atitinkama giminystės sistema. „Šeima, — sako Morganas, — yra aktyvus elementas; ji niekuomet nestovi vietoje, o žengia priekin iš žemesnės formos į aukštesnę pagal tai, kaip visuomenė vystosi iš žemesnės pakopos į aukštesnę. Priešingai, giminystės sistemos yra pasyvios; tik per ilgus laiko tarpus jos užfiksuoja šeimos padarytą pažangą ir radikaliai pasikeičia tik tuomet, kai yra radikaliai pasikeitusi šeima". „Ir lygiai taip pat, — priduria Marksas, — esti su politinėmis, teisinėmis, religinėmis, filosofinėmis sistemomis aplamai". Tuo metu kai šeima gyvuoja toliau, giminystės sistema sustingsta, ir tuo metu kai pastaroji egzistuoja toliau tik iš įpročio, šeima perauga jos rėmus. Bet su tokiu pat tikrumu, su kokiu Kiuvjė iš atrastų prie Paryžiaus atskirų sterblinio gyvulio griaučių kaulų

galėjo padaryti išvadą, kad šie griaučiai priklausė sterbliniam gyvuliui ir kad ten kadaise yra gyvenę išnykusieji sterbliniai gyvuliai, — su tokiu pat tikrumu mes galime iš istoriškai mus pasiekusios giminystės sistemos padaryti išvadą, kad yra egzistavusi ją atitinkanti išnykusi šeimos forma.

Ką tik paminėtos giminystės sistemos ir šeimos formos skiriasi nuo dabar viešpataujančių tuo, kad kiekvienas vaikas turi keletą tėvų ir motinų. Pagal Amerikos giminystės sistemą, kurią atitinka Havajų šeima, brolis ir sesuo negali būti to paties vaiko tėvu ir motina; o Havajų giminystės sistema, priešingai, taria buvus tokią šeimą, kurioje tatai buvo taisyklė. Čia mes susiduriame su eile šeimos formų, tiesiog prieštaraujančių toms, kurios iki šiol paprastai buvo laikomos vienintelėmis tikromis. Tradicinė pažiūra žino tik monogamiją, greta jos vyro daugpatystę ir, pagaliau, moteries daugvyrystę, ir čia, kaip ir pritinka moralizuojančiam filisteriui, nutyli, kad praktika tylomis, bet nesivaržydama peržengia oficialiosios visuomenės nustatytas ribas. Priešingai, pirmykščių laikų istorijos studijavimas parodo mums būklę, kada vyrai gyvena daugpatystėje, o jų žmonos tuo pačiu metu — daugvyrystėje, ir todėl vienų ir antrų vaikai taip pat yra laikomi jų visų bendrais vaikais; būklė, kuri savo ruožtu, prieš galutinai pereidama į monogamiją, išgyvena visą eilę pakitimų. Šie pakitimai yra tokie, kad bendrų santuokinių saitų apimamas ratas, kuris iš pat pradžių buvo labai platus, vis labiau ir labiau siaurėja, kol jis galiausiai virsta tik atskira pora, dominuojančia šiais laikais.

Šituo būdu atvirkštine eile atkurdamas šeimos istoriją, Morganas, sutartinai su dauguma savo kolegų, prieina išvadą, kad egzistavo tokia pirmykštė būklė, kai genties viduje vyravo nesuvaržyti lytiniai santykiai, ir tuo būdu kiekviena moteris priklausydavo kiekvienam vyrui, ir lygiai taip pat kiekvienas vyras — kiekvienai moteriai. Apie tokią pirmykštę būklę buvo kalbama jau nuo praėjusio šimtmečio, bet tik bendromis frazėmis; Bachofenas pirmas, ir tai yra vienas jo didžiųjų nuopelnų, rimtai pažiūrėjo į šį klausimą, ir ieškojo šios būklės pėdsakų istoriniuose ir religiniuose padavimuose. Mes šiandien žinome, kad šie jo atrastieji pėdsakai grąžina mus anaiptol ne į nesureguliuotų lytinių santykių visuomenės pakopą, bet į daug vėlesnę formą, į grupinę santuoką. Ta primityvioji visuomenės pakopa — jei ji tikrai egzistavo — priklauso tiek tolimai epochai, kad vargu ar galima tikėtis rasti tarp socialinių iškasenų, pas atsilikusius išsivystymo atžvilgiu laukinius, *tiesioginių* jos buvimo praeityje

įrodymų. Bachofeno nuopelnas kaip tik ir yra tas, kad jis š klausimo tyrinėjimą iškėlė į pirmą vietą[1].

Neseniai įėjo į madą neigti šitą pradinę žmogaus lytinio g venimo pakopą. Norima apsaugoti žmoniją nuo šios „gėdos". čia remiamasi ne tik jokio tiesioginio įrodymo nebuvimu, bet yp likusios gyvūnijos pavyzdžiu; iš pastarosios Leturno („Santu kos ir šeimos evoliucija", 1888 m.[2]) surinko daugybę fakt parodančių, kad ir čia žemajai išsivystymo pakopai yra b dingi visiškai nesureguliuoti lytiniai santykiai. Tačiau iš vi šitų faktų aš galiu padaryti tik tą išvadą, kad jie žmogaus ir pirmykščių gyvenimo sąlygų atžvilgiu absoliučiai nieko neįrod Stuburinių gyvulių susiporavimai ilgesniam laikui pakankam išaiškinami fiziologinėmis priežastimis: pavyzdžiui, pas pauk čius tuo, kad patelei reikalinga pagalba perėjimo metu; p paukščius pasitaikantieji griežtos monogamijos pavyzdžiai niel neįrodo žmonių atžvilgiu, nes juk žmonės ne iš paukščių ki Ir jeigu griežta monogamija yra visų dorybių viršūnė, tai p menybės palmė priklauso kaspinuočiui, kuris kiekviename iš sa 50—200 proglotidų, arba kūno narelių, turi visą moterišką vyrišką lyties aparatą ir visą savo gyvenimą praleidžia pats savimi besikergdamas kiekviename iš šių narelių. O jeigu m apsiribosime žinduoliais, tai rasime čia visas lytinio gyvenim formas: nesureguliuotus lytinius santykius, kažką panašaus į gr pinę santuoką, daugpatystę, monogamiją; trūksta tik daugvyry tės, kurią galėjo sukurti tiktai žmonės. Net mūsų artimiausi g minaičiai, keturrankiai, duoda mums visas galimas patinų patelių susigrupavimo variacijas; o jeigu mes dar labiau susia rinsime ribas ir imsime tik keturias žmogines beždžiones, t Leturno galės mums tik atsakyti, kad pas jas sutinkama čia mon gamija, čia poligamija[3], tuo tarpu kai Sosiuras, pasak Žiro-Telon

[1] Pavadindamas šią pirmykštę būklę *heterizmu,* Bachofenas parodė, ki mažai jis tesuprato, ką būtent jis atrado arba, tikriau, atspėjo. Heterizr graikai vadino, kai jie šį žodį pradėjo vartoti, nevedusių arba monogan joje gyvenančių vyrų santykiavimą su netekėjusiomis moterimis; tai v suomet numato buvus tam tikrą santuokos formą, už kurios ribų vyks šis santykiavimas, ir apima prostituciją, bent jau kaip galimybę. Ki prasme šis žodis niekuomet nebuvo vartojamas, šita prasme ir aš jį va toju kartu su Morganu. Labai reikšmingi Bachofeno atradimai visur neįtikėtinumo sumistifikuojami jo prasimanymo, kad istoriškai susidarius santykių tarp vyro ir moteries šaltiniu visuomet buvę atitinkami religini žmonių vaizdiniai, o ne realios jų gyvenimo sąlygos. *(Engelso pastaba.*

[2] *Letourneau Ch.,* L'évolution du mariage et de la famille. Paris, 188 *Red.*

[3] *Poligamija* (iš graikų žodžių poli — daug ir gamos — santuoka) pažodžiui daugsantuokystė. Paprastai reiškia daugpatystę. *Red.*

teigia, kad jos esančios monogamiškos. Taip pat ir Vestermarko („Žmogaus santuokos istorija", Londonas, 1891 m.[1]) pateikti naujesnieji teigimai apie žmoginių beždžionių monogamiją toli gražu dar nėra įrodymai. Žodžiu, duomenys yra tokie, kad sąžiningasis Leturno prisipažįsta: „Beje, pas žinduolius visiškai nėra griežto atitikimo tarp protinio išsivystymo laipsnio ir lytinio santykiavimo formos". O Espinas („Apie gyvulių visuomenes", 1877 m.[2]) tiesiai sako: „Banda yra aukščiausia socialinė grupė, kurią mes galime stebėti pas gyvulius. Ji susideda, *matyti,* iš šeimų, bet jau iš pat pradžios tarp *šeimos ir bandos yra antagonizmas,* jos vystosi atvirkštiniu santykiu".

Kaip jau matyti iš to, kas aukščiau pasakyta, apie šeimines ir kitokias visuomenines žmoginių beždžionių grupes mes bemaž nieko tikra nežinome. Duomenys šiuo klausimu tiesiog prieštarauja vieni kitiems. Tai ir nenuostabu. Kaip prieštaringi, kaip labai yra reikalingi kritiško patikrinimo ir atsijojimo dargi tie duomenys, kuriuos mes turime apie laukines žmonių gentis! O beždžionių visuomenes dar kur kas sunkiau stebėti, negu žmonių visuomenes. Taigi, tuo tarpu turime atmesti bet kurią išvadą, paremtą tokiais absoliučiai nepatikimais pranešimais.

Priešingai, pacituotasis Espino teiginys suteikia mums pastovesnį atsparos tašką. Banda ir šeima pas aukštesniuosius gyvulius ne papildo viena kitą, bet yra priešingos viena kitai. Espinas labai gražiai parodo, kaip patinų pavyduliavimas rujos metu susilpnina bet kokį visuomeninį bandos gyvenimą ar laikinai jį suardo. „Ten, kur šeima glaudi, bandos susidaro tik kaip retos išimtys. Priešingai, ten, kur viešpatauja laisvi lytiniai santykiai arba poligamija, banda susidaro beveik savaime... Kad galėtų atsirasti banda, šeimos ryšiai turi susilpnėti ir individas turi vėl tapti laisvas. Todėl taip retai terandame organizuotus būrius pas paukščius... Priešingai, pas žinduolius randame iki tam tikro laipsnio organizuotas visuomenes kaip tik todėl, kad čia individo nenustelbia šeima... Taigi, bandos bendrumo jausmui, jai atsirandant, negali būti didesnio priešo, kaip šeimos bendrumo jausmas. Sakysime stačiai: jeigu išsivystė aukštesnė už šeimą visuomeninė forma, tai tat galėjo atsitikti tik dėl to, kad ji apėmė tas šeimas, kurios buvo iš pagrindų pakitusios, tačiau tai nereiškia, kad šitos šeimos kaip tik dėl to vėliau nerastų galimybės iš naujo susikurti nepalyginamai palankesnėmis

---

1 *Westermarck E. A.,* The history of human marriage. London, 1891. *Red.*
2 *Espinas A.,* Des sociétés animales. Étude de psychologie comparée. Paris, 1877. *Red.*

sąlygomis“ (Espinas, I sk.; cituota iš Žiro-Telono: „Santuokos ir šeimos kilmė“, 1884 m.[1], 518—520 psl.).

Iš čia matyti, kad gyvulių visuomenės nors ir turi tam tikrą vertę išvadai apie žmonių visuomenes padaryti, bet — tik neigiamą vertę. Pas aukštesniuosius stuburinius gyvulius, kiek mes žinome, yra tik dvi šeimos formos: daugpatystė ir gyvenimas atskiromis poromis; abiem atvejais leidžiamas tik *vienas* suaugęs patinas, tik *vienas* vyras. Patino pavyduliavimas, tuo pačiu metu jungdamas ir apribodamas gyvulių šeimą, priešpastato ją bandai; banda, aukštesnė bendro gyvenimo forma, vienais atvejais tampa negalima, kitais susilpnėja arba rujos metu iškrinka, o geriausiu atveju patinų pavyduliavimas stabdo jos tolesnį vystymąsi. Šito vieno pakanka įrodyti, kad gyvulių šeima ir pirmykštė žmonių visuomenė yra nesuderinami dalykai; kad iš gyvulių būklės iškilę pirmykščiai žmonės arba visiškai jokios šeimos nepažino, arba, daugiausia, pažino tokią, kokios pas gyvulius nepasitaiko. Toks beginklis gyvulys, kaip besiformuojąs žmogus, galėjo nedideliu skaičiumi šiaip taip išlikti ir būdamas izoliuotas, kai aukščiausią bendro gyvenimo formą sudaro atskira pora, kaip, besiremiančio medžiotojų pasakojimais Vestermarko nuomone, gyvena gorilos ir šimpanzės. Bet išsivystyti iš gyvulių būklės, įvykdyti didžiausiai pažangai, kokia tik žinoma gamtoje, reikėjo dar vieno elemento: nepakankamą atskiro individo pajėgumą gintis reikėjo pakeisti bandos jungtine jėga ir kolektyviniu veikimu. Perėjimas į žmogaus būklę iš tų sąlygų, kuriose dabartiniu metu gyvena žmoginės beždžionės, būtų tiesiog neišaiškinamas; šios beždžionės veikiau daro įspūdį nukrypusių šalutinių linijų, kurios pasmerktos palaipsniui išmirti ir, šiaip ar taip, yra smukimo padėtyje. To vieno pakanka atsisakyti išvesti bet kurią paralelę tarp jų ir pirmykščių žmonių šeimos formų. O suaugusių patinų abipusiškas toleravimas, pavyduliavimo nebuvimas buvo pirmoji sąlyga susidaryti tokioms didelėms ir ilgalaikėms grupėms, kuriose tik ir tegalėjo įvykti gyvulio pavirtimas žmogumi. Ir iš tikrųjų, ką gi mes randame kaip seniausią, primityviškiausią šeimos formą, kurios buvimą istorijoje galime neginčijamai įrodyti ir kurią dar ir šiandien šen bei ten galime tyrinėti? Grupinę santuoką, tokią santuokos formą, kai ištisos vyrų grupės ir ištisos moterų grupės savitarpyje abipusiškai vieni antriems priklauso ir kai pavyduliavimui belieka labai maža vietos. Ir toliau, vėlesnėje vystymosi

[1] *Giraud-Teulon A.,* Les origines du mariage et de la famille. Genève, 1884. *Red.*

pakopoje randame atmetančią kitas formas daugvyrystės formą, kuri dar smarkiau griauna visus pavyduliavimo jausmus ir kuri todėl nežinoma gyvuliams. Bet mums žinomos grupinės santuokos formos yra lydimos taip savotiškai painių aplinkybių, kad jos būtinai nukreipia mus į ankstesnes, paprastesnes lytinio bendravimo formas, o kartu su tuo galų gale — į nesureguliuotų santykių laikotarpį, kuris atitinka perėjimą iš gyvuliškosios būklės į žmogiškąją; todėl tad rėmimasis gyvulių santuokomis kaip tik vėl grąžina mus į tą patį tašką, nuo kurio jis turėjo mus galutinai nuvesti.

Nes ką gi tai reiškia: nesureguliuoti lytiniai santykiai? Tai reiškia, kad mūsų arba kurio nors senesniojo laikmečio draudžiamieji apribojimai tuomet neveikė. Mes jau matėme, kaip griuvo pavyduliavimu pagrįsti apribojimai. Jeigu jau kas yra tvirtai nustatyta, tai tas, kad pavyduliavimas — palyginti vėlai išsivystęs jausmas. Tą patį galima pasakyti ir apie kraujomaišos supratimą. Ne tik brolis ir sesuo seniau būdavo vyru ir žmona, bet ir lytiniai santykiai tarp tėvų ir vaikų dar ir šiandien leidžiami daugelyje tautų. Bankroftas („Šiaurės Amerikos Ramiojo vandenyno pakrančių čiabuvių gentys", 1875 m., I t.[1]) paliudija tokių santykių buvimą pas kavijatus prie Beringo sąsiaurio, pas kadijakus prie Aliaskos, pas tinius britų Šiaurės Amerikos vidurinėje dalyje; Leturno pateikia santrauką tokių pat faktų pas indėnus-čipevėjus, pas kukusus Čilėje, pas karaibus, karėnus Indokinijoje; mes jau neminime senovės graikų ir romėnų pasakojimų apie partus, persus, skitus, hunus ir t. t. Kol kraujomaiša nebuvo išrasta (o ji *yra* išradimas, ir labai vertingas), lytiniai santykiai tarp tėvų ir vaikų negalėjo būti labiau atstumią, negu lytiniai santykiai tarp asmenų, priklausančių skirtingoms kartoms, o tai juk dar ir šiandien pasitaiko net filisteriškiausiose šalyse ir nesukelia didelio siaubo; dargi senos daugiau kaip šešiasdešimties metų „merginos", jeigu jos pakankamai turtingos, kartais išteka už jaunų vyrų, turinčių apie trisdešimt metų. Atmetę nuo mums žinomų pačių pirmykščių šeimos formų susijusias su jomis kraujomaišos sąvokas, kurios visiškai skiriasi nuo mūsiškių ir dažnai joms tiesiog prieštarauja, gauname tokią lytinio santykiavimo formą, kurią tegalima pavadinti tik nesureguliuota. Nesureguliuota tiek, kiek dar nebuvo apribojimų, kuriuos vėliau įvedė papročiai. Bet iš to anaiptol neišplaukia kasdieninėje praktikoje

[1] *Bancroft H. H.*, The native races of the pacific states of North America. Vol. I—V. New York, 1875—1876. *Red.*

netvarkingų santykių neišvengiamumas. Atskirų porų susidėjimas tam tikram laikui, dargi grupinėje santuokoje sudarąs dabar daugumą atvejų, jokiu būdu nėra negalimas. Ir jeigu Vestermarkas, naujausias iš tyrinėtojų, neigusių tokią pirmykštę būklę, santuoka vadina kiekvieną būklę, kai abi lytys gyvena poroje iki vaiko gimimo, tai reikia pasakyti, kad šios rūšies santuoka visiškai galėjo egzistuoti esant nesureguliuotiems santykiams, anaiptol neprieštaraudama šitam nesureguliuotumui, t. y. papročių įvestų lytinio bendravimo apribojimų nebuvimui. Tiesa, Vestermarkas vadovaujasi požiūriu, kad „nesureguliuotumas apima individualinių polinkių nuslopinimą", ir tuo būdu „jo gryniausia forma yra prostitucija". O man, priešingai, atrodo, kad visiškai negalima suprasti pirmykščių sąlygų tol, kol į jas žiūrima pro prostitucijos namų akinius. Prie šio klausimo mes grįšime, nagrinėdami grupinę santuoką.

Pagal Morganą iš šios pirmykštės nesureguliuotų santykių būklės, tur būt, labai anksti išsivystė:

1. *Kraujo giminystės šeima* — pirmoji šeimos pakopa. Čia santuokinės grupės skirstomos pagal kartas: visi seneliai ir senelės šeimos ribose yra vienas kitam vyrai ir žmonos, lygiai kaip ir jų vaikai, t. y. tėvai ir motinos; tuo pat būdu ir šiųjų vaikai sudaro trečiąjį bendrųjų sutuoktinių ratą, o pastarųjų vaikai, pirmųjų provaikaičiai, — ketvirtąjį. Taigi, šitoje šeimos formoje savitarpinių santuokinių teisių ir pareigų (kalbant šiuolaikine kalba) nėra tik tarp protėvių ir palikuonių, tarp tėvų ir vaikų. Broliai ir seserys, pirmojo, antrojo ir tolesniųjų laipsnių pusbroliai ir pusseserės yra visi tarpusavyje broliai ir seserys ir *kaip tik todėl* visi vienas kitam vyrai ir žmonos. Brolio ir sesers giminystės santykis šioje šeimos pakopoje apima savitarpinį lytinį santykiavimą kaip savaime suprantamą dalyką [1]. Tipiškas tokios

---

[1] Viename laiške, parašytame 1882 metų pavasarį, Marksas aštriausiais žodžiais atsiliepia apie visišką pirmykščių laikų sudarkymą Vagnerio „Nibelungų" tekste. „Ar kuomet nors girdėta, kad brolis apkabintų seserį kaip žmoną?" Šitiems Vagnerio „gašlumo dievams", kurie savo meilės nuotykiams visiškai šiuolaikiniu būdu suteikia didesnį pikantiškumą trupučiu kraujomaišos, Marksas atsako: „Pirmykščiais laikais sesuo *buvo* žmona, *ir tai buvo dora". (Engelso pastaba.)*

Vienas Vagnerio bičiulis ir gerbėjas prancūzas nesutinka su šia pastaba ir pastebi, kad jau senesniojoje „Edoje", kuria Vagneris rėmėsi, „Egisdrekoje", Lokis prikiša Fréjai: „Dievų akivaizdoje apkabinai tu savo brolį". Taigi, jau tuomet brolio ir sesers santuoka buvusi uždrausta. Bet „Egisdreka" išreiškia tuos laikus, kai tikėjimas senaisiais mitais buvo visiškai išnykęs; ji yra grynai lukianiška satyra prieš dievus. Jeigu Lokis,

šeimos pavyzdys būtų vienos poros palikuonys, kurių kiekvienos vėlesnės kartos visi palikuonys vėl yra tarpusavyje broliai ir seserys ir kaip tik todėl vienas kitam vyrai ir žmonos. Kraujo giminystės šeima išmirė. Net labiausiai laukinėse tautose, apie kurias pasakoja istorija, negalima rasti nė vieno neginčijamo jos pavyzdžio. Bet kad tokia šeima *turėjo* egzistuoti, mus verčia pripažinti Havajų giminystės sistema, dar ir dabar tebeveikianti visoje Polinezijoje ir išreiškianti tokius giminystės laipsnius, kurie tegali atsirasti tik esant šiai šeimos formai; tai pripažinti verčia mus visas tolesnis šeimos vystymasis, kuris suponuoja tą formą, kaip būtiną pradinę pakopą.

2. *Punaluajinė šeima.* Jeigu pirmąjį šeimos organizacijos žingsnį priekin sudarė tėvų su vaikais tarpusavio lytinio santykiavimo panaikinimas, tai antras žingsnis priekin buvo lytinio brolių santykiavimo su seserimis panaikinimas. Šis žingsnis priekin, dėl didesnės dalyvių amžiaus lygybės, buvo nepalyginamai svarbesnis, bet taip pat ir sunkesnis, negu pirmasis. Jis įvyko palaipsniui, prasidėjęs, tur būt, tuo, kad buvo panaikintas tikrųjų brolių lytinis santykiavimas su tikrosiomis seserimis (t. y. iš motinos pusės), iš pradžių atskirais atvejais, o paskui palaipsniui tapdamas taisykle (Havajų salose būdavo išimčių dar šiame šimtmetyje) ir pasibaigdamas santuokos uždraudimu net šalutinėse linijose, t. y., mūsiškai tariant, tarp brolių ir seserų vaikų, vaikaičių ir provaikaičių; jis yra, Morgano nuomone, „puiki iliustracija to, kaip veikia natūralinės atrankos principas“. Nėra abejonės, kad gentys, kuriose šis pasiekimas apribojo kraujomaišą, turėjo vystytis greičiau ir pilnutiniau, negu tos, kuriose santuoka tarp brolių ir seserų liko kaip taisyklė ir prievolė. O kaip stipriai pasireiškė šio pasiekimo įtaka, įrodo tiesiog iš jo kilusi ir pradinį tikslą toli pralenkianti *giminės* institucija, giminės,

---

kaip Mefistofelis, ten daro Frėjai tokį priekaištą, tai tas veikiau byloja prieš Vagnerį. O ir Lokis keliomis eilutėmis toliau sako Nijordui: „Su savo seserimi pagimdei tu (tokį) sūnų“ (vidh systur thinni gaztu slikan mög). Nijordas, tiesa, ne asas, bet vanas, ir Inglingos sagoje jis sako, kad brolių santuokos su seserimis esančios įprastos tarp vanų, bet to nesą pas asus. Tai galėtų reikšti, kad vanai senesni dievai, negu asai. Šiaip ar taip, Nijordas gyvena tarp asų, kaip tarp sau lygių, ir todėl „Egisdreka“ greičiau įrodo tai, kad norvegų sagų apie dievus atsiradimo metu brolių su seserimis santuokos, bent jau tarp dievų, dar nesukeldavo jokio pasibaisėjimo. O norint Vagnerį pateisinti, gal būt, verčiau reikėtų vietoje „Edos“ remtis Gėte, kuris savo baladėje apie dievą ir bajaderę daro panašią klaidą dėl moterų prievolės atsiduoti religiniais sumetimais šventyklose, šį paprotį per daug priartindamas prie šiuolaikinės prostitucijos. *(Engelso pastaba ketvirtajame leidime.)*

kuri sudaro daugumos, jei ne visų, barbariškų žemės tautų visuomeninės santvarkos pagrindą ir iš kurios mes Graikijoje ir Romoje pereiname tiesiog į civilizaciją.

Kiekviena pirmykštė šeima turėjo vėliausia po kelių kartų suskilti. Pirmykštis komunistinis bendras namų ūkis, kuris be jokių išimčių viešpatauja dar ilgai ir barbarybės vidurinėje pakopoje, sąlygojo maksimalinį šeiminės bendruomenės dydį, kintantį priklausomai nuo sąlygų, bet pakankamai apibrėžtą tam tikroje vietovėje. Bet kai tik atsirado supratimas apie lytinių santykių tarp vienos motinos vaikų neleistinumą, tatai turėjo atsiliepti tokių senųjų namų bendruomenių (Hausgemeinden) skilimo ir naujųjų steigimosi eigai (šios bendruomenės nebūtinai besutapdavo su šeimine grupe). Eilė arba kelios eilės seserų tapdavo vienos bendruomenės branduoliu, o jų tikrieji broliai — kitos. Tokiu ar panašiu būdu iš kraujo giminystės šeimos kilo šeimos forma, Morgano pavadinta punaluajine šeima. Pagal Havajų paprotį tam tikras tikrųjų ar tolesniųjų laipsnių seserų (t. y. pirmojo, antrojo ar tolesniojo laipsnio pusseserių) skaičius buvo bendromis žmonomis savo bendrų vyrų, iš kurių tarpo betgi būdavo išskiriami jų broliai; šie vyrai tarpusavyje jau vadinosi nebe broliais, nes jiems ir nebereikėjo jais būti, o „punalua", t. y. intymiu draugu, atseit „associé". Lygiai taip pat eilė tikrųjų ar tolesniųjų laipsnių brolių turėjo bendroje santuokoje tam tikrą skaičių žmonų, bet tik *ne* savo seserų, ir šios moterys tarpusavyje vadinosi „punalua". Štai klasikinė šeimos santvarkos forma (Familienformation), kuri vėliau išgyveno eilę variacijų ir kurios svarbiausias būdingas bruožas buvo abipusiškas vyrų ir žmonų bendrumas tam tikro šeiminio rato ribose, iš kurio betgi buvo išskirti žmonų broliai, iš pradžių tikrieji, o vėliau ir tolesniųjų giminystės laipsnių, o iš antros pusės, taip pat buvo išskirtos ir vyrų seserys.

Ši šeimos forma ir atvaizduoja mums visiškai tiksliai tuos giminystės laipsnius, kuriuos išreiškia amerikinė sistema. Mano motinos seserų vaikai dar vis tebėra ir jos vaikai, kaip ir mano tėvo brolių vaikai yra ir jo vaikai, ir jie visi yra mano broliai ir seserys; bet mano motinos brolių vaikai dabar yra jos sūnėnai ir dukterėčios, mano tėvo seserų vaikai yra jo sūnėnai ir dukterėčios, ir jie visi yra mano pusbroliai ir pusseserės. Iš tikrųjų, tuo metu kai mano motinos seserų vyrai vis dar tebėra ir jos vyrai, kaip mano tėvo brolių žmonos tebėra ir jo žmonos, — teisiškai, jeigu ne visuomet faktiškai, — tai, kad visuomenė smerkė lytinius santykius tarp brolių ir seserų, padalijo iki šiol be skirtumo broliais ir seserimis laikytuosius brolių ir seserų vaikus į

dvi klases: vieni lieka kaip buvę tarpusavyje (tolesniųjų giminystės laipsnių) broliai ir seserys, kiti — vienu atveju brolio vaikai, antru atveju sesers vaikai — *nebegali* būti broliais ir seserimis, nebegali turėti bendrų tėvų — nei bendro tėvo, nei bendros motinos, nei abiejų kartu; ir todėl čia pirmą kartą tampa reikalinga sūnėnų ir dukterėčių, pusbrolių ir pusseserių klasė, kuri pirmesnėje šeimos santvarkoje būtų buvusi beprasmė. Amerikinė giminystės sistema, kuri atrodo visiška nesąmonė kiekvienoje šeimos formoje, besiremiančioje kurios nors rūšies monogamija, remiantis punaluajine šeima, yra racionaliai iki smulkiausių detalių išaiškinama ir natūraliai pagrindžiama. Kiek plačiai buvo išplitusi ši giminystės sistema, mažiausiai tiek pat plačiai turėjo egzistuoti ir punaluajinė šeima ar kokia nors į ją panaši šeimos forma.

Apie šią šeimos formą, kurios tikras egzistavimas Havajų salose įrodytas, mes, gal būt, būtume gavę duomenų visoje Polinezijoje, jeigu maldingieji misionieriai, kaip šventojo atminimo ispanų vienuoliai Amerikoje, būtų įstengę tokiuose antikrikščioniškuose santykiuose įžiūrėti ką nors daugiau, negu paprastą „šlykštybę"[1]. Kai Cezaris pasakoja mums apie britus, kurie tuo metu tebebuvo vidurinėje barbarybės pakopoje, kad „pas juos kas dešimt ar dvylika vyrų turi bendras žmonas, ir dažniausiai broliai su broliais ir tėvai su vaikais", — tai tas geriausiai išaiškinama kaip grupinė santuoka. Barbarybės laikų motinos neturi po dešimt-dvylika sūnų, pakankamai suaugusių, kad jie galėtų turėti bendras žmonas, bet amerikinė giminystės sistema, kuri atitinka punaluajinę šeimą, duoda daug brolių, nes visi kiekvieno vyro artimųjų ir tolimųjų laipsnių pusbroliai yra jo broliai. Kalbėdamas apie „tėvus su vaikais", Cezaris, matyti, apsiriko; tiesa, esant šiai sistemai nebuvo absoliučiai negalimas dalykas, kad tėvas ir sūnus arba motina ir duktė būtų toje pačioje santuokinėje grupėje, bet užtat negalėjo joje būti tėvas ir duktė arba motina ir sūnus. Lygiai taip pat ši ar į ją panaši grupinės santuokos forma lengviausiai išaiškina Herodoto ir kitų senovės rašytojų pranešimus apie žmonų bendrumą laukinėse ir barbariškose tautose. Tat liečia ir tai, ką pasakoja Uatsonas ir Kėjus

[1] Netvarkingų lytinių santykių pėdsakai, kuriuos tariasi atradęs Bachofenas, jo vadinamasis „Sumpfzeugung", „vaikų gimdymas pelkėse" atveda — ir tuo dabar nebegalima abejoti — į grupinę santuoką. „Jeigu Bachofenas šitas punaluajines santuokas laiko „neteisėtomis", tai to laikotarpio žmogus daugumą dabartinių santuokų tarp artimųjų ir tolimųjų giminių iš tėvo ar motinos pusės laikytų kraujomaiša, būtent, santuokomis tarp kraujo brolių ir seserų" (Marksas). *(Engelso pastaba.)*

(„Indijos gyventojai“[1]) apie tikurus Audoje (į šiaurę nuo Gango): „Jie gyvena bendrai (t. y. lytiniu atžvilgiu), beveik be jokio skirtumo, didelėmis bendruomenėmis, ir jeigu du iš jų laikomi vyru ir žmona, tai šis santuokinis ryšys tėra tik nominalinis“.

Betarpiškai iš punaluajinės šeimos, atrodo, didelėje daugumoje atvejų atsirado *giminės* institucija. Tiesa, jos išeities tašku taip pat galėjo būti ir australinė klasių sistema[2]: australiečiai turi gimines, bet dar neturi punaluajinės šeimos, o turi grubesnę grupinės santuokos formą.

Visose grupinės šeimos formose nežinoma, kas yra vaiko tėvas, bet yra žinoma, kas jo motina. Jeigu ji *visus* bendrosios šeimos vaikus ir vadina savo vaikais ir turi jų atžvilgiu motinos pareigas, tai vis dėlto ji išskiria savo tikruosius vaikus iš kitų tarpo. Taigi aišku, kad jei egzistuoja grupinė santuoka, kilmė gali būti įrodoma tik iš *motinos* pusės, taigi, pripažįstama tik *moteriškoji linija*. Taip iš tikrųjų esti visose laukinėse ir žemesnėje barbarybės pakopoje esančiose tautose; ir tai, kad Bachofenas pirmasis šitai atrado, yra antras didelis jo nuopelnas. Šitą kilmės pripažinimą išimtinai pagal motiną ir iš to ilgainiui atsiradusius paveldėjimo santykius jis vadina motinine teise; aš palieku šį vardą dėl jo trumpumo, bet jis yra nevykęs, nes šitoje visuomenės išsivystymo pakopoje dar negalima kalbėti apie teisę juridine prasme.

Jeigu mes dabar paimsime iš punaluajinės šeimos vieną jos abiejų tipiškųjų grupių, būtent, tikrųjų ir tolesniųjų giminystės laipsnių (t. y. iš tikrųjų seserų kilusių pirmosios, antrosios ir tolesniųjų kartų) seserų grupę kartu su jų vaikais ir jų tikraisiais bei tolesniųjų giminystės laipsnių broliais iš motinos pusės (kurie pagal mūsų prielaidą *nėra* jų vyrai), tai gausime kaip tik tų asmenų ratą, kurie vėliau pasirodo kaip giminės nariai, pirminę šios institucijos forma. Jie visi turi vieną bendrą promotę; dėl savo kilimo iš jos visos kiekvienos kartos palikuonės yra seserys. Bet šių seserų vyrai nebegali jau būti jų broliais, taigi, negali būti kilę iš šios promotės, taigi, nepriklauso šiai kraujo giminystės grupei, vėlesniajai giminei; tačiau jų vaikai priklauso šiai grupei, nes lemiamą vaidmenį vaidina tik kilmė iš motinos pusės, nes tik motina tikrai žinoma. Kai tik buvo uždraustas lytinis santykiavimas tarp visų brolių ir seserų, taip pat tarp šalutinių linijų toliausiųjų giminaičių iš motinos pusės, aukščiau minėtoji grupė

[1] *Watson J. F.* and *Kaye J. W.*, People of India. Vol. I—VI. London, 1868—1872. *Red.*

[2] Čia ir žemiau kalbama apie dideles Australijos čiabuvių santuokines grupes. *Red.*

pavirto gimine, t. y. susiformavo kaip tvirtas ratas moteriškosios linijos kraujo giminaičių, kurie negali tarpusavyje tuoktis, — ratas, kurį nuo to laiko vis labiau ir labiau stiprina kitos bendros visuomeninio ir religinio pobūdžio institucijos ir kuris skiriasi nuo kitų tos pačios genties giminių. Apie tai išsamiau bus kalbama paskui. Bet jeigu mes randame, kad giminė ne tik neišvengiamai, bet net ir savaime suprantamai išsivysto iš punaluajinės šeimos, tai yra pagrindo pripažinti, kad ši šeimos forma praeityje beveik neabejotinai egzistavo visose tautose, kuriose galima įrodyti buvus giminines institucijas, t. y. beveik visose barbariškosiose ir kultūringosiose tautose.

Kai Morganas rašė savo knygą, mūsų žinios apie grupinę santuoką buvo dar labai ribotos. Buvo šis tas žinoma apie klasėmis susiorganizavusių australiečių grupines santuokas ir, greta to, Morganas jau 1871 m. buvo paskelbęs jį pasiekusias žinias apie Havajų punaluajinę šeimą. Punaluajinė šeima, iš vienos pusės, visiškai išaiškino pas Amerikos indėnus viešpataujančią giminystės sistemą, kuri Morganui buvo visų jo tyrinėjimų išeities taškas; iš antros pusės, ji sudarė paruoštą išeities tašką, iš kurio buvo galima išvesti motinine teise pagrįstą giminę; pagaliau ji reiškė daug aukštesnę išsivystymo pakopą, negu australiečių klasės. Todėl aišku, kad Morganas suprato ją kaip išsivystymo pakopą, būtinai einančią pirm porinės santuokos, ir tarė ją buvus visuotinai išplitusią pirmesniais laikais. Nuo to laiko mes susipažinome su visa eile kitų grupinės santuokos formų ir dabar žinome, kad čia Morganas per toli nuėjo. Vis dėlto jis turėjo laimės susidurti savo punaluajinėje šeimoje su aukščiausia, klasikine grupinės santuokos forma, kaip tik su ta forma, kuria remiantis paprasčiausiai išaiškinamas perėjimas į aukštesnę formą.

Už esmingiausią mūsų žinių apie grupinę santuoką praturtinimą mes turime būti dėkingi anglų misionieriui Lorimerui Faisonui, kuris ilgus metus studijavo šią šeimos formą jos klasikinėje dirvoje — Australijoje. Žemiausią išsivystymo pakopą jis rado pas Australijos negrus Maunt Gambiro rajone, Pietų Australijoje. Čia visa gentis yra suskirstyta į dvi dideles klases: krokius ir kumitus. Lytiniai santykiai kiekvienos šių klasių viduje griežtai uždrausti; priešingai, kiekvienas vienos klasės vyras yra įgimtas antros klasės kiekvienos moteries vyras, o ši yra įgimta jo žmona. Ne atskiri individai, o ištisos grupės yra viena su kita susituokusios, klasė su klase. Ir reikia pastebėti, kad čia nei amžiaus skirtumas, nei artima kraujo giminystė lytiniams santykiams nesudaro jokios kliūties, išskyrus tą, kurią sukėlė susiskaldymas į

dvi egzogamines klases. Kiekvienam krokiui kiekviena kumitė moteris teisėtai yra jo žmona; bet kadangi jo paties duktė, kaip kumitės duktė, pagal motininę teisę taip pat yra kumitė, tai ji tuo pačiu yra kiekvieno krokio, taigi, ir savo pačios tėvo, įgimta žmona. Bent jau tokia klasių organizacija, kokią mes pažįstame, nedaro tam kliūčių. Taigi, arba ši organizacija atsirado tuo metu, kai, nepaisant viso migloto siekimo apriboti kraujomaišą, dar nieko ypatingai baisaus nebuvo randama tėvų lytiniame santykiavime su vaikais, — ir tuo atveju klasių sistema atsirado betarpiškai iš nesureguliuotų lytinių santykių būklės, — arba tėvų lytinis santykiavimas su vaikais šių santuokinių klasių atsiradimo metu jau buvo papročio uždraustas, ir tuo atveju dabartinė būklė rodo prieš tai buvus kraujo giminystės šeimą ir yra pirmas žingsnis jai nugalėti. Pastarasis atvejas yra labiau įtikimas. Kiek man žinoma, tėvų lytinio santykiavimo su vaikais pavyzdžių iš Australijos neminima, o vėlesnė egzogamijos forma, motinine teise pagrįsta giminė, kaip taisyklė, taip pat tylomis suponuoja tokio santykiavimo uždraudimą, kaip kažką jau egzistavusio giminės atsiradimo metu.

Dviejų klasių sistema randama, be Maunt Gambiro rajono Pietų Australijoje, taip pat prie Darlingo upės toliau į rytus ir šiaurės rytuose Kuinslende, taigi, ji yra plačiai išplitusi. Ji neleidžia tik santuokų tarp brolių ir seserų, tarp brolių vaikų ir tarp seserų vaikų iš motinos pusės, nes šie priklauso tai pačiai klasei; priešingai, sesers ir brolio vaikai gali tuoktis tarpusavyje. Tolesnį žingsnį kraujomaišai sukliudyti randame pas kamilarojus prie Darlingo upės Naujajame Pietų Uelse, kur abi pirminės klasės yra suskilusios į keturias, ir kiekviena iš šių keturių klasių visa ištisai taip pat yra susituokusi su viena kuria kita klase. Pirmosios dvi klasės yra viena antrai įgimti sutuoktiniai; priklausomai nuo to, ar motina priklauso pirmajai ar antrajai klasei, jos vaikai patenka į trečiąją ar ketvirtąją klasę; pastarųjų abiejų, taip pat viena su kita susituokiančiųjų klasių vaikai vėl priklauso pirmajai ir antrajai klasei. Tuo būdu viena karta visuomet priklauso pirmajai ir antrajai klasei, sekanti karta — trečiajai ir ketvirtajai, po to sekanti — vėl pirmajai ir antrajai. Sutinkamai su tuo brolio ir sesers (iš motinos pusės) vaikai negali būti vienas kito vyru ir žmona, bet užtat jais gali būti brolio ir sesers vaikaičiai. Šią savotiškai sudėtingą tvarką dar labiau sukomplikuoja — šiaip ar taip, vėlesnis — įsiterpimas į ją motinine teise pagrįstos gimines, tačiau mes čia to negalime plačiau nagrinėti. Tuo būdu mes matome, kad siekimas sukliudyti kraujomaišą vis iš

naujo pasireiškia, tačiau visiškai instinktyviai, gaivališkai, be aiškaus tikslo supratimo.

Grupinė santuoka, kuri čia, Australijoje, yra dar klasių santuoka, masinė ištisos, dažnai išsisklaidžiusių po visą kontinentą vyrų klasės santuoka su lygiai taip pat plačiai išsklidusia moterų klase, — šita grupinė santuoka iš arti įsižiūrėjus anaiptol neatrodo taip baisi, kaip ją vaizduojasi prie prostitucijos pripratusi filisterių fantazija. Priešingai, praėjo daug metų, kol buvo tik pradėta spėlioti apie jos egzistavimą, o visai neseniai vėl imta ją ginčyti. Paviršutiniškam stebėtojui ji atrodo nepatvaria monogamine santuoka, o kai kuriais atvejais daugpatyste su praktikuojama kartkartėmis neištikimybe. Reikia paskirti ištisus metus, kaip tai padarė Faisonas ir Hauitas, norint atrasti įstatymą, reguliuojantį šituos santuokinius santykius, kuriuose paprastas europietis yra linkęs matyti kažką panašaus į tai, kas egzistuoja jo tėvynėje,— įstatymą, pagal kurį svetimas Australijos negras, už tūkstančių kilometrų nuo savo gimtosios vietos, tarp jam nesuprantama kalba kalbančių žmonių vis dėlto neretai kiekvienoje stovykloje, kiekvienoje gentyje randa moterų, pasirengusių be pasipriešinimo ir pasipiktinimo atsiduoti jam, o tas, kas turi keletą žmonų, vieną iš jų perleidžia nakčiai savo svečiui. Kur europietis įžiūri dorovės ir įstatymų nebuvimą, ten iš tikrųjų viešpatauja griežtas įstatymas. Šios moterys priklauso svečio santuokinei klasei, ir todėl yra įgimtos jo žmonos; tas pats dorovės įstatymas, kuris juos abu skiria vienas antram, draudžia, grasindamas visuomenės pasmerkimu, kiekvieną lytinį santykiavimą už viena antrai priklausančių santuokinių klasių ribų. Net ten, kur moterys grobiamos, — tai dažnai ir daugelyje vietovių esti taisyklė, — klasių įstatymo rūpestingai laikomasi.

Moterų grobime, tarp kitko, jau pasireiškia perėjimo į monogamiją žymės, bent jau porinės santuokos forma: kai jaunikaitis su savo draugų pagalba pagrobė ar paviliojo merginą, jie visi iš eilės turi su ja lytinius santykius, bet po to ji pripažįstama žmona to jaunikaičio, kuris suorganizavo pagrobimą. Ir priešingai, jei pagrobtoji moteris pabėga nuo vyro ir ją paima kitas vyras, ji tampa pastarojo žmona; o pirmasis netenka savo pirmumo teisės į ją. Taigi, šalia aplamai dar tebeegzistuojančios grupinės santuokos ir jos viduje susidaro kitus asmenis atmetantieji santykiai, atskirų porų susijungimas ilgesniam ar trumpesniam laikui, o greta jų — ir daugpatystė; tuo būdu ir čia grupinė santuoka pradeda nykti, ir tik kyla klausimas, kas dėl europiečių įtakos pirmiau dings iš scenos: grupinė santuoka ar ją praktikuoją Australijos negrai.

Santuoka ištisomis klasėmis, kuri viešpatauja Australijoje, šiaip ar taip, yra labai žema ir pradinė grupinės santuokos forma, tuo tarpu kai punaluajinė šeima, kiek mes žinome, yra aukščiausia jos išsivystymo pakopa. Pirmoji, matyti, yra klajojančių laukinių visuomeninę būklę atitinkanti forma, antroji jau taria esant palyginti pastovias komunistinių bendruomenių sodybas ir betarpiškai veda į sekančią, aukštesnę vystymosi pakopą. Tarp šių abiejų santuokos formų, be abejonės, dar rasime kai kurias tarpines pakopas; čia turime iki šiol tik teatskleistą, vos tepaliestą tyrinėjimo sritį.

3. *Porinė šeima.* Tam tikras trumpesnį ar ilgesnį laiką trunkąs gyvenimas poromis jau pasitaikydavo grupinėje santuokoje arba dar anksčiau; vyras daugelio žmonų tarpe turėdavo vieną pagrindinę žmoną (vargu ar dar galima pasakyti — mylimiausią žmoną), ir jis būdavo jai pagrindinis vyras kitų vyrų tarpe. Ši aplinkybė pridarė nemaža painiavos misionierių galvose, kurie grupinėje santuokoje įžiūri čia nesureguliuotą žmonų bendrumą, čia savivališką svetimavimą. Bet toks papročiu pagrįstas gyvenimas poromis turėjo vis labiau ir labiau įsigalėti, labiau išsivystant giminei ir gausėjant „brolių“ bei „seserų“ klasėms, tarp kurių santuoka dabar buvo nebegalima. Giminės duotas postūmis uždrausti santuokas tarp kraujo giminaičių siekė dar toliau. Antai, mes randame, kad pas irokėzus ir pas daugumą kitų žemutinėje barbarybės pakopoje esančių indėnų santuoka yra uždrausta tarp *visų* giminaičių, kuriuos apima jų sistema, o tokių yra keletas šimtų rūšių. Taip vis didėjant šitai santuokos uždraudimų painiavai, grupinės santuokos darėsi vis labiau ir labiau negalimos; jas išstūmė *porinė šeima.* Šitoje pakopoje vyras gyvena su viena žmona, tačiau taip, kad daugpatystė ir atsitiktinė neištikimybė lieka vyrų teisė, nors pirmoji dėl ekonominių priežasčių retai pasitaiko; tuo pačiu metu iš moterų dažniausiai reikalaujama visam sugyvenimo laikui griežčiausios ištikimybės, ir jų svetimavimas žiauriai baudžiamas. Tačiau santuokiniai ryšiai gali būti bet kurios šalies lengvai nutraukti, o vaikai, kaip ir seniau, priklauso tik motinai.

Šitame vis toliau vykdomame kraujo giminaičių išskyrime iš santuokinių saitų taip pat tebesireiškia natūralinė atranka. Morgano žodžiais tariant, „santuokos tarp giminių, kurių nesieja kraujo giminystė, išugdė tiek fiziškai, tiek ir protiškai stipresnę rasę; dvi progresuojančios gentys susimaišydavo, ir naujųjų kartų galvos kiaušas bei smegenys natūraliai didėjo, kol sujungė savyje abiejų genčių gabumus“. Tuo būdu gentys su gimimine

santvarka turėjo vyrauti tarp atsilikusiųjų genčių arba savo pavyzdžiu patraukti jas paskui save.

Taigi, pirmykščiais laikais šeimos vystymasis reiškiasi nuolatiniu siaurinimu to rato, kuris iš pradžių apima visą gentį ir kurio viduje viešpatauja santuokinis bendrumas tarp abiejų lyčių. Tolydžio atmetant iš pradžių artimesnius, paskui vis tolesnius giminaičius, pagaliau net tiesiog svainius, bet kuri grupinės santuokos rūšis galų gale tampa praktiškai nebegalima, ir galiausiai belieka viena, tuo tarpu dar netvirtai tesusijungusi santuokinė pora, ta molekulė, kuriai iširus santuoka aplamai baigiasi. Jau iš to matyti, kaip maža bendro su monogamijos atsiradimu turėjo individualinė lytinė meilė šiuolaikine šio žodžio prasme. Dar daugiau tai įrodo praktika visų tautų, esančių šioje vystymosi pakopoje. Tuo metu kai pirmesnėse šeimos formose vyrams moterų niekuomet netrūko, priešingai, veikiau jie turėjo jų daugiau negu pakankamai, dabar pasireiškė moterų trūkumas, ir tekdavo jų ieškoti. Todėl nuo porinės santuokos atsiradimo prasideda moterų grobimas ir pirkimas — plačiai išplitę įvykusios daug gilesnės permainos *simptomai,* bet vis dėlto ne daugiau kaip simptomai; tačiau šiuos simptomus, kurie buvo ne daugiau kaip metodai žmonoms įsigyti, pedantiškas škotas Mak Lenanas pavertė atskiromis šeimos rūšimis — „grobtine santuoka" ir „pirktine santuoka". Ir šiaip jau pas Amerikos indėnus ir kitas gentis (toje pačioje vystymosi pakopoje) susituokimas yra ne susituokiančiųjų reikalas, — jų dažnai net neatsiklausiama, — bet jų motinų. Taigi, dažnai būna sužadami du vienas antro visai nepažįstą asmenys, ir apie sudarytą sandėrį jiems tik tuomet pranešama, kai ateina laikas susituokti. Prieš vestuves jaunikis duoda nuotakos giminaičiams (t. y. jos giminaičiams iš motinos pusės, bet ne tėvui ir jo giminaičiams) dovanų, kurios reiškia išpirkimą už perleidžiamą merginą. Santuoka gali būti nutraukta kiekvieno sutuoktinio noru, bet daugelyje genčių, pavyzdžiui, pas irokėzus, ilgainiui susidarė neigiama viešosios nuomonės pažiūra į tokius išsiskyrimus; kilus tarp sutuoktinių vaidams, imasi tarpininkauti abiejų šalių giminaičiai, ir tik tuomet, jei šis tarpininkavimas neduoda vaisių, įvyksta išsiskyrimas; šiuo atveju vaikai lieka žmonai, ir kiekvienai šaliai suteikiama teisė iš naujo susituokti.

Porinė šeima, būdama pati per silpna ir perdaug nepatvari, kad sukeltų poreikį ar bent pageidavimą turėti nuosavą namų ūkį, anaiptol nepanaikina iš pirmesniųjų laikų paveldėto komunistinio namų ūkio. Bet komunistinis namų ūkis reiškia moterų viešpatavimą namuose, kaip ir išimtinis tikrosios motinos pripažinimas,

kai negalima tikrai žinoti, kas yra tikrasis tėvas, reiškia aukštą pagarbą moterims, t. y. motinoms. Viena absurdiškiausių iš XVIII amžiaus švietimo epochos mūsų paveldėtų pažiūrų yra ta, kad visuomenės vystymosi pradžioje moteris buvusi vyro vergė. Moteris pas visus laukinius ir pas visas žemutinės ir vidurinės, o iš dalies ir aukštutinės barbarybės pakopos gentis yra ne tik laisva, bet ir užima labai garbingą padėtį. Kokia ši padėtis yra dar porinės santuokos laikais, gali paliudyti Arturas Raitas, buvęs ilgus metus misionierium tarp senekų genties irokėzų. Jis sako: „O dėl jų šeimų, tai tais laikais, kai jie dar tebegyveno senuosiuose ilguose namuose (komunistiniai keleto šeimų namų ūkiai)... ten visuomet vyraudavo vienas kuris nors klanas (giminė — gens), ir moterys sau vyrus imdavo iš kitų klanų (giminių)... Paprastai namuose viešpataudavo moteriškoji pusė; atsargos būdavo bendros; bet vargas tam nelaimingam vyrui ar meilužiui, kuris būdavo per tingus ar nerangus savo daliai į bendrąsias atsargas įnešti. Kad ir kiek jis būtų turėjęs namuose vaikų ir nuosavo turto, vis vien kiekvieną momentą jis galėjo laukti įsakymo susirišti savo ryšulėlį ir išsinešdinti. Ir jis nedrįso net mėginti tam pasipriešinti; namuose jam pasidarydavo per karšta, ir jam nieko kita nebelikdavo daryti, kaip grįžti į savo klaną (giminę), arba — kaip dažniausiai ir atsitikdavo — iš naujo susituokti kitame klane. Moterys klanuose (giminėse) ir šiaip visur turėjo didelę galią. Atsitikdavo, kad jos nesivaržydamos pašalindavo vadą ir degraduodavo jį iki eilinio kario". — Komunistinis namų ūkis, kuriame visos moterys ar jų dauguma priklauso vienai ir tai pačiai giminei, bet vyrai pasiskirsto įvairiomis giminėmis, yra realus pagrindas tam pirmykštėje epochoje visur išplitusiam moterų viešpatavimui, kurio atradimas sudaro trečią Bachofeno nuopelną. — Papildomai dar pastebėsiu, kad keliautojų ir misionierių pasakojimai apie moterų apkrovimą pernelyg sunkiais darbais pas laukines ir barbariškas tautas anaiptol neprieštarauja tam, kas pasakyta. Darbo pasidalijimą tarp abiejų lyčių sąlygoja ne moteries padėtis visuomenėje, o visai kitos priežastys. Tos tautos, kuriose moterys turi daug daugiau dirbti, negu joms pridera mūsų supratimu, dažnai moterims reiškia daug daugiau tikros pagarbos, negu mūsų europiečiai. Civilizacijos epochos dama, apsupta tariamosios pagarbos ir nutolusi nuo bet kurio realaus darbo, užima nepalyginti žemesnę visuomeninę padėtį, negu sunkiai dirbanti barbarybės epochos moteris, kuri savo tautoje buvo laikoma tikra dama (lady, frowa, Frau = ponia) ir pagal savo padėties pobūdį tokia ir buvo.

Ar porinė santuoka Amerikoje šiandien visiškai išstūmė grupinę santuoką, tatai turi išspręsti nuodugnesni tyrinėjimai šiaurvakarinių ir ypač pietinių Amerikos tautų, dar tebesančių aukštutinėje laukinės būklės pakopoje. Apie pastarąsias pasakojama tiek įvairių lytinio laisvumo pavyzdžių, kad čia vargu ar galima sutikti, jog senoji grupinė santuoka yra visiškai nugalėta. Šiaip ar taip, dar ne visi jos pėdsakai yra išnykę. Mažiausia pas keturiasdešimt šiaurinės Amerikos genčių vyresniąją seserį vedęs vyras turi teisę imti žmonomis taip pat ir visas jos seseris, kai tik jos sukanka reikalaujamą amžių. Tai yra vyrų bendrumo ištisai seserų grupei liekana. O apie Kalifornijos pusiasalio gyventojus (aukštutinė laukinės būklės pakopa) Bankroftas pasakoja, kad jie turi tam tikras šventes, į kurias susirenka kelios „gentys" netvarkingo lytinio santykiavimo tikslu. Tai, matyti, yra giminės, kurioms šios šventės miglotai primena tuos laikus, kai vienos giminės moterys turėjo savo bendrais vyrais visus kitos giminės vyrus, ir atvirkščiai. Toks pat paprotys tebeviešpatauja ir Australijoje. Kai kuriose tautose pasitaiko, kad vyresnieji vyrai, vadai ir burtininkai-žyniai žmonių bendrumą išnaudoja savo interesams ir daugumą moterų monopolizuoja sau; bet užtat jie privalo tam tikrų švenčių ir didelių tautos susirinkimų metu atgaivinti seniau buvusį bendrumą ir leisti savo žmonoms linksmintis su jaunais vyrais. Ištisą eilę pavyzdžių tokių periodiškų saturnalijų[1], kai senasis laisvas lytinis santykiavimas vėl įgyja galią trumpam laikui, duoda Vestermarkas savo knygos 28—29 psl.: pas hosus, santalus, pendžasus ir kotarus Indijoje, kai kuriose Afrikos tautose ir t. t. Keista, kad Vestermarkas padaro iš čia išvadą, kad tai esanti ne jo neigiamos grupinės santuokos liekana, bet pirmykščiam žmogui bendro su kitais gyvuliais rujos meto liekana.

Čia mes prieiname ketvirtą didelį Bachofeno atradimą, atradimą plačiai paplitusios pereinamosios formos iš grupinės santuokos į porinę. Tai, ką Bachofenas vaizduoja kaip atgailą už dievų senųjų priesakų pažeidimą, — atgailą, kuria moteris įsigyja skaistybės teisę, — iš tikrųjų tėra tik mistiška išraiška tos atgailos, kuria moteris išsiperka iš ankstesniojo vyrų bendrumo ir įgyja teisę atsiduoti tik *vienam* vyrui. Šita atgaila pasireiškia tuo, kad ji atsiduoda kitiems vyrams tam tikru metu: Babilonijos moterys privalėdavo atsiduoti kartą į metus Militos maldykloje; kitos Artimosios Azijos tautos siųsdavo savo merginas ištisiems metams

[1] *Saturnalijos* (nuo romėnų dievo Saturno vardo) — masinės šventės senovės Romoje, užbaigus žemės ūkio darbus. *Red.*

į Anajitės maldyklą, kur jos, prieš įgydamos teisę tuoktis, turėdavo su savo pačių pasirinktais mylimaisiais atsiduoti laisvajai meilei; panašūs religine skraiste pridengti papročiai yra bendri beveik visoms Azijos tautoms, gyvenančioms tarp Viduržemio jūros ir Gango. Atgailos auka, kuria išsiperkama, ilgainiui darosi vis lengvesnė, kaip tai jau Bachofenas pastebėjo: „Kasmet pasikartojąs atnašavimas užleidžia vietą vienkartinei prievolei, po matronų heterizmo eina merginų heterizmas; užuot praktikavus jį santuokos metu, tai atliekama prieš santuoką; užuot atsidavus be pasirinkimo kiekvienam, atsiduodama tik tam tikriems asmenims" („Motininė teisė"[1], XIX psl.). Kitose tautose nėra religinės priedangos: kai kuriose tautose — pas trakus, keltus ir kt., senovėje, pas daugelį vietinių Indijos gyventojų, Malajų tautose, pas Ramiojo vandenyno salų gyventojus ir pas daugelį Amerikos indėnų dar ir šiuo metu — merginos prieš ištekėdamos naudojasi didžiausia lytine laisve. Taip būtent yra beveik visoje Pietų Amerikoje — tai gali paliudyti kiekvienas, kas buvo patekęs į šio žemyno gilumą. Štai ką pasakoja Agasizas („Kelionė į Braziliją", Bostonas ir Niujorkas, 1886 m.[2], 266 psl.) apie vieną turtingą indėnų kilmės šeimą. Susipažinęs su dukterimi, jis pasiteiravo apie jos tėvą, manydamas, kad tas yra jos motinos vyras, kuris tuo metu kaip karininkas dalyvavo kare su Paragvajumi; bet motina šypsodamasi atsakė: naõ tem pai; he filha da fortuna — ji neturi tėvo, ji atsitiktinumo vaikas. „Taip visuomet, nejausdamos gėdos ir nesivaržydamos, indėnės ar metisės sako apie savo nesantuokinius vaikus; ir tai visiškai neatrodo neįprastas dalykas; išimtis, matyti, veikiau yra priešingas atvejas. Vaikai... dažnai tepažįsta tik savo motiną, nes visi rūpesčiai ir atsakomybė gula ant jos; apie savo tėvą jie nieko nežino; ir žmonai, matyti, niekuomet neateina į galvą mintis, kad ji ar jos vaikai turi į jį kokių nors pretenzijų". Tai, kas čia civilizuotam žmogui atrodo keista, pagal motininę teisę ir esant grupinei santuokai yra tiesiog taisyklė.

Kitose tautose jaunikio draugai ir giminaičiai ar vestuvių svečiai pačių vestuvių metu pasinaudoja tradicine teise į jaunąją, ir jaunikis būna tik paskutinis iš eilės; taip buvo senovėje Balearų salose ir pas Afrikos augilus, taip yra dar ir dabar pas barėjus Abisinijoje. Kitose tautose koks nors pareigūnas — genties arba giminės galva, kasikas, šamanas, dvasininkas, kunigaikštis, arba kaip jis besivadintų, atstovauja bendruomenei ir jaunosios atžvil-

[1] *Bachofen J. J.*, Das Mutterrecht. Stuttgart, 1861. *Red.*
[2] *Agassiz L.*, A journey in Brasil. Boston, 1886. *Red.*

giu naudojasi pirmosios nakties teise. Priešingai visoms neoromantinėms pastangoms sušvelninti tą faktą, ši pirmosios nakties teisė (jus primae noctis), kaip grupinės santuokos liekana, dar ir šiandien tebeegzistuoja pas daugumą Aliaskos gyventojų (Bankroftas, „Čiabuvės gentys", I, 81), pas tahus Šiaurės Meksikoje (ten pat, 584 psl.) ir kitose tautose; ir ji egzistavo per visus viduramžius — bent jau tose šalyse, kurios iš pradžių buvo apgyventos keltų ir kuriose ji išliko betarpiškai iš grupinės santuokos, pavyzdžiui, Aragonijoje. Tuo metu kai Kastilijos valstietis niekuomet nebuvo baudžiauninku, Aragonijoje viešpatavo biauriausia baudžiava iki pat Ferdinando Kataliko 1486 metų dekreto. Šiame dokumente pasakyta: „Mes nutariame ir paskelbiame, kad aukščiau paminėtieji ponai (senyors, baronai)... taip pat neturi teisės, kai valstietis veda sau žmoną, gulėti su ja pirmąją naktį, arba, savo valdžios ženklan, vestuvių naktį, kai žmona atsigula į lovą, peržengti per šitą lovą ir paminėtą moterį; aukščiau paminėtieji ponai taip pat neturi teisės naudotis valstiečio dukterimi arba sūnumi prieš jų valią, ar tai būtų už atlyginimą ar be atlyginimo". (Cituota pagal katalonišką originalą iš Zugenheimo, „Baudžiava", Peterburgas, 1861 m.[1], 35 psl.).

Toliau, Bachofenas yra visiškai teisus, kai jis primygtinai teigia, kad perėjimas nuo to, ką jis vadina „heterizmu", arba „Sumpfzeugung", į monogamiją įvyko svarbiausia moterų dėka. Kuo daugiau, ekonominėms gyvenimo sąlygoms vystantis, taigi, pirmykščiam komunizmui yrant ir gyventojų tankumui didėjant, iš senovės paveldėti lytiniai santykiai netekdavo savo pirmykščio naivaus pobūdžio, tuo daugiau jie turėjo atrodyti moterims pažeminančiais ir slegiančiais; tuo atkakliau jos turėjo siekti, kaip išganymo, skaistybės teisės, teisės į laikiną ar ilgesnį laiką trunkančią santuoką tik su vienu vyru. Vyrai negalėjo padaryti šio žingsnio į priekį, tarp kitko, jau vien todėl, kad jiems iš viso niekuomet, dargi iki pat šių dienų, neatėjo į galvą mintis atsisakyti nuo faktinės grupinės santuokos patogumų. Tik po to, kai moterys įgyvendino perėjimą į porinę santuoką, vyrai galėjo įvesti griežtą monogamiją, — žinoma, tik moterims.

Porinė šeima atsirado laukinės būklės ir barbarybės slenkstyje, dažniausiai jau aukštutinėje laukinės būklės pakopoje, tik kai kur žemutinėje barbarybės pakopoje. Ji yra barbarybei būdinga šeimos forma, kaip grupinė santuoka — laukinei būklei, o monogamija —

[1] *Sugenheim S.,* Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa bis an die Mitte des neunzehnten Jahrhunderts. St. Petersburg, 1861. *Red.*

civilizacijai. Tam, kad porinė šeima išsivystytų toliau į patvarią monogamiją, reikėjo kitų priežasčių, be tų, kurias mes radome veikiančias iki tol. Poriniame sugyvenime grupė jau buvo redukuota iki savo paskutinio vieneto, iki savo dviatominės molekulės: iki vieno vyro ir vienos moteries. Natūralinė atranka atliko savo darbą, vis toliau siaurindama santuokinį bendravimą; šia linkme jai jau nebeliko kas veikti. Taigi, jeigu nebūtų pradėjusios veikti naujos, *visuomeninės* varomosios jėgos, tai nebūtų buvę priežasties, dėl kurios iš porinio sugyvenimo turėjo atsirasti nauja šeimos forma. Bet tokios varomosios jėgos pradėjo veikti.

Dabar mes paliekame Ameriką, šią klasikinę porinės šeimos dirvą. Nėra jokių žymių, kurios leistų daryti išvadą, kad ten išsivystė aukštesnė šeimos forma, kad Amerikoje prieš jos atradimą ir užkariavimą kada nors būtų egzistavusi kur nors patvari monogamija. Kas kita Senajame pasaulyje.

Čia naminių gyvulių prijaukinimas ir bandų veisimas sudarė iki tol negirdėtus turto šaltinius ir sukūrė visiškai naujus visuomeninius santykius. Iki pat barbarybės žemutinės pakopos nuolatinis turtas susidėdavo beveik tik iš trobos, drabužių, grubių papuošalų ir įrankių maistui įsigyti bei paruošti: laivelio, ginklų, paprasčiausių namų apyvokos daiktų. Maistas turėjo būti diena į dieną naujai įgyjamas. Dabar gi besiveržiančios į priekį piemenų tautos — arijai Indijos Penkupyje ir Gango srityje, taip pat ir tais laikais dar žymiai drėgnesnėse stepėse prie Amu-Darijos ir Sir-Darijos upių, semitai prie Eufrato ir Tigro, — įsitaisydamos arklių, kuprių, asilų, galvijų, avių, ožkų ir kiaulių bandas, įsigijo tokį turtą, kuris reikalavo tik priežiūros ir paprasčiausios globos tam, kad nuolatos daugintųsi vis didesniu ir didesniu kiekiu ir gausiai teiktų pieniško ir mėsiško maisto. Visi pirmesni maistui įsigyti būdai dabar buvo nustumti į užpakalį; medžioklė, seniau buvusi būtinybe, dabar virto prabanga.

Bet kam gi priklausė šis naujasis turtas? Iš pradžių, be abejonės, giminei. Tačiau jau anksti turėjo išsivystyti privatinė bandų nuosavybė. Sunku pasakyti, ar vadinamosios pirmosios Mozės knygos autoriui patriarchas Abraomas buvo savo bandų savininkas dėl savo paties, kaip šeiminės bendruomenės galvos, teisės, ar dėl savo, kaip faktiškai paveldimo giminės vadovo, padėties. Neabejotina yra tik tai, kad mes neturime jo vaizduotis savininku šiuolaikine prasme. Ir, toliau, neabejotina yra tai, kad mes prie tikrosios istorijos slenksčio jau visur randame bandas kaip atskirą šeimos galvos nuosavybę, lygiai kaip ir barbarybės epochos dailės kūrinius, metalinius padargus, prabangos dalykus ir pagaliau žmogiškus gyvulius — vergus.

Nes dabar buvo išrasta ir vergija. Žemutinės pakopos barbarui vergas buvo bevertis. Todėl ir Amerikos indėnai su nugalėtaisiais priešais elgdavosi visai kitaip, negu tai buvo daroma aukštesnėje vystymosi pakopoje. Vyrai būdavo užmušami arba priimami kaip broliai į nugalėtojų gentį; su moterimis būdavo susituokiama arba jos būdavo kaip nors kitaip priimamos kartu su savo išlikusiais vaikais į nugalėtojų gentį. Žmogaus darbo jėga šioje pakopoje dar neduoda žymesnio pertekliaus, palyginus su jos išlaikymo išlaidomis. Įvedus gyvulininkystę, metalų apdirbimą, audimą ir pagaliau laukininkystę, padėtis pasikeitė. Seniau taip lengvai gaunamos žmonos dabar įgijo mainomąją vertę ir buvo perkamos; lygiai taip atsitiko ir su darbo jėga, ypač nuo to laiko, kai bandos galutinai perėjo į šeimos nuosavybę. Šeima nesidaugino taip greit, kaip gyvuliai. Gyvuliams prižiūrėti reikėjo dabar daugiau žmonių; šiam tikslui galima buvo pasinaudoti karo metu nelaisvėn paimtu priešu, kuris, be to, lygiai taip pat galėjo daugintis, kaip ir patys gyvuliai.

Tokie turtai, kai tiktai jie perėjo į privatinę atskiros šeimos nuosavybę ir ėmė ten greit daugintis, smogė stiprų smūgį porine santuoka ir motinine gimine pagrįstai visuomenei. Porinė santuoka buvo įvedusi į šeimą naują elementą. Greta tikrosios motinos ji buvo pastačiusi neabejotinai tikrą tėvą, kuris, be to dar, gal būt, buvo net labiau neabejotinas, negu kai kurie šiuolaikiniai „tėvai". Pagal tuolaikinį darbo pasidalijimą šeimoje vyrui atiteko maisto ir tam tikslui reikalingų darbo įrankių parūpinimas, taigi, ir nuosavybės teisė į pastaruosius; ištuokos atveju jis juos pasiimdavo su savimi, o žmonai likdavo jos namų apyvokos daiktai. Tuo būdu pagal tuolaikinės visuomenės paprotį vyras buvo savininkas ir naujo maisto šaltinio — gyvulių, o paskui ir naujo darbo įrankio — vergų. Bet pagal tos pačios visuomenės paprotį jo vaikai negalėjo iš jo paveldėti, nes paveldėjimo reikalai buvo tvarkomi šiuo būdu.

Pagal motininę teisę, taigi, tol, kol kilmė būdavo nustatoma tik moteriškąja linija, ir pagal pradinę paveldėjimo tvarką giminėje, iš pradžių mirusiojo giminės nario paveldėtojais būdavo tos giminės nariai. Turtas turėdavo likti giminėje. Jei turtą sudarydavo menkaverčiai dalykai, tai, tur būt, jis praktikoje nuo senų laikų pereidavo artimiausiems giminaičiams, taigi, kraujo giminaičiams iš motinos pusės. Bet mirusiojo vyro vaikai priklausė ne jo giminei, o savo motinos giminei; iš pradžių jie paveldėdavo iš motinos kartu su kitais motinos kraujo giminaičiais, paskui, gal būt, pirmoje eilėje; bet iš savo tėvo jie negalėdavo paveldėti, nes jie nepriklausė jo giminei, o tėvo turtas turėdavo

likti pastarojoje. Taigi, mirus bandų savininkui, jo bandos pirmiausia turėdavo pereiti jo broliams bei seserims ir jo seserų vaikams arba jo motinos seserų palikuonims. O jo paties vaikai būdavo nušalinti nuo paveldėjimo.

Tuo būdu turtai, didėdami, iš vienos pusės, suteikdavo vyrui įtakingesnę padėtį šeimoje, negu žmonai, ir, iš antros pusės, kėlė siekimą panaudoti šią sustiprėjusią padėtį tam, kad įprastinė paveldėjimo tvarka būtų pakeista vaikų naudai. Bet tai negalėjo įvykti, kol kilmė buvo vedama pagal motininę teisę. Todėl pastarąją reikėjo panaikinti, ir ji buvo panaikinta. Tai padaryti nebuvo taip sunku, kaip mums šiandien atrodo. Juk šiai revoliucijai — vienai iš radikaliausių žmonijos kuomet nors išgyventų revoliucijų — nebuvo reikalo paliesti nė vieno gyvojo giminės nario. Visi jos nariai galėjo ir toliau likti tuo, kuo jie buvo anksčiau. Pakako paprasto nutarimo, kad ateityje vyriškųjų giminės narių palikuonys liktų šioje giminėje, o moteriškųjų — būtų iš jos išskirti ir pereitų į savo tėvo giminę. Tuo buvo panaikintas kilmės nustatymas moteriškąja linija bei paveldėjimas pagal motininę teisę ir įvestas kilmės nustatymas vyriškąja linija bei paveldėjimas pagal tėvinę teisę. Kaip ir kuomet ši revoliucija įvyko kultūringosiose tautose, apie tai mes nieko nežinome. Ji ištisai priklauso priešistoriniams laikams. Bet kad ji *įvyko,* — tai daugiau negu pakankamai įrodė ypač Bachofeno surinkti gausūs motininės teisės pėdsakai; kaip lengvai ji įvyksta, matome iš visos eilės indėnų genčių, kur ji įvyko tik neseniai ir dar tebevyksta iš dalies didėjančio turto ir pasikeitusio gyvenimo būdo (persikėlimas iš miškų į prerijas) įtakoje, iš dalies dėl moralinio civilizacijos ir misionierių poveikio. Iš aštuonių Misurės upės baseino genčių šešios veda kilmę ir pripažįsta paveldėjimą vyriškąja linija, o dvi dar moteriškąja. Pas šounius, miamius ir delavarus yra įsigalėjęs paprotys vadinti vaikus vienu iš tėvo giminei priklausančių gimininių vardų, kad tuo būdu jie būtų perkelti į tą giminę ir galėtų paveldėti iš tėvo. „Žmogui įgimta kazuistika — keisti daiktus, keičiant jų pavadinimus, ir atrasti spragų tradicijai tradicijos rėmuose sulaužyti, kai tiesioginis interesas yra davęs tam pakankamą akstiną!“ (Marksas). Iš to atsirado baisi painiava, kuri galėjo būti pašalinta, ir iš dalies ir buvo pašalinta, pereinant prie tėvinės teisės. „Šis perėjimas aplamai atrodo natūraliausias“ (Marksas). Apie tai, ką mums gali pasakyti lyginamosios teisės specialistai dėl to, kaip šis perėjimas įvyko kultūringosiose Senojo pasaulio tautose, — visa tai, žinoma, beveik tik hipotezės, — žr. M. Ko-

valevskis, „Šeimos ir nuosavybės kilmės bei išsivystymo apybraiža“, Stokholmas, 1890 m.[1].

Motininės teisės nuvertimas buvo *pasaulinis-istorinis moteriškosios lyties pralaimėjimas*. Vyras ir namuose vairą paėmė į savo rankas, moteris neteko savo garbingos padėties, buvo paversta tarnaite, jo geidulių verge ir paprastu įrankiu vaikams gimdyti. Šita pažeminta moteries padėtis, kuri ypač atvirai pasireiškia pas graikus didvyrių ir — dar labiau — klasikinėje epochoje, palaipsniui buvo veidmainingai padailinta, vietomis apvilkta švelnesne forma, bet anaiptol nebuvo pašalinta.

Pirmasis susidariusios tuo būdu vyrų vienvaldystės rezultatas pasireiškia dabar atsirandančia tarpine patriarchalinės šeimos forma. Jai ypač būdinga ne daugpatystė, apie kurią kalbėsime paskui, bet „tam tikro skaičiaus laisvų ir nelaisvų asmenų susiorganizavimas į vieną šeimą, pajungtą tėvinei šeimos galvos valdžiai. Pas semitus šis šeimos galva gyvena daugpatystėje, nelaisvieji turi žmonas ir vaikus, o visos organizacijos tikslas — bandų priežiūra tam tikros teritorijos ribose“. Esmingiausias dalykas yra nelaisvųjų įjungimas į šeimos sudėtį ir tėvinė valdžia; todėl išbaigtas šitos šeimos formos tipas yra romėnų šeima. Žodis *familia* iš pradžių reiškia ne šių laikų filisterio idealą, susidedantį iš sentimentalumo ir naminių vaidų; pas romėnus jis iš pradžių net neliečia sutuoktinių ir jų vaikų, bet vien tik vergus. Famulus reiškia namų vergą, o familia — vienam žmogui priklausančių vergų visumą. Dar Gajaus laikais „familia, id est patrimonium“ (t. y. paveldimas turtas), būdavo paliekama testamentu. Šis terminas buvo romėnų sugalvotas pažymėti naujam visuomeniniam organizmui, kurio galva buvo žmonos bei vaikų ir tam tikro vergų skaičiaus valdovas, pagal romėnišką tėvinę valdžią disponuojąs jų visų atžvilgiu mirties ir gyvybės teise. „Taigi, šis žodis nėra senesnis už geležimi apšarvuotą šeiminę lotynų genčių sistemą, atsiradusią po laukininkystės įvedimo bei vergijos įteisinimo ir po ariškųjų italikų atsiskyrimo nuo graikų“. Marksas prie to priduria: „Šiuolaikinėje šeimoje užuomazgos pavidalu glūdi ne tik vergija (servitus), bet ir baudžiava, nes ji nuo pat pradžios yra susijusi su žemdirbystės prievolėmis. Joje glūdi *miniatiūroje* visi tie antagonizmai, kurie vėliau plačiai išsivysto visuomenėje ir jos valstybėje“.

Tokia šeimos forma rodo porinės šeimos perėjimą į monogamiją. Norint užtikrinti žmonos ištikimybę, taigi, ir vaikų kilmę iš tam

[1] *Kovalevsky M.*, Tableau des origines et de l'évolution de la famille et de la propriété. Stockholm, 1890. *Red.*

tikro tėvo, žmona be sąlygų atiduodama vyro valdžion: jeigu jis ją užmuša, tai jis tik įvykdo savo teisę.

Su patriarchaline šeima mes įžengiame į rašytinės istorijos sritį ir kartu su tuo į tokią sritį, kur lyginamosios teisės mokslas gali mums daug padėti. Ir iš tikrųjų jis čia atnešė mums žymią pažangą. Mes esame dėkingi Maksimui Kovalevskiui („Šeimos ir nuosavybės kilmės bei išsivystymo apybraiža“, Stokholmas, 1890 m., 60—100 psl.) už įrodymą, kad patriarchalinė namų bendruomenė (patriarchalische Hausgenossenschaft), kokią mes ją dar šiandien teberandame Serbijoje ir Bulgarijoje „zadruga“ (tai maždaug reiškia draugystė) arba „bratstvo“ (brolija) vardais ir modifikuota forma — rytų tautose, sudarė pereinamąją pakopą tarp motinine teise pagrįstos šeimos, atsiradusios iš grupinės santuokos, ir atskiros šiuolaikinio pasaulio šeimos. Tai galima laikyti įrodytu dalyku bent jau Senojo pasaulio kultūringųjų tautų — arijų ir semitų — atžvilgiu.

Pietų slavų zadruga yra geriausias dar tebeegzistuojąs tokios šeiminės bendruomenės pavyzdys. Ji apima keletą vieno tėvo palikuonių kartų drauge su jų žmonomis; visi drauge gyvena viename kieme, bendrai dirba savo laukus, maitinasi ir rengiasi iš bendrų atsargų ir bendrai valdo pajamų atliekus. Aukščiausias bendruomenės valdytojas yra namų šeimininkas domačinas (domàcin), kuris atstovauja jai santykiuose su išoriniu pasauliu, turi teisę perleisti smulkesnius daiktus, tvarko kasą ir yra atsakingas už ją, kaip ir už tinkamą viso ūkio eigą. Jis yra renkamas ir nebūtinai turi būti seniausias. Moterims ir jų darbams vadovauja namų šeimininkė domačica (domàcica), kuri paprastai esti domačino žmona. Ji taip pat vaidina svarbų, dažnai lemiamą vaidmenį parenkant bendruomenės merginoms vyrus. Tačiau aukščiausioji bendruomenės valdžia koncentruojasi šeimos taryboje, visų suaugusių narių, tiek moterų, tiek ir vyrų, susirinkime. Šiam susirinkimui atsiskaito namų šeimininkas; susirinkimas priima galutinius nutarimus, teisia bendruomenės narius, daro nutarimus dėl reikšmingesnių pirkimų ir pardavimų, būtent žemės ir taip toliau.

Tik maždaug prieš dešimtį metų buvo įrodyta, kad tokių didelių šeiminių bendruomenių yra išlikusių ir Rusijoje; dabar visi pripažįsta, kad jos yra tiek pat giliai įsišaknijusios rusų liaudies papročiuose, kaip ir obščina, arba kaimo bendruomenė. Jos minimos seniausiame rusų įstatymų rinkinyje, Jaroslavo „Pravdoje“, tuo pačiu vardu (vervj) kaip ir dalmatų įstatymuose; jas ir nurodymus į jas taip pat galima užtikti lenkų ir čekų istorijos šaltiniuose.

Pagal Heuslerį („Germanų teisės institucijos"[1]) ir pas germanus ūkinis vienetas iš pradžių buvo ne atskira šeima šiuolaikine prasme, bet namų bendruomenė („Hausgenossenschaft"), susidedanti iš kelių kartų bei jų šeimų ir, be to, gana dažnai apimanti ir nelaisvuosius. Taip pat ir romėnų šeima atitinka šį tipą, ir todėl pastaruoju metu pradedama labai abejoti tiek dėl absoliutinės namų šeimininko valdžios, tiek ir dėl beteisiškos jo atžvilgiu kitų šeimos narių būklės buvimo. Pas keltus Airijoje, matyti, taip pat būta panašių šeiminių bendruomenių; Prancūzijoje jos parçonneries vardu išsilaikė Niverne iki Prancūzijos revoliucijos, o Franš-Konte jos dar iki šiol nėra visiškai išnykusios. Luano rajone (Sonos ir Luaros departamente) pasitaiko didelių valstiečių namų su bendra, aukšta, patį stogą siekiančia centrine sale ir su aplink ją esančiais miegamaisiais kambariais, į kuriuos patenkama 6—8 pakopų laiptais ir kuriuose gyvena kelios tos pačios šeimos kartos. Jau Nearchas Aleksandro Didžiojo laikais mini Indijoje esant namų bendruomenę, bendrai dirbančią žemę, ir ji dar šiandien tebeegzistuoja toje pačioje vietoje, Pendžabe, ir visuose šalies šiaurvakariuose. Jos buvimą Kaukaze galėjo įrodyti pats Kovalevskis. Alžire ji dar tebeegzistuoja pas kabilus. Manoma, kad ji pasitaikydavo dargi Amerikoje; norima ją atrasti „kalpuliuose"[2], kuriuos Surita aprašinėja senojoje Meksikoje; priešingai, Kunovas („Ausland" Nr. 42—44, 1890 m.) pakankamai aiškiai įrodė, kad Peru užkariavimo metu ten egzistavo kažkas panašaus į marką (keista, kad ši marka taip pat buvo vadinama „marca") su periodiniu dirbamos žemės perdalijimu, vadinasi, su individualiniu žemės dirbimu.

Šiaip ar taip, patriarchalinė namų bendruomenė su bendra žemės nuosavybe ir bendru jos dirbimu dabar įgyja visai kitokią reikšmę, negu ji turėjo iki šiol. Mes nebegalime ilgiau abejoti tuo svarbiu pereinamuoju vaidmeniu, kurį ji suvaidino kultūringosiose ir kai kuriose kitose Senojo pasaulio tautose laikotarpiu tarp motinine teise pagrįstos šeimos ir atskiros šeimos. Žemiau mes dar sugrįšime prie Kovalevskio padarytos tolesnės išvados, kad ji taip pat buvo ta pereinamoji pakopa, iš kurios išsivystė kaimo bendruomenė, arba marka, su žemės dirbimu atskiromis šeimomis ir iš pradžių su periodišku, o paskui su galutiniu ariamos žemės ir pievų padalijimu.

O dėl šeiminio gyvenimo šitose namų bendruomenėse, tai reikia pastebėti, kad, bent jau Rusijoje, apie namų tėvus sakoma, kad

[1] *Heussler A.*, Institutionen des deutschen Rechts. Bd. I—II. Leipzig, 1885—1886. *Red.*

[2] *„Calpullis"* — actekų šeiminė bendruomenė. *Red.*

jie smarkiai piktnaudžiauja savo padėtimi jaunųjų bendruomenės moterų, ypač savo marčių, atžvilgiu ir dažnai susidaro iš jų sau haremą; šiuo atžvilgiu rusų liaudies dainos yra gana iškalbingos.

Prieš pereidami prie monogamijos, greit besivystančios kartu su motininės teisės žlugimu, pasakysime dar keletą žodžių apie daugpatystę ir daugvyrystę. Abi šios santuokos formos gali būti tik išimtys, taip sakant, istorijos prabangos dalykai, net tuo atveju, jei jos abi kurioje nors šalyje pasitaikytų viena greta antros, o to, kaip žinoma, nebūna. Vadinasi, kadangi išskirtieji iš daugpatystės vyrai negali ieškoti paguodos pas moteris, tapusias atliekamomis daugvyrystės dėka, o vyrų ir moterų skaičius, nepriklausomai nuo socialinių institucijų, iki šiol buvo maždaug lygus, tai nei viena, nei antra šių santuokos formų, savaime aišku, negali tapti visuotinai galiojančia. Iš tikrųjų vyro daugpatystė buvo, matyti, vergijos produktas ir buvo prieinama tik atskiriems asmenims, užėmusiems išimtinę padėtį. Patriarchalinėje semitų šeimoje daugpatystėje gyvena tik pats patriarchas ir, daugiausia, dar keli jo sūnūs, kiti turi pasitenkinti viena žmona. Taip tebėra dar šiandien visuose Rytuose; daugpatystė yra turtingųjų bei kilmingųjų privilegija, ir žmonos esti gaunamos daugiausia perkant verges; liaudies masė gyvena monogamijoje. Tokia pat išimtis yra daugvyrystė Indijoje ir Tibete; jos, be abejonės, įdomią kilmę iš grupinės santuokos dar reikia nuodugniau ištirti. Beje, savo praktikoje daugvyrystė atrodo daug pakenčiamesnė, negu pavyzdulingas mahometonų haremų režimas. Bent jau pas nairus Indijoje nors kas trys, keturi ar daugiau vyrų turi vieną bendrą žmoną, bet kiekvienas jų greta to gali su kitais trimis ar daugiau vyrų bendrai turėti antrą žmoną, taip pat trečią, ketvirtą ir t. t. Nuostabu, kad Mak Lenanas, aprašydamas šituos santuokinius klubus, kurių nariai gali būti iš karto keliuose klubuose, neatrado naujos santuokos kategorijos — *klubinės santuokos*. Šis santuokinių klubų paprotys, tarp kitko, anaiptol nėra tikra daugvyrystė; priešingai, kaip jau pastebėjo Žiro-Telonas, tai yra ypatinga (spezialisierte) grupinės santuokos forma; vyrai gyvena daugpatystėje, moterys — daugvyrystėje.

4. *Monogaminė šeima*. Ji atsiranda iš porinės šeimos, kaip buvo išaiškinta aukščiau, barbarybės vidurinės ir aukštutinės pakopų slenkstyje; jos galutinė pergalė — viena civilizacijos pradžios žymių. Ji pagrįsta vyro viešpatavimu su aiškiai išreikštu tikslu — gimdyti vaikus, kurių kilmė iš tėvo neabejotina, ir šis kilmės neabejotinumas yra reikalingas todėl, kad šitie vaikai ilgainiui galėtų, kaip tiesioginiai įpėdiniai, paveldėti tėvo turtą. Ji skiriasi

nuo porinės santuokos daug stipresniais santuokiniais ryšiais, kurie dabar jau nebėra nutraukiami bet kurios šalies noru. Dabar jau, kaip taisyklė, tik vyras gali juos nutraukti ir atstumti savo žmoną. Jam ir dabar lieka užtikrinta, bent dar papročių, santuokinės neištikimybės teisė (Napoleono Kodeksas įsakmiai suteikia šią teisę vyrui, kol jis neparsiveda sugulovės į šeimos namus), kuri, visuomenei toliau besivystant, praktikuojama vis plačiau; o jei žmona prisimena buvusią lytinio santykiavimo praktiką ir nori ją atnaujinti, tai ji baudžiama griežčiau, negu kuomet nors prieš tai.

Visu savo atšiaurumu naujoji šeimos forma iškyla prieš mus pas graikus. Tuo metu, kaip pastebi Marksas, kai deivių padėtis mitologijoje vaizduoja mums ankstesnį laikotarpį, kai moterys dar naudojosi laisvesne ir garbingesne padėtimi, didvyrių laikmetyje mes jau randame moterį pažemintą vyro viešpatavimo ir vergių konkurencijos. Pakanka pasiskaityti „Odisėjoje", kaip Telemachas pertraukia savo motinos kalbą ir liepia jai tylėti. Homero kūriniuose paimtos į nelaisvę jaunos moterys tampa nugalėtojų geidulių aukomis; karo vadai iš eilės ir pagal savo rangą pasirenka sau gražiausias; kaip žinoma, visas „Ilijados" pagrindas yra ginčas tarp Achilo ir Agamemnono dėl vienos tokios vergės. Prie kiekvieno bent kiek žymesnio Homero didvyrio minima nelaisvėn paimta mergina, su kuria jis dalijasi palapine ir lova. Šios merginos taip pat parsigabenamos į tėvynę ir į santuokinius namus, kaip, pavyzdžiui, Eschilo veikale Agamemnonas pasielgia su Kasandra; su tokiomis vergėmis sugyventi sūnūs paveldi nedidelę tėvo paliktą dalį ir pripažįstami laisvais piliečiais; Teukras yra toks nesantuokinis Telamono sūnus ir gali vadintis pagal savo tėvą. Iš teisėtosios žmonos reikalaujama, kad ji visa tai toleruotų, bet pati griežtai laikytųsi skaistybės ir santuokinės ištikimybės. Nors didvyrių laikmečio graikų moteris ir naudojasi didesne pagarba, negu civilizacijos epochos moteris, vis dėlto ji galų gale vyrui tėra tik jo santuokinių vaikų motina, jo vyriausioji namų valdytoja ir prižiūrėtoja vergių, kurias jis savo nuožiūra gali padaryti ir faktiškai padaro savo sugulovėmis. Vergijos egzistavimas greta monogamijos, buvimas jaunų gražių vergių, visiškai priklausančių *vyrui,* nuo pačios pradžios suteikia monogamijai jos specifinį pobūdį, ją padarydamas monogamija *tik moteriai,* bet ne vyrui. Ir šitą pobūdį ji tebeturi ir dabar.

Tarp vėlesniųjų graikų reikia skirti dorėnus ir jonėnus. Pas pirmuosius, kurių klasikinis pavyzdys yra Sparta, egzistuoja daugeliu atžvilgių dar senoviškesni santuokiniai santykiai, negu tie, kuriuos parodo Homeras. Spartoje egzistuoja valstybės

modifikuota sutinkamai su vietinėmis pažiūromis porinė santuoka, kuri dar daug kuo primena grupinę santuoką. Bevaikės santuokos nutraukiamos; karalius Anaksandridas (apie 650 m. prieš m. e.), turėjęs bevaikę žmoną, paėmė antrą ir turėjo du namų ūkius; maždaug tuo pačiu laiku karalius Aristonas, turėjęs dvi nevaisingas žmonas, paėmė trečią, bet užtat atleido vieną pirmųjų. Antra vertus, keli broliai galėjo turėti vieną bendrą žmoną, o vyras, kuriam patikdavo draugo žmona, galėjo dalytis ja su juo, ir buvo laikoma padoriu dalyku pavesti savo žmoną, kaip išsireikštų Bismarkas, tvirtam „eržilui", net jei šis būdavo nebendrapilietis. Viena vieta Plutarcho veikale, kur spartietė savo garbintoją, persekiojusį ją meilės maldavimais, nukreipia pas savo vyrą, leidžia — anot Šemano — padaryti išvadą, kad papročiai buvo dar laisvesni. Todėl tikras santuokinės ištikimybės laužymas — žmonos neištikimybė už vyro nugaros — buvo negirdėtas dalykas. Antra vertus, Spartoje, bent jos geriausiais laikais, buvo nežinomi namų vergai, baudžiauninkai helotai gyveno atskirai dvaruose, todėl spartiatams[1] buvo mažiau pagundos pasinaudoti jų žmonomis. Natūralu tad, kad dėl visų šių aplinkybių moterys Spartoje užėmė daug garbingesnę padėtį, negu pas visus kitus graikus. Spartietės moterys ir rinktinė atėniečių heterų dalis buvo vienintelės graikų moterys, apie kurias senovės žmonės kalba su pagarba ir kurių pasisakymus jie laiko vertais paminėti.

Visai kitokia padėtis buvo pas jonėnus, kuriems būdingi Atėnai. Čia merginos mokėsi tik verpti, austi ir siūti, daugiausia — šiek tiek skaityti ir rašyti. Jos gyvendavo beveik uždarytos, bendraudavo tik su kitomis moterimis. Moterų kambarys būdavo atskirtoje namų dalyje, viršutiniame aukšte ar namų užpakalinėje dalyje, kur vyrai, ypač svetimi, nelengvai patekdavo ir kur moterys pasitraukdavo, kai namuose apsilankydavo vyrų. Moterys neišeidavo iš namų be palydovės vergės; namuose jos būdavo tiesiog sergimos; Aristofanas mini molosinius šunis, kurie būdavo laikomi svetimautojams bauginti, o Azijos miestuose moterims sergėti būdavo laikomi eunuchai, kurie jau Herodoto laikais Chioso saloje būdavo gaminami parduoti ir, anot Vaksmuto, ne vien tik barbarams. Euripidas žmoną vadina žodžiu „oikurema", tai reiškia daiktą namų reikalams (šis žodis niekatrosios giminės), ir atėniečiui ji tikrai buvo, greta vaikų gimdytojos, niekas kitas, kaip vyriausioji tarnaitė. Vyras užsiiminėdavo gimnastikos pratimais, visuomeniniais reikalais, nuo kurių žmona buvo nušalinta; be to,

[1] *Spartiatai* — pilnateisių piliečių klasė senovės Spartoje, skirtinga nuo helotų. *Red.*

jis dar dažnai turėdavo savo dispozicijoje vergių, o Atėnų klestėjimo laikais — išplitusią ir, šiaip ar taip, valstybės globojamą prostituciją. Kaip tik šitos prostitucijos pagrindu išsivystė vienintelės graikų moterų asmenybės, kurios savo protu ir meniniu skoniu tiek pat iškyla viršum bendrojo antikinių moterų lygio, kiek spartietės savo charakteriu. Bet ta aplinkybė, kad, norint tapti moterimi, pirmiau reikėjo tapti hetera, reiškia griežčiausią atėniečių šeimos pasmerkimą.

Ši atėniečių šeima ilgainiui tapo pavyzdžiu, pagal kurį ne tik kiti jonėnai, bet palaipsniui ir visi metropolijos ir kolonijų graikai tvarkė savo namų santykius. Tačiau, nepaisant viso to uždarumo ir apsaugos, graikės rasdavo pakankamai progų savo vyrams apgaudinėti. O šie, gėdinęsi pareikšti bet kokį meilės jausmą savo žmonoms, džiaugdavosi visokiausiais meilės nuotykiais su heteromis; bet žmonų paniekinimas atsikeršijo vyrams ir paniekindavo ir juos, kol jie pagaliau nugrimzdo į priešgamtinę meilę berniukams ir paniekino savo dievus, kaip ir save pačius, Ganimedo mitu.

Tokia buvo monogamijos kilmė, kiek mes galime pažinti ją labiausiai civilizuotoje ir daugiausia išsivysčiusioje senovės tautoje. Ji anaiptol nebuvo vaisius individualinės lytinės meilės, su kuria ji absoliučiai neturėjo nieko bendra, nes santuokos, kaip ir pirmiau, liko santuokomis iš apskaičiavimo. Ji buvo pirmoji šeimos forma, pagrįsta ne gamtinėmis, bet ekonominėmis sąlygomis — būtent, privatinės nuosavybės pergale prieš pirmykštę, natūraliai išaugusią bendrąją nuosavybę. Vyro viešpatavimas šeimoje ir gimdymas vaikų, kurie tik jo tegalėjo būti ir kuriems buvo skirta paveldėti jo turtą — toks buvo graikų atvirai išreikštas, išimtinis monogamijos tikslas. Šiaipjau ji buvo jiems našta, dievų, valstybės ir savo protėvių atžvilgiu pareiga, kuri turėjo būti vykdoma. Atėnuose įstatymas vertė vyrą ne tik susituokti, bet ir vykdyti tam tikrą minimumą vadinamųjų santuokinių pareigų.

Tuo būdu monogamija įžengia į istoriją anaiptol ne kaip vyro ir moteries susitaikinimas ir juo labiau ne kaip aukščiausia santuokos forma. Priešingai. Ji atsiranda kaip vienos lyties pavergimas antrosios lyties, kaip iki tol visoje priešistorėje nežinoto lyčių antagonizmo paskelbimas. Viename sename, 1846 metais Markso ir mano paruoštame, neišspausdintame rankraštyje[1] aš randu šiuos žodžius: „Pirmasis darbo pasidalijimas buvo tarp vyro ir moteries vaikams gimdyti". O šiandien galiu pridurti:

[1] Kalbama apie „Vokiškąją ideologiją". Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas*, Raštai, IV t., rus. leid. *Red.*

pirmasis istorijoje pasirodęs klasių priešingumas sutampa su antagonizmo tarp vyro ir žmonos išsivystymu monogamijoje, o pirmoji klasinė priespauda sutampa su tuo, kad vyriškoji lytis pavergia moteriškąją lytį. Monogamija buvo stambi istorinė pažanga, bet kartu su tuo ji pradeda, greta vergijos ir privatinio turto, tą iki šiol tebetrunkančią epochą, kurioje bet kuris progresas tuo pačiu metu reiškia ir reliatyvinį regresą, kada vienų gerovė ir išsivystymas vyksta kitų kančių ir jų vystymosi slopinimo kaina. Monogamija yra ta civilizuotosios visuomenės ląstelė, pagal kurią mes jau galime studijuoti šioje visuomenėje pilnutinai išsiplėtojusių antagonizmų ir prieštaravimų prigimtį.

Senoji reliatyvinė lytinio santykiavimo laisvė anaiptol neišnyko su porinės santuokos ar net monogamijos pergale. „Senoji santuokos sistema, laipsniško punaluajinių grupių išnykimo suvesta į siauresnius rėmus, vis dar tebegaubė toliau besivystančią šeimą ir stabdė jos vystymąsi iki pat civilizacijos priešaušrio... pagaliau ji išnyko naujojoje heterizmo formoje, kuri, kaip tamsus šešėlis slėgiąs šeimą, persekioja žmones ir civilizacijos laikotarpiu" Morganas supranta heterizmą kaip *šalia monogamijos* egzistuojantį nesantuokinį vyrų lytinį santykiavimą su netekėjusiomis moterimis, kuris, kaip žinoma, įvairiausiomis formomis klesti viso civilizacijos laikotarpio metu ir vis labiau ir labiau virsta atvira prostitucija. Šis heterizmas yra kilęs tiesiog iš grupinės santuokos, iš moterų atgailinio atsidavimo aukos, kuria jos išsipirkdavo skaistybės teisę. Atsidavimas vyrams už pinigus iš pradžių buvo religinis aktas; tai įvykdavo meilės deivės šventykloje, ir pinigai iš pradžių eidavo į šventyklos iždą. Anajitės hierodulės[1] Armėnijoje, Afroditės hierodulės Korinte, taip pat prie šventyklų tarnaujančios religinės šokėjos Indijoje, vadinamosios bajaderės (iškreiptas portugalų žodis bailadeira — šokėja), buvo pirmosios prostitutės. Atsiduoti vyrams iš pradžių buvo kiekvienos moteries pareiga, vėliau tai praktikuodavo tik šios žynės, pavadavusios visas kitas moteris. Kitose tautose heterizmas savo kilmę veda iš merginoms leistosios prieš santuoką lytinės laisvės, — vadinasi ir čia jis yra grupinės santuokos liekana, tik kitu keliu pasiekusi mus. Atsiradus turtinei nelygybei, taigi, jau aukštutinėje barbarybės pakopoje greta vergų darbo sporadiškai atsiranda ir samdomasis darbas, ir tuo pačiu laiku, kaip būtinas jo palydovas, atsiranda profesinė laisvųjų moterų prostitucija greta priverstinio vergių atsidavimo vyrams. Taigi, palikimas, kurį paliko civilizacijai grupinė santuoka, yra dvejopas, kaip yra dvejopa, dvipras-

1 Hierodulės — šventyklose tarnavusios vergės. *Red.*

miška, dvilypiška, prieštaringa viskas, ką pagimdė civilizacija: iš vienos pusės — monogamija, iš antros — heterizmas drauge su savo kraštutiniausia forma — prostitucija. Heterizmas yra tokia pat visuomeninė institucija, kaip ir kiekviena kita; jis tęsia senąją lytinę laisvę — vyrų naudai. Tikrovėje ne tik pakenčiamas, bet ir laisvai praktikuojamas, ypač viešpataujančiųjų klasių tarpe, heterizmas smerkiamas žodžiais. Bet iš tikrųjų šis smerkimas anaiptol neliečia jame dalyvaujančių vyrų, o tik moteris: jos niekinamos ir gujamos iš visuomenės tarpo, kad tuo būdu besąlygiškas vyrų viešpatavimas moteriškajai lyčiai dar kartą būtų paskelbtas pagrindiniu visuomenės įstatymu.

Bet kartu su tuo pačioje monogamijoje išsivysto antra priešybė. Greta vyro, savo būvį pagražinančio heterizmu, stovi apleista žmona. Viena priešybės pusė neįmanoma be antrosios, kaip neįmanoma rankoje turėti visą obuolį, suvalgius vieną jo pusę. Tačiau, atrodo, ne tokios nuomonės buvo vyrai, kol žmonos atvedė juos į protą. Kartu su monogamija atsiranda du pastovūs, seniau buvę nežinomi, būdingi visuomeniniai tipai: nuolatinis žmonos meilužis ir apgaudinėjamas vyras. Vyrai nugalėjo moteris, bet apvainikuoti nugalėtojus kilniaširdiškai ėmėsi nugalėtosios. Greta monogamijos ir heterizmo neišvengiamu visuomeniniu reiškiniu tapo svetimavimas — uždraustas, griežtai baudžiamas, bet neišnaikinamas. Vaikų kilmės iš teisėtojo tėvo tikrumas tebesirėmė, kaip ir seniau, daugiausia moraliniu įsitikinimu, ir neišsprendžiamam prieštaravimui išspręsti Napoleono Kodekso 312 str. nustatė: „L'enfant conçu pendant le mariage a pour père le mari“ — „Santuokoje pradėtojo vaiko tėvas yra santuokinis vyras“. Toks yra galutinis monogamijos trijų tūkstančių metų egzistavimo rezultatas.

Taigi, tais atvejais, kai atskira šeima lieka ištikima savo istorinei kilmei ir kai dėl vyro išimtinio viešpatavimo aiškiai pasireiškia antagonizmas tarp vyro ir moteries, ši atskira šeima duoda mums miniatiūroje vaizdą tų pačių priešybių ir prieštaravimų, kuriuose vystosi nuo pat savo įžengimo į civilizaciją klasėmis susiskaldžiusi visuomenė, negalėdama jų išspręsti ir nugalėti. Žinoma, aš čia kalbu tik apie tuos monogamijos atvejus, kai santuokinis gyvenimas iš tikrųjų vyksta pagal pradinio visos šios institucijos pobūdžio nuostatus, kai žmona betgi stoja prieš vyro viešpatavimą. Kad ne visos santuokos yra tokios, niekas geriau nežino, kaip vokiškasis filisteris, kuris taip pat nemoka viešpatauti savo namuose, kaip ir valstybėje; jo žmona todėl visai teisėtai ima į savo rankas valdžios vairą, kurio jis nėra vertas. Bet jis vis dėlto įsivaizduoja stovįs kur kas aukščiau už

prancūziškąjį savo nelaimės draugą, kuriam dažniau, negu jam pačiam, esti daug blogiau.

Beje, atskira šeima anaiptol ne visur ir ne visuomet pasirodydavo ta klasikiškai griežta forma, kurią ji turėjo pas graikus. Pas romėnus, kurie, kaip būsimieji pasaulio užkariautojai, turėjo platesnes, nors ir ne tiek rafinuotas pažiūras, kaip graikai, žmona buvo laisvesnė ir labiau gerbiama. Romėnas buvo tos nuomonės, kad santuokinę ištikimybę pakankamai užtikrina jam suteiktoji galia disponuoti savo žmonos gyvybe ir mirtimi. Be to, čia žmona lygiai taip pat, kaip ir vyras, galėjo savo noru nutraukti santuoką. Tačiau didžiausia pažanga monogamijos išsivystyme įvyko, be abejonės, kartu su germanų įžengimu į istoriją ir būtent todėl, kad pas juos, matyti, dėl jų neturto, tuo laiku monogamija, atrodo, dar nebuvo pilnutinai išsivysčiusi iš porinės santuokos. Šią išvadą mes darome, remdamiesi trimis aplinkybėmis, kurias mini Tacitas. Pirma, nepaisant didelio jų santuokos šventumo — „jie pasitenkina viena žmona, moterys gyvena apsisiautusios skaistybe", — vis dėlto pas juos tarp kilmingųjų ir genčių vadų buvo paplitusi daugpatystė, taigi, buvo panaši padėtis, kaip pas amerikiečius, pas kuriuos veikė porinė santuoka. Antra, perėjimas iš motininės teisės į tėvinę teisę galėjo būti pas juos įvykęs tik neseniai prieš tai, nes motinos brolis — artimiausias pagal motininę teisę vyriškosios lyties giminaitis — dar buvo jų laikomas kone artimesniu giminaičiu, negu savasis tėvas; tai taip pat atitinka Amerikos indėnų požiūrį; pas juos Marksas, kaip jis dažnai sakydavosi, rado raktą mūsų pačių praeičiai suprasti. Ir trečia, pas germanus moterys buvo didžiai gerbiamos ir turėjo žymią įtaką į visuomeninius reikalus, o tai tiesiog prieštarauja būdingam monogamijai vyrų viešpatavimui. Beveik visu tuo germanai nesiskiria nuo spartiečių, pas kuriuos, kaip matėme, porinė santuoka taip pat dar nebuvo visiškai išgyventa. Taigi, ir šiuo atžvilgiu kartu su germanais pasaulyje pradėjo viešpatauti visiškai naujas elementas. Naujoji monogamija, išsivysčiusi Romos pasaulio griuvėsiuose tautų susimaišymo eigoje, suteikė vyrų viešpatavimui švelnesnes formas ir moterims, bent išoriniu atžvilgiu, daug garbingesnę ir laisvesnę padėtį, negu ta, kurią kuomet nors pažino klasikinė senovė. Tuo pačiu pirmą kartą buvo suteikta galimybė, remiantis monogamija, — jos viduje, šalia jos ir prieš ją, priklausomai nuo aplinkybių, — pasiekti didžiausią dorovinę pažangą, už kurią mes esame jai dėkingi: šiuolaikinę individualinę lytinę meilę, kuri buvo nežinoma visam pirmesniajam pasauliui.

Tačiau ši pažanga neabejotinai kilo iš tos aplinkybės, kad germanai dar tebegyveno porinėje šeimoje ir į monogamiją perkėlė,

kiek tai buvo galima, tokią moteries padėtį, kuri atitiko porinę šeimą; ši pažanga kilo anaiptol ne iš pasakiškos, stebuklingai dorovingos germanų prigimties, kuri iš esmės apsiriboja tuo, kad porinė santuoka iš tikrųjų yra laisva nuo aštrių dorovinių priešybių, būdingų monogamijai. Priešingai, germanai savo kilnojimosi metu, ypač pietryčių link, pas Juodosios jūros pakrantės stepių klajoklius, buvo doroviškai smarkiai sugedę ir iš pastarųjų buvo perėmę, be jų jojimo meno, taip pat ir šlykščias, priešgamtines ydas; tai Amianas aiškiai paliudija apie taifalus, o Prokopas apie herulius.

Bet jeigu iš visų žinomų šeimos formų monogamija buvo ta vienintelė forma, kurioje tegalėjo išsivystyti šiuolaikinė lytinė meilė, tai tat nereiškia, kad jinai joje išsivystė išimtinai arba daugiausia kaip sutuoktinių meilė vienas antram. To neleido pati esančios vyro valdžioje tvirtos monogamijos prigimtis. Pas visas istoriškai aktyvias, t. y. pas visas viešpataujančias klases susituokimas liko tuo, kuo jis buvo nuo porinės santuokos laikų, — tėvų sudaromu sandėriu. Ir pirmoji istorijoje pasirodžiusi lytinės meilės forma, kaip aistra, ir dargi kiekvienam žmogui (bent jau iš viešpataujančių klasių tarpo) prieinama aistra, kaip aukščiausia lytinio potraukio forma, — tai kaip tik ir sudaro jos specifinį pobūdį, — ši pirmoji jos forma, riteriškoji viduramžių meilė, anaiptol nebuvo santuokinė meilė. Priešingai! Riteriškoji meilė savo klasikiniu pavidalu, pas provansiečius, išskleistomis burėmis plaukia į svetimavimą, ir poetai tatai garbina. Provanso meilės poezijos žiedas yra „albos“ (albas), vokiškai aušros dainos (Tagelieder). Jos ryškiomis spalvomis vaizduoja, kaip riteris guli savo gražuolės — kito vyro žmonos — lovoje, o lauke stovi sargybinis, kuris jam sušunka, kai tik pasirodo aušra (alba), kad jis galėtų nepastebėtas pasprukti; atsisveikinimo scena sudaro kulminacinį tašką dainoje. Šiaurės prancūzai, kaip ir šaunieji vokiečiai, taip pat pasisavino šitą poezijos rūšį kartu su ją atitinkančia riteriškosios meilės maniera, ir mūsų senasis Volframas fon Ešenbachas paliko šia dygia tema tris nuostabiai gražias aušros dainas, kurios man labiau patinka, negu jo trys ilgos didvyrių poemos.

Šiuolaikinis buržuazinis susituokimas yra dvejopas. Katalikiškose šalyse, kaip ir seniau, jaunam buržuaziniam sūneliui tinkamą žmoną parūpina tėvai, ir to išdava, žinoma, yra pilnutiniausias monogamijai būdingo prieštaravimo suklestėjimas: suklestėjęs heterizmas iš vyro pusės, suklestėjęs svetimavimas iš žmonos pusės. Katalikų bažnyčia, reikia manyti, tik todėl ir panaikino ištuoką, nes ji įsitikino, jog nuo svetimavimo, kaip ir nuo mirties, nėra jokių vaistų. Protestantiškose šalyse, priešingai, buržuaziniam

sūneliui, kaip taisyklė, suteikiama daugiau ar mažiau laisvės pačiam pasirinkti žmoną iš savo klasės; todėl susituokimo pagrindas gali būti tam tikru laipsniu meilė ir tatai visuomet padorumo dėlei ir numatoma sutinkamai su protestantiškos veidmainystės dvasia. Čia vyras ne taip energingai praktikuoja heterizmą, o žmonos svetimavimas pasitaiko ne taip dažnai. Bet kadangi kiekvienoje santuokos formoje žmonės lieka tokie pat, kokie jie buvo prieš santuoką, o protestantiškų šalių buržua dažniausiai yra filisteriai, tai ši protestantiškoji monogamija, net imant vidutiniškai geriausius atvejus, vis dėlto atveda tiktai į nepakenčiamai nuobodų santuokinį gyvenimą, kuris vadinamas šeimos laime. Geriausias šitų abiejų santuokos pavidalų veidrodis yra romanas: katalikiškojo — prancūzų, protestantiškojo — vokiečių. Viename ir antrame „jis gauna ją": vokiečių romane jaunikaitis — merginą, prancūzų romane vyras — porą ragų. Kuris jųdviejų atsiduria blogesnėje padėtyje — ne visuomet aišku. Dėl tos priežasties vokiečių romano nuobodumas ir sukelia ne mažesnį šiurpą prancūzų buržua, kaip prancūzų romano „nedorovingumas" — vokiečių filisteriui. Tiesa, pastaruoju metu, nuo to laiko, kai „Berlynas tampa pasauliniu miestu", vokiečių romanas pradeda nebe taip droviai kalbėti apie seniai ten visiems žinomą heterizmą ir svetimavimą.

Bet abiem atvejais santuoką sąlygoja besituokiančiųjų klasinė padėtis, ir todėl ji visuomet būna santuoka iš apskaičiavimo. Ši santuoka iš apskaičiavimo abiem atvejais gana dažnai pavirsta grubiausia prostitucija — kartais abiejų šalių, o daug dažniau žmonos, kuri nuo paprastos kurtizanės tik tuo tesiskiria, kad ji savo kūną išnuomoja ne pavienečiui, kaip samdomoji darbininkė, bet parduoda jį iš karto vergijon visam laikui. Ir visoms santuokoms iš apskaičiavimo tinka Furjės žodžiai: „Kaip gramatikoje du neiginiai sudaro vieną teiginį, taip ir santuokinėje moralėje dvi prostitucijos reiškia vieną dorybę". Lytinė meilė santykiuose su moterimi gali tapti realia taisykle ir ja tampa tiktai engiamųjų klasių tarpe, taigi, šiais laikais — proletariato tarpe, nepriklausomai nuo to, ar šie santykiai oficialiai pripažinti ar ne. Bet tokiais atvejais esti pašalinti ir visi klasikinės monogamijos pagrindai. Čia nėra jokios nuosavybės, kuriai išsaugoti ir paveldėti kaip tik ir buvo sukurta monogamija ir vyrų viešpatavimas; čia tuo pačiu nėra ir jokio akstino vyrams viešpatauti. Dar daugiau, tam čia nėra nė priemonių: civilinė teisė, sauganti šį viešpatavimą, egzistuoja tik turtingiesiems ir jų santykiams su proletarais; ji kainuoja pinigų ir dėl darbininko neturtingumo neturi jokios reikšmės jo

santykiams su žmona. Čia nulemia visiškai kiti asmeniniai ir visuomeniniai santykiai. Ir, be to, nuo to laiko, kai stambioji pramonė privertė moterį išeiti iš namų į darbo rinką bei fabriką ir gana dažnai padaro ją šeimos maitintoja, proletarų butuose paskutiniai vyrų viešpatavimo likučiai neteko bet kurio pagrindo, nebent išskyrus dar tam tikrą žmonų atžvilgiu šiurkštumą, įsišaknijusį nuo monogamijos atsiradimo laikų. Tuo būdu proletaro šeima nebėra monogaminė griežta šio žodžio prasme, dargi ir tuomet, kai abi šalis jungia aistringiausia meilė bei tvirčiausia ištikimybė, ir nepaisant visokių bažnytinių ir pasaulietiškų palaiminimų. Todėl ir nuolatiniai monogamijos palydovai, heterizmas ir santuokinė neištikimybė, čia bevaidina visiškai menką vaidmenį; žmona faktiškai vėl atgavo ištuokos teisę, ir jeigu šalys negali sugyventi, jos verčiau persiskiria. Trumpai tariant, proletarinė santuoka yra monogaminė etimologine šio žodžio prasme, bet anaiptol ne istorine jo prasme.

Mūsų teisininkai, žinoma, yra tos nuomonės, kad įstatymų leidimo progresas vis labiau atimąs moterims bet kurį pagrindą skųstis. Šiuolaikinės civilizuotųjų šalių įstatymų sistemos vis labiau ir labiau pripažįsta, pirma, jog norint, kad santuoka galiotų, ji turi būti abiejų šalių savanoriškai sudaryta sutartis, ir, antra, jog ir santuokoje abi šalys viena antros atžvilgiu privalo turėti vienodas teises ir pareigas. Ir kai šie abu reikalavimai nuosekliai vykdomi, moterys turinčios viską, ko jos pageidauja.

Ši grynai teisinė argumentacija yra lygiai tokia pat, kuria radikalus respublikonas buržua pašaukia proletarą prie ramybės. Darbo sutartis neva savanoriškai sudaroma abiejų šalių. Bet ji laikoma savanoriškai sudaryta todėl, kad įstatymas *popieriuje* abi šalis stato į lygią padėtį. Galia, kurią skirtinga klasinė padėtis suteikia vienai šaliai, spaudimas, kurį ji vykdo prieš kitą šalį, tikroji abiejų šalių ekonominė padėtis — visa tai įstatymui nė kiek nerūpi. Ir darbo sutarties galiojimo laikui abi šalys turi būti lygiateisės, kol viena ar antra šalis įsakmiai nėra atsisakiusi nuo savo teisių. Kad ekonominė padėtis verčia darbininką atsisakyti net nuo paskutinio teisių lygybės šešėlio, — tai įstatymui taip pat nerūpi.

Santuokos atžvilgiu net pažangiausias įstatymas esti visiškai patenkintas, jeigu tik suinteresuotosios šalys formaliai paliudijo susituokią savanoriškai. Kas darosi už juridinių kulisų, kur vyksta tikrasis gyvenimas, kaip šitas savanoriškas sutikimas gaunamas, tuo įstatymas ir teisininkas gali nesirūpinti. O juk čia paprasčiausias įvairių šalių teisės palyginimas turėtų teisininkui

parodyti, ką šis savanoriškas sutikimas reiškia. Šalyse, kur įstatymas užtikrina vaikams privalomą tėvų turto dalies paveldėjimą, taigi, kur jie negali būti nušalinti nuo paveldėjimo — Vokietijoje, prancūzų teisės šalyse ir kitur — vaikai susituokimo atveju turi gauti tėvų sutikimą. Anglų teisės šalyse, kur įstatymas nereikalauja tėvų sutikimo susituokti, tėvai savo turto atžvilgiu turi visišką laisvę sudarydami testamentą ir gali pagal norą savo vaikus nušalinti nuo paveldėjimo. Juk aišku, kad, nepaisant to ir kaip tik todėl, laisvė susituokti tose klasėse, kuriose yra ką paveldėti, — Anglijoje ir Amerikoje — faktiškai nė per plauką nėra didesnė, kaip Prancūzijoje ir Vokietijoje.

Ne geriau yra su vyro ir moters juridiniu lygiateisiškumu santuokoje. Teisinė abiejų nelygybė, mūsų paveldėta iš ankstesnių visuomeninių santykių, yra ne moteries ekonominės priespaudos priežastis, bet rezultatas. Senajame komunistiniame namų ūkyje, kuris apimdavo daugelį santuokinių porų ir jų vaikus, moterims patikėtasis šio ūkio tvarkymas buvo lygiai taip pat visuomeniškai būtinas verslas, kaip ir vyrų atliekamas maisto dalykų parūpinimas. Patriarchalinei ir dar labiau monogaminei atskirai šeimai atsiradus, ši padėtis pasikeitė. Namų ūkio tvarkymas neteko savo visuomeninio pobūdžio. Jis nebelietė visuomenės. Jis tapo *privatine tarnyba;* žmona tapo vyriausiąja tarnaite, buvo išstumta iš dalyvavimo visuomeninėje gamyboje. Tik stambioji mūsų laikų pramonė vėl atvėrė jai — ir tai tik proletarei — kelią į visuomeninę gamybą. Bet atvėrė tokiu būdu, kad jeigu moteris atlieka savo pareigas privatinėje tarnyboje, šeimoje, tai ji būna pašalinta iš visuomeninės gamybos ir nieko negali uždirbti; o jeigu ji nori dalyvauti visuomeninėje gamyboje ir savarankiškai uždirbti, tai ji nepajėgia atlikti savo šeiminių pareigų. Ir šiuo atžvilgiu moteries padėtis yra vienokia tiek fabrike, tiek ir visose darbo srityse, iki medicinos ir advokatūros imtinai. Šiuolaikinė atskira šeima yra pagrįsta atvira ar užmaskuota moteries namų vergija, o šiuolaikinė visuomenė yra masė, susidedanti perdėm iš atskirų šeimų, savo molekulių. Šiais laikais vyras didele dauguma atvejų, bent jau pasiturinčiųjų klasių tarpe, turi uždirbti, būti šeimos maitintoju, ir tai suteikia jam viešpataujančią padėtį, kuri nereikalinga jokių specialių teisinių privilegijų. Šeimoje jis yra buržua, o žmona atitinka proletariatą. Bet pramonės srityje specifinis proletariatą slegiančios ekonominės priespaudos pobūdis visu savo aštrumu pasireiškia tik tuomet, kai yra panaikintos visos ypatingosios įstatymais paremtos kapitalistų klasės privilegijos ir įvestas visiškas juridinis abiejų klasių lygiateisiškumas;

demokratinė respublika nepanaikina abiejų klasių priešingumo, — priešingai, ji tik sukuria dirvą, kurioje šis priešingumas išsprendžiamas kovos keliu. Ir tiek savotiškas vyro viešpatavimo žmonai šiuolaikinėje šeimoje pobūdis, tiek ir tikros jų abiejų visuomeninės lygybės nustatymo būtinumas bei būdas tik tuomet išeis aiškion dienos švieson, kai jie abu taps juridiškai visiškai lygiateisiai. Tuomet pasirodys, kad pirmoji preliminarinė sąlyga moteriai išsivaduoti yra visos moteriškosios lyties grąžinimas į visuomeninį darbą, o tai savo ruožtu reikalauja, kad atskira šeima nustotų buvusi ūkiniu visuomenės vienetu.

* * *

Tuo būdu turime tris pagrindines santuokos formas, kurios, aplamai imant, atitinka tris pagrindines žmonijos vystymosi stadijas. Grupinė santuoka atitinka laukinę būklę, porinė santuoka — barbarybę, monogamija, papildyta santuokinės neištikimybės ir prostitucijos, — civilizaciją. Aukštutinėje barbarybės pakopoje tarp porinės santuokos ir monogamijos įsiterpia vyrų viešpatavimas vergėms ir daugpatystė.

Kaip įrodė visas mūsų dėstymas, pasireiškiančio šiuo nuoseklių formų pasikeitimu progreso savotiškumas yra tas, kad grupinei santuokai būdingos lytinės laisvės vis labiau ir labiau netenka moterys, bet ne vyrai. Ir iš tikrųjų grupinė santuoka vyrams faktiškai tebeegzistuoja ir iki šiol. Tai, kas laikoma moteriai nusikaltimu ir užtraukia sunkius teisinius bei visuomeninius padarinius, vyrui laikoma kažkuo garbingu arba, blogiausiu atveju, nereikšminga moraline dėme, kuri su malonumu nešiojama. Bet kuo labiau tradicinis heterizmas, veikiamas kapitalistinės prekinės gamybos, mūsų laikais kinta ir prisitaiko prie pastarosios, kuo labiau jis virsta atvira prostitucija, tuo labiau didėja jo demoralizuojanti įtaka. Ir vyrus jis kur kas labiau demoralizuoja, negu moteris. Prostitucija moterų tarpe nusmukdo tik tas nelaimingąsias, kurios tampa jos aukomis, bet ir jas toli gražu ne tokiu laipsniu, kaip paprastai manoma. Užtat ji sugadina būdą visai vyriškajai žmonijos pusei. Antai, pavyzdžiui, ilgas buvimas jaunikiu devyniais atvejais iš dešimties yra tikra paruošiamoji santuokinės neištikimybės mokykla.

Bet mes artinamės prie visuomeninio perversmo, kada neabejotinai išnyks tiek ligšioliniai ekonominiai monogamijos pagrindai, tiek ir jos papildinio — prostitucijos — pagrindai. Monogamija atsirado dėl didesnių turtų susikoncentravimo vienose rankose, būtent — vyro rankose, ir dėl reikalo, kad šituos turtus paveldėtų

šio, o ne kito vyro vaikai. Tam buvo reikalinga žmonos, o ne vyro monogamija, ir tuo būdu šita žmonos monogamija visiškai nepastojo kelio atvirai ar slaptai vyro poligamijai. Bet būsimasis visuomeninis perversmas, paversdamas visuomenine nuosavybe bent didžiausiąją pastoviųjų, paveldimųjų turtų — gamybos priemonių — dalį, iki minimumo sumažins visą šitą rūpinimąsi paveldėjimo reikalais. Bet kadangi monogamija atsirado dėl ekonominių priežasčių, tai ar ji išnyks, kai išnyks šios priežastys?

Į tai būtų galima ne be pagrindo atsakyti: ji ne tik neišnyks, bet, priešingai, tik tuomet bus pilnutinai įgyvendinta, nes kartu su gamybos priemonių pavertimu visuomenine nuosavybe išnyks ir samdomasis darbas, proletariatas, taigi, ir būtinybė tam tikram — statistiškai apskaičiuojamam — moterų skaičiui atsiduoti vyrams už pinigus. Prostitucija išnyks, o monogamija, užuot žlugusi, pagaliau taps realybe ir vyrams.

Tuo būdu vyrų padėtis, šiaip ar taip, labai pasikeis. Bet ir moterų, *visų* moterų, padėtis žymiai pasikeis. Gamybos priemonėms perėjus į visuomeninę nuosavybę, atskira šeima nustos buvusi ūkiniu visuomenės vienetu. Privatinis namų ūkis pavirs visuomenine pramone. Vaikų priežiūra ir jų auklėjimas taps visuomeniniu reikalu; visuomenė vienodai rūpinsis visais vaikais, vis tiek ar jie būtų santuokiniai ar nesantuokiniai. Dėka to atkris rūpestis dėl „padarinių“, kuris šiuo metu yra esmingiausias visuomeninis — tiek moralinis, tiek ir ekonominis — momentas, kliudąs merginai be baimės ir būkštavimo atsiduoti mylimam vyrui. Argi tai nebus pakankama priežastis palaipsniui įsigalėti laisvesniam lytiniam santykiavimui, o tuo pačiu ir atlaidesnei viešajai opinijai dėl merginų garbės ir moterų drovumo? Ir pagaliau, argi mes nematėme, kad šiuolaikiniame pasaulyje monogamija ir prostitucija nors ir yra priešybės, bet neatskiriamos priešybės, tos pačios visuomeninės santvarkos poliai? Argi gali išnykti prostitucija, nenutraukdama kartu su savimi į prarają ir monogamijos?

Čia pradeda veikti naujas momentas, kuris monogamijos išsivystymo metu teegzistavo vos užuomazgoje: individualinė lytinė meilė.

Iki viduramžių negalėjo būti nė kalbos apie individualinę lytinę meilę. Savaime suprantama, kad fizinis grožis, artimi santykiai, vienodi polinkiai ir t. t. priešingų lyčių žmonėse sužadindavo norą lytiškai santykiauti, kad tiek vyrams, tiek ir moterims nebuvo visiškai tolygu, su kuo jie leisdavosi į šiuos intymiausius santykius. Bet nuo to iki dabartinės lytinės meilės dar be galo toli.

Visoje senovėje santuokas už sutuoktinius sudarydavo jų tėvai, ir sutuoktiniai ramiai su tuo susitaikindavo. Tas truputis santuokinės meilės, kurį pažįsta senovė, nėra koks nors subjektyvinis polinkis, bet objektyvinė pareiga, ne santuokos pagrindas, bet jos papildymas. Meilės santykiai šiuolaikine prasme senovėje pasitaiko tik už oficialiosios visuomenės ribų. Piemenys, kurių meilės džiaugsmus ir sielvartus mums apdainuoja Teokritas ir Moschus, Longo „Dafnis ir Chloja", yra vien tik vergai, nedalyvaujantieji valstybės reikaluose, laisvojo piliečio gyvenimo sferoje. Tačiau, neskaitant meilės ryšių vergų tarpe, šiuos ryšius randame tik kaip žlungančio senovės pasaulio irimo produktą, ir tai su tomis moterimis, kurios taip pat stovi už oficialiosios visuomenės ribų, — su heteromis, t. y. su svetimšalėmis ar į laisvę paleistosiomis vergėmis: Atėnuose — jų žlugimo išvakarėse, Romoje — imperijos laikais. O jeigu meilės ryšiai iš tikrųjų pasitaikydavo tarp laisvųjų piliečių — vyrų ir moterų, tai tik kaip svetimavimas. Ir klasikiniam senovės meilės dainiui, senajam Anakreonui, lytinė meilė mūsų prasme buvo tiek nesvarbi, kad jis net nesidomėjo mylimosios būtybės lytimi.

Mūsų lytinė meilė iš esmės skiriasi nuo paprasto lytinio potraukio, nuo senovės žmonių eroso. Pirma, ji numato abipusę besimylinčių asmenų meilę; šiuo atžvilgiu moteris yra lygioje padėtyje su vyru, tuo tarpu kai antikinio eroso laikais jos anaiptol ne visuomet atsiklausdavo. Antra, lytinė meilė pažįsta tokį intensyvumo ir patvarumo laipsnį, kad abiem šalim vienas antro neturėjimas ir persiskyrimas atrodo didelė, jei ne didžiausia nelaimė; kad galėtų vienas antrą turėti, jie leidžiasi į didelę riziką, kartais net rizikuoja savo gyvybe, o tai senovėje pasitaikydavo nebent tik santuokinės ištikimybės laužymo atvejais. Ir pagaliau atsiranda naujas dorovinis kriterijus lytiniam ryšiui vertinti: klausiama ne tik to, ar šis ryšys buvo santuokinis ar nesantuokinis, bet ir to, ar jis atsirado iš abipusės meilės, ar ne? Suprantama, kad su šiuo naujų kriterijumi feodalinėje ar buržuazinėje praktikoje esti ne geriau, kaip su visais kitais dorovės kriterijais, — su juo nesiskaitoma. Bet į jį ir ne blogiau žiūrima. Jis taip pat pripažįstamas, kaip ir kiti, — teorijoje, popieriuje. O daugiau reikalauti tuo tarpu ir negalima.

Viduramžiai pradeda nuo to, ties kuo sustojo senovė su savo lytinės meilės pradmenimis: nuo svetimavimo. Mes jau pavaizdavome riteriškąją meilę, sukūrusią aušros dainas. Nuo šitos meilės, siekiančios sugriauti santuoką, iki tos, kuri turi ją pagrįsti, dar tolimas kelias, kurio riteriai negalėjo nueiti iki galo. Net jeigu pereisime nuo lengvabūdiškų romaniškųjų tautų prie dorovingųjų

germanų, tai Nibelungų giesmėje rasime, kad Krimhilda, nors yra slaptai įsimylėjusi Zigfridą ne mažiau, kaip jis ją, vis dėlto į Gunterio pasakymą, kad jis ją pažadėjęs riteriui, kurio vardo jis nepasako, ji atsako paprastai: „Jums nereikia manęs prašyti; kaip jūs man paliepsite, taip aš visuomet ir pasielgsiu; ką jūs, pone, paskirsite man vyru, su tuo aš noriai susižadėsiu". Jai nė į galvą neateina, kad čia iš viso galėtų būti atsižvelgta į jos meilę. Gunteris peršasi Brunhildai, o Etcelis Krimhildai, nė karto jų nematę; taip pat „Gudrunoje" Airijos Zigebantas peršasi Norvegijos Utei, Hegelingeno Hetelis — Airijos Hildai, pagaliau Morlando Zigfridas, Ormanijos Hartmutas ir Zelando Hervigas — Gudrunai; ir tik čia pastaroji savo noru apsisprendžia Hervigo naudai. Kaip taisyklė, jaunam kunigaikščiui sužadėtinę išrenka jo tėvai, jeigu jie dar gyvi; priešingu atveju, jis pats išsirenka, pasitardamas su stambiaisiais vasalais, kurie visais tokiais atvejais taip pat taria svarų žodį. Kitaip nė negali būti. Riteriui arba baronui, kaip ir pačiam krašto kunigaikščiui, vedybos — politinis aktas, proga savo galiai padidinti naujomis sąjungomis; lemiamąjį vaidmenį turi suvaidinti *dinastijos* interesai, o ne asmeninės simpatijos. Tad kaip gi čia gali paskutinis žodis susituokimo klausimu priklausyti meilei?

Ne kitaip buvo ir su viduramžių miestų cechiniu biurgeriu. Vien jau saugojusios jį privilegijos, įvairių išlygų pilnos cechų taisyklės, dirbtinės ribos, teisiškai skyrusios jį čia nuo kitų cechų, čia nuo jo paties cecho draugų, čia nuo pameistrių ir mokinių, — pakankamai susiaurindavo tą ratą, kuriame jis galėjo ieškoti sau tinkamos žmonos. Ir kuri nuotakų tarpe būdavo tinkamiausia, — šioje painioje sistemoje nustatydavo tikrai ne jo individualinės simpatijos, bet šeimos interesai.

Tuo būdu begalinėje daugybėje atvejų susituokimas iki pačios viduramžių pabaigos liko tuo, kuo jis buvo nuo pat pradžios, — dalyku, kurį sprendė ne patys susituokiantieji. Pradžioje žmonės gimdavo jau susituokę — susituokę su ištisa kitos lyties žmonių grupe. Vėlesnėse grupinės santuokos formose tikriausiai buvo tokia pat padėtis, tik vis siaurėjant grupei. Porinės santuokos laikais, bendra taisykle, savo vaikų santuokas sutaria motinos; ir čia lemiamą vaidmenį vaidina sumetimai dėl naujų giminystės ryšių, kurie turi suteikti jaunajai porai tvirtesnę padėtį giminėje ir gentyje. O kai privatinė nuosavybė įgavo persvarą prieš visuomeninę nuosavybę ir kartu su suinteresuotumu paveldėjimo reikalais tėvinė teisė ir monogamija užėmė viešpataujančią padėtį,— susituokimas pasidarė visiškai priklausomas nuo ekonominių sumetimų.

Pirktinės santuokos *forma* išnyksta, bet iš esmės ši santuoka vis plačiau įsigali, ir tuo būdu ne tik moteris, bet ir vyras vertinami ne pagal savo asmenines ypatybes, o pagal savo turtą. Viešpataujančiųjų klasių praktikoje nuo pat pradžios buvo negirdėtas dalykas, kad abipusės šalių simpatijos, kaip susituokimo pagrindas, pirmautų prieš visus kitus sumetimus; kažkas panašaus pasitaikydavo tik romantikoje ar engiamosiose klasėse, į kurias nebuvo atsižvelgiama.

Tokia buvo padėtis, kurią rado kapitalistinė gamyba, kai ji nuo geografinių atradimų laikotarpio pasaulinės prekybos ir manufaktūros dėka ėmė ruoštis pasauliniam viešpatavimui. Reikia manyti, kad šis susituokimo būdas jai nepaprastai pritiko, ir iš tikrųjų taip ir buvo. Tačiau — pasaulinės istorijos ironija neišsemiama — kaip tik kapitalizmui buvo skirta pralaužti jame lemiamą spragą. Kapitalistinė gamyba, viską paversdama prekėmis, panaikino visus tradicinius, senovinius santykius, o paveldėtųjų papročių, istorinės teisės vieton pastatė pirkimą ir pardavimą, „laisvą" sutartį. Anglų teisininkas H. S. Meinas tarėsi padaręs didžiausią atradimą, sakydamas, kad visą mūsų progresą, palyginus su pirmesnėmis epochomis, sudaro mūsų perėjimas from status to contract — nuo paveldėtosios prie savanoriškomis sutartimis nustatomos santvarkos; tatai, beje, — kiek iš viso tai yra teisinga, — buvo pažymėta jau „Komunistų Manifeste".

Bet sudarinėti sutartis gali tie žmonės, kurie gali laisvai disponuoti savo asmenimi, veiksmais ir turtais ir kurie vienas antro atžvilgiu yra lygiateisiai. Sukurti tokius „laisvus" ir „lygius" žmones kaip tik ir buvo vienas svarbiausiųjų kapitalistinės gamybos darbų. Nors tai iš pradžių vyko dar tik pusiau sąmoningai ir, be to, po religijos skraiste, vis dėlto nuo Liuterio ir Kalvino reformacijos laikų tvirtai nusistojo teiginys, kad žmogus už savo veiksmus yra visiškai atsakingas tik tuomet, jeigu jis juos padarė, turėdamas visišką valios laisvę, ir kad priešintis kiekvienai prievartai, spiriančiai atlikti nedorovingą veiksmą, yra dorovinė pareiga. Bet kaip gi tai derinosi su ankstesne susituokimo praktika? Pagal buržuazinę pažiūrą santuoka buvo sutartis, teisinis sandėris, ir, be to, visų svarbiausias, nes jis visam gyvenimui nulemdavo dviejų žmonių kūno ir dvasios likimą. Tiesa, šis sandėris tuo metu formaliai būdavo sudaromas savo noru; be šalių sutikimo neapsieidavo. Bet perdaug gerai buvo žinoma, kaip šis sutikimas būdavo gaunamas ir kas būdavo tikrieji tuokėjai. Bet jeigu būdavo reikalaujama tikros apsisprendimo laisvės visoms kitoms sutartims sudaryti, tai kodėl nereikalauti jos šiai sutarčiai? Argi

du jaunuoliai, kurie turėjo būti sujungti, neturėjo teisės laisvai disponuoti savimi, savo kūnu ir jo organais? Argi lytinė meilė riterybės dėka nebuvo tapusi mada ir argi sutuoktinių meilė, priešingai riteriškajai, su svetimavimu susijusiai meilei, nebuvo tikroji buržuazinė jos forma? Bet jeigu sutuoktinių pareiga — mylėti vienas antrą, tai argi ne pačių įsimylėjusiųjų buvo tokia pat pareiga susituokti ir neleisti tai už save daryti kitiems? Argi ši įsimylėjusiųjų teisė nebuvo aukštesnė už tėvų, giminaičių ir kitų įprastinių vestuvinių maklerių bei piršlių teisę? Jeigu laisvo asmeninio pasirinkimo teisė nesidrovėdama įsibrovė į bažnyčią ir religiją, tai kaip gi ji galėjo sustoti prieš nepakenčiamas vyresniosios kartos pretenzijas disponuoti jaunesniosios kartos kūnu, siela, turtu, laime ir nelaime?

Šie klausimai turėjo iškilti tuo metu, kai atsileido visi senieji visuomenės ryšiai ir susvyravo visi paveldėtieji vaizdiniai. Pasaulis iš karto pasidarė beveik dešimt kartų didesnis; ketvirtosios pusrutulio dalies vietoje dabar prieš Vakarų europiečių akis stovėjo visas žemės rutulys, ir jie skubėjo užvaldyti kitus septynis aštuntadalius. Ir kartu su senosiomis ankštomis tėvynės ribomis griuvo ir viduramžinės tradicinės galvosenos tūkstantmetinės ribos. Išoriniam ir vidiniam žmogaus žvilgsniui atsivėrė nepalyginti platesnis horizontas. Ką gi bereiškė garbingumo reputacija ir per kartų kartas paveldėtosios garbingos cechinės privilegijos jaunuoliui, kurį viliojo Indijos turtai, Meksikos ir Potozio aukso bei sidabro kasyklos? Buržuazijai tai buvo klajojančios riterystės laikai; ji taip pat turėjo savo romantiką ir savo meilės svajones, bet buržuaziniu pagrindu ir galų gale buržuaziniais tikslais.

Aplinkybės susidėjo taip, kad kylanti buržuazija, ypač protestantiškosiose šalyse, kur labiausiai buvo sukrėsta esamoji santvarka, ėmė ir santuokai vis labiau ir labiau pripažinti sutarčių sudarymo laisvę ir įgyvendino ją aukščiau pavaizduotu būdu. Santuoka liko klasine santuoka, bet klasės ribose šalims buvo pripažintas tam tikras laisvės pasirinkti laipsnis. Ir popieriuje, tiek moralės teorijoje, tiek ir poetiniuose pasakojimuose, nebuvo nieko labiau nepajudinamo, kaip tai, kad kiekviena santuoka, kuri nesiremia abipuse lytine meile ir tikrai laisvu sutuoktinių sutikimu, yra nedorovinga. Trumpai sakant, santuoka iš meilės buvo paskelbta kaip žmogaus teisė, ir, be to, ne tik kaip vyro teisė (droit de l'homme), bet, išimties keliu, ir kaip moteries teisė (droit de la femme).

Tačiau ši žmogaus teisė vienu atžvilgiu skyrėsi nuo visų kitų vadinamųjų žmogaus teisių. Tuo tarpu kai praktikoje pastarosios

ir toliau liko apsiribojusios viešpataujančia klase — buržuazija, ir buvo tiesiogiai ar netiesiogiai panaikintos engiamajai klasei — proletariatui, čia vėl pasireiškia istorijos ironija. Viešpataujančioji klasė lieka pavergta žinomų ekonominių įtakų, ir todėl jos tarpe tik išimtiniais atvejais pasitaiko tikrai laisvai sudarytų santuokų, kai engiamosios klasės tarpe, kaip mes matėme, jos yra taisyklė.

Tuo būdu visiška laisvė susituokti gali būti visuotinai įgyvendinta tik tuomet, kai kapitalistinės gamybos ir jos sukurtų nuosavybės santykių panaikinimas pašalins visus šalutinius, ekonominius sumetimus, kurie dabar dar tebeturi tokią didelę įtaką sutuoktiniams pasirinkti. Tuomet jau nebeliks jokio kito motyvo, išskyrus abipusę simpatiją.

Kadangi lytinė meilė savo prigimtimi yra išimtinė, — nors šis išimtinumas šiuo metu tėra pilnutinai įgyvendinamas tik moteries atžvilgiu, — tai lytine meile paremtoji santuoka savo prigimtimi yra monogamija. Mes matėme, kiek Bachofenas buvo teisus, vertindamas išsivystymą nuo grupinės santuokos į monogamiją kaip pažangą, už kurią daugiausia turime būti dėkingi moterims; tik perėjimą nuo porinės santuokos prie monogamijos tenka įrašyti į vyrų sąskaitą; istoriškai šis perėjimas iš esmės pasireiškė moterų padėties pablogėjimu ir vyrų neištikimybės palengvinimu. Taigi, kai tik atkris ekonominiai sumetimai, dėl kurių moterys toleravo šitą įprastinę vyrų neištikimybę, — rūpestis dėl savo pačių egzistencijos ir dar daugiau dėl savo vaikų ateities, — tai tuo pasiektas moteries lygiateisiškumas, sprendžiant iš viso ligšiolinio patyrimo, turės nepalyginti didesnės įtakos tam, kad įsigalėtų tikra vyrų monogamija, negu tam, kad įsigalėtų moterų poliandrija[1].

Bet čia nuo monogamijos visiškai atkris visi tie būdingieji bruožai, kuriais ją paženklino jos atsiradimas iš nuosavybės santykių, būtent, pirma, vyro viešpatavimas ir, antra, santuokos neišardomumas. Vyro viešpatavimas santuokoje yra paprastas jo ekonominio viešpatavimo padarinys, ir jis savaime išnyks kartu su pastaruoju. Santuokos neišardomumas iš dalies yra padarinys tos ekonominės padėties, kurioje monogamija atsirado, iš dalies — tradicija iš tų laikų, kada šitos ekonominės padėties sąryšis su monogamija dar nebuvo teisingai suprastas, kada religija perdėdavo šio sąryšio reikšmę. Šiais laikais jis yra jau tūkstančiais atvejų laužomas. Jeigu tik iš meilės sudarytoji santuoka yra

---

1 *Poliandrija* (nuo graikų žodžio „poli“ — daug ir „andros“ — vyras) — daugvyrystė. *Red.*

dorovinga, tai dorovinga lieka tik tokia santuoka, kurioje tebeegzistuoja meilė. Bet individualinės lytinės meilės trukmė pas atskirus individus labai nevienoda, ypač pas vyrus, ir kai jausmas išnyko arba jį nustelbia nauja aistringa meilė, ištuoka tampa geradarybe tiek abiem šalims, tiek ir visuomenei. Tik reikia išvaduoti žmones iš būtinybės bristi per nereikalingą ištuokos bylos purvą.

Tuo būdu tai, ką mes dabar galime spėti apie lytinių santykių formas po būsimojo kapitalistinės gamybos nušalinimo, yra daugiausia neigiamo pobūdžio, dažniausiai apsiriboja pažymint tai, kas atkrinta. Bet kas gi atsiras nauja? Tai paaiškės tuomet, kai išaugs nauja karta: karta vyrų, kuriems niekuomet savo gyvenime neteks pirktis moteries už pinigus ar kitokias socialinės galios priemones, ir karta moterų, kurioms niekuomet neteks atsiduoti vyrui dėl kurių nors kitų sumetimų, išskiriant meilę, nei vengti atsiduoti mylimajam dėl ekonominių padarinių baimės. Kai šie žmonės atsiras, jie pasiųs velniop visa tai, kas šiandien laikoma jiems privaloma daryti; jie patys žinos, kaip jie turi elgtis, ir patys susikurs, sutinkamai su tuo, savo viešąją opiniją apie kiekvieno atskiro individo elgseną, — ir taškas.

Tačiau grįžkime prie Morgano, nuo kurio gerokai nutolome. Civilizacijos laikotarpiu išsivysčiusių visuomeninių institucijų istorinis studijavimas išeina už jo knygos ribų. Todėl monogamijos likimą šiuo laikotarpiu jis paliečia tik visai trumpai. Jis taip pat tolesniame monogaminės šeimos vystymesi įžiūri tam tikrą progresą, prisiartinimą prie visiškos teisinės lyčių lygybės, tačiau nelaikydamas šio tikslo jau pasiektu. Bet, — sako jis, — „jeigu pripažinsime tą faktą, kad šeima išgyveno vieną po kitos keturias formas ir dabar gyvena penktąją, tai kyla klausimas, ar ilgai ši forma išliks ateityje? Vienintelis galimas atsakymas yra tas, kad ji turi vystytis tiek pat, kiek vystosi visuomenė, ir keistis tiek pat, kiek keičiasi visuomenė, visiškai taip, kaip buvo iki šiol. Ji yra visuomeninės santvarkos padaras ir atspindės šiosios kultūrinį lygį. Kadangi monogaminė šeima nuo civilizacijos pradžios patobulėjo, ir ypač pastebimai patobulėjo naujausiais laikais, tai galima bent spėti, kad ji sugebės ir toliau tobulėti, kol bus pasiekta abiejų lyčių lygybė. O jeigu monogaminė šeima tolimoje ateityje nepajėgs įvykdyti visuomenės reikalavimų, tai neįmanoma iš anksto pasakyti, kokio pobūdžio bus jos įpėdinė“.

III

IROKĖZŲ GIMINĖ

Dabar mes prieiname kitą Morgano atradimą, kuris yra mažiausiai toks pat svarbus kaip ir pirmykštės šeimos formos atkūrimas, remiantis giminystės sistemomis. Morganas įrodė, kad Amerikos indėnų genties viduje gyvulių vardais vadinami gimininiai junginiai iš esmės yra identiški su graikų genea ir romėnų gentes; kad amerikinė forma yra pirminė, o graikų-romėnų vėlesnė, išvestinė; kad visa graikų ir romėnų pirmykščių laikų visuomeninė organizacija giminėmis, fratrijomis ir gentimis yra iš esmės identiška Amerikos indėnų visuomeninei organizacijai; kad giminė yra bendra institucija visiems barbarams iki jų įžengimo į civilizaciją, ir dargi net vėliau (kiek galima spręsti iš iki šiol mūsų turimų šaltinių). Tai įrodęs, Morganas iš karto išaiškino sunkiausias seniausios Graikijos ir Romos istorijos puses ir tuo pačiu metu nelauktai atidengė mums pagrindinius pirmykščių laikų, iki *valstybės* atsiradimo, visuomeninės santvarkos bruožus. Kad ir koks paprastas atrodo šis dalykas, kai jis jau žinomas, vis dėlto Morganas atrado jį tik pastaruoju metu; pirmesnioje savo knygoje, pasirodžiusioje 1871 metais, jis dar nebuvo išsiaiškinęs šios paslapties, kurios atskleidimas tuomet privertė kurį laiką visiškai nutilti šiaipjau taip pasitikinčius savimi anglų pirmykščių laikų istorikus.

Lotyniškas žodis gens, kurį Morganas visur vartoja šiam gimininiam junginiui pavadinti, yra kilęs, kaip ir tą pačią reikšmę turįs graikų žodis genos, iš bendros ariškos šaknies gan (vokiškai kan, nes pagal bendrą taisyklę vietoje ariškosios g čia turi būti k), reiškiančios „gimdyti". Gens, genos, sanskrito dschanas, gotų (pagal aukščiau minėtą taisyklę) kuni, senovės skandinavų ir anglosaksų kyn, anglų kin, vidurio aukštaičių vokiečių künne taip pat reiškia giminę, kilmę. Tačiau lotynų gens, graikų genos vartojami pavadinti specialiai tokiam gimininiam junginiui, kuris didžiuojasi bendra kilme (šiuo atveju iš bendro pranokėjo) ir yra tam tikrų visuomeninių bei religinių institucijų susietas į atskirą bendruomenę, kurios kilmė ir prigimtis vis dėlto visiems mūsų istorikams iki šiol buvo neaiškios.

Kokia yra giminės sudėtis jos pradinėje formoje, mes jau matėme aukščiau, nagrinėdami punaluajinę šeimą. Giminė susideda iš visų asmenų, kurie punaluajinės santuokos keliu ir pagal šioje santuokoje neišvengiamai viešpataujančias pažiūras yra pripažinti tam tikros vienos pranokėjos, giminės pradininkės,

palikuonimis. Kadangi šioje šeimos formoje tėvas negali būti tikrai nustatytas, tai pripažįstama tik moteriškoji linija. Kadangi broliai negali tuoktis su savo seserimis, o tik su kitos kilmės moterimis, tai su šitomis svetimomis moterimis sugyventieji vaikai pagal motininę teisę atsiduria už giminės ribų. Taigi, gimininio junginio ribose lieka tik kiekvienos kartos *dukterų* palikuonys; sūnų palikuonys pereina į savo motinų gimines. Kuo gi tampa ši kraujo giminystės grupė kitų panašių genties grupių atžvilgiu, kai tik ji susiformuoja į atskirą grupę?

Klasikine šios pradinės giminės forma Morganas laiko irokėzų giminę, ypač senekų genties giminę. Šioje gentyje yra aštuonios giminės, pavadintos gyvulių vardais: 1) vilkas, 2) lokys, 3) vėžlys, 4) bebras, 5) briedis, 6) tilvikas, 7) garnys, 8) sakalas. Kiekvienoje giminėje viešpatauja tokie papročiai:

1. Giminė išsirenka savo „sachemą" (taikos meto seniūną) ir vadą (karvedį). Sachemas turėdavo būti renkamas iš pačios giminės tarpo, ir jo vieta giminėje būdavo paveldima, nes ji, tapusi laisva, turėdavo būti vėl tuojau užimta; karvedys galėdavo būti išrinktas ir ne iš šios giminės narių tarpo, o kai kada galėdavo ir visai jo nebūti. Sachemu niekuomet neišrinkdavo buvusio sachemo sūnaus, nes pas irokėzus veikė motininė teisė, taigi, sūnus priklausė kitai giminei; bet dažnai būdavo išrenkamas jo brolis arba sesers sūnus. Rinkimuose dalyvaudavo visi — vyrai ir moterys. Bet rinkimai turėdavo būti patvirtinti kitų septynių giminių, ir tik tuomet išrinktasis būdavo iškilmingai įvedamas į pareigas; tai atlikdavo bendroji visos irokėzų sąjungos taryba. Šio akto reikšmė paaiškės vėliau. Sachemo valdžia giminėje būdavo tėviška, grynai moralinio pobūdžio; prievartos priemonių jis neturėdavo. Greta to dėl savo pareigų jis būdavo senekų genties tarybos narys, taip pat ir visų irokėzų sąjungos tarybos narys. Karvedys galėdavo ką nors įsakyti tik karo žygių metu.

2. Giminė savo nuožiūra atstato sachemą ir karvedį. Tai ir vėl padaroma bendru vyrų ir moterų nutarimu. Atstatytieji po to vėl tampa, kaip ir kiti, eiliniais kariais, privačiais asmenimis. Beje, genties taryba gali atstatyti ir sachemus, dargi prieš giminės valią.

3. Niekas iš giminės narių negali tuoktis tos pačios giminės ribose. Tai yra pagrindinė giminės taisyklė, ryšys, kuris palaiko giminę; tai — neigiama išraiška labai teigiamos kraujo giminystės, kurios dėka jai priklausantieji individai tik ir tampa gimine. Atrasdamas šį paprastą faktą, Morganas pirmą kartą atskleidė giminės esmę. Kaip mažai iki tol giminė buvo suprasta, parodo

pirmesnieji laukinių ir barbarų aprašymai, kuriuose įvairūs junginiai, iš kurių susidaro gimininė santvarka, be supratimo ir skirtumo sujaukti į krūvą genties, klano, tumo ir t. t. pavadinimais, o kartais apie juos sakoma, kad tokio junginio viduje draudžiama tuoktis. Tai ir sudarė tą beviltišką painiavą, kurioje ponas Mak Lenanas galėjo pasirodyti Napoleono vaidmenyje ir padaryti tvarką valdingu nuosprendžiu: visos gentys skirstosi į tokias, kurių viduje santuoka draudžiama (egzogaminės), ir tokias, kur ji leidžiama (endogaminės). Ir tuo būdu dalyką galutinai supainiojęs, jis galėjo leistis į giliausius tyrinėjimus, kuri iš jo abiejų beprasmių kategorijų yra senesnė: egzogamija ar endogamija. Atradus giminę, pagrįstą kraujo giminyste, ir iš to išplaukiančiu santuokos tarp jos narių negalimumu, toji nesąmonė savaime atkrito. Savaime suprantama, kad toje vystymosi pakopoje, kurioje mes randame irokėzus, santuokos draudimo giminėje griežčiausiai laikomasi.

4. Mirusiųjų turtas atitekdavo kitiems giminės nariams, jis turėdavo likti giminėje. Kadangi tie daiktai, kuriuos galėdavo palikti irokėzas, buvo nežymūs, jo palikimą pasidalydavo artimiausieji giminaičiai; vyrui mirus — jo tikrieji broliai bei seserys ir motinos brolis; moteriai mirus — jos vaikai ir tikrosios seserys, bet ne jos broliai. Dėl tos pačios priežasties vyras ir žmona negalėdavo paveldėti vienas iš antro, arba vaikai — iš tėvo.

5. Giminės nariai turėdavo vieni kitiems teikti pagalbą, apsaugą ir ypač padėti atkeršyti už svetimųjų padarytą nuoskaudą. Atskiras individas pasikliaudavo ir galėdavo pasikliauti giminės apsauga, kuri užtikrindavo jo saugumą; tas, kuris nuskausdavo jį, nuskausdavo visą giminę. Iš čia, iš giminės kraujo saitų, atsirado kraujo keršto pareiga, kuri irokėzų buvo besąlygiškai pripažįstama. Jei kas nors iš svetimos giminės užmušdavo giminės narį, visa užmuštojo giminė būdavo įpareigota įvykdyti kraujo kerštą. Iš pradžių būdavo bandoma taikintis; susirinkdavo žudiko giminės taryba ir pasiūlydavo nužudytojo giminės tarybai baigti ginčą taika, dažniausiai pareikšdama apgailestavimą ir siūlydama žymių dovanų. Jeigu pasiūlymas būdavo priimtas, ginčas būdavo laikomas baigtu. Priešingu atveju, nuskaustoji giminė paskirdavo vieną ar kelis keršytojus, kurie turėdavo žudiką susekti ir užmušti. Jei tai įvykdavo, užmuštojo giminė neturėdavo teisės skųstis, reikalas būdavo laikomas baigtu.

6. Giminė turi tam tikrus vardus arba eiles vardų, kuriais vadintis gali tik ji viena visoje gentyje, ir tuo būdu atskiro individo vardas kartu pasako, kuriai giminei jis priklauso. Su gimininiu vardu savaime yra susijusios ir gimininės teisės.

7. Giminė gali įvaikinti svetimuosius ir tuo būdu priimti juos į visą gentį. Taip karo belaisviai, kurių neužmušdavo, vienos giminės įvaikinti, tapdavo senekų genties nariais ir tuo pačiu įgydavo visas gimininės ir gentinės teises. Įvaikinimas įvykdavo atskirų giminės narių pasiūlymu: vyrų, kurie priimdavo svetimąjį kaip brolį ar seserį; moterų, kurios priimdavo jį kaip vaiką; įvaikinimui patvirtinti būdavo reikalingas iškilmingas priėmimas į giminę. Tuo būdu dažnai atskiros, dėl išimtinių aplinkybių sumenkėjusios giminės būdavo sustiprinamos masiniu kitos giminės narių įvaikinimu, pastarajai sutinkant. Pas irokėzus iškilmingas priėmimas į giminę įvykdavo viešame genties tarybos posėdyje — tai šią iškilmę faktiškai paversdavo religine apeiga.

8. Sunku įrodyti specialių religinių švenčių buvimą indėnų giminėse; bet religinės indėnų apeigos daugiau ar mažiau susijusios su gimine. Irokėzų šešių metinių religinių švenčių metu atskirų giminių sachemai ir karvedžiai dėl savo pareigų būdavo priskaitomi prie „tikybos sergėtojų“ ir atlikdavo žynių funkcijas.

9. Giminė turi bendrą laidojimo vietą. Ji dabar pas Niujorko valstijoje gyvenančius, baltųjų iš visų pusių suspaustus irokėzus yra išnykusi, bet seniau buvo. Pas kitus indėnus ji dar išliko, pavyzdžiui, pas irokėzams artimus tuskarorus, kurie, nors ir būdami krikščionys, kiekvienai giminei turi kapinėse tam tikrą atskirą eilę, ir tuo būdu vienoje eilėje su vaikais laidojama motina, bet ne tėvas. Ir pas irokėzus visa mirusiojo giminė dalyvauja laidotuvėse, rūpinasi kapu, laidotuvių kalbomis ir pan.

10. Giminė turi tarybą — demokratinį susirinkimą visų suaugusių vyriškosios ir moteriškosios lyties giminės narių, kurie visi turi lygią balsavimo teisę. Ši taryba išrinkdavo ir atstatydavo sachemus bei karvedžius, taip pat ir kitus „tikybos sergėtojus“; ji darydavo nutarimus dėl išpirkimo (Wergeld) ar kraujo keršto už nužudytuosius giminės narius; ji įvaikindavo į giminę svetimuosius. Žodžiu, ji buvo aukščiausia giminės valdžia.

Tokios yra tipiškos indėnų giminės teisės. „Visi jos nariai yra laisvi žmonės, turį saugoti kits kito laisvę; būdami visi lygūs asmeninių teisių atžvilgiu, nei sachemas, nei karvedys nepretenduoja į jokią pirmenybę, jie sudaro broliją, sujungtą kraujo ryšiais. Laisvė, lygybė, brolybė, nors tai niekuomet nebuvo suformuluota, buvo pagrindiniai giminės principai, o giminė savo ruožtu buvo ištisos visuomeninės sistemos vienetas, organizuotos indėnų visuomenės pagrindas. Tuo išaiškinamas nepalenkiamas nepriklausomybės ir savigarbos jausmas, kurį kiekvienas pripažįsta indėnams“.

Amerikos atradimo metu visos Šiaurės Amerikos indėnai buvo organizuoti giminėmis pagal motininę teisę. Tik kai kuriose gentyse, pavyzdžiui, dakotų, giminės buvo susmukusios, o kai kuriose kitose gentyse — odžibvėjų, omachų — jos buvo organizuotos pagal tėvinę teisę.

Daugybėje indėnų genčių, apimančių daugiau kaip penkias ar šešias gimines, randame kas tris, keturias ar daugiau giminių sujungtas į atskirą grupę, kurią Morganas, tiksliai išreikšdamas indėnišką pavadinimą graikišku jo atitikmeniu, vadina fratrija (brolija). Antai, senekų gentis turi dvi fratrijas; pirmoji apima 1—4 gimines, antroji — 5—8 gimines. Nuodugnesnis tyrinėjimas rodo, kad šios fratrijos dažniausiai sudaro pradines gimines, į kurias iš pradžių buvo suskilusi gentis, nes, draudžiant tuoktis giminės ribose, kiekviena gentis, kad galėtų savarankiškai egzistuoti, būtinai turėdavo apimti mažiausiai dvi gimines. Genčiai gausėjant, kiekviena giminė vėl skilo į dvi ar daugiau giminių, kurių kiekviena dabar tampa savarankiška, tuo tarpu kai pradinė giminė, apimanti visas dukterines gimines, egzistuoja toliau kaip fratrija. Pas senekus ir pas daugumą kitų indėnų vienos fratrijos giminės yra brolinės giminės, tuo tarpu kai kitos fratrijos giminės joms yra pusbrolinės giminės, — pavadinimai, kurie amerikinėje giminystės sistemoje, kaip matėme, turi labai realią ir raišką prasmę. Iš pradžių joks senekas negalėdavo tuoktis savo fratrijos viduje, bet šis paprotys seniai išnyko, ir draudimas tuoktis apsiriboja giminės ribomis. Pagal senekų padavimą „lokio" ir „briedžio" giminės buvusios tos dvi pradinės giminės, iš kurių kilusios kitos. Po to, kai ši naujoji santvarka įleido šaknis, ji būdavo, reikalui kilus, keičiama; jei kurios fratrijos giminės išmirdavo, tai kartais papildymui būdavo perkeliamos į ją ištisos giminės iš kitų fratrijų. Todėl įvairiose gentyse randame vienodų pavadinimų giminių, įvairiai sugrupuotų fratrijomis.

Pas irokėzus fratrijos funkcijos iš dalies yra visuomeninės, iš dalies — religinės. 1) Fratrijos žaidžia sviedinį viena prieš antrą; kiekviena fratrija pasiunčia savo geriausius žaidėjus, likusieji žiūri žaidimo, susigrupavę fratrijomis, ir lažinasi vieni su antrais už savųjų laimėjimą. 2) Kiekvienos fratrijos sachemai ir karvedžiai genties taryboje sėdi kartu, abi grupės viena priešais antrą, kiekvienas oratorius kalba į kiekvienos fratrijos atstovus kaip į atskirą korporaciją. 3) Įvykus gentyje nužudymui, kai žudikas ir nužudytasis priklausydavo ne tai pačiai fratrijai, nukentėjusioji giminė dažnai apeliuodavo į savo brolines gimines; šios tuomet sušaukdavo fratrijos tarybą ir kreipdavosi į antrąją fratriją kaip į visumą, kad ši taip pat sušauktų tarybą reikalui taikiai

sutvarkyti. Taigi, čia fratrija vėl pasireiškia kaip pradinė giminė ir su didesne pasisekimo perspektyva, negu silpnesnė atskira giminė, jos duktė. 4) Žymių žmonių mirties atvejais laidojimą ir laidotuvių iškilmes organizuoti pasiimdavo priešingoji fratrija, tuo tarpu kai mirusiojo fratrija čia dalyvaudavo gedėdama. Mirus sachemui, priešingoji fratrija pranešdavo irokėzų sąjungos tarybai, kad ši vieta tapo laisva. 5) Renkant sachemą, taip pat pasireikšdavo fratrijos taryba. Būdavo laikoma kaip ir savaime suprantamu dalyku, kad brolinės giminės patvirtins išrinkimą, bet kitos fratrijos giminės galėdavo prieštarauti. Tuo atveju susirinkdavo šios fratrijos taryba; jeigu ji palaikydavo prieštaravimą, tai išrinkimas negaliodavo. 6) Seniau irokėzai turėdavo ypatingas religines misterijas, baltųjų vadinamas medicine-lodges[1]. Šios misterijos pas senekus būdavo rengiamos dviejų religinių brolijų, kurios pagal tam tikrą ceremonialą įšventindavo naujus narius; kiekvienai iš abiejų fratrijų tekdavo po vieną tokią broliją. 7) Jeigu — o tai yra beveik tikra — keturios linages (giminės), kurios užkariavimo metu buvo apgyvenusios keturis Tlaskalos kvartalus, buvo keturios fratrijos, tai tas įrodo, kad fratrijos, kaip pas graikus ir panašūs gimininiai junginiai pas germanus, taip pat buvo ir kariniai vienetai; šios keturios linages traukdavo į mūšį kiekviena atskiru būriu, su savo uniforma ir vėliava, savo vado vadovaujama.

Kaip kelios giminės sudaro fratriją, taip kelios fratrijos klasikinėje giminių santvarkos formoje sudaro gentį; kai kuriais atvejais labai nusilpnėjusiose gentyse trūksta vidurinės grandies — fratrijos. Kas gi apibūdina atskirą Amerikos indėnų gentį?

1. Sava teritorija ir savas vardas. Kiekviena gentis, be savo tikrai apgyventų vietų, turėdavo dar ir nemažą sritį medžioklei bei žūklei. Už šios srities ribų būdavo platus neutralus žemės ruožas, siekiąs kitos genties sritį; tarp giminingų kalbos atžvilgiu genčių šis ruožas būdavo siauresnis, tarp negiminingų kalbos atžvilgiu genčių — platesnis. Šis ruožas yra tas pat, kas germanų pasienio miškas, Cezario svevų sudaryta aplink savo teritoriją dykuma, îsarnholt'as (daniškai jarnved, limes Danicus) tarp danų ir germanų, saksų miškas ir branibor'as (slaviškai — apsaugos miškas), iš kurio gavo savo vardą Brandenburgas, tarp germanų ir slavų. Tuo būdu ši ne visai apibrėžtomis sienomis išskirta sritis būdavo bendra genties žemė, kaimyninių genčių tokia pripažįstama ir jos pačios ginama nuo grobimų. Sienų neapibrėžtumas tap-

[1] — žynių susirinkimais. *Red.*

davo praktiškai nepatogus daugiausia tik tada, kai žymiai padaugėdavo gyventojų. — Genčių pavadinimai, matyti, daugiausia yra atsiradę atsitiktinai, o ne parinkti sąmoningai; ilgainiui neretai atsitikdavo, kad kaimyninės gentys pavadindavo gentį kitokiu vardu, negu jos pačios vartojamas vardas, panašiai kaip vokiečiai savo pirmąjį istorinį bendrą pavadinimą „germanai" gavo iš keltų.

2. Atskira, tik šiai genčiai būdinga *tarmė*. Iš tikrųjų gentis ir tarmė iš esmės sutampa; naujų genčių ir tarmių susidarymo procesas skilimo keliu Amerikoje dar neseniai tebevyko ir vargu ar yra visiškai sustojęs ir dabar. Ten, kur dvi nusilpusios gentys yra susiliejusios į vieną, pasitaiko, kaip išimtis, kad toje pačioje gentyje kalbama dviem artimai gimininingomis tarmėmis. Vidutiniškai amerikinė gentis susideda iš mažiau kaip 2 000 asmenų; tačiau čirokių gentis apima 26 000 asmenų — didžiausią skaičių kalbančių ta pačia tarme indėnų Jungtinėse Amerikos Valstybėse.

3. Teisė iškilmingai įvesti į pareigas giminių išrinktus sachemus ir karvedžius.

4. Teisė juos atstatyti, dargi prieš jų giminės valią. Kadangi šie sachemai ir karvedžiai yra genties tarybos nariai, tai šios genties teisės jų atžvilgiu yra savaime aiškios. Ten, kur yra susidariusi genčių sąjunga ir kur visos į ją įeinančios gentys atstovaujamos sąjungos taryboje, aukščiau minėtosios teisės pereina pastarajai.

5. Bendri religiniai vaizdiniai (mitologija) ir kulto apeigos. „Indėnai savaip, barbariškai buvo religinga tauta". Jų mitologija anaiptol dar nėra kritiškai ištirta; savo religinių vaizdinių — visokiausių dvasių — įsikūnijimą jie jau vaizduodavosi žmogaus pavidalu, bet žemutinė barbarybės pakopa, kurioje jie gyveno, dar nepažįsta jokių daiktinių atvaizdų, vadinamųjų stabų. Tai buvo gamtos ir stichijos kultas, besivystąs į politeizmą. Įvairios gentys turėdavo savo reguliarias šventes su tam tikromis kulto formomis, būtent, su šokiais ir žaidimais; ypač šokiai būdavo esminė sudėtinė visų religinių iškilmių dalis; kiekviena gentis savo šventes švęsdavo atskirai.

6. Genties taryba bendriesiems reikalams svarstyti. Ji susidėdavo iš atskirų giminių visų sachemų ir karvedžių, giminių tikrųjų atstovų, nes jie bet kuriuo metu galėjo būti atstatyti; ji posėdžiaudavo viešai, apsupta kitų genties narių, kurie turėdavo teisę įsikišti ir išdėstyti savo nuomonę; sprendimą darydavo taryba. Bendrąja taisykle kiekvienas dalyvis pareikalavus būdavo išklausomas, moterys taip pat galėdavo išdėstyti savo nuomonę per savo įgaliotąjį kalbėtoją. Pas irokėzus galutinis nutarimas turėdavo būti

priimtas vienbalsiai; tai būdavo reikalaujama ir germanų bendruomenėse-markose sprendžiant kai kuriuos klausimus. Genties tarybos žinioje buvo, atskirai paėmus, santykių su svetimomis gentimis tvarkymas; ji priimdavo ir pasiųsdavo pasiuntinius, skelbdavo karą ir sudarydavo taiką. Jei kildavo karas, tai kariaudavo daugiausia savanoriai. Iš principo kiekviena gentis būdavo laikoma esančia karo būklėje su kiekviena kita gentimi, su kuria ji nebūdavo sudariusi įsakmios taikos sutarties. Karo žygius prieš tokius priešus dažniausiai organizuodavo atskiri įžymūs kariai; jie suruošdavo karo šokį, ir kiekvienas, kas dalyvaudavo šokyje, tuo pačiu pareikšdavo savo sutikimą dalyvauti žygyje. Būrys tuoj būdavo sudaromas ir ištraukdavo į žygį. Užpultoji genties sritis dažniausiai taip pat būdavo savanorių būrių ginama. Tokių būrių išvykimas ir grįžimas visuomet sudarydavo progą viešoms iškilmėms. Tokiems žygiams nereikdavo genties tarybos sutikimo, ir nei jo būdavo prašoma, nei jis būdavo duodamas. Tai yra visiškai tokie pat privatiniai germanų palydų karo žygiai, kokius mums vaizduoja Tacitas, tik su tuo skirtumu, kad germanų palydos jau buvo įgavusios pastovesnį pobūdį, sudarydavo tvirtą branduolį, kuris būdavo organizuojamas jau taikos metu ir apie kurį karo atveju susigrupuodavo kiti savanoriai. Tokie kariniai būriai labai retai tebūdavo gausingi; žymiausios indėnų ekspedicijos, net į didelius atstumus, būdavo atliekamos nežymių karinių pajėgų. Jei susijungdavo kelios tokios palydos dideliam žygiui, tai kiekviena jų klausydavo tik savo paties vado; karo žygio plano vieningumą, šiaip ar taip, užtikrindavo šių vadų taryba. Alamanai tokiu būdu kariaudavo ketvirtame šimtmetyje prie aukštutinio Reino, kaip apie tai rašo Amijanas Marcelinas.

7. Kai kuriose gentyse randame vyriausiąjį vadą (Oberhäuptling), kurio teisės tačiau labai menkos. Tai vienas sachemų, kuris skubaus veikimo reikalaujančiais atvejais turėdavo imtis laikinų priemonių iki to laiko, kol taryba galės susirinkti ir priimti galutinį nutarimą. Tai yra silpna, bet tolesniame vystymesi daugiausia likusi nevaisinga užuomazga pareigūno, turinčio vykdomąją valdžią; pastaroji, kaip pamatysime, dauguma atvejų, jeigu ne visur, išsivystė iš vyriausiojo kariuomenės vado (obersten Heerführer) funkcijos.

Didelė dauguma Amerikos indėnų nenuėjo toliau susivienijimo į gentį. Negausios jų gentys, atskirtos viena nuo kitos plačių pasienio ruožų, silpninamos amžinų karų, nedaugeliu žmonių užimdavo milžinišką teritoriją. Giminingų genčių sąjungos šen bei ten susidarydavo ištikus laikiniems sunkumams ir iširdavo pastariesiems praėjus. Tačiau atskirose vietovėse anksčiau gi-

miningos, bet persiskyrusios gentys vėl susijungdavo į pastovias sąjungas, tuo būdu žengdamos pirmąjį žingsnį į nacijų sudarymą. Labiausiai išsivysčiusią tokios sąjungos formą Jungtinėse Amerikos Valstybėse randame pas irokėzus. Išsikėlę iš savo gyvenamųjų vietovių, buvusių į vakarus nuo Misisipės upės, kur jie, tur būt, sudarė didelės dakotų šeimos šaką, po ilgo kilnojimosi irokėzai apsigyveno dabartinėje Niujorko valstijoje, suskilę į penkias gentis: senekų, kajugų, onondagų, onejidų ir mohaukų. Jie vertėsi žūkle, medžiokle ir primityvia daržininkyste, gyveno kaimuose, dažniausiai apsaugotuose statine tvora. Jų skaičius niekuomet neprašoko 20 000 asmenų; visose penkiose gentyse buvo keletas bendrų giminių, jos kalbėjo gimininingomis tos pačios kalbos tarmėmis ir apgyveno ištisą sritį, padalytą tarp penkių genčių. Kadangi ši sritis buvo jų naujai užkariauta, tai įprastinis šių genčių laikymasis išvien prieš išstumtąsias gentis buvo natūralus dalykas. Vėliausiai XV šimtmečio pradžioje išsivystė tikra „amžina sąjunga" — federacija, kuri, jausdama savo naujas jėgas, tuojau įgavo puolamąjį pobūdį ir, pasiekusi savo galybės viršūnę, apie 1675 metus, užkariavo aplinkui didelius žemės plotus, o jų gyventojus iš dalies išvijo, iš dalies pavertė duoklininkais. Irokėzų sąjunga yra toliausiai pažengusi visuomeninė organizacija, kurią pasiekė indėnai dar neperžengę barbarybės žemutinės pakopos (taigi, išskyrus meksikiečius, naujameksikiečius ir peruiečius). Pagrindiniai sąjungos bruožai buvo šie:

1. Penkių kraujo giminyste susijusių genčių amžina sąjunga, pagrįsta visiška lygybe ir savarankiškumu visuose vidiniuose genties reikaluose. Šita kraujo giminystė sudarė tikrąjį sąjungos pagrindą. Trys gentys iš penkių vadinosi tėvinėmis gentimis ir tarpusavyje buvo broliai; kitos dvi gentys vadinosi sūninėmis gentimis ir tarpusavyje taip pat buvo brolinėmis gentimis. Trys giminės — vyresniosios — buvo dar atstovaujamos gyvų narių visose penkiose gentyse, o kitos trys giminės — trijose gentyse; kiekvienos šių giminių nariai buvo visi broliais visose penkiose gentyse. Bendra, tik tarmėmis tesiskirianti kalba buvo bendros kilmės išraiška ir įrodymas.

2. Sąjungos organas buvo sąjungos taryba iš 50 sachemų, lygių savo padėtimi ir orumu; ši taryba galutinai spręsdavo visus sąjungos reikalus.

3. Steigiant sąjungą, šie 50 sachemų buvo paskirstyti gentims ir giminėms, kaip naujų specialiai sąjungos tikslams įsteigtų pareigų vykdytojai. Kai vietos tapdavo laisvos, atitinkamos giminės

išrinkdavo naują žmogų kaip pavaduotoją ir kiekvienu metu galėdavo jį atstatyti; bet teisė įvesti juos į pareigas priklausydavo sąjungos tarybai.

4. Šie sąjungos sachemai būdavo ir savo atitinkamų genčių sachemais ir turėdavo teisę dalyvauti bei balsuoti genties taryboje.

5. Visi sąjungos tarybos nutarimai turėdavo būti priimami vienbalsiai.

6. Balsavimas vykdavo gentimis, ir tuo būdu, kad nutarimas įgytų galią, kiekviena gentis ir kiekvienoje gentyje visi tarybos nariai turėdavo už jį vieningai balsuoti.

7. Kiekviena iš penkių genčių tarybų galėdavo sušaukti sąjungos tarybą, o pastaroji savo iniciatyva negalėdavo susirinkti.

8. Posėdžiai vykdavo susirinkusios liaudies akivaizdoje; kiekvienas irokėzas galėdavo tarti žodį; sprendimą darydavo tik taryba.

9. Sąjunga neturėjo vyriausiojo personalinio vadovo, vykdomosios valdžios viršininko.

10. Užtat ji turėjo du vyriausius karo vadus su lygiomis teisėmis ir vienoda valdžia (du spartiečių „karaliai", du konsulai Romoje).

Tokia buvo visuomeninė santvarka, kurioje irokėzai išgyveno daugiau kaip keturis šimtus metų ir kurioje jie dar iki šiol tebegyvena. Aš ją nuodugniau pagal Morganą aprašiau todėl, kad mes čia turime progos studijuoti organizaciją tokios visuomenės, kuri dar nepažįsta *valstybės*. Valstybė suponuoja ypatingą viešąją valdžią, atskirtą nuo šią valstybę nuolat sudarančių narių visumos. Todėl Maureris, kuris, vadovaudamasis teisingu instinktu, germanų marką laiko grynai visuomenine institucija, iš esmės skirtinga nuo valstybės, nors vėliau žymia dalimi ir buvusia jos pagrindu, — Maureris visuose savo veikaluose tyrinėja laipsnišką viešosios valdžios atsiradimą iš pirmykštės markos, kaimo, dvaro ir miesto organizacijos ir greta jos. Iš Šiaurės Amerikos indėnų pavyzdžio matome, kaip iš pradžių buvusi vieninga gentis palaipsniui išplinta po didžiulį kontinentą; kaip gentys suskildamos virsta tautomis, ištisomis genčių grupėmis; kaip kalbos pakitėja taip, kad jos ne tik pasidaro nebesuprantamos viena kitai, bet ir netenka beveik visų savo pirmykščio vienumo pėdsakų; kaip greta to gentyse atskiros giminės suskyla į keletą giminių, senosios motininės giminės išlieka fratrijų pavidalu, o šių seniausiųjų giminių vardai labai nutolusiose ir seniai persiskyrusiose gentyse vis dėlto lieka tokie pat — vilkas ir lokys tebėra gimininiai vardai dar daugumoje visų indėnų genčių. Ir jas visas, aplamai imant, atitinka aukščiau atvaizduotoji visuomeninė santvarka, tik

su tuo skirtumu, kad daugelis jų nepriėjo iki gimininqų genčių sąjungos sudarymo.

Bet mes taip pat matome, kad, pripažinus giminę pagrindiniu visuomenės vienetu, beveik neišvengiamai — nes tai natūralu — išsivysto iš šio vieneto visa giminių, fratrijų ir genties struktūra. Visos trys grupės yra įvairių kraujo giminystės laipsnių, kiekviena iš jų yra užsidariusi savyje ir pati tvarko savo reikalus, bet taip pat ir papildo kitas. Ir jų žinioje esančių reikalų ratas apima visus žemutinėje barbarybės pakopoje esančio žmogaus viešuosius reikalus. Taigi, kurioje nors tautoje radę giminę kaip pagrindinį visuomenės vienetą, mes turėsime joje ieškoti ir genties organizacijos, panašios į tą, kuri čia atvaizduota; ir ten, kur yra pakankamai šaltinių, kaip pas graikus ir romėnus, mes ne tik ją rasime, bet ir įsitikinsime, kad tais atvejais, kai mums trūksta šaltinių, sunkiausias abejones ir mįsles išaiškins mums palyginimas su amerikine visuomenės santvarka.

Ir kokia nuostabi organizacija yra ši gimininė santvarka su visu savo naivumu ir paprastumu! Be kareivių, žandarų ir policininkų, be bajorijos, karalių, vietininkų, prefektų ar teisėjų, be kalėjimų, be bylų — viskas eina savo nustatyta tvarka. Visus vaidus ir ginčus išsprendžia kolektyvas tų, kuriuos tai liečia, — giminė ar gentis, ar atskiros giminės tarpusavyje; tik kaip kraštutinė, retai tevartojama priemonė yra kraujo kerštas, kurio civilizuotoji forma yra mūsų mirties bausmė su visomis teigiamomis ir neigiamomis civilizacijos ypatybėmis. Nors bendrų reikalų yra daug daugiau, negu dabar, — namų ūkis yra eilei šeimų bendras ir komunistinis, žemė yra visos genties nuosavybė, tik nedideli daržai priskirti namų ūkiams laikinai naudotis, — tačiau čia nėra nė pėdsako mūsų išpūsto ir sudėtingo valdymo aparato. Visus klausimus išsprendžia patys suinteresuotieji, o dauguma atvejų jau viskas yra sureguliuota nuo amžių esančio papročio. Neturtėlių ir skurdžių negali būti, nes komunistinis namų ūkis ir giminė žino savo pareigas senių, ligonių ir kare apluošintųjų atžvilgiu. Visi yra lygūs ir laisvi, neišskiriant nė moterų. Vergų dar nėra; paprastai nėra nė svetimųjų genčių pavergimo. Kai irokėzai apie 1651 m. nugalėjo erijus ir „neutraliąją gentį“, jie pasiūlė jiems įstoti į savo sąjungą lygiateisiais nariais; tik kai nugalėtieji atsisakė nuo to, jie buvo išvyti iš savo srities. O kokius vyrus ir moteris gimdo tokia visuomenė, rodo visų susidūrusių su nesugadintais indėnais baltųjų susižavėjimas asmeniniu šių barbarų kilnumu, tiesumu, būdo tvirtumu ir narsumu.

Šio narsumo pavyzdžių visai neseniai matėme Afrikoje. Prieš keletą metų zulusai-kafrai, kaip ir prieš keletą mėnesių

nubijiečiai[1] — gentys, kuriose dar tebėra neišnykusios giminines institucijos — padarė tai, ko negali padaryti jokia europinė kariuomenė. Tik paprastomis ir sviedžiamosiomis ietimis apsiginklavę, be šaunamųjų ginklų, anglų pėstininkų — pripažintų pirmaisiais pasaulyje suglaustų gretų kovoje — greitašovių šautuvų kulkų krušoje jie prieidavo iki durtuvų kautynių ir ne kartą sukeldavo anglų pėstininkų tarpe netvarką ir net parblokšdavo juos, nežiūrint milžiniškos ginklų nelygybės, nežiūrint to, kad jie neatlieka karo prievolės ir nežino, kas yra karinis parengimas. Ką jie gali pakelti ir nuveikti, rodo anglų nusiskundimas, kad kafras per 24 valandas nueinąs ilgesnį kelią ir greičiau, negu arklys. „Jo net mažiausias muskulas, kietas ir užgrūdintas kaip plienas, išsiskiria kaip rimbo diržas“, — sako vienas anglų tapytojas.

Taip atrodė žmonės ir žmonių visuomenė prieš tai, kai pastaroji suskilo įvairiomis klasėmis. Ir jeigu mes jų padėtį palyginsime su dabartinių civilizuotų žmonių didžiulės daugumos padėtimi, tai pasirodys begalinis skirtumas tarp dabartinio proletaro bei valstiečio ir senovės laisvo giminės nario.

Tai yra viena dalyko pusė. Tačiau nepamirškime, kad ši organizacija buvo pasmerkta žlugti. Aukščiau genties ji neiškilo; genčių sąjunga, kaip pamatysime ir kaip jau pasirodė irokėzų mėginimuose pavergti kitas gentis, jau reiškia šios organizacijos irimo pradžią. Visa tai, kas būdavo už genties ribų, kartu būdavo ir už įstatymo ribų. Kur nebūdavo įsakmios taikos sutarties, ten tarp genčių viešpataudavo karas, ir šis karas būdavo kariaujamas su tokiu žiaurumu, kuris išskiria žmogų iš kitų gyvulių ir kuris tik vėliau kiek sušvelnėjo materialinių interesų įtakoje. Gimininė santvarka savo klestėjimo metu, kokią ją matėme Amerikoje, rėmėsi labai neišsivysčiusia gamyba, vadinasi, nedideliu gyventojų skaičiumi plačioje teritorijoje, vadinasi, beveik visiška žmogaus priklausomybe nuo jam svetimos, priešiškos, nesuprantamos išorinės gamtos; tai ir atsispindi vaikiškai naiviuose religiniuose vaizdiniuose. Gentis liko žmogui riba, tiek svetimos genties nario atžvilgiu, tiek ir savo paties atžvilgiu: gentis, giminė ir jų institucijos buvo šventos ir neliečiamos, jos buvo ta iš prigimties duota aukštesnė valdžia, kuriai būtinai liko pajungtas atskiras asmuo savo jausmuose, mintyse ir poelgiuose. Kad ir kaip imponuoja mums tos epochos žmonės, vis dėlto jie visiškai nesiskiria vienas nuo kito, jie dar tebėra neatitrūkę, kaip Marksas sako, nuo pirmykštės bendruomenės bambagyslės. Šios pirmykštės bendruo-

[1] Kalbama apie anglų karą su Afrikos zulusais 1879 m. ir su nubijiečiais 1883 m. *Red.*

menės galia turėjo būti sulaužyta, — ir ji buvo sulaužyta. Bet ji buvo sulaužyta tokių įtakų, kurios iš pradžių mums atrodo tiesiog degradacija, iš senosios gimininės santvarkos paprastos moralinės aukštumos nupuolimas į nuodėmę. Žemiausi interesai — niekšingas gobšumas, brutalus smagumų troškimas, šlykštus godumas, savanaudiškas bendrosios nuosavybės grobimas — įšventina naująją, civilizuotąją, klasinę visuomenę; niekšiškiausios priemonės — vagystė, prievartavimas, klasta, išdavimas pakerta ir sužlugdo senąją beklasę gimininę visuomenę. O pati naujoji visuomenė per visą savo pustrečio tūkstančio metų egzistavimą visuomet buvo tik nedidelės mažumos vystymasis didžiulės daugumos išnaudojamųjų ir engiamųjų sąskaita, ir dabartiniu metu ji yra tokia dar labiau, negu kuomet nors anksčiau.

IV

GRAIKŲ GIMINĖ

Graikai, kaip ir pelazgai bei kitos giminingos tautos, jau priešistoriniais laikais buvo susiorganizavę ta pačia organine eile, kaip ir amerikiečiai: giminė, fratrija, gentis, genčių sąjunga. Fratrijos galėjo nebūti, kaip pas dorėnus, genčių sąjunga galėjo būti dar ne visur susidariusi, tačiau visais atvejais giminė buvo pagrindinis vienetas. Savo įžengimo į istoriją momentu graikai stovėjo prie civilizacijos slenksčio; juos skiria nuo amerikinių genčių, apie kurias buvo kalbėta aukščiau, beveik du ištisi dideli vystymosi laikotarpiai, kuriais didvyrių laikmečio graikai pralenkė irokėzus. Todėl graikų giminė anaiptol jau ne archaiška irokėzų giminė, grupinės santuokos antspaudas pradeda pastebimai dilti. Motininė teisė yra užleidusi savo vietą tėvinei teisei; atsirandąs privatinis turtas tuo būdu yra pralaužęs gimininėje santvarkoje savo pirmąją spragą. Antroji spraga buvo natūrali pirmosios išdava: kadangi įvedus tėvinę teisę turtingos įpėdinės turtas, jai ištekant, tektų jos vyrui, taigi, pereitų į kitą giminę, tai buvo sulaužytas visos gimininės teisės pagrindas ir ne tik buvo leista, bet šiuo atveju ir buvo *privaloma* merginai tekėti savo pačios giminėje, kad pastarojoje liktų jos turtas.

Pagal Groto Graikijos istoriją atėniečių giminė rėmėsi ypač šiais pagrindais:

1. Bendros religinės iškilmės ir išimtinė dvasininkų teisė atlikti religines apeigas pagerbiant tam tikrą dievą, tariamąjį giminės pranokėją, kuris dėl to būdavo vadinamas ypatinga pravarde.
2. Bendra laidojimo vieta (plg. Demosteno „Eubulidas“).

3. Savitarpinio paveldėjimo teisė.

4. Savitarpinė pareiga teikti pagalbą, apsaugą ir paramą prievartos atveju.

5. Savitarpinė teisė ir pareiga tuoktis giminėje tam tikrais atvejais, ypač kai reikalas liesdavo našlaites ar įpėdines.

6. Bendros nuosavybės valdymas, bent kai kuriais atvejais, su savo archontu (seniūnu) ir iždininku.

Paskui keletas giminių susijungdavo į fratriją, tačiau ne taip glaudžiai; bet ir čia randame panašios rūšies savitarpines teises ir pareigas, ypač bendrą tam tikrų religinių apeigų atlikimą ir persekiojimo teisę fratrijos nario nužudymo atveju. Vienos genties fratrijų visuma savo ruožtu turėjo bendras, reguliariai pasikartojančias šventas iškilmes, kurioms pirmininkaudavo iš kilmingųjų (eupatridų) tarpo išrinktas filobasilėjus (genties seniūnas).

Taip sako Grotas. Marksas gi priduria: „Bet ir pro graikų giminę visiškai aiškiai matyti laukinis žmogus (pavyzdžiui, irokėzas)“. Jis bus aiškiau matomas, jeigu klausimą patyrinėsime plačiau.

Iš tikrųjų graikų giminei yra būdingi dar šie bruožai:

7. Kilmė pagal tėvinę teisę.

8. Uždraudimas santuokų giminėje, išskyrus santuokas su įpėdinėmis. Ši išimtis ir jos suformulavimas įstatymo pavidalu rodo, kad senoji taisyklė tebeveikė. Tai išplaukia ir iš visuotinai galiojančio dėsnio, kad moteris ištekėdama atsisakydavo dalyvauti savo giminės religinėse apeigose ir pereidavo į apeigas savo vyro, kurio fratrijon ji ir būdavo įskaitoma. Sutinkamai su tuo ir su žinoma Dikearcho knygos vieta, santuoka už savo giminės ribų buvo bendra taisyklė, o Bekeris „Charikle“ tiesiog yra tos nuomonės, kad niekas negalėdavo tuoktis savo paties giminėje.

9. Teisė įvaikinti į giminę; ji būdavo atliekama įvaikinant į šeimą, bet laikantis viešų formalumų, ir tik išimties keliu.

10. Teisė rinkti ir atstatyti seniūnus. Mes žinome, kad kiekviena giminė turėdavo savo archontą; niekur nėra pasakyta, kad šios pareigos būdavo tam tikrose šeimose paveldimos. Tenka manyti, kad iki barbarybės pabaigos niekuomet nebuvo griežto pareigų paveldėjimo, kuris visiškai nesiderina su ta tvarka, kada turtuoliai ir beturčiai giminėje turėdavo visiškai lygias teises.

Ne tik Grotas, bet ir Niburas, Momzenas ir visi kiti ligšioliniai klasikinės senovės istorikai neįstengė išaiškinti giminės klausimo. Kad ir kaip teisingai pavaizdavo jie daugelį giminės žymių, vis dėlto jie visuomet tematė joje *šeimų grupę* ir tuo užkirto sau kelią suprasti giminės prigimčiai ir kilmei. Gimininėje santvarkoje šeima niekuomet nebuvo ir negalėjo būti organizacinis vienetas, nes

vyras ir žmona būtinai priklausydavo dviem įvairioms giminėms. Giminė ištisai įeidavo į fratriją, fratrija — į gentį; o šeima įeidavo pusiau į vyro giminę ir pusiau į žmonos giminę. Valstybė viešoje teisėje taip pat nepripažįsta jokios šeimos ir iki šiol ji egzistuoja tik civilinėje teisėje. Ir vis dėlto visas mūsų ligšiolinis istorijos mokslas remiasi ta absurdiška prielaida, tapusia neliečiama, ypač XVIII šimtmetyje, kad monogaminė atskira šeima, kuri vargu ar yra senesnė už civilizacijos laikotarpį, esanti tas branduolys, apie kurį palaipsniui kristalizavosi visuomenė ir valstybė.

„Toliau tenka priminti ponui Grotui, — priduria Marksas, — kad nors graikai ir kildina savo gimines iš mitologijos, tos giminės yra senesnės, negu *jų pačių* sukurtoji mitologija su savo dievais ir pusdieviais".

Morganas mėgsta remtis Grotu, nes pastarasis yra autoritetingas ir vis dėlto visiškai patikimas liudytojas. Toliau Grotas pasakoja, kad kiekviena atėniečių giminė turėdavo vardą, kilusį iš jos tariamojo pranokėjo, kad iki Solono visais atvejais, o po Solono tik nesant testamento mirusiojo turtą paveldėdavo jo giminės nariai (gennêtes) ir kad nužudymo atveju teisę ir pareigą traukti teisman nusikaltėlį pirmiausia turėdavo nužudytojo artimesnieji giminės, paskui kiti giminės nariai ir pagaliau fratrijos nariai. „Viskas, ką mes žinome apie seniausius atėniečių įstatymus, remiasi susiskirstymu giminėmis ir fratrijomis".

Giminių kilmė iš bendrų protėvių sudarė „mokytiems filisteriams" (Marksas) sunkų galvosūkį. Kadangi jie šiuos protėvius, žinoma, laiko grynu mitu, jie nieku būdu negali giminės atsiradimo išvesti iš viena greta kitos egzistuojančių, pradžioje net negiminingų šeimų, ir vis dėlto šį uždavinį reikia išspręsti vien tik giminės buvimui išaiškinti. Iš užburto savo tuščiažodžiavimo rato jie nenueina toliau šio teiginio: genealoginis medis, žinoma, — pasaka, bet giminė — realybė, ir galiausiai Grotas štai ką sako (skliausteliuose — Markso įtarpai): „Apie šį genealoginį medį tik retai tegirdime, nes jis viešai minimas tik tam tikrais, itin iškilmingais atvejais. Bet ir menkesniosios giminės turėdavo savo bendras religines apeigas (keistas dalykas, p. Grotai!), ir bendrą antžmogišką pranokėją, ir bendrą genealoginį medį lygiai taip, kaip ir garsesniosios (kaip visa tai keista, ponas Grotai, *menkesniosios* giminės!); pagrindinis planas ir idealinis (gerbiamasis, ne *idealinis*, o karnalinis, paprastai tariant — *kūniškas!*) pagrindas visose giminėse būdavo tas pats".

Morgano atsakymą į šį klausimą Marksas taip reziumuoja: „Kraujo giminystės sistema, atitinkanti giminę jos pirmykšte

forma, — o graikai, kaip ir kiti mirtingieji, kadaise turėjo tokią formą, — užtikrindavo visų giminės narių savitarpinės giminystės žinojimą. Jie šitas, jiems nepaprastai svarbias žinias praktiškai išmokdavo iš vaikystės dienų. Atsiradus monogaminei šeimai, tai buvo užmiršta. Giminės vardas sukūrė genealoginį medį, greta kurio atskiros šeimos genealoginė kilmė atrodė nereikšminga. Šis giminės vardas dabar jau turėjo paliudyti juo besivadinančiųjų bendros kilmės faktą; bet giminės genealoginis medis siekė tokius tolimus laikus, kad jos nariai jau nebegalėdavo įrodyti savo tikros savitarpinės giminystės, išskyrus nedaugelį atvejų, kai būdavo vėlesnių bendrų protėvių. Pats vardas buvo bendros kilmės įrodymas ir neginčijamas įrodymas, išskyrus įvaikinimo atvejus. Priešingai, faktinis bet kurios giminystės tarp giminės narių neigimas, kaip tai daro Grotas ir Niburas, kurie giminę paverčia gryno prasimanymo ir poetinės kūrybos produktu, dera tik „idealiesiems“, t. y. grynai kabinetiniams mokslininkams. Kadangi kartų jungtis, ypač atsiradus monogamijai, nutolsta į tolimą praeitį, o praeities tikrovė atsispindi fantastiniuose mitologijos kūriniuose, tai geraširdžiai filisteriai darė ir daro išvadą, kad fantastinis genealoginis medis sukūrė realias gimines“.

Fratrija, kaip ir pas amerikiečius, buvo į keletą dukterinių giminių suskilusi ir jas vienijanti pradinė giminė, kuri dar dažnai jas visas kildino iš bendro pranokėjo. Antai, anot Groto, „visi vienmečiai, Hekatėjo fratrijos nariai, vieną ir tą patį dievą laikė savo pranokėju šešioliktoje kartoje“; taigi, visos šios fratrijos giminės buvo tikriausios brolinės giminės. Fratrija kaip karinis vienetas sutinkama dar garsiojoje Homero kūrinio vietoje, kur Nestoras pataria Agamemnonui: „Surikiuok vyrus gentimis ir fratrijomis, kad fratrija padėtų fratrijai, o gentis — genčiai“. Be to, fratrija turėjo teisę ir pareigą persekioti už fratrijos nario nužudymą, taigi, ankstesniais laikais ji turėjo ir kraujo keršto pareigą. Toliau, ji turėjo bendras šventoves ir šventes, ir, aplamai, visos graikų mitologijos vystymąsi iš atsineštojo senovės arijų gamtos kulto iš esmės sąlygojo giminės bei fratrijos, kurių viduje šis vystymasis vyko. Toliau, fratrija turėjo seniūną (fratriarchą) ir, anot de Kulanžo, visuotinius susirinkimus, priimdavo privalomus nutarimus, turėdavo teismą ir administraciją. Net vėlesnioji valstybė, ignoravusi giminę, paliko fratrijai tam tikras visuomenines administracinio pobūdžio funkcijas.

Keletas gimininių fratrijų sudaro gentį. Atikoje buvo keturios gentys, kiekvienoje gentyje — po tris fratrijas, o kiekviena fratrija turėjo po trisdešimt giminių. Toks tikslus grupių nustatymas suponuoja sąmoningą ir planingą įsikišimą į gaivališkai susida-

riusią tvarką. Kaip, kada ir kodėl tatai įvyko, — apie tai graikų istorija tyli, apie tai ir pas pačius graikus išlikę atsiminimai tesiekia tik iki didvyrių laikmečio imtinai.

Tarmių skirtingumas pas graikus, suspaustus palyginti nedidelėje teritorijoje, buvo mažiau išsivystęs, negu plačiuose Amerikos miškuose; tačiau ir čia randame susijungusias didesniais vienetais tik tokias gentis, kurios kalba ta pačia pagrindine tarme; net ir nedidelėje Atikoje buvo atskira tarmė, kuri vėliau tapo viešpataujančia bendrine graikų prozos kalba.

Homero poemose randame graikų gentis dažniausiai jau susijungusias mažomis tautybėmis, kuriose giminės, fratrijos ir gentys tuo tarpu dar tebebuvo visiškai savarankiškos. Jos gyveno jau mūrinėmis sienomis sustiprintuose miestuose; gyventojų skaičius didėjo kartu su bandų bei laukininkystės plitimu ir amatų atsiradimu; kartu su tuo augo turtiniai skirtumai, o su jais ir aristokratinis elementas senojoje natūraliai išaugusioje demokratijoje. Atskiros tautelės be paliovos kariaudavo dėl geriausių žemės plotų, taip pat, žinoma, ir dėl karo grobio; karo belaisvių vergija buvo jau pripažinta institucija.

Taigi, šių genčių ir tautelių santvarka buvo tokia:

1. Nuolatinis valdžios organas buvo *taryba,* bulê, iš pradžių, matyti, susidėjusi iš giminių seniūnų, o paskui, kai pastarųjų skaičius per daug padidėjo, — iš ypatingų rinktinių, o tai davė progos susiformuoti ir sustiprėti aristokratiniam elementui; kaip tik tokią didvyrių laikmečio tarybą, susidedančią iš kilmingųjų (kratistoi), ir vaizduoja Dionisijus. Taryba galutinai spręsdavo svarbiausius reikalus; antai, Eschilo veikale Tebų taryba padaro esamomis aplinkybėmis lemiamą nutarimą — Eteoklą iškilmingai palaidoti, o Poliniko lavoną išmesti šunims suėsti. Įsikūrus valstybei, ši taryba vėliau virto senatu.

2. *Tautos susirinkimas* (agora). Pas irokėzus mes radome, kad tauta — vyrai ir moterys — apstoja tarybos susirinkimą, nustatyta tvarka pasisako ir tuo būdu daro įtakos tarybos nutarimams. Pas Homero graikus šis „apstojimas" („Umstand") — senovės germanų teisminiu terminu betariant — jau buvo išsivystęs į tikrą tautos susirinkimą, kaip tai buvo ir pas senovės germanus. Jį šaukdavo taryba svarbiems reikalams išspręsti; kiekvienas vyras galėdavo tarti žodį. Nutarimas būdavo priimamas rankų pakėlimu (Eschilo veikale „Pagalbos prašytojos") arba pritarimo šauksmais. Susirinkimas buvo paskutinė, suvereninė instancija,

nes, kaip sako Šemanas („Graikų senienos“ [1]), „kai kalbama apie dalyką, kuriam įvykdyti reikia tautos prisidėjimo, tai Homeras nenurodo mums jokios priemonės, kaip tauta galėtų būti priversta prisidėti prieš savo valią“. Juk tuo laiku, kai kiekvienas suaugęs vyras gentyje būdavo karys, dar nebuvo jokios atskirtos nuo tautos viešosios valdžios, kurią būtų buvę galima priešpastatyti tautai. Pirmykštė demokratija dar tebebuvo pačiame žydėjime, ir šituo turime remtis, vertindami tiek tarybos, tiek ir basilėjaus valdžią bei padėtį.

3. *Kariuomenės vadas* (basileus). Čia Marksas pastebi: „Europos mokslininkai, daugiausia iš prigimties kunigaikščių liokajai, iš basilėjaus padaro monarchą šiuolaikine prasme. Prieš tai protestuoja jankis respublikonas Morganas. Jis labai ironiškai, bet visiškai teisingai sako apie saldžialiežuvį Gladstoną ir jo „Pasaulio jaunystę“[2]: „ponas Gladstonas vaizduoja mums didvyrių laikmečio graikų vadus karaliais ir kunigaikščiais, pridėdamas, kad jie kartu buvę ir džentelmenai; bet jis pats turi pripažinti, kad, aplamai, pirmgimystės paprotį ar įstatymą randame pas juos, atrodo, pakankamai, bet ne perdaug griežtai išreikštą“ “. Tur būt, ir pačiam ponui Gladstonui atrodys, kad pirmgimystė su tokiomis išlygomis yra pakankamai, nors ir ne perdaug griežtai bereikšmė.

Mes matėme, kaip buvo tvarkomas seniūnystės paveldėjimas pas irokėzus ir kitus indėnus. Visos pareigos giminės viduje buvo daugiausia renkamosios, taigi, toje giminėje ir paveldimos. Vakuojančioms vietoms užimti pamažu buvo imta teikti pirmenybę artimiausiam giminaičiui — broliui ar sesers sūnui, — jeigu nebūdavo priežasčių aplenkti jį. Taigi, jeigu pas graikus, viešpataujant tėvinei teisei, basilėjaus pareigos, bendra taisykle, pereidavo sūnui arba vienam iš sūnų, tai tas tik įrodo, kad čia sūnūs galėjo tikėtis tapsią įpėdiniais tautos išrinkimo keliu, bet jokiu būdu tas neįrodo paveldėjimą buvus teisėtą be tautos išrinkimo. Tai, ką čia turime, pas irokėzus ir graikus yra pirmoji ypatingų kilmingųjų šeimų užuomazga giminės viduje, o pas graikus, be to, dar pirmoji būsimosios paveldimos vadovybės, arba monarchijos, užuomazga. Taigi, tenka manyti, kad pas graikus basilėjus arba buvo tautos renkamas, arba turėjo būti jos pripažintųjų organų — tarybos ar agoros — tvirtinamas, kaip tai buvo praktikuojama romėnų „karaliaus“ (rex) atžvilgiu.

„Ilijadoje“ vyrų valdovas Agamemnonas pasirodo ne kaip vy-

[1] *Schoeman G. F.*, Griechische Alterthümer. Bd. I-II. Berlin, 1855-1859. *Red.*
[2] *Gladstone W. E.*, Juventus mundi. The gods and men of the heroic age. London, 1869. *Red.*

riausias graikų karalius, bet kaip vyriausias sąjunginės kariuomenės prie apgulto miesto vadas. Šią jo ypatybę nurodo garsioje vietoje Odisėjas, kai graikų tarpe kilo vaidai: negerai, kai esti daug vadų, vienas turįs būti vadas ir t. t. (toliau eina mėgiamos, bet vėliau pridėtos eilės apie skeptrą). „Odisėjas čia neskaito paskaitos apie valdymo formą, bet reikalauja paklusnumo kare vyriausiajam vadui. Graikai, kurie prie Trojos pasirodo tik kaip kariuomenė, susirinkime (agoroje) elgiasi gana demokratiškai: Achilas, kalbėdamas apie dovanas, t. y. apie grobio dalybas, visuomet dalytoju skiria ne Agamemnoną ar kitą kurį basilėjų, bet „achėjų sūnus", t. y. tautą. Epitetai „Dzeuso pagimdytas", „Dzeuso išpenėtas" nieko neįrodo, nes kiekviena giminė save kildina iš kurio nors dievo, o genties vado giminė — jau iš „įžymesniojo" dievo, šiuo atveju — iš Dzeuso. Net asmeniškai nelaisvieji, kaip kiauliaganys Eumėjus ir kiti, yra „dieviški" (dioi ir theioi), ir tai „Odisėjoje", taigi, daug vėlesniais laikais, negu „Ilijadoje" aprašomieji; toje pačioje „Odisėjoje" pavadinimas „didvyris" suteikiamas dar heroldui Milijui, kaip ir aklajam dainiui Demodokui. Trumpai tariant, žodis basileia, kurį graikų rašytojai vartoja pažymėti Homero vadinamajai karališkajai valdžiai, esant greta jos vadų tarybai ir tautos susirinkimui, reiškia tik karinę demokratiją (nes svarbiausia šios valdžios žymė — vadovavimas kariuomenei)" (Marksas).

Be karinių teisių, basilėjus turėjo dar dvasininko ir teisėjo teises; pastarosios nebuvo aiškiai apibrėžtos, o pirmosios priklausė jam kaip vyriausiajam genties ar genčių sąjungos atstovui. Apie civilines ir administracines teises niekuomet nekalbama, bet, matyti, basilėjus dėl savo pareigų buvo tarybos narys. Taigi, etimologijos atžvilgiu yra visiškai teisinga išversti žodį „basilėjus" vokišku žodžiu „König", nes König (Kuning) yra kilęs iš Kuni, Künne ir reiškia giminės seniūną. Bet senovės graikų žodis „basilėjus" nieku būdu neatitinka šiuolaikinės žodžio „König" (karalius) reikšmės. Tukididas senovės basileia įsakmiai vadina patrikê, t. y. iš giminių kilusia, ir sako ją turėjus aiškiai nustatytas, taigi, apribotas teises. Ir Aristotelis sako, kad didvyrių laikmečio basileia buvusi vadovavimas laisviesiems, o basilėjus buvęs kariuomenės vadas, teisėjas ir vyriausiasis dvasininkas; taigi, vyriausybinės valdžios vėlesniąja prasme jis neturėjo[1].

[1] Tiek graikų basilėjus, tiek ir actekų kariuomenės vadas buvo vaizduojami kaip šiuolaikiniai kunigaikščiai.

Morganas pirmą kartą istorinės kritikos požiūriu įvertina iš pradžių pagrįstus nesusipratimu ir perdėtus, o vėliau ir tiesiog melagingus ispanų pranešimus ir įrodo, kad meksikiečiai buvo vidurinėje barbarybės pakopoje, tačiau

Tuo būdu graikų didvyrių laikmečio santvarkoje matome dar turinčią gyvybingos jėgos senąją gimininę organizaciją, bet kartu jau ir jos griovimo pradžią: matome tėvinę teisę su turto palikimu vaikams; tai sudarė palankias sąlygas turtams susikaupti šeimoje ir stiprino šeimą giminėje; matome turtų nelygybę savo ruožtu veikiant į visuomenės santvarką, susidarant pirmosioms paveldimos aristokratijos ir karališkosios valdžios užuomazgoms; matome vergiją, iš pradžių dar tik karo belaisvių, bet jau su perspektyva pavergti savo genties ir net giminės narius; matome senąjį genties karą prieš gentį jau išsigimstant į sistemingą plėšikavimą sausumoje ir jūroje gyvulių, vergų, turtų užgrobimo tikslais, virstant jam reguliariu pajamų šaltiniu; žodžiu, matome garbinant ir vertinant turtus kaip aukščiausią gėrį ir piktnaudžiaujant senomis gimininėmis institucijomis smurtiniam turtų grobstymui pateisinti. Bet trūko dar tik vieno dalyko: tokios institucijos, kuri naujai įgytuosius atskirų asmenų turtus ne tik apsaugotų nuo komunistinių gimininės santvarkos tradicijų, kuri ne tik pašventintų pirmiau taip mažai tevertintą privatinę nuosavybę ir šį pašventinimą paskelbtų aukščiausiu kiekvienos žmonių bendruomenės tikslu, bet kuri ir paženklintų visuotiniu visuomenės pripažinimu viena po kitos išsivystančias naujas nuosavybės įsigijimo formas, taigi, tolydžio greitėjantį turtų kaupimą; betrūko tokios institucijos, kuri įamžintų ne tik prasidedantį visuomenės skilimą klasėmis, bet ir turtingosios klasės teisę išnaudoti neturtingąją klasę ir pirmosios viešpatavimą ant pastarosios.

Ir ši institucija atsirado. Buvo išrasta *valstybė*.

V

ATĖNŲ VALSTYBĖS ATSIRADIMAS

Kaip išsivystė valstybė, iš dalies performuodama gimininės santvarkos organus, iš dalies išstumdama juos naujų organų įterpimu ir pagaliau visiškai pakeisdama juos tikrais valstybinės valdžios organais; kaip savarankiškai apsiginančios savo giminėse, fratrijose ir gentyse tikrosios „ginkluotos liaudies“ vietą užėmė šiems valstybiniams organams paklusni, vadinasi, nukreipiama ir prieš liaudį, ginkluota „viešoji valdžia“, — visa tai mes

---

kiek aukščiau, negu Naujosios Meksikos pueblos indėnai, ir kad jų visuomeninė santvarka, kiek ją leidžia pažinti iškraipyti pranešimai, atitiko štai ką: tai buvo trijų genčių sąjunga, kuri buvo pajungusi kelias kitas gentis ir privertusi jas mokėti duoklę ir kuri buvo valdoma sąjungos tarybos ir sąjungos karo vado, ispanų paversto „imperatorium“. *(Engelso pastaba.)*

niekur, bent pradinėje stadijoje, negalime geriau matyti, kaip senovės Atėnuose. Formų pasikeitimus yra iš esmės pavaizdavęs Morganas, o šiuos pasikeitimus gimdančio ekonominio turinio analizę daugiausia turiu pridėti aš.

Didvyrių laikmečiu keturios atėniečių gentys dar tebegyveno atskirose Atikos srityse; net jas sudariusios dvylika fratrijų, matyti, turėjo dar atskiras savo gyvenamąsias vietas dvylikoje Kekropso miestų. Valdymo organizacija buvo tokia pati, kaip ir didvyrių laikmečiu: tautos susirinkimas, tautos taryba, basilėjus. Tais laikais, kuriuos pasiekia rašytinė istorija, žemė jau buvo padalyta ir perėjusi į privatinę nuosavybę, kaip tai ir yra būdinga barbarybės aukštutinės pakopos pabaigoje jau palyginti išsivysčiusiai prekinei gamybai ir ją atitinkančiai prekybai prekėmis. Greta javų buvo gaminamas vynas ir aliejus; jūrų prekyba Egėjo jūroje vis labiau ir labiau buvo išplėšiama iš finikiečių ir daugiausia pateko į Atikos graikų rankas. Dėl žemės pirkimo ir pardavimo, dėl toliau besivystančio darbo pasidalijimo tarp žemdirbystės ir amato, tarp prekybos ir laivininkystės — giminių, fratrijų ir genčių nariai turėjo labai greit susimaišyti, fratrijos ir genties rajone įsikurdavo tokių gyventojų, kurie, nors ir buvo tos pačios tautos, bet vis dėlto nepriklausė šioms organizacijoms, taigi, buvo svetimi savo pačių gyvenamojoje vietoje. Juk ramiais laikais kiekviena fratrija ir kiekviena gentis pačios tvarkydavo savo reikalus, nesikreipdamos į Atėnų tautos tarybą ar basilėjų. Tačiau kas gyvendavo fratrijos ar genties teritorijoje, joms nepriklausydamas, tas, žinoma, negalėdavo dalyvauti šiame valdyme.

Dėl to normalus gimininės santvarkos organų funkcionavimas tiek pakriko, kad jau didvyrių laikmečiu prireikė imtis priemonių tam pašalinti. Buvo įvesta Tesėjui priskiriamoji konstitucija. Permaina visų pirma buvo ta, kad Atėnuose buvo įsteigta centrinė administracija, t. y. iki šiol genčių savarankiškai tvarkytų reikalų dalis buvo paskelbta turinti bendrą reikšmę ir perduota Atėnuose posėdžiaujančios bendrosios tarybos žiniai. Su šia naujove atėniečiai nužengė žingsnį toliau, negu buvo nužengusi bet kuri amerikinė čiabuvių tauta: į paprastos gretimais gyvenančių genčių sąjungos vietą atėjo jų susiliejimas į vieningą tautą. Ryšium su tuo atsirado bendra atėniečių tautos teisė, iškilusi aukščiau už paprotinę atskirų genčių ir giminių teisę; Atėnų pilietis, kaip toks, įgijo tam tikras teises ir naują teisinę apsaugą ir toje teritorijoje, kur jis buvo ateivis iš svetimos genties. Bet tuo buvo žengtas pirmasis žingsnis gimininei santvarkai sugriauti, nes tai buvo pirmasis žingsnis į vėlesnį įsileidimą tokių piliečių, kurie visoje Atikoje buvo svetimi genčių atžvilgiu, kurie buvo ir liko visiškai už

atėniečių gimininės santvarkos ribų. Antroji Tesėjui priskiriama naujovė buvo visos tautos, nepaisant giminių, fratrijų ir genčių, padalijimas į tris klases: eupatridus, arba kilminguosius, geomorus, arba žemdirbius, ir demiurgus, arba amatininkus, ir suteikimas kilmingiesiems išimtinės teisės užimti tarnybas. Beje, šis padalijimas, išskyrus kilmingųjų teisę užimti tarnybas, liko be pasekmių, kadangi jis šiaipjau nenustatė kitokių teisinių skirtumų tarp klasių. Bet jis yra svarbus, nes parodo mums naujus, nejučiomis išsivysčiusius visuomeninius elementus. Jis rodo, kad tapęs papročiu gimininių tarnybų užėmimas iš tam tikrų šeimų pusės jau buvo virtęs mažai beginčijama šių šeimų teise į visuomenines tarnybas, kad šitos šeimos, jau ir be to galingos dėl turimų turtų, pradėjo už savo giminių ribų formuotis į atskirą privilegijuotą klasę ir kad šitas jų pretenzijas pašventino dar tik beužsimezganti valstybė. Toliau jis rodo, kad darbo pasidalijimas tarp valstiečių ir amatininkų buvo pakankamai sustiprėjęs, kad užginčytų visuomeninę senojo susiskaidymo giminėmis ir gentimis reikšmę. Pagaliau jis paskelbia nesutaikomą priešingumą tarp gimininės visuomenės ir valstybės; pirmasis mėginimas sukurti valstybę pasireiškia gimininių saitų ardymu, suskirstant kiekvienos giminės narius į privilegijuotuosius ir neprivilegijuotuosius, o pastaruosius vėl į dvi verslo klases, tuo būdu vienus priešpastatant kitiems.

Tolesnė politinė Atėnų istorija iki pat Solono yra nepakankamai žinoma. Basilėjaus pareigos neteko savo reikšmės; valstybės priešakyje atsistojo iš kilmingųjų tarpo išrinkti archontai. Kilmingųjų valdžia vis labiau ir labiau stiprėjo, kol ji apie 600 metų prieš mūsų laiko skaičiavimą tapo nebepakenčiama. Pagrindinė priemonė liaudies laisvei nuslopinti čia buvo pinigai ir palūkininkavimas. Pagrindinė kilmingųjų buveinė buvo Atėnai ir jų apylinkės, kur jūrų prekyba, o greta jos dar vis prie progos praktikuojamas jūrų plėšikavimas praturtino juos ir sukoncentravo jų rankose piniginius turtus. Iš čia, kaip ardanti rūgštis, skverbėsi besivystąs piniginis ūkis į natūraliniu ūkiu pagrįstą senovišką kaimo bendruomenių gyvenimo būdą. Gimininė santvarka yra visiškai nesuderinama su piniginiu ūkiu; Atikos smulkiųjų valstiečių nuskurdimas sutapo su juos saugojusių senųjų gimininių saitų susilpnėjimu. Skolos raštas ir ūkio įkeitimas (nes atėniečiai jau buvo išradę ir ipoteką) nepaisė nei giminės, nei fratrijos. O senoji gimininė santvarka nepažino nei pinigų, nei avanso, nei piniginės skolos. Todėl vis labiau išsiplečiąs piniginis kilmingųjų viešpatavimas išugdė ir naują papročių teisę skolintojui apsaugoti nuo skolininko, pašventinti smulkiojo valstiečio išnaudojimui iš

piniguočiaus pusės. Atikos laukuose visur buvo įbesti stulpai, ant kurių buvo pažymėta, kad žemės sklypas, kuriame stovi šis stulpas, yra tam ir tam įkeistas už tokią ir tokią pinigų sumą. Tokiais stulpais nepaženklintieji laukai daugiausia jau buvo parduoti dėl ipotekinės skolos ar palūkanų nesumokėjimo laiku ir buvo perėję į kilmingojo palūkininko nuosavybę; valstietis galėjo džiaugtis, jeigu jam buvo leista likti sklype nuomininku ir gyventi iš savo darbo pajamų *šeštosios dalies,* tuo tarpu kai kitas *penkias šeštąsias* dalis jis turėdavo sumokėti naujajam ponui kaip nuomą. Dar daugiau. Jeigu gautųjų už parduotą žemės sklypą pinigų nepakakdavo skolai padengti arba jeigu paskola nebūdavo laiduota įkaitu, tai skolininkas turėdavo parduoti savo vaikus užsienin į vergiją, kad atsiteistų skolintojui. Savo vaikų pardavimas — toks buvo pirmasis tėvinės teisės ir monogamijos vaisius! Ir jeigu kraugerys dar ir tuomet nebūdavo patenkintas, tai jis galėdavo parduoti vergijon ir patį skolininką. Tokia buvo šviesioji civilizacijos aušra atėniečių tautoje.

Anksčiau, kai tautos gyvenimo sąlygos dar tebeatitiko gimininę santvarką, toks perversmas buvo negalimas; o dabar jis įvyko, bet nežinia kaip. Grįžkime valandėlei prie savo irokėzų. Ten buvo neįmanoma tokia būklė, kokia dabar buvo primesta atėniečiams, taip sakant, jiems patiems neprisidedant ir, be abejonės, prieš jų valią. Ten metai į metus likęs nepasikeitęs pragyvenimo priemonių gamybos būdas niekuomet negalėjo pagimdyti tokių tarsi iš išorės primestų konfliktų, tokio priešingumo tarp turtingųjų ir skurdžių, tarp išnaudotojų ir išnaudojamųjų. Irokėzai dar buvo labai toli nuo gamtos užvaldymo, bet tam tikrose reikšmingose gamtinėse ribose jie buvo savo pačių gamybos viešpačiai. Jei neskaitysime blogo derliaus jų daržiukuose, žuvų atsargų išsisėmimo jų ežeruose ir upėse, žvėrių bei paukščių sumažėjimo jų miškuose, jie žinodavo iš anksto, ką gaus savo pragyvenimo priemonių įsigijimo būdu. Jie žinojo, kad gaus pragyvenimo priemonių — kartais skurdesnių, kartais gausesnių; bet tuomet buvo negalimi nenumatyti visuomeniniai perversmai, gimininių saitų nutraukimas, giminių ir genčių narių suskilimas į priešingas, viena su kita kovojančias klases. Gamyba vyko siauriausiuose rėmuose, bet gamintojai valdė savo pačių gaminį. Tai buvo didžiulis barbarinės gamybos pranašumas, kuris išnyko civilizacijai pasirodžius. Artimiausių kartų uždavinys bus vėl jį išsikovoti, bet jau pagrįstą žmogaus dabar pasiektu galingu gamtos užvaldymu ir dabar tapusia galima laisva asociacija.

Kitaip buvo pas graikus. Atsiradusi bandų ir prabangos daiktų privatinė nuosavybė vedė į mainus tarp atskirų asmenų, į

gaminių pavirtimą *prekėmis*. Ir čia glūdi viso paskesnio perversmo užuomazga. Kai tik gamintojai liovėsi patys betarpiškai vartoję savo gaminius, o pradėjo mainytis jais, jie neteko viešpatavimo ant jų. Jie nebežinojo, kas atsitiks su tais gaminiais. Atsirado galimybė ilgainiui gaminį panaudoti prieš gamintoją jam išnaudoti ir engti. Todėl jokia visuomenė negali ilgam laikui išlaikyti viešpatavimo savo pačios gamybai ir socialinių savo gamybos proceso padarinių kontrolės, jeigu ji nepanaikina mainų tarp atskirų asmenų.

Bet kaip greit, atsiradus mainams tarp atskirų asmenų ir kartu gaminiams pavirtus prekėmis, gaminys pradeda reikšti savo viešpatavimą ant gamintojo — šitai teko patirti atėniečiams. Kartu su prekine gamyba atsirado atskirų asmenų žemės dirbimas savo sąskaita, o netrukus ir atskirų asmenų žemės nuosavybė. Po to atsirado pinigai, visuotinė prekė, į kurią buvo galima mainyti visas kitas prekes. Bet išrasdami pinigus žmonės nė negalvojo, kad jie kartu sukuria naują visuomeninę jėgą, vieningą, visuotinę jėgą, kuriai turės nusilenkti visa visuomenė. Ir ši naujoji jėga, staiga atsiradusi be savo pačios kūrėjų žinios ir valios, buvo ta jėga, kuri visu savo jaunystės brutalumu davė atėniečiams pajusti savo viešpatavimą.

Ką reikėjo daryti? Senoji gimininė santvarka pasirodė ne tik bejėgė prieš pergalingą pinigų žygį, ji visiškai nesugebėjo savo ribose rasti net vietos tokiems dalykams, kaip pinigai, skolintojas ir skolininkas, priverstinis skolų išieškojimas. Bet naujoji visuomeninė jėga egzistavo, ir geraširdiški pageidavimai, gerų senųjų laikų sugrįžimo ilgesys nesugebėjo išguiti iš pasaulio nei pinigų, nei palūkininkavimo. Ir, be to, gimininėje santvarkoje buvo pramušta eilė kitų, antraeilės reikšmės spragų. Visoje Atikos teritorijoje, ypač pačiame Atėnų mieste, giminių ir fratrijų narių tarpusavio susimaišymas karta į kartą vis didėjo, nors dar ir dabar atėnietis tegalėdavo parduoti ne savo giminės nariams žemės sklypus, bet ne savo gyvenamąjį namą. Kartu su pramonės ir prekybos pažanga vis pilnutiniau išsivystė darbo pasidalijimas tarp įvairių gamybos šakų: žemdirbystės, amatų, o amatuose — tarp daugybės jų rūšių, tarp prekybos, laivininkystės ir t. t.; gyventojai dabar pasiskirstė pagal savo užsiėmimą gana pastoviomis grupėmis, kurių kiekviena turėjo eilę naujų bendrų interesų, kuriems nebūdavo vietos giminėje ar fratrijoje ir kuriems aptarnauti, vadinasi, reikėjo naujų tarnybų. Vergų skaičius žymiai padidėjo ir jau tuomet, galimas dalykas, toli prašoko laisvųjų atėniečių skaičių; gimininė santvarka iš pradžių visai nepažinojo vergijos,

taigi, nepažinojo ir priemonių šiai nelaisvųjų masei suvaldyti. Ir pagaliau prekyba pritraukė į Atėnus daugybę svetimšalių, kurie ten apsigyvendavo, nes čia lengviau buvo pralobti; pagal senąją santvarką jie taip pat likdavo be teisių ir be apsaugos ir, nepaisant tradicinės tolerancijos, buvo tautoje neramus, svetimas elementas.

Žodžiu sakant, gimininė santvarka artėjo prie galo. Visuomenė kasdien vis labiau peraugdavo jos rėmus; ji nebegalėjo nei sutramdyti, nei pašalinti net didžiausių blogybių, atsiradusių visų akivaizdoje. O tuo tarpu nejučiomis išsivystė valstybė. Naujos grupės, sukurtos darbo pasidalijimo iš pradžių tarp miesto ir kaimo, paskui tarp įvairių miestinių darbo šakų, sukūrė naujus organus savo interesams ginti; buvo įsteigta įvairiausių rūšių tarnybų. O paskui jaunai valstybei pirmiausia prireikė savų karinių pajėgų, kurios pas jūrininkus atėniečius visų pirma galėjo būti tik jūrų pajėgos, atskiriems nedideliems karams kariauti ir prekybiniams laivams saugoti. Nežinia kiek laiko prieš Soloną buvo įsteigtos naukrarijos, nedidelės teritorinės apylinkės, po dvylika kiekvienoje gentyje; kiekviena naukrarija turėdavo duoti vieną karo laivą, jį apginkluoti ir aprūpinti įgula ir, be to, dar duodavo du raitelius. Ši institucija griovė gimininę santvarką dvejopai: pirma, ji kūrė viešąją valdžią[1], kuri jau savaime nebesutapo su ginkluotosios liaudies visuma; ir antra, ji pirmą kartą padalijo tautą visuomeniniams tikslams ne pagal giminystės grupes, bet pagal *gyvenamąją vietą*. Kokią tai turėjo reikšmę, paaiškės toliau.

Kadangi gimininė santvarka išnaudojamai liaudžiai negalėjo suteikti jokios pagalbos, tai beliko laukti jos tik iš atsirandančios valstybės. Ir ši tikrai atnešė tą pagalbą Solono konstitucijos pavidalu, kartu iš naujo sustiprėdama senosios santvarkos sąskaita. Solonas,— čia mūsų nedomina tas būdas, kuriuo buvo įgyvendinta jo reforma, padaryta 594 metais prieš mūsų laiko skaičiavimą, — įsibraudamas į nuosavybės santykius, davė pradžią eilei vadinamųjų politinių revoliucijų. Visos ligšiolinės revoliucijos buvo revoliucijos vienai nuosavybės rūšiai ginti prieš kitą nuosavybės rūšį. Jos negali apginti vienos nuosavybės rūšies, nepažeisdamos kitos. Didžiosios Prancūzijos revoliucijos metu buvo paaukota feodalinė nuosavybė, kad būtų išgelbėta buržuazinė nuosavybė;

[1] Posakį „Öffentliche Gewalt" Leninas verčia terminu «публичная власть» („viešoji valdžia") (žr. Lenino rinkinys XIV, 332 psl.). Mes visur paliekame šį Lenino vertimą, nors kitur (žr. *Leninas*, Raštai, XXI t., 374—375 psl., rus. leid.) Leninas populiarumo sumetimais šį posakį verčia terminu «общественная власть» („visuomeninė valdžia"). *Red.*

Solono revoliucijoje turėjo nukentėti skolintojų nuosavybė skolininkų nuosavybės labui. Skolos buvo paskelbtos tiesiog negaliojančiomis. Smulkmenos mums tiksliai nežinomos, bet Solonas savo eilėraščiuose giriasi pašalinęs nuo prasiskolinusiųjų žemės sklypų įkaitinius stulpus ir grąžinęs atgal dėl skolų parduotuosius į užsienį ir ten pabėgusiuosius žmones. Tai buvo galima padaryti tik atvirai pažeidžiant nuosavybės teises. Ir iš tikrųjų, visos vadinamosios politinės revoliucijos, nuo pirmosios iki paskutinės, buvo įvykdytos *vienos* rūšies nuosavybei apginti *kitos* rūšies nuosavybės konfiskavimo (vadinamo taip pat vagyste) būdu. Taigi, neabejotina, kad privatinė nuosavybė galėjo išsilaikyti pustrečio tūkstančio metų tik nuosavybės teisės pažeidimų dėka.

Bet dabar reikėjo sukliudyti tokį laisvų atėniečių pavertimo vergais pasikartojimą. Tatai buvo pasiekta pirmiausia bendro pobūdžio priemonėmis, pavyzdžiui, uždraudžiant tokias skolų sutartis, kuriose buvo įkeičiamas pats skolininko asmuo. Toliau, siekiant užbrėžti bent šiokias tokias ribas nepasotinamam kilmingųjų goduliui valstiečių žemės atžvilgiu, buvo nustatytas maksimalus žemės kiekis, kurį galėjo turėti atskiras asmuo. O po to buvo kai kas pakeista ir pačioje konstitucijoje (Verfassung); iš tų pakeitimų mums svarbiausi yra šie:

Tarybos sudėtis buvo nustatyta iš keturių šimtų narių, po šimtą iš kiekvienos genties; taigi, čia pagrindu liko dar gentis. Bet tai ir buvo vienintelis dalykas, kurį iš senosios santvarkos perėmė naujoji valstybė. Šiaipjau Solonas padalijo piliečius į keturias klases pagal jų turimos žemės kiekį ir pajamas iš jos; 500, 300 ir 150 medimnų grūdų (1 medimnas = maždaug 41 litrui) buvo minimalinės pajamos pirmosioms trims klasėms; kas turėjo žemės mažiau arba jos visai neturėjo, pateko į ketvirtąją klasę. Visas tarnybas galėjo užimti tik trijų aukštesniųjų klasių atstovai, o aukščiausias tarnybas — tik pirmosios klasės atstovai; ketvirtoji klasė teturėjo teisę kalbėti ir balsuoti tautos susirinkime, bet čia būdavo renkami visi pareigūnai, čia jie atsiskaitydavo iš savo veiklos, čia būdavo paruošiami visi įstatymai, ir čia ketvirtoji klasė sudarė daugumą. Aristokratinės privilegijos buvo iš dalies atnaujintos turtinių privilegijų forma, bet tauta pasiliko savo rankose sprendžiamąją galią. Toliau, keturios klasės sudarė pagrindą naujai kariuomenės organizacijai. Pirmosios dvi klasės teikdavo raitelius; trečioji turėjo tarnauti sunkiai ginkluotais pėstininkais, ketvirtoji — lengvai ginkluotais pėstininkais arba laivyne ir, tur būt, gaudavo ir atlyginimą už tarnybą.

Taigi, čia į konstituciją įvedamas visai naujas elementas — privatinė nuosavybė. Valstybės piliečių teisės ir pareigos nustatomos

pagal jų turimos žemės kiekį, ir kiek įgyja įtakos turtingosios klasės, tiek senieji kraujo giminystės junginiai išstumiami; gimininė santvarka patyrė naują pralaimėjimą.

Tačiau politinių teisių matavimas pagal turtą visai nebuvo viena tokių institucijų, be kurių negali egzistuoti valstybė. Nors ši priemonė ir vaidino svarbų vaidmenį valstybių konstitucijų istorijoje, vis dėlto daugelis valstybių, ir kaip tik labiausiai išsivysčiusiųjų, apsiėjo be jos. Atėnuose ji tevaidino tik laikiną vaidmenį; nuo Aristido laikų kelias į visas tarnybas buvo kiekvienam piliečiui atviras.

Per artimiausius aštuoniasdešimt metų atėniečių visuomenė palaipsniui užėmė tą kryptį, kuria ji toliau vystėsi paskesniais šimtmečiais. Iki Solono laikų klestėjusioms palūkininkiškoms operacijoms su žeme, taip pat ir neribotai žemės nuosavybės koncentracijai buvo užkirstas kelias. Prekyba ir vis plačiau besivystą vergų darbu pagrįsti amatai bei dailieji amatai tapo viešpataujančiomis verslo šakomis. Žmonės labiau išpruso. Užuot senoviškai žiauriai išnaudojus savus bendrapiliečius, imta išnaudoti daugiausia vergus ir pirkėjus neatėniečius. Kilnojamasis turtas, piniginis turtas ir turtas, susidedąs iš vergų bei laivų, vis labiau didėjo, bet dabar jis jau nebebuvo tik priemonė žemės nuosavybei įsigyti, kaip pirmaisiais visuotinio ribotumo laikais, — jis tapo pats sau tikslu. Tuo būdu, iš vienos pusės, naujos turtingų pramonininkų ir pirklių klasės asmenyje išaugo pergalinga konkurencija senajai kilmingųjų valdžiai, o iš antros pusės, senosios gimininės santvarkos likučiams buvo atimta paskutinė dirva. Tuo būdu giminės, fratrijos ir gentys, kurių nariai dabar buvo išsiskirstę po visą Atiką ir gyveno visiškai susimaišę tarp savęs, tapo nebetinkamos būti politiniais junginiais; daugybė Atėnų piliečių nepriklausė jokiai giminei; tai buvo imigrantai, kurie nors ir buvo įgiję pilietybės teisę, bet nebuvo priimti nė į vieną senųjų gimininių sąjungų; greta to dar buvo nuolat didėjąs skaičius svetimšalių imigrantų, kurie naudojosi tik globos teise.

Tuo tarpu partijų kova vyko toliau; kilmingieji mėgino atgauti savo pirmesniąsias privilegijas ir trumpam laikui paėmė viršų, kol Klisteno revoliucija (509 metais prieš mūsų laiko skaičiavimą) galutinai nuvertė juos, o kartu su jais ir paskutinius gimininės santvarkos likučius.

Nauja Klisteno konstitucija ignoravo keturias senąsias giminėmis ir fratrijomis pagrįstas gentis. Jų vietą užėmė visai nauja organizacija, pagrįsta jau naukrarijose išbandytu piliečių padalijimu tik pagal jų gyvenamąją vietą. Lemiamą reikšmę turėjo

nebe priklausymas gimininiams junginiams, bet tik nuolatinė gyvenamoji vieta; ne tauta buvo padalyta, bet teritorija; gyventojai politiniu atžvilgiu virto tik teritorijos priklausiniais. Visa Atika buvo padalyta į šimtą bendruomeninių rajonų-demų, kurių kiekvienas pats valdėsi. Kiekviename deme gyvenantieji piliečiai (demotai) išrinkdavo savo seniūną (demarchą) ir iždininką, taip pat trisdešimt teisėjų, kuriems buvo teismingos smulkesnės bylos. Demai gaudavo taip pat atskirą maldyklą ir dievą-globėją ar didvyrį, kuriam jie išrinkdavo dvasininkus. Aukščiausia demo valdžia priklausė demotų susirinkimui. Tai yra, kaip teisingai pastebi Morganas, savivaldinės amerikinės miesto bendruomenės pirmavaizdis. Besikurianti valstybė pradėjo Atėnuose nuo to paties vieneto, kuriuo baigia šiuolaikinė valstybė, pasiekusi savo aukščiausią išsivystymą.

Dešimt tokių vienetų, demų, sudarė gentį, kuri, betgi, skirtingai nuo senosios gimininės genties (Geschlechtsstamm), dabar buvo vadinama teritorine gentimi (Ortsstamm). Teritorinė gentis buvo ne tik savivaldinė politinė, bet ir karinė organizacija; ji rinkdavo filarchą, arba genties seniūną, kuris vadovaudavo raiteliams, taksiarchą, kuris vadovaudavo pėstininkams, ir strategą, kuris vadovaudavo visai genties teritorijoje surinktai kariuomenei. Toliau, teritorinė gentis duodavo penkis karo laivus su įgulomis ir vadu ir gaudavo globėju kurį nors Atikos didvyrį, kurio vardu ji ir vadindavosi. Pagaliau ji rinkdavo į Atėnų tarybą penkiasdešimt atstovų.

Visa tai baigėsi atėniečių valstybe, valdoma tarybos, susidedančios iš penkių šimtų atstovų, išrinktų nuo dešimties genčių, o paskutinėje instancijoje valdoma tautos susirinkimo, kuriame galėdavo dalyvauti ir turėdavo teisę balsuoti kiekvienas Atėnų pilietis; šalia to archontai ir kiti pareigūnai tvarkydavo įvairias valdymo šakas ir teisminius reikalus. Vyriausiojo vykdomosios valdžios pareigūno Atėnuose nebuvo.

Įvedus šią naują konstituciją ir įsileidus labai didelį skaičių nepilnateisių gyventojų — iš dalies imigrantų, iš dalies paleistųjų vergų, — gimininės santvarkos organai buvo išstumti bei pašalinti iš viešųjų reikalų tvarkymo; jie nusmuko iki privatinio pobūdžio sąjungų ir religinių draugijų padėties. Bet senųjų gimininių laikų moralinė įtaka, paveldėtosios pažiūros ir galvosena dar ilgai išsilaikė tradicijose ir tik palaipsniui nyko. Tai pasireiškė vienoje vėlesnėje valstybinėje institucijoje.

Mes matėme, kad esminis valstybės požymis yra atskira nuo liaudies masės viešoji valdžia. Tais laikais Atėnai turėjo tik tautos

kariuomenę ir betarpiškai tautos sukurtą laivyną; ši kariuomenė ir laivynas teikė apsaugą nuo išorinių priešų ir laikė paklusniais vergus, kurie jau tuomet sudarė didelę gyventojų daugumą. Piliečių atžvilgiu viešoji valdžia iš pradžių egzistavo tik kaip policija, kuri yra tiek pat sena, kaip ir valstybė, — dėl to tad naivūs XVIII amžiaus prancūzai ir kalbėjo ne apie civilizuotas, bet apie supolicintas tautas (nations policées). Taigi, atėniečiai kartu su savo valstybe įsteigė ir policiją, tikrą pėsčiųjų ir raitųjų lankininkų žandarmeriją — landjegerius, kaip juos vadina Pietų Vokietijoje ir Šveicarijoje. Tačiau ši žandarmerija buvo sudaryta iš *vergų*. Ši policinė tarnyba laisvam atėniečiui atrodė tiek negarbinga, kad jis verčiau leisdavosi ginkluoto vergo suimamas, negu pats užsiimdavo tokiu gėdingu darbu. Čia pasireiškė dar sena gimininė galvosena. Valstybė negalėjo egzistuoti be policijos, bet ji buvo dar jauna ir dar neturėjo pakankamo moralinio autoriteto, kad įkvėptų pagarbos amatui, kuris buvusiems gimininės visuomenės nariams neišvengiamai turėjo atrodyti niekšiškas.

Kiek dabar pagrindiniais savo bruožais susiformavusi valstybė buvo pritaikyta naujai visuomeninei atėniečių padėčiai, parodo spartus turtų, prekybos ir pramonės suklestėjimas. Klasinis antagonizmas, kuriuo dabar rėmėsi visuomeninės ir politinės institucijos, buvo jau ne antagonizmas tarp kilmingųjų ir paprastosios liaudies, bet antagonizmas tarp vergų ir laisvųjų, tarp nepilnateisių gyventojų ir piliečių. Didžiausio Atėnų suklestėjimo metu bendras laisvųjų piliečių, kartu su moterimis ir vaikais, skaičius buvo apie 90 000 žmonių, greta 365 000 abiejų lyčių vergų ir 45 000 nepilnateisių gyventojų — svetimšalių ir paleistųjų vergų. Taigi, kiekvienam suaugusiam vyriškosios lyties piliečiui teko mažiausia 18 vergų ir daugiau kaip du nepilnateisiai. Didelis vergų skaičius atsirado todėl, kad daugelis jų, prižiūrėtojų sergimi, kartu dirbdavo manufaktūrose, didelėse patalpose. Bet prekybai ir pramonei besivystant, vyko turtų kaupimas ir koncentracija nedaugelyje rankų, nuskurdimas masės laisvųjų piliečių, kuriems beliko pasirinkti: arba savo pačių amatiniu darbu daryti konkurenciją vergų darbui, o tai buvo laikoma negarbingu, žeminančiu dalyku, ir, be to, nedaug težadėjo pasisekimo, arba — tapti skurdžiais. Jie ėjo — esamomis sąlygomis neišvengiamai — pastaruoju keliu, o kadangi jie sudarė gyventojų masę, tai tuo pačiu jie pražudė visą Atėnų valstybę. Ne demokratija pražudė Atėnus, kaip tvirtina europiniai monarchams šunuodegaują mokytojai, bet vergija, kuri laisvojo piliečio darbą padarė negarbingu.

Atėniečių valstybės atsiradimas yra itin tipingas pavyzdys valstybės susikūrimo aplamai, nes jis, iš vienos pusės, įvyksta visiškai grynu pavidalu, be jokio išorinės ar vidinės prievartos įsikišimo, — Pisistrato uzurpacija nepaliko jokių savo trumpo egzistavimo pėdsakų, — iš antros pusės, todėl, kad šiuo atveju labai išsivysčiusi valstybės forma, demokratinė respublika, atsiranda betarpiškai iš giminінės visuomenės, ir pagaliau todėl, kad mes esame pakankamai susipažinę su visomis esminėmis šios valstybės susikūrimo smulkmenomis.

VI

GIMINĖ IR VALSTYBĖ ROMOJE

Iš padavimo apie Romos įkūrimą matyti, kad pirma čia apsigyveno tam tikras skaičius (pagal padavimą — šimtas) susijungusių į vieną gentį lotynų giminių, prie kurių netrukus prisijungė viena sabelų gentis, taip pat tariamai susidėjusi iš šimto giminių, o galiausiai prisijungė trečia, iš įvairių elementų susidedanti gentis, kuri, tariamai vėl buvusi sudaryta iš šimto giminių. Visas pasakojimas iš pirmo žvilgsnio parodo, kad čia nebuvo nieko daugiau natūraliai susiformavusio, išskyrus giminę, o ir ta pati kai kuriais atvejais buvo tik senojoje tėvynėje tebeegzistavusios motininės giminės atžala. Gentys, matyti, buvo dirbtinai sudarytos, tačiau sudarytos daugiausia iš giminingų elementų ir pagal senosios, natūraliai išaugusios, o ne dirbtinai sudarytos genties pavyzdį; čia nėra negalima, kad kiekvienos trijų genčių branduoliu galėjo būti tikra senoji gentis. Tarpinė grandis, fratrija, susidėjo iš dešimties giminių ir vadinosi kurija; taigi, jų buvo trisdešimt.

Visų pripažinta, kad romėnų giminė buvo tokia pat institucija, kaip ir graikų giminė; jei graikų giminė reiškia tolesnį išsivystymą to visuomeninio vieneto, kurio pirmykštę formą mes randame pas Amerikos raudonodžius, tai tas pat visiškai galioja ir romėnų giminei. Todėl mes čia galime kalbėti trumpiau.

Romėnų giminės santvarka, bent seniausiais miesto gyvavimo laikais, buvo ši:

1. Savitarpinė giminės narių teisė paveldėti; turtas likdavo giminėje. Kadangi romėnų, kaip ir graikų giminėje viešpatavo jau tėvinė teisė, tai moteriškosios linijos palikuonys būdavo nušalinti nuo paveldėjimo. Pagal Dvylikos lentelių įstatymą, seniausią mums žinomą rašytinį romėnų teisės paminklą, pirmiausia paveldėdavo vaikai kaip tiesioginiai įpėdiniai, jų nesant — agnatai (*vy-*

riškosios linijos giminaičiai), o ir šių nesant — giminės nariai. Visais atvejais turtas likdavo giminėje. Čia matome palaipsniui įsiskverbiančias į gimininius papročius naujas, didėjančių turtų ir monogamijos pagimdytas teisines normas: praktika apriboja pirmykštę lygią visų giminės narių teisę paveldėti iš pradžių — ir, kaip aukščiau buvo minėta, jau labai anksti — agnatais ir pagaliau — vyriškosios linijos vaikais ir jų palikuonimis; Dvylikoje lentelių tatai išreikšta, savaime suprantama, atvirkštine eile.

2. Bendros laidojimo vietos turėjimas. Patricinė Klaudijų giminė, persikeldama iš Regilės miesto į Romą, gavo žemės sklypą ir, be to, mieste bendrą laidojimo vietą. Dar Augusto laikais atgabentoji į Romą Teutoburgo miške kritusio Varo galva buvo palaidota giminės pilkapyje (gentilitius tumulus); taigi, giminė (Kvinktilijų) dar turėjo atskirą pilkapį.

3. Bendros religinės šventės. Šios sacra gentilitia yra žinomos.

4. Įsipareigojimas nesituokti giminės viduje. Tai, berods, Romoje niekuomet nevirto rašytiniu įstatymu, o liko papročiu. Iš didžiulės masės romėnų santuokinių porų, kurių vardai išliko iki mūsų laikų, nė viena neturi tokio pat gimininio vardo vyrui ir žmonai. Paveldėjimo teisė taip pat patvirtina šią taisyklę. Ištekėdama moteris netenka savo agnatinių teisių, išeina iš savo giminės; nei ji, nei jos vaikai negali paveldėti iš jos tėvo ar šiojo brolių, nes priešingu atveju tėvo giminė prarastų paveldimąją dalį. Tatai turi prasmės tik esant prielaidai, kad moteris negali tekėti už savo giminės nario.

5. Bendras žemės valdymas. Pirmykščiais laikais šis valdymas egzistavo visada, kol buvo pradėta dalyti genčiai priklausančią žemę. Lotynų gentyse žemę randame iš dalies genties valdomą, iš dalies giminės, iš dalies namų ūkių, kuriais tuo metu vargu ar buvo atskiros šeimos. Pirmąjį žemės padalijimą atskiriems asmenims, maždaug po hektarą (du jugerius) kiekvienam, kaip manoma, yra padaręs Romulas. Tačiau dar ir vėliau randame giminių bendrai valdomą žemę, nekalbant jau apie valstybinę žemę, apie kurią sukasi visa respublikos vidaus istorija.

6. Giminės narių pareiga vienas kitą ginti ir remti. Rašytinė istorija tepaduoda mums to tik nuotrupas; Romos valstybė iš pat pradžių iškilo turėdama tokią jėgų persvarą, kad teisė saugoti nuo neteisingumo perėjo jai. Kai buvo suimtas Apijus Klaudijus, gedulą užsidėjo visa jo giminė, net tie, kurie buvo asmeniški jo priešai. Antrojo Punų karo[1] metu giminės susivienydavo išpirkti

[1] *Punų karai* — Romos karai su punais, t. y. su Kartaginos, finikiečių kolonijos šiaurinėje Afrikoje, gyventojais, vykę 264—146 m. prieš m. e. *Red.*

į nelaisvę patekusiems savo giminės nariams; senatas joms tai uždraudė.

7. Teisė turėti gimininį vardą. Ji išliko iki pat imperijos laikmečio; paleistiesiems vergams būdavo leidžiama priimti gimininį savo buvusių ponų vardą, tačiau be gimininių teisių.

8. Teisė priiminėti į giminę svetimuosius. Tai būdavo įvykdoma įvaikinant į kurią šeimą (kaip pas indėnus), o įvaikinimas reikšdavo priėmimą į giminę.

9. Teisė rinkti ir atleisti seniūną niekur neminima. Bet kadangi pirmuoju Romos gyvavimo laikmečiu visos tarnybos, pradedant nuo renkamojo karaliaus, būdavo užimamos išrinkimo ar paskyrimo keliu, ir kadangi ir kurijų dvasininkai būdavo kurijų renkami, tai mes galime tą pat manyti ir giminių seniūnų (principes) atžvilgiu, nors išrinkimas iš vienos ir tos pačios šeimos giminėje jau galėjo būti tapęs taisykle.

Tokios buvo romėnų giminės teisės. Išskyrus jau įvykusį perėjimą į tėvinę teisę, jos yra tikslus irokėzų giminės teisių ir pareigų atvaizdas; ir čia „visiškai aiškiai matyti irokėzas".

Parodysime tik vienu pavyzdžiu, kokia pažiūrų painiava viešpatauja dar ir šiandien net įžymiausių mūsų istorikų tarpe romėnų gimininės santvarkos atžvilgiu. Momzeno veikale apie respublikos ir Augusto laikmečių romėnų tikrinius vardus („Romos tyrinėjimai", Berlynas 1864 m., I t.[1]) sakoma: „Be visų vyriškosios lyties giminės narių, išskyrus, žinoma, vergus, bet įskaičius giminės priimtuosius ir globojamuosius, gimininis vardas priklauso ir moterims... Gentis (Stamm, kaip Momzenas čia išverčia žodį gens) yra... iš bendros — tikros ar spėjamos ar dargi išgalvotos — kilmės atsiradęs, švenčių, kapinių ir paveldėjimo bendrumo suvienytas kolektyvas, kuriam gali ir turi priklausyti visi asmeniškai laisvi individai, taigi, ir moterys. Sunkumą sudaro tik ištekėjusiųjų moterų gimininio vardo nustatymas. Šio sunkumo, žinoma, nebuvo tol, kol moteris galėdavo ištekėti ne kitaip, kaip tik už savo giminės nario; tuo tarpu, kaip įrodyta, ilgą laiką moterims būdavo sunkiau ištekėti už giminės ribų, negu savo giminės viduje, nes juk ta teisė tekėti už giminės ribų (gentis enuptio) dar VI šimtmetyje būdavo teikiama kaip asmeninė privilegija apdovanojant... Bet ten, kur tokios santuokos už giminės ribų įvykdavo, moteris seniausiais laikais, matyti, turėdavo pereiti į vyro gentį. Neabejotina, kad žmona senojoje religinėje santuokoje visiškai įstoja į teisinę bei sakralinę vyro bendruomenę ir pasitrau-

[1] *Mommsen Th.,* Römische Forschungen. Ausg. 2. Bd. I—II. Berlin, 1864—1878. *Red.*

kia iš savosios. Kas nežino, kad ištekėjusi moteris netenka aktyvinės ir pasyvinės paveldėjimo teisės savo giminėje, o įeina į paveldėjimo sąjungą su savo vyru, savo vaikais ir aplamai šiojo giminaičiais? Ir jeigu ji tarsi būna savo vyro įvaikinama ir įstoja į jo šeimą, tai kaip gi gali ji likti svetima jo giminei?“ (9—11 psl.).

Taigi, Momzenas teigia, kad romėnų moterys, priklausiusios kuriai nors giminei, iš pradžių galėdavo tekėti tik savo giminės *viduje,* vadinasi, romėnų giminė buvusi endogaminė, ne egzogaminė. Ši pažiūra, prieštaraujanti viskam, kas apie tai žinoma kitose tautose, remiasi daugiausia, jei ne išimtinai, viena vienintele, daug ginčų sukėlusia Livijaus knygos vieta (XXXIX knyga, 19 sk.), pagal kurią senatas 568 metais nuo miesto įkūrimo, t. y. 186 metais prieš mūsų laiko skaičiavimą, nutarė uti Feceniae Hispallae datio, deminutio, gentis enuptio, tutoris optio item esset quasi ei vir testamento dedisset; utique ei ingenuo nubere liceret, neu quid ei qui eam duxisset, ob id fraudi ignominiaeve esset, — kad Fecenija Hispala turėtų teisę disponuoti savo turtu, sumažinti jį, ištekėti už giminės ribų ir pasirinkti sau globėją, tarsi jos (miręs) vyras būtų palikęs jai šią teisę testamentu; kad ji galėtų tekėti už laisvu gimusiojo ir kad tam, kuris ją paims už žmoną, tai nebūtų laikoma blogu pasielgimu arba gėda.

Taigi, čia Fecenijai, paleistajai vergei, neabejotinai suteikiama teisė ištekėti už giminės ribų. Ir taip pat neabejotinai iš čia išeina, kad vyras turėdavo teisę testamentu palikti savo žmonai teisę po jo mirties tekėti už giminės ribų. Bet už *kurios* giminės ribų?

Jeigu moteris turėjo tekėti savo giminės viduje, kaip mano Momzenas, tai ji ir ištekėjusi likdavo šioje giminėje. Bet, pirma, kaip tik šį teigimą apie giminės endogamiją ir reikia įrodyti. O antra, jeigu moteris turėjo tuoktis savo giminės viduje, tai, žinoma, taip turėjo daryti ir vyras, nes kitaip jis nebūtų gavęs sau žmonos. Bet tuomet pasirodo, kad vyras galėdavo testamentu palikti savo žmonai tokią teisę, kurios jis pats ir sau pačiam neturėdavo; prieiname teisinę nesąmonę. Momzenas tai taip pat jaučia ir todėl spėlioja: „susituokimui už giminės ribų, tur būt, juridiškai buvo reikalaujama ne tik valdžią turinčio asmens, bet ir visų giminės narių sutikimo“ (10 psl., pastaba). Pirma, tai labai drąsus spėjimas, ir, antra, jis prieštarauja aiškiam tos knygos vietos tekstui; šią teisę jai duoda senatas *vietoj vyro,* jis duoda jai įsakmiai ne daugiau ir ne mažiau, negu būtų galėjęs duoti jai jos vyras, bet tai, ką jis jai duoda, yra *absoliutinė,* jokiais kitais apribojimais nesusieta teisė; tuo būdu, jeigu ji pasinaudos

šia teise, tai ir jos naujasis vyras neturi kentėti dėl to; senatas net įpareigoja esamus ir būsimus konsulus bei pretorius pasirūpinti, kad jai nekiltų iš to jokių nemalonumų. Taigi, Momzeno prielaida pasirodo visiškai neleistina.

Bet tarkime kita: moteris buvo ištekėjusi už vyro iš kitos giminės, bet pati liko savo gimtojoje giminėje. Tuomet pagal aukščiau nurodytą knygos vietą jos vyras būtų turėjęs teisę leisti žmonai susituokti už jos nuosavos giminės ribų. Tai reiškia, kad jis būtų turėjęs teisę tvarkyti reikalus giminės, kuriai jis visai nepriklausė. Tai yra tokia nesąmonė, apie kurią neverta daugiau nė kalbėti.

Tuo būdu lieka tik tarti, kad moteris pirmojoje santuokoje buvo ištekėjusi už vyro iš kitos giminės ir ištekėdama savaime perėjo į vyro giminę — su tuo Momzenas tokiais atvejais faktiškai ir sutinka. Tuomet tuojau paaiškėja visas reikalas. Moteris ištekėdama atitrūksta nuo savo senosios giminės ir, priimta į naująją vyro gimininę sąjungą, pastarojoje užima visiškai ypatingą padėtį. Nors ji ir yra giminės narys, bet jos nesieja su ja kraujo giminystė; jos priėmimo į giminę būdas iš anksto išskiria ją iš bet kokio draudimo tuoktis viduje tos giminės, į kurią ji įėjo kaip tik ištekėdama; toliau, ji yra priimta į santuokinę giminės sąjungą, jos vyrui mirus paveldi jo turtą, taigi, giminės nario turtą. Kas gi gali būti natūraliau, negu tai, kad šio turto palikimo giminėje tikslu ji turi būti įpareigota tekėti tik už savo pirmojo vyro giminės nario ir už nieko kito? O jeigu reikia padaryti išimtį, tai kas gi yra tiek kompetentingas įgalioti ją tam tikslui, jeigu ne jos pirmasis vyras, kuris testamentu paliko jai šį turtą? Tuo momentu, kai jis testamentu palieka jai turto dalį ir tuo pačiu metu leidžia jai šią turto dalį ištekant arba dėl ištekėjimo perkelti į svetimą giminę, šis turtas dar priklauso jam; taigi, jis disponuoja tiesiogine prasme tik savo nuosavybe. O dėl pačios žmonos ir jos santykių su savo vyro gimine, tai į šią giminę ją įvedė kaip tik jis laisvos valios aktu — vedybomis; todėl taip pat atrodo natūralu, kad kaip tik jis ir yra tas asmuo, kuris galėjo suteikti jai teisę antrosiomis vedybomis išeiti iš šios giminės. Žodžiu sakant, dalykas pasirodo paprastas ir savaime suprantamas, kai tik atmetame keistą endogaminės romėnų giminės vaizdinį ir kartu su Morganu pripažįstame ją iš pradžių buvus egzogaminę.

Dar lieka paskutinė prielaida, kuri taip pat rado sau šalininkų ir dargi daugiausia šalininkų: citata reiškianti tik tai, „kad paleistosios į laisvę tarnaitės (libertae) negalėdavo be specialaus leidimo tekėti už giminės ribų (e gente enubere) arba padaryti kitą

kokį nors aktą, kuris, būdamas susijęs su šeimos teisių netekimu (capitis deminutio minima), būtų priežastis libertai išeiti iš gimininės sąjungos" (Langė, „Romos senienos", Berlynas, 1856 m., I[1], 195 psl., kur dėl mūsų cituojamosios vietos iš Livijaus knygos remiamasi Huške). Jei ši prielaida teisinga, tai citata visiškai nieko neįrodo laisvųjų iš gimimo romėnių padėties atžvilgiu, ir tuomet jau visiškai nebegali būti nė kalbos apie jų pareigą tekėti savo giminės viduje.

Posakis enuptio gentis sutinkamas tik šioje vienoje vietoje ir niekur daugiau nebepasitaiko visoje romėnų literatūroje; žodis enubere (nutekėti svetur) sutinkamas tik tris kartus ir taip pat tik Livijaus veikaluose, ir tai be ryšio su gimine. Fantastinė idėja, kad romėnės galėjusios tekėti tik savo giminės viduje, atsirado tik šios vienos vietos dėka. Bet ji absoliučiai neišlaiko kritikos. Iš tikrųjų, ši vieta arba liečia ypatingus paleistųjų vergių suvaržymus, ir tada ji nieko neįrodo laisvųjų iš gimimo (ingenuae) atžvilgiu; arba ji liečia ir laisvąsias iš gimimo, ir tada ji veikiau įrodo tai, kad moteris paprastai tekėdavo už savo giminės ribų, bet ištekėdama pereidavo į vyro giminę, taigi, ji byloja prieš Momzeną ir už Morganą.

Dar beveik trims šimtams metų po Romos įkūrimo praėjus, gimininiai saitai buvo tiek stiprūs, kad viena patricijų giminė, būtent Fabijų giminė, galėjo, senatui leidus, savo jėgomis suruošti karo žygį prieš kaimyninį miestą Vejį. 306 Fabijai išvykę į žygį ir visi buvę iš pasalų užmušti; giminę toliau tęsęs vienintelis gyvas išlikęs berniukas.

Dešimt giminių, kaip sakyta, sudarydavo fratriją, kuri čia būdavo vadinama kurija ir turėdavo svarbesnių viešųjų funkcijų, negu graikų fratrija. Kiekviena kurija turėdavo savo religines apeigas, šventyklas ir dvasininkus; šių pastarųjų visuma sudarydavo vieną iš romėnų dvasininkų kolegijų. Dešimt kurijų sudarydavo gentį, kuri, tur būt, panašiai kaip ir kitos lotynų gentys, iš pradžių turėdavo rinktą seniūną — kariuomenės vadą ir vyriausiąjį dvasininką. Visos trys gentys drauge sudarė romėnų tautą — populus romanus.

Taigi, romėnų tautai galėdavo priklausyti tik tas, kas būdavo giminės, o per ją kurijos ir genties narys. Pradinė visuomeninė šios tautos santvarka buvo ši. Viešuosius reikalus iš pradžių tvarkė senatas, kuris susidėjo, kaip tai teisingai pirmutinis pastebėjo Niburas, iš trijų šimtų giminių seniūnų; kaip tik todėl, kaip giminių seniūnai, jie vadinosi tėvais, patres, o jų visuma — senatu

[1] *Lange L.*, Römische Alterthümer. Bd. I—III. Berlin, 1856—1871. *Red.*

(seniūnų taryba, nuo žodžio senex — senas). Tapęs papročiu seniūnų rinkimas kiekvienoje giminėje vis iš tos pačios šeimos ir čia pagimdė pirmąją gimininę diduomenę; šitos šeimos vadinosi patricijais ir pretendavo į išimtinę teisę įeiti į senatą ir užimti visas kitas tarnybas. Tą faktą, kad tauta ilgainiui apsiprato su šitomis pretenzijomis ir jos pavirto tikra teise, išreiškia padavimas apie tai, jog Romulas suteikęs patricijatą su jo privilegijomis pirmiesiems senatoriams ir jų palikuonims. Senatas, kaip ir atėniečių bulê, galutinai spręsdavo daugelį reikalų ir parengiamai svarstė svarbesniuosius iš jų, ypač naujus įstatymus. Šie būdavo galutinai priimami tautos susirinkimo, vadinamo comitia curiata (kurijų susirinkimas). Tauta susirinkdavo susigrupavusi kurijomis, o kiekvienoje kurijoje, tur būt, giminėmis; sprendžiant klausimus kiekviena iš trisdešimties kurijų turėdavo po vieną balsą. Kurijų susirinkimas priimdavo arba atmesdavo visus įstatymus, rinkdavo visus aukštesniuosius pareigūnus, įskaitant ir rex'ą (vadinamąjį karalių), skelbdavo karą (bet taiką darydavo senatas) ir, kaip aukščiausias teismas, darydavo galutinius sprendimus dėl šalių apeliacijų visais atvejais, kai reikalas liesdavo mirties bausmę Romos piliečiui. Pagaliau greta senato ir tautos susirinkimo buvo rex, kuris visiškai atitiko graikų basilėjų ir anaiptol nebuvo beveik absoliutus karalius, kokį jį vaizduoja Momzenas[1]. Jis taip pat buvo kariuomenės vadas, vyriausiasis dvasininkas ir tam tikrų teismų pirmininkas. Jis anaiptol neturėdavo teisių tvarkyti civilinius santykius arba valdžios disponuoti piliečių gyvybe, laisve ir nuosavybe, jei tik tai neišplaukdavo iš kariuomenės vado drausminės valdžios arba teismo pirmininko nuosprendžiams vykdyti valdžios. Rex'o pareigos nebūdavo paveldimos; priešingai, jis pirmiau būdavo, tur būt, savo pirmtako pasiūlymu, kurijų susirinkimo išrenkamas, o paskui antro susirinkimo iškilmingai įvedamas į pareigas. Kad jis galėjo būti pašalinamas, įrodo Tarkvinijaus Išdidžiojo likimas.

Taigi, kaip ir graikai didvyrių laikmečiu, romėnai vadinamųjų karalių laikmečiu gyveno giminėmis, fratrijomis ir gentimis

[1] Lotynų rex yra tas pat, kaip keltų-airių righ (genties seniūnas) ir gotų reiks; kad pastarasis žodis, kaip iš pradžių ir mūsų Fürst (t. y. kaip angliškai — first, daniškai — förste, pirmasis), taip pat reiškė giminės arba genties seniūną, aiškėja iš to, jog gotai jau IV amžiuje turėjo paskesnių laikų karaliui, visos tautos kariuomenės vadui, pavadinti atskirą žodį: thiudans. Artakserksas ir Erodas Ulfilos biblijos vertime niekuomet nevadinami reiks, bet thiudans, o imperatoriaus Tiberijaus imperija — ne reiki, bet thiudinassus. Gotų tiudanso, arba kaip mes jį netiksliai verčiame, karaliaus Tiudareikso, Teodoricho, t. y. Ditricho, varde abu pavadinimai yra susilieję į vieną. *(Engelso pastaba.)*

paremtoje ir iš jų išsivysčiusioje karinėje demokratijoje. Kurijos bei gentys, tiesa, iš dalies buvo dirbtiniai padarai, bet jos buvo suformuotos pagal tikrus, natūraliai išaugusius pavyzdžius visuomenės, iš kurios jos atsirado ir kuri jas dar tebesupo iš visų pusių. Natūraliai išaugusioji patricinė diduomenė, tiesa, jau buvo tvirtai atsistojusi ant kojų, karaliai, tiesa, stengėsi palaipsniui išplėsti savo teises, bet visa tai nekeičia pradinio pagrindinio konstitucijos pobūdžio, o tame glūdi visa esmė.

Tuo tarpu iš dalies dėl imigracijos, iš dalies dėl nukariautųjų, daugiausia lotynų rajonų gyventojų prisidėjimo padidėjo Romos miesto ir užkariavimų išplėstos Romos srities gyventojų skaičius. Visi šie naujieji valdiniai (klientų klausimo mes čia neliečiame) buvo už senųjų giminių, kurijų ir genčių ribų, taigi, nesudarė populus romanus, tikrosios romėnų tautos, dalies. Jie buvo asmeniškai laisvi žmonės, galėdavo turėti žemės nuosavybę, turėdavo mokėti mokesčius ir eiti karo tarnybą. Bet jie negalėdavo užimti jokių tarnybų ir dalyvauti nei kurijų susirinkime, nei užkariautųjų valstybinių žemių dalybose. Jie sudarė jokių viešųjų teisių neturinčius plebėjus. Savo nuolat didėjančiu skaičiumi, savo kariniu pasiruošimu ir apsiginklavimu jie tapo grėsminga jėga senojo, dabar tvirtai užsidariusio nuo bet kokio išorinio prieauglio populus atžvilgiu. Čia dar prisidėjo ta aplinkybė, kad žemė buvo padalyta tarp populus ir plebėjų, matyti, maždaug lygiomis, tuo tarpu kai prekybos ir pramonės turtai, kad ir nelabai dar išsivystę, daugiausia buvo plebėjų rankose.

Dėl tirštų miglų, gaubiančių visą legendarinę pirmykščių laikų Romos istoriją, — miglų, dar žymiai sutirštėjusių dėl racionalistiškai pragmatiškų komentavimo mėginimų ir pranešimų tų juridiškai išsimokslinusių vėlesnio laikmečio rašytojų, kurių kūriniai yra mums šaltiniai, — negalima nieko tikra pasakyti nei apie laiką, nei apie eigą, nei apie priežastį tos revoliucijos, kuri padarė galą senovinei gimininei santvarkai. Neabejotina tik tai, kad jos priežastis glūdėjo kovose tarp plebėjų ir populus.

Naujoji, karaliui Servijui Tulijui priskiriamoji konstitucija, kuri rėmėsi graikų, ypač Solono, pavyzdžiais, sukūrė naują tautos susirinkimą, kuriame buvo leidžiama arba neleidžiama dalyvauti be skirtumo populus ir plebėjams, priklausomai nuo to, ar jie ėjo karo tarnybą, ar ne. Visi karo tarnybos prievolininkai vyrai buvo pagal turtą padalyti į šešias klases. Minimalinis kiekvienos penkių klasių turto dydis buvo šis: I — 100 000 asų, II — 75 000, III — 50 000, IV — 25 000, V — 11 000 asų; pagal Diuro de la Malį tai yra maždaug lygu 14 000, 10 500, 7 000, 3 600 ir 1 570 markių.

Šeštoji klasė, proletarai, susidarė iš mažaturčių, laisvų nuo tarnybos ir mokesčių. Naujajame tautos centurijų susirinkime (comitia centuriata) piliečiai rikiuodavosi karine tvarka, būriais pagal savo centurijas po šimtą, ir kiekviena centurija turėdavo vieną balsą. Bet pirmoji klasė išstatydavo 80 centurijų, antroji — 22, trečioji — 20, ketvirtoji — 22, penktoji — 30, šeštoji, padorumo dėlei, — taip pat vieną centuriją. Be to, kavalerija, į kurią ėjo turtingiausieji piliečiai, sudarydavo 18 centurijų; iš viso 193 centurijos; balsų dauguma — 97. Bet raiteliai ir pirmoji klasė drauge turėjo 98 balsus, taigi, daugumą; jeigu jie būdavo vieningi, kitų nebūdavo net atsiklausiama, nutarimas būdavo laikomas priimtu.

Šiam naujajam centurijų susirinkimui dabar perėjo visos politinės pirmesniojo kurijų susirinkimo teisės (išskyrus keletą nominalinių teisių); kurijos ir jas sudarančios giminės tuo buvo degraduotos, kaip ir Atėnuose, į paprastas privatines ir religines sąjungas ir būdamos tokios dar ilgą laiką vegetavo, tuo tarpu kai kurijų susirinkimas netrukus visiškai išnyko. Kad būtų išstumtos iš valstybės ir senosios trys giminінės gentys, buvo sudarytos keturios teritorinės gentys, kurių kiekviena gyveno atskirame miesto kvartale ir turėjo eilę politinių teisių.

Tuo būdu ir Romoje, dar prieš vadinamosios karališkosios valdžios panaikinimą, senoji, asmeniniais kraujo saitais pagrįsta visuomenės santvarka buvo sugriauta, o jos vietoje įkurta nauja, teritoriniu padalijimu ir turto nelygybe pagrįsta, tikra valstybinė santvarka. Čia viešoji valdžia koncentravosi turėjusių atlikti karo prievolę piliečių rankose ir buvo nukreipta ne tik prieš vergus, bet ir prieš vadinamuosius proletarus, neprileidžiamus prie karo tarnybos ir neturinčius ginklų.

Viduje šios naujos santvarkos, kuri tik dar labiau išsivystė, išvijus paskutinį karalių Tarkvinijų Išdidųjį, uzurpavusį tikrą karališką valdžią, ir pakeitus karalių dviem kariuomenės vadais (konsulais) su vienoda valdžia (kaip pas irokėzus), — šios santvarkos rėmuose vyksta visa Romos respublikos istorija su visomis savo kovomis tarp patricijų ir plebėjų dėl tarnybų užėmimo ir dalyvavimo valstybinių žemių naudojime, su galiausiai įvykusiu patricinės diduomenės ištirpimu naujoje klasėje stambiųjų žemvaldžių ir piniguočių, kurie palaipsniui prarijo visas karo tarnybos nuniokotų valstiečių žemes, apdirbdavo tuo būdu atsiradusius didžiulius dvarus su vergų pagalba, paliko Italiją be gyventojų ir tuo pačiu nutiesė kelią ne tik imperatorinei valdžiai, bet ir jos perėmėjams — germaniškiesiems barbarams.

VII
GIMINĖ PAS KELTUS IR GERMANUS

Vietos stoka neleidžia mums nuodugniau išnagrinėti dar ir šiais laikais įvairiausiose laukinėse ir barbariškose tautose daugiau ar mažiau gryna forma tebeegzistuojančias giminines institucijas arba jų pėdsakus Azijos kultūringųjų tautų senovės istorijoje. Tos institucijos arba jų pėdsakai užtinkami visur. Pakanka keleto pavyzdžių. Dar prieš sužinojus, kas yra giminė, jos buvimą įrodė ir aplamai teisingai aprašė ją pas kalmukus, čerkesus, nencus (Samojeden) ir pas tris Indijos tautas — varalius, magarus ir munipurius — tas žmogus, kuris padėjo daugiausia pastangų jai supainioti, Mak Lenanas. Neseniai M. Kovalevskis ją atrado ir aprašė pas pšavus, chevsurus, svanetus ir kitas Kaukazo gentis. Čia mes apsiribosime tik keletu trumpų pastabų apie giminės buvimą pas keltus ir germanus.

Seniausieji išlikę keltų įstatymai parodo mums giminę esant dar visiškai gyvybingą; Airijoje dar ir šiandien ji tebegyvuoja, bent instinktyviai, tautos sąmonėje, po to, kai anglai prievarta ją išardė; Škotijoje dar praėjusiojo šimtmečio viduryje ji pilnutinai tebeklestėjo ir čia taip pat buvo sunaikinta tik anglų ginklų, įstatymų ir teismų.

Senieji Uelso įstatymai, užrašyti keletą šimtmečių prieš anglams jį užkariaujant, vėliausiai XI šimtmetyje, dar rodo buvus bendrą žemės įdirbimą ištisais kaimais, nors ir tik kaip retą pirmesniojo visuotinio papročio liekaną; kiekviena šeima turėdavo penkis akrus savo pačios dirbamos žemės; greta to vienas sklypas būdavo dirbamas bendrai ir derlius pasidalijamas. Kad šios kaimų bendruomenės yra giminės arba giminių padaliniai, turint galvoje analogiją su Airija ir Škotija, negali būti abejonės net tuo atveju, jei naujas Uelso įstatymų patikrinimas, kurio padaryti aš neturiu laiko (mano ištraukos padarytos 1869 m.), to tiesiogiai ir neįrodytų. Bet Uelso, o kartu su jais ir airių šaltiniai tiesiog įrodo, kad XI šimtmetyje pas keltus porinė santuoka anaiptol dar nebuvo išstumta monogamijos. Uelse tik praėjus septyneriems metams santuoka tapdavo nebeišardoma arba, teisingiau, nebeatšaukiama. Jei iki septynerių metų trūkdavo tik trijų naktų, tai sutuoktiniai galėdavo persiskirti. Tuomet įvykdavo turto dalybos: žmona dalydavo, o vyras išsirinkdavo savo dalį. Baldai būdavo dalijami pagal tam tikras, labai kurioziškas taisykles. Jei santuoką nutraukdavo vyras, tai jis turėdavo grąžinti žmonai jos kraitį ir kai kuriuos kitus daiktus; o jei santuoką nutraukdavo žmona, tai ji gaudavo mažiau. Iš vaikų vyras

gaudavo du, žmona vieną, būtent vidurinįjį. Jeigu žmona po persiskyrimo susituokdavo su kitu vyru, o pirmasis vyras ją vė kviesdavo pas save, tai ji turėdavo grįžti pas pirmąjį vyrą, net jei jau ir būtų *viena* koja įžengusi į naujosios santuokos lovą Bet jeigu abu kartu išgyvendavo septynerius metus, tai jie būdavo laikomi vyru ir žmona net ir neatlikę sutuoktuvių formalumų. Merginų skaistybės prieš sutuoktuves anaiptol nebuvo griežtai laikomasi ar reikalaujama; šią sritį liečią nuostatai yra labai palaido pobūdžio ir visiškai neatitinka buržuazinės moralės. Jei žmona sulaužydavo santuokinę ištikimybę, tai vyras galėdavo ją sumušti (vienas iš trijų atvejų, kada tatai jam būdavo leidžiama, kitais atvejais jis už tai būdavo baudžiamas), bet po to jis nebegalėdavo reikalauti kitokio atpildo, nes „už tą patį nusižengimą turi būti arba kaltės atpirkimas, arba kerštas, bet ne abu kartu“. Priežastys, dėl kurių žmona galėdavo reikalauti ištuokos, nenustodama jokių savo teisių dalybose, buvo labai įvairios: užtekdavo vyro burnos blogo kvapo. Įstatymų rinkinyje žymų vaidmenį vaidina genties galvai arba karaliui mokami išperkamieji pinigai už pirmosios nakties teisę (gobr merch, iš čia atsirado viduramžių pavadinimas marcheta, prancūziškai marquette). Moterys turėdavo balsavimo teisę tautos susirinkimuose. Prie to pridursime, kad yra įrodyta panašius santykius buvus ir Airijoje; kad ten taip pat būdavo plačiai praktikuojamos santuokos tam tikram laikui ir persiskiriant žmonai būdavo užtikrintos tiksliai nustatytos, didelės pirmenybės, net atlyginimas už jos darbą namų ūkyje; kad ten „pirmoji žmona“ pasitaiko greta kitų žmonų, ir palikimo dalybose nedaroma jokio skirtumo tarp santuokinių ir nesantuokinių vaikų. Tokiu būdu turėsime vaizdą porinės santuokos, su kuria palyginta Šiaurės Amerikoje egzistuojanti santuokos forma atrodo griežta, tačiau tuo negalima stebėtis XI šimtmetyje toje tautoje, kuri Cezario laikais gyveno dar grupinėje santuokoje.

Airių giminės (sept, gentis vadinama clainne, klanas) egzistavimą patvirtina ir aprašo ne tik senovės įstatymų rinkiniai, bet ir XVII amžiaus anglų teisininkai, kurie čia buvo atsiųsti klanų žemių paversti anglų karaliaus valdomis. Iki šio pastarojo laiko žemė buvo bendra klano arba giminės nuosavybė, jeigu vadai nebuvo jos pavertę savo privatinėmis valdomis. Kai mirdavo kuris nors giminės narys ir, vadinasi, nustodavo egzistavęs vienas namų ūkis, seniūnas (anglų teisininkai jį vadino caput cognationis) iš naujo perdalydavo visą žemę tarp likusiųjų namų ūkių. Šitai, tur būt, būdavo atliekama aplamai imant pagal Vokietijoje

veikiančias taisykles. Dar ir dabar kai kur pasitaiko kaimo laukų, tvarkomų vadinamąja „rundale" sistema, o prieš keturias ar penkias dešimtis metų jų buvo labai daug. Valstiečiai, atskiri nuomininkai tos žemės, kuri pirmiau priklausė visai giminei, o paskui buvo užgrobta angliškųjų užkariautojų, kiekvienas moka nuomą už savo sklypą, bet visų sklypų ariamą žemę ir pievas sujungia krūvon ir padalija pagal padėtį ir kokybę laukais; „Gewanne", kaip jie vadinami prie Mozelio, ir kiekviename lauke duoda kiekvienam savo dalį; balos ir ganyklos naudojamos bendrai. Dar prieš penkiasdešimt metų tam tikrais laikotarpiais, o kartais ir kasmet būdavo daromi perdalijimai. Tokio rundalinio kaimo laukų planas atrodo lygiai taip pat, kaip kurios nors vokiečių kieminės bendruomenės (Gehöfersschaft) prie Mozelio arba Hochvalde planas. Giminė tebegyvuoja ir „factions"[1]. Airijos valstiečiai dažnai pasidalija į partijas, besiremiančias tartum visiškai beprasmiškais ir absurdiškais skirtingumais, anglams visiškai nesuprantamas ir tartum neturinčias jokio kito tikslo, kaip tik mėgiamas iškilmingas peštynes, kurias jos rengia tarpusavyje. Tai dirbtinis atgijimas, vėlesnis sunaikintųjų giminių pakaitalas, kuris savaip įrodo paveldėto gimininio instinkto gyvybingumą. Beje, kai kuriose vietovėse giminės nariai dar tebegyvena kartu senojoje teritorijoje; antai, dar trisdešimtaisiais metais didelė Monachano grafystės gyventojų dauguma vadinosi tik keturiomis pavardėmis, t. y. buvo kilusi iš keturių giminių arba klanų[2].

Škotijoje gimininės santvarkos žlugimas sutampa su 1745 metų sukilimo numalšinimu. Dar reikia ištirti, kurią būtent šios santvarkos grandį reiškia škotų klanas, bet kad jis yra tokia grandis, nėra abejonės. Valterio Skoto romanuose matome šį kalnuotosios Škotijos klaną kaip gyvą. Šis klanas — sako Morganas — „savo organizacija ir savo dvasia yra puikus giminės pavyzdys, puikiausias gimininio gyvenimo viešpatavimo ant giminės narių pavyzdys... Jų vaiduose ir jų kraujo keršte, teritorijos padalijime pagal

[1] — „partijose". *Red.*

[2] Per keletą dienų, mano praleistų Airijoje, aš vėl gyvai įsitikinau, kaip dar giliai ten kaimo žmonės tebegyvena gimininio laikmečio vaizdiniais. Žemvaldys, iš kurio valstietis nuomoja žemę, pastarajam dar vis tebėra tartum koks klano vadas, kuris turi valdyti žemę visų naudai. Valstietis moka jam duoklę nuomos pavidalu, bet prireikus turi gauti iš jo ir paramos. Ten taip pat kiekvienas labiau pasiturįs asmuo laikomas įpareigotu teikti paramą savo mažiau pasiturintiems kaimynams, kai šie patenka į skurdą. Tokia pagalba nėra išmalda, ji teisėtai priklauso mažiau pasiturinčiajam klano nariui iš turtingesniojo klano nario arba klano vado. Suprantami ekonomistų ir teisininkų nusiskundimai dėl negalėjimo įkalti Airijos valstiečiui šiuolaikinės buržuazinės nuosavybės supratimo; tokia nuosavybė,

klanus, jų bendrame žemės naudojime, klano narių ištikimybėje vadui ir vienas kitam — visur mes randame vėl ir vėl pasireiškiančius gimininės visuomenės bruožus... Kilmė buvo vedama pagal tėvinę teisę, tuo būdu vyrų vaikai likdavo klane, tuo tarpu kai moterų vaikai pereidavo į savo tėvų klanus". Bet kad pirmiau Škotijoje viešpatavo motininė teisė, įrodo tas faktas, jog, pasak Bedos, pas piktus karalių šeimoje paveldėjimas vyko moteriškąja linija. Tiek pas uelsiečius, tiek pas škotus išliko iki pat viduramžių net punaluajinės šeimos liekana — pirmosios nakties teisė, kuria galėdavo pasinaudoti kiekvienos nuotakos atžvilgiu klano vadas arba karalius, kaip paskutinis pirmiau buvusiųjų bendrų vyrų atstovas, jei ši teisė nebūdavo išpirkta.

* * *

Nėra abejonės, kad germanai iki pat tautų kilnojimosi buvo susiorganizavę giminėmis. Jie, matyti, tik keletą šimtmečių prieš mūsų laiko skaičiavimą užėmė teritoriją tarp Dunojaus, Reino, Vislos ir šiaurinių jūrų; kimbrai ir teutonai dar tebesikilnojo, o svevai susirado pastovią gyvenamąją vietą tik Cezario laikais. Apie pastaruosius Cezaris įsakmiai sako, kad jie apsigyvenę giminėmis ir gimininogomis grupėmis (gentibus cognationibusque), o Julijų giminės (gens Julia) romėno lūpose šis žodis gentibus turi visiškai aiškią ir neginčijamą prasmę. Tai lietė visus germanus; net užkariautosiose Romos provincijose jie dar apsigyvendavo, matyti, giminėmis. Alamanų teisė patvirtina, kad užkariautose į pietus nuo Dunojaus žemėse tauta įsikurdino giminėmis (genealogiae); genealogia čia pavartota visiškai ta pačia prasme, kaip vėliau marka arba kaimo bendruomenė. Neseniai Kovalevskis pareiškė nuomonę, kad šios genealogiae buvusios didelės namų bendruomenės, tarp kurių buvusi padalyta žemė ir iš kurių tik vėliau išsivysčiusi kaimo bendruomenė. Tuomet tas pat turėtų tikti ir farai — šiuo pavadinimu pas burgundus ir langobardus, taigi, gotų herminonų arba vokiečių aukštaičių gentyje, išreiškiama maždaug, jei ir ne visiškai tiksliai, tas pat, kaip ir žodžiu genealogia alamanų teisėje. Ką čia iš tikrųjų turime — giminę ar namų bendruomenę, dar reikia nuodugniau ištirti.

---

kuri teturi tik teises, bet neturi jokių pareigų, stačiai netelpa airio galvoje. Bet taip pat suprantama, kad airiai su tokiais naiviais gimininės santvarkos vaizdiniais staiga atsidūrę dideliuose Anglijos ir Amerikos miestuose tarp gyventojų su visiškai kitokiomis moralinėmis ir teisinėmis pažiūromis, — kad tokie airiai moralės ir teisės reikaluose lengvai visiškai netenka galvos, nustoja bet kurio saiko ir dažnai masiškai tampa demoralizacijos aukomis. *(Engelso pastaba ketvirtajame leidime.)*

Kalbos paminklai neduoda mums teigiamo atsakymo į klausimą, ar pas visus germanus buvo bendras terminas giminei pavadinti ir koks. Etimologiškai graikų genos, lotynų gens atitinka gotų kuni, vokiečių vidurinių aukštaičių künne, ir šis žodis yra vartojamas ta pačia prasme. Motininės teisės laikmetį rodo tai, kad moteries pavadinimas yra kilęs iš tos pačios šaknies: graikiškai gyne, slaviškai žena, gotiškai qvino, senovės skandinavų kona, kuna. — Pas langobardus ir burgundus, kaip sakyta, sutinkame žodį fara, kurį Grimas kildina iš hipotetinės šaknies fisan, gimdyti. Aš verčiau remčiausi akivaizdesnės kilmės žodžiu faran, važiuoti, klajoti, grįžti, kaip pavadinimu, reiškiančiu tam tikrą dalį klajojančios masės, susidedančios, savaime suprantama, tik iš giminaičių, — pavadinimu, kuris per daugelį šimtmečių klajojimo iš pradžių į rytus, paskui į vakarus palaipsniui tapo pačios giminės pavadinimu. — Toliau, gotų sibja, anglosaksų sib, senovės vokiečių aukštaičių sippia, sippa — giminaičiai (Sippe). Senovės skandinavų kalboje pasitaiko tik daugiskaitoje sifjar — giminaičiai, vienaskaitoje — tik kaip deivės vardas Sif. — Ir pagaliau sutinkamas dar kitas terminas Hildebrando dainoje, kur Hildebrandas klausia Hadubrandą: „Kas yra tautoje tavo tėvas vyrų tarpe... arba kokios giminės tu esi?" („eddo huêlîhhes *cnuosles* du sîs"). Jei tik aplamai egzistavo bendras germaniškas giminės pavadinimas, jis, tur būt, buvo gotiškas kuni; už tai byloja ne tik sutapimas su atitinkamu giminingų kalbų terminu, bet ir ta aplinkybė, kad iš jo yra kilęs žodis kuning — karalius, kuris iš pradžių reiškė giminės ar genties seniūną. Sibja (giminaičiai), atrodo, neimtina dėmesin; bent jau senovės skandinavų kalba sifjar reiškia ne tik kraujo giminaičius, bet ir svainius, taigi, apima mažiausia *dviejų giminių* narius: tuo būdu žodis sif negalėjo būti giminės pavadinimas.

Tiek pas meksikiečius ir graikus, tiek ir pas germanus raitelių eskadronai ir kylio pavidalo pėstininkų kolona būdavo rikiuojami kautynių tvarka gimininėmis grupėmis; jeigu Tacitas sako: šeimomis ir giminingomis grupėmis, tai šis neapibrėžtas posakis paaiškinamas tuo, kad jo laikais giminė Romoje jau seniai buvo nustojusi būti gyvu junginiu.

Lemiamą reikšmę turi viena Tacito vieta, kur pasakyta, kad motinos brolis žiūri į savo sūnėną kaip į sūnų; kai kas kraujo ryšį tarp dėdės iš motinos pusės ir sūnėno laiko net dar šventesniu ir glaudesniu, negu ryšį tarp tėvo ir sūnaus; tuo būdu, reikalaujant įkaitų, sesers sūnus laikomas didesne garantija, negu savas sūnus to, kurį norima susaistyti laidavimu. Čia mes turime

gyvą liekaną pagal motininę teisę organizuotos, taigi, pirmykštės giminės, ir kartu tai, kas ypatingai išskiria germanus[1]. Jeigu tokios giminės narys savo iškilmingam pažadui laiduoti įkeisdavo savo paties sūnų, ir sūnus, tėvui sulaužius sutartį, tapdavo auka, tai čia būdavo tik paties tėvo reikalas. Bet jeigu auka tapdavo sesers sūnus, tai tuo būdavo pažeista švenčiausioji gimininė teisė; artimiausias berniuko ar jaunuolio kraujo giminaitis, labiau už kitus įpareigotas jį saugoti, tapdavo jo mirties kaltininku; šis giminaitis arba neturėjo jo įkeisti, arba privalėjo laikytis sutarties. Jeigu mes ir neturėtume jokių kitų gimininės santvarkos buvimo pas germanus pėdsakų, tai užtektų šios vienos vietos.

Viena vieta iš senovės skandinavų „Völuspâ“ — dainos apie dievų sutemas ir pasaulio žuvimą — turi dar labiau lemiamą reikšmę, nes ji yra 800 metų vėlesnė. Šitame „Pranašės regėjime“, kuriame, kaip dabar įrodyta Bango ir Bugės, yra įpinta ir krikščionybės elementų, vaizduojant visuotinio išsigimimo ir dorovinio nupuolimo laikus, būsiančius prieš pat didžiąją katastrofą, sakoma:

Broedhr munu berjask ok at bönum verdask,
munu *systrungar* sifjum spilla.

„Broliai vaidysis tarp savęs ir taps vienas kito žudikais, *seserų vaikai* suardys giminystės ryšį“. Systrungar reiškia motinos sesers sūnų, ir tatai, kad seserų vaikai paneigs tarpusavio kraujo giminystę, poetui atrodo dar net didesnis nusikaltimas, negu brolžudystė. Šį nusikaltimo padidinimą išreiškia žodis systrungar, kuris pabrėžia giminystę iš motinos pusės; jei jo vietoje būtų syskina-börn — brolių ir seserų vaikai — arba syskina-synir — brolių ir seserų sūnūs, tai antroji eilutė, palyginus su pirmąja, reikštų ne padidinimą, bet sumažinimą. Vadinasi, net vikingų laikais, kada „Völuspâ“ atsirado, Skandinavijoje dar nebuvo išdilę atsiminimai apie motininę teisę.

[1] Ypač glaudų savo prigimtimi ryšį tarp dėdės iš motinos pusės ir sūnėno, kilusį iš motininės teisės laikų ir sutinkamą daugelyje tautų, graikai pažįsta tik didvyrių laikmečio mitologijoje. Pagal Diodorą (IV, 34), Meleagras užmuša Testijaus sūnus, savo motinos Altėjos brolius. Pastaroji šiame poelgyje mato tokį neatperkamą nusikaltimą, kad prakeikia žmogžudį, savo pačios sūnų, ir geidžia jam mirties. „Dievai, kaip pasakojama, išklausė jos norus ir Meleagro gyvenimui padarė galą“. To paties Diodoro žodžiais (IV, 44), Heraklio vadovaujami argonautai išlipa į krantą Trakijoje ir ten randa, kad Finėjus, kurstomas savo naujosios žmonos, kankina savo du sūnus, sugyventus su savo atstumtąja žmona, Boreada Kleopatra. Bet argonautų tarpe yra ir Boreadai, Kleopatros broliai, vadinasi,

Beje, Tacito laikais motininė teisė, bent pas jam geriausiai pažįstamus germanus, jau buvo savo vietą užleidusi tėvinei teisei; vaikai paveldėdavo iš tėvo; kur nebūdavo vaikų, paveldėdavo broliai ir dėdės iš tėvo ir motinos pusės. Leidimas motinos broliui dalyvauti paveldėjime yra susijęs su ką tik paminėtojo papročio išlikimu ir taip pat įrodo, kokia jauna tuomet dar tebebuvo pas germanus tėvinė teisė. Motininės teisės pėdsakų randama ir iki pat vėliausių viduramžių. Tais laikais, atrodo, dar nelabai buvo pasitikima kilme iš tėvo pusės, ypač baudžiauninkų tarpe; antai, kai feodalas reikalaudavo iš kurio nors miesto grąžinti jam pabėgusįjį baudžiauninką, tai baudžiauninkišką atsakovo padėtį, pavyzdžiui Augsburge, Bazelyje ir Kaizerslauterne, turėdavo priesaika patvirtinti šeši jo artimiausi kraujo giminaičiai, ir, būtent, išimtinai iš motinos pusės (Maureris, „Miestų santvarka", I[1], 381 psl.).

Dar vieną bemirštančios motininės teisės liekaną pateikia beveik nesuprantama romėnui germanų pagarba moteriškajai lyčiai. Darant su germanais sutartis, kilmingos šeimos merginos būdavo laikomos patikimiausiais įkaitais; mintis, kad jų žmonos ir dukterys gali patekti į nelaisvę ir vergiją, jiems yra baisi ir labiau, negu visa kita, skatina jų drąsą mūšyje; moteryje jie mato kažką šventa ir pranašiška; jie klauso jos patarimo net svarbiausiuose reikaluose; antai, Veleda, bruktų žynė prie Lipės, buvo siela viso batavų sukilimo, kurio metu Civilio vadovaujami germanai ir belgai sukrėtė visą romėnų viešpatavimą Galijoje. Namuose moteries viešpatavimas, atrodo, neginčijamas; tiesa, ji, seniai ir vaikai turi atlikti visus namų darbus; vyras medžioja, girtuokliauja ar tinginiauja. Taip sako Tacitas; bet kadangi jis nesako, kas dirba laukus, ir įsakmiai pareiškia, kad vergai mokėdavo tik duokles, bet neatlikdavo jokio lažo, tai, matyti, masė suaugusių vyrų vis dėlto turėdavo atlikti tą nedidelį darbą, kurio reikalavo žemdirbystė.

Santuokos forma, kaip jau aukščiau sakyta, buvo porinė santuoka, palaipsniui artėjanti prie monogamijos. Tai dar nebuvo griežta monogamija, nes diduomenei buvo leidžiama daugpatystė. Aplamai buvo griežtai žiūrima merginų skaistybės (priešingai keltams), ir Tacitas taip pat ypač palankiai atsiliepia apie germanų santuokinio ryšio nesuardomumą. Kaip ištuokos pagrindą

---

kankinamųjų motinos broliai. Jie tuojau užsistoja savo sūnėnus, išvaduoja juos ir užmuša sargus. *(Engelso pastaba.)*

[1] *Maurer G. L.*, Geschichte der Städteverfassung in Deutschland. Bd. I—IV. Erlangen, 1869—1871. *Red.*

jis nurodo tik žmonos svetimavimą. Bet jo pasakojimas palieka čia daugelį spragų ir, be to, per daug jau prikišamai rodo ištvirkusiems romėnams dorovės pavyzdį. Neabejotina yra viena: jeigu germanai savo miškuose ir buvo šiais išimtiniais dorovės riteriais, tai užteko tik mažiausio susidūrimo su išoriniu pasauliu jiems degraduoti iki kitų vidutinių Europos žmonių lygio; paskutiniai papročių griežtumo pėdsakai išnyko romėnų pasaulyje dar daug greičiau, negu germanų kalba. Kad tuo įsitikintume, užtenka paskaityti Gregorijų Turietį. Savaime suprantama, kad neliestuose germanų miškuose negalėjo, kaip Romoje, viešpatauti rafinuotas gašlavimas, tad ir šiuo atžvilgiu germanų pusėje lieka pakankama pirmenybė, palyginus su romėnų pasauliu, jeigu jiems ir nepriskirsime kūniškuose reikaluose susilaikymo, kuris niekuomet ir niekur ištisai tautoje neviešpatavo.

Iš giminінės santvarkos išplaukė pareiga paveldėti ne tik draugiškus tėvo ar giminaičių ryšius, bet ir priešiškus jų santykius; lygiai taip pat buvo paveldimi baudpinigiai, t. y. atpildas vietoj kraujo keršto už nužudymą ar kūno sužalojimą. Šis atpildas, į kurį dar prieš vieną žmonių kartą buvo žiūrima kaip į specifiškai germanišką instituciją, dabar atrastas pas šimtus tautų kaip visuotinė iš giminінės santvarkos išplaukiančio kraujo keršto sušvelninimo forma. Mes jį, kaip ir svetingumo pareigą, randame tarp kitko ir pas amerikinius indėnus; Tacito duotas svetingumo aprašymas („Germania“, 21 sk.) beveik iki smulkmenų yra toks pat, kokį duoda Morganas apie savo indėnus.

Karšti ir begaliniai ginčai apie tai, ar Tacito laikų germanai jau buvo dirbamą žemę galutinai pasidaliję ar ne ir kaip reikia suprasti atitinkamas knygos vietas, dabar priklauso praeičiai. Nuo to laiko, kai buvo įrodyta, kad beveik visose tautose ariamąją žemę bendrai dirbdavo iš pradžių giminė, o vėliau komunistinė šeiminė bendruomenė, kurios buvimą pas svevus paliudija Cezaris, ir kad po to sekė žemės pasidalijimas tarp atskirų šeimų su periodiniu jos perdalijimu, nuo to laiko, kai buvo konstatuota, kad šie periodiniai dirbamos žemės perdalijimai kai kur išliko iki mūsų dienų pačioje Vokietijoje, apie tuos ginčus dabar nebeverta nė užsiminti. Jeigu germanai per 150 metų, kurie skiria Cezario pasakojimą nuo Tacito paliudijimo, perėjo nuo bendro žemės dirbimo, kurį Cezaris įsakmiai priskiria svevams (jis sako: padalytos ar privatinės dirbamos žemės pas juos visiškai nėra), prie individualinio dirbimo su kasmetiniu žemės perdalijimu, tai tat reiškia gana žymią pažangą; pereiti tokiu trumpu laikotarpiu ir be jokio iš šalies įsikišimo nuo bendro žemės dirbimo prie visiškos privatinės žemės nuosavybės atrodo tiesiog negalima. Vadinasi, aš

randu pas Tacitą tik tai, ką jis sako nedaugeliu žodžių: jie kasmet maino (arba vėl persidalija) įdirbtą žemę, ir greta to pakankamai lieka laisvos bendruomeninės žemės. Tai yra ta žemdirbystės ir žemės naudojimo pakopa, kuri visiškai atitinka tuolaikinę germanų gimininę santvarką.

Pastarąją pastraipą aš palieku nepakeistą, kokia ji buvo pirmesniuosiuose leidimuose. Tuo tarpu klausimas pakrypo kitaip. Nuo to laiko, kai Kovalevskis (žr. aukščiau 44 psl.[1]) įrodė buvus plačiai, jei ne visur, išplitusią patriarchalinę namų bendruomenę kaip tarpinę pakopą tarp komunistinės šeimos, su motinine teise, ir šiuolaikinės izoliuotos šeimos, klausimas nebestatomas taip, kaip jis dar būdavo statomas laikotarpiu tarp Maurerio ir Vaico, — bendra ar privatinė žemės nuosavybė, — dabar statomas klausimas apie bendrosios nuosavybės *formą*. Nėra jokios abejonės, kad Cezario laikais pas svevus egzistavo ne tik bendra nuosavybė, bet ir bendras žemės dirbimas bendra sąskaita. Ar ūkinis vienetas buvo giminė, ar namų bendruomenė, ar kokia nors tarp jų esanti tarpinė komunistinė gimininga grupė, o gal priklausomai nuo žemės sąlygų, pasitaikydavo visos trys grupės, — dėl to dar galima bus ilgai ginčytis. Bet štai Kovalevskis teigia, kad Tacito aprašyta padėtis suponuoja ne markos ar kaimo bendruomenės, bet namų bendruomenės egzistavimą; tik iš pastarosios daug vėliau, gyventojams padaugėjus, išsivysto kaimo bendruomenė.

Sutinkamai su šia pažiūra, germanų sodybos, tiek Romos laikais jų apgyventose, tiek ir vėliau iš romėnų atimtose srityse, susidėjo ne iš kaimų, bet iš didelių šeiminių bendruomenių, kurios apimdavo keletą kartų, dirbdavo atitinkamą žemės plotą ir kartu su kaimynais naudodavosi aplinkine laisva žeme, kaip bendra marka. Tuomet Tacito knygos vietą apie įdirbtos žemės keitimą iš tikrųjų reikėtų suprasti agronomine prasme: bendruomenė kasmet apardavo kitą žemės ruožą, o praėjusiais metais dirbtą žemę palikdavo pūdymu arba leisdavo jai visiškai užželti. Kadangi gyventojų buvo reta, tai dar visuomet likdavo pakankamai laisvos žemės ir tai darė nereikalingus bet kuriuos ginčus dėl žemės. Tik šimtmečiams praėjus, kai namų bendruomenių narių skaičius tiek padidėjo, kad bendras ūkis tų laikų gamybos sąlygomis tapo nebegalimas, jos iširo; dirvos ir pievos, iki tol buvusios bendros, buvo jau žinomu būdu padalytos tarp dabar jau besikuriančių atskirų namų ūkių, iš pradžių laikinai naudotis, paskui — visam laikui, tuo tarpu kai miškai, ganyklos ir vandenys pasiliko bendri.

---

[1] Puslapis Engelso nurodytas pagal ketvirtąjį leidimą. Šiame tome žiūrėk 196 psl. *Red.*

Rusijai tokia vystymosi eiga atrodo istoriškai visiškai įrodyta. O dėl Vokietijos ir, antroje eilėje, dėl kitų germaniškų šalių, tai negalima neigti, kad ši prielaida daugeliu atžvilgių geriau paaiškina šaltinius ir lengviau išsprendžia sunkumus, negu ligšiolinės pažiūros, kurios kaimo bendruomenės egzistavimą nukelia dar iki Tacito laikų. Seniausieji dokumentai, pavyzdžiui, Codex Laureshamensis[1] aplamai paaiškinami daug geriau su namų bendruomenės pagalba, negu su kaimo markinės bendruomenės pagalba. Antra vertus, šis paaiškinimas savo ruožtu sukelia naujų sunkumų ir naujų klausimų, kuriuos dar reikia išspręsti. Čia tik nauji tyrinėjimai gali duoti galutinį sprendimą; tačiau aš negaliu neigti, kad namų bendruomenė, kaip tarpinė pakopa, yra labai galimas dalykas ir Vokietijos, Skandinavijos bei Anglijos atžvilgiu.

Tuo tarpu kai pas Cezarį germanai iš dalies yra tik ką pastoviai apsigyvenę, iš dalies ieško vietų pastoviai apsigyventi, Tacito laikais jie jau yra išgyvenę ištisą šimtmetį sėslaus gyvenimo; sutinkamai su tuo yra visiškai neabejotina pragyvenimo priemonių gamybos pažanga. Jie gyvena rąstų namuose; jų drabužiai dar tebėra labai primityvūs, tai miškų gyventojų drabužiai: šiurkštus vilnonis apsiaustas, žvėrių kailiai; moterims ir kilmingiesiems — lininiai apatiniai drabužiai. Jų maistas — pienas, mėsa, laukiniai vaisiai ir, kaip priduria Plinijus, avižinė košė (dar ir dabar keltų nacionalinis valgis Airijoje ir Škotijoje). Jų turtą sudaro gyvuliai, tačiau prastos veislės: galvijai — nedideli, menkos išvaizdos, be ragų, arkliai — mažyčiai poniai ir menki bėgūnai. Pinigai būdavo retai ir mažai vartojami, ir tai tik romėniški. Aukso ir sidabro jie neapdirbinėjo ir nevertino, geležis buvo retai sutinkama, ir, matyti, bent jau gentyse prie Reino ir Dunojaus beveik vien tik įvežama, o ne jų pačių gaunama. Runų rašmens (graikų ar lotynų raidžių pamėgdžiojimas) tebuvo žinomi tik kaip slaptas raštas ir tebuvo vartojami tik religiniams būrimams. Dar tebebuvo praktikuojamas žmonių atnašavimas. Žodžiu, čia mes turime tautą, tik ką pakilusią nuo barbarybės vidurinės pakopos į aukštutinę. Bet tuo metu, kai palengvėjęs romėnų pramonės gaminių įvežimas kliudė betarpiškai su romėnais besiribojančioms gentims išvystyti savarankišką metalų ir tekstilės pramonę, tokia pramonė visai neabejotinai susikūrė šiaurės rytuose, prie Baltijos jūros. Šlezvigo balose rastieji apsiginklavimo daiktai — ilgas geležinis kardas, grandininiai šarvai, sidabrinis šalmas ir pan. — kartu su Romos monetomis iš antrojo

[1] *Codex Laureshamensis* — Lorcho miesto žemės aktų knyga. *Red.*

amžiaus pabaigos ir tautų kilnojimosi išplatinti germanų metaliniai dirbiniai rodo buvus gana išsivysčiusią ir visiškai savotišką dailę net ir tais atvejais, kai jie iš pradžių seka romėnų pavyzdžiais. Persikėlimas į civilizuotą Romos imperiją padarė galą šiai germanų genčių gamybos šakai visur, išskyrus Angliją. Kaip vieningai ši gamyba atsirado ir toliau vystėsi, rodo, pavyzdžiui, žalvarinės sagtys; Burgundijoje, Rumunijoje, Azovo jūros pakraščiuose rastosios sagtys galėjo būti pagamintos tų pačių dirbtuvių, kaip ir angliškosios bei švediškosios sagtys, ir jos taip pat neabejotinai yra germaniškos kilmės.

Aukštutinę barbarybės pakopą atitinka ir valdymo organizacija. Pagal Tacitą, visur buvo seniūnų (principes) taryba, kuri spręsdavo smulkesnius reikalus, o svarbesnius paruošdavo tautos susirinkimui išspręsti; tautos susirinkimas žemutinėje barbarybės pakopoje egzistuoja, bent jau ten, kur mes jį žinome, pas amerikiečius, tiktai giminei, bet ne genčiai ar genčių sąjungai. Seniūnai dar griežtai skiriasi nuo karo vadų (duces), visiškai kaip pas irokėzus. Pirmieji gyvena jau iš dalies iš garbės dovanų gyvuliais, grūdais ir t. t., kurias teikdavo genties nariai; jie, kaip ir Amerikoje, dažniausiai renkami iš tos pačios šeimos; perėjimas į tėvinę teisę palengvina, kaip ir Graikijoje bei Romoje, renkamumą palaipsniui pakeisti paveldėjimu ir tuo pačiu palengvina kilmingųjų šeimos susidarymą kiekvienoje giminėje. Šita senovinė, vadinamoji gentinė diduomenė daugiausia išnyko tautų kilnojimosi metu arba netrukus po to. Kariuomenės vadai buvo renkami, neatsižvelgiant į kilmę, vien tik pagal tinkamumą. Jų valdžia būdavo nedidelė, ir jie turėdavo veikti savo pavyzdžiu; tikrąją drausminę valdžią kariuomenėje Tacitas įsakmiai priskiria dvasininkams. Tikroji valdžia koncentravosi tautos susirinkime. Karalius ar genties seniūnas pirmininkauja; tauta daro savo sprendimą: neigiamą — murmėjimu, teigiamą — pritarimo šauksmais ir ginklų žvanginimu. Tautos susirinkimas kartu yra ir teismas; čia pateikiami ir išsprendžiami skundai, čia padaromi mirties nuosprendžiai — mirtis skiriama tik už bailumą, išdavystę ir priešgamtinį ištvirkavimą. Giminėse bei kituose padaliniuose taip pat teisia visas susirinkimas, pirmininkaujant seniūnui, kuris, kaip ir visuose pirmykščiuose germanų teismuose, galėdavo tik vadovauti procesui ir kelti klausimus; nuosprendį pas germanus visuomet ir visur darydavo visas kolektyvas.

Genčių sąjungos susikūrė nuo Cezario laikų; kai kurios iš jų jau turėjo karalius; vyriausias kariuomenės vadas, kaip ir pas graikus bei romėnus, jau siekė tironiškos valdžios ir kartais ją pasiekdavo. Tokie laimingi uzurpatoriai vis dėlto anaiptol

nebūdavo neriboti viešpačiai, bet jie jau pradėdavo traukyti gimininės santvarkos pančius. Tuo tarpu kai paleistieji vergai aplamai būdavo priklausomoje padėtyje, nes jie negalėdavo priklausyti jokiai giminei, prie naujųjų karalių tokie favoritai dažnai pasiekdavo aukštas tarnybas, turtą ir garbę. Po Romos imperijos užkariavimo tas pat atsitiko su kariuomenių vadais, dabar tapusiais didelių šalių karaliais. Pas frankus karaliaus vergai ir paleistieji vergai vaidino didelį vaidmenį iš pradžių karaliaus rūmuose, paskui valstybėje; didžioji naujosios bajorijos dalis yra kilusi iš jų.

Karaliaus valdžiai atsirasti padėjo viena institucija — palydos. Jau pas Amerikos raudonodžius matėme, kaip greta gimininės santvarkos susidaro privatinės draugovės karui savo pačių jėgomis kariauti. Šios privatinės draugovės pas germanus buvo tapusios jau pastoviais junginiais. Pagarsėjęs karvedys suburdavo aplink save būrį grobio trokštančių jaunuolių, privalėjusių būti asmeniškai ištikimais jam, kaip ir jis jiems. Vadas išlaikydavo ir apdovanodavo juos, nustatydavo jų tarpe tam tikrą hierarchiją; mažesniems žygiams buvo skirta leibgvardija ir visuomet pasiruošusi kautis kariuomenė, didesniems žygiams — paruoštas karininkų korpas. Kad ir kokios silpnos turėjo būti šitos palydos ir kad ir kokios silpnos jos iš tikrųjų vėliau pasirodo, pavyzdžiui, pas Odoakrą Italijoje, vis dėlto jos jau sudarė senovinės tautos laisvės nykimo užuomazgą ir kaip tik tokį vaidmenį jos suvaidino tautų kilnojimosi metu ir po jo. Nes jos, pirma, prisidėjo prie karaliaus valdžios atsiradimo; antra, kaip jau pastebi Tacitas, jos galėjo būti išlaikomos tik su nuolatinių karų ir grobikiškų žygių pagalba. Grobimas tapo tikslu. Jei palydos vadas neturėdavo ko veikti artimosiose apylinkėse, jis traukdavo su savo būriu į kitas tautas, kuriose vyko karas ir galima buvo tikėtis grobio; iš germaniškų genčių sudarytoji pagalbinė kariuomenė, kuri po romėnų vėliava didelėmis masėmis kovojo net prieš germanus, iš dalies buvo sudaroma iš tokių palydų. Čia jau buvo savo pirmuoju pavidalu samdomosios kariuomenės sistema — germanų gėda ir prakeikimas. Užkariavus Romos imperiją, šie karalių palydų nariai greta nelaisvųjų ir romėniškųjų karaliaus rūmų tarnų sudarė antrąją pagrindinę vėlesnės bajorijos dalį.

Taigi, aplamai, į tautas susijungusių germanų genčių valdymo organizacija buvo tokia pat, kaip ir išsivysčiusioji pas didvyrių laikmečio graikus ir vadinamųjų karalių laikmečio romėnus: tautos susirinkimas, giminių seniūnų taryba, kariuomenės vadas, kuris jau siekia tikros karališkos valdžios. Tai buvo labiausiai išsivysčiusi valdymo organizacija, kokia gimininėje santvarkoje aplamai galėjo išsivystyti; tai buvo pavyzdinė barbarybės aukštu-

tinės pakopos valdymo organizacija. Kai tik visuomenė peržengdavo tas ribas, kuriose ši organizacija atitikdavo savo paskirtį, ateidavo galas gimininei santvarkai; ji būdavo susprogdinama, jos vietą užimdavo valstybė.

VIII

GERMANŲ VALSTYBĖS ĮSIKŪRIMAS

Pasak Tacito, germanai buvo labai gausinga tauta. Apytikrį supratimą apie atskirų germaniškųjų tautų didumą mes gauname iš Cezario; jis nurodo kairiajame Reino krante pasirodžiusiųjų uzipetų ir tenkterių skaičių — 180 000 žmonių, įskaitant moteris ir vaikus. Taigi, apie 100 000 kiekvienai atskirai tautai[1], tai jau yra žymiai daugiau, negu, pavyzdžiui, bendras irokėzų skaičius jų klestėjimo metu, kai jie, neturėdami nė 20 000 žmonių, buvo visos šalies, nuo Didžiųjų ežerų iki Ohajo ir Potomako, siaubas. Jeigu mes pamėginsime nubrėžti ant žemėlapio, kaip buvo sugrupuotos arti Reino apsigyvenusios, pagal turimas žinias, žinomesnės tautos, tai kiekviena tokia atskira tauta užims žemėlapyje vidutiniškai maždaug Prūsijos administracinės apygardos plotą, t. y. apie 10 000 kvadratinių kilometrų, arba 182 kv. geografines mylias. Bet romėnų Germania Magna[2], siekianti iki pat Vislos, apima apytikriai 500 000 kv. kilometrų. Vidutiniškai atskiroms tautoms turint po 100 000 žmonių, bendras visos Didžiosios Germanijos gyventojų skaičius turėjo siekti penkis milijonus; barbarų tautų grupei tai žymus skaičius, mūsų sąlygomis — 10 žmonių kvadratiniame kilometre, arba 550 kvadratinėje geografinėje mylioje — nepaprastai mažas skaičius. Bet tai anaiptol neapima viso tuo metu gyvenusių germanų skaičiaus. Mes žinome, kad palei Karpatus iki pačių Dunojaus žiočių gyveno tokios gausios gotų genties germanų tautos — bastarnai, peukinai ir kitos, kad Plinijus jas laikė penktąja pagrindine germanų gentimi ir kad šios tautos, kurios jau prieš 180 metų prieš mūsų laiko skaičiavimą tarnavo samdomais kariais Makedonijos karaliui Persėjui, dar pirmaisiais Augusto viešpatavimo metais prasiveržė iki pat Adrianopolio apylinkių. Jeigu tarsime jų buvus tik vieną milijoną,

[1] Čia spėjamą skaičių patvirtina viena Diodoro knygos vieta apie Galijos keltus: „Galijoje gyvena daug nevienodo didumo tautelių. Didžiausiose žmonių skaičius siekia maždaug 200 000, mažiausiose — 50 000" (Diodorus Siculus, V, 25). Tuo būdu vidutiniškai — 125 000; atskiras galų tautas dėl jų aukštesnio išsivystymo lygio neabejotinai reikia laikyti šiek tiek gausingesnėmis, negu germanų tautas. *(Engelso pastaba.)*

[2] — Didžioji Germanija. *Red.*

tai turėsime galimą germanų skaičių mūsų laiko skaičiavimo pradžioje mažiausia šešis milijonus.

Jiems apsigyvenus Vokietijoje, gyventojų skaičius turėjo daugėti vis didėjančiu greitumu; tai galėtų įrodyti jau vien tik aukščiau minėta pramonės pažanga. Siezvigo balų radiniai, sprendžiant iš rastųjų juose Romos monetų, yra iš III amžiaus. Tuo būdu apie šį laiką prie Baltijos jūros jau buvo išsivysčiusi metalo ir tekstilės dirbinių gamyba, gyvai išsiplėtę prekybos santykiai su Romos imperija ir tam tikra prabanga turtingesniųjų tarpe — visa tai yra gyventojų patankėjimo žymės. Bet apie šitą laiką ir prasideda visuotinis germanų puolimas išilgai viso Reino, romėnų pasienio pylimo ir Dunojaus linija, nuo Šiaurės jūros iki Juodosios jūros — tiesioginis vis labiau didėjančio siekiančių išplėsti savo ribas gyventojų augimo įrodymas. Tris šimtus metų vyko kova, kurios metu visos pagrindinės gotų tautų gentys (išskyrus Skandinavijos gotus ir burgundus) patraukė į pietryčius ir sudarė kairįjį sparną didžiosios puolimo linijos, kurios centre germanai aukštaičiai (herminonai) prasiveržė iki aukštutinio Dunojaus, o dešiniajame sparne istevonai, dabar vadinami frankais, prasiveržė iki Reino; ingevonams atiteko Britanijos užkariavimas. Penktojo amžiaus pabaigoje kelias į nualintą, nusilpnintą ir bejėgę Romos imperiją buvo atviras įsibraunantiems germanams.

Aukščiau mes stovėjome prie antikinės graikų ir romėnų civilizacijos lopšio. Čia mes stovime prie jos kapo. Per visas Viduržemio jūros baseino šalis ištisus šimtmečius važinėjo niveliuojąs pasaulinio Romos viešpatavimo oblius. Ten, kur nesipriešino graikų kalba, visos nacionalinės kalbos turėjo užleisti savo vietą sudarkytai lotynų kalbai; išnyko visi nacionaliniai skirtumai, nebebuvo nei galų, nei iberų, nei ligurų, nei norikų — visi jie pavirto romėnais. Romėnų valdymas ir romėnų teisė visur išardė senovinius gimininius junginius, o tuo pačiu ir paskutinius vietinės bei nacionalinės saviveiklos likučius. Naujai iškeptoji Romos pilietybė vietoj to nedavė nieko kito; ji neišreiškė jokios tautybės, bet išreiškė tik tautybės nebuvimą. Naujų nacijų elementų buvo visur; lotyniškos įvairių provincijų tarmės darėsi vis labiau ir labiau skirtingos; natūralinės sienos, kurios pirmiau buvo padariusios Italiją, Galiją, Ispaniją, Afriką savarankiškomis sritimis, dar tebeegzistavo ir taip pat buvo juntamos. Bet niekur nebuvo tokios jėgos, kuri būtų galėjusi šiuos elementus suburti į naujas nacijas; niekur dar nebuvo nė pėdsako sugebėjimo vystytis, pasipriešinimo jėgos, jau nekalbant apie kūrybinę energiją. Milžiniška didžiulės teritorijos žmonių masė turėjo tik vieną juos

krūvoje laikantį ryšį, Romos valstybę, o ši ilgainiui tapo pikčiausiu jos priešu ir engėju. Provincijos sunaikino Romą; Roma pati pavirto provincijos miestu, panašiu į kitus privilegijuotu, bet jau nebeviešpataujančiu, nebe pasaulinės imperijos centru, nebe rezidencija imperatorių ir jų vietininkų, kurie dabar gyveno Konstantinopolyje, Trire, Milane. Romos valstybė virto milžiniška, sudėtinga mašina išimtinai syvams iš pavaldinių iščiulpti. Mokesčiai, valstybinės prievolės ir įvairiausios duoklės stūmė gyventojų masę į vis gilesnį skurdą; šią priespaudą iki nebepakenčiamumo didino vietininkų, mokesčių rinkėjų, kareivių prievartavimai. Romos valstybė su savo pasauliniu viešpatavimu atvedė štai į ką: savo teisę egzistuoti ji grindė tvarkos išlaikymu viduje ir apsauga nuo barbarų išorėje; bet jos tvarka buvo blogesnė už pikčiausią netvarką, o barbarai, nuo kurių ji dėjosi sauganti piliečius, pastarųjų buvo laukiami kaip išgelbėtojai.

Visuomenės padėtis buvo ne mažiau beviltiška. Jau pradedant nuo paskutiniojo respublikos laikmečio, romėnų viešpatavimas rėmėsi beatodairišku užkariautųjų provincijų išnaudojimu; imperija ne tik nepašalino šio išnaudojimo, bet, priešingai, pavertė jį sistema. Kuo labiau imperija smuko, tuo labiau didėjo mokesčiai ir prievolės, tuo begėdiškiau plėšė ir prievartavo valdininkai. Viešpatavusieji ant tautų romėnai niekuomet nesivertė prekyba ir pramone; tik palūkininkavimo srityje jie pralenkė viską, kas buvo prieš juos ir po jų. Tai, kas iš prekybos buvo rasta ir buvo išlikę, žlugo dėl valdininkų vykdomo prievartavimo; kas dar išliko, tenka rytinei, graikiškajai imperijos daliai, kuri neįeina į mūsų nagrinėjimo sferą. Visuotinis nuskurdimas, prekybinių santykių, amatų, meno nusmukimas, gyventojų sumažėjimas, miestų sunykimas, žemdirbystės sugrįžimas į žemesnį lygį — toks buvo galutinis pasaulinio Romos viešpatavimo rezultatas.

Žemdirbystė, lemiama gamybos šaka visame senovės pasaulyje, dabar vėl tapo ja labiau, negu kada nors. Italijoje milžiniški dvarų kompleksai (latifundijos), nuo respublikos pabaigos užėmusieji beveik visą teritoriją, buvo naudojami dvejopai: arba kaip ganyklos, kur gyventojai buvo pakeisti avimis ir jaučiais, kuriems prižiūrėti tereikėjo tik nedidelio vergų skaičiaus, arba kaip vilos, kur su daugybės vergų pagalba buvo vedama stambaus masto sodininkystė, iš dalies jų savininkams prabangos dalykais aprūpinti, iš dalies parduoti miestų rinkose. Didelės ganyklos išliko ir net išsiplėtė; dvarai-vilos ir jų sodininkystė nusmuko kartu su jų savininkų nuskurdimu ir miestų sunykimu. Vergų darbu pagrįstas latifundijų ūkis nebedavė pelno; bet jis tuomet buvo vienintelė galima stambaus žemės ūkio forma. Smulkusis ūkis vėl tapo

vienintele apsimokančia žemdirbystės forma. Viena vila po kitos buvo suskaldytos į mažas parceles ir perduotos paveldimiems nuomininkams, kurie mokėdavo tam tikrą pinigų sumą, arba dalininkams — partiarii, kurie, gaudami už savo darbą šeštąją arba net devintąją metinio produkto dalį, buvo daugiau valdytojai, negu nuomininkai. Bet daugiausia šios mažos žemės parcelės būdavo perduodamos kolonams, kurie už tai kasmet mokėdavo tam tikrą sumą, būdavo pritvirtinti prie žemės ir galėdavo būti parduoti drauge su savo parcele; nors jie nebuvo vergai, bet nebuvo ir laisvi, negalėdavo tuoktis su laisvaisiais, ir jų tarpusavio santuokos būdavo laikomos ne teisėtomis santuokomis, bet kaip ir vergų santuokos — tik paprastu sugyvenimu (contubernium). Jie buvo viduramžinių baudžiauninkų pirmtakai.

Antikinė vergija buvo atgyvenusi savo amžių. Nei stambiajame žemės ūkyje, nei miestų manufaktūrose ji nebedavė tokių pajamų, kurios būtų pateisinusios įdėtą darbą, — rinka jos gaminiams išnyko. O smulkiajame žemės ūkyje ir smulkiuosiuose amatuose, iki kurių dabar buvo susitraukusi milžiniškoji imperijos klestėjimo laikų gamyba, nebuvo vietos dideliam vergų skaičiui. Visuomenėje dar buvo vietos tik vergams, aptarnaujantiems turtuolių namus ir prabangų gyvenimą. Tačiau bemirštanti vergija vis dar pajėgė priversti kiekvieną gamybinį darbą laikyti vergų darbu, nevertu laisvųjų romėnų, o tokie dabar buvo visi. Todėl, iš vienos pusės, didėjo nereikalingų ir tapusių našta paleistų vergų skaičius, iš antros pusės, — didėjo kolonų ir nuskurdusių laisvųjų (panašių į poor whites[1] buvusiose vergvaldinėse Amerikos valstijose) skaičius. Dėl laipsniško antikinės vergijos išnykimo krikščionybė visiškai nekalta. Ji ištisus šimtmečius išgyveno kartu su vergija Romos imperijoje ir vėliau niekuomet nekliudė krikščionims prekiauti vergais — nei germanams šiaurėje, nei venecijiečiams Viduržemio jūroje, nei paskesniajai prekybai negrais[2]. Vergija nebeapsimokėjo, todėl ir išnyko. Bet mirštanti vergija paliko savo nuodingąjį geluonį laisvųjų paniekoje gamybiniam darbui. Tai buvo beviltiška padėtis, į kurią pateko romėnų pasaulis: vergija buvo ekonomiškai nebegalima, o laisvųjų darbas buvo morališkai niekinamas. Pirmoji jau nebegalėjo būti, o antrasis dar negalėjo būti pagrindine visuomeninės gamybos forma. Čia begalėjo padėti tik radikali revoliucija.

[1] — baltuosius beturčius. *Red.*

[2] Pasak vyskupo Liutprando Kremoniečio, X amžiuje Verdene, taigi, Šventojoje germanų imperijoje, pagrindinė pramonės šaka buvo gaminimas eunuchų, kurie būdavo su dideliu pelnu eksportuojami į Ispaniją maurų haremams. *(Engelso pastaba.)*

Provincijose nebuvo geriau. Mes turime daugiausia žinių iš Galijos. Greta kolonų čia dar buvo laisvų smulkiųjų valstiečių. Norėdami apsisaugoti nuo valdininkų, teisėjų ir palūkininkų prievartavimo, jie dažnai atsiduodavo kurio nors galingo asmens apsaugai, patronatui; taip darydavo ne tik atskiri valstiečiai, bet ir ištisos bendruomenės, kad net imperatoriai IV amžiuje ne kartą išleisdavo prieš tai nukreiptus uždraudimus. O kokią naudą turėdavo iš to apsaugos ieškantieji? Patronas statydavo jiems sąlygą, kad jie savo žemės sklypų nuosavybę perleistų jam, už tai jis užtikrindavo jiems naudojimąsi šiais sklypais iki gyvos galvos. Tai buvo gudrybė, kurią šventoji bažnyčia įsidėjo į galvą ir IX bei X amžiuje plačiai panaudojo dievo karalystei ir savo pačios žemėms didinti. Tiesa, maždaug 475 metais vyskupas Salvianas Marselietis dar piktinasi tokia vagyste ir pasakoja, kad romėnų valdininkų ir stambiųjų žemvaldžių priespauda pasidariusi tokia nebepakenčiama, jog daugelis „romėnų" bėgą į barbarų jau užimtas vietoves, o ten apsigyvenę Romos piliečiai nieko labiau nebiją, kaip vėl patekti romėnų valdžion. Kad tais laikais tėvai dažnai iš skurdo parduodavo į vergiją savo vaikus, įrodo išleistas prieš tai įstatymas.

Germaniškieji barbarai už tai, kad jie išvadavo romėnus iš jų pačių valstybės, atėmė iš jų du trečdalius visos žemės ir pasidalijo ją savo tarpe. Pasidalijo pagal gimininės santvarkos taisykles; dėl palyginti nedidelio užkariautojų skaičiaus labai dideli žemės plotai liko nepadalyti ir liko iš dalies visos tautos nuosavybėje, iš dalies atskirų genčių ir giminių nuosavybėje. Kiekvienoje giminėje dirbama žemė ir pievos buvo lygiomis dalimis burtų keliu padalytos tarp atskirų namų ūkių; ar vėliau buvo daromi perdalijimai, mes nežinome, šiaip ar taip, romėnų provincijose jie netrukus nebebuvo vartojami, ir atskiri sklypai virto parduodamąja privatine nuosavybe — alodu. Miškai ir ganyklos liko nepadalyti bendrai naudotis; šis naudojimasis, kaip ir padalytųjų dirvų dirbimo būdas, buvo reguliuojamas pagal senovinius papročius ir visos bendruomenės nutarimus. Kuo ilgiau giminė gyveno savo kaime ir kuo labiau germanai palaipsniui susiliejo su romėnais, tuo labiau giminiškas ryšio pobūdis užleisdavo savo vietą teritoriniam; giminė dingo markoje, kurioje, beje, dar gana dažnai pastebimi jos kilmės iš narių giminystės pėdsakai. Taip nepastebimai gimininė organizacija, bent jau šalyse, kur išliko marka — Šiaurės Prancūzijoje, Anglijoje, Vokietijoje ir Skandinavijoje — perėjo į teritorinę organizaciją ir todėl galėjo prisitaikyti prie valstybės. Bet vis dėlto ji išsaugojo savo natūraliai susidariusį demokratinį pobūdį, būdingą visai gimininei santvarkai, ir net jai

vėliau primestame išsigimime jos likučiai, o tuo pačiu ir ginklas engiamųjų rankose, išliko gyvi iki naujausių laikų.

Jeigu tuo būdu kraujo ryšys giminėje netrukus neteko reikšmės, tai šitai buvo dėl to, kad gentyje bei visoje tautoje jos organai taip pat išsigimė dėl užkariavimų. Mes žinome, kad viešpatavimas ant nugalėtųjų yra nesuderinamas su giminine santvarka. Čia matome tai stambiu mastu. Germanų tautos, tapusios Romos provincijų viešpačiais, turėjo organizuoti šias savo užkariautas žemes. Bet nei buvo galima romėnų masių įtraukti į gimininius junginius, nei su pastarųjų pagalba viešpatauti ant tų masių. Priešakyje vietinių romėnų valdžios organų, kurie pradžioje dažniausiai tebeegzistavo, reikėjo pastatyti Romos valstybės vietoj kokią nors naują valdžią, o tokia tegalėjo būti kita valstybė. Todėl giminінės santvarkos organai turėjo virsti valstybiniais organais, ir tai turėjo įvykti, aplinkybėms verčiant, labai greit. Bet artimiausias tautos-užkariautojos atstovas buvo kariuomenės vadas. Vidinis ir išorinis užkariautosios srities saugumas reikalavo sustiprinti jo valdžią. Atėjo momentas karvedžio valdžiai paversti karaliaus valdžia, ir tai įvyko.

Imkime frankų valstybę. Čia pergalingai frankų salijų tautai visiškon nuosavybėn atiteko ne tik plačios Romos valstybinės valdos, bet dar ir visi tie labai dideli žemės plotai, kurie dar nebuvo padalyti tarp didesnių ir mažesnių sritinių ir markinių bendruomenių, — būtent visi stambesnieji miškų masyvai. Pirmas dalykas, kurio ėmėsi frankų karalius, iš paprasto vyriausiojo kariuomenės vado virtęs tikru monarchu, buvo paversti šią tautos nuosavybę karaliaus turtu, pavogti ją iš tautos ir išdovanoti ar išdalyti ją savo palydai. Ši palyda, iš pradžių susidėjusi iš jo asmeninių karinių palydovų ir kitų žemesniųjų kariuomenės vadų, netrukus buvo papildyta ne tik romėnais, t. y. romanizuotais galais, kurie greit tapo jam būtini dėl savo raštingumo, savo išsilavinimo, savo romaniškosios šnekamosios kalbos ir lotyniškosios rašomosios kalbos mokėjimo, taip pat ir dėl vietinės teisės pažinimo; palyda buvo papildyta ir vergais, baudžiauninkais bei paleistaisiais vergais, kurie sudarė jo dvariškius ir iš kurių tarpo jis rinkdavosi savo favoritus. Iš pradžių jiems visiems tautos žemės sklypai daugiausia būdavo dovanojami, vėliau beneficijų[1] forma atiduodami naudotis, iš pradžių dažniausiai iki karaliaus gyvos galvos, ir tuo būdu tautos sąskaita buvo kuriami naujosios bajorijos pamatai.

[1] *Beneficijos* (iš lotynų žodžio beneficium — labdara, dovana) — žemės, kurias frankų karaliai duodavo savo palydų nariams asmeniškai valdyti. *Red.*

Negana to. Didžiulės valstybės negalima buvo valdyti senosios gimininės santvarkos priemonėmis; seniūnų taryba, jei ji ir nebūtų buvusi seniai išnykusi, nebebūtų galėjusi susirinkti ir netrukus buvo pakeista nuolatiniais karaliaus artimaisiais; senasis tautos susirinkimas liko egzistuoti dėl akių, bet taip pat vis labiau ir labiau darėsi tiktai žemesniųjų kariuomenės vadų ir naujai iškylančiųjų didžiūnų susirinkimu. Laisvieji, žemės turėjusieji valstiečiai, sudariusieji frankų tautos masę, buvo išvarginti ir nualinti tarpusavio ir užkariaujamųjų karų, pastarųjų ypač Karolio Didžiojo laikais, visiškai taip pat, kaip pirmiau Romos valstiečiai respublikos pabaigoje. Šie valstiečiai, kurie iš pradžių sudarė visą kariuomenę, o užkariavus frankų žemę — jos branduolį, IX amžiaus pradžioje buvo taip nuskurdę, kad vos tik kas penktas vyras beįstengė vykti žygin. Karaliaus betarpiškai sušaukiamos karo žygiui iš laisvųjų valstiečių sudarytos kariuomenės vietą užėmė kariuomenė, sudaryta iš naujai atsiradusiųjų didžiūnų tarnybinių žmonių, jų tarpe ir iš priklausomųjų valstiečių, palikuonių tų, kurie pirmiau nepažino kito pono, išskyrus karalių, o dar anksčiau nepažino aplamai jokio pono, net ir karaliaus. Karolio įpėdinių laikais frankų valstiečių luomą pabaigė griauti vidaus karai, karaliaus valdžios silpnumas ir atitinkami pasikėsinimai didžiūnų, prie kurių dabar prisidėjo dar ir Karolio paskirtieji sričių grafai, siekę padaryti savo pareigas paveldimomis, pagaliau — normanų įsiveržimai. Praėjus penkiasdešimt metų po Karolio Didžiojo mirties, Frankų valstybė taip pat bejėgiškai gulėjo po normanų kojomis, kaip prieš keturis šimtus metų Romos imperija — po frankų kojomis.

Ir beveik tokia pat buvo ne tik išorinė silpnybė, bet ir vidinė visuomenės tvarka arba, veikiau, netvarka. Laisvieji frankų valstiečiai buvo atsidūrę tokioje pat padėtyje, kaip ir jų pirmtakai — romėnų kolonai. Karų ir plėšimų nuniokoti, jie turėdavo atsiduoti naujai atsiradusių didžiūnų ar bažnyčios globai, nes karaliaus valdžia buvo per silpna jiems apginti; bet už šią globą jie turėdavo brangiai sumokėti. Jie, kaip ir pirmiau Galijos valstiečiai, turėdavo savo žemės sklypų nuosavybę perleisti globotojui ir gaudavo iš jo šiuos sklypus atgal į nuomą įvairiomis ir kintančiomis sąlygomis, bet visuomet tik už patarnavimus ir duokles; kartą patekę į tokios rūšies priklausomybę, jie pamažu netekdavo ir savo asmeninės laisvės; po kelių kartų jie daugiausia jau būdavo baudžiauninkai. Kaip greit nyko laisvųjų valstiečių luomas, parodo Irminono sudarytoji Sen Žermen de Pre abatijos, tada buvusios arti Paryžiaus, o dabar esančios pačiame Paryžiuje, žemės valdų įrašų knyga. Plačiose šios abatijos žemėse, išmėtytose

apylinkėse, tuomet, dar tebegyvenant Karoliui Didžiajam, buvo 2 788 namų ūkiai, kuriuose gyveno beveik išimtinai frankai germaniškais vardais. Jų tarpe buvo 2 080 kolonų, 35 litai, 220 vergų ir tik 8 laisvieji gyventojai! Salviano paskelbtas bedievišku paprotys, pagal kurį globotojas priversdavo valstietį perleisti jam nuosavybėn savo žemės sklypą ir vėliau grąžindavo šį sklypą valstiečiui tik naudotis iki gyvos galvos, dabar visur buvo bažnyčios praktikuojamas valstiečių atžvilgiu. Lažinės prievolės, kurios dabar buvo vis labiau ir labiau praktikuojamos, sau pavyzdžiu turėjo romėnų „angarijas", priverstinius darbus valstybei, antra vertus — germanų markos narių prievoles tiltams statyti bei keliams tiesti ir kitiems darbams, skirtiems bendriesiems tikslams, atlikti. Tuo būdu gyventojų masė po keturių šimtų metų, matyti, grįžo į tą pačią padėtį, iš kurios buvo išėjusi.

Bet tai įrodė tik du dalykus: pirma, kad smunkančioje Romos imperijoje visuomeninė diferenciacija ir nuosavybės pasiskirstymas visiškai atitiko tuolaikinį gamybos lygį žemdirbystėje ir pramonėje, taigi, buvo neišvengiami; ir antra, kad šis gamybos lygis per paskesniuosius keturis šimtus metų iš esmės nei nusmuko, nei pakilo, ir todėl tokiu pat būtinumu vėl pagimdė tokį pat nuosavybės pasiskirstymą ir tokias pat gyventojų klases. Paskutiniaisiais Romos imperijos egzistavimo šimtmečiais miestas neteko savo ankstesnio viešpatavimo ant kaimo ir pirmaisiais germanų valdymo šimtmečiais to viešpatavimo nebeatgavo. Tai taria buvus žemą tiek žemdirbystės, tiek ir pramonės išsivystymo laipsnį. Šitokia bendra padėtis neišvengiamai pagimdo stambius, savo rankose valdžią turinčius žemvaldžius ir priklausomus smulkiuosius valstiečius. Kaip maža tebuvo galimybės primesti tokiai visuomenei, iš vienos pusės, romėnų latifundijų ūkį su vergais, iš antros pusės, — naujesnį stambųjį ūkį su lažiniu darbu, įrodo milžiniški, bet beveik be pėdsakų dingę Karolio Didžiojo eksperimentai su garsiosiomis imperatoriaus vilomis. Šiuos eksperimentus tęsė tik vienuolynai, ir tik ten jie buvo vaisingi; bet vienuolynai buvo nenormalios visuomeninės organizacijos, pagrįstos celibatu; jie galėjo duoti išimtinių rezultatų, bet kaip tik todėl ir turėjo likti išimtimis.

Ir vis dėlto per šiuos keturis šimtus metų buvo pažengta į priekį. Jeigu mes ir laikotarpio pabaigoje sutinkame beveik tas pačias svarbiausias klases, kurios buvo pradžioje, tai vis dėlto žmonės, sudarę šias klases, buvo tapę kitokie. Buvo dingusi antikinė vergija, buvo dingę nuskurdusieji neturtingi laisvieji, kurie niekino darbą kaip vergų dalyką. Tarp romėnų kolono ir naujojo bau-

džiauninko stovėjo laisvasis frankų valstietis. Griūvančio romėnų pasaulio „niekam nereikalingi prisiminimai ir bergždžia kova" buvo mirę ir palaidoti. IX amžiaus visuomeninės klasės susiformavo ne žlungančiajai civilizacijai skendint klampynėje, bet naujajai civilizacijai kenčiant gimdymo skausmus. Naujoji karta — tiek ponai, tiek ir tarnai — palyginus su savo romėniškaisiais pirmtakais, buvo vyrų karta. Santykiai tarp galingųjų žemvaldžių ir nuo jų priklausomų valstiečių, tie santykiai, kurie Romoje buvo neišvengiama antikinio pasaulio žlugimo forma, dabar tapo naujojo išsivystymo išeities tašku. Ir, be to, kad ir kokie nevaisingi atrodo šitie keturi šimtai metų, jie paliko *vieną* stambų rezultatą: šiuolaikines tautybes, naują Vakarų Europos žmonijos susiformavimą ir susiskaidymą būsimajai istorijai. Germanai iš tikrųjų iš naujo atgaivino Europą, ir todėl germanų laikotarpio valstybių irimas pasibaigė ne normanų-saracėnų pavergimu, bet tolesniu beneficijų ir globojimo (komendacijos) santykių išsivystymu į feodalizmą ir tokiu didžiuliu gyventojų padaugėjimu, kad, nepraėjus nė dviem šimtams metų, buvo be žalos pakelti dideli kraujo nuleidimai kryžiaus žygiuose.

Bet kas gi buvo ta paslaptingoji stebuklinga priemonė, su kurios pagalba germanai įkvėpė mirštančiai Europai naują gyvybės jėgą? Ar tai buvo tam tikra, germanų genčiai įgimta stebuklinga galia, kaip vaizduoja mums mūsų šovinistinė istoriografija? Anaiptol ne. Germanai, ypač tuo metu, buvo didžiai gabi arijų gentis, esanti pilnutinio gyvybinio išsivystymo stadijoje. Bet Europą atnaujino ne jų specifinės nacionalinės ypatybės, bet tiesiog jų barbariškumas, jų gimininė santvarka.

Jų asmeniniai gabumai ir narsumas, jų laisvės pamėgimas ir demokratinis instinktas, kuris visuose visuomeniniuose reikaluose matė savo paties reikalus, žodžiu, visos tos ypatybės, kurių buvo netekę romėnai ir kurios vienos ir tegalėjo iš Romos pasaulio dumblo sukurti naujas valstybes ir išugdyti naujas tautybes, — kas gi kita jos buvo, jei ne būdingi aukštutinės pakopos barbaro bruožai, jo gimininės santvarkos vaisiai?

Jeigu germanai pertvarkė antikinę monogamijos formą, sušvelnino vyro viešpatavimą šeimoje, suteikė moteriai aukštesnę padėtį, negu ta, kurią kuomet nors pažino klasikinis pasaulis, tai kas gi kitas įgalino juos tai padaryti, jei ne jų barbariškumas, jų gimininiai papročiai, jų dar gyvos liekanos iš motininės teisės laikų?

Jeigu jie, bent jau trijose svarbiausiose šalyse — Vokietijoje, Šiaurės Prancūzijoje ir Anglijoje — išgelbėjo ir pernešė į feodalinę valstybę tikros gimininės santvarkos skeveldrą markinių bendruomenių pavidalu ir tuo pačiu davė engiamajai klasei,

valstiečiams, net sunkiausios viduramžių baudžiavos sąlygomis, lokalinį susibūrimą ir priemonę pasipriešinti, kokių gatavų nerado nei senovės vergai, nei šiuolaikiniai proletarai, — tai iš kurgi visa tai kilo, jei ne iš jų barbariškumo, jei ne išimtinai iš to, kad jie, kaip tai yra būdinga barbarybės laikotarpiui, apsigyvendavo giminėmis?

Ir pagaliau, jeigu jie galėjo išvystyti ir padaryti visuotine tą švelnesnę priklausomybės formą, kuri egzistavo jų tėvynėje ir į kurią ir Romos imperijoje vis labiau ir labiau perėjo vergija, — formą, kuri, kaip pirmas pažymėjo Furjė, duoda pavergtiesiems priemonę palaipsniui išsivaduoti *kaip klasei* (fournit aux cultivateurs des moyens d'affranchissement *collectif et progressif*), — formą, dėl to stovinčią daug aukščiau už vergiją, kurioje tėra galimas tik atskiro asmens paleidimas laisvėn iš karto be pereinamosios stadijos (senovės pasaulis nepažįsta vergijos panaikinimo pergalingo sukilimo keliu), tuo tarpu kai viduramžių baudžiauninkai iš tikrųjų palaipsniui įvykdė savo, kaip klasės, išsivadavimą, — tai kam gi už tai turime būti dėkingi, jeigu ne jų barbariškumui, dėl kurio jie šios priklausomybės neprivedė iki išsivysčiusios vergijos — nei iki antikinės darbo vergijos, nei iki Rytų namų vergijos?

Visa gyvybinga ir vaisinga, ką germanai įskiepijo Romos pasauliui, buvo barbariškumas. Iš tikrųjų tik barbarai tebuvo pajėgūs atjauninti iškaršusį žlungančios civilizacijos pasaulį. Ir aukštutinė barbarybės pakopa, iki kurios buvo pakilę ir į kurią buvo įkopę prieš tautų kilnojimąsi germanai, kaip tik buvo tinkamiausia šiam procesui. Tai paaiškina viską.

IX

BARBARYBĖ IR CIVILIZACIJA

Mes išnagrinėjome gimininės santvarkos iširimą iš trijų stambių atskirų pavyzdžių — graikų, romėnų ir germanų. Pabaigai išnagrinėsime bendras ekonomines sąlygas, kurios jau aukštutinėje barbarybės pakopoje pakirto gimininę visuomenės organizaciją, o civilizacijai pasirodžius visiškai ją pašalino. Čia Markso „Kapitalas" bus mums tiek pat būtinas, kaip ir Morgano knyga.

Atsiradusi vidurinėje laukinės būklės pakopoje, toliau vystydamasi jos aukštutinėje pakopoje, giminė, kiek leidžia apie tai spręsti mūsų turimi šaltiniai, labiausiai suklesti žemutinėje barbarybės pakopoje. Taigi, mes ir pradedame nuo šitos vystymosi pakopos.

Čia, kur mums pavyzdžiu turi būti Amerikos raudonodžiai, giminінę santvarką randame visiškai išsivysčiusią. Gentis yra susiskaidžiusi į keletą, dažniausiai į dvi gimines; šios pirmykštės giminės, didėjant gyventojų skaičiui, suskyla kiekviena į keletą dukterinių giminių, kurių atžvilgiu motininė giminė yra fratrija; pati gentis suskyla į keletą genčių, kurių kiekvienoje dažniausiai vėl sutinkame senąsias gimines; sąjunga apima, bent atskirais atvejais, gimininga s gentis. Ši paprasta organizacija visiškai atitinka tas visuomenines sąlygas, iš kurių ji atsirado. Ji yra ne kas kita, kaip natūraliai išaugąs susigrupavimas; ji įstengia išspręsti visus konfliktus, kurie gali iškilti šitaip susiorganizavusioje visuomenėje. Konfliktus su išoriniu pasauliu išsprendžia karas; jis gali baigtis genties sunaikinimu, bet niekuomet negali baigtis jos pavergimu. Giminінės santvarkos didingumas, bet kartu ir jos ribotumas yra tai, kad joje nėra vietos viešpatavimui ir pavergimui. Giminінės santvarkos viduje dar nėra jokio skirtumo tarp teisių ir pareigų; indėnui nėra klausimo, ar dalyvavimas viešuosiuose reikaluose, kraujo kerštas arba jo išpirkimas yra teisė ar pareiga; toks klausimas jam atrodytų taip pat absurdiškas, kaip ir klausimas, ar valgyti, miegoti, medžioti yra teisė ar pareiga. Taip pat negali būti genties ir giminės susiskaidymo įvairiomis klasėmis. Ir tai atveda mus prie šios santvarkos ekonominės bazės ištyrimo.

Gyventojų nepaprastai reta: jų yra tankiau tik genties gyvenamoje vietoje, kurią plačiu ratu supa pirmiausia medžioklės sritis, o paskui neutralus apsauginis miškas, skiriąs ją nuo kitų genčių. Darbo pasidalijimas yra grynai natūralaus pobūdžio; jis egzistuoja tik tarp abiejų lyčių. Vyras kariauja, eina medžioti ir žvejoti, parūpina maisto žaliavą ir pagamina tam reikalingus įrankius. Moteris prižiūri namus ir rūpinasi maisto bei drabužių paruošimu — verda, audžia, siuva. Kiekvienas jųdviejų yra šeimininkas savo srityje: vyras — miške, moteris — namuose. Kiekvienas yra savo pagamintų ir vartojamų įrankių savininkas: vyras — ginklų, medžioklės ir žvejybos įrankių, moteris — namų apyvokos daiktų. Kelios, dažnai daugelis šeimų[1], tvarko namų ūkį komunistiškais pagrindais. Tai, kas bendrai pagaminama ir vartojama, yra bendra nuosavybė: namas, daržas, valtis. Taigi, čia ir tik čia egzistuoja civilizuotosios visuomenės teisininkų ir ekonomistų

---

[1] Ypač Amerikos šiaurvakarių pakrantėje — žr. Bankroftą. Karalienės Šarlotės saloje pas haidus sutinkami po vienu stogu namų ūkiai, apimą iki 700 asmenų. Pas nutkus po vienu stogu gyvendavo ištisos gentys. *(Engelso pastaba.)*

pramanyta „savo darbu įsigytoji nuosavybė“ — paskutinė melaginga teisinė priedanga, kuria dar tebesiremia šiuolaikinė kapitalistinė nuosavybė.

Tačiau žmonės ne visur sustojo šioje pakopoje. Azijoje jie susirado gyvulių, kurie leidosi prijaukinami ir prijaukinti — toliau veisiami. Laukinę buivolę reikėjo sumedžioti, o prijaukinta ji kasmet atvesdavo veršiuką ir, be to, dar duodavo pieno. Kai kurių pažangiausių genčių — arijų, semitų, gal būt, jau ir turanų — pagrindinė darbo šaka pirmiausia buvo gyvulių prijaukinimas ir tik vėliau — jų veisimas ir priežiūra. Piemenų gentys išsiskyrė iš kitos barbarų masės: tai buvo *pirmas stambus visuomeninis darbo pasidalijimas*. Piemenų gentys gamino ne tik daugiau, negu kiti barbarai, bet ir jų gaminamos pragyvenimo priemonės buvo visai kitokios. Jos turėjo ne tik pieno, pieno produktų ir mėsos daug didesnį kiekį, kaip pastarieji, bet ir odų, vilnų, ožkų vilnų ir kartu su žaliavos mase vis didėjantį verpalų ir audinių kiekį. Tuo pačiu pirmą kartą tapo galimi reguliarūs mainai. Pirmesnėse vystymosi pakopose mainai galėjo būti tik atsitiktiniai; ypatingas sugebėjimas gaminti ginklus ir įrankius galėjo vesti prie laikino darbo pasidalijimo. Antai, daugelyje vietų buvo rastos neabejotinos vėlesniojo akmens amžiaus dirbtuvių akmeniniams įrankiams gaminti liekanos; meistrai, tobulinusieji čia savo meną, tur būt, dirbo visuomenės sąskaita, kaip tai dar tebedaro Indijoje nuolatiniai gimininių bendruomenių amatininkai. Šioje vystymosi pakopoje mainai tegalėjo atsirasti tik genties viduje, ir tai būdavo labai retas reiškinys. Priešingai, išsiskyrus piemenų gentims, mes čia randame paruoštas visas sąlygas mainams tarp skirtingų genčių narių, mainams, kaip nuolatinei institucijai, išsivystyti ir sustiprėti. Iš pradžių mainai tarp genčių vykdavo per jų giminių seniūnus; o kai bandos pradėjo pereiti į individualinę nuosavybę, vis labiau ir labiau ėmė įsigalėti mainai tarp atskirų asmenų, kol jie pagaliau tapo vienintele mainų forma. Bet pagrindinis dalykas, kurį piemenų gentys mainais duodavo savo kaimynams, buvo gyvuliai; gyvuliai tapo preke, kuria buvo nustatoma visų kitų prekių vertė ir kuri visur buvo noriai imama mainais už kitas prekes, — žodžiu, gyvuliai įgijo pinigų funkciją ir jau šioje vystymosi pakopoje vaidino pinigų vaidmenį. Su tokiu būtinumu ir greitumu jau pačioje prekių mainų pradžioje išsivystė reikalas turėti ypatingą prekę — pinigus.

Daržininkystė, tur būt, nežinoma žemutinės pakopos Azijos barbarams, pas juos atsirado vėliausiai vidurinėje pakopoje, kaip laukininkystės pirmtakė. Turano aukštumų klimato sąlygomis, neparuošus ilgai ir sunkiai žiemai pašaro atsargų, piemenų gyveni-

mas negalimas; taigi, pievų ūkis ir grūdinių javų kultivavimas čia buvo būtina sąlyga. Tą patį galima pasakyti ir apie stepes, esančias į šiaurę nuo Juodosios jūros. Bet jeigu grūdiniai javai pirmiau buvo auginami gyvuliams, tai greit jie tapo maistu ir žmogui. Dirbamoji žemė dar liko genties nuosavybe ir buvo perduodama naudotis iš pradžių giminei, vėliau namų bendruomenėms, pagaliau atskiriems asmenims; jie galėjo turėti į tą žemę tam tikras valdymo teises, bet ne daugiau.

Iš šios pakopos pramoninių pasiekimų ypač svarbūs du: pirmasis — audžiamosios staklės, antrasis — metalų rūdos lydymas ir metalų apdirbimas. Varis bei alavas ir jų abiejų lydinys — žalvaris buvo svarbiausieji metalai; žalvaris teikė tinkamus vartoti įrankius ir ginklus, bet negalėjo išstumti akmeninių įrankių; tai galėjo padaryti tik geležis, o geležies gauti dar nemokėta. Auksas ir sidabras buvo pradėti vartoti papuošalams ir kaip brangenybės ir, matyti, jau turėjo didesnę vertę, negu varis ir žalvaris.

Gamybos kilimas visose šakose — gyvulininkystėje, žemdirbystėje, naminiuose amatuose — įgalino žmogaus darbo jėgą pagaminti daugiau produktų, negu reikėjo jai palaikyti. Tuo pačiu metu gamybos kilimas didino dienos darbo kiekį, tenkantį kiekvienam giminės, namų bendruomenės ar atskiros šeimos nariui. Pasidarė pageidautina įtraukti naujų darbo jėgų. Jų teikė karas: karo belaisvius imta versti vergais. Pirmasis stambus visuomeninis darbo pasidalijimas, padidindamas darbo našumą, taigi, ir turtus, ir išplėsdamas gamybos sritį, esant toms visoms istorinėms sąlygoms neišvengiamai nešė su savim vergiją. Iš pirmojo stambaus visuomeninio darbo pasidalijimo atsirado pirmasis stambus visuomenės suskilimas į dvi klases: ponų ir vergų, išnaudotojų ir išnaudojamųjų.

Kaip ir kuomet bandos iš genties ar giminės bendrojo valdymo perėjo į atskirų šeimų galvų nuosavybę, iki šiol mes nieko nežinome. Bet tai iš esmės turėjo įvykti šioje vystymosi pakopoje. O bandoms ir kitiems naujiems turtams atsiradus, šeimoje įvyko revoliucija. Verslas visuomet buvo vyro darbas, verslo priemones jis gamindavo ir jos būdavo jo nuosavybė. Bandos buvo naujos verslo priemonės; bandų pradinis prijaukinimas ir paskesnė jų priežiūra buvo vyro darbas. Todėl gyvuliai priklausydavo jam; jam taip pat priklausydavo ir į gyvulius iškeistos prekės ir vergai. Visas perteklius, kurį dabar duodavo verslas, atitekdavo vyrui; žmona taip pat tuo pertekliumi naudodavosi, bet ji nebūdavo nuosavybės dalininkė. „Laukinis“ karys ir medžiotojas namie pasitenkindavo antrąja vieta po žmonos; „romesnis“ piemuo, didžiuodamasis savo turtu, prasiskverbė į pirmąją vietą, o žmoną

nustūmė į antrąją. Ir ji negalėjo skųstis. Darbo pasidalijimas šeimoje buvo pagrindas nuosavybei paskirstyti tarp vyro ir žmonos; šis pasidalijimas liko tas pats; ir vis dėlto jis dabar apvertė aukštyn kojomis ligšiolinius namų santykius vien dėl to, kad darbo pasidalijimas už šeimos ribų buvo tapęs kitoks. Ta pat priežastis, kuri anksčiau buvo užtikrinusi moteriai jos viešpatavimą namuose — jos apsiribojimas namų darbais, — ta pati priežastis dabar užtikrino vyro viešpatavimą namuose; moteries namų darbas dabar neteko reikšmės, palyginus su vyro versliniu darbu; jo darbas buvo viskas, jos — nereikšmingas priedas. Jau čia pasirodo, kad moteries išsivadavimas, jos susilyginimas su vyru yra ir bus negalimi tol, kol moteris bus atstumta nuo visuomeninio gamybinio darbo ir apsiribos privatiniu namų darbu. Moteries išsivadavimas bus tik tuomet galimas, kai ji galės plačiu, visuomeniniu mastu dalyvauti gamyboje, o namų darbai teužims ją tik nežymiu laipsniu. Ir tai pasidarė galima tik esant šiuolaikinei stambiajai pramonei, kuri ne tik plačiai leidžia moterų darbą, bet ir tiesiog reikalauja jo, ir kuri siekia privatų namų darbą vis labiau ir labiau paversti visuomenine gamyba.

Vyrui faktiškai įsiviešpatavus namuose, krito paskutinės užtvaros jo vienvaldystei. Šią vienvaldystę patvirtino ir įamžino motininės teisės nuvertimas, tėvinės teisės įvedimas, laipsniškas porinės šeimos perėjimas į monogamiją. O dėl to atsirado plyšys senojoje gimininėje santvarkoje: atskira šeima tapo jėga ir grėsmingai stojo prieš giminę.

Tolesnis žingsnis veda mus į aukštutinę barbarybės pakopą, į laikotarpį, kuriame visos kultūringosios tautos išgyvena savo didvyrių laikmetį: geležinio kardo, o kartu ir geležinio norago bei kirvio laikmetį. Žmogui pradėjo tarnauti geležis, paskutinė ir svarbiausia iš visų žaliavų rūšių, suvaidinusių istorijoje revoliucinį vaidmenį, paskutinė — iki bulvių atsiradimo. Geležis sukūrė laukininkystę dideliuose žemės plotuose, paruošė dirvas plačiuose miškų ruožuose; amatininkui ji davė įrankį tokio kietumo ir aštrumo, prieš kurį neatsilaikė nė vienas akmuo, joks kitas žinomas tuomet metalas. Visa tai įvyko ne iš karto; pirmoji geležis dažnai būdavo dar minkštesnė už žalvarį. Todėl akmeniniai ginklai išnyko tik pamažu; akmeniniai kirviai dar vartojami ne tik Hildebrando dainoje, bet ir 1066 m. kautynėse prie Hastingso. Bet progresas dabar vyko nesulaikomai, su mažesnėmis pertraukomis ir greičiau. Miestas, akmeninėmis sienomis, bokštais ir kuorais apsupąs akmeninius arba mūrinius namus, tapo genties ar genčių sąjungos centrine buveine; tai milžiniška architektūros pažanga, bet kartu ir padidėjusio pavojaus bei apsaugos reikalingumo ženk-

las. Turtai greit didėjo, bet kaip atskirų asmenų turtai; audimo, metalų apdirbimo ir kitų vis labiau ir labiau atsiskiriančių amatų srityje išsivystė vis didėjantis gamybos įvairumas ir meniškumas; dabar žemdirbystė, be grūdų, ankštinių augalų ir vaisių, ėmė duoti ir aliejaus bei vyno, kuriuos buvo išmokta gaminti. Tokia įvairi veikla negalėjo jau būti atliekama vieno ir to paties asmens; įvyko *antrasis stambus darbo pasidalijimas*: amatas atsiskyrė nuo žemdirbystės. Nuolatinis gamybos, o kartu su ja ir darbo našumo didėjimas kėlė žmogaus darbo jėgos vertę; vergija, pirmesnėje vystymosi pakopoje tik atsirandanti ir sporadiška, dabar tampa esmine sudėtine visuomeninės sistemos dalimi; vergai nustoja buvę paprastais padėjėjais, jie dešimtimis varomi dirbti į laukus ir dirbtuves. Gamybai suskilus į dvi dideles pagrindines šakas, žemdirbystę ir amatą, atsiranda gamyba betarpiškai mainams, — prekių gamyba, o kartu su ja ir prekyba ne tik genties viduje ir jos pasienyje, bet jau ir užjūrinė. Tačiau visa tai dar labai neišvystyta; taurieji metalai pradeda virsti vyraujančia ir visuotine preke — pinigais, bet iš metalo dar nekalama monetų, jis mainomas tiesiog pagal svorį.

Greta skirtumo tarp laisvųjų ir vergų atsiranda skirtumas tarp turtingųjų ir neturtingųjų — su nauju darbo pasidalijimu atsiranda naujas visuomenės suskilimas klasėmis. Atskirų šeimų galvų turtiniai skirtumai susprogdina senąją komunistinę namų bendruomenę visur, kur ji iki tol buvo išlikusi; kartu su ja išnyksta ir bendras žemės dirbimas šios bendruomenės sąskaita. Dirbama žemė perleidžiama naudotis atskiroms šeimoms — iš pradžių laikinai, paskui visam laikui; perėjimas į visišką privatinę nuosavybę įvyksta palaipsniui ir lygiagrečiui su porinės santuokos perėjimu į monogamiją. Atskira šeima pradeda darytis ūkiniu visuomenės vienetu.

Gyventojų tankėjimas verčia glaudžiau susitelkti tiek viduje, tiek ir išorinio pasaulio atžvilgiu. Giminingų genčių sąjunga visur tampa būtinybe; netrukus tampa būtinybe jau ir jų susiliejimas, o tuo pačiu ir atskirų genčių teritorijų susiliejimas į vieną bendrą visos tautos teritoriją. Tautos kariuomenės vadas — rex, basileus, thiudans — tampa būtinai reikalingu, nuolatiniu pareigūnu. Atsiranda tautos susirinkimas ten, kur jo dar nebuvo. Kariuomenės vadas, taryba, tautos susirinkimas sudaro iš gimininės visuomenės besivystančios karinės demokratijos organus. Karinės dėl to, kad karas ir organizavimasis karui dabar tampa reguliariomis tautos gyvenimo funkcijomis. Kaimynų turtai žadina godumą tautų, kurioms turto įsigijimas jau yra vienas svarbiausių gyvenimo tikslų. Jos yra barbarai: plėšimas joms atrodo lengvesnis ir net

garbingesnis, negu kūrybinis darbas. Karas, pirmiau kariautas tik atkeršyti už užpuolimus ar išplėsti teritorijai, tapusiai nebepakankama, dabar kariaujamas vien dėl grobio, tampa nuolatine verslo šaka. Ne veltui aplink naujuosius sustiprintus miestus stūkso rūstūs mūrai: jų grioviai — atviras gimininės santvarkos kapas, o jų bokštai jau įsiremia į civilizaciją. Tas pat vyksta ir visuomenės viduje. Grobiamieji karai sustiprina tiek vyriausiojo kariuomenės vado, tiek ir žemesniųjų vadų valdžią; paprotinis jų įpėdinių rinkimas iš tų pačių šeimų tarpo palaipsniui virsta, ypač įvedus tėvinę teisę, iš pradžių toleruojama, paskui reikalaujama, pagaliau uzurpuojama paveldimąja valdžia; padedami paveldimosios monarchijos ir paveldimosios bajorijos pagrindai. Tuo būdu gimininės santvarkos organai palaipsniui atitrūksta nuo savo šaknų tautoje, giminėje, fratrijoje, gentyje, ir visa gimininė santvarka pavirsta savo priešybe: iš genčių organizacijos savo pačių reikalams laisvai tvarkyti ji virsta organizacija kaimynams plėšti ir engti, o jos organai iš tautos valios reiškimosi įrankių atitinkamai virsta savarankiškais viešpatavimo ir engimo organais, nukreiptais prieš savo pačių tautą. Bet tai niekuomet nebūtų galėję įvykti, jeigu godus siekimas turtų nebūtų suskaldęs giminės narių į turtinguosius ir neturtinguosius, jeigu „turtiniai skirtumai toje pačioje giminėje nebūtų interesų bendrumo pavertę antagonizmu tarp giminės narių" (Marksas) ir jeigu vergijos išplitimas jau nebūtų pradėjęs vesti į tai, kad pragyvenimo priemonių įsigijimas savo darbu būtų laikomas tik vergams tinkančiu dalyku, gėdingesniu už plėšimą.

* * *

Dabar mes priėjome civilizacijos slenkstį. Ji prasideda nauja pažanga darbo pasidalijimo srityje. Žemiausioje pakopoje žmonės gamino tik tiesiog savo reikalams; retkarčiais pasitaikydavę mainų aktai buvo pavieniai, lietė tik atsitiktinai susidariusį perteklių. Vidurinėje barbarybės pakopoje piemenų tautose randame jau turtą gyvulių pavidalu, kuris, turint tam tikro didumo bandą, reguliariai duoda tam tikrą perteklių virš tų tautų reikmių; kartu randame ir darbo pasidalijimą tarp piemenų tautų ir atsilikusiųjų genčių, neturinčių bandų, ir tuo pačiu dvi gretimai egzistuojančias skirtingas gamybos pakopas ir, vadinasi, sąlygas reguliariems mainams. Aukštutinė barbarybės pakopa duoda mums tolesnį darbo pasidalijimą tarp žemdirbystės ir amato, o kartu su tuo vis didėjančios darbo produktų dalies gamybą tiesiog mainams, tuo pačiu mainus tarp atskirų gamintojų paverčia gyvybine visuomenės būtinybe. Civilizacija sustiprina ir padidina visas šias dar prieš

ją atsiradusias darbo pasidalijimo rūšis, ypač paaštrindama priešingumą tarp miesto ir kaimo (kai miestas gali ekonomiškai viešpatauti ant kaimo, kaip senovėje, arba kaimas ant miesto, kaip viduramžiais), ir prijungia prie to trečią, jai būdingą, lemiamą reikšmę turintį darbo pasidalijimą: ji pagimdo klasę, kuri užsiima nebe gamyba, o tik gaminių mainais, — *pirklius*. Visos ligšiolinės tendencijos klasėms susidaryti buvo susijusios dar išimtinai su gamyba; jos skirstė gamyboje dalyvaujančius žmones į vadovus ir vykdytojus, arba į stambesnius ir smulkesnius gamintojus. Čia pirmą kartą pasirodo klasė, kuri, visiškai nedalyvaudama gamyboje, aplamai imant, užgrobia vadovavimą gamybai ir ekonomiškai pajungia sau gamintojus, kuri tampa būtinu tarpininku tarp kiekvienų dviejų gamintojų ir juos abu išnaudoja. Prisidengiant tuo, kad nuo gamintojų nuimamas su mainais susijęs triūsas ir rizika, kad išplečiamas jų gaminių pardavimas iki tolimiausių rinkų ir kad, esą, tuo pačiu sukuriama naudingiausia gyventojų klasė, susidaro parazitų, tikrų visuomenės veltėdžių klasė, kuri kaip atlyginimą už savo iš tikrųjų labai menkus patarnavimus nugraibo grietinę tiek nuo savo šalies gamybos, tiek ir nuo užsieninės, greit įsigyja didžiulius turtus ir atitinkamą visuomeninę įtaką ir kaip tik todėl civilizacijos laikotarpiu užgrobia vis garbingesnę padėtį ir vis labiau pajungia sau gamybą, kol pagaliau ir pati pagamina savo gaminį — periodines prekybos krizes.

Žinoma, mūsų nagrinėjamoje vystymosi pakopoje jaunieji pirkliai dar neturi jokios nuovokos apie tuos didžius dalykus, kurie jų laukia. Bet jie formuojasi ir darosi būtini, ir to pakanka. O kartu su jais atsiranda *metaliniai pinigai*, kaltinės monetos, o su metaliniais pinigais — nauja priemonė, kuri įgalina negaminančiąją klasę viešpatauti ant gaminančiosios klasės ir jos gamybos. Buvo atrasta prekių prekė, kurioje slypi visos kitos prekės, magiškoji priemonė, panorėjus galinti pavirsti kiekvienu pageidautinu ir geidžiamu daiktu. Kas ją turėjo, tas viešpatavo gamybos pasaulyje. O kas pirmiausia ją turėjo? Pirklys. Pinigų kultas buvo jo patikimose rankose. Jis pasirūpino tuo, kad būtų visiems aišku, jog visos prekės, o kartu su jomis ir visi prekių gamintojai turi pagarbiai pulti ant kelių prieš pinigus. Jis praktiškai įrodė, kad visos kitos turto formos tėra iliuzija, palyginus su šituo turto, kaip tokio, įsikūnijimu. Niekuomet vėliau pinigo galia nebepasireiškė tokiu primityviu žiaurumu ir tokia prievarta, kaip šituo savo jaunystės laikotarpiu. Pradėjus pirkti prekes už pinigus, atsirado piniginė paskola, o kartu su ja — palūkanos ir palūkininkavimas. Ir jokie vėlesnių laikų įstatymai taip be gailesčio ir be vilties išsigelbėti nebloškia skolininko po skolintojo-palūkininko

kojomis, kaip senovės Atėnų ir senovės Romos įstatymai, — o jie visi atsirado gaivališkai, kaip papročių teisė, vien tik dėl ekonominės prievartos.

Greta turto prekėmis ir vergais, greta piniginio turto dabar atsirado ir turtas žemės nuosavybės pavidalu. Atskirų asmenų teisė valdyti žemės sklypus, iš pradžių jiems giminės ar genties perleistus, dabar tiek sustiprėjo, kad šie sklypai pradėjo jiems priklausyti paveldimos nuosavybės teisėmis. Tai, ko jie pastaruoju metu labiausiai siekė, buvo sklypo išvadavimas iš gimininės bendruomenės reiškiamų į tą sklypą teisių, kurios tapo jiems pančiais. Šiais pančiais jie atsikratė, bet netrukus po to neteko ir naujosios žemės nuosavybės. Pilnutinė, laisva žemės nuosavybė reiškė ne tik galimybę tą žemę nevaržomai ir neribotai valdyti, ji reiškė ir galimybę ją parduoti. Kol žemė buvo giminės nuosavybė, šios galimybės nebuvo. Bet naujasis žemės valdytojas, galutinai nusimetęs giminės ir genties aukščiausiosios nuosavybės pančius, pertraukė ir ryšį, kuris jį iki šiol neatsiejamai jungė su žeme. Ką tai reiškė, jam išaiškino pinigai, išrasti tuo pačiu metu, kaip ir privatinė žemės nuosavybė. Dabar žemė galėjo pasidaryti preke, kurią galima parduoti ir įkeisti. Vos tik įvedus žemės nuosavybę, buvo išrasta jau ir ipoteka (žr. Atėnus). Kaip monogamijos įkandin eina heterizmas ir prostitucija, taip nuo šio laiko žemės nuosavybės įkandin eina ipoteka. Jūs norėjote pilnutinės, laisvos, perleidžiamos žemės nuosavybės, štai ji jums — „tu to norėjai, Žorže Dandėnai!“.

Taip kartu su prekybos išsiplėtimu, pinigais ir piniginiu palūkininkavimu, žemės nuosavybe ir ipoteka sparčiai vyko turtų koncentracija ir centralizacija negausingos klasės rankose, o greta to didėjo masių nuskurdimas ir beturčių masė. Naujoji turto aristokratija galutinai nustūmė užpakalin senąją gentinę diduomenę (Atėnuose, Romoje, pas germanus), jei tik ji jau iš pat pradžių nesutapo su pastarąja. Ir greta šito laisvųjų pasidalijimo į klases pagal turtą nepaprastai padidėjo, ypač Graikijoje, skaičius vergų[1], kurių priverstinis darbas sudarė pagrindą, ant kurio iškilo visos visuomenės antstatas.

O dabar pažiūrėkime, kas pasidarė iš gimininės santvarkos šio visuomeninio perversmo metu. Ji pasirodė bejėgė prieš naujus elementus, išaugusius be jos pagalbos. Jos preliminarinė sąlyga

[1] Apie vergų skaičių Atėnuose žr. aukščiau, 117 psl. Korinte, miesto klestėjimo laikais, jis sudarė 460 000, Eginoje — 470 000, abiem atvejais dešimteriopai viršydamas laisvųjų gyventojų skaičių. *(Engelso pastaba.)* — Puslapis Engelso nurodytas pagal ketvirtąjį leidimą. Šiame tome žr. 245 psl. *Red.*

buvo ta, kad vienos giminės ar net genties nariai bendrai gyventų toje pačioje teritorijoje ir gyventų joje vieni. To jau seniai nebebuvo. Visur giminės ir gentys buvo susimaišiusios, visur tarp laisvųjų piliečių gyveno vergai, klientai, svetimšaliai. Pasiektąjį tik barbarybės vidurinės pakopos pabaigoje sėslumą tolydžio laužė gyvenamosios vietos keitimas ir nepastovumas, kuriuos sąlygojo prekyba, verslų keitimas, žemės valdų parduodamumas. Gimininių junginių nariai nebegalėdavo susirinkti bendrųjų savo pačių reikalų spręsti; šiaip taip dar būdavo atliekami tik nesvarbūs reikalai, kaip, pavyzdžiui, religinės iškilmės. Greta tų reikmių ir interesų, kuriuos apsaugoti turėjo ir galėjo gimininiai junginiai, dėl perversmo gamybinės veiklos sąlygose ir dėl jo sukeltų visuomeninėje struktūroje pasikeitimų atsirado naujos reikmės ir interesai, kurie senajai gimininei santvarkai ne tik kad buvo svetimi, bet ir visais atžvilgiais priešingi. Dėl darbo pasidalijimo atsiradusių amatininkų grupių interesai, ypatingos miesto reikmės, priešingos kaimo reikmėms, reikalavo naujų organų; bet kiekviena šių grupių susidėjo iš įvairiausioms giminėms, fratrijoms ir gentims priklausančių žmonių, apėmė net svetimšalius; todėl šie organai turėjo susidaryti už gimininės santvarkos ribų, šalia jos, o tuo pačiu ir prieš ją. — Ir kiekviename gimininiame junginyje savo ruožtu pasireikšdavo šis interesų susikirtimas, pasiekęs savo kulminacinį tašką turtuolių ir beturčių, palūkininkų ir skolininkų suvienijimu toje pačioje giminėje ir toje pačioje gentyje. — Prie to prisijungė masė naujų, gimininėms grupėms svetimų gyventojų, kurie šalyje galėjo tapti jėga, kaip kad buvo Romoje, ir kurie, be to, buvo perdaug gausingi, kad palaipsniui galėtų būti priimti į kraujo giminyste pagrįstas gimines ir gentis. Priešais šią masę stovėjo gimininiai junginiai kaip uždaros, privilegijuotos korporacijos; pirmykštė natūraliai išaugusi demokratija pavirto nekenčiama aristokratija. — Pagaliau gimininė santvarka buvo išaugusi iš visuomenės, nepažinusios jokių vidinių antagonizmų ir buvo tik tokiai visuomenei tepritaikyta. Ji neturėjo jokių kitų prievartos priemonių, išskyrus viešąją nuomonę. O čia atsirado visuomenė, kuri dėl visų savo ekonominių gyvenimo sąlygų turėjo suskilti į laisvuosius ir vergus, į išnaudotojus turtuolius ir išnaudojamuosius beturčius, visuomenė, kuri ne tiktai negalėjo sutaikinti šių antagonizmų, bet turėjo vis labiau ir labiau juos aštrinti. Tokia visuomenė tegalėjo gyvuoti arba nuolatinėje atviroje kovoje tarp šių klasių, arba viešpataujant trečiajai galiai, kuri, stovėdama tariamai virš tarpusavyje kovojančių klasių, slopintų jų atvirą susirėmimą, o klasinei kovai leistų vykti daugiausia tik ekonominėje srityje, vadinamąja teisėta forma. Gimininė santvarka

atgyveno savo amžių. Ją susprogdino darbo pasidalijimas ir jo išdava — visuomenės suskilimas klasėmis. Ją pakeitė *valstybė*.

* * *

Aukščiau mes skyrium išnagrinėjome tris pagrindines formas, kuriomis valstybė iškyla ant gimininės santvarkos griuvėsių. Atėnai yra gryniausia, klasikiškiausia forma: čia valstybė atsiranda betarpiškai ir daugiausia iš klasinių antagonizmų, išsivystančių pačios gimininės visuomenės viduje. Romoje gimininė visuomenė pavirsta uždara aristokratija tarp gausingos, už jos stovinčios, beteisės, bet pareigomis apkrautos plebėjų masės; plebėjų pergalė susprogdina senąją gimininę santvarką ir ant jos griuvėsių sukuria valstybę, kurioje netrukus visiškai išnyksta ir gimininė aristokratija ir plebėjai. Pagaliau pas Romos imperijos nugalėtojus germanus valstybė atsiranda tiesiogiai, užkariavus dideles svetimas teritorijas, kurioms valdyti gimininė santvarka neduoda jokių priemonių. Bet kadangi su šiuo užkariavimu nėra susijusi nei rimta kova prieš senuosius gyventojus, nei pažangesnis darbo pasidalijimas; kadangi užkariautojų ekonominio išsivystymo lygis yra beveik toks pat, kaip ir užkariautųjų, vadinasi, ekonominis visuomenės pagrindas lieka senasis, tai gimininė santvarka gali ilgus šimtmečius išlikti pakitusiu, teritoriniu markos santvarkos pavidalu ir net kai kuriam laikui atsinaujinti silpnesne forma vėlesnėse aristokratų ir patricijų giminėse, dargi valstiečių giminėse, kaip, pavyzdžiui, Ditmaršene[1].

Taigi, valstybė jokiu būdu nėra jėga, primesta visuomenei iš išorės. Valstybė nėra taip pat ir „dorovinės idėjos tikrovė“, „proto paveikslas ir tikrovė“, kaip kad teigia Hegelis. Valstybė yra visuomenės, pasiekusios tam tikrą vystymosi pakopą, produktas; valstybė yra pripažinimas, kad ši visuomenė įsipainiojo į neišsprendžiamą prieštaravimą pati su savimi, suskilo į nesutaikomas priešybes, kuriomis atsikratyti ji yra bejėgė. O kad šios priešybės, klasės su prieštaringais ekonominiais interesais, nesurytų viena kitos ir visuomenės bergždžioje kovoje, tam prireikė jėgos, stovinčios tariamai viršum visuomenės, jėgos, kuri švelnintų susikirtimą, laikytų jį „tvarkos“ ribose. Ir toji jėga, kilusi iš visuomenės, bet statanti save viršum jos, vis labiau ir labiau nutolstanti nuo jos, yra valstybė.

Palyginus su senąja gimininе organizacija, valstybei yra bū-

[1] Pirmasis istorikas, turėjęs bent apytikrį supratimą apie giminės esmę, buvo Niburas, ir už tai — kaip ir už savo tiesiog iš ten pasisemtas klaidas — jis turi dėkoti savo pažinčiai su Ditmaršeno gimininėmis bendruomenėmis. *(Engelso pastaba.)*

dingas, pirma, *teritorinis* valstybės valdinių *paskirstymas.* Senieji, kraujo ryšių sudaryti ir jų palaikomi genininiai junginiai, kaip matėme, buvo tapę nebepakankami daugiausia todėl, kad jų prielaida, giminės narių ryšys su tam tikra teritorija, jau seniai buvo išnykusi. Teritorija pasiliko, bet žmonės ėmė kilnotis. Todėl išeities tašku buvo paimtas teritorinis padalijimas, ir piliečiams buvo leista savo visuomenines teises ir pareigas vykdyti ten, kur jie apsigyvendavo, neatsižvelgiant į giminę ir gentį. Tokia piliečių organizacija pagal gyvenamąją vietą yra bendra visoms valstybėms. Todėl ji mums atrodo natūrali; bet mes matėme, kaip ilgai ir atkakliai reikėjo kovoti, kol ji Atėnuose ir Romoje galėjo užimti senosios gimininės organizacijos vietą.

Antrasis būdingas požymis — įkūrimas *viešosios valdžios,* kuri betarpiškai jau nebesutampa su gyventojais, besiorganizuojančiais kaip ginkluotoji jėga. Ši speciali viešoji valdžia yra reikalinga dėl to, kad savaime veikianti ginkluotoji pačių gyventojų organizacija pasidarė nebegalima nuo to laiko, kai visuomenė suskilo į klases. Vergai taip pat priskiriami prie gyventojų; 90 000 Atėnų piliečių 365 000 vergų atžvilgiu sudaro tik privilegijuotą klasę. Atėnų demokratijos tautinė kariuomenė buvo aristokratinė viešoji valdžia prieš vergus ir laikė juos pajungus, bet tam, kad ir piliečiai būtų laikomi pajungti, prireikė, kaip buvo papasakota aukščiau, žandarmerijos. Ši viešoji valdžia yra kiekvienoje valstybėje; ją sudaro ne tik ginkluotieji žmonės, bet ir daiktiniai priedai, kalėjimai ir visokios rūšies prievartos įstaigos, kurios buvo nežinomos gimininei visuomenės santvarkai. Ji gali būti visiškai nereikšminga, beveik nepastebima visuomenėse su dar neišsivysčiusiais klasiniais priešingumais ir nuošaliose srityse, kaip tai kartais kai kur pasitaiko Jungtinėse Amerikos Valstybėse. Viešoji valdžia stiprėja, aštrėjant klasiniams prieštaravimams valstybės viduje ir didėjant vienai su kita susisiekiančioms valstybėms bei gausėjant jų gyventojams. Žvilgterėkite kad ir į mūsų dabartinę Europą, kurioje klasių kova ir užkariavimų konkurencija iškėlė viešąją valdžią į tokią aukštybę, kad ji graso praryti visą visuomenę ir net valstybę.

Šiai viešajai valdžiai išlaikyti yra reikalingi piliečių įnašai — *mokesčiai.* Gimininei visuomenei jie buvo visiškai nežinomi. Bet mes dabar juos gana gerai žinome. Civilizacijai vystantis nebepakanka ir mokesčių; valstybė išduoda vekselius ateičiai, pridaro skolų, *valstybinių skolų.* Ir apie tai senutė Europa gali nemaža papasakoti.

Turėdami viešąją valdžią ir teisę išieškoti mokesčius, valdininkai, kaip visuomenės organai, atsistoja *viršum* visuomenės.

Laisvos, savanoriškos pagarbos, su kuria buvo žiūrima į gimininės visuomenės organus, jiems jau nebepakanka, net jei jie galėtų ją įsigyti; nutolstančios nuo visuomenės valdžios turėtojai pagarbą turi įsigyti nepaprastais įstatymais, kurių dėka jie naudojasi ypatingu šventumu ir neliečiamumu. Pats menkiausias civilizuotos valstybės policijos tarnautojas turi daugiau „autoriteto", negu visi gimininės visuomenės organai, kartu paimti; bet galingiausias civilizacijos epochos kunigaikštis ir didžiausias valstybės veikėjas ar karvedys galėtų pavydėti menkiausiam giminės seniūnui tos neprievartinės ir neginčijamos pagarbos, kuri jam reiškiama. Pastarasis gyvena visuomenės viduje, o pirmieji yra priversti stengtis pavaizduoti save esančius kažkuo už jos ir viršum jos.

Kadangi valstybė atsirado iš reikalo pažaboti klasinius priešingumus; kadangi ji tuo pačiu metu atsirado pačiuose tų klasių susirėmimuose, tai, bendra taisykle, ji yra valstybė galingiausios, ekonomiškai viešpataujančios klasės, kuri su jos pagalba pasidaro taip pat politiškai viešpataujančia klase ir tuo būdu įgyja naujų priemonių engiamajai klasei slopinti ir išnaudoti. Antai, antikinė valstybė visų pirma buvo vergvaldžių valstybė vergams engti, feodalinė valstybė — bajorijos organas valstiečiams baudžiauninkams engti, o šių dienų atstovaujamoji valstybė yra įrankis, kuriuo kapitalas išnaudoja samdomąjį darbą. Tačiau išimties keliu pasitaiko laikotarpių, kai kovojančios klasės pasiekia tokią jėgų pusiausvyrą, kad valstybinė valdžia laikinai įgyja tam tikrą savarankiškumą abiejų klasių atžvilgiu kaip tariamoji tarpininkė tarp jųdviejų. Tokia yra XVII ir XVIII amžių absoliutinė monarchija, kuri išlaiko pusiausvyrą tarp bajorijos ir buržuazijos; toks yra pirmosios ir ypač antrosios Prancūzijos imperijos bonapartizmas, kuris proletariatą siundė prieš buržuaziją ir buržuaziją — prieš proletariatą. Naujausias šioje srityje pasiekimas, kur valdovas ir valdiniai atrodo vienodai komiški, yra naujoji bismarkinės nacijos Vokietijos imperija: čia išlaikoma pusiausvyra tarp kapitalistų ir darbininkų ir abeji vienodai apgaudinėjami nusigyvenusių Prūsijos provincinių junkerių labui.

Be to, daugumoje istorinių valstybių piliečiams suteikiamosios teisės nustatomos pagal jų turtą, ir tuo tiesiog pasakoma, kad valstybė — tai turtingosios klasės organizacija jai apsaugoti nuo neturtingosios klasės. Taip buvo jau Atėnuose ir Romoje su jų gyventojų padalijimu turtinėmis kategorijomis. Taip buvo ir viduramžių feodalinėje valstybėje, kurioje politinė padėtis buvo nustatoma pagal valdomos žemės dydį. Tai pasireiškia ir šių laikų atstovaujamųjų valstybių rinkiminiame cenze. Tačiau šis politinis turtinių skirtingumų pripažinimas jokiu būdu nėra esminis.

Priešingai, jis rodo žemą valstybinio išsivystymo laipsnį. Aukščiausia valstybės forma, demokratinė respublika, kuri mūsų šiuolaikinėmis visuomeninėmis sąlygomis vis labiau ir labiau tampa neišvengiama būtinybe ir kuri yra toji valstybės forma, kurioje tik ir tegali įvykti paskutinė lemiamoji kova tarp proletariato ir buržuazijos, — ši demokratinė respublika oficialiai nieko nebežino apie turtinius skirtingumus. Joje turtai naudojasi savo valdžia netiesiogiai, bet užtat juo tikriau: iš vienos pusės, tiesiogiai paperkant valdininkus (to klasikinis pavyzdys — Amerika), iš antros pusės, — sudarius vyriausybės ir biržos sąjungą, kuri tuo lengviau sudaroma, kuo labiau didėja valstybinės skolos ir kuo labiau akcinės bendrovės sukoncentruoja savo rankose ne tik transportą, bet ir pačią gamybą ir savo centru padaro tą pačią biržą. To ryškus pavyzdys, be Amerikos, yra naujausioji Prancūzijos respublika, ir net padorioji Šveicarija įnešė savo dalį šioje srityje. Bet kad šiai broliškai vyriausybės ir biržos sąjungai visiškai nereikia demokratinės respublikos, įrodo, be Anglijos, naujoji Vokietijos imperija, kur negalima pasakyti, ką visuotinė rinkimų teisė iškėlė aukščiau: Bismarką ar Bleichrederį. Pagaliau turtingoji klasė viešpatauja betarpiškai su visuotinės rinkimų teisės pagalba. Kol engiamoji klasė — taigi, šiuo atveju proletariatas — dar nėra subrendusi išsivaduoti, tol ji savo dauguma esamąją visuomeninę santvarką pripažins vienintele galima santvarka ir politiniu atžvilgiu vilksis kapitalistų klasės uodegoje, bus jos kraštutiniu kairiuoju sparnu. Bet, bebręsdama savo išsivadavimui, ji konstituojasi į savą partiją, renka savo pačios, o ne kapitalistų atstovus. Tad visuotinė rinkimų teisė yra darbininkų klasės subrendimo rodiklis. Šių dienų valstybėje ji negali būti ir niekuomet nebus kuo nors daugiau; bet ir to pakanka. Tą dieną, kai visuotinės rinkimų teisės termometras rodys virimo tašką darbininkuose, jie, kaip ir kapitalistai, žinos, ką daryti.

Taigi, valstybė gyvuoja ne nuo amžių. Yra buvę visuomenių, kurios apsieidavo be jos, kurios nė nuovokos neturėjo apie valstybę ir valstybinę valdžią. Tam tikroje ekonominio išsivystymo pakopoje, kuri būtinai buvo susijusi su visuomenės suskilimu į klases, valstybė dėl to suskilimo tapo būtinybe. Dabar mes sparčiais žingsniais artėjame į tokią gamybos išsivystymo pakopą, kurioje šitų klasių egzistavimas ne tik nustojo buvęs būtinybe, bet tampa tiesiogine gamybos kliūtimi. Klasės išnyks taip pat neišvengiamai, kaip neišvengiamai praeityje jos yra atsiradusios. Išnykus klasėms, neišvengiamai išnyks ir valstybė. Visuomenė, kuri naujoviškai organizuoja gamybą laisvos ir lygios gamintojų asociacijos pagrindu, visą valstybinę mašiną nusiųs tenai, kur

jai bus tada tikroji vieta: į senienų muziejų, greta verpiamojo ratelio ir žalvarinio kirvio.

* * *

Taigi, civilizacija, sutinkamai su tuo, kas aukščiau pasakyta, yra ta visuomenės vystymosi pakopa, kurioje darbo pasidalijimas, iš jo kylą mainai tarp atskirų asmenų ir šiuos abu procesus suvienijanti prekinė gamyba pilnutinai išsivysto ir padaro perversmą visoje pirmesnėje visuomenėje.

Visose pirmesnėse visuomenės vystymosi pakopose gamyba iš esmės buvo bendra, taip pat ir vartojimas vyko tiesiogiai paskirstant produktus didesnių ar mažesnių komunistinių bendruomenių viduje. Šitas gamybos bendrumas vyko gana siaurose ribose, bet jis įgalino gamintojus viešpatauti ant savo gamybos proceso ir savo gaminio. Jie žino, kas atsitinka su gaminiu: jie jį suvartoja, jis neišeina iš jų rankų, ir kol gamyba vyksta šiuo pagrindu, ji negali peraugti gamintojų, negali pagimdyti šmėkliškų, jiems svetimų jėgų, kaip tatai paprastai ir neišvengiamai esti civilizacijos epochoje.

Bet į šį gamybos procesą palengva įsiskverbia darbo pasidalijimas. Jis pakerta gamybos ir pasisavinimo bendrumą, privatinį pasisavinimą padaro vyraujančia taisykle ir kartu pagimdo mainus tarp atskirų asmenų; kaip tai įvyksta, — išnagrinėjome aukščiau. Prekinė gamyba palaipsniui tampa viešpataujančia forma.

Esant prekinei gamybai, kai gaminama nebe sau pačiam vartoti, bet mainams, prekės būtinai pereina iš rankų į rankas. Gamintojas mainydamas atiduoda savo prekę; jis jau nebežino, kas su ja atsitiks. O kai tarpininko tarp gamintojų vaidmenyje pasirodo pinigai ir kartu su pinigais pirklys, mainų procesas tampa dar painesnis, galutinis gaminių likimas dar neaiškesnis. Pirklių daug, ir nė vienas jų nežino, ką veikia kitas. Dabar prekės eina jau ne vien tik iš rankų į rankas, bet ir iš rinkos į rinką; gamintojai neteko valdžios visai savo pačių gyvenimo sąlygų gamybai, bet ši valdžia neperėjo ir pirkliams. Gaminiai ir gamyba tampa priklausomi nuo atsitiktinybės.

Tačiau atsitiktinybė — tai tik vienas polius sąryšio, kurio antrasis polius vadinasi būtinybe. Gamtoje, kur taip pat tartum viešpatauja atsitiktinybė, mes jau seniai kiekvienoje atskiroje srityje įrodėme esant vidinę būtinybę ir dėsningumą, kurie prasiskverbia pro šitą atsitiktinybę. Bet kas galioja gamtai, tas galioja ir visuomenei. Kuo labiau kuri nors visuomeninė veikla, ištisa visuomeninių procesų eilė išsprūsta iš sąmoningos žmonių kontrolės, jų nebesuvaldoma, kuo labiau ši veikla atrodo priklausanti tik nuo grynos atsitiktinybės, tuo labiau su natūralia būtinybe prasiskver-

bia pro šią atsitiktinybę jai būdingi vidiniai dėsniai. Tokie dėsniai viešpatauja ir prekinės gamybos bei prekių mainų atsitiktinybėms: priešais atskirą gamintoją ir mainų dalyvį jie stovi kaip svetimos, iš pradžių net nežinomos jėgos, kurių prigimtį dar reikia rūpestingai išstudijuoti ir ištirti. Šie ekonominiai prekinės gamybos dėsniai keičiasi įvairiose šios gamybos formos vystymosi pakopose, bet, aplamai imant, jie viešpatauja per visą civilizacijos laikotarpį. Dar ir šiandien gaminys viešpatauja ant gamintojų; dar ir šiandien visą visuomeninę gamybą reguliuoja ne bendrai apgalvotas planas, bet akli dėsniai, kurie pasireiškia gaivališka jėga, galutinėje instancijoje — periodinių prekybos krizių audromis.

Mes matėme, kad žmogaus darbo jėga palyginti ankstyvoje gamybos vystymosi pakopoje ima sugebėti pagaminti žymiai daugiau gaminių, negu reikia gamintojų egzistavimui, ir kad ši vystymosi pakopa iš esmės yra ta pati, kurioje atsiranda darbo pasidalijimas ir mainai tarp atskirų asmenų. Dabar nebedaug reikėjo laiko atrasti didžiajai „tiesai", kad ir žmogus gali būti preke, kad žmogaus jėgą galima mainyti ir vartoti, pavertus žmogų vergu. Vos tik pradėjo žmonės mainyti, jie tuoj ir patys tapo mainomi. Aktyvus veiksnys virto pasyviu, — ar žmonės to norėjo, ar ne.

Atsiradus vergijai, kuri civilizacijos epochoje pasiekė savo pilnutiniausią išsivystymą, įvyko pirmas didelis visuomenės suskilimas į išnaudojančią ir išnaudojamą klases. Šis suskilimas egzistavo per visą civilizacijos laikotarpį. Vergija yra pirmoji, antikiniam pasauliui būdinga išnaudojimo forma; po jos eina baudžiava viduramžiais, samdomasis darbas naujaisiais laikais. Tokios yra trys didžiosios pavergimo formos, būdingos trims didžiosioms civilizacijos epochoms; visą laiką ją lydi atvira, o pastaruoju metu užmaskuota vergija.

Prekinės gamybos pakopą, nuo kurios prasideda civilizacija, ekonominiu atžvilgiu apibūdina: 1) metalinių pinigų, o tuo pačiu ir piniginio kapitalo, palūkanų bei palūkininkavimo įvedimas, 2) pirklių kaip tarpininkų klasės tarp gamintojų atsiradimas, 3) privatinės žemės nuosavybės ir ipotekos atsiradimas ir 4) vergų darbo kaip viešpataujančios gamybos formos atsiradimas. Civilizaciją atitinkanti ir kartu su ja galutinai įsiviešpataujanti nauja šeimos forma yra monogamija, vyro viešpatavimas moteriai, ir atskira šeima kaip ūkinis visuomenės vienetas. Bendroji civilizuotosios visuomenės sąsaja yra valstybė, kuri visais tipingaisiais laikotarpiais yra išimtinai viešpataujančios klasės valstybė ir visais atvejais iš esmės lieka mašina pavergtajai,

išnaudojamajai klasei slopinti. Civilizacijai dar būdinga štai kas: iš vienos pusės, priešingumo tarp miesto ir kaimo, kaip viso visuomeninio darbo pasidalijimo pagrindo, užtvirtinimas; iš antros pusės, įvedimas testamento, kuriuo savininkas dar ir po savo mirties gali disponuoti savo nuosavybe. Ši institucija, tiesiog prieštaraujanti senajai gimininei santvarkai, Atėnuose buvo nežinoma iki pat Solono; Romoje ji buvo įvesta jau anksti, bet kuomet, — mes nežinome[1]; pas germanus ją įvedė kunigai, kad padorus germanas galėtų savo palikimą nekliudomas užrašyti testamentu bažnyčiai.

Esant šiai visuomeninei santvarkai, civilizacija įvykdė tokius dalykus, iki kurių senoji gimininė visuomenė visiškai nebuvo priaugusi. Tačiau civilizacija juos įvykdė, išjudindama žemiausius žmonių polinkius ir aistras ir išvystydama jas visų kitų jų gabumų nenaudai. Žemas godumas buvo civilizacijos varomoji jėga nuo jos pirmosios dienos iki šiol; turtas, dar ir dar kartą turtas, ne visuomenės turtas, o štai šito atskiro niekam neverto individo turtas buvo jos vienintelis, lemiamas tikslas. Jeigu kartu šios visuomenės gelmėse vis labiau vystėsi mokslas ir kartojosi meno aukščiausio suklestėjimo laikotarpiai, tai tik todėl, kad be jų nebūtų buvę galimi visi mūsų laikų pasiekimai turtų kaupimo srityje.

Kadangi civilizacijos pagrindas yra vienos klasės išnaudojimas kitos klasės, tai visas jos vystymasis vyksta nuolatiniame prieštaravime. Kiekvienas žingsnis į priekį gamyboje tuo pačiu metu yra žingsnis atgal engiamosios klasės, t. y. didžiulės daugumos, padėtyje. Tai, kas gera vieniems, yra būtinai bloga kitiems, kiekvienas naujas vienos klasės išsivadavimas yra naujas engimas kitai klasei. Įtikinantį to įrodymą duoda mašinų įvedimas, kurio padariniai šiandien visiems žinomi. Ir jeigu pas barbarus, kaip matėme, dar vos tegalima buvo atskirti teises nuo pareigų, tai civilizacija ir visiškam bukapročiui išaiškina jų skirtumą ir

---

[1] Lasalio „Įsigytųjų teisių sistema" antrojoje dalyje daugiausia sukasi apie teiginį, kad romėnų testamentas esąs toks pat senas, kaip ir pati Roma, kad Romos istorijoje niekuomet „nebuvę laikmečio be testamentų", kad testamentas greičiausiai esąs atsiradęs prieš Romos laikmetį iš mirusiųjų kulto. Lasalis, kaip ortodoksinis senhegelininkis, romėnų teisines normas kildina ne iš romėnų visuomeninių santykių, bet iš valios „spekuliatyvinės sąvokos", ir taip prieina tą visiškai neistorinį teigimą. Tuo negalima stebėtis tokioje knygoje, kurioje, remiantis ta pačia spekuliatyvine sąvoka, prieinama išvada, kad romėnų paveldėjime turto perdavimas buvęs visiškai antraeilis dalykas. Lasalis ne tik tiki Romos teisininkų iliuzijomis, ypač ankstyvesniųjų laikų, jis dargi viršija jas. *(Engelso pastaba.)*

priešingumą, vienai klasei suteikdama beveik visas teises, o antrajai, priešingai, užkraudama beveik visas pareigas.

Bet to neturi būti. Kas yra gera viešpataujančiai klasei, turi būti gera ir visai visuomenei, su kuria save sutapatina viešpataujanti klasė. Taigi, kuo toliau progresuoja civilizacija, tuo daugiau ji yra priversta savo neišvengiamai pagimdomas blogybes pridengti meilės apsiaustu, jas padailinti arba melagingai paneigti, žodžiu sakant, praktikuoti lygtinį veidmainiavimą, kuris nebuvo žinomas nei pirmesnėms visuomenės formoms, nei dargi pirmosioms civilizacijos pakopoms ir kuris pagaliau pasiekia aukščiausią savo tašką teigiant kad išnaudojančioji klasė engiamosios klasės išnaudojimą vykdanti vien tik ir išimtinai pačios išnaudojamosios klasės labui; ir jeigu pastaroji to nesuprantanti ir net pradedanti maištauti, tai šitai esąs žemiausias nedėkingumas geradariams, išnaudotojams[1].

O dabar pabaigai — Morgano nuomonė apie civilizaciją: „Nuo civilizacijos pradžios turto augimas tapo toks didžiulis, jo formos — tokios įvairios, jo pritaikymas — toks platus, o jo valdymas savininkų naudai — toks sumanus, kad šis turtas *tapo nenugalima jėga, stovinčia priešpriešiais liaudžiai. Žmogaus protas stovi bejėgis ir sumišęs prieš savo paties kūrinį.* Bet vis dėlto ateis laikas, kai žmogaus protas sutvirtės, kad galėtų viešpatauti ant turtų, kai jis nustatys tiek valstybės santykį su nuosavybe, kurią ji saugo, tiek ir savininkų teisių ribas. Visuomenės interesai neabejotinai turi pirmenybę prieš atskirų asmenų interesus, ir tarp jų turi būti nustatyti teisingi ir darnūs santykiai. Vien tik turtų vaikymasis nėra galutinė žmonijos paskirtis, jeigu tiktai pažanga liks dėsniu ateičiai, kaip ji juo buvo praeičiai. Nuo civilizacijos pradžios praslinkęs laikas tėra tik maža praslinkusiojo žmonijos amžiaus dalelė, tik maža jos būsimojo amžiaus dalelė. Mums gresia visuomenės žlugimas kaip pabaiga istorinio kelio, kurio vienintelis galutinis tikslas yra turtas, nes toks kelias turi savyje paties savęs sunaikinimo elementų. Demokratija valdyme, brolybė visuomenėje, teisių lygybė, visuotinis švietimas pašventins

[1] Iš pradžių aš ketinau greta Morgano ir savo paties civilizacijos kritikos pateikti ir puikią civilizacijos kritiką, randamą įvairiose Šarlio Furjės veikalų vietose. Deja, tam man trūksta laiko. Aš tik pastebėsiu, kad jau Furjės veikaluose monogamija ir žemės nuosavybė yra laikomos pagrindiniais skiriamaisiais civilizacijos požymiais ir kad jis jas vadina turtingųjų karu prieš neturtėlius. Taip pat jo veikaluose randame jau gilų supratimą to, kad visose netobulose, priešybių skaldomose visuomenėse atskiros šeimos (les familles incohérentes) yra ūkiniai vienetai. *(Engelso pastaba.)*

sekančią, aukštesniąją visuomenės pakopą, kuriai be paliovos dirba patirtis, protas ir mokslas. *Ji bus senųjų giminių laisvės, lygybės ir brolybės atgimimas — bet aukštesne forma*" (Morganas, „Senovės visuomenė", 552 psl.).

Parašė F. Engelsas 1884 m. kovo—birželio mėn.

Pirmą kartą atskiru leidiniu išėjo 1884 m. Ciuriche

Ketvirtas, papildytas leidimas išėjo 1892 m. Štutgarte

Spausdinama pagal 1892 m. leidimo tekstą

Versta iš vokiečių kalbos

F. ENGELSAS

MARKSAS IR „NAUJASIS REINO LAIKRAŠTIS“ (1848—1849)

Kai kilo vasario revoliucija, vokiečių komunistų partija, kaip mes ją vadindavome, susidėjo iš negausaus branduolio, iš Komunistų sąjungos, suorganizuotos į slaptą propagandos draugiją. Sąjunga buvo slapta tik todėl, kad tuo metu Vokietijoje nebuvo sąjungų ir susirinkimų laisvės. Šalia darbininkų draugijų užsienyje, iš kurių tarpo Sąjunga verbavo savo narius, ji turėjo apie trisdešimt bendruomenių, arba sekcijų, pačioje Vokietijoje, ir, be to, daugelyje vietų buvo atskirų narių. Bet šis nežymus kovos būrys *Markso* asmenyje turėjo pirmaklasį vadą, vadą, kurio visi noromis klausė, ir jo dėka turėjo principinę ir taktinę programą, kuri ir iki šiol išlaikė visą savo reikšmę, — *„Komunistų Manifestą“*.

Čia mus domina pirmiausia taktinė programos dalis. Bendrieji jos teiginiai buvo šie:

„Komunistai nėra ypatinga partija, kuri stovi prieš kitas darbininkų partijas.

Jie neturi jokių interesų, kurie skirtųsi nuo viso proletariato interesų.

Jie neiškelia jokių ypatingų principų, kuriems jie norėtų pritaikyti proletarinį judėjimą.

Komunistai skiriasi nuo kitų proletarinių partijų tik tuo, kad jie, iš vienos pusės, įvairių nacijų proletarų kovoje išskiria ir gina *bendruosius, nepriklausomus nuo tautybės,* viso proletariato interesus; iš kitos pusės, tuo, kad įvairiose išsivystymo pakopose, per kurias pereina proletariato kova prieš buržuaziją, jie visuomet atstovauja *viso judėjimo interesams.*

Vadinasi, komunistai *praktikoje* yra ryžtingiausia, visados skatinanti žengti į priekį visų šalių darbininkų partijų dalis, o *teoriniu* atžvilgiu jie už likusiąją proletariato masę pranašesni tuo, kad supranta proletarinio judėjimo sąlygas, eigą ir bendruosius rezultatus"[1].

O konkrečiai dėl vokiečių partijos buvo pasakyta:

„Vokietijoje, kiek buržuazija yra revoliucinė, komunistų partija kovoja drauge su ja prieš absoliutinę monarchiją, prieš feodalinę žemės nuosavybę ir prieš reakcinę miesčioniją.

Tačiau ji nė vieną akimirką nenustoja skleidusi darbininkų tarpe kiek galima aiškesnį buržuazijos ir proletariato priešybės nesutaikomumo įsisąmoninimą tam, kad Vokietijos darbininkai tas visuomenines ir politines sąlygas, kurias buržuazijos viešpatavimas turi atnešti, tuoj galėtų panaudoti kaip ginklą prieš buržuaziją, kad tuoj po reakcinių klasių Vokietijoje nuvertimo prasidėtų kova prieš pačią buržuaziją.

Į Vokietiją komunistai kreipia pagrindinį savo dėmesį, nes ji yra buržuazinės revoliucijos išvakarėse" ir t. t. („Manifestas", IV sk.)[2].

Dar niekuomet nė viena taktinė programa taip nepasitvirtino tokiu mastu, kaip ši. Iškelta revoliucijos išvakarėse, ji išlaikė šios revoliucijos išmėginimą; ir nuo to laiko kiekvieną kartą, kuomet kuri nors darbininkų partija nukrypdavo nuo jos savo veikloje, ji atkentėdavo dėl kiekvieno nukrypimo. Ir šiandien, praslinkus beveik keturiasdešimt metų, ji yra vadovaujanti gija visoms ryžtingoms ir sąmoningoms Europos darbininkų partijoms — nuo Madrido iki Peterburgo.

Vasario įvykiai Paryžiuje pagreitino artėjančią Vokietijos revoliuciją ir tuo pačiu pakeitė jos pobūdį. Užuot nugalėjusi savo pačios jėgomis, Vokietijos buržuazija nugalėjo, Prancūzijos darbininkų revoliucijos velkama. Nesuspėjusi dar galutinai susidoroti su savo senaisiais priešais — absoliutine monarchija, feodaline žemės nuosavybe, biurokratija, bailia miesčionija, — ji

---

[1] Šioje citatoje kursyvas priklauso Engelsui. Žr. šio leidinio pirmojo tomo 19—20 psl. *Red.*

[2] Ten pat, 37 psl. *Red.*

jau turėjo pasukti frontą prieš naują priešą — proletariatą. Bet čia tuoj pasireiškė labai atsilikusių, palyginus su Prancūzija ir Anglija, ekonominių santykių ir dėl to tokių pat atsilikusių Vokietijos klasinių tarpusavio santykių įtaka.

Vokietijos buržuazija, kuri buvo ką tik pradėjusi kurti savo stambiąją pramonę, neturėjo nei jėgos, nei drąsos, reikalingų besąlyginiam viešpatavimui valstybėje išsikovoti, ji neturėjo pagaliau nė būtino reikalo tai išsikovoti; proletariatas, tokiu pat mastu neišsivystęs, išaugęs visiškoje dvasios vergijoje, nesusiorganizavęs ir dar net nesugebąs savarankiškai organizuotis, tiktai neaiškiai jautė, kad jo interesai yra griežtai priešingi buržuazijos interesams. Todėl, nors iš esmės jis buvo grėsmingas buržuazijos priešas, jis vis dėlto pasiliko jos politiniu priedėliu. Išgąsdinta ne to, kuo Vokietijos proletariatas buvo, bet to, kuo jis grasino tapti ir kuo jau buvo Prancūzijos proletariatas, buržuazija tematė tik vieną išsigelbėjimą — daryti bet kokį, net bailiausią kompromisą su monarchija ir bajorija; o proletariatas, nesuprasdamas dar savo paties istorinio vaidmens, iš pradžių buvo priverstas didžiąja savo mase vaidinti labiausiai priešakinio, kraštutinio kairiojo buržuazijos sparno vaidmenį. Vokietijos darbininkai visų pirma turėjo išsikovoti tas teises, kurios buvo jiems reikalingos savarankiškai susiorganizuoti į klasinę partiją: spaudos, sąjungų ir susirinkimų laisvę, — teises, kurias pati buržuazija turėjo iškovoti savo pačios viešpatavimo interesais, bet kurias ji iš baimės prieš darbininkus dabar ėmė ginčyti darbininkams. Du-trys šimtai pavienių Sąjungos narių išnyko didžiulėje, staiga išjudintoje masėje. Todėl Vokietijos proletariatas pirmą kartą pasirodė politinėje scenoje iš pradžių kaip kraštutinė demokratinė partija.

Tai nulėmė mūsų vėliavą, kai mes ėmėme steigti Vokietijoje didelį laikraštį. Šia vėliava tegalėjo būti tiktai demokratijos vėliava, bet demokratijos, kuri visur, kiekvienu atskiru atveju, kėlė savo specifinį proletarinį pobūdį, kurio ji dar negalėjo kartą visiems laikams įrašyti savo vėliavoje. Jeigu mes nebūtume su tuo sutikę, jeigu mes nebūtume panorėję prisidėti prie judėjimo jo jau esančiame, pačiame priešakiniame, faktiškai proletariniame sparne ir stumti jo toliau priekin, tai mums nebūtų likę nieko kito, kaip skelbti komunizmą kuriame nors užkampio laikraštėlyje ir vietoj didelės veikimo partijos įkurti mažutę sektą. Bet pamokslininkų tyruose vaidmeniui mes jau nebetikome: ne tam mes taip gerai buvome išstudijavę utopistus ir ne tam buvome susidarę savo programą.

Kai mes atvykome į Kelną, ten jau demokratai, o iš dalies ir komunistai rengėsi steigti didelį laikraštį. Jį norėta padaryti siaurai vietinį, kelnišką, o mus išsiųsti į Berlyną. Bet mes per 24 valandas užkariavome pozicijas, svarbiausia Markso dėka; laikraštis tapo mūsų; užtat mes sutikome į redakcijos sudėtį priimti *Heinrichą Biurgersą*. Pastarasis parašė (2 numeryje) *vieną* straipsnį, ir daugiau jo straipsnių jau nebepasirodė.

Mums kaip tik reikėjo Kelno, o ne Berlyno. Pirma, Kelnas buvo Reino provincijos centras, provincijos, kuri išgyveno Prancūzijos revoliuciją, per Napoleono kodeksą įsisavino *šiuolaikinį* teisės supratimą, išvystė pas save žymiausią stambią pramonę ir aplamai visais atžvilgiais buvo pažangiausia Vokietijos dalis. Mes iš savo pačių stebėjimų perdaug gerai pažinome tuometinį Berlyną su jo tik begimstančia buržuazija, su jo įžūlia žodžiais, bet iš tikrųjų bailia ir vergiška miesčionija, su jo dar visiškai neišsivysčiusiais darbininkais, su jo nesuskaitomais biurokratais, karaliaus dvariškiais ir bajorpalaikiais, su visomis jo ypatybėmis, kurias turi miestas, teesąs tiktai „rezidencija". Bet lemiamą reikšmę turėjo tas faktas, kad Berlyne veikė pasigailėtina Prūsijos teisė ir politines bylas svarstė teisėjai profesionalai; o Reine veikė Napoleono Kodeksas, kuris nepažino spaudos bylų, nes jis numatė cenzūrą, ir jeigu buvo padarytas ne politinis nusikaltimas, bet tiktai *teisės pažeidimas*, tai teisė prisiekusiųjų teismas. Berlyne *po* revoliucijos jaunasis Šlefelis už niekus buvo nuteistas metus kalėti, o Reine mes turėjome nevaržomą spaudos laisvę ir išnaudojome ją, kiek tik buvo galima.

Mes ėmėme leisti laikraštį 1848 m. birželio 1 d., turėdami labai nedidelį akcinį kapitalą, iš kurio buvo įmokėta tiktai nedidelė dalis; o ir patys akcininkai buvo daugiau negu nepatikimi. Jau po pat pirmojo numerio pusė iš jų mus paliko, o mėnesio gale jau nebuvo nė vieno.

Redakcijos konstitucija buvo stačiai Markso diktatūra. Didelis dienraštis, kuris turi išeiti tam tikrą valandą, prie jokios kitos konstitucijos negali nuosekliai skelbti savo pažiūrų. Čia, be to, Markso diktatūra buvo mums kažkas savaime suprantamo, neginčijamo, ir mes visi ją noromis pripažinome. Svarbiausia jo įžvalgumo ir tvirtos pozicijos dėka laikraštis tapo žinomiausiu revoliucijos metų Vokietijos laikraščiu.

Politinę „Naujojo Reino Laikraščio" programą sudarė du pagrindiniai punktai: vieninga, neskaidoma, demokratinė Vokietijos respublika ir karas su Rusija, kuris turėjo atstatyti Lenkiją.

Smulkiaburžuazinė demokratija tuomet buvo dalijama į dvi frakcijas: į šiaurės Vokietijos, kuriai buvo pageidautinas demo-

kratinis Prūsijos imperatorius, ir į pietų Vokietijos, tuomet beveik specifiškai Badeno, kuri norėjo Vokietiją paversti federacine respublika Šveicarijos pavyzdžiu. Mums reikėjo kovoti su abiem frakcijomis. Proletariato interesams vienodai buvo priešingas tiek Vokietijos suprūsinimas, tiek ir jos susiskaldymo į daugybę smulkių valstybių įamžinimas. Proletariato interesai įsakmiai reikalavo galutinai sujungti Vokietiją į vieningą *naciją*, tik tat galėjo nuvalyti nuo visokių iš praeities paveldėtų kliūčių tą kovos lauką, kuriame proletariatas ir buržuazija turėjo susiremti. Bet proletariato interesams tuo pat metu griežtai buvo priešingas susijungimas Prūsijai vadovaujant: Prūsijos valstybė su visa savo tvarka, savo tradicijomis ir savo dinastija buvo kaip tik vienintelis rimtas revoliucijos vidaus priešas Vokietijoje, ir revoliucija turėjo ją sutriuškinti; be to, Prūsija galėjo suvienyti Vokietiją tiktai ją sudraskiusi, tiktai išskyrusi iš jos vokiškąją Austriją. Prūsijos valstybės iširimas, Austrijos valstybės griuvimas, tikrasis Vokietijos susivienijimas respublikos pavidalu, — tiktai tokia galėjo būti mūsų artimiausia revoliucinė programa. Ją įgyvendinti galima buvo karu su Rusija — ir tik tuo keliu. Prie šio punkto aš dar grįšiu.

Bendrai paėmus, laikraščio tonas toli gražu nebuvo iškilmingas, rimtas arba entuziastiškas. Mes turėjome vienus tiktai paniekos vertus priešininkus, ir mes su visais jais, be išimties, elgėmės su didžiausia panieka. Konspiruojanti monarchija, kamarilė, bajorija, „Kreuzzeitung“, — žodžiu, visa susivienijusi „reakcija“, kuri kėlė tokį moralinį filisterio pasipiktinimą, — iš mūsų pusės sulaukdavo tiktai pašiepimų ir pasityčiojimų. Bet ne geriau mes elgėmės ir su naujais, revoliucijos sukurtais dievaičiais: kovo ministrais, Frankfurto ir Berlyno susirinkimais ir su jų dešiniaisiais ir jų kairiaisiais. Jau pirmasis laikraščio numeris prasidėjo straipsniu, kuris tyčiojosi iš Frankfurto parlamento niekingumo, iš jo ilgiausių kalbų bergždumo, iš jo bailių rezoliucijų nereikalingumo. Jis atsiėjo mums pusę mūsų akcininkų. Frankfurto parlamentas nebuvo net diskusijų klubas; jame beveik nediskutuodavo, bet dažniausiai sakydavo iš anksto paruoštus akademinius traktatus ir priimdavo rezoliucijas, kurios turėjo sužavėti Vokietijos filisterį, bet kuriomis niekas nesidomėjo.

Berlyno susirinkimas turėjo jau daugiau reikšmės: jis stovėjo priešais realią jėgą, jis debatuodavo ir priimdavo sprendimus ne tuščioje vietoje, ne Frankfurto susirinkimo padangių aukštybėse. Į jį todėl ir buvo kreipiama daugiau dėmesio. Bet ir su tenykščiais

kairiųjų dievaičiais — Šulce-Deliču, Berendsu, Elsneriu, Šteinu ir t. t. — mes elgėmės taip pat griežtai, kaip su frankfurtiečiais; mes be pasigailėjimo demaskuodavome jų neryžtingumą, bailumą ir smulkmenišką apdairumą, parodydami jiems, kaip jie savo kompromisais žingsnis po žingsnio vis labiau išduoda revoliuciją. Tai, suprantama, sukeldavo siaubą demokratiniams smulkiesiems buržua, kurie ką tik buvo susifabrikavę šiuos dievaičius sau patiems vartoti. Bet mums šis siaubas parodydavo, kad mes pataikėme tiesiog į tikslą.

Lygiai taip pat mes pasisakydavome ir prieš smulkiosios buržuazijos stropiai platinamą iliuziją, kad revoliucija pasibaigusi kovo dienomis ir dabar telieką tiktai skinti jos vaisius. Mums vasaris ir kovas galėjo turėti tikrosios revoliucijos reikšmę tik tuo atveju, jeigu jie būtų buvę ne užbaiga, bet, priešingai, pradedamasis taškas ilgai trunkančio revoliucinio judėjimo, kurio metu, kaip didžiojo Prancūzijos perversmo laikais, liaudis būtų vysčiusis savo pačios kovos eigoje, partijos vis griežčiau būtų išsiskyrusios, kol pagaliau būtų visiškai sutapusios su stambiosiomis klasėmis: buržuazija, smulkiąja buržuazija, proletariatu, — o proletariatas eilėje kovų būtų išsikovojęs vieną poziciją po kitos. Todėl mes taip pat pasisakydavome prieš demokratinę smulkiąją buržuaziją visur, kur ji norėjo užtušuoti savo klasinį priešingumą proletariatui pamėgtąja fraze: „Juk visi mes norime vieno ir to paties, visi nesutarimai — tiesiog nesusipratimų rezultatas“. Bet kuo mažiau mes leidome smulkiajai buržuazijai klaidingai įsivaizduoti mūsų proletarinę demokratiją, tuo ramesnė ir sukalbamesnė ji darėsi mūsų atžvilgiu. Kuo griežčiau ir ryžtingiau pasisakoma prieš ją, tuo nuolaidesnė ji tampa, tuo daugiau nuolaidų ji daro darbininkų partijai. Tuo mes įsitikinome.

Pagaliau mes atskleidėme parlamentinį įvairių vadinamųjų nacionalinių susirinkimų kretinizmą (kaip tai vadino Marksas). Šie ponai paleido iš rankų visas valdžios priemones, atidavę jas — iš dalies laisva valia — atgal vyriausybėms. Greta naujai sutvirtėjusių reakcinių vyriausybių, Berlyne ir Frankfurte egzistavo bejėgiai susirinkimai, kurie betgi įsivaizdavo, kad jų bejėgiškos rezoliucijos apvers pasaulį. Šio idiotiško savęs apgaudinėjimo aukos buvo visi, iki kraštutinių kairiųjų imtinai. O mes kartojome jiems: jūsų parlamentinė pergalė tuo pat metu bus ir jūsų faktiškas pralaimėjimas.

Taip ir atsitiko tiek Berlyne, tiek Frankfurte. Kuomet „kairieji“ gavo daugumą, vyriausybė išvaikė susirinkimą; ji galėjo tat sau leisti, nes susirinkimas buvo netekęs liaudies pasitikėjimo.

Kai aš vėliau perskaičiau *Bužaro* knygą apie *Maratą*[1], aš pamačiau, kad mes daugeliu atžvilgių nesąmoningai sekėme didįjį tikrojo (rojalistų nesufalsifikuoto) „liaudies draugo“ pavyzdį ir kad visi įnirtingi riksmai ir visas istorijos falsifikavimas, dėl kurio beveik per šimtmetį buvo žinomas tiktai iškraipytas Marato paveikslas, paaiškinami tiktai tuo, kad jis negailestingai plėšė kaukę nuo tuolaikinių dievaičių — Lafajeto, Bajo ir kitų, juos demaskuodamas kaip jau susiformavusius revoliucijos išdavikus, taip pat ir tuo, kad, kaip ir mes, jis nelaikė revoliucijos užbaigta, bet norėjo, kad ji būtų paskelbta nenutrūkstama.

Mes atvirai pareikšdavome, kad mūsų atstovaujamoji kryptis tik tuomet galės pradėti kovą tikriesiems mūsų partijos tikslams pasiekti, kai valdžioje bus pati kraštutinė iš Vokietijoje esančių oficialiųjų partijų: jos atžvilgiu mes tuomet pereisime į opoziciją.

Bet įvykiai pasirūpino tuo, kad greta pasityčiojimų iš vokiškųjų priešininkų skambėtų ir liepsnojanti aistra. Paryžiaus darbininkų sukilimas 1848 m. birželio mėn. rado mus savo vietoje. Nuo pat pirmojo šūvio mes ryžtingai stojome į sukilėlių pusę. Jiems pralaimėjus, Marksas pagerbė nugalėtųjų atminimą vienu iš pačių stipriausių savo straipsnių[2].

Čia mus paliko paskutiniai akcininkai. Bet mums teikė pasitenkinimą tai, kad Vokietijoje ir beveik visoje Europoje mūsų laikraštis buvo vienintelis, kuris laikė aukštai iškėlęs parblokštojo proletariato vėliavą tuo momentu, kai visų šalių buržuazija ir miesčionija pylė ant nugalėtųjų savo nešvarius šmeižtus.

Mūsų užsienio politika buvo paprasta: stoti ginti kiekvieną revoliucinę tautą, kviesti į visuotinį revoliucinės Europos karą prieš galingą Europos reakcijos atramą — Rusiją. Nuo vasario 24 d. mums buvo aišku, kad revoliucija turi tiktai *vieną* tikrai baisų priešą — Rusiją ir kad šiam priešui reikalas stoti į kovą tampa vis būtinesnis, judėjimui įgaunant europinį mastą. Vienos, Milano, Berlyno įvykiai turėjo sulaikyti Rusijos puolimą, bet šio puolimo neišvengiamumas darėsi tuo tikresnis, kuo revoliucija labiau artėjo prie Rusijos. Bet jeigu būtų pavykę Vokietiją įstumti į karą su Rusija, tai Habsburgams ir Hohencolernams būtų atėjęs galas ir revoliucija būtų nugalėjusi visu frontu.

Ši politika raudona gija eina per visus laikraščio numerius iki to momento, kai rusai iš tikrųjų įsiveržė į Vengriją; tai visiškai patvirtino mūsų pranašavimus ir nulėmė revoliucijos pralaimėjimą.

---

[1] Kalbama apie A. Bužaro knygą „Maratas, liaudies draugas“, išėjusią Paryžiuje 1865 metais. *Red.*

[2] Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas*. Raštai, VI t., 198—201 psl., rus. leid. *Red.*

Kuomet 1849 m. pavasarį ėmė artėti lemiamasis mūšis, laikraščio tonas kiekviename numeryje darėsi vis griežtesnis ir aistringesnis. Silezijos valstiečiams *Vilhelmas Volfas* priminė *„Silezijos milijarde“* (8 straipsniai) tai, kaip, atleidžiant juos nuo feodalinių prievolių, dvarininkai, vyriausybės padedami, juos apgavo ir piniginiu atžvilgiu ir žemės atžvilgiu, ir reikalavo milijardo talerių atlyginimo.

Tuo pat metu balandžio mėn. eilės vedamųjų straipsnių pavidalu pasirodė *Markso* veikalas „Samdomasis darbas ir kapitalas“[1], kuris aiškiai nurodė socialinį mūsų politikos tikslą. Kiekvienas numeris, kiekviena speciali laida nurodinėjo į ruošiamą didį mūšį, į prieštaravimų paaštrėjimą Prancūzijoje, Italijoje, Vokietijoje ir Vengrijoje. Ypač balandžio ir gegužės specialios laidos visos kvietė liaudį būti pasirengusią kovai.

Visoje Vokietijoje buvo stebimasi mūsų drąsiais pasisakymais Prūsijos pirmos eilės tvirtovėje su aštuonių tūkstančių įgula ir dabokle; bet 8 šautuvai ir 250 šovinių redakcijos kambaryje ir raudonos jakobiniškos rinkėjų kepuraitės karininkijos akyse mūsų namui teikė taip pat tvirtovės išvaizdą, kurios negalima paimti paprastu antpuoliu.

Pagaliau 1849 m. gegužės 18 d. atėjo smūgis.

Sukilimas Drezdene ir Elberfelde buvo numalšintas, sukilimas Izerlone apsuptas; Reino provincija ir Vestfalija buvo užtvindytos kariuomenės, kuri, jėga numalšinusi Prūsijos Reino sritį, turėjo žygiuoti prieš Pfalcą ir Badeną. Tuomet pagaliau vyriausybė išdrįso griebti ir mus. Daugelis redakcijos narių buvo patraukti į teismą; kiti, kaip neprūsai, turėjo būti ištremti. Prieš tai nieko negalima buvo padaryti, nes už vyriausybės stovėjo visas armijos korpusas. Mes buvome priversti atiduoti savo tvirtovę, bet mes atsitraukėme, nusinešdami savo ginklus ir apranga, su muzika, su plevėsuojančia vėliava paskutinio raudono numerio, kuriame mes įspėjome Kelno darbininkus nekelti beviltiškų sukilimų ir sakėme jiems:

„„Naujojo Reino Laikraščio“ redaktoriai, atsisveikindami su jumis, dėkoja jums už jiems pareikštą pritarimą. Jų paskutinis žodis visuomet ir visur bus: *darbininkų klasės išvadavimas!*“

Taip baigė savo gyvenimą „Naujasis Reino Laikraštis“ trumpą laiką prieš tai, kai sukako jam vieneri gyvavimo metai. Pradėtas beveik be jokių piniginių lėšų, — pažadėta jam nedidelė pinigų suma, kaip aš jau sakiau, nebuvo išmokėta, — jis jau rugsėjo mėn. pasiekė beveik 5 000 tiražą. Įvedant Kelne apgulos stovį, laikraš-

[1] Žr. šio leidinio pirmojo tomo 43—75 psl. *Red.*

tis buvo uždarytas, spalio viduryje jis turėjo viską pradėti iš pradžių. Bet 1849 m. gegužės mėn., uždraudimo metu, jis vėl turėjo 6 000 prenumeratorių, tuo tarpu kai laikraštis „Kölnische Zeitung“, savo paties prisipažinimu, turėjo ne daugiau kaip 9 000. Nė vienas vokiečių laikraštis — nei anksčiau, nei vėliau — neturėjo tokios galios ir įtakos, nemokėjo taip įelektrinti proletariato masių, kaip „Naujasis Reino Laikraštis“.

Ir tai jis buvo pasiekęs visų pirma *Markso* dėka.

Ištikus smūgiui, redakcija išsiblaškė. *Marksas* išvyko į Paryžių, kur buvo ruošiama atomazga, įvykusi 1849 m. birželio 13 d.; *Vilhelmas Volfas* dabar užėmė savo vietą Frankfurto parlamente — tuo momentu, kai šis susirinkimas turėjo pasirinkti tarp išvaikymo iš viršaus ar prisijungimo prie revoliucijos, o aš išvykau į Pfalcą ir tapau adjutantu Vilicho savanorių būryje.

Parašė F. Engelsas 1884 m. vasario mėnesį—kovo pradžioje

Išspausdinta laikraštyje „Sozialdemokrat“ 1884 m. kovo 13 d.

Spausdinama pagal laikraščio tekstą

Versta iš vokiečių kalbos

F. ENGELSAS

DĖL KOMUNISTŲ SĄJUNGOS ISTORIJOS

Nuteisus 1852 m. Kelno komunistus, pasibaigė pirmasis savarankiško Vokietijos darbininkų judėjimo laikotarpis. Šis laikotarpis šiandien beveik užmirštas. O tuo tarpu jis truko nuo 1836 iki 1852 m., ir, užsienyje paplitus vokiečių darbininkams, šis judėjimas išsivystė beveik visose kultūringosiose šalyse. Dar daugiau. Šių dienų tarptautinis darbininkų judėjimas iš esmės yra tiesioginis tęsinys tuometinio vokiečių darbininkų judėjimo, kuris aplamai buvo *pirmasis tarptautinis darbininkų judėjimas* ir iš kurio iškilo daugelis žmonių, vėliau vaidinusių vadovaujamą vaidmenį Tarptautinėje Darbininkų Asociacijoje. O teoriniai „Komunistų Manifesto“ principai, kuriuos Komunistų sąjunga 1847 metais įrašė į savo vėliavą, šiandien sudaro tvirčiausią tarptautinį viso Europos ir Amerikos proletarinio judėjimo ryšį.

Nuosekliai to judėjimo istorijai iki šiol teturime tik vieną pagrindinį šaltinį. Tai yra vadinamoji juodoji knyga — Vermuto ir Štiberio „XIX amžiaus komunistų sąmokslai“, Berlynas, 2 dalys, 1853 ir 1854 m. Ši dviejų biauriausių mūsų šimtmečio policijos niekšų primeluota, sąmoningų suklastojimų prikimšta makalynė dar ir šiandien tebėra pirmasis šaltinis visiems nekomunistiniams rašiniams apie tuos laikus.

Aš čia tegaliu duoti tik metmenis ir tai tik tokius, kurie liečia pačią Sąjungą, — tik tai, kas būtinai reikalinga „Demaskavimams“[1] suprasti. Tikiuosi, kad man dar pavyks kada nors apdoroti Markso ir mano surinktą gausią medžiagą, liečiančią to garbingo tarptautinio darbininkų judėjimo jaunystės laikotarpio istoriją.

* * *

Iš Vokietijos emigrantų 1834 metais Paryžiuje įkurtos slaptos demokratinės-respublikoninės Atstumtųjų sąjungos 1836 metais išsiskyrė kraštutiniausi, daugiausia proletariniai elementai ir sudarė naują slaptą sąjungą — *Teisingųjų sąjungą*. Pirminė Sąjunga, kurioje beliko tik labiausiai apsnūdę elementai, kaip kad Jakobas Venedėjus, greit visiškai užmigo: kai 1840 m. Vokietijoje policija suuostė kelias jos sekcijas, iš jos buvo belikęs tik šešėlis. Priešingai, naujoji Sąjunga palyginti greit vystėsi. Iš pradžių ji buvo vokiškoji atžala tuo metu Paryžiuje susidarančio prancūziško darbininkiško komunizmo, susijusio su babuvistinėmis[2] tradicijomis; turtų bendrumo buvo reikalaujama kaip „lygybės“ būtinos išdavos. Tikslai buvo tie patys, kaip ir to meto slaptųjų Paryžiaus draugijų. Tai buvo pusiau propagandinė, pusiau sąmokslinė draugija, tačiau Paryžius visuomet buvo laikomas revoliucinės veiklos centru, nors progai pasitaikius sukilimų rengimas anaiptol nebuvo negalimas ir Vokietijoje. Bet kadangi Paryžius liko lemiamųjų kautynių arena, tai Sąjunga tuo metu faktiškai buvo tik vokiškasis *skyrius* Prancūzijos slaptųjų draugijų, ypač Blankio ir Barbeso vadovaujamos Metų laikų draugijos, su kuria ji buvo glaudžiai susijusi. 1839 m. gegužės 12 d. prancūzai pradėjo sukilimą; Sąjungos sekcijos kovojo drauge su jais ir tuo būdu jos drauge su jais patyrė bendrą pralaimėjimą.

Iš vokiečių tarpo buvo suimti *Karlas Šaperis* ir *Heinrichas Baueris*. Luji Filypo vyriausybė pasitenkino juos po ilgesnio kalinimo ištremdama. Jie abu išvyko į Londoną. Šaperis buvo kilęs iš Veilburgo Nasau. Būdamas miškininkystės instituto studentu Gisene, jis 1832 m. buvo Georgo Biuchnerio organizuoto sąmokslo dalyvis, 1833 m. balandžio 3 d. dalyvavo Frankfurto policijos posto užpuolime, pabėgo į užsienį ir 1834 m. vasario mėn. dalyvavo Madzinio žygyje į Savoją. Milžiniškos išvaizdos, ryžtingas

[1] Šis Engelso veikalas buvo parašytas kaip įvadas Markso knygos „Demaskavimai apie Kelno komunistų bylą“ trečiajam leidimui. Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas,* Raštai, VIII t., 503—558 psl., rus. leid. *Red.*

[2] *Babuvizmas* — XVIII amžiaus pabaigos buržuazinės Prancūzijos revoliucijos laikotarpio prancūzų utopisto-komunisto Grakcho Babefo mokymas. *Red.*

ir energingas, visuomet pasirengęs rizikuoti gyvenimo gėrybėmis ir pačia gyvybe, jis buvo pavyzdys profesionalo revoliucionieriaus, vaidinusio tam tikrą vaidmenį trisdešimtaisiais metais. Kaip įrodo jo evoliucija iš „demagogo"[1] į komunistą, jis, kad ir būdamas kiek nerangios galvosenos, sugebėdavo betgi giliai suprasti teorinius klausimus; jis juo atkakliau laikydavosi to, kas kartą buvo jo pripažinta. Kaip tik todėl jo revoliucinis įkarštis kartais nesiderindavo su jo protu; tačiau vėliau jis visuomet savo klaidą pastebėdavo ir atvirai ją pripažindavo. Tai buvo didelio masto žmogus, ir tai, ką jis padarė Vokietijos darbininkų judėjimui organizuoti, niekuomet nebus užmiršta.

Heinrichas Baueris iš Frankonijos buvo kurpius; tai buvo gyvas, judrus, sąmojingas vyrukas, kurio mažame kūne betgi glūdėjo taip pat daug apsukrumo ir ryžtingumo.

Atvykę į Londoną, kur Šaperis, Paryžiuje buvęs raidžių rinkėju, dabar stengėsi užsidirbti pragyvenimui kaip kalbų mokytojas, jie abu ėmėsi atstatyti nutrauktus Sąjungos ryšius ir Londoną padarė jos centru. Čia, o gal ir dar anksčiau, Paryžiuje, prie jų prisidėjo *Jozefas Molis*, laikrodininkas iš Kelno; tai buvo vidutinio ūgio stipruolis, — kiek kartų jis ir Šaperis pergalingai atlaikė salės duris prieš šimtus besiveržiančių priešininkų, — žmogus, kuris energija ir ryžtingumu, šiaip ar taip, prilygo abiem savo draugams, o protu viršijo juos. Jis ne tik buvo diplomatas iš prigimties, — tai įrodė jo, kaip įgaliotinio, gausių kelionių pasisekimai, — jam buvo lengviau prieinami ir teoriniai klausimai. Su visais trimis aš susipažinau 1843 m. Londone; tai buvo pirmieji revoliuciniai proletarai, kuriuos aš mačiau; ir nors tuomet mūsų pažiūros detalėmis ir skyrėsi, — aš prieš jų ribotą lygybės komunizmą[2] tuo metu dar stačiau geroką dozę tiek pat riboto filosofinio išdidumo, — bet aš vis dėlto niekuomet neužmiršiu to imponuojančio įspūdžio, kurį man padarė tie trys tikri žmonės tuo metu, kai aš dar tik norėjau tapti žmogumi.

Londone, kaip mažesniu mastu ir Šveicarijoje, draugijų ir susirinkimų laisvė jiems išėjo į naudą. Jau 1840 m. vasario 7 d. buvo įsteigta legali Vokiečių darbininkų švietimo draugija, kuri dar ir šiandien tebeegzistuoja. Ši Draugija patarnavo Sąjungai kaip

[1] Taip Vokietijos valdžios organai vadindavo liberalinių ir demokratinių idėjų atstovus pirmaisiais XIX amžiaus dešimtmečiais. 1819 m. visose Vokietijos valstybėse buvo įsteigta speciali komisija „demagogų intrigoms" tirti. *Red.*

[2] Lygybės komunizmu aš suprantu, kaip jau minėta, tik tą komunizmą, kuris išimtinai ar daugiausia remiasi lygybės reikalavimu. *(Engelso pastaba.)*

naujų narių verbavimo vieta, ir kadangi komunistai, kaip visuomet, buvo veikliausi ir inteligentiškiausi draugijos nariai, tai savaime suprantama, kad draugijos vadovybė buvo visiškai Sąjungos rankose. Netrukus Sąjunga Londone turėjo jau keletą bendruomenių, arba „ložių", kaip jas tuomet dar vadino. Tos pačios visiškai aiškios taktikos buvo laikomasi Šveicarijoje ir kitur. Visur, kur tik galima buvo steigti darbininkų draugijas, jos buvo tokiu pat būdu panaudojamos. Ten, kur įstatymai tai draudė, Sąjungos nariai stodavo į dainų, gimnastikos ir panašias draugijas. Ryšiai daugiausia būdavo palaikomi per nuolat išvykstančius ir atvykstančius Sąjungos narius, kurie veikdavo, kur būdavo reikalinga, ir kaip emisarai. Abiem atžvilgiais Sąjungą gyvai paremdavo išmintingos vyriausybės, kurios kiekvieną joms nepageidaujamą darbininką, — o jų tarpe devyni iš dešimties būdavo Sąjungos nariai, — ištremdavo ir tuo būdu paversdavo jį emisaru.

Atgaivintoji Sąjunga žymiai išsiplėtė. Būtent, Šveicarijoje *Veitlingas, Augustas Bekeris* (labai gilaus proto žmogus, bet žuvęs, kaip daugelis vokiečių, dėl vidinio nepastovumo) ir kiti sukūrė stiprią organizaciją, kuri daugiau ar mažiau orientavosi į komunistinę Veitlingo sistemą. Čia ne vieta Veitlingo komunizmui kritikuoti. O kai dėl jo reikšmės, kurią jis turėjo kaip pirmasis savarankiškas teorinis Vokietijos proletariato judėjimas, aš dar ir šiandien pasirašau po Markso žodžiais paryžiškiame 1844 metų „Vorwärts": „Ar turi (Vokietijos) buržuazija — drauge su jos filosofais ir knygagraužiais — tokį veikalą *apie buržuazijos išsivadavimą* — politinį išsivadavimą, — kaip Veitlingo „Harmonijos ir laisvės garantijos"? Užtenka tik palyginti banalų ir bailų Vokietijos politinės literatūros vidutiniškumą su šiuo nepalyginamu ir puikiu Vokietijos darbininkų debiutu, užtenka tik palyginti šiuos *milžiniškus proletariato vaikiškus batus* su nykštukiškais sunešiotais buržuazijos politiniais batais, ir išpranašausime šiai pelenei ateityje atleto figūrą". Ši atletiška figūra, nors dar toli gražu pilnai neišaugusi, šiuo laiku stovi prieš mūsų akis.

Vokietijoje taip pat buvo daug sekcijų, turėjusių — dėl susidėjusių aplinkybių — laikiną pobūdį, tačiau besikuriančiosios skaičiumi toli pralenkė irstančiąsias. Policija tik po septynerių metų, 1846 metų pabaigoje, surado Berlyne (Mentelis) ir Magdeburge (Bekas) Sąjungos pėdsakus, bet neįstengė jų toliau sekti.

Paryžiuje Veitlingas, tebegyvenęs ten dar 1840 m., prieš išvykdamas į Šveicariją taip pat vėl buvo surinkęs išblaškytus elementus.

Sąjungos branduolys buvo siuvėjai. Vokiečių siuvėjų buvo visur: Šveicarijoje, Londone, Paryžiuje. Pastarajame vokiečių kalba buvo taip įsigalėjusi toje amato šakoje, kad 1846 m. aš ten pažinau vieną norvegą siuvėją, atvykusį į Prancūziją tiesiog jūra iš Drontheimo, kuris per 18 mėnesių neišmoko beveik nė vieno prancūziško žodžio, bet užtat puikiai išmoko vokiškai. Iš Paryžiaus bendruomenių 1847 m. dvi sudarė daugiausia siuvėjai, o vieną — staliai, baldų dirbėjai.

Nuo to laiko, kai svorio centras buvo perkeltas iš Paryžiaus į Londoną, į priekį iškilo naujas momentas: Sąjunga iš vokiškos palaipsniui tapo *internacionaline*. Darbininkų draugijoje, be vokiečių ir šveicarų, buvo taip pat atstovų visų tų tautybių, kurioms vokiečių kalba daugiausia tarnavo kaip priemonė susižinoti su užsieniečiais. Tai buvo skandinavai, olandai, vengrai, čekai, pietų slavai, taip pat rusai ir elzasiečiai. 1847 m. nuolatinis svečias, tarp kitų, buvo ir vienas uniformuotas anglų gvardijos grenadierius. Draugija netrukus pasivadino *Komunistine* darbininkų švietimo draugija, ir jos narių liudijimuose buvo lozungas: „Visi žmonės — broliai", parašytas mažiausia dvidešimčia kalbų, nors kai kur ir ne be kalbos klaidų. Slaptoji sąjunga, kaip ir legalioji draugija, greit įgavo internacionališkesnį pobūdį; iš pradžių dar tik siaura prasme: praktiškai — dėl tautinio savo narių margumo, teoriškai — dėl įsitikinimo, jog kiekviena revoliucija, kad ji būtų pergalinga, turinti būti europinė. Toliau dar nebuvo einama, bet pamatas jau buvo padėtas.

Su Prancūzijos revoliucionieriais Sąjunga palaikydavo glaudžius ryšius per Londono emigrantus, 1839 metų gegužės 12 dienos bendrų kovų dalyvius. Taip pat ir su lenkų radikalais. Oficialioji lenkų emigracija, kaip ir Madzinis, savaime suprantama, buvo daugiau Sąjungos priešas, negu jos sąjungininkas. Anglų čartistai dėl specifiškai angliško jų judėjimo pobūdžio buvo palikti nuošaliai kaip tolimi revoliucijai žmonės. Londoniškiai Sąjungos vadai tik vėliau per mane užmezgė su jais ryšius.

Besikeičiant įvykiams, Sąjungos pobūdis keitėsi ir kitais atžvilgiais. Nors į Paryžių vis dar tebebuvo žiūrima — ir tuo metu visiškai pagrįstai — kaip į revoliucijos gimtinę, tačiau iš priklausomybės nuo Paryžiaus sąmokslininkų jau buvo atsipalaiduota. Plečiantis Sąjungai, augo ir jos susipratimas. Buvo jaučiama, kad judėjimas vis giliau ir giliau įsišaknija Vokietijos darbininkų klasėje ir kad Vokietijos darbininkai yra istorijos pašaukti būti vėliavnešiais Šiaurės ir Rytų Europos darbininkams. Veitlingo asmenyje jie turėjo komunizmo teoretiką, kurį galima buvo drąsiai statyti greta jo tuometinių prancūziškųjų konkurentų. Paga-

liau gegužės 12 dienos patyrimas parodė, kad laikas atsisakyti nuo mėginimų daryti pučą. O jei dar ir toliau kiekvienas įvykis tebebuvo aiškinamas kaip besiartinančios audros ženklas, jei tebebuvo laikomasi senųjų, pusiau sąmokslinių įstatų, tai čia buvo daugiausia kaltas senųjų revoliucionierių užsispyrimas, kuris jau pradėjo sueiti į konfliktą su besiskinančiomis sau kelią teisingesnėmis pažiūromis.

Priešingai, socialinė Sąjungos doktrina, kad ir kaip neapibrėžta ji buvo, turėjo vieną labai stambų trūkumą, kuris betgi glūdėjo pačiuose visuomeniniuose santykiuose. Sąjungos nariai, jei jie iš viso buvo darbininkai, buvo beveik išimtinai iš esmės amatininkai. Žmogus, kuris juos išnaudodavo, net stambiuose pasauliniuose centruose, dažniausiai būdavo tik smulkus meistras. Net stambaus masto siuvimo versle, dabar vadinamojoje konfekcioninėje pramonėje, išnaudojimas, susidaręs paverčiant siuvėjų amatą dirbančia stambiam kapitalistui namine pramone, tada net Londone tebebuvo dar tik užuomazgoje. Iš vienos pusės, šių amatininkų išnaudotojas buvo smulkus meistras; iš antros pusės, jie patys visi tikėjosi galų gale tapti smulkiais meistrais. Be to, tuometinis Vokietijos amatininkas dar tebebuvo veikiamas aibės paveldėtų cechinių vaizdinių. Ir didžiausia garbė tenka tiems amatininkams už tai, kad dar nebūdami tikri proletarai, o tik sudarydami pereinantį į šių dienų proletariatą smulkiosios buržuazijos priedą, kuris dar nebuvo tiesiogiai antagonistiškas buržuazijai, t. y. stambiajam kapitalui, jie sugebėjo instinktyviai atspėti savo būsimąjį išsivystymą ir, kad ir ne visai dar sąmoningai, susiorganizuoti kaip proletariato partija. Tačiau taip pat buvo neišvengiama ir tai, kad jų senieji amatininkiški prietarai pakišdavo jiems koją kiekvieną kartą, kai tiktai reikalas liesdavo konkrečią esamosios visuomenės kritiką, t. y. ekonominių faktų analizę. Ir aš netikiu, kad tuomet visoje Sąjungoje būtų buvęs nors vienas žmogus, kada nors perskaitęs bent vieną knygą apie politinę ekonomiją. Tačiau tai maža tekenkė: „lygybė“, „brolybė“ ir „teisingumas“ padėdavo paimti bet kurias teorines aukštumas.

Tuo tarpu greta Sąjungos ir Veitlingo komunizmo kūrėsi antras komunizmas, iš esmės skirtingas nuo pirmojo. Gyvendamas Mančesteryje, aš, kaip sakoma, nosimi užkliuvau už to, kad ekonominiai faktai, kurie ligšioliniuose istorijos raštuose nevaidina jokio vaidmens arba vaidina labai menką vaidmenį, bent šių laikų pasauliui yra lemiamoji istorinė jėga; kad ekonominiai faktai sudaro pagrindą šių dienų klasiniams priešingumams atsirasti; kad šie klasiniai priešingumai visose šalyse, kuriose jie stambiosios pramonės dėka visiškai išsivystė, vadinasi, ir Anglijoje,

savo ruožtu sudaro pagrindą politinėms partijoms susiformuoti, partijų kovai ir tuo pačiu visai politinei istorijai. Marksas ne tik kad buvo priėjęs tas pačias pažiūras, bet ir buvo jas jau apibendrinęs „Vokiečių-Prancūzų Metraščiuose" (1844 m.)[1] ta prasme, kad apskritai ne valstybė sąlvgoja ir tvarko civilinę visuomenę, bet civilinė visuomenė sąlygoja ir tvarko valstybę, vadinasi, kad politiką ir jos istoriją reikia aiškinti ekonominiais santykiais ir jų raida, o ne atvirkščiai. Kai aš 1844 metų vasarą aplankiau Marksą Paryžiuje, paaiškėjo visiškas mūsų pažiūrų vienodumas visose teorijos srityse, ir nuo to laiko prasidėjo mūsų bendras darbas. Kai 1845 metų pavasarį mes vėl susitikome Briuselyje, Marksas, remdamasis aukščiau paminėtais pagrindiniais teiginiais, jau buvo svarbiausiais bruožais išvystęs savo materialistinę istorijos teoriją, ir mes dabar ėmėmės detaliai vystyti šias naujas pažiūras įvairiausiomis kryptimis.

Bet šis istorijos moksle padaręs perversmą atradimas, kuris, kaip matome, iš esmės yra Markso darbas ir kurio tik labai nedidelę dalį aš tegaliu priskirti sau, turėjo tiesioginę reikšmę tuometiniam darbininkų judėjimui. Prancūzų ir vokiečių komunizmas, anglų čartizmas jau nebeatrodė kažkokia atsitiktinybė, kurios lygiai taip pat galėjo ir nebūti. Dabar šie judėjimai pasirodė besą šių laikų engiamosios klasės, proletariato, judėjimai, daugiau ar mažiau išvystytos formos jo istoriškai neišvengiamos kovos prieš viešpataujančią klasę, buržuaziją, formos klasių kovos, kuri betgi skiriasi nuo visos pirmesniosios klasių kovos tuo, kad šių laikų engiamoji klasė, proletariatas, negali pati išsivaduoti, tuo pačiu metu neišvaduodama visos visuomenės nuo susiskirstymo į klases ir tuo pačiu nuo klasių kovos. Komunizmas nuo šiol reiškė jau nebe fantastinį kiek galima tobulesnio visuomenės idealo išgalvojimą, o proletariato vedamos kovos prigimties, sąlygų ir išplaukiančių iš jų bendrų tikslų supratimą.

Mes anaiptol neketinome naujuosius mokslo rezultatus pranešti išimtinai tik „mokytajam" pasauliui, išdėstydami juos storose knygose. Atvirkščiai. Mudu jau buvome giliai pasinėrę politiniame judėjime, jau turėjome pasekėjų inteligentų tarpe, ypač vakarų Vokietijoje, ir žymių ryšių su organizuotu proletariatu. Mūsų pareiga buvo moksliškai pagrįsti savo pažiūras; bet mums ne mažiau svarbu buvo įtikinti mūsų pažiūrų teisingumu Europos ir visų pirma Vokietijos proletariatą. Kai tik mes patys viską išsiaiškinome, ėmėmės darbo. Briuselyje įsteigėme Vokiečių darbininkų drau-

[1] *„Deutsch-Französische Jahrbücher"* — Markso drauge su kairiuoju hegelininku A. Ruge 1844 m. Paryžiuje leistas radikalus žurnalas. *Red.*

giją ir paėmėme į savo rankas „Briuselio Vokiečių Laikraštį", kuris liko mūsų organu iki vasario revoliucijos. Su revoliucine Anglijos čartistų dalimi palaikėme ryšius per Džiulianą Harnį, redagavusį šio judėjimo centrinį organą „Northern Star", kurio bendradarbiu aš buvau. Mes taip pat buvome tam tikros rūšies koalicijoje su Briuselio demokratais (Marksas buvo Demokratinės asociacijos[1] vicepirmininku) ir su Prancūzijos socialiniais demokratais iš „Réforme"[2] laikraščio, kuriam aš teikdavau žinių apie Anglijos ir Vokietijos judėjimą. Žodžiu, mūsų ryšiai su radikalinėmis ir proletarinėmis organizacijomis bei spaudos organais buvo kuo geriausi.

Su Teisingųjų sąjunga buvome šitokiuose santykiuose. Aišku, apie Sąjungos egzistavimą mes žinojome; 1843 m. Šaperis pasiūlė man įstoti į Sąjungą, bet tai padaryti aš tuomet, savaime suprantama, atsisakiau. Tačiau mes ne tik nuolat susirašinėjome su londoniečiais, bet ir buvome dar glaudesniuose santykiuose su dr. Everbeku, tuometiniu Paryžiaus bendruomenių vadovu. Nesirūpindami Sąjungos vidaus reikalais, mes vis dėlto sužinodavome apie kiekvieną svarbų įvykį. Antra vertus, mes žodžiu, raštu ir per spaudą darėme įtakos teorinėms žymiausiųjų Sąjungos narių pažiūroms. Šiam tikslui tarnaudavo ir įvairūs litografuoti aplinkraščiai, kuriuos mes ypatingomis progomis, kai klausimas liesdavo besikuriančios komunistų partijos vidaus reikalus, išsiuntinėdavome mūsų draugams ir korespondentams visame pasaulyje. Kartais šiuose aplinkraščiuose būdavo paliečiama ir pati Sąjunga. Antai, vienas jaunas vestfalietis studentas, Hermanas Krigė, nuvykęs į Ameriką ir ten veikdamas kaip Sąjungos emisaras, susidėjo su bepročiu Haro Haringu, norėdamas su Sąjungos pagalba padaryti perversmą Pietų Amerikoje; jis įsteigė laikraštį, kuriame Sąjungos vardu skelbė „meile" pagrįstą, meilės kupiną, saldutį sentimentalų komunizmą. Prieš jį mes stojome vienu aplinkraščiu, kuris neliko be pasekmių: Krigė dingo iš Sąjungos arenos.

Vėliau į Briuselį atvyko Veitlingas. Bet jis jau nebebuvo tas naivus jaunas pameistrys-siuvėjas, kuris, nustebintas savo paties talento, stengiasi išsiaiškinti, kaipgi iš tikrųjų turės atrodyti komunistinė visuomenė. Tai buvo didis žmogus, kurį persekiojo pavyduoliai už jo pranašumą, kuriam visur vaidenosi varžovai,

---

[1] *Demokratinė asociacija* — tarptautinio pobūdžio draugija, kuri vienijo Belgijos demokratus su Briuselyje gyvenančiais politiniais emigrantais. Ji buvo įsteigta 1847 m. rugsėjo mėn. *Red.*

[2] *„Réforme"* (*„Reforma"*) — dienraštis, ėjęs Paryžiuje nuo 1843 m. iki 1850 m. sausio mėn. *Red.*

slapti priešai bei pinklės; iš vienos šalies į kitą gainiojamas pranašas, jis kišenėje nešiojosi paruoštą receptą dangaus karalystei žemėje įgyvendinti ir įsivaizdavo, kad kiekvienas tik ir tegalvoja apie tai, kaip pavogti iš jo šį receptą. Jis jau Londone buvo susipykęs su Sąjungos nariais, taip pat ir Briuselyje, kur Marksas ir jo žmona parodė jam ypatingos, veik antžmogiškos kantrybės, jis su nieku negalėjo sugyventi. Todėl netrukus jis išvyko į Ameriką, norėdamas ten pamėginti vaidinti pranašo vaidmenį.

Visos šios aplinkybės padėjo perversmui, kuris nepastebimai vyko Sąjungoje, o ypač jos londoniškių vadovų tarpe. Jiems vis labiau aiškėjo ligi tol buvusių komunizmo pažiūrų, tiek Prancūzijos primityvinio lygybės komunizmo, tiek ir Veitlingo komunizmo nepagrįstumas. Veitlingo pradėtas komunizmo siejimas su pirmykšte krikščionybe, nepaisant jo „Vargšo nusidėjėlio evangelijos" atskirų teiginių genialumo, Šveicarijoje atvedė į tai, kad judėjimas didele dalimi iš pradžių pateko į rankas tokių kvailių, kaip Albrechtas, o paskui ir į rankas tokių savanaudžių pranašųapgavikų, kaip Kulmanas. Kelių beletristų skleidžiamas „tikrasis socializmas" — Prancūzijos socialistinių prasimanymų vertimas į sudarkytą hegelinę vokiečių kalbą ir sentimentaliai svajinga žmonių meilė (žr. skyrių apie vokiškąjį, arba „tikrąjį", socializmą „Komunistų Manifeste"), — šis socializmas, per Krigę ir kartu su atitinkama literatūra prasiskverbęs į Sąjungą, jau vien dėl savo seilėto bejėgiškumo turėjo būti šlykštus seniesiems Sąjungos revoliucionieriams. Ligi to laiko viešpatavusių teorinių vaizdinių nepagrįstumo ir iš jų išplaukiančių praktinių klaidų akivaizdoje londoniečiai vis labiau ir labiau įsitikino naujosios mūsų, Markso ir mano, teorijos teisingumu. Šiai pažiūrai įsigalėti neabejotinai padėjo ir tai, kad tuomet londoniškių vadų tarpe buvo du žmonės, kurie teorinio pažinimo gabumais žymiai pranšoko aukščiau minėtuosius; tai buvo dailininkas-miniatiūrininkas Karlas Pfenderis iš Heilbrono ir siuvėjas Georgas Ekarius iš Tiuringijos[1].

Vienu žodžiu, 1847 m. pavasarį atvyko į Briuselį pas Marksą ir tuoj po to į Paryžių pas mane Molis, norėdamas savo draugų vardu pakartotinai pasiūlyti mums stoti į Sąjungą. Jie, esą, visiškai įsitikinę tiek bendrų mūsų pažiūrų teisingumu, tiek ir rei-

[1] Pfenderis mirė Londone maždaug prieš aštuonerius metus. Tai buvo originalaus, subtilaus proto, sąmoningas, ironiškas, dialektiškai protaująs žmogus. Ekarius, kaip žinoma, vėliau buvo ilgalaikis Tarptautinės Darbininkų Asociacijos Generalinės Tarybos sekretorius. Generalinėje Taryboje tarp kitų buvo šie seni Komunistų sąjungos nariai: Ekarius, Pfenderis, Lesneris, Lochneris, Marksas ir aš. Ekarius vėliau atsidavė išimtinai Anglijos profesinių sąjungų judėjimui. *(Engelso pastaba.)*

kalingumu atpalaiduoti Sąjungą nuo senųjų sąmokslininkiškų" tradicijų ir formų. Jei mes, esą, panorėtume įstoti į Sąjungą, tai mums būsianti duota galimybė Sąjungos kongrese išdėstyti savo kritiškąjį komunizmą manifesto pavidalu, kuris po to būsiąs paskelbtas kaip Sąjungos manifestas; mes taip pat galėsią prisidėti prie to, kad pasenusi Sąjungos organizacija būtų pakeista nauja, tikslingesne ir atitinkančia laiko sąlygas.

Kad vokiečių darbininkų klasei reikalinga organizacija jau vien propagandos tikslams ir kad ši organizacija, jei ji nebus vien tik vietinio pobūdžio, net ir už Vokietijos ribų gali būti tik slapta, tuo mes neabejojome. Sąjunga kaip tik ir buvo tokia organizacija. Tai, ką mes iki tol laikėme Sąjungos trūkumais, dabar patys Sąjungos atstovai buvo pasiryžę pašalinti kaip klaidinga; mes netgi buvome kviečiami bendradarbiauti reorganizavimo darbe. Ar mes galėjome atsakyti neigiamai? Aišku, ne. Taigi, mes įstojome į Sąjungą. Marksas Briuselyje sudarė iš mūsų artimesniųjų draugų Sąjungos bendruomenę, o aš aplankiau tris Paryžiaus bendruomenes.

1847 metų vasarą Londone įvyko pirmasis Sąjungos kongresas, kuriame V. Volfas atstovavo Briuselio bendruomenėms, o aš — Paryžiaus. Čia visų pirma buvo įvykdytas Sąjungos reorganizavimas. Visa, kas joje dar buvo likę iš senųjų sąmokslinio laikotarpio mistinių pavadinimų, dabar buvo pašalinta; Sąjunga dabar susidėjo iš bendruomenių, apygardų, vadovaujančių apygardų, Centro komiteto ir kongreso, ir nuo to laiko jai buvo suteiktas Komunistų sąjungos pavadinimas. „Sąjungos tikslas yra: buržuazijos nuvertimas, proletariato viešpatavimas, senosios, klasių antagonizmu paremtos buržuazinės visuomenės panaikinimas ir naujos visuomenės be klasių ir be privatinės nuosavybės sukūrimas" — taip skamba pirmasis straipsnis. Pati organizacija buvo perdėm demokratiška, su renkamais ir kiekvienu metu atšaukiamais komitetais; jau vien tai užtrenkė duris bet kuriems siekimams rengti sąmokslus, reikalaujančius diktatūros, ir Sąjunga — bent normaliu taikos metu — virto grynai propagandine draugija. Šie naujieji įstatai buvo perduoti — taip to reikalavo nauja demokratiška tvarka — bendruomenėms apsvarstyti, po to dar kartą buvo išnagrinėti antrajame kongrese ir pastarojo 1847 m. gruodžio 8 d. galutinai priimti. Jie išspausdinti Vermuto ir Štiberio knygoje, I t., 239 psl., X priedas.

Antrasis kongresas įvyko tų pačių metų lapkričio pabaigoje ir gruodžio pradžioje. Jame buvo ir Marksas, kuris ilgų debatų metu — kongresas truko mažiausia dešimt dienų — gynė naująją teoriją. Pagaliau visi nesutarimai ir abejojimai buvo pašalinti,

naujieji principai vienbalsiai priimti, o Marksui ir man pavesta paruošti manifestą. Šis pavedimas buvo įvykdytas artimiausiu laiku. Kelios savaitės prieš vasario revoliuciją manifestas buvo nusiųstas į Londoną spausdinti. Nuo to laiko jis apkeliavo visą pasaulį, buvo išverstas beveik į visas kalbas ir dar šiandien įvairiausiose šalyse tebėra proletarinio judėjimo vadovas. Senojo Sąjungos devizo: „Visi žmonės — broliai" vietą užėmė naujas kovos lozungas: „Visų šalių proletarai, vienykitės!", viešai paskelbęs tarptautinį kovos pobūdį. Septyniolika metų vėliau šis lozungas nuskambėjo per visą pasaulį kaip Tarptautinės Darbininkų Asociacijos kovos šūkis, o šiandien visų šalių kovojąs proletariatas yra įrašęs jį į savo vėliavą.

Suliepsnojo vasario revoliucija. Londoniškis Centro komitetas tuoj perdavė savo įgaliojimus Briuselio vadovaujančiai apygardai. Bet šis nutarimas atėjo į Briuselį tuo metu, kai ten jau faktiškai viešpatavo apgulos stovis ir vokiečiai niekur daugiau nebegalėjo rengti susirinkimų. Mes visi jau buvome pasirengę persikelti į Paryžių, ir todėl naujasis Centro komitetas nutarė taip pat likviduotis, visus savo įgaliojimus perduoti Marksui ir įgalioti jį tuoj sudaryti naują Centro komitetą Paryžiuje. Vos spėjo išsiskirstyti tie penki žmonės, kurie padarė šį nutarimą (1848 m. kovo 3 d.), kai į Markso butą įsiveržė policija, suėmė jį ir privertė sekančią dieną išvykti į Prancūziją, kur jis kaip tik ir norėjo keliauti.

Netrukus mes visi vėl susitikome Paryžiuje. Ten buvo sukurtas šis, naujojo Centro komiteto narių pasirašytas dokumentas, kuris buvo paskleistas visoje Vokietijoje ir iš kurio dar ir šiandien daugelis gali šio to pasimokyti:

KOMUNISTŲ PARTIJOS REIKALAVIMAI VOKIETIJOJE[1].

1. Visa Vokietija skelbiama vieninga, nedaloma respublika.

3. Liaudies atstovai gauna algą, kad ir darbininkas galėtų posėdžiauti vokiečių liaudies parlamente.

4. Visuotinis liaudies apginklavimas.

7. Kunigaikščių ir kitos feodalinės žemės valdos, visi rūdynai, kasyklos ir t. t. paverčiami valstybės nuosavybe. Šiose žemėse žemdirbystė vedama visos visuomenės labui, stambiu mastu ir

---

[1] Čia Engelsas cituoja svarbiausius „Reikalavimų" punktus. Ištisai žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas,* Raštai, V t., 585—586 psl., rus. leid. *Red.*

panaudojant moderniškiausias pagalbines mokslo rekomenduojamas priemones.

8. Valstiečių žemių ipotekos skelbiamos valstybės nuosavybe. Tų ipotekų procentus valstiečiai moka valstybei.

9. Tose srityse, kur yra išplitusi nuoma, žemės renta ar nuompinigiai mokami valstybei mokesčių pavidalu.

11. Visas transporto priemones: geležinkelius, kanalus, garlaivius, kelius, paštą ir t. t. valstybė paima į savo rankas. Jos paverčiamos valstybės nuosavybe ir pavedamos neturtingosios klasės žinion.

14. Paveldėjimo teisės apribojimas.

15. Aukštų progresyvinių mokesčių įvedimas ir vartojamųjų reikmenų mokesčių panaikinimas.

16. Nacionalinių dirbtuvių steigimas. Valstybė garantuoja visiems darbininkams pragyvenimą ir aprūpina negalinčius dirbti.

17. Visuotinis nemokamas liaudies švietimas.

Vokietijos proletariato, smulkiosios buržuazijos ir valstietijos interesai reikalauja kuo energingiausiai prisidėti prie aukščiau paminėtų priemonių įvykdymo, nes tik jų įgyvendinimas milijonus žmonių, kuriuos iki šiol Vokietijoje išnaudojo maža saujelė ir kuriuos bus stengiamasi ir toliau engti, įgalins pasiekti savo teises ir tokią valdžią, kuri pridera jiems, kaip visų turtų gamintojams.

Komitetas: *Karlas Marksas, Karlas Šaperis, H. Baueris, F. Engelsas, J. Molis, V. Volfas*

Paryžiuje tuomet viešpatavo susižavėjimas revoliuciniais legionais. Ispanai, italai, belgai, olandai, lenkai, vokiečiai vienijosi į būrius savosioms tėvynėms išvaduoti. Vokiečių legionui vadovavo Hervegas, Bornštedtas, Bernšteinas. Kadangi tuoj po revoliucijos visi svetimšaliai darbininkai ne tik neteko darbo, bet dar buvo ir gyventojų skriaudžiami, tai antplūdis į šiuos legionus buvo didelis. Naujoji vyriausybė legionuose matė priemonę atsikratyti svetimšaliais darbininkais ir teikė jiems l'étape du soldat, t. y. butus žygio metu ir piniginį priedą po 50 santimų dienai iki pasiekiant valstybės sieną, kur užsienio reikalų ministras, amžinai pasiruošęs lieti susigraudinimo ašaras gražbylys Lamartinas jau surasdavo progą išduoti juos atitinkamoms vyriausybėms.

Šiam žaidimui revoliucija mes griežčiausiai pasipriešinome. Įsiveržti į Vokietiją tuolaikinio jos bruzdėjimo metu, norint prievarta primesti iš lauko revoliuciją, reiškė pakišti revoliucijai koją pačioje Vokietijoje, sustiprinti vyriausybes, o pačius legionininkus — tai laidavo Lamartinas — beginklius atiduoti į vokiečių

kariuomenės rankas. Laimėjus revoliucijai Vienoje ir Berlyne, jau nebebuvo jokios prasmės legiono organizuoti; tačiau kartą pradėtas žaidimas buvo varomas toliau.

Mes įsteigėme vokiečių komunistų klubą, kuriame įtikinėjome darbininkus ne stoti į legioną, bet pavieniui grįžti į tėvynę ir ten veikti judėjimo naudai. Mūsų senas bičiulis Flokonas, kuris buvo laikinosios vyriausybės narys, išrūpino mūsų siunčiamiems darbininkams tokias pat kelionės lengvatas, kokios buvo pažadėtos legionininkams. Tuo būdu mes pasiuntėme atgal į Vokietiją nuo trijų iki keturių šimtų darbininkų, kurių didžiulė dauguma buvo Sąjungos nariai.

Kaip lengva buvo numatyti, dabar prasiveržusio liaudies masių judėjimo akivaizdoje Sąjunga pasirodė esanti per silpna priemonė paveikti. Trys ketvirtadaliai Sąjungos narių, pirmiau gyvenusių užsienyje, grįžę į tėvynę, pakeitė savo gyvenamąją vietą; dėl to didesnė jų ligšiolinių bendruomenių dalis iširo, ir visi jų saitai su Sąjunga nutrūko. Dalis didesnių garbėtroškų iš jų tarpo net nemėgino atnaujinti tų saitų, bet kiekvienas savo paties rizika pradėjo savo gyvenamoje vietoje mažą separatinį judėjimą. Pagaliau kiekvienoje atskiroje valstybėlėje, kiekvienoje provincijoje, kiekviename mieste sąlygos vėl buvo tiek skirtingos, kad Sąjunga būtų galėjusi duoti tik bendriausio pobūdžio direktyvas; o jas skleisti geriausia buvo per spaudą. Trumpai tariant, nuo to momento, kai išnyko priežastys, dariusios reikalingą slaptą Sąjungą, ir pati slaptoji Sąjunga, kaip tokia, neteko bet kurios reikšmės. Ir tai mažiausia galėjo nustebinti tuos žmones, kurie ką tik iš tos pačios slaptosios Sąjungos buvo pašalinę paskutinius sąmokslinio pobūdžio likučius.

Tačiau dabar paaiškėjo, kad Sąjunga buvo puiki revoliucinės veiklos mokykla. Prie Reino, kur „Naujasis Reino Laikraštis“ buvo tvirtas centras, Nasau, Reino Hesene ir t. t., — visur kraštutinio demokratinio judėjimo priešakyje stovėjo Sąjungos nariai. Tas pat buvo ir Hamburge. Pietų Vokietijoje tam kliudė smulkiaburžuazinės demokratijos vyravimas. Breslavlyje iki 1848 metų vasaros su dideliu pasisekimu veikė Vilhelmas Volfas; jis taip pat gavo Silezijoje mandatą kaip kandidatas į Frankfurto parlamento deputatus. Pagaliau raidžių rinkėjas Stefanas Bornas, buvęs veiklus Sąjungos narys Briuselyje ir Paryžiuje, įsteigė Berlyne darbininkų broliją, kuri žymiai išsiplėtė ir išsilaikė iki 1850 metų. Tačiau Bornas, jaunas talentingas vyras, per daug pasiskubino pasireikšti kaip politinis veikėjas. Jis „broliavosi“ su įvairiausio plauko žmonėmis, kad tik surinktų aplink save minią. Jis buvo visai ne iš tų žmonių, kurie sugeba įnešti vienybę į prieštaraujan-

čius siekimus, įnešti šviesą į chaosą. Todėl oficialiose jo brolijos publikacijose nuolat pasitaiko painiavos ir „Komunistų Manifesto" pažiūrų sumaišymo su cechiniais atsiminimais ir pageidavimais, su Luji Blano ir Prudono pažiūrų nuotrupomis, su protekcionizmo gynimu ir t. t., žodžiu sakant, šitie žmonės norėjo visiems įtikti. Ypač jie užsiiminėjo streikų rengimu, profesinių sąjungų, gamybinių draugijų steigimu, užmiršdami, kad uždavinys pirmiausia buvo išsikovoti per politinę pergalę iš pradžių tokią dirvą, kurioje tik ir tegalėjo tvirtai, patvariai būti įgyvendinti tokie dalykai. Ir štai, kai reakcijos laimėjimai privertė šios brolijos vadovus pajusti būtinumą betarpiškai dalyvauti revoliucinėje kovoje, — tada, savaime suprantama, atsilikusi masė, kuri grupavosi aplink juos, paliko juos. Bornas dalyvavo Drezdeno sukilime 1849 m. gegužės mėn. ir išsigelbėjo tik laimingo atsitikimo dėka. O darbininkų brolija išliko nuošalyje nuo proletariato didžiojo politinio judėjimo kaip atskira sąjunga, gyvavusi daugiausia popieriuje ir vaidinusi tokį antraeilį vaidmenį, kad reakcija rado reikalinga ją uždaryti tik 1850 m., o jos filialus — tik daugeliui metų praslinkus. Bornas, kurio tikroji pavardė Butermilchas, taip ir nepasidarė žymiu politiniu veikėju, bet tapo nežymiu Šveicarijos profesoriumi, kuris dabar verčia ne Marksą į cechinę kalbą, bet geraširdį Renaną į savo saldutėlę vokiečių kalbą.

1849 metų birželio 13-tąja Paryžiuje, gegužės sukilimui Vokietijoje pralaimėjus ir rusams nuslopinus vengrų revoliuciją, pasibaigė ištisas 1848 metų revoliucijos laikotarpis. Tačiau reakcijos pergalė anaiptol dar nebuvo galutinė. Reikėjo iš naujo suorganizuoti išblaškytas revoliucines jėgas, o drauge ir Sąjungos jėgas. Bendroji padėtis, kaip ir prieš 1848 m., vėl neleido bet kurios viešos proletariato organizacijos; taigi, vėl teko organizuotis slaptai.

1849 m. rudenį dauguma pirmesniųjų centro komitetų ir kongresų narių vėl atsidūrė Londone. Betrūko tik Šaperio ir Molio. Šaperis kalėjo Visbadene ir išteisintas 1850 metų pavasarį taip pat atvyko į Londoną. Molis, atlikęs visą eilę pavojingiausių partijos užduočių ir agitacinių kelionių — paskiausiai jis Reino provincijoje Prūsijos armijos tarpe verbavo raituosius kanonierius Pfalco artilerijai[1], — įstojo į Vilicho būrį, į bezansoniečių darbininkų kuopą ir mūšyje prie Murgo ties Rotenfelso tiltu buvo šūviu į galvą užmuštas. Užtat dabar pasirodė Vilichas. Vilichas buvo

---

[1] Čia turima galvoje artilerija revoliucinės armijos, kuri Badeno-Pfalco sukilimo metu 1849 m. gegužės—birželio mėn. kovojo prieš Prūsijos vyriausybės kariuomenę. *Red.*

vienas iš tų jausmo komunistų, kurie nuo 1845 m. taip dažnai būdavo sutinkami vakarų Vokietijoje; taigi, jau vien dėl to jis buvo instinktyviai slaptoje opozicijoje mūsų kritiškosios linkmės atžvilgiu. Bet maža to. Tai buvo tikras pranašas, įsitikinęs esąs likimo skirtas Vokietijos proletariato išvaduotojas ir, kaip toks, tiesiog pretendavo į politinę ir į karinę diktatūrą. Tuo būdu greta Veitlingo anksčiau skelbtojo pirmykštės krikščionybės komunizmo atsirado tam tikros rūšies komunistinis islamas. Tačiau šios naujosios religijos propaganda tuo tarpu apsiribojo Vilicho vadovaujamų emigrantų kareivine.

Taigi, Sąjunga buvo suorganizuota iš naujo, išleistas 1850 metų kovo mėnesio „Kreipimasis“, ir Heinrichas Baueris buvo nusiųstas kaip emisaras į Vokietiją. Šis Markso ir mano redaguotas kreipimasis dar ir šiandien turi reikšmės, nes smulkiaburžuazinė demokratija dar ir dabar tebėra toji partija, kuri artimiausio Europos sukrėtimo metu — o toks sukrėtimas turi netrukus įvykti (protarpiai tarp Europos revoliucijų — 1815, 1830, 1848—1852, 1870 — mūsų šimtmetyje trunka nuo 15 iki 18 metų) — Vokietijoje būtinai iš pradžių turės atsistoti prie vairo kaip visuomenės gelbėtoja nuo komunistinių darbininkų. Vadinasi, daug kas iš to, kas ten buvo pasakyta, tinka ir dabarčiai. Heinricho Bauerio kelionė buvo apvainikuota visišku pasisekimu. Šis mažas linksmas kurpius buvo iš prigimties diplomatas. Jis vėl subūrė į aktyvią organizaciją buvusius Sąjungos narius, kurie iš dalies buvo pasitraukę nuo darbo, iš dalies veikė savo rizika; jis ten pritraukė taip pat ir tuometinius Darbininkų brolijos vadus. Sąjunga ėmė vaidinti vadovaujamą vaidmenį darbininkų, valstiečių bei gimnastikos draugijose kur kas didesniu mastu, negu prieš 1848 m., ir jau artimiausiame eiliniame (kartą per tris mėnesius) kreipimesi į bendruomenes, išspausdintame 1850 metų birželio mėnesį, galima buvo konstatuoti, jog keliavęs po Vokietiją smulkiaburžuazinės demokratijos reikalais studentas Šurcas iš Bono (vėliau Amerikos eksministras) „visas tinkamas jėgas rado jau Sąjungos rankose“. Sąjunga neabejotinai buvo vienintelė revoliucinė organizacija, kuri Vokietijoje turėjo reikšmės.

Bet tai, į ką ši organizacija turėjo nukreipti savo veikimą, daugiausia priklausė nuo to, ar pasiteisins viltys į naują revoliucijos pakilimą. O tai 1850 metų eigoje darėsi vis mažiau tikėtinas ir net negalimas dalykas. 1847 metų pramonės krizė, parengusi 1848 metų revoliuciją, buvo įveikta; prasidėjo naujas, iki tol negirdėtas pramonės klestėjimo laikotarpis. Kiekvienam, kas turėjo akis matyti ir jomis naudojosi, turėjo būti aišku, kad 1848 metų revoliucinė audra pamažu nurimo.

„Viešpataujant tokiam visuotiniam suklestėjimui, kai buržuazinės visuomenės gamybinės jėgos tiek puikiai išsivysto, kiek tai iš viso įmanoma buržuazinių santykių rėmuose, *negali būti nė kalbos apie tikrą revoliuciją*. Tokia revoliucija yra galima tik tais laikotarpiais, kai šie abu veiksniai, šiuolaikinės gamybinės jėgos ir buržuazinės gamybos formos, ima *prieštarauti* vienas kitam. Įvairūs kivirčai, kuriais užsiima, kompromituodami vienas kitą, atskirų kontinento tvarkos partijos frakcijų atstovai, anaiptol neduos akstino naujoms revoliucijoms; atvirkščiai, jie tik ir galimi dėl to, kad visuomeninių santykių pagrindas šiuo momentu yra toks tvirtas ir — ko reakcija nežino — toks *buržuazinis*. Visi reakcijos mėginimai stabdyti buržuazinį vystymąsi *taip pat neabejotinai suduš į tą pagrindą, kaip ir visas demokratų moralinis pasipiktinimas bei visos jų ugningos proklamacijos*". Taip Marksas ir aš rašėme „1850 metų gegužės—spalio apžvalgoje" „Naujajame Reino Laikraštyje. Politinė-ekonominė apžvalga", V—VI sąsiuvinis, Hamburgas, 1850 m., 153 psl.[1]

Bet šis blaivus padėties supratimas daugeliui žmonių atrodė erezija tokiu laiku, kai Ledriu-Rolenas, Luji Blanas, Madzinis, Košutas, o iš mažesniųjų vokiečių žvaigždžių — Rugė, Kinkelis, Gegas ir kiti į juos panašus Londone dešimtimis kūrė būsimas laikinąsias vyriausybes ne tik savosioms tėvynėms, bet ir visai Europai, ir kai tik tarytum betrūko gauti Amerikoje revoliucinės paskolos pavidalu reikalingų lėšų, kad momentaliai būtų padaryta Europos revoliucija ir tuo pačiu, savaime suprantama, būtų suorganizuota eilė įvairių respublikų. Ar reikia stebėtis, kad čia įkliuvo toks žmogus, kaip Vilichas, kad ir Šaperis, apimtas senojo revoliucinio įkarščio, leidosi apmulkinamas, kad Londono darbininkų dauguma, daugiausia susidėjusi iš emigrantų, pasekė paskui juos į buržuazinių-demokratinių revoliucijos darytojų stovyklą? Žodžiu, mūsų ginamas santūrumas neatitiko tų žmonių skonio; jų nuomone, reikėjo pradėti daryti revoliuciją; mes griežčiausiai atsisakinėjome nuo to. Įvyko skilimas; apie tai, kas įvyko po to, galima rasti „Demaskavimuose". Po to sekė suėmimai, pirmiausia Notjungo, paskui Hamburge Haupto, kuris tapo išdaviku, išduodamas Kelno Centro komiteto narių pavardes, ir turėjo dalyvauti byloje kaip svarbiausias liudytojas. Jo giminės bevelijo išvengti tokios gėdos ir išsiuntė jį į Rio de Žaneiro, kur jis vėliau įsikūrė kaip pirklys ir, pripažįstant jo nuopelnus, buvo paskirtas iš

[1] Žr. šio leidinio pirmojo tomo 186 psl. *Red.*

pradžių Prūsijos, o paskui ir Vokietijos generaliniu konsulu. Dabar jis vėl Europoje[1].

„Demaskavimams“ geriau suprasti duodu Kelno kaltinamųjų sąrašą: 1) P. G. Rezeris, cigarų gamybos darbininkas; 2) Heinrichas Biurgersas, vėliau miręs, būdamas progresistiniu landtago deputatu; 3) Peteris Notjungas, siuvėjas, prieš kelerius metus miręs Breslavlyje, būdamas fotografu; 4) V. I. Reifas; 5) dr. Hermanas Bekeris, dabar vyriausias Kelno burmistras ir ponų rūmų narys; 6) dr. Rolandas Danielsas, gydytojas, keletui metų praėjus po bylos miręs gauta kalėjime džiova; 7) Karlas Oto, chemikas; 8) dr. Abrahamas Jakobis, dabar gydytojas Niujorke; 9) dr. I. J. Kleinas, dabar gydytojas ir Kelno miesto tarybos narys; 10) Ferdinandas Freiligratas, kuris betgi tuomet jau buvo Londone; 11) I. L. Erhartas, pardavėjas; 12) Fridrichas Lesneris, siuvėjas, dabar gyvena Londone. Prisiekusiųjų teismas, kurio vieši posėdžiai truko nuo 1852 m. spalio 4 d. iki lapkričio 12 d., nuteisė apkaltintus valstybės išdavimu: Rezerį, Biurgersą ir Notjungą po 6 metus tvirtovės kalėjimo, Reifą, Oto ir Bekerį — po 5 metus ir Lesnerį 3 metus; Danielsas, Kleinas, Jakobis ir Erhartas buvo išteisinti.

Kelno byla užsibaigia šis pirmasis vokiečių komunistinio darbininkų judėjimo laikotarpis. Tuoj po nuosprendžio mes paleidome savo Sąjungą; keletui mėnesių praėjus, į amžinąjį atilsį nukeliavo ir atskiroji Vilicho—Šaperio sąjunga.

* * *

Anuos laikus nuo dabarties skiria ištisas vienos kartos amžius. Tuomet Vokietija buvo amatų ir rankų darbu paremtos naminės pramonės šalis; dabar ji yra stambiosios industrijos šalis, kurioje pramonė be paliovos audringai tebesivysto. Tuomet reikėjo ieškoti atskirų darbininkų, suprantančių savo, kaip darbininkų, padėtį ir savo istorinį-ekonominį priešingumą kapitalui, nes pats šis priešingumas buvo tuomet dar tik beatsirandąs. O šiandien tenka taikyti visam Vokietijos proletariatui ypatinguosius įstatymus vien tik todėl, kad nors šiek tiek sulėtėtų jo vystymosi procesas, vedąs į tai, kad jis pilnutinai suprastų savo, kaip engiamosios klasės, pa-

---

[1] Šaperis mirė 60-tųjų metų pabaigoje Londone. Vilichas dalyvavo Amerikos pilietiniame kare ir buvo atžymėtas; kautynėse prie Merfrisboro (Tenesi), būdamas brigados generolu, buvo sužeistas į krūtinę, bet išgijo; maždaug prieš dešimtį metų mirė Amerikoje. Apie kitus asmenis iš aukščiau paminėtųjų tarpo aš dar pastebėsiu, kad Heinrichas Baueris dingo be žinios Australijoje, Veitlingas ir Everbekas mirė Amerikoje. *(Engelso pastaba.)*

dėtį. Tuomet tie, kurie buvo priėję proletariato istorinio vaidmens supratimą, — o jų buvo labai nedaug, — turėdavo slaptai veikti, vogčiomis rinktis mažomis grupėmis nuo 3 iki 20 žmonių. O šiandien Vokietijos proletariatui nebereikalinga oficiali organizacija, nei vieša, nei slapta[1]; paprasti, savaime suprantami vienodai galvojančių klasės draugų saitai yra pakankami tam, kad be jokių įstatų, komitetų, nutarimų ir panašių apčiuopiamų formų sukrėstų visą Vokietijos imperiją. Bismarkas yra arbitras Europoje, už Vokietijos ribų; bet krašto viduje kasdien auga toji vis grėsmingesnė atletinė Vokietijos proletariato figūra, kurią Marksas numatė jau 1844 m.; auga milžinas, kuriam jau darosi per ankšta filisteriui pritaikytame imperijos pastate ir kurio tvirtas stuomuo ir platūs pečiai auga, ir jau artėja tas momentas, kai jam pakaks tik pakilti iš savo vietos, kad visas imperinės konstitucijos pastatas pavirstų griuvėsiais. Ir dar daugiau. Tarptautinis Europos ir Amerikos proletariato judėjimas dabar taip sustiprėjo, kad ne tik jo pirmoji siaura forma — slaptoji Sąjunga, — bet net ir jo antroji, nepalyginti platesnė forma — viešoji Tarptautinė Darbininkų Asociacija — tapo jam pančiais; pakanka paprasto solidarumo jausmo, pagrįsto vienodu savo klasinės būklės supratimu, vienai didžiulei proletariato partijai iš visų šalių ir kalbų darbininkų sukurti ir išlaikyti. Tas mokslas, kuriam nuo 1847 iki 1852 metų atstovavo Sąjunga ir į kurį tuomet išmintingieji filisteriai, traukydami pečiais, žiūrėjo kaip į bepročių kliedesį, kaip į slaptąjį keleto vienišų sektantų mokslą, šis mokslas dabar turi daugybę šalininkų visose civilizuotose pasaulio šalyse, tarp Sibiro kasyklų kalinių ir tarp Kalifornijos auksakasių; o šio mokslo kūrėjas, nekenčiamiausias ir labiausiai apšmeižtas tų laikų žmogus, *Karlas Marksas,* savo amžiaus pabaigoje buvo tasai Senojo ir Naujojo Pasaulio proletariato patarėjas, į kurį visuomet buvo kreipiamasi ir kuris niekuomet neatsisakydavo teikti savo pagalbos.

Londonas, 1885 m. spalio 8 d.

Parašė F. Engelsas kaip įvadą K. Markso knygos „Demaskavimai apie Kelno komunistų bylą" antrajam leidimui, išėjusiam Ciuriche 1885 m.

Pirmą kartą paskelbta laikraštyje „Sozialdemokrat" 1885 m.

Spausdinama pagal laikraščio tekstą

Versta iš vokiečių kalbos

[1] Šie Engelso žodžiai yra ironiškas iššūkis Bismarko politikai, kuri siekė uždrausti proletariato partiją ir pasmaugti darbininkų judėjimą. *Red.*

F. ENGELSAS

LIUDVIGAS FEUERBACHAS IR KLASIKINĖS VOKIEČIŲ FILOSOFIJOS PABAIGA

PRATARMĖ

Pratarmėje savo veikalui „Dėl politinės ekonomijos kritikos“, Berlynas, 1859 m., Karlas Marksas pasakoja, kaip mudu 1845 m. Briuselyje nusprendėme „abu bendrai išvystyti savo pažiūras“, — būtent daugiausia Markso sukurtą materialistinį istorijos supratimą, — „priešingas ideologinėms vokiškosios filosofijos pažiūroms, o iš tikrųjų — atsiskaityti su savo ankstesniąja filosofine sąžine. Šis sumanymas buvo įvykdytas pohegelinės filosofijos kritikos pavidalu. Rankraštis — du stori tomai aštuntadalio lapo formato — jau seniai buvo pasiekęs savo leidimo vietą Vestfalijoje, kai mes gavome žinią, kad pasikeitusios aplinkybės neleidžia jo spausdinti. Mes palikome rankraštį graužiančiai pelių kritikai juo noriau, kad pagrindinį savo tikslą — patiems išsiaiškinti dalyką — mes buvome pasiekę“.

Nuo to laiko praslinko daugiau kaip keturiasdešimt metų, ir Marksas mirė. Nei jam, nei man nepasitaikė progos prie šio dalyko sugrįžti. Savo pažiūrą į Hegelį vienur kitur esame nušvietę, bet niekur to nepadarėme visiškai išsamiai. O dėl Feuerbacho, kuris vis dėlto tam tikru atžvilgiu yra tarpinė grandis tarp Hegelio filosofijos ir mūsų teorijos, tai prie jo mes visiškai nebegrįžome.

Tuo tarpu Markso pasaulėžiūra rado šalininkų toli už Vokietijos ir Europos ribų ir visomis literatūrinėmis pasaulio kalbomis.

Antra vertus, klasikinė vokiečių filosofija užsienyje, ypač Anglijoje ir Skandinavijoje, lyg ir atgimsta. Ir net Vokietijoje, atrodo, jau visiems ima nusibosti tas elgetiškas eklektinis srėbalas, kuris ten teikiamas universitetuose filosofijos vardu.

Dėl šių priežasčių man vis labiau ir labiau atrodė esant pravartu trumpai, sistemingai išdėstyti mūsų pažiūrą į Hegelio filosofiją, — kaip mes ja rėmėmės ir kaip su ja nutraukėme ryšius. Taip pat man atrodė, kad mes tik atlyginsime garbės skolą, visiškai pripažinę tą įtaką, kurią mūsų audros ir veržimosi laikotarpiu mums padarė Feuerbachas daugiau už visus kitus pohegelinius filosofus. Todėl, „Neue Zeit" redakcijai pasiūlius, mielai sutikau kritiškai išanalizuoti Štarkės knygą apie Feuerbachą. Mano rašinys buvo išspausdintas to žurnalo 1886 m. 4 ir 5 numeriuose, o dabar išeina atskiru, mano peržiūrėtu atspaudu.

Prieš siųsdamas spausdinti šias eilutes, susiieškojau ir dar kartą peržiūrėjau senąjį 1845—1846 metų rankraštį[1]. Skyrius apie Feuerbachą jame nebaigtas. Baigtąją dalį sudaro materialistinio istorijos supratimo išdėstymas, kuris teparodo tiktai, kokios dar nepakankamos tuo metu buvo mūsų žinios ekonomikos istorijos srityje. Pačios Feuerbacho doktrinos kritikos rankraštyje nebuvo; kalbamajam tikslui jis todėl netiko. Bet užtat viename sename Markso sąsiuvinyje radau vienuolika tezių apie Feuerbachą, kurios ir išspausdintos priede. Tai — paskubomis parašytos pastabos, kurias reikėjo išvystyti toliau ir kurios anaiptol nebuvo skirtos spaudai. Bet jos turi neįkainojamą vertę kaip pirmasis dokumentas, kuriame glūdi geniali naujosios pasaulėžiūros užuomazga.

Londonas, 1888 m. vasario 21 d.

Fridrichas Engelsas

Parašė F. Engelsas atskiram savo knygos „Liudvigas Feuerbachas ir klasikinės vokiečių filosofijos pabaiga" leidimui, išėjusiam Štutgarte 1888 m.

Spausdinama pagal knygos tekstą
Versta iš vokiečių kalbos

---

[1] Kalbama apie „Vokiškąją ideologiją". Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas*, Raštai, IV t., rus. leid. *Red.*

LIUDVIGAS FEUERBACHAS IR KLASIKINĖS VOKIEČIŲ FILOSOFIJOS PABAIGA

I

Šis veikalas[1] grąžina mus į laikotarpį, kuris laiko atžvilgiu nuo mūsų yra nutolęs per vieną žmonių kartą, bet kuris dabartinei Vokietijos kartai yra pasidaręs toks svetimas, tartum jį skirtų nuo jos visas šimtmetis. Ir vis dėlto tai buvo Vokietijos ruošimosi 1848 m. revoliucijai laikotarpis, o visa tai, kas pas mus vyko vėliau, tėra tik 1848 m. tęsinys, tik revoliucijos testamento vykdymas.

Kaip kad Prancūzijoje XVIII amžiuje, taip ir Vokietijoje XIX amžiuje filosofinė revoliucija buvo įvadas į politinį perversmą. Bet kokios skirtingos buvo tos filosofinės revoliucijos! Prancūzai atvirai kovoja su visu oficialiuoju mokslu, su bažnyčia, dažnai ir su valstybe; jų raštai spausdinami anapus sienos, Olandijoje arba Anglijoje, o ir jiems patiems gana dažnai tenka keliauti į Bastiliją. Kas kita vokiečiai — jie profesoriai, valstybės skirti jaunuomenės mokytojai; jų raštai — valdžios aprobuoti vadovėliai, o Hegelio sistema — viso filosofijos išsivystymo vainikas — iki tam tikro laipsnio pakeliama net į Prūsų karališkosios valstybinės filosofijos rangą! Ir už šių profesorių, už jų pedantiškai tamsių žodžių, jų griozdiškuose, nuobodžiuose perioduose slėpėsi revoliucija?! Bet argi tie žmonės, kurie tuomet buvo laikomi revoliucijos atstovais, t. y. liberalai, nebuvo karščiausi šitos protus temdančios filosofijos priešininkai? Bet tai, ko nematė nei vyriausybė, nei liberalai, tai matė jau 1833 m. bent vienas žmogus; jis vadinosi, tiesa, Heinrichas Heinė[2].

Imkime pavyzdį. Joks filosofinis teiginys nesusilaukė tokio trumparegių vyriausybių dėkingumo ir tokio ne mažiau trumparegių liberalų pykčio, kaip garsusis Hegelio teiginys: „Visa,

---

[1] Fil. dr. K. N. Štarkė *„Liudvigas Feuerbachas“*. Ferd. Enkės leid., Štutgartas, 1885 m. *(Engelso pastaba.)*

[2] Engelsas turi galvoje Heinės pastabas apie „vokiškąją filosofijos revoliuciją“, išspausdintas 1833 m. parašytose apybraižose „Dėl religijos ir filosofijos istorijos Vokietijoje“. *Red.*

kas tikra, yra protinga; visa, kas protinga, yra tikra". Juk tai buvo, aišku, pateisinimas visa to, kas egzistuoja, filosofinis palaiminimas despotizmo, policinės valstybės, karaliaus įsakams pajungto teismo, cenzūros. Taip manė Fridrichas Vilhelmas III; taip manė ir jo valdiniai. Bet pagal Hegelį anaiptol ne viskas, kas egzistuoja, būtinai yra ir tikra. Tikrovės atributas jo teikiamas tik tam, kas drauge yra ir būtina. „Tikrovė atsiskleisdama pasirodo kaip būtinybė". Ta ar kita vyriausybės priemonė, — pats Hegelis nurodo kaip pavyzdį „tam tikrą mokesčių sistemą", — anaiptol nėra jo laikoma savaime jau kažkuo tikra. Bet tai, kas yra būtina, galų gale pasirodo taip pat ir protinga, ir, vadinasi, taikant tatai tuometinei Prūsų valstybei, Hegelio teiginys reiškia tik štai ką: šita valstybė yra tiek protinga, tiek atitinkanti protą, kiek ji yra būtina. Ir jeigu ji vis dėlto mums atrodo esanti netikusi, bet egzistuoja, kad ir netikusi būdama, tai vyriausybės netinkamumą tegali pateisinti ir paaiškinti tik atitinkamas valdinių netinkamumas. Tuometiniai prūsai turėjo tokią vyriausybę, kokios jie buvo nusipelnę.

Tačiau, pagal Hegelį, tikrovė anaiptol nėra tas atributas, kuris visomis aplinkybėmis ir visais laikais yra būdingas tam tikrai visuomeninei ar politinei tvarkai. Priešingai. Romos respublika buvo tikra, bet taip pat buvo tikra ir ją išstūmusi Romos imperija. Prancūzijos monarchija 1789 m. pasidarė tokia netikra, t. y. tiek netekusi bet kokio būtinumo, tokia neprotinga, kad ją turėjo sunaikinti didžioji revoliucija, apie kurią Hegelis visuomet kalba su didžiausiu entuziazmu. Vadinasi, čia monarchija pasirodė esanti netikra, revoliucija — tikra. Ir tuo būdu vystymosi eigoje visa, kas anksčiau yra buvę tikra, darosi netikra, netenka savo būtinumo, savo teisės egzistuoti, savo protingumo. Į mirštančios tikrovės vietą ateina nauja, gyvybinga tikrovė, ateina taikingai, jei senajai užtenka protingumo mirti be pasipriešinimo, — per prievartą, jei ji priešinasi šiai būtinybei. Tuo būdu šis Hegelio teiginys, pačios hegelinės dialektikos dėka, pavirsta savo priešybe: visa, kas žmonijos istorijos srityje yra tikra, ilgainiui darosi neprotinga, vadinasi, jau pagal savo prigimtį yra neprotinga, iš anksto apsunkinta neprotingumo; o visam tam, kas žmonių galvose yra protinga, yra lemta pasidaryti tikra, kad ir kaip tatai beprieštarautų esamai tariamai tikrovei. Pagal visas hegelinio mąstymo metodo taisykles tezė apie protingumą viso to, kas yra tikra, virsta kita teze: visa, kas egzistuoja, yra verta, kad žūtų.

Bet kaip tik čia ir glūdėjo tikroji Hegelio filosofijos reikšmė ir revoliucinis pobūdis (šia baigiamąja viso filosofinio judėjimo nuo Kanto laikų faze mes čia turime apsiriboti), kad ji iš karto

ir visiems laikams padarė galą visokioms teorijoms apie galutinį žmonių mąstymo ir veikimo rezultatų pobūdį. Tiesa, kurią turėjo pažinti filosofija, Hegeliui jau nebeatrodė kaip rinkinys baigtų dogminių teiginių, kuriuos, kartą atradus, tenka tik mintinai išmokti; tiesa dabar glūdėjo pačiame pažinimo procese, ilgame istoriniame mokslo vystymesi, mokslo, nuolat kylančio nuo žemesniųjų pažinimo pakopų į vis aukštesnes, tačiau niekuomet nepasiekiančio tokio taško, iš kurio jis, suradęs vadinamąją absoliutinę tiesą, jau nebegalėtų žengti toliau, kur jam nebeliktų nieko kita, kaip tik sudėjus rankas stebėtis laimėtąja absoliutine tiesa. Ir taip yra ne vien filosofinio, bet ir kiekvieno kito pažinimo bei praktinio veikimo srityje. Istorija taip pat, kaip ir pažinimas, niekuomet negali pasiekti galutinio užbaigimo kokioje nors tobuloje, idealioje žmonijos būsenoje; tobula visuomenė, tobula „valstybė" — tai dalykai, tegalį egzistuoti tiktai vaizduotėje. Priešingai, viena kitą pakeičiančios istorinės būsenos tėra tik pereinamos pakopos begaliniame žmonių visuomenės vystymesi iš žemesnės į aukštesnę pakopą. Kiekviena pakopa yra būtina, taigi, ir pateisinama tam laikui ir toms sąlygoms, kurios jai davė pradžią. Bet ji darosi netvirta ir nebepateisinama naujose, aukštesnėse sąlygose, kurios palaipsniui vystosi jos pačios gelmėse. Ji turi užleisti vietą aukštesnei pakopai, kuri savo ruožtu taip pat sunyksta ir žlunga. Ši dialektinė filosofija sugriauna visus vaizdinius apie galutinę absoliutinę tiesą ir ją atitinkančias absoliutines žmonijos būsenas, kaip kad buržuazija su stambiosios pramonės, konkurencijos ir pasaulinės rinkos pagalba praktiškai sugriauna visas nusistojusias, garbingos praeities institucijas. Dialektinei filosofijai nieko nėra kartą visiems laikams nustatyto, besąlyginio, švento; ant viso ir visur ji mato nykimo žymę, ir niekas negali prieš ją atsilaikyti, išskiriant nenutrūkstamą atsiradimo ir nykimo procesą, begalinį kilimą nuo žemesnio į aukštesnį. Ji pati yra tik paprastas to proceso atspindys mąstančiose smegenyse. Tiesa, ji turi ir konservatyviąją pusę: ji pateisina kiekvieną tam tikrą pažinimo ir visuomenės išsivystymo pakopą jos laikui ir sąlygoms, bet ne daugiau. Šio mąstymo būdo konservatizmas yra reliatyvus, jo revoliucinis pobūdis absoliutus,— štai vienintelis absoliutus dalykas, kurį pripažįsta dialektinė filosofija.

Mums nėra reikalo čia gilintis į klausimą, ar šis mąstymo būdas visiškai atitinka šiuolaikinį gamtos mokslą, kuris pačiai žemei pranašauja galimą, o jos gyventojams gana tikrą galą, vadinasi, pripažįsta, kad ir žmonijos istorija turės ne tiktai kylančią, bet ir smunkančią šaką. Kaip ten bebūtų, mes dar tebesame gana toli nuo to posūkio, po kurio visuomenės istorija pradės

eiti smunkamąja linkme, ir negalime reikalauti iš Hegelio filosofijos, kad ji gvildentų klausimą, kurio jos meto gamtos mokslas visiškai dar nebuvo įtraukęs į darbų tvarką.

Tačiau čia reikia pažymėti štai ką: Hegelis šios aukščiau išvystytos pažiūros nėra taip griežtai išdėstęs, kaip mes. Tai yra išvada, į kurią būtinai atveda jo metodas, bet kurios jis pats niekuomet nėra įsakmiai padaręs, kad ir dėl tos paprastos priežasties, jog Hegelis buvo priverstas kurti *sistemą,* o filosofijos sistema, pagal nusistojusius papročius, turėjo baigtis vienokios ar kitokios rūšies absoliutine tiesa. Ir tas pats Hegelis, kuris, ypač savo „Logikoje", pabrėžia, kad ši amžinoji tiesa iš tikrųjų yra ne kas kita, kaip pats loginis (atitinkamai: istorinis) *procesas,* — tas pats Hegelis jaučiasi esąs priverstas padaryti galą šiam procesui, nes jam juk reikia kur nors užbaigti savo sistemą. „Logikoje" jis tą pabaigą vėl gali padaryti pradžia, nes ten baigiamasis taškas, absoliutinė idėja, — kuri tik tiek tėra absoliuti, kiek jis apie ją absoliučiai nieko negali pasakyti, — „nusavina" save (t. y. pavirsta) į gamtą, o vėliau dvasioje, — t. y. mąstyme ir istorijoje, — vėl grįžta pati į save. Bet visos filosofijos pabaigoje tokiam grįžimui į pradžią liko tik vienas kelias. Būtent, reikėjo istorijos pabaigą pavaizduoti šitaip: žmonija pasiekia kaip tik šios absoliutinės idėjos pažinimą ir pareiškia, kad šis absoliutinės idėjos pažinimas yra pasiektas Hegelio filosofijoje. Bet tai reiškė paskelbti absoliutine tiesa visą dogminį Hegelio sistemos turinį, prieštaraujant jo dialektiniam metodui, kuris griauna visa, kas yra dogmiška. Tai reiškė, kad revoliucinė pusė nuslopinama pernelyg išaugusios konservatyviosios pusės, — ir ne tik filosofinio pažinimo srityje, bet ir istorinės praktikos atžvilgiu. Žmonija, kuri Hegelio asmenyje yra nužengusi ligi absoliutinės idėjos pažinimo, ir praktikos srityje turi būti tiek pažengusi, kad galėtų šią absoliutinę idėją įvykdyti tikrovėje. Absoliutinė idėja neturėjo, vadinasi, kelti savo amžininkams per aukštų politinių reikalavimų. Štai kodėl „Teisės filosofijos" pabaigoje mes sužinome, kad absoliutinė idėja turi būti įvykdyta toje luominėje monarchijoje, kurią Fridrichas Vilhelmas III taip atkakliai ir bergždžiai žadėjo savo valdiniams, t. y. tuometinius Vokietijos smulkiaburžuazinius santykius atitinkančiame, ribotame ir nuosaikiame turtingųjų klasių netiesioginiame viešpatavime. Ir, be to, spekuliatyviu keliu mums dar įrodomas bajorijos būtinumas.

Vadinasi, jau vien vidiniai sistemos poreikiai pakankamai paaiškina, kodėl nepaprastai revoliucinis mąstymo metodas atvedė į labai taikingą politinę išvadą. Specifinė šios išvados forma priklauso, beje, nuo to, kad Hegelis buvo vokietis ir, panašiai kaip

ir jo amžininkas Gėtė, buvo gerokai paliestas filisteriškumo. Gėtė, kaip ir Hegelis, — kiekvienas savo srityje, — buvo tikras Dzeusas olimpietis, bet jiems abiem niekuomet nepavyko visiškai atsipalaiduoti nuo vokiškojo filisteriškumo.

Bet visa tai nesukliudė Hegelio sistemai apimti nepalyginamai platesnę sritį, negu bet kuriai kitai ankstyvesnei sistemai, ir toje srityje išvystyti tokį minčių lobyną, kuris mus tebestebina dar ir šiandien. Dvasios fenomenologija (kurią būtų galima pavadinti dvasios embriologijos ir paleontologijos paralele, individualiosios sąmonės atvaizdavimu įvairiose jos vystymosi pakopose, kurios nagrinėjamos kaip sutrumpintas žmogaus sąmonės istoriškai praeitų pakopų atgaminimas), logika, gamtos filosofija, dvasios filosofija, išnagrinėta pagal jos atskirus istorinius poskyrius: istorijos, teisės, religijos filosofija, filosofijos istorija, estetika ir t. t., — kiekvienoje iš šių įvairių istorijos sričių Hegelis stengiasi surasti ir parodyti per ją einančią vystymosi giją. O kadangi jis buvo ne tik kūrybingas genijus, bet ir enciklopedinio mokytumo žmogus, tai jo pasirodymas visur turėjo epochinę reikšmę. Savaime suprantama, kad „sistemos" poreikiai gana dažnai jį vertė stvertis tų priverstinių konstrukcijų, dėl kurių jo menkučiai priešininkai ligi šiol dar tebekelia baisų triukšmą. Bet šitos konstrukcijos tėra tik jo statomo rūmo rėmai ir pastoliai. Kas be reikalo ties jais nesustoja, o įsiskverbia gilyn į grandiozinį pastatą, tas randa ten nesuskaitomus lobius, kurie dar ir šiandien tebeturi visą savo vertę. Visiems filosofams kaip tik „sistema" pasirodo esanti praeinamas dalykas, ir būtent dėl to, kad sistemos kyla iš žmogaus dvasios nepraeinamos reikmės: iš reikmės nugalėti visus prieštaravimus. Bet jei visi prieštaravimai kartą visiems laikams būtų pašalinti, tai mes pasiektume vadinamąją absoliutinę tiesą, — pasaulio istorija būtų baigta ir kartu turėtų vykti toliau, nors jai ir nebebūtų kas veikti: naujas, neišsprendžiamas prieštaravimas. Reikalavimas, kad filosofija išspręstų visus prieštaravimus, yra tolygus reikalavimui, kad vienas filosofas atliktų tokį darbą, kuris įmanomas atlikti tik visai žmonijai jos kylančiame vystymesi. Jei mes tai supratome, — o suprasti tatai mums niekas daugiau už Hegelį nėra padėjęs, — tai filosofijai ligšioline šio žodžio prasme ateina galas. Mes paliekame ramybėje „absoliutinę tiesą", nepasiekiamą tokiu keliu ir atskirai kiekvienam žmogui, ir užtat puolame ieškoti mums pasiekiamų reliatyvių tiesų pozityviųjų mokslų keliu ir apibendrinant jų rezultatus su dialektinio mąstymo pagalba. Hegeliu aplamai baigiasi filosofija, iš vienos pusės, dėl to, kad jo sistema yra didinga viso ligtolinio filosofijos išsivystymo santrauka, o iš kitos pusės,

dėl to, kad jis pats, kad ir nesąmoningai, parodo mums kelią iš to sistemų labirinto į tikrą pozityvų pasaulio pažinimą.

Nesunku suprasti, koks didžiulis turėjo būti šios Hegelio sistemos poveikis filosofiškai nudažytoje Vokietijos atmosferoje. Tai buvo triumfo žygis, kuris truko ištisus dešimtmečius ir anaiptol nepasibaigė nė Hegeliui mirus. Priešingai, kaip tik nuo 1830 ligi 1840 metų „hegelizmas“ pasiekė savo išimtinio viešpatavimo viršūnę, daugiau ar mažiau užkrėsdamas net savo priešininkus; kaip tik tuo metu Hegelio pažiūros, sąmoningai ar nesąmoningai, gausiausiai skverbėsi į įvairiausius mokslus ir persunkė net populiariąją literatūrą bei dienraštinę spaudą, iš kurių vidutiniškoji „apsišvietusi sąmonė“ semia medžiagą savo mintims. Bet ši pergalė visu frontu tebuvo tik vidaus karo prologas.

Ištisai paimtas, Hegelio mokslas paliko, kaip matėme, apsčiai vietos įvairiausioms praktinėms partinėms pažiūroms; o tuometiniame teoriniame Vokietijos gyvenime praktinę reikšmę turėjo pirmiausia du dalykai: religija ir politika. Žmogus, branginęs daugiausia Hegelio *sistemą,* galėjo būti gana konservatyvus kiekvienoje iš šių sričių. O tas, kas svarbiausiu dalyku laikė dialektinį *metodą,* galėjo ir politikoje ir religijoje priklausyti kraštutiniausiai opozicijai. Hegelis pats, nepaisant jo veikaluose neretai prasiveržiančio revoliucinio pykčio, bendrai imant, atrodė daugiau linkstąs į konservatyviąją pusę; ne veltui jo sistema pareikalavusi iš jo žymiai daugiau „sunkaus minties darbo“, negu jo metodas. Besibaigiant trisdešimtiesiems metams, jo mokykloje vis labiau ir labiau buvo pastebimas skilimas. Vadinamieji jaunahegelininkiai — kairysis sparnas, — kovodami su ortodoksiniais pietistais ir feodaliniais reakcionieriais, po truputį atsisakinėjo nuo tos filosofiškai niekinamos pažiūros į opiuosius dienos klausimus, dėl kurios vyriausybė ligi tol kentė jų mokslą ir net jį protegavo. O kai 1840 m. Fridricho Vilhelmo IV asmenyje į sostą pateko ortodoksinė davatkija ir feodalinė-absoliutistinė reakcija, teko atvirai stoti vienos ar antros partijos pusėn. Kova kaip ir anksčiau buvo vedama filosofiniais ginklais, bet jau ne dėl abstrakčių filosofinių tikslų; buvo siekiama paveldėtosios religijos ir esamosios valstybės sunaikinimo. Ir jei žurnale „Deutsche Jahrbücher“[1] praktiškieji galutiniai tikslai tebepasirodydavo daugiausia dar su filosofiniu apvalkalu, tai jaunahegelininkių 1842 m. „Reino Laikraštyje“ skelbiamos mintys jau buvo tiesiog

[1] *„Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst“ („Vokiškasis Mokslo ir Meno Metraštis“)* — jaunahegelininkių organas, kuris buvo leidžiamas Leipcige nuo 1841 iki 1843 m. A. Rugei ir Echtermejeriui redaguojant. *Red.*

kylančiosios radikaliosios buržuazijos filosofija; filosofinė skraistė buvo jos naudojama tik cenzūrai klaidinti.

Bet politikos kelias tuomet buvo labai dygliuotas, ir todėl pagrindinė kova buvo nukreipta prieš religiją; beje, toji kova tuo metu, ypač nuo 1840 m., netiesiogiai buvo ir politinė kova. Pirmąjį akstiną davė Štrauso knyga „Jėzaus gyvenimas", išėjusi 1835 metais. Prieš joje išdėstytą evangelinių mitų atsiradimo teoriją vėliau stojo Bruno Baueris, įrodinėdamas, kad visa eilė evangelinių pasakojimų yra sufabrikuota pačių evangelijų autorių. Jų ginčas vyko prisidengus filosofine kova tarp „sąmonės" ir „substancijos". Klausimas, kokia yra evangelinių pasakojimų apie stebuklus kilmė, — ar jie kilo iš nesąmoningos, tradicija paremtos mitų kūrybos bendruomenės gelmėse, ar juos sufabrikavo patys evangelistai, — išaugo į klausimą, kas yra pagrindinė veikiančioji jėga pasaulio istorijoje: „substancija" ar „sąmonė". Pagaliau pasirodė Štirneris, šiuolaikinio anarchizmo pranašas, — iš jo labai daug ką yra paėmęs Bakuninas, — ir su savo suvereniniu „vieninteliu"[1] prašoko net suvereninę „sąmonę".

Nesigilinsime į šitą Hegelio mokyklos irimo proceso pusę. Mums svarbiau yra atkreipti dėmesį štai į ką: praktiniai kovos su pozityviąja religija reikalavimai daugelį pačių ryžtingųjų jaunahegelininkių atvedė į anglų-prancūzų materializmą. Ir čia jie suėjo į konfliktą su savo mokyklos sistema. Tuo tarpu kai materializmui tiktai gamta yra vienintelė realybė, Hegelio sistemoje gamta tėra absoliutinės idėjos „nusisavinimas", lyg ir jos degradacija; šiaip ar taip, mąstymas ir jo mintinis produktas, idėja, šioje sistemoje yra pirminis dalykas, o gamta — išvestinis, egzistuojąs tik dėl to, kad idėja ligi to yra nusileidusi. Ir šitame prieštaravime painiojosi jaunahegelininkiai kiek tik beįmanydami.

Tuomet pasirodė Feuerbacho veikalas „Krikščionybės esmė"[2]. Vienu smūgiu jis išblaškė tą prieštaravimą, vėl ir be jokių išlygų paskelbdamas materializmo viešpatavimą. Gamta egzistuoja nepriklausomai nuo bet kokios filosofijos; ji yra pagrindas, ant kurio mes, žmonės, patys būdami gamtos produktai, esame išaugę. Už gamtos ir žmonių ribų nieko neegzistuoja, o aukštesnės būtybės, kurias sukūrė mūsų religinė fantazija, tėra tik fantastinis mūsų pačių esmės atspindys. Užkeikimas buvo panaikintas; „sistema" buvo susprogdinta ir nublokšta į šalį, prieštaravimas, paaiškėjus, kad jis tėra tik vaizduotėje, buvo pašalintas. Reikėjo pačiam pergyventi išvaduojamąjį tos knygos poveikį, kad galima

[1] Engelsas turi galvoje 1845 m. išėjusią Makso Štirnerio (Kasparo Šmidto slapyvardis) knygą „Vienintelis ir jo nuosavybė". *Red.*

[2] Feuerbacho knyga „Krikščionybės esmė" išėjo 1841 m. Leipcige. *Red.*

būtų apie tai susidaryti tikrą vaizdą. Entuziazmas buvo visuotinis: mes visi iš karto pasidarėme feuerbachininkais. Kaip entuziastiškai Marksas sveikino naująją pažiūrą ir kaip ji, — nepaisant visų kritinių išlygų, — stipriai jį paveikė, galima pasiskaityti „Šventojoje šeimoje“[1].

Net Feuerbacho knygos trūkumai stiprino tuomet jos poveikį. Beletristinis, vietomis net išpūstas stilius laidavo knygai didesnį skaitytojų ratą ir, kaip ten bebūtų, veikė gaivinamai po ilgamečio abstraktaus ir painaus hegelizmo viešpatavimo. Tą pat galima pasakyti ir apie besaikį meilės dievinimą, kuris buvo atleistinas, nors ir nepateisinamas, kaip reakcija prieš pasidariusio nebepakenčiamu „grynojo mąstymo“ vienvaldystę. Tačiau mes neturime pamiršti, kad kaip tik į abi šitas Feuerbacho silpnybes įsikibo nuo 1844 m. Vokietijos „apsišvietusių“ žmonių tarpe kaip epidemija besiplečiąs „tikrasis socializmas“, kuris mokslinį pažinimą pakeitė beletristine fraze, o proletariato išvadavimą per ekonominį gamybos pertvarkymą pakeitė žmonijos išvadavimu su „meilės“ pagalba, — žodžiu, nuklydo į šlykščiausią beletristiką ir meilės kupiną plepėjimą. Tipingas šios krypties atstovas buvo p. Karlas Griunas.

Be to, neužmirškime štai ko: Hegelio mokykla iširo, bet Hegelio filosofija dar nebuvo kritiškai įveikta. Štrausas ir Baueris pasiėmė po vieną jos pusę ir, kaip polemikos ginklą, jas nukreipė vieną prieš antrą. Feuerbachas sudaužė sistemą ir tiesiog nubloškė ją į šalį. Bet paskelbti kurią filosofiją klaidinga dar nereiškia su ja susidoroti. O tokio didingo kūrinio, kaip Hegelio filosofija, kuri turėjo tokią didžiulę įtaką nacijos dvasiniam vystymuisi, nebuvo galima pašalinti paprasto ignoravimo keliu. Ji turėjo būti „pašalinta“ jos pačios prasme, t. y. ta prasme, kad jos forma būtų kritiškai sunaikinta, o jos laimėtas naujas turinys išgelbėtas. Žemiau pamatysime, kaip tatai įvyko.

Tačiau tuo metu 1848 m. revoliucija taip pat nesivaržydama nustūmė į šalį bet kokią filosofiją, kaip Feuerbachas savo Hegelį. Drauge su tuo ir pats Feuerbachas buvo nustumtas į užpakalinį planą.

II

Didysis pagrindinis visos, ypačiai naujausios, filosofijos klausimas yra klausimas dėl mąstymo santykio su būtimi. Nuo labai senų laikų, kada žmonės, dar visiškai nieko nenusimanydami apie

[1] Žr. *K. Marksas* ir *F. Engelsas*, Raštai, III t., 21—244 psl., rus. leid. *Red.*

savo kūno struktūrą ir nemokėdami paaiškinti sapno reiškinių[1], pradėjo vaizduotis, jog jų mąstymas ir pojūčiai nesą jų kūno veikimas, bet veikimas kažkokio ypatingo prado — šitame kūne gyvenančios ir mirštant jį paliekančios sielos, — nuo tų laikų jiems tekdavo galvoti apie šitos sielos santykį su išoriniu pasauliu. Jei mirštant ji atsiskiria nuo kūno ir gyvena toliau, tai nėra jokio pagrindo sugalvoti jai dar kažkokią atskirą mirtį. Taip atsirado supratimas apie jos nemirtingumą, kuris toje vystymosi pakopoje buvo laikomas ne paguoda, o neišvengiamu likimu ir gana dažnai, pavyzdžiui, graikuose, tikra nelaime. Nuobodų prasimanymą apie asmeninį nemirtingumą visur pagimdė ne religinis paguodos poreikis, bet toji paprasta aplinkybė, kad, pripažinę sielos buvimą, žmonės dėl visuotinio ribotumo nepajėgė paaiškinti, kur dingsta toji siela kūnui mirus. Visai panašiu būdu, iš gamtos jėgų suasmeninimo, kilo pirmieji dievai, kurie, religijai toliau vystantis, įgydavo vis labiau ir labiau užgamtinių jėgų pavidalą, kol pagaliau dėl abstrahavimo proceso, — aš vos nepasakiau: destiliacijos proceso, — visiškai natūralaus protinio vystymosi eigoje, iš daugelio, daugiau ar mažiau ribotų ir vienas kitą ribojančių dievų atsirado žmonių galvose supratimas apie vieną, išimtinį monoteistinių religijų dievą.

Aukščiausias visos filosofijos klausimas, klausimas apie mąstymo santykį su būtimi, dvasios su gamta, tuo būdu, ne mažiau kaip ir kiekviena religija, turi savo šaknis ribotuose ir nemokšiškuose laukinės būklės laikotarpio žmonių vaizdiniuose. Tačiau visu griežtumu jis tegalėjo būti iškeltas, tegalėjo įgyti visą savo reikšmę tik pabudus Europos žmonijai iš ilgo krikščioniškųjų viduramžių žiemos miego. Klausimas apie mąstymo santykį su būtimi, kuris, tarp kita ko, vaidino svarbų vaidmenį ir viduramžių scholastikoje, klausimas, kas yra pirminis dalykas: dvasia ar gamta,— šis klausimas, priešingai bažnyčiai, įgijo dar aštresnę formą: ar pasaulis yra dievo sutvertas ar egzistuoja nuo amžių?

Filosofai pasidalijo į dvi dideles stovyklas pagal tai, kaip jie atsakė į šį klausimą. Tie, kurie teigė, kad dvasia gyvavusi pirmiau nekaip gamta, ir kurie, vadinasi, galų gale vienaip ar antraip pripažino pasaulio sutvėrimą,— o tas sutvėrimas dažnai filosofams, pavyzdžiui, Hegeliui įgyja dar painesnį ir beprasmiškesnį pavida-

---

[1] Dar ir šiandien laukinių ir žemutinės pakopos barbarų tarpe visur tebėra paplitusi mintis, kad sapne pasirodą žmogiški pavidalai esančios sielos, laikinai palikusios kūną; tikrasis žmogus todėl laikomas atsakingu už tuos jo veiksmus, kuriuos sapnuotojas sapnavo. Šitai, pavyzdžiui, pastebėjo Imturnas 1884 m. Gvijanos indėnų tarpe. *(Engelso pastaba.)*

lą, negu krikščionybėje, — sudarė idealistinę stovyklą. O tie, kurie pagrindiniu pradu laikė gamtą, prisidėjo prie įvairių materializmo mokyklų.

Abu posakiai — idealizmas ir materializmas — pradžioje nieko kita ir nereiškia, ir tik ta prasme jie čia ir vartojami. Žemiau pamatysime, kokia kyla painiava, kai jiems teikiama kokia nors kita prasmė.

Bet klausimas apie mąstymo santykį su būtimi turi dar ir kitą pusę: kaip santykiauja mūsų mintys apie supantį mus pasaulį su pačiu šituo pasauliu? Ar gali mūsų mąstymas pažinti tikrąjį pasaulį, ar galime mes savo vaizdiniais ir sąvokomis apie realų pasaulį susidaryti teisingą tikrovės atspindį? Filosofine kalba šis klausimas vadinamas mąstymo ir būties tapatumo klausimu. Milžiniška filosofų dauguma teigiamai išsprendžia šį klausimą. Pavyzdžiui, Hegelio filosofijoje teigiamas atsakymas į jį yra savaime suprantamas: tikrajame pasaulyje mes pažįstame kaip tik mąstomąjį jo turinį, kaip tik tai, dėl ko pasaulis pasirodo esąs laipsniškas įsikūnijimas absoliutinės idėjos, kuri nuo amžių egzistavo kažkur nepriklausomai nuo pasaulio ir pirmiau už jį. Savaime suprantama, kad mąstymas gali pažinti tą turinį, kuris jau iš anksto yra minties turinys. Lygiai taip pat yra suprantama, kad tai, kas turi būti įrodyta, jau slypi pačioje prielaidoje. Bet tat visai nekliudo Hegeliui iš savo mąstymo ir būties tapatumo įrodymo daryti tolesnę išvadą, kad kadangi *jo* mąstymas pripažįsta esant teisingą jo filosofiją, tai ji, tuo būdu, esanti vienintelė teisinga filosofija ir kad, dėl mąstymo ir būties tapatumo, žmonija turinti tuojau perkelti tą filosofiją iš teorijos į praktiką ir pertvarkyti iš naujo visą pasaulį pagal Hegelio principus. Tai iliuzija, kuri yra būdinga jam kartu kone su visais filosofais.

Bet greta to yra eilė kitų filosofų, kurie ginčija galimumą pažinti ar bent išsamiai pažinti pasaulį. Naujausių filosofų tarpe prie jų priklauso Jumas ir Kantas, ir jie vaidino labai žymų vaidmenį filosofijos išsivystyme. Svarbiausia, kas nulemia šios pažiūros paneigimą, yra išdėstęs Hegelis, kiek tai buvo įmanoma padaryti idealistiniu požiūriu. Papildomosios materialistinės Feuerbacho pastabos yra labiau sąmojingos, negu gilios. Visų griežčiausią šių, kaip ir visų kitų, filosofinių prasimanymų paneigimą sudaro praktika, būtent eksperimentas ir pramonė. Jeigu mes galime įrodyti teisingumą mūsų supratimo tam tikro gamtos reiškinio tuo, kad patys jį įvykdome, sukeliame jį iš jo sąlygų, be to, priverčiame jį tarnauti mūsų tikslams, tai nesuvokiamam kantiniam „daiktui savyje“ ateina galas. Cheminės medžiagos, susidarančios gyvulių ir augalų kūnuose, buvo tokie „daiktai

savyje“, kol organinė chemija pradėjo gaminti jas vieną po kitos; tuo pačiu „daiktas savyje“ darėsi daiktu mums, kaip, pavyzdžiui, alizarinas, dažanti raudės medžiaga, kurią mes dabar gauname ne iš laukuose auginamos raudės šaknų, bet daug pigiau ir paprasčiau iš akmens anglies dervos. Koperniko saulės sistema per tris šimtus metų buvo hipotezė, ligi aukščiausio laipsnio įtikima, bet vis dėlto hipotezė. O kai Leverjė, remdamasis tos sistemos duomenimis, ne tik įrodė, kad turi būti dar viena, ligi tol nežinoma planeta, bet apskaičiavimu nustatė ir vietą, kur ji turi būti dangaus erdvėje, ir kai po to Galė tikrai surado tą planetą[1], Koperniko sistema buvo įrodyta. Bet jei vis dėlto neokantistai Vokietijoje stengiasi atgaivinti Kanto pažiūras, o agnostikai Anglijoje — Jumo pažiūras (jos niekuomet nebuvo ten išmirusios), nepaisant to, kad ir teorija ir praktika jau seniai atmetė ir vienas ir antras, tai moksline prasme tatai yra žengimas atgal, o praktikoje tatai yra tik drovus būdas paslapčiomis remtis materializmu, viešai jo išsiginant.

Tačiau per tą ilgą laikotarpį, nuo Dekarto ligi Hegelio ir nuo Hobso ligi Feuerbacho, filosofus stūmė į priekį anaiptol ne vien tik grynojo mąstymo jėga, kaip kad jie įsivaizdavo. Priešingai. Iš tikrųjų juos stūmė į priekį galingas, vis spartesnis ir audringesnis gamtos mokslų ir pramonės vystymasis. Pas materialistus tatai stačiai krito į akis. Bet ir idealistų sistemos vis labiau ir labiau prisisunkdavo materialistinio turinio, stengdamosi panteistiškai sutaikinti dvasios ir materijos priešingumą. Hegelio sistemoje nueita tiek toli, kad ji, ir metodu ir turiniu, yra tik idealistiškai aukštyn kojomis apverstas materializmas.

Po to, kas pasakyta, suprantama, kodėl Štarkė, charakterizuodamas Feuerbachą, pirmiausia tyrinėja jo poziciją šiuo pagrindiniu klausimu — apie mąstymo santykį su būtimi. Po trumpo įvado, — kuriame nereikalingai sunkia filosofine kalba dėstomos ankstesniųjų filosofų pažiūros, pradedant nuo Kanto, ir kuriame autorius ignoruoja Hegelį, pernelyg formaliai tesustodamas ties kai kuriomis atskiromis jo veikalų vietomis, — smulkiai dėstoma pačios Feuerbacho „metafizikos“ išsivystymo eiga, kaip tas išsivystymas nuosakiai atsispindi atitinkamuose šito filosofo veikaluose. Dėstymas atliktas stropiai ir pasižymi aiškumu. Tiktai jam, kaip ir visai Štarkės knygai, kenkia anaiptol ne visur neišvengiamas filosofinių išsireiškimų balastas. Tas balastas juo labiau yra nepatogus, kad autorius nesilaiko kurios nors vienos

[1] Kalbama apie Neptuno planetą, kurią 1846 m. surado Berlyno observatorijos stebėtojas Johanas Galė. *Red.*

mokyklos arba bent paties Feuerbacho priimtų išsireiškimų, o maišo išsireiškimus, priimtus įvairių įvairiausių mokyklų, ir daugiausia tų krypčių, kurios, vadindamos save filosofinėmis, dabar plinta kaip epidemija.

Feuerbacho išsivystymo kelias yra hegelininko, — tiesa, visiškai ortodoksiniu hegelininku jis niekuomet nebuvo, — išsivystymo į materializmą kelias. Tam tikroje to išsivystymo pakopoje jis priėjo ligi visiško ryšių nutraukimo su idealistine savo pirmtako sistema. Su neįveikiama jėga jį pagauna pagaliau supratimas, kad Hegelio „absoliutinės idėjos" praamžinas buvimas, „loginių kategorijų buvimas iki pasaulio atsiradimo" yra ne kas kita, kaip tik fantastinė liekana tikėjimo į nežemišką kūrėją; kad tas medžiaginis, jutimais suvokiamas pasaulis, kuriam mes patys priklausome, yra vienintelis tikras pasaulis ir kad mūsų sąmonė ir mąstymas, kad ir kokie jie atrodytų antjutiminiai, tėra medžiaginio, kūninio organo, smegenų, produktas. Materija nėra dvasios produktas, o dvasia pati tėra tiktai aukščiausiasis materijos produktas. Tai, žinoma, yra grynas materializmas. Bet ligi to priėjęs, Feuerbachas staiga stabteli. Jis negali įveikti įprastinio filosofinio prietaro, prietaro ne prieš reikalo esmę, bet prieš žodį „materializmas". Jis sako: „Materializmas man yra žmogaus esmės ir žmogiškojo pažinimo pastato pagrindas; bet man jis nėra pats pastatas kaip kad fiziologui, gamtininkui siauresne prasme, pavyzdžiui, Molešotui; jiems jis negali būti kuo nors kitu, sutinkamai su jų požiūriu ir specialybe. Aš visiškai sutinku su materialistais eidamas atgal, bet ne eidamas į priekį".

Feuerbachas čia painioja materializmą kaip bendrą pasaulėžiūrą, pagrįstą tam tikru materijos ir dvasios santykio supratimu, su ta ypatinga forma, kuria ši pasaulėžiūra pasireiškė tam tikroje istorijos pakopoje, būtent XVIII amžiuje. Dar daugiau, jis priskiria materializmui tą lėkštą, suvulgarintą pavidalą, kurį dabar XVIII amžiaus materializmas yra įgavęs gamtininkų ir gydytojų galvose ir kokiu penkiasdešimtaisiais metais jį skelbė keliaują pamokslininkai — Biuchneris, Fogtas ir Molešotas. Bet materializmas, panašiai kaip ir idealizmas, yra perėjęs eilę išsivystymo pakopų. Po kiekvieno sudarančio epochą atradimo net gamtos mokslų srityje materializmas neišvengiamai turi keisti savo formą. O nuo to laiko, kai ir istoriją pradėta materialistiškai aiškinti, čia taip pat atsiveria naujas kelias materializmui vystytis.

Praėjusio[1] amžiaus materializmas buvo daugiausia mechaninis, nes tuomet iš visų gamtos mokslų vien tik mechanika, ir tai

[1] — XVIII amžiaus. *Red.*

tik kietųjų (dangaus ir žemės) kūnų mechanika, trumpiau, sunkumo mechanika tebuvo pasiekusi tam tikrą išbaigtumą. Chemija tebeatrodė dar vaikiškai, joje buvo laikomasi flogistono teorijos. Biologija tebebuvo dar vystykluose: augalų ir gyvūnų organizmas tebuvo ištirtas tik bendriausiais bruožais, jis buvo aiškinamas grynai mechaninėmis priežastimis. XVIII amžiaus materialistams žmogus buvo mašina, kaip kad Dekartui gyvulys. Šitas išimtinai mechanikos masto taikymas cheminės ir organinės prigimties procesams, — kur, tiesa, mechanikos dėsniai nors ir veikia, bet yra nustelbiami kitų, aukštesnių dėsnių, — sudaro pirmą savotišką, bet tuo metu neišvengiamą klasikinio prancūzų materializmo ribotumą.

Antras savotiškas šito materializmo ribotumas yra jo nesugebėjimas suprasti pasaulį kaip procesą, kaip nuolat istoriškai besivystančią materiją. Tai atitiko tuometinę gamtos mokslų būklę ir su ja susijusį metafizinį, t. y. antidialektinį filosofinio mąstymo būdą. Gamta amžinai juda; tai buvo žinoma ir tuomet. Bet tas judėjimas, pagal to meto supratimą, taip pat amžinai sukosi vienu ir tuo pačiu ratu ir tuo būdu visuomet likdavo toje pačioje vietoje: jis visuomet duodavo tuos pačius padarinius. Toks supratimas tuo metu buvo neišvengiamas. Kantinė saulės sistemos atsiradimo teorija buvo tik ką pasirodžiusi ir atrodė kol kas tik paprastas kuriozas. Žemės raidos istorija, geologija, tebebuvo dar visiškai nežinoma. Tuomet aplamai dar nebuvo galima moksliškai pagrįsti minties, kad dabartinės gyvosios būtybės yra atsiradusios per ilgą išsivystymą, vedantį iš paprasto į sudėtinga. Neistoriškas gamtos supratimas, vadinasi, buvo neišvengiamas. Tą trūkumą juo mažiau tegalima prikišti XVIII amžiaus filosofams, nes jo neišvengė net Hegelis. Pastarajam gamta, kaip paprastas idėjos „nusisavinimas“, negali vystytis laike; ji tegali plėsti savo įvairumą tik erdvėje ir tuo būdu, pasmerkta amžinai kartoti vis tuos pačius procesus, vienu metu ir šalia viena kitos išdėsto visas turimas savyje vystymosi pakopas. Ir šitą nesąmonę apie vystymąsi erdvėje, bet ne laike, — kuris yra pagrindinė bet kokio vystymosi sąlyga, — Hegelis primeta gamtai kaip tik tuo metu, kai jau pakankamai buvo išvystyta ir geologija, ir embriologija, ir augalų bei gyvulių fiziologija, ir organinė chemija, ir kai, remiantis šitais naujais mokslais, jau visur kilo genialūs spėjimai, kuriuos patvirtino vėlesnė vystymosi teorija (pvz., Gėtė ir Lamarkas). Bet taip reikalavo sistema, ir metodas sistemos dėlei turėjo pasidaryti nebeištikimas sau pačiam.

Šitokia neistoriška pažiūra vyravo ir istorijos srityje. Čia žvilgsnis buvo nukreiptas į kovą prieš viduramžių liekanas. Į viduram-

žius buvo žiūrima, kaip į paprastą tūkstantmetės visuotinės barbarybės sukeltą pertrauką istorijos eigoje. Niekas nekreipė dėmesio į viduriniais amžiais pasiektą didelę pažangą — Europos kultūrinės srities išplėtimą, didžiąsias gyvybingas nacijas, ten susidariusias greta viena kitos, pagaliau XIV ir XV amžių didžiulę technikos pažangą. Dėl tos priežasties pasidarė negalima teisinga pažiūra į didįjį istorinį ryšį, ir istorija, geriausiu atveju, buvo tik pavyzdžių ir iliustracijų rinkinys filosofams naudotis.

Vulgarizatoriai, kurie 50-siais metais Vokietijoje ėmėsi materializmo išnešiotojų darbo, niekur neišėjo už savųjų mokytojų mokymų ribų. Visi naujieji gamtos mokslų laimėjimai jiems tarnavo tik kaip nauji argumentai prieš pasaulio kūrėjo buvimą. Jie net negalvodavo apie tai, kad vystytų toliau teoriją. Idealizmas, kuris jau buvo galutinai išeikvojęs savo išmintį ir 1848 m. revoliucijos buvo mirtinai sužeistas, galėjo tuo būdu jausti pasitenkinimą, kad materializmas tuo metu buvo dar žemiau nusmukęs. Feuerbachas tikrai buvo teisus, nesiimdamas atsakomybės už šitą materializmą; tačiau jis neturėjo teisės painioti keliaujančiųjų pamokslininkų mokymo su materializmu aplamai.

Beje, čia reikia turėti galvoje du dalykus. Pirma, kol dar buvo gyvas Feuerbachas, gamtos mokslai tebegyveno tą stipraus rūgimo procesą, kuris pasiekė reliatyvų, aiškumą teikiantį užbaigtumą tik per pastaruosius penkiolika metų. Buvo surinkta ligi šiol nematyta gausybė naujos pažinimo medžiagos, bet tik pačiu paskutiniu metu pasidarė galima nustatyti ryšį ir tuo pačiu tvarką tame galvotrūkčiais besiveržiančių atradimų chaose. Tiesa, Feuerbachas buvo amžininkas trijų svarbiausiųjų atradimų — ląstelės, energijos kitimo dėsnio ir Darvino vardu pavadintos vystymosi teorijos atradimo. Bet ar galėjo gyvenęs kaimo vienatvėje filosofas įstengti pakankamai sekti mokslą, kad galėtų tinkamai įvertinti tokius atradimus, kuriuos ir patys gamtininkai iš dalies dar ginčijo, o iš dalies dar nemokėjo pakankamai išnaudoti? Kaltos čia yra vien tik pasigailėtinos Vokietijos sąlygos, dėl kurių filosofijos katedras buvo užvaldę išminčius vaidiną eklektiškieji trupingraužiai, o Feuerbachas, kuris buvo nepalyginamai aukštesnis už juos visus, turėjo suvalstietėti ir lindėti kaimo užkampyje. Vadinasi, ne Feuerbacho kaltė, kad dabar pasidaręs galimas istoriškas gamtos supratimas, šalinąs visą prancūzų materializmo vienašališkumą, liko jam neprieinamas.

Antra, Feuerbachas buvo visai teisus, tvirtindamas, kad vien tiktai gamtos mokslų materializmas „yra žmogiškojo pažinimo pastato pagrindas, bet ne pats pastatas“, nes mes gyvename ne tik gamtoje, bet ir žmonių visuomenėje, kuri, ne mažiau kaip

gamta, turi savo vystymosi istoriją ir savo mokslą. Vadinasi, uždavinys buvo visuomenės mokslą, t. y. visą vadinamųjų istorijos ir filosofijos mokslų visumą, suderinti su materialistiniu pagrindu ir jį pertvarkyti sutinkamai su šiuo pagrindu. Bet Feuerbachui to nebuvo lemta padaryti. Šiuo atžvilgiu jis, nepaisant materialistinio pagrindo, nebuvo dar išsivadavęs iš senų idealistinių pančių; tai jis ir pats pripažįsta sakydamas: „Aš visiškai sutinku su materialistais eidamas atgal, bet ne eidamas į priekį". Bet kaip tik čia, visuomeninėje srityje, pats Feuerbachas nenuėjo toliau „į priekį" nuo savo 1840 ar 1844 m. požiūrio, ir tai svarbiausia dėl savo atsiskyrėliško užsidarymo, kuris vertė jį, labiau už kitus filosofus palinkusį visuomeniškai bendrauti, vystyti savo mintis visiškoje vienatvėje, o ne draugiškai ar priešiškai susitinkant su kitais savo masto žmonėmis. Mes vėliau smulkiau panagrinėsime, ligi kokio laipsnio jis liko idealistas šioje srityje.

Čia reikia dar pastebėti, kad Štarkė Feuerbacho idealizmo ieško ne ten, kur jis tikrai yra. „Feuerbachas yra idealistas, jis tiki žmonijos pažanga" (19 psl.). „Pagrindu, visa ko pamatu vis dėlto lieka idealizmas. Realizmas mums tėra tik apsauga nuo suklydimų, kai mes pasiduodame savo idealiems siekimams. Argi užuojauta, meilė ir tarnavimas tiesai bei teisei nėra idealios jėgos?" (VIII psl.).

Pirma, čia idealizmu vadinama ne kas kita, kaip tik siekimas idealių tikslų. Bet šie tikslai turi kokį nors būtiną ryšį nebent su Kanto idealizmu ir jo „kategoriniu imperatyvu". Tačiau pats Kantas savo filosofiją pavadino „transcendentaliu idealizmu" visai ne dėl to, kad joje liečiami taip pat ir doriniai idealai. Tai įvyko visai dėl kitų priežasčių, kurios Štarkei turi būti žinomos. Prietaras, kad tikėjimas doriniais, t. y. visuomeniniais, idealais sudarąs filosofinio idealizmo esmę, yra kilęs už filosofijos ribų, pas vokiečių filisterius, kurie jiems reikalingus menkus filosofijos trupinius rankiojo, mintinai mokydamiesi Šilerio eilėraščių. Kaip tik Hegelis, tas tobulasis idealistas, griežčiau už bet ką kitą kritikavo Kanto bejėgį „kategorinį imperatyvą" (bejėgį todėl, kad reikalauja to, kas negalima, vadinasi, niekuomet nepasiekia ko nors tikra); jis pikčiau už bet ką kitą išjuokė Šilerio paskleistą filisterišką palinkimą svajoti apie nepasiekiamus idealus (žr., pavyzdžiui, „Fenomenologiją").

Antra, niekaip neišvengsime tos aplinkybės, kad visa tai, kas skatina žmogų veikti, turi pereiti per jo galvą: net valgyti ir gerti žmogus ima dėl atsispindėjusių jo galvoje alkio ar troškulio pojūčių, o liaujasi valgęs ar gėręs dėl to, kad jo galvoje atsispindi sotumo pojūtis. Išorinio pasaulio poveikiai į žmogų įsminga jo

galvon, atsispindi joje kaip jutimai, mintys, paskatos, valios pasireiškimai, trumpai sakant, kaip „idealūs siekimai", ir tuo pavidalu jie tampa „idealiomis jėgomis". Ir jei tas žmogus pasirodo besąs idealistas tik dėl tos aplinkybės, kad jis turi „idealių siekimų" ir pripažįsta „idealių jėgų" įtaką sau, tai, vadinasi, kiekvienas bent kiek normaliai išsivystęs žmogus iš prigimties yra idealistas, ir lieka neaišku tik viena: kaip dar pasaulyje gali būti materialistų?

Trečia, įsitikinimas, kad žmonija, — bent šiuo momentu, — bendrai imant, žengia priekin, absoliučiai nieko neturi bendra su materializmo ir idealizmo priešingumu. Prancūzų materialistai laikėsi to įsitikinimo beveik fanatiškai, ne mažiau, kaip deistai Volteras ir Ruso, ir dėl jo gana dažnai dėjo didžiausias asmenines aukas. Jei kas nors buvo paskyręs visą savo gyvenimą „tarnauti tiesai ir teisei", — gerąja šių žodžių prasme, — tai toks žmogus buvo, pavyzdžiui, Didro. Ir kai Štarkė paskelbia, kad visa tai esąs idealizmas, jis įrodo tik tai, kad žodis „materializmas" ir kartu visas abiejų krypčių priešingumas jam yra netekęs bet kurios prasmės.

Ir iš tikrųjų Štarkė čia daro, — nors, gal būt, ir nesąmoningai, — nedovanotiną nuolaidą filisteriškam prietarui prieš pavadinimą „materializmas", prietarui, kurį įdiegė filisteriui ilgamečiai kunigų šmeižtai. Materializmu filisteris laiko rajumą, girtavimą, garbės troškimą ir gašlavimą, godumą pinigams, šykštumą, gobšumą, vaikymąsi pelno ir biržos suktybes, trumpai sakant, visas tas nešvarias ydas, į kurias jis pats paslapčiomis įsmilsta. O idealizmas jam reiškia tikėjimą dorybe, visuotinę žmonių meilę ir aplamai tikėjimą „geresniuoju pasauliu", apie kurį jis garsiai kalba kitų tarpe, bet kuriuo jis pats pradeda tikėti nebent tik tuomet, kai jam tenka sirgti pagiriomis ar bankrutuoti, t. y. kai tenka kęsti nemalonias savo įprastinių „materialistinių" ekscesų pasekmes. Filisterio mėgiamas posakis: Kas yra žmogus? — Pusiau žvėris, pusiau angelas.

Kitais atžvilgiais Štarkė uoliai stengiasi apginti Feuerbachą nuo užpuolimų ir doktrinų tų docentų, kurie, pasivadinę filosofais, triukšmauja dabar Vokietijoje. Žmonėms, kurie domisi išsigimusiais klasikinės vokiečių filosofijos palikuonimis, tai, žinoma, yra svarbu; pačiam Štarkei tai galėjo atrodyti būtina. Bet mes pasigailėsime skaitytojo.

III

Tikrasis Feuerbacho idealizmas iškyla aikštėn, kai tik prieiname jo etiką ir religijos filosofiją. Jis anaiptol nenori panaikinti

religijos, jis nori ją patobulinti. Pati filosofija turi virsti religija. „Žmonijos laikotarpiai skiriasi vienas nuo kito tik religijos pakitėjimais. Kuris nors istorinis judėjimas pasiekia savo gilų pagrindą tik tuomet, kai jis įsiskverbia į žmogaus širdį. Širdis nėra religijos forma, ir todėl negalima pasakyti, jog religija turinti būti *taip pat* ir širdyje; ji yra religijos esmė“ (cituota Štarkės knygoje, 168 psl.). Pasak Feuerbacho, religija yra emocionalinis, širdies santykis vieno žmogaus su kitu, santykis, kuris savo tiesos ligi šiol ieškojo fantastiškame tikrovės atspindyje, — tarpininkaujant vienam ar daugeliui dievų, šių fantastiškų žmogaus ypatybių atspindžių, — o dabar ją randa tiesiogiai ir betarpiškai meilėje tarp „aš“ ir „tu“. Tuo būdu pagal Feuerbachą lytinė meilė pagaliau tampa viena aukščiausiųjų, jei ne pati aukščiausia jo naujos religijos išpažinimo forma.

Jausmu pagrįsti žmonių santykiai, ypač įvairių lyčių žmonių santykiai, egzistavo nuo to laiko, kai egzistuoja žmonija. O dėl pačios lytinės meilės, tai ji per pastaruosius aštuonis šimtmečius įgijo tokią reikšmę ir išsikovojo tokią vietą, kad tapo privaloma ašimi, apie kurią sukasi visa poezija. Esamosios pozityviosios religijos tenkinasi tuo, kad teikia aukščiausią pašventinimą valstybiniam lytinės meilės tvarkymui, t. y. santuokos įstatymams; jos kad ir rytoj gali visiškai išnykti, o meilės ir draugystės praktikoje neįvyks nė mažiausio pasikeitimo. Prancūzijoje 1793—1798 metų laikotarpiu krikščioniškoji religija iš tikrųjų buvo išnykusi ligi tokio laipsnio, kad pačiam Napoleonui ne be vargo ir pasipriešinimo pavyko ją vėl grąžinti. Tačiau tuo laikotarpiu niekas nejautė reikalo pakeisti jos kažkuo panašiu į Feuerbacho naująją religiją.

Feuerbacho idealizmas čia pasireiškia tuo, kad jis abipusiu palinkimu besiremiančius žmonių savitarpio santykius, lytinę meilę, draugystę, užuojautą, pasiaukojimą ir t. t., nelaiko vien tokiais, kokie jie yra patys savaime, neatsižvelgiant į atsiminimus, rišusius juos su kuria nors ypatinga religine sistema, kuri ir jo manymu priklauso praeičiai. Jis teigia, kad tie santykiai tik tuomet įgis visą savo reikšmę, kai jie bus pašventinti žodžiu „religija“. Esminis dalykas jam ne tai, kad tie grynai žmogiški santykiai egzistuoja, bet tai, kad į juos būtų žiūrima kaip į naująją, tikrąją religiją. Jis sutinka juos pripažinti visiškai pilnaverčiais tik tuomet, kai ant jų bus uždėtas religijos antspaudas. Žodis *religija* yra kilęs iš veiksmažodžio religare[1] ir jo pirminė reikšmė buvo *ryšys*. Vadinasi, kiekvienas dviejų žmonių savitarpio ryšys esąs

[1] — rišti. *Red.*

religija. Šitokie etimologiniai fokusai sudaro paskutinę idealistinės filosofijos landą. Žodžiams teikiama ne ta reikšmė, kokią jie įgijo istoriškai besivystant jų tikrajai vartosenai, bet ta, kokią jie turėtų turėti pagal savo etimologinę kilmę. Tuo būdu lytinė meilė ir lyčių santykiai iškeliami į religijos rangą, kad tik nedingtų iš kalbos idealistiniams atsiminimams brangus „religijos" žodelis. Keturiasdešimtaisiais metais lygiai taip pat kalbėjo Luji Blano krypties Paryžiaus reformistai, kuriems žmogus be religijos atrodė kažkokia baidyklė ir kurie mums sakė: Donc, l'athéisme c'est votre religion![1] Stengdamasis sukurti tikrąją religiją iš esmės materialistinio gamtos supratimo pagrindu, Feuerbachas darosi panašus į žmogų, kuriam šiuolaikinė chemija yra tikroji alchemija. Jei yra galima religija be dievo, tai galima ir alchemija be filosofinio akmens. Beje, tarp alchemijos ir religijos yra labai glaudus ryšys. Filosofinis akmuo turi daug į dieviškas panašių ypatybių, o mūsų laiko skaičiavimo pirmųjų dviejų amžių egiptiečių ir graikų alchemikai taip pat pridėjo savo rankas kuriant krikščioniškąją doktriną, kaip tai rodo Bertelo ir Kopo pateikiami duomenys.

Visiškai klaidingas yra Feuerbacho tvirtinimas, kad „žmonijos laikotarpiai skiriasi vienas nuo kito tik religijos pakitėjimais". Tik kalbant apie tris ligi šiol išlikusias pasaulines religijas: budizmą, krikščionybę, islamą, galima pasakyti, kad didieji istoriniai posūkiai buvo *lydimi* religijos pakitėjimų. Senosios gaivališkai kilusios gentinės ir nacionalinės religijos neturėjo propagandinio pobūdžio ir netekdavo visos savo atsparumo jėgos, kai tik būdavo palaužta tų genčių ir tautų nepriklausomybė. Germanams čia pakako net paprasto sąlyčio su irstančia pasauline Romos imperija ir su ką tik jos priimtąja, jos ekonominę, politinę ir dvasinę būseną atitinkančia pasauline krikščionių religija. Tik kalbėdami apie šias daugiau ar mažiau dirbtiniu būdu atsiradusias pasaulines religijas, ypač apie krikščionybę ir islamą, galime sakyti, kad bendrieji istoriniai sąjūdžiai įgauna religinį atspalvį. Tačiau net ir krikščionybės išplitimo sferoje iš tikrųjų universalinę reikšmę turinčios revoliucijos įgauna religinį atspalvį tik pirmosiose buržuazijos kovos dėl išsivadavimo stadijose, nuo XIII ligi XVII amžiaus imtinai. Ir tai paaiškinama ne žmogaus širdies ypatybėmis ir ne jo religijos poreikiu, kaip kad mano Feuerbachas, bet visa ankstyvesne viduramžių istorija, kuri nepažino jokios kitos ideologijos formos, kaip tik religiją ir teologiją. Bet kai buržuazija XVIII amžiuje pakankamai sustiprėjo, kad galėtų sukurti

[1] — Taigi, ateizmas ir yra jūsų religija! *Red.*

nuosavą, savo klasinę padėtį atitinkančią ideologiją, ji įvykdė savo didžiąją ir galutinę revoliuciją — Prancūzijos revoliuciją, apeliuodama vien tik į teisines ir politines idėjas, o religija tesirūpindama tik tiek, kiek pastaroji pastojo jai kelią. Bet jai nė į galvą nebuvo atėję, kad reikia senąją religiją pakeisti kažkokia nauja. Visiems žinomas Robespjero čia patirtas nepasisekimas[1]. Visuomenėje, kurioje mums tenka gyventi dabar ir kuri yra pagrįsta klasių priešingumu ir klasiniu viešpatavimu, galimumas pasireikšti grynai žmogiškiems jausmams santykiuose su kitais žmonėmis ir taip jau yra menkas; todėl mes neturime jokio pagrindo dar labiau jį sumenkinti, pakeldami tuos jausmus į religijos rangą. Taip pat ir įprastinė istoriografija yra pakankamai aptemdžiusi mums, ypač Vokietijoje, didžiųjų istorinių klasinių kovų supratimą, ir mums nėra jokio reikalo daryti jį visiškai neįmanomą, paverčiant šios kovos istoriją paprastu bažnyčios istorijos priedėliu. Jau tai rodo, kiek toli mes esame dabar nužengę nuo Feuerbacho. Jo „puikiosios" vietos, kurios skirtos garbinti šiai naujajai meilės religijai, šiandien jau nebeįmanomos skaityti.

Vienintelė religija, kurią Feuerbachas rimtai tyrinėjo, yra krikščionybė, ši monoteizmu pagrįsta pasaulinė Vakarų religija. Jis parodė, kad krikščionių dievas tėra tik fantastinis žmogaus atspindys. Bet tas dievas pats yra ilgalaikio abstrahavimo proceso produktas, koncentruota daugybės ankstesnių gentinių ir nacionalinių dievų kvintesencija. Atitinkamai taip pat ir žmogus, kurio atspindys yra tas dievas, yra ne tikrasis žmogus, bet tokia pat daugybės tikrų žmonių kvintesencija; tai — abstraktus žmogus, t. y. vėlgi tik mintinis vaizdas. Ir tas pats Feuerbachas, kuris kiekviename puslapyje skelbia jutimingumą ir šaukia mus pasinerti į konkretų, tikrą pasaulį, pasidaro perdėm abstraktus, kai tik jam tenka kalbėti ne apie lytinius, bet apie kokius nors kitus žmonių santykius.

Visų žmonių santykių jis mato tik vieną pusę — moralę. Ir čia mus vėl stebina nepaprastas Feuerbacho skurdumas, lyginant su Hegeliu. Hegelio etika, arba doros mokslas, yra teisės filosofija ir apima: 1) abstrakčiąją teisę, 2) moralumą, 3) doros sritį, kuri savo ruožtu apima šeimą, civilinę visuomenę, valstybę. Kiek idealistinė čia yra forma, tiek realistinis yra turinys. Drauge su morale čia apimama visa teisės, ekonomikos ir politikos sritis. Feuerbachui — visai atvirkščiai. Formos atžvilgiu jis realistas, išeities tašku ima žmogų; bet apie pasaulį, kuriame gyvena šitas

[1] Turimas galvoje Robespjero mėginimas įvesti „aukščiausiosios būtybės" religiją. *Red.*

žmogus, jis visiškai nieko nekalba, ir todėl jo žmogus lieka tuo pačiu abstrakčiu žmogumi, kuris figūruoja religijos filosofijoje. Tas žmogus pasirodė ne iš motinos įsčių, bet, lyg peteliškė iš lėlytės, yra išskridęs iš monoteistinių religijų dievo. Todėl jis ir gyvena ne tikrajame, istoriškai išsivysčiusiame ir istoriškai apibrėžtame pasaulyje. Nors jis ir santykiauja su kitais žmonėmis, bet kiekvienas jų yra toks pat abstraktus, kaip ir jis pats. Religijos filosofijoje mes vis dėlto dar sutikdavome vyrą ir moterį. Tačiau etikoje dingsta ir tas paskutinis skirtumas. Tiesa, retkarčiais Feuerbachas vartoja ir tokius teiginius, kaip: „Rūmuose galvojama kitaip, negu lūšnose". — „Jei tu dėl bado ir dėl skurdo neturi maisto savo kūne, tai ir tavo galvoje, tavo jausmuose ir tavo širdyje nėra maisto moralei". — „Politika turi pasidaryti mūsų religija" ir taip toliau. Bet Feuerbachas visiškai nemoka naudotis šiais teiginiais, jie lieka vien tik fraze, ir net Štarkė turi pripažinti, kad Feuerbachui politika buvo neprieinama sritis, o „visuomenės mokslas, sociologija, jam buvo terra incognita[1]".

Toks pat lėkštas, lyginant su Hegeliu, jis yra ir tuomet, kai nagrinėja priešingumą tarp gėrio ir blogio. „Kai kurie mano, — pastebi Hegelis, — kad pasako nepaprastai gilią mintį, sakydami: žmogus iš prigimties yra geras; tačiau jie užmiršta, kad daug gilesnė mintis yra pasakoma žodžiais: žmogus iš prigimties yra blogas". Hegeliui blogis yra forma, kuria pasireiškia istorinio vystymosi varomoji jėga. Tai turi dvejopą prasmę. Iš vienos pusės, kiekvienas žingsnis į priekį būtinai yra kurios nors šventenybės pažeidimas, maištas prieš seną, mirštančią, bet įpročio pašventintą tvarką. Iš antros pusės, nuo to laiko, kai atsirado visuomenės klasių priešingumas, kaip tik blogosios žmonių aistros — gobšumas ir valdžios troškimas — darosi istorinio vystymosi svertais. Pavyzdžiui, feodalizmo ir buržuazijos istorija yra nuolatinis to įrodymas. Bet Feuerbachui nė į galvą neateina mintis tyrinėti istorinį moralinio blogio vaidmenį. Istorija jam yra aplamai nejauki ir bauginanti sritis. Net jo posakis: „Žmogus, kai jis kilo iš gamtos, tebuvo grynas gamtos padaras, o ne žmogus. Žmogus yra žmogaus, kultūros, istorijos produktas", — net ir šitas posakis jam lieka visiškai bergždžias.

Iš to, kas pasakyta, suprantama, kad Feuerbachas apie moralę mums praneša kažką nepaprastai skysta. Laimės siekimas žmogui esąs įgimtas ir todėl jis turįs sudaryti moralės pagrindą. Tačiau laimės siekimas gauna dvejopą pataisą. Pirma, iš mūsų veiksmų natūralių padarinių pusės: po nusigėrimo eina pagirios,

---

1 — nežinoma šalis. *Red.*

po įpročiu pasidariusio nesaikingumo — liga. Antra, iš jų visuomeninių padarinių pusės: jei mes negerbiame kitų tokio pat laimės siekimo, tai jie priešinasi ir trukdo mūsų laimės siekimui. Iš to išeina, kad, norėdami patenkinti savo laimės siekimą, turime mokėti teisingai įvertinti savo veiksmų padarinius ir, be to, kitiems pripažinti lygią teisę atitinkamam siekimui. Protingas apsiribojimas savo paties atžvilgiu ir meilė — visuomet meilė! — santykiuose su kitais, — tokios tad yra Feuerbacho moralės pagrindinės taisyklės, iš kurių išplaukia visos kitos. Ir nei sąmojingiausi Feuerbacho samprotavimai, nei didžiausi Štarkės pagyrimai negali pridengti šių dviejų-trijų teiginių skystumo ir lėkštumo.

Besirūpindamas savimi, žmogus tik labai retais atvejais ir toli gražu ne savo ir kitų žmonių naudai patenkina savo laimės siekimą. Jis turi santykiauti su išoriniu pasauliu, turi turėti priemonių savo reikmėms patenkinti, t. y. maisto, kitos lyties individą, knygų, pokalbių, ginčų, veiklą, vartojimo ir apdirbimo reikmenų. Viena iš dviejų: arba Feuerbacho moralė iš anksto taria, kad kiekvienas žmogus neabejotinai turi šitas priemones ir dalykus, arba ji duoda tik gerus, bet nepritaikomus patarimus, ir tuomet ji neverta nė sudilusio skatiko žmonėms, kurie tų priemonių neturi. Ir pats Feuerbachas tai stačiai sako: „Rūmuose galvojama kitaip, negu lūšnose. Jei tu dėl bado ir dėl skurdo neturi maisto savo kūne, tai ir tavo galvoje, tavo jausmuose ir tavo širdyje nėra maisto moralei“.

Ar geresnė yra padėtis su lygia visiems žmonėms teise siekti laimės? Tos teisės Feuerbachas reikalauja besąlygiškai, laiko ją privaloma visiems laikams ir bet kokiomis aplinkybėmis. Bet nuo kada ji yra visų pripažinta? Ar kuomet nors senovėje tarp vergų ir jų ponų, viduramžiais tarp baudžiauninkų ir jų baronų kildavo kalba apie lygią visiems žmonėms teisę siekti laimės? Ar engiamųjų klasių laimės siekimas nebuvo be atodairos ir „teisėtu pagrindu“ aukojamas tokiam pat viešpataujančiųjų klasių siekimui? Taip, buvo, bet tai buvo nemoralu, o dabar yra pripažintas lygiateisiškumas. Pripažintas žodžiais, nuo to laiko, kai buržuazija, kovodama su feodalizmu ir vystydama kapitalistinę gamybą, buvo priversta panaikinti visas luomines, t. y. asmenines, privilegijas ir įvesti juridinį asmens lygiateisiškumą pradžioje privačiosios, o laipsniškai ir valstybinės teisės srityje. Bet laimės siekimui idealinės teisės yra labai nepakankamas maistas. Jis minta daugiausia materialiniais ištekliais, o čia kapitalistinė gamyba rūpinasi, kad didžiajai lygiateisių asmenų daugumai tektų tik tai, kas yra būtiniausia skurdžiai pragyventi. Tuo būdu kapi-

talizmas vargu ar daugiau rodo pagarbos lygiai daugumos teisei siekti laimės, negu kad rodė vergija ar baudžiava. Ar geresnė padėtis su dvasinėmis priemonėmis laimės siekimui patenkinti, su švietimosi priemonėmis? Argi pats „mokytojas, nugalėjęs prie Sadovos“[1], nėra tik mitinis asmuo?

Dar daugiau. Pagal Feuerbacho moralės teoriją išeina, kad birža yra aukščiausioji doros šventykla, jei tik ten protingai spekuliuojama. Jei mano laimės siekimas nuveda mane į biržą ir jei aš ten teisingai įvertinu savo veiksmų padarinius, ir todėl jie man teikia vien tik malonumą ir jokio nuostolio, t. y. jei aš nuolat išlošiu, tai Feuerbacho nurodymas yra įvykdytas. Be to, aš čia visai nepažeidžiu kito asmens tokio pat laimės siekimo, nes jis atvyko į biržą taip pat laisvu noru, kaip ir aš. Sudarydamas su manim spekuliacinį sandėrį, jis taip pat klausė savo laimės siekimo, kaip ir aš savojo. Ir jei jis netenka savo pinigų, tai tatai tik įrodo, kad jo veiksmas yra nedoras, nes buvo blogai apskaičiuotas. Įvykdęs jam pelnytą bausmę, aš galiu atsistoti išdidaus šių dienų Radamanto[2] pozoje. Biržoje viešpatauja ir meilė, kiek ji nėra vien sentimentali frazė, nes čia kiekvienas patenkina savąjį laimės siekimą su kito pagalba, o tai ir yra reikalinga meilei, tuo ji praktiškai ir pasireiškia. Taigi, jei aš gerai numatau savo operacijų padarinius, t. y. jei aš sėkmingai lošiu, tai aš griežčiausiai įvykdau visus Feuerbacho moralės reikalavimus ir, be to, dar ir turtėju. Kitais žodžiais tariant, Feuerbacho moralė yra sukirpta pagal šiandieninės kapitalistinės visuomenės matą, kad ir kokie bebūtų jo norai ir ketinimai.

Bet meilė! — Taip, meilė Feuerbachui visur ir visuomet yra tas stebukladarys, kuris turi išgelbėti iš visų praktinio gyvenimo sunkumų, — ir tai visuomenėje, kuri yra suskilusi į klases su diametraliai priešingais interesais! Tuo būdu iš jo filosofijos išnyksta paskutiniai jos revoliucinio pobūdžio likučiai ir lieka tik sena dainelė: mylėkite vienas kitą, bučiuokitės visi be lyties ir luomo skirtumo, — visuotinis santaikos apsvaigimas!

Trumpai tariant, su Feuerbacho moralės teorija atsitiko taip, kaip su visomis jos pirmtakėmis. Ji yra sukirpta visiems laikams, visoms tautoms ir visoms padėtims ir kaip tik dėl to ji nepritaikoma niekur ir niekuomet. Tikrojo pasaulio atžvilgiu ji tokia pat

---

[1] Posakis, paplitęs vokiečių buržuazinėje publicistikoje, prūsams nugalėjus prie Sadovos (Prūsijos—Austrijos kare 1866 m.), ir turėjęs tą mintį, kad tose kautynėse Prūsija laimėjo dėl pranašesnės savo liaudies švietimo sistemos. *Red.*

[2] *Radamantas*, pagal graikų mitą, dėl savo teisingumo buvo paskirtas teisėju pragare. *Red.*

bejėgė, kaip ir Kanto kategorinis imperatyvas. O iš tikrųjų kiekviena klasė, net kiekviena profesija turi savo moralę ir laužo ją kiekvieną kartą, kai tik tai yra galima nebaudžiamai padaryti. O meilė, kuri turėtų viską sujungti, pasireiškia karais, vaidais, bylomis, namų rietenomis, skyrybomis ir didžiausiu vienas kito išnaudojimu.

Bet kaip tai galėjo atsitikti, kad Feuerbacho padarytas galingas paskatinimas į priekį jam pačiam liko toks nevaisingas? Stačiai dėl to, kad Feuerbachas nesugebėjo rasti kelio iš jo paties mirtinai nekenčiamos abstrakcijų viešpatijos į gyvąjį, tikrąjį pasaulį. Visomis jėgomis jis įsitveria į gamtą ir į žmogų; bet ir gamta ir žmogus jam lieka tik žodžiai. Jis negali nieko tikra pasakyti nei apie tikrąją gamtą, nei apie tikrąjį žmogų. Norint nuo Feuerbacho abstraktaus žmogaus pereiti prie tikrų, gyvų žmonių, reikėjo tyrinėti tuos žmones, kai jie veikia istorijoje. Bet Feuerbachas spyrėsi prieš tai, ir todėl jo nesuprasti 1848 metai jam reiškė tik galutinį atitrūkimą nuo tikrojo pasaulio, pasitraukimą į vienatvę. Čia svarbiausia yra kalti tie patys Vokietijos visuomeniniai santykiai, dėl kurių jis susilaukė tokio skurdaus galo.

Bet žingsnis, kurio nežengė Feuerbachas, vis dėlto turėjo būti žengtas. Abstraktaus žmogaus kultas, kuris sudarė naujosios Feuerbacho religijos branduolį, turėjo būti pakeistas mokslu apie tikruosius žmones ir jų istorinę raidą. Šitą tolesnį Feuerbacho požiūrio vystymą, išeinantį už Feuerbacho filosofijos ribų, 1845 m. pradėjo Marksas knygoje „Šventoji šeima".

IV

Štrausas, Baueris, Štirneris, Feuerbachas buvo Hegelio filosofijos atžalos, kiek jie nebuvo pasitraukę iš filosofijos dirvos. Po savo „Jėzaus gyvenimo" ir „Dogmatikos" Štrausas besivertė filosofine ir istorine-bažnytine, panašia į Renano, beletristika. Baueris padarė šį tą reikšminga tik krikščionybės atsiradimo istorijos srityje. Štirneris liko paprastu kuriozu net ir po to, kai Bakuninas sujungė jį su Prudonu ir tą mišinį pakrikštijo „anarchizmu". Tik vienas Feuerbachas tebuvo įžymus filosofas. Tačiau jis ne tiktai kad nepajėgė peržengti ribų filosofijos, kuri tarėsi esanti kažkoks mokslų mokslas, iškilęs viršum visų atskirų mokslų ir rišąs juos į vieną, — jo akyse ta filosofija buvo neliečiama šventenybė, — bet net kaip filosofas jis sustojo pusiaukelėje, iš apačios buvo materialistas, iš viršaus idealistas. Jis Hegelio neįveikė kritikos ginklu, bet tiesiog numetė jį šalin, kaip kažką netinkama vartoti: tuo tarpu jis pats, lyginant su Hegelio sistemos

enciklopediniu turtingumu, nesukūrė nieko pozityvaus, išskyrus išpūstą meilės religiją ir liesą, bejėgę moralę.

Bet irstant Hegelio mokyklai, susidarė dar kita kryptis, vienintelė, kuri tikrai davė vaisių. Ši kryptis daugiausia yra susijusi su Markso[1] vardu.

Ryšiai su Hegelio filosofija ir čia buvo nutraukti grįžtant prie materialistinio požiūrio. Tai reiškia, kad šios pakraipos žmonės pasiryžo tikrąjį pasaulį — gamtą ir istoriją — suprasti tokį, koks jis pats yra kiekvienam, kuris prie jo prieina be iš anksto susidarytų idealistinių prasimanymų; jie pasiryžo negailestingai paaukoti bet kokį idealistinį prasimanymą, kuris nesiderina su faktais, paimtais jų tarpusavio, o ne kokiame nors fantastiškame sąryšyje. Ir nieko kito materializmas aplamai nereiškia. Naujoji kryptis tuo tesiskyrė, kad čia pirmą kartą iš tikrųjų rimtai buvo pažiūrėta į materialistinę pasaulėžiūrą, kad jos — bent pagrindiniais bruožais — buvo nuosekliai laikomasi visose tiriamose žinijos srityse.

Hegelis nebuvo tiesiog numestas į šalį. Priešingai, buvo pagauta aukščiau nurodytoji revoliucinė jo filosofijos pusė, dialektinis metodas. Bet tas metodas savo hegeline forma buvo netinkamas. Hegeliui dialektika buvo sąvokos saviraida. Absoliutinė sąvoka ne tiktai kad nuo amžių — nežinia kur — egzistuoja, bet yra taip pat tikroji, gyvoji viso esamo pasaulio siela. Ji vystosi savęs link, pereidama visas joje pačioje esančias pakopas, kurios plačiau išgvildentos „Logikoje". Paskui ji „nusavina" save, pavirsdama gamta, kur ji, nesuvokdama pati savęs, įgavusi gamtinio būtinumo formą, pereina naują išsivystymą ir pagaliau žmoguje vėl grįžta į sąmonę. O istorijoje šita sąmonė vėl prasimuša iš grubios formos, kol pagaliau absoliutinė sąvoka vėl visiškai grįžta pati į save Hegelio filosofijoje. Gamtoje ir istorijoje pasireiškiąs dialektinis vystymasis, t. y. priežastinis ryšys to kylančio judėjimo, kuris pro visus vingius ir pro trumpalaikius atbulus

[1] Aš leisiu sau čia padaryti vieną asmenišką paaiškinimą. Pastaruoju metu ne kartą buvo nurodinėjamas mano prisidėjimas prie šios teorijos išvystymo. Todėl aš esu priverstas čia pasakyti keletą žodžių šiam klausimui galutinai išaiškinti. Aš negaliu neigti, kad, keturiasdešimt metų bendradarbiaudamas su Marksu ir dar anksčiau, aš esu ligi tam tikro laipsnio savarankiškai prisidėjęs tiek prie šios teorijos pagrindimo, tiek ypač ir prie jos išvystymo. Tačiau didžiausia dalis pagrindinių vedamųjų minčių, ypač ekonomikos ir istorijos srityje, ir, dar daugiau, jų galutinis griežtas suformulavimas yra Markso. Tai, kas mano pridėta, Marksas lengvai galėjo padaryti ir be manęs, išskyrus, gal būt, kokias dvi—tris specialias sritis. O to, ką padarė Marksas, aš jokiu būdu nebūčiau galėjęs padaryti. Marksas stovėjo aukščiau, matė toliau, žvelgė plačiau ir greičiau už mus visus. Marksas buvo genijus, mes, geriausiu atveju, — talentai. Be jo mūsų teorija dabar toli gražu nebūtų tai, kas ji yra. Todėl ji teisingai vadinama jo vardu. *(Engelso pastaba.)*

žingsnius prasimuša iš žemesnės į aukštesnę pakopą, — tas vystymasis Hegeliui tėra tik atspaudas savaiminio sąvokos vystymosi, amžinai vykstančio nežinia kur, bet, šiaip ar taip, visiškai nepriklausomai nuo bet kurių mąstančių žmogaus smegenų. Šį ideologinį iškraipymą reikėjo pašalinti. Grįžę prie materialistinio požiūrio, žmonių sąvokose mes vėl įžiūrėjome tikrųjų daiktų atvaizdus, užuot matę tikruosiuose daiktuose atvaizdus absoliutinės sąvokos, esančios kurioje nors savo išsivystymo pakopoje. Tuo būdu dialektika buvo suvedama į mokslą apie bendruosius tiek išorinio pasaulio, tiek žmogaus mąstymo judėjimo dėsnius: dvi eilės dėsnių, kurie iš esmės tapatūs, o savo pasireiškimu skirtingi tik tiek, kad žmogaus galva gali juos taikyti sąmoningai, kai tuo tarpu gamtoje, — ligi šiol daugiausia ir žmonijos istorijoje, — jie prasiskina kelią nesąmoningai, išorinio būtinumo pavidalu, begalinėje tariamųjų atsitiktinumų eilėje. Tuo būdu sąvokų dialektika pati tapo tik sąmoningu tikrojo pasaulio dialektinio judėjimo atspindžiu. Drauge su tuo Hegelio dialektika buvo apversta, arba teisingiau — pastatyta ant kojų, nes anksčiau ji stovėjo ant galvos. Ir pažymėtina, kad ne mes vieni atradome šitą materialistinę dialektiką, kuri jau eilė metų yra mūsų geriausias darbo įrankis ir mūsų aštriausias ginklas; vokietis darbininkas Jozefas Dicgenas ją iš naujo atrado nepriklausomai nuo mūsų ir net nepriklausomai nuo Hegelio[1].

Tuo būdu revoliucinė Hegelio filosofijos pusė buvo atstatyta ir kartu atpalaiduota nuo tų idealistinių apvalkalų, kurie Hegeliui trukdė ją nuosekliai pravesti. Didžioji pagrindinė mintis, — kad pasaulis susideda ne iš užbaigtų *daiktų*, bet yra *procesų* visuma, kurioje tariamai nekintami daiktai, taip pat kaip ir mūsų galvoje pagaminami jų mintiniai atvaizdai, sąvokos, nuolat kinta, čia atsiranda, čia išnyksta, ir kylantis vystymasis, esant visam tariamam atsitiktinumui ir nepaisant laikinai pasireiškiančios atžangos, galų gale prasiskina sau kelią, — šita didžioji pagrindinė mintis nuo Hegelio laikų taip įsismelkė į visų sąmonę, kad bendrąja jos forma vargu ar kas imtų ją ginčyti. Bet pripažinti ją žodžiais ir iš tikrųjų ją taikyti kiekvienu atskiru atveju kiekvienoje tyrimo srityje — tai du skirtingi dalykai. Ir jeigu mes tyrimo darbe nuolatos laikomės šito požiūrio, tai mums kartą visiems laikams nebėra prasmės reikalauti galutinių sprendimų ir amžinų tiesų; mes niekuomet neužmirštame, kad visos mūsų įgyjamos žinios būtinai yra ribotos ir sąlygojamos tų aplinkybių,

[1] Žr. „Žmogaus protinio darbo esmė, išdėstyta fizinio darbo darbininko". Hamburgas, Meisnerio leid. *(Engelso pastaba.)*

kuriomis mes jas įgyjame. Bet mums taip pat nebeimponuoja ir tokie senajai, bet ligi šiol tebeišplitusiai metafizinei mąstysenai neįveikiami priešingumai, kaip priešingumas tarp tiesos ir suklydimo, tarp gėrio ir blogio, tarp tapatumo ir skirtingumo, tarp būtinumo ir atsitiktinumo. Mes žinome, kad tie priešingumai turi tik reliatyvią reikšmę: tai, kas šiuo metu pripažįstama tiesa, turi dabar paslėptą klaidingą pusę, kuri vėliau iškils aikštėn; lygiai taip pat tai, kas dabar pripažįstama suklydimu, turi savo teisingą pusę, dėl kurios jis anksčiau galėjo būti laikomas tiesa; tai, kas yra laikoma būtina, susideda iš grynų atsitiktinumų, o tariamasis atsitiktinumas yra forma, už kurios slypi būtinumas, ir taip toliau.

Senasis tyrinėjimo ir mąstymo metodas, kurį Hegelis vadina „metafiziniu", kuris daugiausia tyrė *daiktus*, imdamas juos kaip visiškai užbaigtus ir nekintamus, ir kurio likučiai ligi šiol dar stipriai tebesilaiko galvose, savo laiku turėjo didį istorinį pateisinimą. Pirmiau, negu galima buvo tirti procesus, reikėjo ištirti daiktus. Pirmiau reikia žinoti, kas yra tas ar kitas daiktas, kad būtų galima stebėti jame vykstančius kitimus. Gamtos moksluose taip ir buvo. Senoji metafizika, kuri daiktus laikė užbaigtais, kilo iš tokio gamtos mokslo, kuris negyvus ir gyvus daiktus tyrė kaip kažką užbaigta. Bet kai šis atskirų daiktų tyrimas taip išsivystė, kad buvo galima padaryti naują lemiamą žingsnį į priekį, t. y. imtis sistemingai tirti tų daiktų kitimus pačioje gamtoje, tuomet ir filosofijos srityje senajai metafizikai išmušė mirties valanda. Ir iš tikrųjų, jei ligi praėjusio amžiaus pabaigos gamtos mokslas daugiausia buvo *renkamasis* mokslas, užbaigtų daiktų mokslas, tai mūsų amžiuje jis iš esmės yra *tvarkomasis* mokslas, procesų mokslas, mokslas apie tų daiktų kilmę bei vystymąsi ir apie ryšį, kuris šiuos gamtos procesus jungia į vieną didžią visumą. Fiziologija, kuri tiria augalų ir gyvūnų organizmų procesus; embriologija, kuri nagrinėja atskiro organizmo vystymąsi iš gemalo būvio ligi subrendimo; geologija, kuri tiria laipsnišką žemės plutos susidarymą, — visi šie mokslai yra mūsų amžiaus vaikai.

Gamtos procesų tarpusavio ryšio pažinimą milžiniškais žingsniais pastūmėjo į priekį ypač trys didieji atradimai:

Pirma, atradimas ląstelės, kaip vieneto, kuriam dauginantis ir diferencijuojantis vystosi visas augalo ir gyvulio organizmas. Tas atradimas mus ne tik įtikino tuo, kad visų aukštesniųjų organizmų vystymasis ir augimas vyksta pagal vieną bendrą dėsnį, bet, parodęs ląstelės kintamumą, jis nužymėjo ir kelią, kuriuo organizmai gali pakeisti savo rūšį ir tuo būdu pereiti vystymosi procesą, reiškiantį kažką daugiau, negu tik individualų vystymąsi.

Antra, energijos kitimo atradimas, parodęs, kad visos vadinamosios jėgos, veikiančios visų pirma neorganinėje gamtoje, — mechaninė jėga ir jos papildinys, vadinamoji potencinė energija, šiluma, spinduliavimas (šviesa ir spinduliuojanti šiluma), elektra, magnetizmas, cheminė energija, — yra įvairios universalinio judėjimo pasireiškimo formos, kurios tam tikrais kiekybiniais santykiais pereina viena į kitą, tuo būdu, kad išnykus tam tikram kiekiui vienos, jos vietoje atsiranda tam tikras kiekis kitos, ir visas judėjimas gamtoje suvedamas į nuolatinį vienos formos virtimo kita procesą.

Pagaliau, trečia, įrodymas, kurį Darvinas pirmasis pateikė nuoseklia forma, kad visi šiandien aplink mus esą organizmai, jų tarpe ir žmonės, yra išdava ilgo išsivystymo proceso iš nedaugelio pradžioje vienaląsčių gemalų, o šie savo ruožtu yra kilę iš cheminiu būdu susidariusios protoplazmos, arba baltymo.

Šių trijų didžiųjų atradimų ir kitų didžiulių gamtos mokslo laimėjimų dėka mes dabar galime įrodyti ne tiktai gamtos procesų tarpusavio ryšį atskirose jos srityse, bet ir, aplamai paėmus, tą ryšį, kuris jungia visas šias atskiras sritis. Tuo būdu su paties empirinio gamtos mokslo duomenų pagalba galime sudaryti gana sistemingos formos bendrą gamtos, kaip nuoseklios visumos, vaizdą. Pateikti tokį bendrą gamtos vaizdą anksčiau buvo vadinamosios natūrfilosofijos uždavinys. Tai atlikti ji įstengdavo tik pakeisdama jai dar nežinomus tikruosius reiškinių ryšius idealiais, fantastiniais ryšiais, trūkstamuosius faktus pakeisdama prasimanymais, tikrąsias spragas užkaišiodama tik vaizduotėje. Šitaip veikdama ji yra išreiškusi daugelį genialių minčių, įspėjusi daugelį vėlesnių atradimų, bet taip pat nemaža buvo prikalbėta ir nesąmonių. Tuomet kitaip nė būti negalėjo. Dabar, kada, norint susidaryti mūsų laikams patenkinamą „gamtos sistemą", užtenka į gamtos tyrimo rezultatus pažvelgti dialektiškai, t. y. jų pačių tarpusavio ryšio požiūriu, ir kada šito ryšio dialektinio pobūdžio supratimas įsiskverbia net į metafizines gamtininkų galvas prieš jų pačių valią, — dabar natūrfilosofijai atėjo galas. Bet kuris mėginimas ją atgaivinti ne tiktai kad būtų nereikalingas, bet *būtų žingsnis atgal.*

Bet tai, kas tinka gamtai, kurią mes dabar suprantame kaip istorinį vystymosi procesą, tinka taip pat ir visoms visuomenės istorijos šakoms ir visai visumai mokslų, gvildenančių žmogiškuosius (ir dieviškuosius) dalykus. Kaip ir gamtos filosofija, istorijos, teisės, religijos ir t. t. filosofija pasireiškė tuo, kad į vietą tikro ryšio, kurį reikia susekti įvykiuose, būdavo dedamas filosofų sugalvotas ryšys; kad istorija — ir ištisai ir atskiromis dalimis —

buvo suprantama kaip idėjų ir, žinoma, visuomet tik paties to ar kito filosofo mėgiamų idėjų laipsniškas įgyvendinimas. Pagal šį požiūrį istorija nesąmoningai, bet būtinai veikė tam tikram, iš anksto nustatytam idealiam tikslui įgyvendinti; pavyzdžiui, pagal Hegelį, toks tikslas buvo jo absoliutinės idėjos įgyvendinimas, ir nuolatinis veržimasis prie šitos absoliutinės idėjos sudarė, jo manymu, vidinį istorijos įvykių ryšį. Tuo būdu į tikro, dar nepažįstamo ryšio vietą buvo dedama kažkokia nauja, nesąmoninga arba palaipsniui sąmonėjanti paslaptinga apvaizda. Čia reikėjo, vadinasi, taip pat, kaip ir gamtos srityje, pašalinti šituos sugalvotus, dirbtinius ryšius, atrandant tikruosius ryšius. O tas uždavinys galų gale buvo suvedamas į atradimą tų bendrųjų judėjimo dėsnių, kurie, kaip viešpataujantieji, veikia žmonių visuomenės istorijoje.

Tačiau visuomenės vystymosi istorija vienu atžvilgiu iš esmės skiriasi nuo gamtos vystymosi istorijos. Būtent: gamtoje (jei mes nekreipiame dėmesio į tai, kad žmogus savo ruožtu veikia gamtą) veikia viena kitą tik nesąmoningos, aklos jėgos, ir bendrieji dėsniai pasireiškia tų jėgų sąveikoje. Čia niekur nėra sąmoningo, siekiamo tikslo: nei daugybėje tariamųjų, paviršiuje pastebimų atsitiktinumų, nei galutiniuose rezultatuose, įrodančiuose esant dėsningumą tų atsitiktinumų viduje. Priešingai, visuomenės istorijoje veikia žmonės, kurie turi sąmonę, elgiasi apgalvotai arba aistros skatinami, siekia tam tikrų tikslų; čia nieko neatsitinka be sąmoningo pasiryžimo, be siekiamo tikslo. Bet koks bebūtų svarbus šis skirtumas istoriniam tyrimui, ypač atskirų epochų ir įvykių tyrimui, jis nė kiek nekeičia to fakto, kad istorijos eiga yra valdoma vidinių bendrųjų dėsnių. Iš tikrųjų, ir šioje srityje, nepaisant visų atskirų žmonių sąmoningai siekiamų tikslų, aplamai imant, reiškinių paviršiuje viešpatauja, matyti, atsitiktinumas. Tik retai teįvyksta tai, ko norima; žmonių siekiamieji tikslai dažniausiai susikryžiuoja ir prieštarauja vieni kitiems arba pasirodo esą neįvykdomi iš dalies dėl pačios savo esmės, iš dalies dėl to, kad priemonės jiems įvykdyti yra nepakankamos. Nesuskaitomų atskirų siekimų ir atskirų veiksmų susidūrimai istorijos srityje sudaro būseną, visiškai analogišką tai, kuri viešpatauja nesąmoningai veikiančioje gamtoje. Veiksmai turi tam tikrą siekiamą tikslą; bet tų veiksmų tikrieji padariniai anaiptol nėra siekiami. O jei iš pradžių jie ir atrodo atitinką siektąjį tikslą, tai galų gale jie atneša visiškai ne tuos padarinius, kurių buvo siekta. Tuo būdu išeina, kad, aplamai ir ištisai imant, atsitiktinumas viešpatauja taip pat ir istorinių reiškinių srityje. Bet ten, kur paviršiuje vyksta atsitiktinumo žaidimas, ten pats tas

atsitiktinumas visuomet pasirodo esąs pajungtas vidiniams, paslėptiems dėsniams. Visas dalykas yra atrasti tuos dėsnius.

Kokia bebūtų istorijos eiga, žmonės ją daro tokiu būdu: kiekvienas siekia savų, sąmoningai užsibrėžtų tikslų, o šitos daugybės įvairiomis kryptimis veikiančių siekimų ir jų įvairaus išoriniam pasauliui poveikio bendroji išdava — tai būtent ir yra istorija. Vadinasi, klausimas suvedamas į tai, ko nori ta daugybė atskirų asmenų. Valią apsprendžia aistra arba apgalvojimas. Bet tie svertai, kurie savo ruožtu betarpiškai apsprendžia aistrą arba apgalvojimą, esti labai įvairaus pobūdžio. Iš dalies tai gali būti išoriniai daiktai, iš dalies — idealiosios paskatos: garbės troškimas, „tarnavimas tiesai ir teisei", asmeninė neapykanta arba net visokių rūšių grynai individualios užgaidos. Tačiau, iš vienos pusės, mes jau matėme, kad daugybė istorijoje veikiančių atskirų siekimų dažniausiai sukelia ne tas pasekmes, kurių norėta, bet visai kitas — dažnai net visai priešingas, — todėl ir tos paskatos galutinei išdavai taip pat turi tik šalutinę reikšmę. O iš kitos pusės, kyla naujas klausimas: kokios varomosios jėgos savo ruožtu slypi už šių paskatų, kokios yra tos istorinės priežastys, kurios veikiančių žmonių galvose įgauna tokių paskatų formą?

Senasis materializmas šitokio klausimo niekuomet sau nė nekėlė. Jo istorijos supratimas, — kiek jis aplamai jį turėjo, — buvo todėl iš esmės pragmatinis: jis apie viską sprendė pagal veikimo motyvus, istorijos veikėjus skirstė į dorus ir nedorus ir nustatydavo, kad dorieji paprastai būna apgauti, o nedorieji laimi. Iš to senasis materializmas darė tokią išvadą, kad istorija nedaug ko tegalinti pamokyti, o mūsų išvada yra tokia, kad istorijos srityje senasis materializmas yra pats sau neištikimas, laikydamas ten veikiančias idealiąsias skatinamąsias jėgas paskutinėmis įvykių priežastimis, užuot tyręs, kas slypi už jų, kokios yra šių skatinamųjų jėgų skatinamosios jėgos. Nenuoseklumas pasireiškia ne tuo, kad pripažįstamos *idealios* skatinamosios jėgos, bet tuo, kad nuo jų neinama toliau prie šių idealiųjų skatinamųjų jėgų varomųjų priežasčių. Priešingai, istorijos filosofija, ypač Hegelio asmenyje, pripažįsta, kad istorijos veikėjų paskatos, tiek parodomosios, tiek ir tikrosios, anaiptol nėra paskutinės istorinių įvykių priežastys, kad už šitų paskatų slypi kitos varomosios jėgos, kurias ir reikia ištirti. Bet istorijos filosofija šitų jėgų ieškojo ne pačioje istorijoje; priešingai, ji atnešdavo jas į istoriją iš kitur, iš filosofinės ideologijos. Taip, pavyzdžiui, Hegelis, užuot aiškinęs senosios Graikijos istoriją, remdamasis jos pačios vidiniu ryšiu, paprastai pareiškia, kad toji istorija esanti ne kas kita, kaip „puikios individualybės formų" paruošimas, „meno kūrinio",

kaip tokio, įkūnijimas. Ta proga jis apie senuosius graikus pateikia daug gražių ir gilių pastabų, bet vis dėlto mūsų šiandien jau nebepatenkina tokie aiškinimai, kurie tėra tik frazės.

Vadinasi, kai tenka tirti varomąsias jėgas, kurios slypi už istorijos veikėjų paskatų, — ar tai būtų įsisąmoninama, ar neįsisąmoninama, kaip tat labai dažnai atsitinka, — ir kurios galų gale sudaro tikrąsias istorijos varomąsias jėgas, tai reikia turėti galvoje ne tiek atskirų asmenų, kad ir labai įžymių, paskatas, bet tas paskatas, kurios išjudina dideles žmonių mases, ištisas tautas ir kiekvienoje tautoje vėl ištisas klases. Bet ir čia svarbu ne trumpalaikiai protrūkiai, ne greitai praeiną blykstelėjimai, bet ilgalaikiai sąjūdžiai, sukelią didelius istorinius pasikeitimus. Tirti varomąsias priežastis, kurios aiškiai arba neaiškiai, betarpiškai arba ideologine, gal būt, net ir fantastine forma atsispindi veikiančių masių ir jų vadų, vadinamųjų didžiųjų žmonių, galvose kaip sąmoningos paskatos, yra vienintelis kelias, vedąs į pažinimą dėsnių, viešpataujančių istorijoje aplamai ir atskiruose jos laikotarpiuose arba atskirose šalyse. Visa, kas išjudina žmones, turi būtinai pereiti per jų galvą; bet tai, kokį pavidalą tai įgauna šitoje galvoje, labai žymiu mastu priklauso nuo aplinkybių. Darbininkai dabar nedaužo mašinų, kaip jie tai darė dar 1848 m. prie Reino. Bet tai jokiu būdu nereiškia, kad jie būtų susitaikinę su kapitalistiniu mašinų panaudojimu.

Bet tuo tarpu kai visais ankstesniais laikotarpiais šių varomųjų istorijos priežasčių tyrimas buvo beveik negalimas dėl to, kad šių priežasčių ryšiai su jų pasekmėmis buvo supainioti ir pridengti, mūsų gyvenamuoju laikotarpiu šie ryšiai tiek suprastėjo, kad pagaliau pasidarė galima mįslę įspėti. Įvedus stambiąją pramonę, t. y. mažiausiai nuo 1815 m. Europos taikos, nė vienam žmogui Anglijoje nebebuvo paslaptis, kad visos politinės kovos svorio centras toje šalyje buvo siekimas viešpatauti dviejų klasių, būtent, žemvaldžių aristokratijos (landed aristocracy), iš vienos pusės, ir buržuazijos (middle class), iš antros. Prancūzijoje tas pats faktas buvo įsisąmonintas, kai tert grįžo Burbonai. Restauracijos laikotarpio istorikai, nuo Tjerio ligi Gizo, Minjės ir Tjero, nuolat jį nurodo kaip raktą Prancūzijos istorijai, pradedant nuo vidurinių amžių, suprasti. O nuo 1830 m. abiejose šitose šalyse trečiuoju kovotoju dėl viešpatavimo buvo pripažinta darbininkų klasė, proletariatas. Santykiai taip suprastėjo, kad tik tyčia užsimerkus buvo galima nematyti, kad šių trijų didelių klasių kovoje ir jų interesų susidūrime glūdi visos naujosios istorijos varomoji jėga — bent šiose dviejose pažangiausiose šalyse.

Bet kaip atsirado šitos klasės? Jei iš pirmo žvilgsnio buvo galima laikyti stambiąją, kadaise feodalinę žemėvaldą atsiradus, bent pirmiausia, dėl politinių priežasčių, užgrobiant smurtu, tai buržuazijos ir proletariato atžvilgiu tatai jau buvo neįmanoma. Pernelyg buvo aišku, kad šios dvi didelės klasės yra kilusios ir išsivysčiusios dėl grynai ekonominių priežasčių. Ir taip pat buvo aišku, kad kova tarp žemvaldžių ir buržuazijos, kaip ir kova tarp buržuazijos ir proletariato, pirmiausia vyko dėl ekonominių interesų, kuriuos įgyvendinant politinė valdžia teturėjo būti tik priemonė. Ir buržuazija ir proletariatas atsirado pasikeitus ekonominiams santykiams, tiksliau sakant, gamybos būdui. Šios abi klasės išsivystė, perėjus pradžioje iš cechinio amato į manufaktūrą, o vėliau iš manufaktūros į stambiąją pramonę su garo ir mašinų jėga. Tam tikroje išsivystymo pakopoje naujos, buržuazijos paleistos į darbą gamybinės jėgos, — visų pirma darbo pasidalijimas ir daugelio dalinių darbininkų sujungimas vienoje bendroje manufaktūrinėje įmonėje, — ir jų dėka išsivysčiusios mainų sąlygos ir poreikiai pasidarė nesuderinami su esama, istoriškai paveldėta ir įstatymo pašventinta gamybos tvarka, t. y. su cechinėmis ir kitomis nesuskaitomomis asmeninėmis ir vietinėmis privilegijomis (kurios neprivilegijuotiems luomams buvo tokie pat nesuskaitomi pančiai), būdingomis feodalinei visuomenės santvarkai. Buržuazijos atstovaujamos gamybinės jėgos sukilo prieš feodalinių žemvaldžių ir cechų meistrų atstovaujamą gamybos tvarką. Kovos rezultatas žinomas. Feodaliniai pančiai buvo sudaužyti: Anglijoje palaipsniui, Prancūzijoje vienu smūgiu, Vokietijoje su jais ir dabar dar nesusidorota. Bet panašiai kaip manufaktūra tam tikroje savo išsivystymo pakopoje suėjo į konfliktą su feodaline gamybos tvarka, taip ir stambioji pramonė dabar jau suėjo į konfliktą su feodalinę gamybos tvarką pakeitusia buržuazine santvarka. Šios santvarkos suvaržyta, įsprausta į siaurus kapitalistinio gamybos būdo rėmus, ji, iš vienos pusės, veda į nuolat didėjantį visos didžiulės liaudies masės proletarėjimą, o, iš antros pusės, gamina vis didesnę gausybę produktų, kurių neįmanoma parduoti. Perprodukcija ir masių skurdas, — kurių viena yra antro priežastis, — toks yra beprasmis prieštaravimas, į kurį patenka stambioji pramonė ir kuris būtinai reikalauja atpalaiduoti gamybines jėgas iš jų dabartinių pančių, keičiant gamybos būdą.

Tuo būdu bent naujajai istorijai įrodyta, kad kiekviena politinė kova yra klasių kova ir kad kiekviena klasių kova dėl išsivadavimo, nepaisant neišvengiamai politinės jos formos, — nes kiekviena klasių kova yra politinė kova, — galų gale vyksta dėl

ekonominio išsivadavimo. Vadinasi, neabejotina, kad, bent naujojoje istorijoje, valstybė, politinė santvarka yra priklausomasis, o civilinė visuomenė, ekonominių santykių viešpatija, — lemiamasis elementas. Pagal senąją pažiūrą, kurios laikėsi ir Hegelis, valstybė buvo, priešingai, apsprendžiančiu, o civilinė visuomenė — valstybės apsprendžiamu elementu. Iš paviršiaus taip ir atrodo. Panašiai kaip kad visos atskiro žmogaus veiksmų skatinamosios jėgos būtinai turi pereiti per jo galvą, turi virsti jo valios paskatomis, kad jį pastūmėtų veikti, taip ir visos civilinės visuomenės reikmės, — nepriklausomai nuo to, kuri klasė kalbamuoju metu viešpatauja, — būtinai pereina per valstybės valią, kad įstatymų forma įgytų visiems privalomą reikšmę. Tokia yra formalioji reikalo pusė, kuri savaime suprantama. Tačiau kyla klausimas, koks gi turinys šios tik formaliosios valios, — ar tai atskiro asmens, ar tai visos valstybės, — iš kur tas turinys gaunamas, kodėl norima šito, o ne ko nors kita? Ieškodami atsakymo į šį klausimą, mes randame, kad naujojoje istorijoje valstybės valią, aplamai ir ištisai imant, apsprendžia civilinės visuomenės besikeičiančios reikmės, tos ar kitos klasės viešpatavimas, o galų gale — gamybinių jėgų ir mainų santykių vystymasis.

Tačiau jei net mūsų, naujausiais laikais, su jų milžiniškomis gamybos ir susisiekimo priemonėmis, valstybė nesudaro savarankiškos srities ir savarankiškai nesivysto, bet tiek savo buvimo, tiek vystymosi atžvilgiu galų gale priklauso nuo ekonominių visuomenės gyvenimo sąlygų, tai juo labiau tatai tinka visiems ankstesniems laikams, kai dar nebuvo tokių gausių priemonių materialinio žmonių gyvenimo gamybai ir kai, vadinasi, tos gamybos būtinumas dar labiau turėjo viešpatauti ant žmonių. Jei net šiandien, stambiosios pramonės ir geležinkelių epochoje, valstybė, aplamai ir ištisai imant, tėra tik gamyboje viešpataujančios klasės ekonominių reikmių pasireiškimas koncentruota forma, tai šitai juo labiau turėjo būti tais laikais, kai kiekviena žmonių karta daug didesnę jai tenkančio gyvenimo dalį turėjo išeikvoti savo materialinėms reikmėms patenkinti, vadinasi, kai ji žymiai daugiau nuo jų priklausė, negu mes šiandien. Ankstesniųjų epochų istorijos tyrinėjimas, kai į šią klausimo pusę atkreipiamas rimtas dėmesys, kuo aiškiausiai tatai patvirtina. Tačiau čia, suprantama, mes tokio tyrinėjimo negalime imtis.

Jei valstybė ir valstybinė teisė apsprendžiamos ekonominių santykių, tai, savaime suprantama, tą pat reikia pasakyti ir apie civilinę teisę, kuri iš esmės tik sankcionuoja esamus, tomis aplinkybėmis normalius, ekonominius santykius tarp atskirų asmenų. Tačiau forma, kuria teikiama toji sankcija, gali būti labai įvairi.

Galima, pavyzdžiui, palikti didesnę dalį senos feodalinės teisės formų, suteikus joms buržuazinį turinį ir net tiesiog pakišti buržuazinę prasmę feodaliniam pavadinimui, kaip tat atsitiko Anglijoje sutinkamai su visa jos nacionalinio vystymosi eiga. Bet galima padaryti ir taip, kaip tat įvyko kontinentinėje Vakarų Europoje, būtent, paimti pagrindu pirmąją pasaulinę prekių gamintojų visuomenės teisę, t. y. romėnų teisę, su jos nepralenkiamu tiksliausiu išdėstymu visų esminių teisės santykių tarp paprastų prekių savininkų (pirkėjas ir pardavėjas, skolintojas ir skolininkas, sutartis, įsipareigojimas ir t. t.). O čia dar galima — smulkiaburžuazinės ir dar pusiau feodalinės visuomenės labui — arba tiesiog teismine praktika tą teisę nusmukdyti ligi tos visuomenės lygio (bendroji Vokietijos teisė), arba su tariamai išsimokslinusių, moralizuojančių juristų pagalba perdirbti ją į atskirą, šitą visuomenės lygį atitinkantį įstatymų rinkinį, kuris esamomis aplinkybėmis būtų blogas ir juridiniu požiūriu (Prūsų žemės teisė). Galima pagaliau po didžiosios buržuazinės revoliucijos, remiantis vis ta pačia romėnų teise, sudaryti tokį klasikinį buržuazinės visuomenės įstatymų rinkinį, kaip Prancūzijos Civilinis kodeksas. Jeigu, vadinasi, civilinės teisės normos tėra tik juridinė ekonominių visuomenės gyvenimo sąlygų išraiška, tai jos, priklausomai nuo aplinkybių, kartais jas išreiškia gerai, o kartais ir blogai.

Valstybėje pasirodo mums pirmoji ideologinė jėga ant žmogaus. Visuomenė susikuria organą ginti savo bendriesiems interesams nuo vidinių ir išorinių antpuolių. Šitas organas yra valstybės valdžia. Vos atsiradęs, šis organas darosi savarankiškas visuomenės atžvilgiu ir virsta tokiu tuo labiau, kuo labiau jis tampa vienos tam tikros klasės organu ir kuo betarpiškiau jis vykdo šitos klasės viešpatavimą. Engiamosios klasės kova su viešpataujančiąja neišvengiamai virsta politine kova, pirmiausia nukreipta prieš politinį šitos klasės viešpatavimą. Šitos politinės kovos ryšio su jos ekonominiu pagrindu supratimas silpnėja ir kartais ir visai dingsta. Jei jis ne visiškai dingsta kovos dalyviams, tai beveik visuomet dingsta istorikams. Iš senųjų istorikų, aprašinėjusių kovas, vykusias Romos respublikos gelmėse, tik vienas Apianas mums aiškiai ir stačiai pasako, dėl ko galų gale buvo kovojama: dėl žemės nuosavybės.

Bet kartą pasidariusi savarankiška jėga visuomenės atžvilgiu, valstybė tuoj pagimdo naują ideologiją. Būtent, profesiniams politikams, valstybinės teisės teoretikams ir civilinės teisės juristams visiškai dingsta ryšys su ekonominiais faktais. Kad gautų įstatymo sankciją, ekonominiai faktai kiekvienu atskiru atveju

turi įgauti teisinio motyvo formą. Kadangi čia, suprantama, reikia atsižvelgti ir į visą jau veikiančios teisės sistemą, tai ir atrodo, kad teisinė forma yra viskas, o ekonominis turinys — niekas. Valstybinė ir privatinė teisė traktuojamos kaip savarankiškos sritys, kurios turi savo nepriklausomą istorinę raidą, kurios pačios gali būti sistemingai išdėstytos ir reikalauja tokio sistematizavimo, nuosekliai naikinant visus vidinius prieštaravimus.

Dar aukštesnės, t. y. dar labiau nutolstančios nuo materialinio, ekonominio pagrindo, ideologijos įgauna filosofijos ir religijos formą. Čia vaizdinių ryšys su jų materialinėmis buvimo sąlygomis darosi vis painesnis, vis labiau aptemdomas tarpinių grandžių. Bet jis vis dėlto egzistuoja. Tiek visas renesanso laikotarpis, pradedant nuo XV amžiaus vidurio, tiek ir naujai atgijusi nuo to laiko filosofija iš esmės buvo miestų, vadinasi, biurgerijos raidos produktas. Filosofija tik savaip reiškė tas mintis, kurios atitiko smulkiosios ir vidutinės biurgerijos išsivystymą į stambiąją buržuaziją. Pas praėjusiojo amžiaus anglus ir prancūzus, kurie dažnai buvo tiek pat ekonomistai, kiek ir filosofai, tatai aiškiai iškyla aikštėn. Kiek tai liečia Hegelio mokyklą, mes tatai parodėme aukščiau.

Tačiau dar bent trumpai žvilgterėkime į religiją, kuri yra labiausiai nutolusi nuo materialinio gyvenimo ir, matyti, labiausiai jam svetima. Religija atsirado pačiais pirmykščiais laikais iš žmonių tamsiausių, pirminių vaizdinių apie save ir apie juos supančią išorinę gamtą. Bet kiekviena ideologija, kartą jau atsiradusi, vystosi ryšium su visa turima vaizdinių medžiaga, plėtoja ją toliau. Kitaip ji nebūtų ideologija, t. y. negalėtų turėti reikalų su mintimis kaip su savarankiškomis esybėmis, kurios nepriklausomai vystosi ir klauso tik savų dėsnių. Tas faktas, kad materialinės gyvenimo sąlygos tų žmonių, kurių galvose vyksta šis mąstymo procesas, galų gale apsprendžia jo eigą, neišvengiamai lieka šių žmonių neįsisąmonintas, nes kitaip visai ideologijai ateitų galas. Šitie pirminiai religiniai vaizdiniai, dažniausiai bendri kiekvienai giminingai tautų grupei, tai grupei išsisklaidžius, vystosi kiekvienoje tautoje savotiškai, atsižvelgiant į tai, į kokias gyvenimo sąlygas ji patenka. Vienos eilės tokių tautų grupių, būtent ariškosios (vadinamosios indoeuropinės), religinių vaizdinių išsivystymo procesas yra lyginamosios mitologijos smulkiai ištirtas. Kiekvienoje tautoje tokiu būdu sukurti dievai buvo nacionaliniai dievai, kurių valdžia nesiekė toliau už jų saugojamos nacionalinės srities ribų, anapus kurių visa valdžia priklausė kitiems dievams. Visi šitie dievai gyveno žmonių vaizduotėje tik tol, kol gyvavo juos sukūrusi nacija; jai žlugus, žlugdavo ir jie

Senąsias tautybes sužlugdė pasaulinė Romos imperija, kurios atsiradimo ekonominių sąlygų mes čia negalime nagrinėti. Senieji nacionaliniai dievai ėmė nykti, to neišvengė net ir romėniškieji dievai, sukirpti pagal siaurą Romos miesto mastą. Reikalas papildyti pasaulinę imperiją pasauline religija ryškiai iškyla aikštėn tuo, kad Roma mėgino pripažinti, greta vietinių, visus bent kiek garbingesnius svetimus dievus ir pastatyti jiems altorius. Bet tokiu būdu, imperatoriaus dekretais negalima sukurti naujos pasaulinės religijos. Naujoji pasaulinė religija, krikščionybė, nejučiomis jau buvo susikūrusi iš apibendrintos rytų, ypač žydų, teologijos ir suvulgarintos graikų, ypač stoikų, filosofijos mišinio. Kaip ji atrodė pačioje pradžioje, galime patirti tik kruopštaus tyrinėjimo keliu, nes ji mums perteikta jau tuo oficialiu pavidalu, kurį jai suteikė Nikėjos susirinkimas, pritaikęs ją kaip valstybinę religiją. Bet, šiaip ar taip, tas faktas, kad ji jau po 250 metų tapo valstybine religija, pakankamai įrodo, kad ji buvo to meto aplinkybes atitinkanti religija. Viduramžiais, lygiai tuo pačiu mastu, kaip vystėsi feodalizmas, krikščionybė įgavo jį atitinkančios religijos pavidalą su atitinkama feodaline hierarchija. O sustiprėjus biurgerijai, kaip opozicija feodalinei katalikybei išsivystė protestantų erezija, pirmiausia tarp albigiečių[1], Pietų Prancūzijoje, tenykščių miestų didžiausio klestėjimo metu. Viduramžiai prijungė prie teologijos ir pavertė jos poskyriais visas kitas ideologijos formas: filosofiją, politiką, teisės mokslą. Todėl kiekvienas visuomeninis ir politinis judėjimas buvo priverstas įgauti teologinę formą. Kadangi masių jausmai vien tik religija tebuvo maitinami, tai, norint sukelti audringą judėjimą, buvo būtina pačius šių masių interesus perteikti joms religiškai perrengtus. Ir panašiai, kaip kad biurgerija iš pat pradžių išsiaugino sau priedėlį iš beturčių, jokiam pripažintam luomui nepriklausančių miesto plebėjų, padienių darbininkų ir įvairių rūšių tarnų, — vėlesniojo proletariato pirmtakų, taip ir religinė erezija jau anksti pasiskirstė į dvi rūšis: biurgeriškai nuosaikią ir plebėjiškai revoliucinę, nekenčiamą net ir biurgeriškųjų eretikų.

Protestantų erezijos neišnaikinamumas atitiko stiprėjančios biurgerijos nenugalimumą. Šiai biurgerijai pakankamai sustiprėjus, ligi tol daugiau vietinį pobūdį turėjusi jos kova su feodaline bajorija pradeda įgauti nacionalinį mastą. Pirmas stambus išstojimas įvyko Vokietijoje — vadinamoji reformacija. Biurge-

---

[1] *Albigiečiai* (nuo Albi miesto, Prancūzijos pietuose) — religinė sekta, vadovavusi XII—XIII amžių judėjimui, nukreiptam prieš Romos katalikų bažnyčią. *Red.*

rija dar nebuvo pakankamai stipri ir išsivysčiusi, kad galėtų po savo vėliava sujungti visus kitus maištaujančius luomus — plebėjus mieste, smulkiąją bajoriją ir valstiečius kaime. Bajorija pralaimėjo pirmiausia; tuomet sukilo valstiečiai — jų sukilimas sudaro aukščiausiąjį ano meto revoliucinio judėjimo tašką. Bet miestai valstiečių neparėmė, ir revoliuciją nuslopino pasinaudojusių visomis jos naudingomis pasekmėmis sričių kunigaikščių kariuomenė. Nuo to laiko Vokietija ištisiems trims šimtams metų pranyksta iš savarankiškai ir aktyviai istorijoje veikiančių nacijų tarpo. Bet, be vokiečio Liuterio, buvo dar prancūzas Kalvinas. Su tikrai prancūzišku aštrumu jis iškėlė į priekį buržuazinį reformacijos pobūdį, suteikdamas bažnyčiai respublikinę, demokratinę išvaizdą. Tuo metu, kai Liuterio reformacija Vokietijoje vis labiau išsigimė, žlugdydama tą šalį, Kalvino reformacija pasidarė vėliava respublikonams Ženevoje, Olandijoje ir Škotijoje, išvadavo Olandiją iš Ispanijos ir Vokietijos imperijos valdžios ir suteikė ideologinį apvalkalą antrajam buržuazinės revoliucijos aktui, kuris vyko Anglijoje. Čia kalvinizmas pasirodė esąs tikras religinis tuometinės buržuazijos interesų užmaskavimas ir todėl jis nebuvo visiškai pripažintas po 1689 m. revoliucijos, kuri pasibaigė kompromisu tarp bajorijos dalies ir buržuazijos. Anglų valstybinė bažnyčia buvo atkurta, bet jau nebe ankstesniu savo pavidalu, ne kaip katalikybė, su karaliumi, vaidinančiu popiežiaus vaidmenį; dabar ji buvo stipriai kalvinizuota. Senoji valstybinė bažnyčia šventė linksmą katalikišką sekmadienį ir persekiojo nuobodųjį kalviniškąjį sekmadienį. Naujoji, persunkta buržuazinės dvasios, įvedė kaip tik šį pastarąjį, kuris ir dabar tebepuošia Angliją.

Prancūzijoje kalvinistų mažuma 1685 m. buvo nuslopinta, sukatalikinta arba ištremta. Bet kas iš to išėjo? Jau tuomet laisvamanis Pjeras Beilis buvo savo veiklos įkarštyje, o 1694 m. gimė Volteras. Liudviko XIV prievartos priemonės tik palengvino Prancūzijos buržuazijai suteikti savo revoliucijai nereliginę, išimtinai politinę formą, kuri viena ir tiko išsivysčiusiai buržuazijai. Vietoj protestantų nacionaliniuose susirinkimuose posėdžiavo laisvamaniai. Tai reiškė, kad krikščionybė įžengė į savo paskutinę stadiją. Ji jau nebeįstengė tarnauti kuriai nors pažangiai klasei kaip ideologinis jos siekimų apvalkalas; ji vis labiau ir labiau darėsi išimtine viešpataujančiųjų klasių nuosavybe, o šios naudojo ją kaip paprastą valdymo priemonę žemesnėms klasėms klusnioms laikyti. Ir čia kiekviena viešpataujančiųjų klasių panaudoja savo atskirą religiją: žemvaldžiai-bajorai — katalikų jėzuitizmą arba protestantų ortodoksiją; liberalieji ir radikalieji buržua —

racionalizmą. Be to, pasirodė, kad visai nesvarbu, ar patys šitie ponai tiki ar netiki savąja religija.

Mes matome, vadinasi, kad religija, kartą atsiradusi, visuomet išlaiko tam tikrą vaizdinių atsargą, paveldėtą iš ankstesnių laikų, nes aplamai visose ideologijos srityse tradicija yra didi konservatyvi jėga. Bet toje vaizdinių atsargoje vykstančius pasikeitimus nulemia klasiniai, t. y. ekonominiai santykiai tų žmonių, kurie tuos pakeitimus daro. Ir to čia pakanka. —

Šiame rašinyje mes galėjome pateikti tik bendrą Markso istorijos teorijos apybraižą ir, daugiausia, paaiškinti ją kai kuriais pavyzdžiais. Šios teorijos teisingumo įrodymai gali būti paimti tik iš pačios istorijos, ir čia galiu pasakyti, kad kituose veikaluose yra jau pakankamai pateikta tokių įrodymų. Bet Markso istorijos teorija padaro galą filosofijai istorijos srityje lygiai taip, kaip dialektinė pažiūra į gamtą padaro nereikalingą ir neįmanomą bet kurią natūrfilosofiją. Dabar ir čia ir ten uždavinys yra ne sugalvoti ryšius galvoje, bet juos atrasti pačiuose faktuose. Iš gamtos ir istorijos išvytai filosofijai belieka tuo būdu dar tik grynojo mąstymo viešpatija, kiek ji dar išlieka: paties mąstymo proceso dėsnių mokslas, logika ir dialektika.

* * *

Po 1848 m. revoliucijos „apsišvietusioji" Vokietija atsisveikino su teorija ir ėmėsi praktinės veiklos. Rankų darbu besiremiąs smulkusis verslas ir manufaktūra užleido vietą tikrajai stambiajai pramonei. Vokietija vėl pasirodė pasaulinėje rinkoje. Nauja Mažosios Vokietijos imperija[1] pašalino bent pačias opiausias kliūtis, kurios susidarė šio vystymosi kelyje, dėl daugybės mažų valstybėlių, dėl idealizmo likučių ir biurokratijos. Bet tuo pat mastu, kaip spekuliacija, traukdamasi iš filosofų kabinetų, statėsi šventyklą fondų biržoje, apsišvietusiojoje Vokietijoje nyko tas didelis susidomėjimas teorija, kuris garsino Vokietiją jos didžiausio politinio pažeminimo metu, — susidomėjimas grynai moksliniu tyrinėjimu, nepriklausomai nuo to, ar pasiekti rezultatai bus praktiškai naudingi, ar ne, ar jie prieštarauja policijos įsakymams, ar ne. Tiesa, oficialusis vokiečių gamtos mokslas, ypač atskirų tyrinėjimų srityje, dar išsilaikė savo laiko lygyje. Bet, kaip teisingai pastebi Amerikos žurnalas „Science", lemiamieji laimėjimai, tiriant didįjį ryšį tarp atskirų

---

[1] Šiuo terminu vadinama Vokietijos imperija (be Austrijos), susidariusi Prūsijos hegemonijoje 1871 m. *Red.*

faktų ir juos apibendrinant į dėsnius, dabar pirmoje eilėje pasiekiami Anglijoje, o ne Vokietijoje, kaip kad buvo anksčiau. O dėl istorinių mokslų, jų tarpe ir filosofijos, tai čia kartu su klasikine filosofija visiškai išnyko senoji nė prieš ką nesustojančio teorinio tyrinėjimo dvasia. Jos vietą užėmė bukaprotis eklektizmas, baimingas susirūpinimas tarnyba ir pajamomis, ligi žemiausios rūšies karjerizmo. Oficialieji šio mokslo atstovai pasidarė atvirais buržuazijos ir esamosios valstybės ideologais, bet tokiu metu, kai šios abi yra atvirai priešiškos darbininkų klasei.

Tik darbininkų klasėje tebegyvuoja nesumažėjęs vokiškasis domėjimasis teorija. Ir čia jo niekaip negalima išnaikinti. Čia niekas nesuinteresuotas karjera, pasipelnymu, maloninga protekcija iš viršaus. Priešingai, kuo drąsiau ir ryžtingiau mokslas pasireiškia, tuo labiau jis atitinka darbininkų interesus ir siekimus. Naujoji kryptis, darbo išsivystymo istorijoje radusi raktą visai visuomenės istorijai suprasti, iš pat pradžios kreipėsi daugiausia į darbininkų klasę ir čia sutiko tokį pritarimą, kokio ji nei ieškojo, nei laukė iš oficialiojo mokslo. Vokietijos darbininkų judėjimas yra klasikinės vokiečių filosofijos paveldėtojas.

Parašė F. Engelsas 1886 m.
Išspausdinta žurnale „Neue Zeit" 1886 m. ir atskiru leidiniu išleista Štutgarte 1888 m.

Spausdinama pagal 1888 m. leidimo tekstą
Versta iš vokiečių kalbos

K. MARKSAS

TEZĖS APIE FEUERBACHĄ

1

Viso ligšiolinio materializmo — įskaitant ir feuerbachinį — pagrindinis trūkumas yra tas, kad daiktas, tikrovė, jutimingumas, imamas tik *objekto* forma, arba *stebėjimo* forma, o ne kaip *žmogaus jutiminė veikla, praktika,* ne subjektyviai. Todėl ir atsitiko, kad *aktyvioji* pusė, priešingai materializmui, buvo vystoma idealizmo, tačiau tik abstrakčiai, nes idealizmas, žinoma, nepažįsta tikros, jutiminės veiklos kaip tokios. Feuerbachas nori turėti reikalą su jutiminiais objektais, iš tikrųjų skirtingais nuo mintinių objektų, bet jis pačios žmogaus veiklos neima kaip *daiktinės* veiklos. Todėl „Krikščionybės esmėje" jis tik teorinę veiklą laiko tikrai žmogiška, tuo tarpu kai praktika imama ir fiksuojama tik savo nešvaria-judėjiška pasireiškimo forma. Todėl jis nesupranta *„revoliucinės"*, „praktinės-kritinės" veiklos reikšmės.

2

Klausimas, ar žmogaus mąstymas turi daiktinį tikrumą, visiškai nėra teorijos klausimas, o *praktinis* klausimas. Praktikoje žmogus turi įrodyti savo mąstymo tikrumą, t. y. realumą ir galią, šiapusiškumą. Ginčas dėl realumo arba nerealumo mąstymo, kuris izoliuojasi nuo praktikos, yra grynai *scholastinis* klausimas.

3

Materialistinė doktrina, kad žmonės yra aplinkybių ir auklėjimo produktai, kad, vadinasi, pasikeitę žmonės yra kitų aplinkybių ir pakeisto auklėjimo produktai, — užmiršta, kad aplinkybes keičia kaip tik žmonės ir kad patį auklėtoją reikia išauklėti. Todėl ji neišvengiamai prieina tai, kad skirsto visuomenę į dvi dalis, kurių viena iškyla viršum visuomenės (pavyzdžiui, Robertas Ouenas).

Į aplinkybių ir žmogaus veiklos pasikeitimo sutapimą galima žiūrėti ir jį racionaliai suprasti tik kaip *revoliucinę praktiką*.

4

Feuerbachas remiasi religinio atsiskyrimo faktu, pasaulio sudvejinimu į religinį, įsivaizduojamąjį pasaulį ir į realųjį pasaulį. Ir jis atsidėjęs stengiasi religinį pasaulį suvesti į jo žemiškąjį pagrindą. Jis nepastebi, kad, atlikus šį darbą, svarbiausias dalykas dar lieka nepadarytas. Būtent, tas faktas, kad žemiškasis pagrindas atsiskiria pats nuo savęs ir įsikuria debesyse kaip savarankiška viešpatija, gali būti paaiškintas tik tuo, kad tas žemiškasis pagrindas pats yra suskilęs ir pats sau prieštarauja. Vadinasi, pastarasis, pirma, pats turi būti suprastas savo prieštaravime, o po to praktiškai surevoliucintas, pašalinant tą prieštaravimą. Vadinasi, atradus, pavyzdžiui, kad žemiškoji šeima išaiškina šventosios šeimos paslaptį, žemiškoji šeima pati turi būti teoriškai sukritikuota ir praktiškai revoliuciniu būdu pertvarkyta.

5

Nepatenkintas *abstrakčiu mąstymu,* Feuerbachas apeliuoja į *jutiminį stebėjimą;* bet jutimingumą jis supranta ne kaip *praktinę* žmogaus jutiminę veiklą.

6

Religinę esmę Feuerbachas suveda į *žmogiškąją* esmę. Bet žmogaus esmė nėra abstraktas, savybingas atskiram individui. Savo tikrovėje ji yra visuomeninių santykių visuma.

Feuerbachas, neįsileisdamas į tos tikrosios esmės kritiką, yra todėl priverstas:

1) abstrahuotis nuo istorijos eigos ir žiūrėti į religinį jausmą (Gemüt) kaip į kažką savaimingo ir tarti esant abstraktų — *izoliuotą* — žmogišką individą;

2) todėl jam žmogaus esmė gali būti suprantama tik kaip „giminė“, kaip vidinis, nebylus bendrumas, jungiąs daugelį individų tik *gamtiniais* ryšiais.

7

Todėl Feuerbachas nemato, kad „religinis jausmas“ pats yra *visuomeninis produktas* ir kad abstraktusis individas, kurį jis analizuoja, iš tikrųjų priklauso tam tikrai visuomenės formai.

8

Visuomeninis gyvenimas iš esmės yra *praktinis*. Visas misterijas, kurios teoriją nuveda į misticizmą, racionaliai išsprendžia žmogaus praktika ir šitos praktikos supratimas.

9

Daugių daugiausia, ką gali pasiekti *stebimasis* materializmas, t. y. materializmas, kuris jutimingumą supranta ne kaip praktinę veiklą, tai — stebėti atskirus individus „civilinėje visuomenėje“.

10

Senojo materializmo požiūris yra *„civilinė“* visuomenė; naujojo materializmo požiūris yra *žmogiškoji* visuomenė, arba suvisuomenėjusi žmonija.

11

Filosofai tik įvairiai *aiškino* pasaulį, bet dalykas yra tas, kad jį reikia *pakeisti*.

Parašė K. Marksas 1845 m. pavasarį. Pirmą kartą paskelbė F. Engelsas 1888 m. priedu prie savojo veikalo „Liudvigas Feuerbachas“ atskirojo leidinio

Spausdinama pagal 1888 m. atskirojo leidinio tekstą, sutikrintą su K. Markso rankraščiu
Versta iš vokiečių kalbos

F. ENGELSAS

„DARBININKŲ KLASĖS PADĖTIES ANGLIJOJE“ PRATARMĖ

Ši knyga, kuri vėl pateikiama vokiečio skaitytojo dėmesiui, pirmą kartą pasirodė spaudoje 1845 metų vasarą. Tiek teigiamaisiais, tiek ir neigiamaisiais savo bruožais ji turi aiškių autoriaus jaunatvės bruožų. Man tuomet buvo 24 metai. Dabar aš trigubai senesnis, bet skaitydamas iš naujo šį jaunystės darbą, randu, kad man nėra ko jo gėdytis. Todėl aš nė nesirengiu šio jaunystės antspaudo nuo jo nutrinti. Aš jį vėl pateikiu skaitytojams nepakeistą. Aš tiktai ryškiau suformulavau keletą ne visai aiškių vietų ir kai kur išnašose pridėjau trumpas pastabas, pažymėtas šiais (1892) metais.

Apie šios knygos likimą pasakysiu tik, kad ji 1885 m. buvo išleista Niujorke, išversta angliškai (ponios Florens Keli-Višneveckos), ir kad šis vertimas buvo iš naujo išleistas 1892 m. Londone Svano Zonenšeino ir Ko. Amerikinio leidimo pratarmė sudaro angliškojo leidimo pratarmės pagrindą, o ši pastaroji — šios vokiškojo leidimo pratarmės pagrindą. Šiuolaikinė stambioji pramonė tokiu milžinišku mastu išlygina ekonominius santykius visose tose šalyse, kur ji pasirodo, kad vargu ar aš turiu kalbėti su vokiečiu skaitytoju kitaip, negu su Amerikos ar Anglijos skaitytoju.

Šiuo metu šioje knygoje aprašytoji būklė — bent kiek tai liečia Angliją — daugiausia priklauso praeičiai. Vienas iš šiuolaikinės politinės ekonomijos dėsnių, nors visų pripažintuose

vadovėliuose apie tai tiesiog ir nekalbama, skelbia, kad kuo labiau yra išsivysčiusi kapitalistinė gamyba, tuo mažiau ji gali griebtis tos smulkių sukčiavimų ir apgaudinėjimų praktikos, kuri apibūdina ankstesniąsias jos vystymosi pakopas. Smulkios suktybės Lenkijos žydo, Europos prekybos atstovo žemiausioje jos vystymosi pakopoje, tos pačios gudrybės, kurios gimtinėje jam taip puikiai patarnauja ir yra ten visų vartojamos, visiškai apvilia jį, kai tik jis patenka į Hamburgą arba Berlyną. Lygiai taip pat — bent dar visai neseniai — komisionierius, ar tai būtų žydas ar krikščionis, iš Berlyno arba Hamburgo patekęs į Mančesterio biržą, tuoj įsitikindavo, kad norint pigiai pirkti verpalų ar audinių, jam visų pirma reikia atsisakyti nuo savo, tiesa, jau ne tokių grubių, bet vis dėlto labai pasigailėtinų metodų ir gudrybių, kurios jo gimtinėje buvo laikomos komercinio apsukrumo viršūne. Beje, atrodo, kad besivystant stambiajai pramonei daug kas pasikeitė ir Vokietijoje ir ypač po pramoninio vokiečių pralaimėjimo Filadelfijoje[1] neteko bet kurio kredito net ta sena padori vokiečių taisyklė, kad žmonėms gali būti tik malonu, jeigu jiems iš pradžių nusiunčiami geri pavyzdžiai, o po to prastos prekės! Ir tikrai, šios gudrybės ir suktybės jau neapsimoka didelėje rinkoje, kur laikas — pinigai ir kur tam tikras komercinio sąžiningumo lygis išsivysto ne iš kokio nors etinio fanatizmo, bet tiesiog tam, kad nereikėtų veltui eikvoti laiko ir darbo. Ir lygiai toks pat pakitimas įvyko Anglijoje fabrikanto santykiuose su darbininkais.

Pramonės pagyvėjimas po 1847 m. krizės buvo naujos pramonės epochos pradžia. Grūdų įstatymų panaikinimas ir iš to neišvengiamai kilusios tolesnės finansinės reformos suteikė Anglijos pramonei ir prekybai reikiamos erdvės. Po to sekė aukso klodų atradimas Kalifornijoje ir Australijoje. Kolonijinės rinkos galėjo praryti vis daugiau ir daugiau Anglijos pramonės gaminių. Lankaširo mechaninės audžiamosios staklės iš karto pasmerkė žūti milijonus Indijos audėjų. Kinija vis labiau virto atvira rinka. Greičiausiai vystėsi Amerika, vystėsi net šiai milžiniškų tempų šaliai negirdėtu greitumu; bet Amerika, neužmirškime, tuomet buvo tiktai kolonijinė rinka ir, be to, stambiausia iš visų, t. y. šalis, kuri išveždavo žaliavą ir įsiveždavo pramonės gaminius, šiuo atveju Anglijos pramonės gaminius.

Prie viso to prisidėjo dar tai, kad naujos susisiekimo priemonės, kurios pasirodė praėjusio laikotarpio pabaigoje — geležinkeliai ir vandenynų garlaiviai — dabar buvo pritaikytos tarptautiniu mastu ir tuo pačiu faktiškai sukūrė tai, kas iki šiol buvo tik užuo-

[1] Filadelfijoje (JAV) 1876 m. įvyko pasaulinė pramonės paroda. *Red.*

mazgoje, — *pasaulinę rinką*. Šią pasaulinę rinką tuomet dar sudarė tam tikras skaičius daugiausia arba išimtinai žemės ūkio šalių, susigrupavusių aplink vieną stambų pramonės centrą — Angliją. Anglija suvartodavo didesnę jų žaliavos pertekliaus dalį ir mainais jas aprūpindavo beveik visais reikalingais pramonės dirbiniais. Taigi, nėra nieko nuostabaus, jeigu Anglijos pramonės pažanga buvo milžiniška ir negirdėta, jeigu ji buvo tokia didelė, kad 1844 m. lygis mums šiandien atrodo palyginti menkas ir beveik primityvus.

Bet, vykstant šiai pažangai, stambioji pramonė savo išorine išvaizda pasidarė morališka. Fabrikantų tarpusavio konkurencija, smulkiai apvaginėjant darbininkus, pasirodė jau nebenaudinga. Pramonės užmojis jau peraugo šį pasigailėtiną būdą užsidirbti pinigų; fabrikantas milijonierius turėjo svarbesnių darbų, kaip gaišti laiką tokioms menkoms suktybėms. Tuo galėjo dar verstis nebent visai menki bepinigiai žmonės, priversti stverti kiekvieną grašį, kad nežūtų kovoje su konkurentais. Tuo būdu fabrikų rajonuose išnyko vadinamoji truck system, o parlamente buvo priimtas dešimties valandų darbo dienos įstatymas ir visa eilė smulkesnių reformų; visa tai tiesiog prieštaravo laisvos prekybos ir neribotos konkurencijos dvasiai, bet teikė dar daugiau pirmenybių stambiajam kapitalistui, konkuruojančiam su esančiais ne tiek palankiose sąlygose savo kolegomis.

Toliau. Kuo stambesnė pramonės įmonė, kuo daugiau joje dirba darbininkų, tuo daugiau esti nuostolių ir komercinių sunkumų dėl kiekvieno konflikto su darbininkais. Štai kodėl ilgainiui fabrikantų tarpe, ir kaip tik stambiausiųjų, atsirado nauja pažiūra. Jie išmoko vengti nereikalingų ginčų, išmoko pripažinti tredjunionų buvimą ir galią ir galų gale net pastebėjo, kad streikai, jeigu tik jie daromi tinkamu laiku, yra puiki priemonė saviesiems tikslams įgyvendinti. Tuo būdu išėjo, kad patys stambieji fabrikantai, kurie anksčiau buvo pradininkais kovoje su darbininkų klase, dabar ėmė pirmieji kviesti prie taikos ir harmonijos. Ir tam jie turėjo labai svarbių priežasčių.

Visos šios nuolaidos teisingumui ir žmonių meilei iš tikrųjų tebuvo tik priemonė paspartinti kapitalo koncentracijai nedaugelio rankose ir pasmaugti smulkiesiems konkurentams, kurie negalėjo egzistuoti be tokio papildomo pelno. Šiems nedaugeliui smulkus netiesioginis ankstesniųjų metų prievartavimas ne tiktai neteko dabar bet kurios reikšmės, bet tapo net kliūtis plačiu mastu dirbančiai įmonei. Tuo būdu bent pagrindinėse pramonės šakose — apie mažiau svarbias šakas to negalima pasakyti —

kapitalistinės gamybos vystymasis pats savaime jau šalino smulkesnius sunkumus, kurie ankstesniais metais blogino darbininko padėtį. Ir tuo būdu vis labiau ir labiau iškilo į pirmą vietą tas didis pagrindinis faktas, kad darbininkų klasės skurdo priežasties reikia ieškoti ne atskiruose nežymiuose trūkumuose, bet *pačioje kapitalistinėje sistemoje*. Darbininkas parduoda kapitalistui savo darbo jėgą už tam tikrą kasdieninį užmokestį. Po kelių darbo valandų šio užmokesčio vertė pasirodo jau atgaminta. Bet pagal savo darbo sutartį darbininkas yra įpareigotas dirbti dar visą eilę valandų savo darbo dienai ištisai užpildyti. Vertė, kurią jis sukuria per šias papildomas antdarbio valandas, sudaro antvertę, kuriai kapitalistas neišleidžia nė grašio, bet kuri vis dėlto plaukia į jo kišenę. Toks yra pagrindas tos sistemos, kuri vis labiau ir labiau skaldo civilizuotąją visuomenę į dvi dalis: iš vienos pusės, saujelė Rotšildų ir Vanderbiltų, visų gamybos ir vartojimo priemonių savininkų, o iš antros — didžiulė samdomųjų darbininkų masė, kurių visa nuosavybė yra jų darbo jėga. O kad šio reiškinio priežastis glūdi ne tame ar kitame antraeiliame trūkume, bet vien tik pačioje sistemoje, — šį faktą dabar ryškiausiai įrodė kapitalizmo išsivystymas Anglijoje.

Toliau. Nuolat pasikartojančios choleros, šiltinės, raupų ir kitos epidemijos privertė Anglijos buržua suprasti, kad jis neatidėliodamas turi imtis padaryti sveikesnius savuosius miestus, jeigu nenori kartu su savo šeima tapti šių ligų auka. Štai kodėl opiausi trūkumai, kurie aprašyti šioje knygoje, šiuo metu yra arba pašalinti, arba nors ne taip krinta į akis. Įvesta arba pagerinta kanalizacija. Per daugelį iš blogiausių landynių kvartalų išvestos plačios gatvės; išnyko „Mažoji Airija"[1], dabar eilė „Seven dailzui"[2]. Bet kiek tai turi reikšmės? Juk ištisi rajonai, kuriuos 1844 m. aš dar galėjau vaizduoti beveik idilinėmis spalvomis, dabar, augant miestams, nusmuko, pasidarė nepakenčiami gyventi, nuskurdo. Tiesa, kiaulės ir sąšlavų krūvos dabar jau nebepakenčiamos. Buržuazija pasiekė tolesnių laimėjimų sugebėjime paslėpti darbininkų klasės skurdą. Bet kad darbininkų butų atžvilgiu nepadaryta jokios esminės pažangos, visiškai įrodo karališkosios komisijos 1885 metų ataskaita „Apie beturčių butų sąlygas". Tas pat yra ir visur kitur. Policijos įsakymai pilasi kaip iš gausybės rago, bet jie tegali tik atitverti darbininkų skurdą, tačiau jo pašalinti negali.

---

[1] Vienas iš labiausiai apleistų darbininkų kvartalų Mančesteryje XIX amžiaus 40-siais metais. *Red.*

[2] Darbininkų kvartalas Londono centre. *Red.*

Bet jeigu Anglija dabar išaugo iš šio mano aprašyto kapitalistinio išnaudojimo jaunatvės amžiaus, tai kitos šalys jį ką tik pasiekė. Prancūzija, Vokietija ir visų pirma Amerika — štai tos baisios varžovės, kurios, kaip kad aš tai numačiau 1844 m., vis labiau ir labiau griauna pramoninę Anglijos monopoliją. Jų pramonė jauna, palyginus su Anglijos, bet ji auga daug sparčiau už Anglijos ir šiuo metu pasiekė beveik tą pačią vystymosi pakopą, ant kurios Anglijos pramonė stovėjo 1844 metais. Amerikos atžvilgiu palyginimas yra ypač apstulbinąs. Žinoma, išorinės Amerikos darbininkų klasės gyvenimo sąlygos yra labai skirtingos nuo Anglijos darbininkų gyvenimo sąlygų, bet ir čia ir ten veikia tie patys ekonominiai dėsniai, ir tuo būdu rezultatai, nors ir ne visais atžvilgiais identiški, vis dėlto turi būti panašūs. Štai kodėl mes Amerikoje sutinkame tą pačią kovą dėl trumpesnės, įstatymo nustatytos darbo dienos, ypač moterims ir vaikams fabrikuose; kaimo vietovėse sutinkame puikiausiai žydinčią apmokėjimo produktais ir kotedžų sistemas, kurias įmonininkai (bosses) ir jų agentai panaudoja kaip priemonę viešpatauti ant darbininkų. Kai aš 1886 m. skaičiau Amerikos laikraščiuose pranešimus apie stambius Pensilvanijos kalnakasių streikus Konelsvilio apygardoje, man rodėsi, kad aš skaitau savo paties aprašymą angliakasių streiko Šiaurės Anglijoje 1844 metais. Tas pats darbininkų apgaudinėjimas su netikrų matų ir svarstyklių pagalba, ta pati apmokėjimo produktais sistema, tas pats mėginimas palaužti kalnakasių pasipriešinimą su paskutinės triuškinamos kapitalistų priemonės pagalba — išmetant darbininkus iš jų butų kompanijai priklausančiuose namuose.

Nei šiame leidime, nei angliškuose leidimuose aš nemėginau pritaikyti knygos prie dabartinės dalykų padėties, t. y. atskirai išskaičiuoti visus pakitimus, įvykusius nuo 1844 metų. To nedariau dėl dviejų priežasčių. Pirma, tam man būtų tekę padvigubinti knygos apimtį. O antra, Markso „Kapitalo“ pirmasis tomas smulkiai išdėsto darbininkų klasės padėtį Anglijoje apie 1865 m., t. y. tuo metu, kai pramoninis Anglijos suklestėjimas pasiekė savo apogėjų. Tuo būdu man būtų tekę pakartoti tai, kas pasakyta Markso.

Vargu ar reikia pastebėti, kad bendrasis teorinis šios knygos požiūris filosofiniu, ekonominiu ir politiniu atžvilgiu toli gražu nesutampa tiksliai su dabartiniu mano požiūriu. 1844 m. dar nebuvo šiuolaikinio internacionalinio socializmo, kuris nuo to laiko, visų pirma ir beveik išimtinai Markso pasiekimų dėka, išsivystė į mokslą. Mano knyga tėra tik viena jo embrioninio vystymosi fazė. Ir panašiai, kaip žmogaus embrionas ankstyviausiose savo

vystymosi pakopose atgamina dar mūsų protėvių — žuvų — žiauninius lankus, taip ir šioje knygoje visur galima rasti šiuolaikinio socializmo kilmės iš vieno iš jo protėvių — vokiečių klasikinės filosofijos — pėdsakų. Taip, pavyzdžiui, knygoje (ypač pabaigoje) smarkiai pabrėžiama tai, kad komunizmas yra ne tik partinė vienos darbininkų klasės doktrina, bet teorija, kurios galutinis tikslas — išvaduoti visą visuomenę, įskaitant ir kapitalistus, iš ankštų šiuolaikinių santykių rėmų. Abstrakčia prasme šis tvirtinimas teisingas, bet praktikoje jis dažniausiai nenaudingas, ir net dar blogiau. Kadangi turtingosios klasės ne tik pačios nejaučia jokio reikalo išsivaduoti, bet net visomis jėgomis priešinasi darbininkų klasės išsivadavimui, darbininkų klasė turės viena paruošti ir įvykdyti socialinę revoliuciją. Prancūzijos buržua 1789 m. taip pat paskelbė buržuazijos išsivadavimą visos žmonijos išsivadavimu; bet bajorija ir dvasininkai nepanorėjo su tuo sutikti, ir šis teiginys, — nors jis, kiek buvo turimas galvoje feodalizmas, buvo neginčijama abstraktinė istorinė tiesa, — greitai išsigimė į grynai sentimentališką frazę ir visiškai išgaravo revoliucinės kovos ugnyje. Ir dabar yra nemaža žmonių, kurie iš savojo tariamai nešališko požiūrio aukštybių skelbia darbininkams socializmą, stovintį virš visų klasinių priešybių ir klasinės kovos. Bet tai arba naujokai, kuriems reikia dar labai daug mokytis, arba pikčiausi darbininkų klasės priešai, vilkai avies kailyje.

Kaip mano knygoje nurodyta, didžiųjų pramonės krizių ciklą sudaro penkeri metai. Tokia išvada apie ciklo trukmę išplaukė iš įvykių eigos nuo 1825 iki 1842 metų. Bet pramonės istorija nuo 1842 iki 1868 m. parodė, kad iš tikrųjų šį laikotarpį reikia laikyti dešimties metų, kad tarpinės krizės buvo antrinio pobūdžio ir nuo 1842 m. ėmė vis labiau ir labiau nykti. Nuo 1868 m. padėtis vėl pasikeitė, bet apie tai žemiau.

Man nė į galvą neatėjo išbraukti iš teksto daugelį pranašavimų, ypač artimos socialinės revoliucijos Anglijoje pranašavimą, kurį man tuomet įkvėpė mano jaunatviškas įkarštis. Aš visai neketinu pavaizduoti nei savo darbo, nei paties savęs geresniais, kaip kad mes tuomet buvome. Nuostabu ne tai, kad tiek daug iš šių pranašavimų neišsipildė, bet tai, kad tiek daug iš jų išsipildė ir kad kritiška Anglijos pramonės padėtis dėl Europos ir ypač dėl Amerikos konkurencijos, mano tuomet išpranašauta — tiesa, pernelyg artimai ateičiai, — nuo to laiko tikrai atėjo. Šio punkto atžvilgiu aš turiu suderinti knygą su šiuolaikine dalykų padėtimi. Tam tikslui aš pakartoju čia vieną mano straipsnį, kuris buvo išspausdintas anglų kalba Londono žurnale „Commonweal“

1885 m. kovo 1 d. ir vokiškai išverstas žurnale „Neue Zeit" 6-jame tų pat metų birželio sąsiuvinyje.

„Prieš keturiasdešimt metų Anglija stovėjo prieš krizę, kuri, kaip iš visko atrodė, galėjo būti išspręsta tik prievartos būdu. Milžiniškas ir spartus pramonės išsivystymas toli pralenkė užsienio rinkų plėtimąsi ir paklausos augimą. Kas dešimt metų gamybos eigą prievarta nutraukdavo bendroji prekybos krizė, po kurios po ilgo chroniško sustingimo laikotarpio sekė trumpas suklestėjimo laikotarpis, kuris kiekvieną kartą pasibaigdavo karštligiška perprodukcija ir pagaliau nauju krachu. Kapitalistų klasė garsiai reikalavo laisvos grūdų prekybos ir grasino tai pasiekti, nusiųsdama alkanus miesto gyventojus atgal į tas kaimo apygardas, iš kur jie buvo atvykę, bet nusiųsdama juos, kaip išsireiškė Džonas Braitas, „ne kaip vargšus, maldaujančius duonos", bet kaip „armiją, sustojančią priešo srityje". Miestų darbininkų masės reikalavo leisti joms dalyvauti politinėje valdžioje — reikalavo Liaudies chartijos; jas rėmė smulkiosios buržuazijos dauguma, ir vienintelis nesutarimas tarp jų buvo tik tas, kaip reikia išsikovoti šią chartiją: prievarta ar teisėtu keliu. Tuo tarpu atėjo 1847 m. prekybos krizė ir badas Airijoje, o kartu su jais ir revoliucijos perspektyva.

„1848 m. Prancūzijos revoliucija išgelbėjo Anglijos buržuaziją. Socialistiniai pergalingųjų Prancūzijos darbininkų lozungai išgąsdino Anglijos smulkiąją buržuaziją ir dezorganizavo Anglijos darbininkų judėjimą, kuris vyko siauresniuose rėmuose, bet turėjo betarpiškai praktiškesnį pobūdį. Kaip tik tuo momentu, kai čartizmas turėjo išvystyti visą savo jėgą, ji pasirodė palaužta iš vidaus dar prieš tai, kai atėjo išorinis 1848 metų balandžio 10 d. pralaimėjimas. Politinis darbininkų klasės veikimas buvo nustumtas į užpakalį. Kapitalistų klasė laimėjo visa linija.

„1831 m. parlamento reforma buvo visos kapitalistų klasės pergalė prieš žemvaldinę aristokratiją. Grūdų muitų panaikinimas buvo *pramoninių* kapitalistų pergalė ne tik prieš stambiuosius žemvaldžius, bet ir prieš tas kapitalistų grupes, kurių interesai daugiau ar mažiau sutapo arba buvo glaudžiai susiję su žemvaldžių interesais, t. y. prieš bankininkus, biržininkus, rentininkus ir taip toliau. Prekybos laisvė reiškė visos vidaus ir užsienio Anglijos finansų ir prekybos politikos pertvarkymą sutinkamai su pramoninių kapitalistų interesais, — klasės, kuri dabar stodavo visos nacijos vardu. Ir ši klasė rimtai ėmėsi darbo. Kiekviena kliūtis pramonės gamybai buvo negailestingai šalinama. Muitų tarifuose ir visoje mokesčių sistemoje buvo padarytas visiškas perversmas. Viskas buvo pajungta vienam vieninteliam tikslui, bet tikslui be

galo svarbiam pramoniniams kapitalistams: atpiginti visas žaliavos rūšis ir ypač visas darbininkų klasės pragyvenimo priemones; gaminti žaliavą ir laikyti žemame lygyje — jeigu ne sumažinti papildomai — darbo užmokestį. Anglija turėjo tapti „pasaulio dirbtuve"; visos kitos šalys Anglijai turėjo tapti tuo, kuo jau buvo Airija, — rinkomis jos pramonės dirbiniams parduoti, žaliavos ir maisto produktų šaltiniais. Anglija — didis pramoninis žemę dirbančio pasaulio centras, ta pramoninė saulė, aplink kurią sukasi vis didėjąs grūdus ir medvilnę gaminančių palydovų skaičius. Kokia didinga perspektyva!

„Pramonės kapitalistai ėmėsi įgyvendinti šį didį savo tikslą su tuo tvirtu, sveiku protu ir su tuo tradicinių principų paniekinimu, kuriais jie visuomet skyrėsi nuo savo labiau filisteriškumu užsikrėtusių konkurentų kontinente. Čartizmas merdėjo. Vėl prasidėjęs pramonės klestėjimas, natūralus ir vos ne savaime suprantamas po to, kai 1847 m. krachas buvo visiškai išgyventas, buvo priskiriamas išimtinai prekybos laisvės įtakai. Dėl šių dviejų priežasčių Anglijos darbininkų klasė politiniu atžvilgiu tapo uodega „didžiosios liberalų partijos" — partijos, kuriai vadovavo fabrikantai. Šią, kartą pasiektą palankią padėtį reikėjo įamžinti. Griežta čartistų opozicija ne prieš pačią prekybos laisvę, bet prieš prekybos laisvės pavertimą vieninteliu gyvybiniu nacijos klausimu, parodė fabrikantams ir kasdien vis labiau jiems parodo, kad be darbininkų klasės pagalbos buržuazijai niekuomet nepavyks pasiekti visiško socialinio ir politinio viešpatavimo ant nacijos. Taip palaipsniui pasikeitė abiejų klasių tarpusavio santykiai. Fabrikiniai įstatymai, kurie kadaise buvo visiems fabrikantams baidyklė, dabar ne tiktai buvo jų noriai vykdomi, bet net buvo daugiau ar mažiau išplėsti visoms pramonės šakoms. Tredjunionai, kurie dar neseniai buvo traktuojami kaip pragaro išperos, dabar susilaukė fabrikantų dėmesio ir buvo jų globojami kaip visiškai teisėtos įstaigos ir kaip naudinga priemonė sveikoms ekonominėms pažiūroms darbininkų tarpe skleisti. Net streikai, kurie iki 1848 m. buvo persekiojami, dabar buvo pripažinti kartais visai naudingais, ypač kai ponai fabrikantai reikiamu momentu patys juos sukeldavo. Iš įstatymų, kurie iš darbininko buvo atėmę lygias teises su jo darbdaviu, bent patys biauriausi buvo panaikinti, o kadaise tokia baisi Liaudies chartija iš esmės tapo politine programa tų pačių fabrikantų, kurie iki pat paskutinių laikų buvo jos priešininkai. *Turto cenzo panaikinimas* ir *slaptas balsavimas* buvo įvesti įstatymo keliu. 1867 ir 1884 m. parlamento reformos jau smarkiai priartėja prie *visuotinės rinkimų teisės*, bent tuo pavidalu, kuriuo ji dabar egzistuoja Vokietijoje; naujasis

rinkiminių apygardų įstatymo projektas, kuris dabar svarstomas parlamente, sudaro *lygias rinkimines apygardas,* bent ne mažiau lygias, kaip Prancūzijoje arba Vokietijoje. Jau numatoma, kaip neabejotinus laimėjimus, artimiausioje ateityje įvesti *atlyginimą deputatams* ir sutrumpinti mandatų terminą, nors, tiesa, iki *kasmet perrenkamo parlamento* dar neprieita; ir vis dėlto atsiranda žmonių, kurie sako, kad čartizmas miręs.

„1848 m. revoliucijos, kaip ir daugelio jos pirmtakų, likimas buvo keistas. Tie patys žmonės, kurie ją nuslopino, virto — kaip mėgdavo sakyti Karlas Marksas — jos testamento vykdytojais. Luji Napoleonas buvo priverstas sukurti vieningą ir nepriklausomą Italiją, Bismarkas buvo priverstas padaryti tam tikros rūšies perversmą Vokietijoje ir grąžinti Vengrijai tam tikrą nepriklausomybę, o Anglijos fabrikantams neliko nieko geresnio daryti, kaip Liaudies chartijai suteikti įstatymo galią.

„Anglijai šio pramonės kapitalistų viešpatavimo pasekmės pradžioje buvo apstulbinančios. Pramonė vėl atgijo ir ėmė vystytis net šiam šiuolaikinės industrijos lopšiui negirdėtu spartumu. Visi ankstesni didžiuliai laimėjimai, pasiekti pritaikius garą ir mašinas, visiškai nubluko, palyginus su galingu gamybos pakilimu per dvidešimt metų, nuo 1850 iki 1870 m., su labai dideliais išvežimo ir įvežimo skaitmenimis, su turtais, susikaupusiais kapitalistų rankose, ir su didžiuliu žmonių darbo jėgos kiekiu, sukoncentruotu milžiniškuose miestuose. Šis pakilimas, tiesa, buvo, kaip ir anksčiau, pertraukiamas krizių, kurios kartojosi kas dešimt metų; krizė buvo 1857 m., taip pat 1866 m.; bet į šiuos recidyvus dabar buvo žiūrima kaip į natūralius neišvengiamus reiškinius, kuriuos tenka pergyventi, bet po kurių galų gale viskas grįžta į senąsias vėžes.

„Kokia gi buvo darbininkų klasės padėtis šiuo laikotarpiu? Kartais būdavo pagerėjimų, net plačiosioms masėms. Bet šie pagerėjimai kiekvieną kartą vėl pavirsdavo niekais dėl didžiulio darbininkų skaičiaus antplūdžio iš bedarbių rezervo, dėl to, kad darbininkus nuolat išstumdavo naujos mašinos ir kad iš kaimų plaukdavo darbininkai, kuriuos taip pat vis labiau ir labiau dabar išstumdavo mašinos.

„Ilgesnį pagerėjimą mes randame tiktai dviejų privilegijuotų darbininkų klasės kategorijų padėtyje. Pirmajai kategorijai priklauso fabrikų darbininkai. Nustačius įstatymų keliu palyginti racionalias jų darbo dienos ribas, jiems buvo grąžinta tam tikru laipsniu fizinė sveikata ir suteikta tam tikra moralinė pirmenybė, kuri dar sustiprėjo juos sukoncentravus vienoje vietoje. Jų padėtis neabejotinai geresnė, kaip prieš 1848 metus. Tat geriausiai įrodo

tai, kad iš dešimties jų streikų devynis sukelia patys fabrikantai savo pačių interesais, nes tai vienintelė priemonė gamybai sumažinti. Jūs niekuomet neįkalbėsite fabrikantų sutikti sutrumpinti darbo laiką, nors jų prekės ir visai nerastų rinkos. Bet paskatinkite darbininkus paskelbti streiką, — ir kapitalistai visi iki paskutinio uždarys savo fabrikus.

„Antrąją kategoriją sudaro stambieji tredjunionai. Tai organizacija tokių gamybos šakų, kur taikomas išimtinai — ar bent daugiausia — *suaugusių vyrų* darbas. Nei moterų ir vaikų darbo konkurencija, nei mašinų konkurencija negalėjo iki šiol sulaužyti jų organizuotos jėgos. Mašinų gamybos darbininkai, dailidės ir staliai, statybos darbininkai yra susivieniję į organizacijas, iš kurių kiekviena atskirai tokia stipri, kad gali, kaip kad daro, pavyzdžiui, statybos darbininkai, sėkmingai priešintis mašinų įvedimui. Be abejonės, jų padėtis nuo 1848 m. žymiai pagerėjo; geriausias įrodymas yra tai, kad daugiau kaip 15 metų ne tiktai darbdaviai buvo labai patenkinti jais, bet ir jie — darbdaviais. Jie sudaro darbininkų klasės aristokratiją; jiems pavyko pasiekti palyginti gerą padėtį, ir į šią padėtį jie žiūri kaip į galutinį savo pastangų tikslą. Tai pavyzdingi ponų Leonės Levio ir Gifeno (taip pat gerbiamojo Lujo Brentano) darbininkai, ir jie iš tikrųjų yra labai malonūs, sukalbami žmonės kiekvienam atskiram nekvailam kapitalistui ir visai kapitalistų klasei.

„O dėl plačiųjų darbininkų masių, tai jų skurdo ir gyvenimo netikrumo laipsnis šiuo metu toks pat didelis, kaip kad buvo visuomet, jeigu tik ne didesnis. Londono Ist-Endas yra vis besiplečianti bala, kurioje viešpatauja neišbrendamas skurdas, neviltis ir badas nedarbo laikotarpiu, fizinis ir moralinis nusmukimas — turint darbo. Išskyrus tiktai privilegijuotąją darbininkų mažumą, tas pat yra ir visuose kituose stambiuosiuose miestuose. Negeriau yra ir mažesniuose miestuose bei kaimų apygardose. Dėsnis, darbo jėgos vertę apribojąs būtinų pragyvenimo priemonių kaina, ir antras dėsnis, paprastai jos vidutinę kainą sumažinąs iki šių pragyvenimo priemonių minimumo, — šie abu dėsniai veikia su nenugalima automatinės mašinos jėga, kuri suspaudžia darbininkus tarp savo ratų.

„Tokia, vadinasi, buvo padėtis, kurią sukūrė nuo 1847 m. įsigalėjusi prekybos laisvės politika ir dvidešimt metų trukęs pramoninių kapitalistų viešpatavimas. Bet po to atėjo posūkis. Po 1866 m. krizės apie 1873 m. buvo silpnas ir trumpas pagyvėjimas, bet jis truko neilgai. Tiesa, pilnutinės krizės tuomet, kai jos reikėjo laukti, — 1877 arba 1876 m., — nebuvo, bet nuo 1876 m. visos pagrindinės pramonės šakos neišeina iš chroninio sustin-

gimo būklės. Nėra nei visiško kracho, nei ilgai laukto pramonės suklestėjimo laikotarpio, kurio galima buvo tikėtis tiek prieš krachą, tiek ir po jo. Marinąs sustingimas, chroniškas visų rinkų perpildymas visose šakose — tokia yra padėtis, kurioje mes gyvename jau beveik dešimtį metų. Kodėl taip pasidarė?

„Prekybos laisvės teorija buvo pagrįsta viena prielaida: kad Anglija turi tapti vieninteliu stambiu pramoniniu žemę dirbančio pasaulio centru, o faktai visiškai sugriovė šią prielaidą. Šiuolaikinės pramonės egzistavimo sąlygos — garo jėga ir mašina — gali būti sukurtos visur, kur tik yra kuro, ypač anglies, o anglies yra ne tiktai Anglijoje, bet ir kitose šalyse: Prancūzijoje, Belgijoje, Vokietijoje, Amerikoje, net Rusijoje. Ir šių šalių gyventojai nematė jokio intereso virsti alkanais airiškais nuomininkais vien tik Anglijos kapitalistų didesnei garbei ir praturtėjimui. Jie įsitaisė savo fabrikus ir ėmė gaminti ne tik sau, bet ir likusiam pasauliui; tuo būdu pramonės monopolis, kuriuo Anglija naudojosi beveik ištisą šimtmetį, dabar yra negrįžtamai panaikintas.

„Bet pramoninis Anglijos monopolis — tai kertinis Anglijoje egzistuojančios visuomeninės santvarkos akmuo. Net šio monopolio viešpatavimo metu rinkos atsilikdavo nuo augančio Anglijos pramonės produktyvumo, rezultatas buvo krizės kas dešimt metų. O dabar naujos rinkos kiekvieną dieną tampa vis didesne retenybe, ir net Kongo negrams peršama civilizacija Mančesterio kartūno, Stafordširo molinių indų ir Birmingamo metalinių dirbinių pavidalu. Kas gi bus tuomet, kai kontinento ir ypač Amerikos prekės ims plūsti vis didėjančiu kiekiu, kai liūto dalis, aprūpinant visą pasaulį, vis dar priklausanti Anglijos fabrikams, metai į metus ims mažėti? Tegul į šį klausimą atsako prekybos laisvė, ši universali priemonė!

„Ne aš pirmas tai nurodau. Jau 1883 m. Britanijos asociacijos suvažiavime Sautporte jos ekonominės sekcijos pirmininkas p. Inglis Palgreivas pareiškė, kad Anglijai didžių pelnų dienos jau praėjo ir tolesnis įvairių stambių pramonės šakų vystymasis sustojo. Galima beveik tvirtinti, kad Anglija pereina į sustingimo stadiją.

„Bet kuo gi visa tai baigsis? Kapitalistinė gamyba *negali* stovėti vietoje: ji turi augti ir plėstis arba mirti. Jau dabar vienas tik apribojimas Anglijos liūto dalies, aprūpinant prekėmis pasaulinę rinką, reiškia sustingimą, skurdą, kapitalo perteklių — iš vienos pusės, neturinčių darbo darbininkų perteklių — iš antros. Kas gi bus tuomet, kai kasmetinė gamyba visai nebedidės? Štai kur pažeidžiama kapitalistinės gamybos Achilo kulnis. Nuolatinis plėtimasis yra būtina jos gyvenimo sąlyga, o šis nuolatinis plėtimasis dabar tampa nebegalimas. Kapitalistinė gamyba atsiduria

aklavietėje. Kiekvienais metais Anglijai vis aštriau iškyla klausimas: kas turi žūti — nacija ar kapitalistinė gamyba; kas iš jų pasmerktas?

„O darbininkų klasė? Jeigu net negirdėto prekybos ir pramonės pakilimo metu nuo 1848 iki 1868 m. jai teko gyventi tokiame skurde, jei net tuomet didžiulei darbininkų daugumai geriausiu atveju buvo atėjęs tik trumpalaikis jų būklės pagerėjimas ir tik nežymi privilegijuota „saugoma" mažuma susilaukė ilgo pagerėjimo, tai kas gi bus, kai šis puikus laikotarpis iš tikrųjų pasibaigs, kai dabartinė prislėgta padėtis ne tiktai pasunkės, bet kai ši pasunkėjusi marinančios priespaudos būklė taps chroniška, normalia Anglijos pramonės būkle?

„Tiesa yra tokia: kol tebebuvo Anglijos pramonės monopolis, Anglijos darbininkų klasė tam tikru mastu dalyvavo šio monopolio teikiamoje naudoje. Ši nauda darbininkams buvo paskirstoma labai nelygiai: didžiausią dalį pasiimdavo privilegijuotoji mažuma, bet ir plačiosioms masėms nors retkarčiais šis tas pakliūdavo. Štai kodėl, nuo to laiko, kai ouenizmas išmirė, Anglijoje daugiau nebuvo socializmo. Žlugus monopoliui, Anglijos darbininkų klasė neteks savo privilegijuotos padėties. Ateis diena, kai ji visa, neišskiriant nė privilegijuotosios ir vadovaujančios mažumos, atsidurs tame pačiame lygyje, kuriame yra kitų šalių darbininkai. Ir štai kodėl socializmas vėl pasirodys Anglijoje".

Taip aš rašiau 1885 metais. Angliškojo leidimo pratarmėje, parašytoje 1892 m. sausio 11 d., aš sakiau toliau:

„Prie šio dalykų padėties apibūdinimo, kaip aš ją įsivaizdavau 1885 m., man tereikia nedaug pridurti. Nereikia nė sakyti, kad šiuo metu „socializmas iš tikrųjų vėl pasirodė Anglijoje", ir pasirodė masiškai: visų spalvų socializmas, sąmoningas ir nesąmoningas socializmas, socializmas proza ir eilėmis, darbininkų klasės socializmas ir buržuazijos socializmas. Iš tikrųjų, juk ši baidyklė, šis baisusis socializmas ne tik tapo visiškai respektabilus, bet jis jau dėvi fraką ir nesivaržydamas išsitiesia ant sofų salonuose; tai dar kartą parodo, koks nepataisomai nepastovus yra baisusis „gerosios visuomenės" despotas, buržuazinė viešoji nuomonė, ir dar kartą pateisina tą panieką, su kuria mes, senosios kartos socialistai, visuomet į ją žiūrėjome. Bet šiaip mes neturime pagrindo būti nepatenkinti šiuo nauju simptomu.

„Bet kas man atrodo daug svarbiau, kaip ši akimirksnio mada — didžiuotis buržuaziniuose sluoksniuose vandeniu praskiestu socializmu,— ir net svarbiau už tuos laimėjimus, kuriuos socializmas aplamai pasiekė Anglijoje, tai Londono Ist-Endo nubudimas. Ši begalinio skurdo pakalnė liovėsi buvusi ta stovinti bala,

kokia ji buvo dar prieš šešerius metus. Ist-Endas nusikratė nevilties apatija; jis atgimė gyvenimui ir tapo „naujojo junionizmo" gimtine, t. y. plačiųjų „nekvalifikuotų" darbininkų masių organizacijos gimtinė. Nors ši organizacija kai kuriais atžvilgiais ir apsivilko senųjų „kvalifikuotų" darbininkų sąjungų forma, bet savo pobūdžiu ji vis dėlto iš esmės skiriasi nuo jų. Senosios sąjungos išlaiko tradicijas tos epochos, kurioje jos atsirado; jos į samdomojo darbo sistemą žiūri kaip į amžiną, kartą visiems laikams duotą tvarką, kurią jos geriausiu atveju gali tik kiek sušvelninti savo narių naudai. Priešingai, naujosios sąjungos buvo įkurtos tokiu metu, kai tikėjimas samdomojo darbo sistemos amžinumu buvo jau smarkiai išjudintas. Jų įkūrėjai ir vadovai buvo sąmoningi socialistai arba jausmo socialistai; masės, kurios ėmė veržtis į jas ir kurios sudaro jų jėgą, buvo grubios, užguitos ir darbininkų klasės aristokratijos niekinamos. Jos turi vieną neįkainojamą pranašumą: jų protai dar tebėra nepaliesta dirva, visiškai laisva nuo paveldėtų „respektabilių" buržuazinių prietarų, kurie sumaišo galvas geriau aprūpintiems „seniesiems junionistams". Ir dabar mes matome, kaip šios naujosios sąjungos paima vadovavimą visam darbininkų judėjimui aplamai ir vis labiau ima vilkti paskui save turtingus ir išdidžius „senuosius" tredjunionus.

„Be abejonės, Londono Ist-Endo veikėjai padarė eilę milžiniškų klaidų; bet tą pat darydavo ir jų pirmtakai, tą pat tebedaro ir šiuo laiku socialistai doktrinieriai, riečiantieji prieš juos nosį. Didi klasė, kaip ir didi nacija, iš nieko taip sparčiai nesimoko, kaip iš savo pačios klaidų pasekmių. Ir nepaisant visokių klaidų praeityje, dabartyje ir ateityje, Londono Ist-Endo nubudimas yra vienas iš didžiausių ir vaisingiausių mūsų šimtmečio pabaigos įvykių, ir aš džiaugiuosi ir didžiuojuosi tuo, kad man teko to sulaukti".

Nuo to laiko, kai aš parašiau šias eilutes, praėjo pusė metų, ir Anglijos darbininkų judėjimas vėl padarė didelį žingsnį priekin. Parlamento rinkimai, kurie pasibaigė prieš kelias dienas, aiškiai parodė abiem oficialinėms partijoms, konservatoriams ir liberalams, kad joms teks dabar skaitytis su trečia partija, su darbininkų partija. Ši darbininkų partija tik kuriasi: atskiriems jos elementams tenka dar nusikratyti įvairiausiais paveldėtais prietarais — buržuaziniais, senjunionistiniais ir net jau doktriniškai socialistiniais, — kad pagaliau galima būtų susieiti visiems jiems bendroje dirvoje. Ir vis dėlto juos vienijąs instinktas jau dabar yra toks stiprus, jog atvedė į iki šiol dar Anglijoje negirdėtus rinkimų rezultatus. Londone savo kandidatūras išstatė du darbininkai, kurie, be to, atvirai pareiškė, kad jie yra

socialistai; liberalai neišdrįso prieš juos pastatyti savo kandidato, ir šiedu socialistai buvo išrinkti didžiule ir nelaukta dauguma. Midlsbro apygardoje darbininkų kandidatas stojo prieš liberalą ir konservatorių ir laimėjo prieš juos abu; užtat tie naujieji darbininkų kandidatai, kurie buvo sudarę sąjungą su liberalais, visi, išskyrus vieną, beviltiškai pralaimėjo. Iš ankstesniųjų, vadinamųjų darbininkų atstovų, t. y. žmonių, kuriems dovanojamas jų priklausymas darbininkų klasei, nes jie patys pasiruošę nuplauti šią dėmę savo liberalizmo sriautais, pats įžymiausias senojo junionizmo atstovas Henris Brodherstas skandalingai pralaimėjo rinkimuose, nes pasisakė prieš aštuonių valandų darbo dieną. Dviejose Glazgovo rinkiminėse apygardose, vienoje Salfordo rinkiminėje apygardoje ir keliose kitose apygardose stojo nepriklausomi darbininkų kandidatai prieš abiejų senųjų partijų kandidatus; jie pralaimėjo, bet taip pat pralaimėjo ir liberalų kandidatai. Žodžiu, visoje eilėje didžiųjų miestų ir pramonės centrų rinkiminių apygardų darbininkai ryžtingai atsisakė nuo bet kurių santykių su abiem senosiomis partijomis ir tuo būdu pasiekė tokius tiesioginius ar netiesioginius laimėjimus, kokių jie dar neturėjo nė vienuose rinkimuose. Ir džiaugsmas dėl to darbininkų tarpe yra neaprašomas. Jie pirmą kartą pamatė ir pajuto, ką jie gali pasiekti, panaudodami savąją rinkimų teisę savosios klasės interesais. Prietaringa pažiūra į „didžiąją liberalų partiją", pažiūra, kuri viešpatavo Anglijos darbininkų tarpe beveik keturiasdešimt metų, yra sugriuvusi. Iš įtikinamų pavyzdžių darbininkai pamatė, kad jie Anglijoje sudaro lemiamą jėgą, kai nori ir žino, ko nori. 1892 m. rinkimuose jie pirmą kartą žinojo ir norėjo. Visu kitu pasirūpins darbininkų judėjimas kontinente; vokiečiai ir prancūzai, kurie jau taip plačiai yra atstovaujami parlamentuose ir municipalinėse tarybose, savo tolesniais laimėjimais palaikys anglų tarpe lenktyniavimo dvasią. Ir kai jau netolimoje ateityje paaiškės, kad naujasis parlamentas negali imtis darbo p. Gladstonui esant valdžioje, o p. Gladstonas negali pasilikti valdžioje esant naujajam parlamentui, tada Anglijos darbininkų partija bus pakankamai susiorganizavusi, kad visiems laikams padarytų galą sūpynių žaidimui tarp abiejų senųjų partijų, viena antrą pakeičiančių prie valdžios vairo ir tuo būdu įamžinančių buržuazijos viešpatavimą.

F. Engelsas

Londonas, 1892 m. liepos 21 d.

Parašė F. Engelsas antrajam vokiškajam savo knygos „Darbininkų klasės padėtis Anglijoje" leidimui, išėjusiam 1892 m. Štutgarte

Spausdinama pagal 1892 m. leidimo tekstą
Versta iš vokiečių kalbos

F. ENGELSAS

VALSTIEČIŲ KLAUSIMAS PRANCŪZIJOJE IR VOKIETIJOJE

Buržuazinės ir reakcinės partijos nepaprastai stebisi, kad šiuo metu pas socialistus staiga visur darbų tvarkoje pasirodė valstiečių klausimas. Jiems reikėtų, tiesą sakant, stebėtis, kad tai neatsitiko jau seniai. Nuo Airijos iki Sicilijos, nuo Andalūzijos iki Rusijos ir Bulgarijos valstietis yra labai svarbus gyventojų, gamybos ir politinės galios veiksnys. Išimtį sudaro tik dvi Vakarų Europos sritys. Tikrojoje Didžiojoje Britanijoje stambioji žemėvalda ir stambioji žemdirbystė visiškai išstūmė gyvenantį iš savo ūkio valstietį; rytų paelbio Prūsijoje tas pats procesas vyksta jau kelis šimtmečius, ir čia valstietis taip pat vis labiau ir labiau „pašalinamas" arba bent ekonominiu ir politiniu atžvilgiu nustumiamas į užpakalinį planą.

Kaip politinės galios veiksnys valstietis iki šiol pasireiškia daugiausia tik savo apatiškumu, kuris yra pagrįstas kaimo gyvenimo izoliuotumu. Šis plačios gyventojų masės apatiškumas yra stipriausias ne tiktai parlamentinės korupcijos Paryžiuje ir Romoje, bet taip pat ir rusiškojo despotizmo ramstis. Bet šis apatiškumas toli gražu nėra nenugalimas. Nuo to laiko, kai atsirado darbininkų judėjimas, Vakarų Europos buržua, ypač ten, kur vyrauja parcelinė valstiečių nuosavybė, nelabai sunkiai sukeldavo valstiečių tarpe įtarimą ir neapykantą socialistinių darbininkų atžvilgiu, nupiešdami šiuos pastaruosius valstiečių fantazijai kaip partageux, kaip „dalybų" šalininkus, kaip tingius, godžius miestiečius, kurie kėsinasi į valstiečių nuosavybę. Neaiškūs socialistiniai 1848 m. vasario revoliucijos potroškiai buvo greitai

reakcinio Prancūzijos valstiečių balsavimo nušluoti; valstietis, kuris norėjo, kad jį paliktų ramybėje, išsitraukė čia iš savųjų atsiminimų lobyno legendą apie valstiečių imperatorių Napoleoną ir sukūrė Antrąją imperiją. Visi mes žinome, kiek prancūzų tautai atsiėjo šis vienas valstiečių žygdarbis; dėl šio žygdarbio pasekmių prancūzų tauta kenčia dar ir šiandien.

Bet nuo to laiko daug kas pasikeitė. Kapitalistinės gamybos formos išsivystymas perpiovė gyvybės dirgsnį smulkiajai žemės ūkio gamybai; ši smulkioji gamyba nesulaikomai nyksta ir smunka. Šiaurės bei Pietų Amerikos ir Indijos konkurencija užtvindė Europos rinką pigiais grūdais, tokiais pigiais, kad su jais negalėjo konkuruoti nė vienas vietinis gamintojas. Stambiajam žemvaldžiui ir smulkiajam valstiečiui, abiem lygiai ateina pražūtis. O kadangi jie abu yra žemės savininkai ir kaimo gyventojai, tai stambusis žemvaldys pasiskelbia esąs priešakinis kovotojas dėl smulkiojo valstiečio interesų, ir smulkusis valstietis — aplamai paėmus — pripažįsta jį kovotoju dėl savų interesų.

O tuo tarpu Vakaruose išaugo galinga socialistinė darbininkų partija. Neaiškūs vasario revoliucijos epochos nujautimai ir siekimai išryškėjo, išsiplėtė ir pagilėjo, pavirsdami visus mokslo reikalavimus patenkinančia programa su apibrėžtais, apčiuopiamais reikalavimais; nuolat augąs socialistinių deputatų skaičius gina šiuos reikalavimus Vokietijos, Prancūzijos, Belgijos parlamentuose. Politinės valdžios išsikovojimas iš socialistų partijos pusės yra artimos ateities dalykas. Bet, kad iškovotų politinę valdžią, ši partija turi iš pradžių nueiti iš miesto į kaimą, turi tapti jėga kaime. Socialistų partija, kuri nuo visų kitų partijų skiriasi tuo, kad aiškiai supranta ekonominių priežasčių ryšį su politinėmis pasekmėmis, kuri to dėka jau seniai įžiūrėjo vilką stambiojo dvarininko avies kailyje, — dvarininko, lendančio į valstiečio bičiulius, — ar gali ši partija ramiai palikti pasmerktą žūti valstietį jo tariamų gynėjų rankose, palikti tol, kol valstietis iš pasyvaus pramonės darbininkų priešininko bus paverstas aktyviu jų priešininku? Ir štai mes esame valstiečių klausimo centre.

I

Kaimo gyventojai, į kuriuos mes galime kreiptis, susideda iš labai įvairių sudėtinių dalių, kurios savo ruožtu labai skiriasi dar pagal atskiras vietoves.

Vokietijos vakaruose, kaip ir Prancūzijoje ir Belgijoje, vyrauja smulkioji gamyba parcelinių valstiečių, kurių didesnioji dalis yra savųjų žemės sklypelių savininkai, o mažesnioji — jų nuomininkai.

Šiaurės vakaruose — Žemutinėje Saksonijoje ir Šlezvige-Holšteine — vyrauja stambieji ir vidutinieji valstiečiai, kurie negali išsiversti be bernų bei mergų ir net be padienių. Tas pat yra ir tam tikroje Bavarijos dalyje.

Rytų paelbio Prūsijoje ir Meklenburge mes turime stambiosios žemėvaldos ir stambiosios gamybos sritį su dvaro tarnais, bernais ir padieniais, o kai kur, palyginti nedideliu ir nuolat mažėjančiu kiekiu, — smulkių ir vidutinių valstiečių.

Vidurinėje Vokietijoje mes sutinkame visų šių gamybos ir žemėvaldos formų mišinį įvairiomis proporcijomis, priklausomai nuo vietovės, nė vienai iš šių formų nevyraujant nors šiek tiek didesniame plote.

Be to, yra įvairaus dydžio vietovių, kuriose savos arba išsinuomotos dirvos nepakanka šeimai išmaitinti ir ji tėra tik bazė kokiam nors kustariniam verslui, įgalindama valstietį pasitenkinti žemu — be šios sąlygos neįsivaizduojamai žemu — darbo užmokesčiu, kuris užtikrina nuolatinį jo gaminių pardavimą, esant bet kuriai svetimšalių konkurencijai.

Kurios gi iš šių kaimo gyventojų grupių gali būti įtrauktos į socialdemokratų partiją? Mes šį klausimą išnagrinėsime, savaime suprantama, tik bendrais bruožais; mes pasirinksime tik ryškiai išreikštas formas; vietos stoka neleidžia mums sustoti ties tarpiniais laipsniais ir ties maišytos kaimo gyventojų sudėties atvejais.

Pradėkime nuo smulkiojo valstiečio. Iš visų valstiečių ši kategorija yra pati svarbiausia ir ne tik Vakarų Europoje aplamai. Ne, ir viso klausimo atžvilgiu svorio centrą sudaro kaip tik ši valstiečių kategorija. Jeigu mes išsiaiškinome savo pažiūrą smulkiojo valstiečio atžvilgiu, mes jau turime visus atramos punktus savo pažiūrai į visas kitas kaimo gyventojų sudėtines dalis nustatyti.

Smulkiuoju valstiečiu mes čia suprantame savininką arba nuomininką — ypatingai savininką — žemės sklypelio, ne didesnio už tą, kurį jis, aplamai paėmus, gali apdirbti savo paties šeimos padedamas, ir ne mažesnį už tą, kuris išmaitina jo šeimą. Tuo būdu šis smulkusis valstietis, kaip ir smulkusis amatininkas, yra darbininkas, kuris nuo šiuolaikinio proletaro skiriasi tuo, kad jis dar yra savųjų darbo priemonių savininkas; tai, vadinasi, yra liekana tokio gamybos būdo, kuris priklauso jau praeičiai. Nuo savo protėvio, baudžiauninko, priklausomo arba — retais, išimtiniais atvejais — laisvo, bet turinčio atlikti duoklės ir lažo prievoles valstiečio jis skiriasi trejopu būdu. Pirma, tuo, kad Prancūzijos revoliucija išlaisvino jį nuo feodalinių duoklių ir prievolių, kurias jis turėdavo atlikti dvarininkui, ir dauguma atvejų, bent

kairiajame Reino krante, užtikrino jam jo valstietišką sklypą kaip jo laisvą nuosavybę. Antra, tuo, kad jis neteko apsaugos savivaldinės bendruomenės, kurios nariu jis buvo, o drauge neteko ir savosios teisės dalies naudotis žemėmis, kurios anksčiau priklausė bendruomenei. Bendruomeninė žemė apgaulingai buvo iš jo atimta iš dalies buvusio jo feodalo, iš dalies liberalinių, romėnų teise pagrįstų biurokratinių įstatymų, ir šiuolaikinis smulkusis valstietis tuo pačiu neteko galimybės išlaikyti savo darbinius gyvulius, neprisipirkdamas pašaro. O ūkiniu atžvilgiu netekimas teisės į bendruomeninę žemę gausiai atsveria feodalinių duoklių panaikinimą; skaičius valstiečių, neįstengiančių išlaikyti savo darbinių gyvulių, nuolat auga. Trečia, dabartinis valstietis skiriasi tuo, kad jis neteko pusės savo ankstesniojo gamybinio darbo. Anksčiau jis su savo šeima pats gamindavo iš savo paties pagamintos žaliavos didesnę dalį pramoninių produktų, kurie buvo jam reikalingi; visas kitas jo reikmes patenkindavo kaimo kaimynai, kurie greta žemės ūkio vertėsi amatais ir kurie atlyginimą daugiausia gaudavo jiems mainais duodamų produktų arba jiems teikiamų paslaugų pavidalu. Šeima, o kaimas dar didesniu mastu, apsirūpindavo pati, pasigamindavo beveik viską, ko reikėjo. Tai buvo beveik grynas natūralinis ūkis, pinigų beveik visai nė nereikėjo. Kapitalistinė gamyba, su piniginio ūkio ir stambiosios pramonės pagalba, padarė tam galą. O jeigu bendruomeninė žemė buvo pirma pagrindinė valstiečio egzistavimo sąlyga, tai šalutinis pramoninis darbas buvo antra sąlyga. Ir štai valstietis smunka vis žemiau ir žemiau. Mokesčiai, nederlius, dalybos įpėdinių tarpe, teismo bylos varo vieną valstietį po kito pas palūkininką, įsiskolinimas vis plečiasi ir kiekvienam, atskirai paėmus, vis sunkėja, — vienu žodžiu, mūsų smulkusis valstietis, kaip ir kiekviena atgyvenusio gamybos būdo liekana, nesulaikomai eina į pražūtį. Jis yra būsimasis proletaras.

Toks būdamas, jis turėtų noromis klausytis socialistinės propagandos. Bet tam kartais kliudo įėjęs į jo kūną ir kraują nuosavybės jausmas. Kuo sunkesnė darosi jam kova dėl savojo žemės sklypelio, kuriam gresia tiek pavojų, tuo atkakliau ir beviltiškiau kabinasi jis į jį, tuo labiau linkęs jis laikyti socialdemokratą, kalbantį jam apie žemės nuosavybės perdavimą į visos visuomenės rankas, tokiu pat pavojingu priešu, kaip palūkininką ir advokatą. Kokiomis priemonėmis turi socialdemokratija kovoti su šiuo prietaru? Ką gali ji pasiūlyti žūstančiam smulkiajam valstiečiui, palikdama ištikima pati sau?

Mes čia turime praktinį atsparos tašką agrarinėje marksistinės pakraipos Prancūzijos socialistų programoje, ir ši programa

verta juo didesnio dėmesio, nes ji yra kilusi iš klasikinės smulkiojo valstiečių ūkio šalies.

1892 m. Marselio kongrese buvo priimta pirmoji agrarinė partijos programa. Ji bežemiams žemės ūkio *darbininkams* (t. y. padieniams ir dvaro tarnams) reikalauja: profesinių sąjungų ir bendruomeninių tarybų nustatyto darbo užmokesčio minimumo; kaimo verslinių teismų, sudarytų pusiau iš darbininkų; uždrausti parduoti bendruomeninę žemę ir išnuomoti valstybines žemes bendruomenėms, kurios visą šią žemę — ir savo nuosavą ir išnuomotąją — turi išnuomoti bežemių žemės ūkio darbininkų šeimų asociacijoms bendrai dirbti, uždraudžiant naudotis samdomaisiais darbininkais ir viską kontroliuojant bendruomenei; pensijų seneliams ir invalidams, kurias padengtų ypatingas mokestis, uždėtas stambiajai žemės nuosavybei.

Smulkiesiems valstiečiams, prie kurių čia priskiriami dar ir nuomininkai, programa reikalauja, kad bendruomenės įgytų žemės ūkio mašinų ir jas savo kaina išnuomotų valstiečiams; kad būtų įsteigtos valstiečių draugijos trąšoms, drenažo vamzdžiams, sėkloms ir pan. pirkti ir produktams parduoti; kad būtų panaikintas mokestis, imamas žemės sklypams pereinant iš vienų rankų į kitas, jei tų sklypų vertė neviršija 5 000 frankų; kad būtų Airijos pavyzdžiu įsteigti trečiųjų teismai per didelėms nuomos kainoms sumažinti ir išeinantiems nuomininkams ir pusininkams (métayers) atlyginti už jų darbu pasiektą žemės sklypo vertės pakilimą; kad būtų panaikintas Civilinio kodekso 2102 straipsnis, duodąs žemvaldžiui teisę uždėti draudimą derliui, ir kad būtų atimta iš kreditorių teisė imti užstatu nepiautus javus; kad būtų uždrausta imti užstatu žemdirbystės įrankius, derlių, sėklas, trąšas, darbo gyvulius, — vienu žodžiu, visa tai, ko valstiečiui reikia savo ūkiui tvarkyti; kad būtų pakeistas seniai pasenęs visuotinis žemės kadastras, o kol kas — padaryti vietinio pobūdžio pakeitimą kiekvienoje bendruomenėje; pagaliau, kad būtų įvestas nemokamas specialinis žemės ūkio švietimas ir sukurtos žemės ūkio bandomosios stotys.

Mes matome, kad reikalavimai, kurie keliami valstiečių naudai — tų, kurie keliami darbininkų naudai, mes čia kol kas neliesime, — siekia nelabai toli. Kitose šalyse dalis jų jau įgyvendinta. Trečiųjų teismai nuomininkams aiškiai kuriami pagal Airijos pavyzdį. Valstiečių draugijos jau egzistuoja Pareinio srityse. Kadastro pakeitimas yra visoje Vakarų Europoje nuolatinis geranoriškas visų liberalų ir net biurokratų pageidavimas. Visus kitus programos punktus taip pat galima įgyvendinti be ypatingos žalos esamai kapitalistinei tvarkai. Mes tai sakome tiktai

programai apibūdinti, toli gražu ne ką nors jai prikišti, — priešingai.

Šios programos padedama, partija tarp įvairiausių Prancūzijos sričių valstiečių susilaukė tokio pasisekimo, kad — pagal patarlę: apetitas atsiranda bevalgant — mūsų prancūziškieji draugai panoro ją dar labiau pritaikyti valstiečių skoniui. Čia, žinoma, buvo jaučiama, kad šis kelias yra pavojingas. Ar galima padėti valstiečiui — ne kaip būsimam proletarui, bet kaip dabartiniam valstiečiui savininkui, — nepažeidžiant pagrindinių bendrosios socialistinės programos principų? Šiam priekaištui išvengti, kaip naujų praktinių pasiūlymų įžanga, pridėtas teorinis motyvavimas, kur mėginama įrodyti, kad į socializmo principus įeina smulkiosios valstiečių nuosavybės apsaugojimas nuo pražūties, viešpataujant kapitalistiniam gamybos būdui, nors patiems autoriams visai aišku, kad ši pražūtis neišvengiama. Šį motyvavimą, taip pat ir pačius reikalavimus, kurie buvo priimti šių metų rugsėjo mėn. Nanto kongrese, mes dabar panagrinėsime smulkiau.

Motyvavimas prasideda taip:

„Atsižvelgdama į tai, kad tikslia partijos bendrosios programos prasme gamintojai gali būti laisvi tik tiek, kiek jie yra gamybos priemonių savininkai;

„atsižvelgdama į tai, kad jeigu pramonės srityse šios gamybos priemonės pasiekė jau tokį kapitalistinės centralizacijos laipsnį, kad gali būti grąžintos gamintojams tiktai kolektyviniu ar visuomeniniu pavidalu, tai — bent šiuolaikinėje Prancūzijoje — visai kitaip yra žemės ūkio srityje, kur gamybos priemonės, būtent žemė, daugelyje vietų yra individualinė nuosavybė atskirų gamintojų rankose;

„atsižvelgdama į tai, kad, nors ši padėtis, kurią apibūdina parcelinė nuosavybė, neišvengiamai pasmerkta žūti (est fatalement appelé à disparaître), socializmas vis dėlto neturi spartinti šio žlugimo, nes jo uždavinys juk nėra nuosavybę atskirti nuo darbo, bet, priešingai, sujungti vienose rankose abu šiuos kiekvienos gamybos veiksnius, kurių išskyrimas veda į suproletarėjusių darbininkų vergiją ir skurdą;

„atsižvelgdama į tai, kad jeigu, iš vienos pusės, socializmo pareiga yra vėl grąžinti — kolektyviniu ar visuomeniniu pavidalu — žemės ūkio proletarams stambiuosius dvarus po to, kai bus eksproprijuoti jų dabartiniai dykaduoniai savininkai, tai, iš antros pusės, nemažiau būtina yra socializmo pareiga smulkią savarankiškai savo žemės sklypelį dirbančio valstiečio žemės nuosavybę ginti nuo fisko, palūkininko ir nuo naujai atsirandančių stambiųjų žemvaldžių pasikėsinimų;

„atsižvelgdama į tai, kad yra taip pat tikslinga šį gynimą išplėsti ir tiems gamintojams, kurie kaip nuomininkai arba pusininkai (métayers) dirba svetimą žemę ir kurie, net kai jie išnaudoja padienius darbininkus, yra iš dalies priversti tai daryti juos pačius slegiančio išnaudojimo, —

„darbininkų partija, kuri, siekdama pertvarkyti visuomeninę santvarką, priešingai anarchistams, nededa savo vilčių į skurdo didėjimą ir išsiplėtimą, bet laukia darbo ir visos visuomenės išvadavimo tik iš darbo žmonių — tiek mieste, tiek ir kaime — susiorganizavimo ir bendrų pastangų, kai šie žmonės paims į savo rankas vykdomąją ir įstatymų leidžiamąją valdžią, — toji darbininkų partija priėmė šią agrarinę programą, norėdama bendrai kovai prieš bendrąjį priešą, žemvaldinį feodalizmą, suvienyti visus žemės ūkio gamybos elementus ir visas veiklos rūšis, kurios įvairiais teisiniais pagrindais dirba nacionalinę dirvą“.

Išnagrinėkime smulkiau šį motyvavimą.

Visų pirma, tos prancūziškosios programos teiginį, kad gamintojų laisvės prielaida yra gamybos priemonių nuosavybė, reikia nedelsiant papildyti po jo sekančiais sakiniais, kad gamybos priemonių nuosavybė yra galima tik dviem pavidalais — arba kaip individualinė nuosavybė, kuri bendro visiems gamintojams reiškinio pavidalu niekuomet ir niekur neegzistavo ir kurią kasdien vis labiau daro negalimą pramonės pažanga, arba kaip kolektyvinė nuosavybė, t. y. tuo pavidalu, kurio materialinės ir intelektualinės prielaidos yra jau pačios kapitalistinės visuomenės vystymosi sukurtos; ir kad, vadinasi, reikia visomis priemonėmis, esančiomis proletariato žinioje, kovoti dėl gamybos priemonių perėjimo į *kolektyvinę* nuosavybę.

Kolektyvinė gamybos priemonių nuosavybė tuo būdu iškeliama kaip vienintelis pagrindinis tikslas, kurio reikia siekti. Ir ne tik pramonės srityje, kur dirva jau paruošta, bet ir visur, vadinasi, ir žemės ūkyje. Individualinė nuosavybė, sutinkamai su programa, niekuomet ir niekur neegzistavo bendro visiems gamintojams reiškinio pavidalu; kaip tik todėl, o taip pat ir todėl, kad ją ir be to pašalina pramonės pažanga, socializmas suinteresuotas ne ją remti, bet ją šalinti, nes ten, kur ir kiek ji egzistuoja, kolektyvinė nuosavybė darosi negalima. Jeigu jau remtis programa, tai reikia remtis visa programa ištisai, o tai žymiai pakeičia Nanto motyvavime cituotą teiginį, nes jame išreikštą visuotinę istorinę tiesą daro priklausomą nuo tokių sąlygų, kuriomis ši tiesa dabar tik ir tegali galioti Vakarų Europoje ir Šiaurės Amerikoje.

Gamybos priemonių priklausymas atskiriems gamintojams mūsų laikais jau nebeteikia jiems tikrosios laisvės. Amatai miestuose

jau susmukę, o tokiuose stambiuose miestuose, kaip Londone, net visai išnykę; juos pakeitė stambioji pramonė, prakaito varomoji sistema ir pasigailėtini sukčiai, kuriems bankrotas yra pragyvenimo šaltinis. Smulkus valstietis, gyvenąs iš savo darbo, nėra nei užtikrintas savojo žemės sklypelio savininkas, nei laisvas. Tiek jis pats, tiek ir jo namai, jo kiemas, jo laukas priklauso palūkininkui; jis yra mažiau tikras dėl savo rytojaus, negu proletaras, kuris bent retkarčiais susilaukia ramesnės dienelės, o to niekuomet neatsitinka skolų iškankintam vergui. Išbraukite Civilinio kodekso 2102 straipsnį, užtikrinkite valstiečiui pagal įstatymą neatimamą žemės ūkio įrankių, galvijų ir pan. inventorių, — ir jūs vis dėlto neišvaduosite jo iš beviltiškos padėties, kai jis turi „savanoriškai" parduoti savo galvijus, parsiduoti pats, su kūnu ir siela, palūkininkui, kad žlugimas būtų kuriam laikui atidėtas. Jūsų mėginimas apginti smulkųjį valstietį jo nuosavybėje gina ne jo laisvę, o tik ypatingą jo vergijos formą; jūsų mėginimas užtęsia tokią padėtį, kuriai esant jis negali nei gyventi, nei mirti; pasirėmimas pirmąja jūsų programos pastraipa todėl čia visai ne vietoje.

Motyvavime sakoma, kad šiuolaikinėje Prancūzijoje gamybos priemonė, būtent žemė, daugelyje vietų tebėra dar individualinė nuosavybė atskirų gamintojų rankose; o socializmo uždavinys, girdi, yra ne atskirti nuosavybę nuo darbo, bet, priešingai, vienose ir tose pačiose rankose sujungti abu šiuos kiekvienos gamybos veiksnius. — Kaip jau buvo pastebėta, šis pastarasis dalykas tokiu bendru pavidalu jokiu būdu nėra socializmo uždavinys; jo uždavinys tėra tik gamybos priemones perduoti gamintojams į *kolektyvinę nuosavybę*. Kai tik mes išleidžiame tai iš akių, aukščiau minėtasis teiginys tuojau pat nuveda mus į tą klaidingą mintį, kad socializmas esąs pašauktas šiuolaikinę tariamąją smulkiojo valstiečio savojo lauko nuosavybę paversti realia, t. y. smulkų nuomininką padaryti savininku, o skolų prislėgtą savininką išvaduoti nuo skolų. Socializmas, žinoma, suinteresuotas tuo, kad ši tariamoji valstiečių nuosavybė išnyktų, bet ne tokiu būdu.

Šiaip ar taip, prieita iki to, kad motyvuojamoje programos dalyje pasirodė galima tiesiog pareikšti, kad socializmo pareiga, ir net jo būtina pareiga, „smulkią savarankiškai savo žemės sklypelį dirbančio valstiečio žemės nuosavybę ginti nuo fisko, palūkininko ir nuo naujai atsirandančių stambiųjų žemvaldžių pasikėsinimų". Tuo pačiu motyvavimas būtina socializmo pareiga paskelbia tai, ką pirmesniame paragrafe jis buvo paskelbęs negalimu dalyku. Jis paveda jam „ginti" parcelinę valstiečių nuosavybę, nors pats teigia, kad ši nuosavybė „neišvengiamai

pasmerkta žūti". Fiskas, palūkininkas, naujai atsiradę stambieji žemvaldžiai — kas jie, jei ne paprasti įrankiai, su kurių pagalba kapitalistinė gamyba įgyvendina šį neišvengiamą žuvimą? Kuriomis priemonėmis „socializmas" turėtų apginti valstietį nuo šios trejybės, mes pamatysime žemiau.

Bet reikia ginti ne tik smulkiojo valstiečio nuosavybę. „Tikslinga šį gynimą išplėsti ir tiems gamintojams, kurie kaip nuomininkai arba pusininkai (métayers) dirba svetimą žemę ir kurie, net kai jie išnaudoja padienius darbininkus, yra iš dalies priversti tai daryti juos pačius slegiančio išnaudojimo". Čia mes jau įžengiame į labai siūbuojančią dirvą. Socializmas yra specialiai nukreiptas prieš samdomojo darbo išnaudojimą. O čia paskelbiama būtina socializmo pareiga ginti Prancūzijos nuomininkus, kai jie „*išnaudoja* padienius darbininkus", — taip ir pasakyta pažodžiui! Ir tai todėl, kad šie nuomininkai iš dalies priversti tai daryti „juos pačius slegiančio išnaudojimo"!

Kaip lengva ir malonu ristis žemyn, kartą patekus ant nuožulnios plokštumos! O ką, jeigu stambusis ir vidutinis Vokietijos valstietis ateitų pas Prancūzijos socialistus ir paprašytų juos pasirūpinti Vokietijos partijos vadovybėje, kad Vokietijos socialdemokratų partija apgintų jį, išnaudojantį savo bernus ir mergas, remdamasis čia tuo, kad „jį patį išnaudoja" palūkininkas, mokesčių rinkėjas, grūdų spekuliantas ir galvijų pirklys, — ką jie atsakytų jam? Ir kas laiduos, kad ir mūsų stambieji agrarai nenusiųs pas juos grafo Kanico (juk jis taip pat pateikė panašų pasiūlymą grūdų importą atiduoti į valstybės rankas) taip pat paprašyti socialistų apgynimo žemės ūkio darbininkams išnaudoti, remdamiesi „juos pačius slegiančiu" biržos, palūkininko, grūdų spekulianto „išnaudojimu"?

Beje, reikia pasakyti, kad mūsų prancūziškieji bičiuliai toli gražu ne taip blogai mano, kaip atrodo. Aukščiau paminėtoje pastraipoje turimas galvoje tik vienas visiškai specifinis atvejas, būtent šis: šiaurės Prancūzijoje, kaip ir mūsų cukrinių runkelių rajonuose, valstiečiams žemė išnuomojama, įpareigojant juos auginti cukrinius runkelius labai sunkiomis sąlygomis: jie turi parduoti runkelius tam tikrai gamyklai ir šios gamyklos paskirta kaina, turi pirkti tam tikras sėklas, dėti tam tikrą kiekį griežtai nustatytų trąšų, ir priedo prie viso to jie dar nežmoniškai apgaudinėjami priimant runkelius. Visa tai gerai pažįstama ir mums Vokietijoje. Bet jeigu Prancūzijos socialistai norėjo imtis ginti kaip tik šią valstiečių kategoriją, tai reikėjo tiesiai ir aiškiai taip pasakyti. O šiuo pavidalu, taip be galo bendrai suformuluota, nagrinėjamoji pastraipa yra tiesioginis ne tiktai prancūziškosios

programos, bet ir pagrindinio socializmo principo aplamai pažeidimas, ir tegu jos autoriai kaltina patys save, jeigu ši nerūpestinga redakcija bus iš įvairiausių pusių panaudota jiems nepageidaujama prasme.

Taip pat neteisingai gali būti išaiškinti ir baigiamieji motyvavimo žodžiai, anot kurių, socialistinė darbininkų partija turi uždavinį „bendrai kovai prieš bendrąjį priešą, žemvaldinį feodalizmą, suvienyti visus žemės ūkio gamybos elementus ir visas veiklos rūšis, kurios įvairiais teisiniais pagrindais dirba nacionalinę žemę". Aš griežtai neigiu, kad bet kurios šalies socialistinė darbininkų partija turėtų uždavinį priimti į savo tarpą, šalia kaimo proletarų ir smulkiųjų valstiečių, dar ir vidutinius ir stambiuosius valstiečius arba net stambių dvarų nuomininkus, kapitalistinius gyvulių augintojus ir kitus kapitalistinius nacionalinės dirvos išnaudotojus. Tegu feodalinė žemės nuosavybė yra bendras visų jų priešas. Mes kai kuriais klausimais galime eiti su jais drauge, galime kurį laiką kovoti su jais petys petin dėl kurių nors apibrėžtų tikslų. Mūsų partijoje gali būti atskiri asmenys iš bet kurios visuomeninės klasės, bet jokios bendrų interesų susietos kapitalistų, vidutinės buržuazijos arba vidutinės valstietijos grupės mums jokiu būdu nereikalingos. Čia taip pat ne taip jau blogai manoma, kaip atrodo; apie visa tai autoriai, matyti, tiesiog nepagalvojo; bet, deja, pamėgimas viską apibendrinti juos apgavo, ir tegu jie nesistebi, jeigu prikimbama prie jų žodžių.

Po motyvavimo seka nauji programos priedai, jie yra taip pat nerūpestingai suredaguoti, kaip ir motyvavimas.

Paragrafas, pagal kurį bendruomenės turi įsigyti žemės ūkio mašinų ir jas savo kaina išnuomoti valstiečiams, pakeičiamas ta prasme, kad, pirma, bendruomenės šiam tikslui gauna iš valstybės pašalpos, o antra, jos turi nemokamai duoti mašinas smulkiesiems valstiečiams. Ši tolesnė nuolaida anaiptol nesuteiks didelės naudos smulkiesiems valstiečiams, kurių laukai ir pats ūkininkavimo būdas leidžia vartoti mašinas tik nežymiu mastu.

Toliau: „Visų esamų tiesioginių ir netiesioginių mokesčių pakeitimas vieningu progresyviniu mokesčiu, uždėtu visoms pajamoms, didesnėms kaip 3 000 frankų". — Toks reikalavimas jau daug metų sutinkamas beveik kiekvienoje socialdemokratų programoje. Bet tai, kad jis čia iškeliamas specialiai smulkiųjų valstiečių interesais, yra naujiena ir tik įrodo, kaip blogai suprasta jo tikroji reikšmė. Imkime, pavyzdžiui, Angliją. Ten valstybinis biudžetas sudaro 90 milijonų svarų sterlingų. Iš jų nuo 13½ iki 14 milijonų duoda pajamų mokestis, o iš likusių 76 milijonų nedidelė dalis įplaukia iš įmonių (paštas, telegrafas, žymi-

nis mokestis), bet vyraujanti masė įplaukia iš mokesčių, uždėtų masinio vartojimo dalykams, iš apkarpymo kiekviename žingsnyje mažomis dalelėmis — nepastebimomis, bet sudėjus duodančiomis daug milijonų, — pajamų visų piliečių, o pirmoje eilėje neturtingiausių. Ir šiuolaikinėje visuomenėje vargu ar galima kitu būdu padengti valstybės išlaidas. Tarkime, kad visus šiuos 90 milijonų Anglijoje surenkama iš tiesioginio progresyvinio mokesčio, uždėto 120 svarų sterlingų (3 000 frankų) ir didesnėms pajamoms. Vidutinės metinės sankaupos, metinis viso nacionalinio turto padidėjimas pagal Gifeną 1865—1875 m. sudarė 240 milijonų svarų sterlingų. Tarkime, kad dabar jis yra lygus 300 milijonų per metus; 90 milijonų mokesčių našta šiuo atveju prarytų beveik trečdalį visų sankaupų. Kitaip sakant, nė viena vyriausybė, išskyrus socialistinę, negali daryti nieko panašaus; o kai prie valdžios atsistos socialistai, jiems teks imtis tokių priemonių, kad ši mokesčių reforma vaidins tik atsitiktinio, visiškai nežymaus avanso vaidmenį, o smulkiesiems valstiečiams atsivers visiškai kitokios perspektyvos.

Programos autoriai ir patys, matyti, supranta, kad valstiečiams tektų ilgai laukti šios mokesčių reformos, ir todėl „kol kas" (en attendant) siūlo jiems: „Panaikinti žemės mokestį visiems savo darbu gyvenantiems valstiečiams ir sumažinti šį mokestį visoms įkeistoms žemėms". — Antroji šio reikalavimo pusė gali liesti tiktai *stambesnius* valstiečių sklypus, kurių negalima apdirbti vienos šeimos jėgomis; tuo būdu jis ir vėl naudingas tiems valstiečiams, kurie „išnaudoja padienius darbininkus".

Toliau: „Medžioklės ir žvejybos laisvė be jokių apribojimų, su viena tik sąlyga — tausoti žvėris ir paukščius, žuvis ir pasėlius". — Tai skamba labai populiariai, bet antroji sakinio dalis panaikina pirmąją. Ar daug kiškių, kurapkų, lydekų ir karpių tenka jau dabar visose kaimo vietovėse kiekvienai valstiečių šeimai? Ar tiek daug, kad kiekvienam valstiečiui galima būtų suteikti daugiau kaip *vieną* dieną per metus medžioklei ir žvejybai?

„Teisėtų ir įprastų palūkanų sumažinimas", — vadinasi, nauji įstatymai prieš palūkininkus, naujas mėginimas įvykdyti tą policinę priemonę, kuri per du tūkstančius metų visuomet ir visur sužlugdavo. Jeigu smulkusis valstietis patenka į tokią padėtį, kad palūkininko patarnavimas jam esti mažesnis blogis, tai palūkininkas visuomet ras priemonių iščiulpti iš jo kraują, nesulaužydamas įstatymo prieš palūkininkus. Ši priemonė geriausiu atveju galėtų nuraminti smulkųjį valstietį, o naudos ji jam neduos; priešingai, ji apsunkins jam kreditą kaip tik tuomet, kai jis bus jam ypač reikalingas.

„Nemokamas gydymas ir vaistų pardavinėjimas savo kaina“ — tai, šiaip ar taip, ne specialiai valstiečių reikalavimas; vokiškoji programa eina toliau ir reikalauja taip pat ir nemokamų vaistų.

„Atlyginimas pašauktųjų atsarginių kareivių šeimoms jų tarnybos metu“ jau egzistuoja Vokietijoje ir Austrijoje, nors ir labai nepatenkinamu pavidalu, ir taip pat anaiptol nėra specialiai valstiečių reikalavimas.

„Trąšų, žemės ūkio mašinų ir produktų pervežimo tarifo sumažinimas“ iš esmės jau įvykdytas Vokietijoje, bet tiktai daugiausia... stambiųjų žemvaldžių naudai.

„Nedelsiant atlikti paruošiamuosius darbus sudaryti viešųjų darbų planui žemei pagerinti ir žemės ūkio gamybai pakelti“ — visa tai neišeina iš miglotų žodžių ir gražių pažadų srities ir taip pat eina visų pirma stambiųjų žemvaldžių naudai.

Žodžiu, po viso daug žadančio teorinio motyvavimo praktiniai naujosios agrarinės programos pasiūlymai, pasirodo, nė kiek mums nepaaiškina, kuriuo gi būdu Prancūzijos darbininkų partijai pavyks apginti parcelinę smulkiųjų valstiečių nuosavybę, kuri, jų pačių žodžiais betariant, neišvengiamai pasmerkta žūti.

II

Vienu atžvilgiu mūsų prancūziškieji draugai be abejonės teisūs: *prieš* smulkiojo valstiečio *valią* Prancūzijoje negalimas joks patvaresnis perversmas. Tik, man rodosi, mėgindami prieiti prie valstiečio, jie neteisingai ėmėsi darbo.

Matyti, jie vadovaujasi siekimu pritraukti į savo pusę smulkųjį valstietį nedelsiant, jei galima, net per artimiausius visuotinius rinkimus. Jie gali tikėtis tai pasiekti tiktai duodami labai rizikingus plačius pažadus, kuriems pagrįsti jie priversti griebtis dar daug rizikingesnių teorinių sumetimų. O jei įsižiūrėsime iš arčiau, tai paaiškės, kad šie platūs pažadai prieštarauja patys sau (pažadas palaikyti tokią dalykų būklę, kuri čia pat paskelbiama neišvengiamai pasmerkta žūti) ir kad atskiros priemonės arba visiškai negali turėti praktinių padarinių (įstatymai prieš palūkininkus), arba yra bendri darbininkų reikalavimai, arba taip pat naudingos ir stambiesiems žemvaldžiams, arba, pagaliau, smulkiajam valstiečiui turi labai nedidelę reikšmę; tuo būdu grynai praktinė programos dalis pati ištaiso klaidingą įžangą ir iš pažiūros baisius ir garsius motyvavimo žodžius suveda į praktikoje visai nekaltas priemones.

Pasakysime tiesiai: esant tiems prietarams, kurie išplaukia iš visos jų ekonominės padėties, auklėjimo ir izoliuoto gyvenimo

būdo ir kuriuos palaiko buržuazinė spauda ir stambieji žemvaldžiai, mes galime tuojau pat pritraukti savo pusėn smulkiųjų valstiečių masę, tik duodami jiems tokių pažadų, kurių mes aiškiai negalėsime ištesėti. Būtent: mes turime jiems žadėti ne tiktai ginti jų nuosavybę bet kuriomis aplinkybėmis, prieš visas juos puolančias ekonomines jėgas, bet ir išvaduoti juos nuo tos priespaudos, kuri jau dabar juos slegia: nuomininką paversti laisvu savininku, o ipotekos prislėgtą savininką išlaisvinti nuo jo skolų. Jeigu mes ir galėtume tai padaryti, tai vėl grįžtume ten, iš kur neišvengiamai turi vėl išsivystyti dabartinė santvarka. Mes neišvaduotume valstiečio, o tik trumpam laikui atidėtume jo žuvimą.

Bet mums visai nėra reikalo traukti valstietį savo pusėn jau šiandien, kad jis ryt vėl atsitrauktų nuo mūsų, kai negalėsime ištesėti savo pažadų. Valstietis, reikalaująs iš mūsų įamžinti savo parcelinę nuosavybę, nereikalingas mums kaip partijos narys, kaip ir smulkusis amatininkas, meistras, norįs įamžinti savo, kaip meistro, padėtį. Tokiems žmonėms vieta pas antisemitus. Teeina pas juos, teima iš jų pažadą išgelbėti jų smulkųjį ūkį; kai jie ten sužinos, ką reiškia šios išpūstos frazės, kokias melodijas groja antisemitiniai smuikai, tuomet jie vis labiau ir labiau ims suprasti, kad mes, kurie žadame mažiau ir kurie ieškome išsigelbėjimo visai kita kryptimi, kad mes vis dėlto esame labiau patikimi žmonės. Jeigu pas prancūzus būtų tokia triukšminga antisemitinė demagogija, kaip kad pas mus, jie vargu ar būtų padarę Nanto klaidą.

Kokia gi mūsų pažiūra į smulkųjį valstietį? Ir kaip mes turime su juo pasielgti tą dieną, kai mums atiteks valstybės valdžia?

Pirma, neabejotinai teisingas prancūziškosios programos teiginys, kad mes numatome neišvengiamą smulkiojo valstiečio žuvimą, bet jokiu būdu nesame pašaukti jo pagreitinti savo įsikišimu.

O antra, lygiai taip pat aišku, kad, kai mes paimsime valstybės valdžią, mums negalima bus nė galvoti apie prievartinį smulkiųjų valstiečių eksproprijavimą (vis vien, ar su atlyginimu ar be jo), kaip kad mes būsime priversti padaryti su stambiaisiais žemvaldžiais. Mūsų uždavinys smulkiųjų valstiečių atžvilgiu visų pirma bus jų privatinę gamybą ir privatinę nuosavybę paversti draugijine, bet ne prievartos keliu, o su pavyzdžio pagalba ir pasiūlant šiam tikslui visuomenės pagalbą. Ir tuomet mes, žinoma, turėsime pakankamai priemonių parodyti smulkiajam valstiečiui naudą, kuri jam turėtų būti aiški jau ir dabar.

Jau beveik prieš 20 metų Danijos socialistai, kurių šalyje iš tikrųjų tėra tik vienas miestas, Kopenhaga, ir tuo būdu, be šio miesto, jiems propagandą tenka vesti beveik išimtinai valstiečių

tarpe, iškėlė tokius pat planus. To ar kito kaimo arba parapijos valstiečiai — Danijoje yra daug atskirų didžiųjų ūkių — turi sujungti savo žemes į vieną stambų dvarą, dirbti jį bendra sąskaita ir pajamas dalyti proporcingai pagal įneštą žemę, pinigus ir darbą. Danijoje smulkusis žemės ūkis vaidina tik antraeilį vaidmenį. Bet jeigu mes šią idėją pritaikysime parcelinio ūkio sričiai, tai matysime, kad, sujungus parceles ir ūkininkaujant stambiu mastu visame sujungtame plote, dalis anksčiau užimtų darbo jėgų pasirodys nebereikalinga; šis darbo sutaupymas ir yra vienas iš pagrindinių stambiojo ūkio pranašumų. Rasti darbą šioms darbo jėgoms galima dviem būdais: arba atiduoti valstiečių draugijos dispozicijai dar kitus žemės sklypus iš kaimyninių stambiųjų dvarų, arba suteikti jiems priemonių ir galimybę imtis šalutinio pramoninio darbo, nors ir daugiausia savo pačių vartojimui. Abiem atvejais jie pastatomi į geresnę ekonominę padėtį, ir tai tuo pat metu užtikrins centrinei visuomeninei valdžiai reikalingą įtaką valstiečių draugijai palaipsniui paversti į aukštesnę formą ir sulyginti tiek visos draugijos, tiek ir jos atskirų narių teises ir pareigas su likusių viso kolektyvo dalių teisėmis ir pareigomis. Kaip įgyvendinti tai detališkai, kiekvienu atskiru atveju, priklausys jau nuo to atvejo aplinkybių ir nuo tų aplinkybių, kuriomis mes užkariausime politinę valdžią. Galimas dalykas, kad mes tuo būdu galėsime pasiūlyti šioms draugijoms dar didesnių pirmenybių: kad nacionalinis bankas pasiimtų visą jų ipotekinės skolos sumą, smarkiai sumažindamas palūkanas; pašalpas iš visuomeninių lėšų stambiajai gamybai sukurti (pašalpas nebūtinai arba ne tiktai pinigais, bet ir reikalingais produktais, trąšomis ir pan.) ir kitas pirmenybes.

Čia svarbiausias dalykas yra aiškiai parodyti valstiečiui, kad mes galime išgelbėti, išsaugoti jo sodybos ir jo žemės nuosavybę, tik jas pavertus draugijine nuosavybe ir draugijine gamyba. Kaip tik individualinis ūkis, pagrįstas individualine nuosavybe, ir žlugdo valstiečius. Jeigu jie laikysis savojo individualinio ūkio, tai neišvengiamai neteks ir žemės ir namų, stambusis kapitalistinis ūkis išstums jų pasenusį gamybos būdą. Tokia yra padėtis. Ir štai ateiname mes ir įgaliname valstiečius pačius įsitaisyti stambųjį ūkį, ne kapitalistų naudai, bet bendrajai savo pačių naudai. Argi negalima aiškiai parodyti valstiečiams, kad tai yra jų pačių naudai, kad čia jų vienintelis išsigelbėjimo kelias?

Mes negalime ir niekuomet negalėsime parceliniams valstiečiams pažadėti išsaugoti individualinę nuosavybę ir individualinį ūkį prieš kapitalistinės gamybos visagališkumą. Mes galime jiems tik pažadėti, kad prieš jų valią mes prievarta neįsibrausime į jų

nuosavybės santykius. Mes galime, toliau, stoti už tai, kad kapitalistų ir stambiųjų žemvaldžių kova prieš smulkiuosius valstiečius jau dabar būtų kovojama kiek galima mažiau neteisingomis priemonėmis ir kad kiek galima būtų sutrukdytas tiesioginis plėšimas ir apgaudinėjimas, kaip kad dabar labai dažnai atsitinka. Tai pasiseks tik išimties keliu. Viešpataujant išsivysčiusiam kapitalistiniam gamybos būdui nė vienas žmogus nežino, kur pasibaigia doras pelnas ir kur prasideda sukčiavimas. Bet ar politinė valdžia yra apgaudinėtojo ar apgautojo pusėje, tai visuomet sudarys didelį skirtumą. O mes griežtai stovime smulkiojo valstiečio pusėje; mes imsimės visko, kas tik bus galima, kad jo likimą padarytume pakenčiamesnį, kad palengvintume jam pereiti į draugiją, jeigu jis pasiryš taip padaryti, ir net duosime jam laiko pagalvoti savo parcelėje, jeigu jis dar negali priimti šio nutarimo. Mes taip padarysime ne tik todėl, kad į gyvenantį savo darbu smulkųjį valstietį žiūrime, kaip į galimą mūsų eilių papildymą, bet taip pat ir tiesioginei partijos naudai. Kuo daugiau bus valstiečių, kuriuos mes apsaugosime nuo tikro perėjimo į proletarus, kuriuos mes pajėgsime patraukti savo pusėn dar kaip valstiečius, tuo greičiau ir lengviau įvyks visuomenės perversmas. Mums nėra ko laukti šio perversmo tol, kol kapitalistinė gamyba visur išsivystys iki kraštutinių savo pasekmių, kol paskutinis smulkusis amatininkas ir paskutinis smulkusis valstietis taps kapitalistinės stambiosios gamybos auka. Materialinės aukos, kurias šiam tikslui teks paaukoti valstiečių naudai iš visuomenės lėšų, kapitalistinės ekonomikos požiūriu gali pasirodyti tiesiog išmesti pinigai, o tuo tarpu tai bus puikus kapitalo panaudojimas, nes jos, gal būt, sutaupys dešimt kartų didesnes sumas, darant išlaidas visuomenei iš viso pertvarkyti. Taigi, šia prasme mes galime būti valstiečių atžvilgiu labai dosnūs. Čia ne vieta gilintis į smulkmenas, duoti šia kryptimi aiškių pasiūlymų; čia galima kalbėti tiktai apie bendriausius, pagrindinius bruožus.

Taigi, mes negalėtume ne tiktai partijai, bet ir patiems smulkiesiems valstiečiams blogiau patarnauti, kaip būtent tokiais pažadais, kurie suteiktų jiems nors mažiausią progą pagalvoti, kad mes ketiname ilgesnį laiką išsaugoti parcelinę nuosavybę. Tai reikštų tiesiog uždaryti valstiečiams kelią į išsivadavimą ir sumenkinti partiją iki šlykščiausio antisemitizmo lygio. Priešingai. Mūsų partijos pareiga — visur ir visuomet aiškinti valstiečiams visišką jų būklės beviltiškumą, kol viešpatauja kapitalizmas, visišką negalimybę išsaugoti jiems jų parcelinę nuosavybę kaip tokią, visišką tikrumą, kad kapitalistinė stambioji gamyba taip

pat sunaikins jų bejėgę pasenusią smulkiąją gamybą, kaip geležinkelio traukinys — rankinius karučius. Jeigu mes taip darysime, tai veiksime taip, kaip reikalauja neišvengiamas ekonominis išsivystymas, o jis jau prablaivins valstiečių galvas, kad jie suprastų mūsų žodžius.

Beje, aš negaliu baigti šio klausimo, nepareiškęs įsitikinimo, kad ir Nanto programos autoriai iš esmės yra tų pačių pažiūrų, kaip ir aš. Jie perdaug įžvalgūs, kad nesuprastų, kad ir dabar parcelėmis padalyta žemė turi pavirsti kolektyvine nuosavybe. Jie patys pripažįsta, kad parcelinė nuosavybė pasmerkta išnykti. Lafargo parašytas Nacionalinės tarybos pranešimas Nanto kongrese taip pat visiškai patvirtina šią pažiūrą. Vokiečių kalba jis paskelbtas Berlyno „Sozialdemokrat" šių metų spalio 18 d. Jau pats Nanto programos išsireiškimų prieštaringumas parodo, kad jos autoriai iš tikrųjų kalba ne tai, ką nori pasakyti. Jeigu jie nebus suprasti ir jų pareiškimai bus panaudoti piktam — kaip kad ir iš tikrųjų jau yra atsitikę, — tai, žinoma, tat yra jų pačių kaltė. Šiaip ar taip, jie turi smulkiau išaiškinti savo programą, o sekantis prancūziškasis suvažiavimas turės ją iš pagrindų persvarstyti.

Pereikime dabar prie stambesnių valstiečių. Čia mes matome — daugiausia dėl palikimo dalijimo, bet taip pat ir dėl įsiskolinimo ir priverstinio žemės pardavimo — visą eilę pereinamųjų pakopų nuo parcelinio iki stambiojo valstiečio, išlaikiusio nepaliestą savo senąjį sklypą ir net jį padidinusio. Tose vietose, kur vidutinis valstietis gyvena tarp smulkiųjų valstiečių, jis savo interesais ir pažiūromis nesiskiria nuo jų bent kiek žymiau; juk jo paties patyrimas turi jam parodyti, kiek jau į jį panašių nusmuko iki smulkiųjų valstiečių lygio. Bet ten, kur vyrauja vidutiniai ir stambieji valstiečiai ir kur ūkis visur reikalauja bernų ir mergų pagalbos, ten reikalai yra visiškai kitokie. Darbininkų partija visų pirma turi, žinoma, stoti už samdomuosius darbininkus, t. y. už bernus, mergas ir padienius; jau vien dėl to ji negali duoti valstiečiams jokių pažadų, kurie reikštų, kad ir toliau egzistuos samdomoji darbininkų vergija. Bet kol egzistuos stambieji ir vidutiniai valstiečiai kaip tokie, jie negalės išsiversti be samdomųjų darbininkų. Ir jeigu iš mūsų pusės būtų tiesiog kvaila suteikti parceliniams valstiečiams viltį, kad jie ir toliau galės egzistuoti kaip parceliniai valstiečiai, tai žadėti tat stambiesiems ir vidutiniams valstiečiams reikštų tiesioginę išdavystę.

Čia vėl yra panašumo su miesto amatininkais. Nors jie yra labiau susmukę, negu valstiečiai, vis dėlto, tarp jų dar atsiras tokių, pas kuriuos greta mokinių dirba ir pameistriai arba pas kuriuos mokiniai dirba pameistrių darbą. Tie iš šių amatininkų,

meistrų, kurie nori įamžinti savo padėtį, tegu eina pas antisemitus, kol įsitikins, kad jiems ir ten nepadės. O visi kiti, kurie mato neišvengiamą savo gamybos būdo žuvimą, tegu eina pas mus, bet tegu būna taip pat pasiruošę ateityje patirti visiems kitiems darbininkams skirtą likimą. Tas pat ir su stambiaisiais bei vidutiniais valstiečiais. Jų bernai, mergos ir padieniai domina mus, žinoma, daug daugiau, negu jie patys. Jeigu šie valstiečiai nori, kad jiems būtų užtikrintas tolesnis jų ūkio egzistavimas, tai to mes jokiu būdu jiems negalime pasiūlyti. Jų vieta tuomet antisemitų, valstiečių sąjungos ir panašių partijų eilėse, kurios turi ypatingą malonumą viską žadėti ir nieko neištesėti. Mes tvirtai žinome tą ekonominę tiesą, kad ir stambusis ir vidutinis valstietis turi taip pat neišvengiamai žūti nuo kapitalistinio ūkio ir pigios užjūrinės grūdų gamybos konkurencijos; apie tai liudija vis didėjąs įsiskolinimas ir visur pastebimas jų ūkio smukimas. Prieš šį smukimą mes nieko negalime padaryti, nebent tik pasiūlyti ir čia sujungti ūkius į draugijines įmones, kuriose galima būtų vis labiau ir labiau pašalinti samdomojo darbo išnaudojimą ir kurias būtų galima palaipsniui paversti lygias teises ir pareigas turinčiomis didžiosios visos nacijos gamybinės draugijos dalimis. Jeigu šie valstiečiai supras savo dabartinio gamybos būdo žuvimo neišvengiamumą ir padarys iš to reikalingas išvadas, tai tegu jie ateina pas mus, ir mūsų pareiga bus, kiek jėgos leis, palengvinti ir jiems pereiti į naująjį gamybos būdą. Priešingu atveju mes turėsime palikti juos jų pačių likimui ir kreiptis į jų samdomuosius darbininkus, kurių tarpe mes jau rasime pritarimo. Nuo prievartinės ekspropriacijos mes, tur būt, ir čia atsisakysime, bet galėsime, beje, tikėtis, kad ekonominis išsivystymas atves į protą ir šiuos kietagalvius.

Visiškai paprastas dalykas yra tik su stambiąja žemvaldyste. Čia prieš mus visiškai nepridengta kapitalistinė įmonė, o jeigu taip, tai pas mus jau negali būti jokių abejonių. Čia prieš mus kaimo proletariato masės, ir mūsų uždavinys aiškus. Kai tiktai mūsų partija paims valstybės valdžią, ji turės paprastai ekspropnijuoti stambiuosius žemvaldžius, lygiai taip kaip ir pramoninius fabrikantus. Ar ši ekspropriacija bus su atlyginimu ar be jo, priklausys daugiausia ne nuo mūsų, bet nuo tų aplinkybių, kuriomis mes ateisime į valdžią, o taip pat ypač nuo pačių ponų stambiųjų žemvaldžių elgesio. Mes visai nemanome, kad išpirkimas jokiomis aplinkybėmis neleistinas; Marksas sakė (ir labai dažnai!) man savo nuomonę, kad mums atsieitų pigiausia, jeigu mes galėtume išsipirkti nuo visos šios gaujos. Tačiau čia mes to neliesime. Grąžintus tuo būdu visuomenei stambiuosius dvarus mes atiduosime

naudotis, visuomenei kontroliuojant, besiorganizuojantiems į draugijas žemės ūkio darbininkams, kurie juos jau ir šiuo metu dirba. Kuriomis sąlygomis mes juos atiduosime, apie tai dabar nieko aiškaus dar negalime pasakyti. Šiaip ar taip, kapitalistinio ūkio pavertimas visuomeniniu čia jau visiškai paruoštas ir gali būti atliktas iš karto, visiškai taip, kaip, pavyzdžiui, p. Krupo arba p. fon Štumo gamykloje. Ir šių žemės ūkio draugijų pavyzdys įtikins draugijinio stambiojo ūkio pranašumu ir paskutinius dar tebesipriešinančius parcelinius valstiečius, o taip pat tikriausiai ir kai kuriuos stambiuosius valstiečius.

Taigi, čia mes galime kaimo proletarams atverti tokią pat puikią perspektyvą, kokia atsiveria pramonės darbininkams. Todėl tad pritraukimas į mūsų pusę rytų paelbio Prūsijos žemės ūkio darbininkų mums tėra tik laiko klausimas — ir net labai trumpo laiko klausimas. O kai rytų paelbio žemės ūkio darbininkai bus su mumis, tuoj ir visoje Vokietijoje ims pūsti kiti vėjai. Faktiškai pusiau baudžiavinė rytų paelbio žemės ūkio darbininkų padėtis yra svarbiausias Prūsijos junkerių viešpatavimo, o drauge ir specifinio Prūsijos viešpatavimo Vokietijoje pagrindas. Kaip tik rytų paelbio junkeriai, — vis daugiau ir daugiau įbrendą į skolas, vis labiau nuskurstą, parazitiškai gyveną valstybine ir svetima sąskaita ir kaip tik todėl juo stipriau įsikibę į savo viešpatavimą, — sukūrė ir palaiko specifinį prūsišką biurokratijos ir armijos karininkų pobūdį; jų išdidumas, ribotumas ir arogantiškumas padarė prūsų nacijos Vokietijos imperiją, — nepaisant to, kad šiuo momentu ji yra aiškiai neišvengiama kaip vienintelė dabar įgyvendinama nacionalinės vienybės forma, — tokią nekenčiamą pas save tėvynėje, o užsienyje, nepaisant jos puikių pergalių, — taip mažai respektuojamą. Šių junkerių valdžia pagrįsta tuo, kad visoje septynių senųjų Prūsijos provincijų teritorijoje, tai yra beveik visos imperijos trečdalyje, jie savo žinioje turi žemės nuosavybę, kuri čia teikia visuomeninę ir politinę valdžią, ir jie turi ne tiktai žemės nuosavybę, bet su cukraus ir spirito gamyklų pagalba taip pat ir svarbiausias šios srities pramonės šakas. Nei stambieji žemvaldžiai, nei stambieji pramonininkai likusioje Vokietijos dalyje neturi tokių palankių sąlygų; nei vieni, nei antri neturi savo rankose ištisos karalystės. Jie išblaškyti plačiuose plotuose ir konkuruoja tiek tarpusavyje, tiek ir su likusiais juos supančiais visuomenės elementais dėl ekonominio ir politinio vyravimo. Bet ši vyraujanti Prūsijos junkerių padėtis vis labiau ir labiau netenka savo ekonominio pagrindo. Įsiskolinimas ir nuskurdimas, nežiūrint visos valstybės paramos (o nuo Fridricho II laikų pastaroji įeina į kiekvieną normalų

junkerio biudžetą), ir čia nesulaikomai plečiasi; tik įstatymų ir papročių pašventinta pusiau baudžiavinė santvarka ir ja pagrįsta galimybė neribotai išnaudoti žemės ūkio darbininkus dar išlaiko paviršiuje skęstančią junkeriją. Pasėkite socialdemokratijos sėklą šių darbininkų tarpe, įkvėpkite juos ir sutelkite juos į kovą dėl savo teisių, — ir junkerių viešpatavimui ateis galas. Didžioji reakcinė jėga, kuri Vokietijai yra toks pat barbariškas, grobikiškas elementas, koks Rusijos carizmas yra visai Europai, susitrauks, kaip pradurta pūslė. „Rinktiniai“ Prūsijos armijos „pulkai“ taps socialdemokratiški, ir tuomet įvyks toks poslinkis jėgų santykyje, kuris reiškia ištisą perversmą. Bet kaip tik todėl rytų paelbio žemės ūkio proletarų patraukimas mūsų pusėn yra daug svarbesnis, negu pritraukimas vakarų Vokietijos smulkiųjų valstiečių arba net pietų Vokietijos vidutiniųjų valstiečių. Čia, rytų paelbio Prūsijoje, yra lemiamosios mums kovos laukas, ir todėl vyriausybė ir junkerija imsis visų priemonių, kad užkirstų mums čia kelią. Ir jeigu, kaip mums grasinama, bus vėl paleistos apyvarton prievartos priemonės prieš mūsų partijos plėtimąsi, tai bus visų pirma tatai padaryta rytų paelbio žemės ūkio proletariatui apsaugoti nuo mūsų propagandos. Mums tai vis tiek. Mes jį vis dėlto užkariausime.

Parašė F. Engelsas 1894 m. lapkričio mėn.

Išspausdinta žurnale „Neue Zeit“ 1894 m.

Spausdinama pagal žurnalo tekstą
Versta iš vokiečių kalbos

K. MARKSAS ir F. ENGELSAS

LAIŠKAI

MARKSAS — P. V. ANENKOVUI

Briuselis, 1846 m. gruodžio 28 d.

Jūs jau seniai būtumėte gavę mano atsakymą į Jūsų lapkričio 1 d. laišką, jeigu mano knygininkas nebūtų iki praėjusios savaitės delsęs atsiųsti man p. Prudono knygą „Skurdo filosofija". Aš ją peržiūrėjau per dvi dienas, kad galėčiau tuoj pranešti Jums savo nuomonę. Kadangi aš knygą perskaičiau labai skubiai, tai negaliu sustoti ties smulkmenomis. Aš galiu kalbėti tiktai apie bendrą įspūdį, kurį ji man padarė. Jeigu norite, aš galiu apie ją smulkiau parašyti sekančiame laiške.

Atvirai prisipažįstu, kad aplamai knyga man atrodo bloga, labai bloga. Jūs patys savo laiške juokaujate dėl „vokiečių filosofijos kampelio", kuriuo puikauja p. Prudonas šiame beformiame ir pretenzijų pilname kūrinyje, bet Jūs manote, kad filosofiniai nuodai neužnuodijo ekonominių jo tyrinėjimų. Aš taip pat esu tolimas nuo to, kad ekonominių p. Prudono tyrinėjimų klaidų priežastimi laikyčiau jo filosofiją. Ponas Prudonas ne todėl mums pateikia klaidingą politinės ekonomijos kritiką, kad turi juokingą filosofiją, bet jis duoda mums juokingą filosofiją todėl, kad nesuprato šiuolaikinės visuomeninės santvarkos sąryšio (engrènement), jeigu vartosime žodį, kurį p. Prudonas, kaip ir daug ką kita, yra pasiskolinęs iš Furjės.

Kodėl p. Prudonas kalba apie dievą, apie visuotinį protą, apie beasmenį žmonijos protą, kuris niekuomet neklysta, kuris visuomet buvo lygus pats sau, apie kurį reikia tiktai susidaryti teisingą

vaizdą, kad turėtume tiesą? Kam jis griebiasi paviršutiniškai įsisavinto hegelizmo, norėdamas pasirodyti esąs gilus mąstytojas? Jis pats duoda mums raktą mįslei atspėti. Ponas Prudonas istorijoje mato tam tikrą visuomeninių evoliucijų eilę. Jis istorijoje randa įgyvendintą pažangą. Jis pagaliau randa, kad žmonės, paimti kaip atskiros asmenybės, nežinojo, ką jie darė, kad jie klaidingai įsivaizduodavo savo pačių judėjimą, t. y., kad iš pirmo žvilgsnio jų visuomeninis vystymasis atrodo skirtingas, atskiras, nuo jų individualinio vystymosi nepriklausomas dalykas. Jis neįstengia išaiškinti šių faktų ir prasimano hipotezę apie save apreiškiantį visuotinį protą. Nėra nieko lengvesnio, kaip išgalvoti mistines priežastis, t. y. frazes, nesiderinančias su sveiku protu.

Bet p. Prudonas, prisipažindamas visiškai nesuprantąs istorinio žmonijos vystymosi, — o jis prisipažįsta tuo, griebdamasis skambių žodžių apie visuotinį protą, apie dievą ir pan., — ar jis tuo pačiu neišvengiamai neprisipažįsta ir tuo, kad jis nesugeba suprasti ir *ekonominio vystymosi?*

Kas yra visuomenė, kad ir kokia bebūtų jos forma? Žmonių sąveikos vaisius. Ar žmonės gali laisvai pasirinkti tą ar kitą visuomenės formą? Jokiu būdu ne. Paimkite tam tikrą žmonių gamybinių jėgų išsivystymo pakopą ir turėsite atitinkamą mainų (commerce) ir vartojimo formą. Paimkite tam tikrą gamybos, mainų ir vartojimo išsivystymo pakopą ir turėsite atitinkamą visuomenės santvarką, tam tikrą šeimos, luomų arba klasių organizaciją, žodžiu, atitinkamą civilinę visuomenę. Paimkite tokią civilinę visuomenę, ir turėsite atitinkamą politinę santvarką, kuri yra tik oficiali civilinės visuomenės išraiška. Štai ko niekuomet nesupras p. Prudonas, nes jis tariasi darąs kažkokį didelį dalyką, apeliuodamas nuo valstybės į civilinę visuomenę, t. y. nuo visuomenės oficialios reziumės į oficialią visuomenę.

Nėra reikalo pridurti, kad žmonės negali laisvai pasirinkti *savo gamybinių jėgų,* sudarančių jų visos istorijos pagrindą, nes kiekviena gamybinė jėga yra įgyta jėga, ankstyvesnės veiklos produktas. Tuo būdu gamybinės jėgos yra praktinės žmonių energijos išdava, bet ši energija pati yra sąlygojama tų aplinkybių, kuriose žmonės gyvena, jau pirmiau įgytų gamybinių jėgų, prieš juos buvusios visuomeninės formos, kurią sukūrė ne jie, kuri yra prieš tai buvusių kartų kūrinys. To paprasto fakto dėka, kad kiekviena vėlesnė karta randa pirmesnių kartų įgytas gamybines jėgas, kurios jai tarnauja žaliava naujai gamybai, susidaro ryšys žmonių istorijoje, susidaro žmonijos istorija, kuri tuo labiau yra žmonijos istorija, kuo labiau yra išsivysčiusios žmonių gamybinės jėgos, taigi, ir jų visuomeniniai santykiai. Iš čia būtina išvada:

visuomeninė žmonių istorija yra visuomet tik jų individualinio vystymosi istorija, vis tiek ar jie tai suvokia, ar ne. Jų materialiniai santykiai yra visų jų santykių pagrindas. Šie materialiniai santykiai yra tiktai būtinos formos, kuriose įgyvendinama jų materialinė ir individualinė veikla.

Ponas Prudonas painioja idėjas su daiktais. Žmonės niekad neatsisako nuo to, ką jie yra įsigiję, bet tai nereiškia, kad jie niekuomet neatsisakys nuo tos visuomeninės formos, kurioje jie yra įsigiję tam tikras gamybines jėgas. Priešingai. Kad nenustotų pasiektų rezultatų, kad nenustotų civilizacijos vaisių, nuo to momento, kai jų santykių (commerce) būdas jau nebeatitinka įgytųjų gamybinių jėgų, žmonės yra priversti pakeisti visas savo paveldėtąsias visuomenines formas. — Žodį „commerce" aš čia vartoju pačia plačiąja prasme, kaip vokiečių kalba mes sakome „Verkehr". Pavyzdžiui: privilegijos, cechų ir korporacijų steigimas, visas viduramžių reglamentacijos režimas buvo visuomeniniai santykiai, kurie vieni ir teatitiko įgytąsias gamybines jėgas ir prieš tai buvusią visuomeninę būklę, iš kurios tos institucijos buvo kilusios. Korporacinės santvarkos ir jos reglamentacijos globoje buvo kaupiami kapitalai, vystėsi jūrų prekyba, buvo įkurtos kolonijos, ir žmonės patys būtų netekę viso to vaisių, jeigu jie būtų pamėginę išsaugoti tas formas, kurių globoje tie vaisiai nunoko. Dėl to ir kilo du perkūno trenksmai — 1640 ir 1688 metų revoliucijos. Visos senosios ekonominės formos, jas atitikę visuomeniniai santykiai, politinė santvarka, kuri buvo oficiali senosios civilinės visuomenės išraiška, — visa tai Anglijoje buvo sugriauta. Tuo būdu tos ekonominės formos, kuriomis žmonės gamina, vartoja, maino, yra *pereinamos ir istorinės*. Įsigiję naujų gamybinių jėgų, žmonės keičia savo gamybos būdą, o su gamybos būdu jie keičia visus ekonominius santykius, kurie buvo būtini tik kalbamojo, apibrėžto gamybos būdo santykiai.

To būtent p. Prudonas nesuprato, o dar mažiau įrodė. Nepajėgdamas suprasti tikrosios istorijos eigos, p. Prudonas vietoje to pateikia mums fantasmagoriją, kuri pretenduoja į tai, kad ji esanti dialektinė fantasmagorija. Jis nejaučia reikalo kalbėti apie XVII, XVIII ir XIX amžius, nes jo istorija vyksta nepasiekiamose fantazijos padangėse ir plevena aukštai už laiko ir erdvės ribų. Žodžiu, tai hegeliškas šlamštas; tai ne kasdieninė istorija — žmonių istorija, bet šventoji istorija — idėjų istorija. Pagal jo požiūrį žmogus — tiktai įrankis, kuriuo idėja arba amžinasis protas naudojasi savo vystymuisi. *Evoliucijos,* apie kurias kalba p. Prudonas, tai evoliucijos, kurios vyksta mistinėse absoliutinės idėjos gelmėse. Jeigu jūs nuplėšite nuo šios mistinės frazeologijos

uždangą, tai pamatysite, kad p. Prudonas aprašinėja jums tą tvarką, kuria ekonominės kategorijos yra išsirikiavusios jo galvoje. Nereikia didelio vargo įrodyti, kad tai yra labai pakrikusios galvos tvarka.

Ponas Prudonas savo knygą pradeda samprotavimais apie *vertę*, tai jo mėgiamiausias dalykas. Aš šiuo kartu nenagrinėsiu šios veikalo dalies.

Amžinojo proto ekonominių evoliucijų eilė prasideda nuo *darbo pasidalijimo*. Ponui Prudonui darbo pasidalijimas yra visiškai paprastas dalykas. Bet argi kastų santvarka nebuvo tam tikra darbo pasidalijimo rūšis? Argi cechų santvarka nebuvo kita darbo pasidalijimo rūšis? Ir argi darbo pasidalijimas manufaktūros laikotarpiu, kuris Anglijoje prasideda XVII amžiaus viduryje ir pasibaigia XVIII amžiaus pabaigoje, iš pagrindų nesiskiria nuo darbo pasidalijimo šiuolaikinėje stambiojoje pramonėje?

Ponas Prudonas taip blogai supranta dalyko esmę, kad išleidžia iš akių net tai, ko neužmiršta paprasti ekonomistai. Kalbėdamas apie darbo pasidalijimą, jis visai nejaučia reikalo kalbėti apie pasaulinę *rinką*. Bet argi darbo pasidalijimas XIV ir XV amžiuose, kai dar nebuvo kolonijų, kai Amerika Europai dar neegzistavo, o su Rytų Azija buvo susisiekiama tiktai Konstantinopoliui tarpininkaujant, neturėjo iš pagrindų skirtis nuo darbo pasidalijimo XVII amžiuje, kai buvo jau visiškai išsivysčiusios kolonijos?

Bet tai dar ne viskas. Argi visa vidinė tautų organizacija, visi jų tarptautiniai santykiai nėra tam tikros darbo pasidalijimo rūšies išraiška? Argi visa tai neturi pasikeisti, pasikeitus darbo pasidalijimui?

Ponas Prudonas taip mažai tesupranta darbo pasidalijimo klausimą, kad net nepamini miesto atsiskyrimo nuo kaimo, atsiskyrimo, kuris, pavyzdžiui, Vokietijoje įvyko IX—XII šimtmetyje. Ponui Prudonui šis atsiskyrimas yra amžinas, nekintamas dėsnis, nes jis nežino nei jo kilmės, nei jo vystymosi. Per visą savo knygą jis samprotauja taip, tartum šis tam tikro gamybos būdo produktas egzistuos iki amžių pabaigos. Visa, ką p. Prudonas kalba apie darbo pasidalijimą, yra ne daugiau kaip reziumė ir, be to, dar paviršutiniška, nepilna reziumė to, kas prieš jį buvo Adamo Smito ir daugelio kitų pasakyta.

Antroji amžinojo proto evoliucija yra *mašinos*. Ryšys tarp darbo pasidalijimo ir mašinų p. Prudono raštuose yra visiškai mistiškas. Kiekviena darbo pasidalijimo rūšis turėjo savo specifinius gamybos įrankius. Nuo XVII amžiaus vidurio iki XVIII amžiaus vidurio, pavyzdžiui, žmonės ne viską darė rankomis. Jie turėjo

instrumentų, ir net labai sudėtingų instrumentų, pavyzdžiui, stakles, laivus, svertus ir t. t. ir t. t.

Tuo būdu yra labai juokinga į mašinų atsiradimą žiūrėti kaip į darbo pasidalijimo pasekmę aplamai.

Pastebėsiu prabėgomis, kad p. Prudonas, nesuprasdamas mašinų kilmės istorijos, dar mažiau suprato jų vystymosi istoriją. Galima pasakyti, kad iki 1825 m. — pirmosios visuotinės krizės laikų — vartojimo poreikiai aplamai augo greičiau kaip gamyba, ir mašinų vystymasis buvo neišvengiama rinkos poreikių pasekmė. Pradedant nuo 1825 m. mašinų išradimas ir pritaikymas buvo tiktai karo tarp įmonininkų ir darbininkų pasekmė. Bet tai teisinga tik Anglijos atžvilgiu: o dėl Europos nacijų, tai pritaikyti mašinas jas privertė Anglijos konkurencija tiek savo pačių, vidinėje, tiek ir pasaulinėje rinkoje. Pagaliau Šiaurės Amerikoje priežastis mašinoms įvesti buvo tiek konkurencija su kitomis tautomis, tiek ir darbo rankų trūkumas, t. y. nesutikimas tarp Šiaurės Amerikos pramonės poreikių ir jos gyventojų skaičiaus. Iš šių faktų Jūs galite padaryti išvadą, koks įžvalgus yra p. Prudonas, iššaukdamas konkurencijos šmėklą kaip trečiąją evoliuciją, kaip mašinų antitezę!

Pagaliau, aplamai yra nesąmonė iš *mašinos* daryti ekonominę kategoriją greta darbo pasidalijimo, konkurencijos, kredito ir t. t.

Mašina tiek pat mažai yra ekonominė kategorija, kaip jautis, kuris traukia plūgą. Šiuolaikinis mašinų *naudojimas* yra vienas iš mūsų šiuolaikinės ekonominės santvarkos santykių, bet mašinų eksploatavimo būdas — tai visai ne tai, kas yra pačios mašinos. Parakas lieka paraku, ar jis vartojamas žmogui sužeisti ar to paties žmogaus žaizdoms gydyti.

Ponas Prudonas pralenkia pats save, sukurdamas savo galvoje konkurenciją, monopoliją, mokesčius arba policiją, prekybos balansą, kreditą ir nuosavybę kaip tik ta tvarka, kurią aš dabar nurodau. Beveik visos kredito įstaigos Anglijoje išsivystė XVIII amžiaus pradžioje, dar prieš išrandant mašinas. Valstybės kreditas buvo tiktai naujas būdas mokesčiams pakelti ir naujiems buržuazijos atėjimo į valdžią sukurtiems poreikiams patenkinti. Pagaliau, *nuosavybė* sudaro paskutinę kategoriją p. Prudono sistemoje. Realiame pasaulyje, priešingai, darbo pasidalijimas ir visos kitos p. Prudono kategorijos yra visuomeniniai santykiai, kurių visuma sudaro tai, kas dabartiniais laikais vadinama *nuosavybe;* už šių santykių ribų buržuazinė nuosavybė yra ne kas kita, kaip metafizinė ir teisinė iliuzija. Kitos epochos nuosavybė, feodalinė nuosavybė, vystosi visiškai kitokiomis visuomeninėmis sąlygomis. Apibrėždamas nuosavybę kaip nepriklausomą santykį,

p. Prudonas daro kažką blogiau už metodologinę klaidą: jis pasirodo nesuprantąs to sąryšio, kuris jungia visas *buržuazinės* gamybos formas; jis parodo nesuprantąs *istorinio* ir *pereinamo* tam tikros epochos gamybos formų pobūdžio. Nematydamas, kad mūsų visuomeninės institucijos yra istorinio vystymosi vaisius, nesuprasdamas nei jų kilmės, nei jų išsivystymo, p. Prudonas gali jas tik dogmatiškai kritikuoti.

Norėdamas išaiškinti vystymąsi, p. Prudonas yra priverstas griebtis *fikcijos*. Jis įsivaizduoja, kad darbo pasidalijimas, kreditas, mašinos ir t. t. išrasti tik tam, kad tarnautų jo įkyriai idėjai — lygybės idėjai. Jo aiškinimas be galo naivus. Visi šie dalykai sugalvoti lygybės vardan, bet, nelaimei, jie pakrypo prieš lygybę. Čia ir yra viso jo samprotavimo esmė, t. y. jis ima savavališką hipotezę, bet kadangi tikrasis vystymasis kiekviename žingsnyje prieštarauja jo fikcijai, tai jis iš to daro išvadą, kad čia yra prieštaravimas. Tuo pat metu jis nuslepia, kad prieštaravimas yra tiktai tarp jo įkyrių idėjų ir tikrojo judėjimo.

Tuo būdu p. Prudonas visų pirma todėl, kad jam trūksta istorinių žinių, nesuprato, kad žmonės, vystydami savo gamybines jėgas, t. y. gyvendami, vysto tam tikrus tarpusavio santykius ir kad šių santykių pobūdis neišvengiamai kinta drauge su šių gamybinių jėgų kitimu ir augimu. Jis nesuprato, kad *ekonominės kategorijos* tėra tik šių tikrųjų santykių *abstrakcijos* ir yra tiesos tik tiek, kiek egzistuoja šie santykiai. Tuo būdu jis daro klaidą, būdingą buržuaziniams ekonomistams, kurie šiose ekonominėse kategorijose mato amžinus, o ne istorinius dėsnius — dėsnius, kurie tinka tik tam tikrai istorinio išsivystymo stadijai, tam tikrai gamybinių jėgų išsivystymo stadijai. Vadinasi, užuot į politinės ekonomijos kategorijas žiūrėjęs kaip į tikrųjų, pereinamų, istorinių visuomeninių santykių abstrakcijas, p. Prudonas, mistiškai iškraipydamas klausimą, tikruosiuose santykiuose temato tik šių abstrakcijų įsikūnijimą. Pačios šios abstrakcijos yra formulės, kurios nuo pasaulio pradžios tūnojo dievo tėvo prieglobstyje.

Čia mūsų gerajam p. Prudonui prasideda sunkus protinis mėšlungis. Jeigu visos šios ekonominės kategorijos yra dieviškosios širdies emanacijos, jeigu jos yra paslėptas ir amžinas žmonių gyvenimas, tai kuriuo būdu išeina, pirma, kad egzistuoja vystymasis, ir, antra, kad p. Prudonas nėra konservatorius? Šiuos aiškius prieštaravimus jis aiškina visa antagonizmų sistema.

Šiai antagonizmų sistemai nušviesti paimsime pavyzdį.

Monopolija yra geras dalykas, nes tai — ekonominė kategorija ir, vadinasi, dievo emanacija. Konkurencija — geras dalykas, nes ir ji taip pat ekonominė kategorija. Bet štai kas yra negerai —

monopolijos tikrovė ir konkurencijos tikrovė. Dar blogiau, kad monopolija ir konkurencija ryja viena antrą. Ką gi daryti? Kadangi šios dvi amžinos dievo mintys prieštarauja viena antrai, p. Prudonui atrodo aišku, kad dievo prieglobstyje taip pat yra ir abiejų minčių sintezė, kurioje monopolijos blogybė išlyginama konkurencijos, ir atvirkščiai. Kova tarp abiejų idėjų turės tą pasekmę, kad aikštėn iškils tiktai jų gerosios pusės. Reikia išplėšti iš dievo šią slaptą mintį, o po to ją pritaikyti, ir viskas bus puiku. Reikia rasti sintetinę formulę, paslėptą beasmenio žmonijos proto tamsoje. Ponas Prudonas, nė minutės nesvyruodamas, pasiskelbia esąs šios paslapties atradėjas.

Bet akimirksniui pažvelkite į tikrąjį gyvenimą. Šiuolaikiniame ekonominiame gyvenime jūs rasite ne tik konkurenciją ir monopoliją, bet taip pat ir jų sintezę, kuri yra ne *formulė*, bet *judėjimas*. Monopolija pagimdo konkurenciją, konkurencija pagimdo monopoliją. Ir vis dėlto šios lygtys, nepašalindamos šiuolaikinės būklės sunkumų, kaip kad įsivaizduoja buržuaziniai ekonomistai, sukuria dar sunkesnę ir dar painesnę būklę. Tuo būdu, pakeisdami pagrindą, kuriuo remiasi šiuolaikiniai ekonominiai santykiai, panaikindami šiuolaikinį gamybos *būdą*, jūs panaikinate ne tiktai konkurenciją, monopoliją ir jų antagonizmą, bet taip pat ir jų vienybę, jų sintezę — judėjimą, kuris ir yra tikroji konkurencijos ir monopolijos pusiausvyra.

Dabar aš Jums pateiksiu p. Prudono dialektikos pavyzdį.

Laisvė ir vergija sudaro antagonizmą. Man nėra reikalo kalbėti nei apie geras, nei apie blogas laisvės puses. O dėl vergijos, tai nėra ko kalbėti apie jos blogas puses. Vienintelis dalykas, kurį reikia išaiškinti, tai geroji vergijos pusė. Kalbama ne apie netiesioginę vergiją, ne apie proletaro vergiją. Kalbama apie tiesioginę vergiją, apie juodaodžių vergiją Suriname, Brazilijoje, pietinėse Šiaurės Amerikos srityse.

Tiesioginė vergija yra toks pat mūsų šiuolaikinės pramonės pagrindas, kaip mašinos, kreditas ir t. t. Be vergijos nėra medvilnės, be medvilnės nėra šiuolaikinės pramonės. Vergija suteikė vertę kolonijoms, kolonijos sukūrė pasaulinę prekybą, o pasaulinė prekyba — būtina stambiosios mašininės pramonės sąlyga. Prieš įvedant prekybą negrais, kolonijos Senajam Pasauliui duodavo maža produktų ir nepakeitė — bent kiek pastebimiau — pasaulio veido. Tuo būdu, vergija — tai didžiulės reikšmės ekonominė kategorija. Be vergijos Šiaurės Amerika — pažangiausia šalis — pavirstų patriarchaline šalimi. Išbraukite tiktai Šiaurės Ameriką iš pasaulio žemėlapio, ir jūs gausite anarchiją, visišką prekybos ir šiuolaikinės civilizacijos žlugimą. Bet vergijos panaikinimas

reikštų, kad Amerika išbraukiama iš pasaulio žemėlapio. Tuo būdu, vergija kaip tik todėl, kad ji yra ekonominė kategorija, sutinkama tarp visų tautų nuo pasaulio pradžios. Šių laikų tautos sugebėjo užmaskuoti vergiją tiktai pas save namie ir įvesti ją atvirai Naujajame Pasaulyje. Ką gi veiks gerasis p. Prudonas po šių samprotavimų apie vergiją? Jis ieškos laisvės ir vergijos sintezės, tikrojo aukso vidurio, kitaip sakant — pusiausvyros tarp vergijos ir laisvės.

Ponas Prudonas labai gerai suprato, kad žmonės gamina gelumbę, drobę, šilkinius audinius, — tokį paprastą dalyką suprasti yra toli gražu ne per didelis nuopelnas. Tačiau p. Prudonas nesuprato to, kad žmonės pagal savo sugebėjimus gamina taip pat ir *visuomeninius santykius*, kuriuose jie gamina gelumbę bei drobę. Dar mažiau suprato Prudonas tai, kad žmonės, kurie sutinkamai su savo materialine gamyba gamina visuomeninius santykius, sukuria taip pat ir *idėjas* bei *kategorijas*, t. y. idealias, abstrakčias tų pačių visuomeninių santykių išraiškas. Tuo būdu kategorijos taip pat nėra amžinos, kaip ir tie santykiai, kurių išraiška jos yra. Jos yra istoriniai ir pereinami produktai. O p. Prudonui, visiškai priešingai, pirmutinė priežastis yra abstrakcijos, kategorijos. Jo nuomone, istoriją kuria ne žmonės, bet jos. *Abstrakcija, kategorija, paimta kaip tokia*, t. y. atsieta nuo žmonių ir jų materialinio veikimo, savaime aišku, yra nemirtinga, nesikeičianti, pastovi. Ji tėra tik grynojo proto padaras, o tai reiškia tik tiek, kad abstrakcija kaip tokia yra abstrakti. *Nuostabi tautologija!*

Tuo būdu ir ekonominiai santykiai, paimti kaip kategorijos, ponui Prudonui yra amžinos formulės, neturinčios nei kilmės, nei išsivystymo.

Kitaip sakant, p. Prudonas tiesiog netvirtina, kad *buržuazinis gyvenimas* jam yra *amžina tiesa*. Jis teigia tai netiesiogiai, sudievindamas kategorijas, kurios idėjų pavidalu išreiškia buržuazinius santykius. Kadangi buržuazinės visuomenės produktai jam pasireiškia mąstymo kategorijų pavidalu, jis laiko juos savaimingai (spontaniškai) atsirandančiomis, nuosavu gyvenimu apdovanotomis amžinomis būtybėmis. Tuo būdu jis nepakyla aukščiau buržuazinio akiračio. Kadangi jis operuoja buržuazinėmis idėjomis, laikydamas jas amžinai teisingomis, jis ieško šių idėjų sintezės, jų pusiausvyros ir nemato, kad dabartinis jų pusiausvyros nustatymo būdas ir yra vienintelis galimas būdas.

Iš tikrųjų jis daro tai, ką daro visi geri buržua. Jie visi jums sako, kad konkurencija, monopolija ir t. t. iš principo, t. y. paėmus jas kaip abstrakčias sąvokas, yra vieninteliai gyvenimo pagrindai, bet kad praktikoje iš jų dar daug ko galima reikalauti.

Jie visi nori konkurencijos be liūdnų konkurencijos pasekmių. Jie visi nori to, kas negalima, t. y. buržuazinių gyvenimo sąlygų be neišvengiamų šių sąlygų pasekmių. Jie visi nesupranta, kad buržuazinis gamybos būdas yra istorinė ir pereinamoji forma, lygiai taip pat kaip pereinama buvo ir feodalinė forma. Ši klaida kyla iš to, kad jiems vienintelis galimas bet kurios visuomenės pagrindas yra žmogus buržua, iš to, kad jie negali įsivaizduoti tokios visuomenės santvarkos, kurioje žmogus liautųsi buvęs buržua.

Dėl to p. Prudonas neišvengiamai yra *doktrinierius*. Istorijos judėjimas, vykdąs perversmą šiuolaikiniame pasaulyje, jam tesudaro problemą, kaip atrasti tikrą pusiausvyrą, dviejų buržuazinių minčių sintezę. Tuo būdu šis apsukrus vaikinas gudragalviavimais atranda paslėptą dievo mintį, dviejų atskirų minčių vienybę, kurios tik todėl yra dvi atskiros mintys, kad p. Prudonas atskyrė jas nuo praktinio gyvenimo, nuo šiuolaikinės gamybos, kuri yra tų minčių išreiškiamų realybių junginys. Vietoje didžio istorinio judėjimo, gimstančio iš žmonių jau įgytų gamybinių jėgų susirėmimo su jų visuomeniniais santykiais, kurie jau nebeatitinka tų gamybinių jėgų; vietoje ruošiamų baisių karų tarp įvairių vienos nacijos klasių ir tarp įvairių nacijų; vietoje praktinio ir revoliucinio masių veikimo, kuris tik ir tegali išspręsti tuos susidūrimus, — vietoje to milžiniškai plataus, ilgesnį laiką trunkančio ir sudėtingo judėjimo p. Prudonas pastato įmantrius savo proto judėjimus. Taigi, istoriją kuria mokslininkai, žmonės, kurie sugeba nugirsti slaptas dievo mintis. O paprasti žmonės turi tik taikyti jų apreiškimus praktikoje. Dabar jūs suprantate, kodėl p. Prudonas yra aršus bet kurio politinio judėjimo priešas. Šiuolaikinių klausimų išsprendimas jam slypi ne visuomeniniame veikime, o tik dialektiškame sukimesi, kuris vyksta jo galvoje. Kadangi jam kategorijos yra varomosios jėgos, tai, norint pakeisti kategorijas, nėra reikalo keisti praktinio gyvenimo. Visai priešingai. Reikia pakeisti kategorijas, ir to rezultatas bus tas, kad pasikeis esamoji visuomenė.

Norėdamas sutaikyti prieštaravimus, p. Prudonas visai aplenkia klausimą: o ar nereikėtų sugriauti patį šių prieštaravimų pagrindą? Visur jis yra panašus į politinį doktrinierių, kuris nori, kad būtų ir karalius, ir atstovų rūmai, ir aukštieji rūmai, kaip sudėtinės visuomeninio gyvenimo dalys, kaip amžinos kategorijos. Jis tik ieško naujos formulės nustatyti pusiausvyrai tarp šių jėgų, o jų pusiausvyrą kaip tik ir sudaro šiuolaikinis judėjimas, kur viena katra iš šių jėgų yra antrosios čia nugalėtoja, čia vergė. Taip XVIII amžiuje daugybė vidutinio proto žmonių stengėsi

surasti teisingą formulę nustatyti pusiausvyrai tarp visuomenės luomų, bajorijos, karaliaus, parlamentų ir t. t., o sekančią dieną jau nebebuvo nei karaliaus, nei parlamentų, nei bajorijos. Tikroji šio antagonizmo pusiausvyra buvo nuvertimas visų visuomeninių santykių, kurie sudarė tų feodalinių institucijų ir tų feodalinių institucijų antagonizmo pagrindą.

Kadangi p. Prudonas vienoje pusėje stato amžinas idėjas, grynojo proto kategorijas, o antroje pusėje — žmones ir jų praktinį gyvenimą, kuris, jo nuomone, yra tų kategorijų pritaikymas, tai Jūs rasite pas jį iš pat pradžios dualizmą tarp gyvenimo ir idėjų, tarp sielos ir kūno — dualizmą, kuris pasikartoja įvairiomis formomis. Dabar jūs matote, kad šis antagonizmas tėra vien p. Prudono nesugebėjimas suprasti kasdieninės istorijos ir jo sudievinamų kategorijų kilmės.

Mano laiškas pernelyg užsitęsė, ir aš jau negalėsiu sustoti ties juokingais p. Prudono kaltinimais prieš komunizmą. Kol kas Jūs sutiksite su manimi, kad žmogus, kuris nesuprato šiuolaikinės visuomenės padėties, dar mažiau tegali suprasti tą judėjimą, kuris siekia sugriauti šią visuomenę, ir literatūrinius šio revoliucinio judėjimo pasireiškimus.

Vienintelis punktas, kur aš visiškai sutinku su p. Prudonu, — tai jo biaurėjimasis socialistiniu sentimentalumu. Ligi jo aš sukėliau prieš save daug priešiškumo savo pasityčiojimais iš avigalviško, sentimentalaus, utopinio socializmo. Bet argi pats p. Prudonas nesusikuria sau keistų iliuzijų, savąjį smulkaus buržua sentimentalumą, — aš turiu galvoje jo deklamacijas apie namų židinį, apie santuokinę meilę ir visas jo banalybes, — priešpastatydamas socialistiniam sentimentalumui, kuris, pavyzdžiui, Furjės raštuose yra daug gilesnis, negu pretenciozinės mūsų gerojo p. Prudono banalybės. Jis pats tiek gerai jaučia visą savo argumentų menkumą, savo visišką nesugebėjimą kalbėti apie visus šiuos dalykus, kad staiga užsimiršęs įniršta ir, kupinas kilniaširdiško pasipiktinimo, šūkauja, siunta, plūstasi, kaltina, keikia, mušasi į krūtinę ir dievui ir žmonėms giriasi, kad jis esąs švarus nuo socialistinių biaurybių! Jis nekritikuoja socialistinio sentimentalumo arba to, ką jis laiko sentimentalumu. Jis, kaip šventasis, kaip popiežius, prakeikia vargšus nusidėjėlius ir šlovina smulkiąją buržuaziją ir pasigailėtinas namų židinio patriarchalines ir meilės iliuzijas. Ir taip yra neatsitiktinai. Ponas Prudonas — nuo galvos iki kojų smulkiosios buržuazijos filosofas, ekonomistas. *Smulkusis buržua* išsivysčiusioje visuomenėje dėl pačios savo

padėties, iš vienos pusės, pasidaro socialistu, o iš antros — ekonomistu, t. y. jį apakina stambiosios buržuazijos prašmatnumas, ir jis užjaučia liaudies kančioms. Jis tuo pat metu yra ir buržua ir liaudis. Sielos gilumoje jis didžiuojasi tuo, kad yra bešalis, kad jis surado tikrąją pusiausvyrą, kuri turi pretenziją skirtis nuo aukso vidurio. Toks smulkusis buržua sudievina *prieštaravimą*, nes prieštaravimas yra jo būtybės pagrindas. Jis pats — ne kas kita, kaip įsikūnijęs visuomeninis prieštaravimas. Jis teorijoje turi pateisinti tai, kuo jis yra praktikoje, ir p. Prudonui priklauso nuopelnas, kad jis yra mokslinis Prancūzijos smulkiosios buržuazijos aiškintojas; tai yra tikras nuopelnas, nes smulkioji buržuazija bus sudėtinė visų būsimųjų socialinių revoliucijų dalis.

Aš būčiau mielai drauge su šiuo laišku nusiuntęs Jums savo knygą apie politinę ekonomiją, bet iki šiol man nepavyko išleisti nei šio veikalo, nei Vokietijos filosofų ir socialistų kritikos, apie kurią aš Jums pasakojau Briuselyje. Jūs negalite įsivaizduoti, kokias kliūtis daro tokiam leidimui Vokietijoje, pirma, policija, antra, leidėjai, kurie yra suinteresuoti atstovai visų tų krypčių, kurias aš puolu. O dėl mūsų pačių partijos, tai ji ne tiktai neturtinga, bet, be to, žymi Vokietijos komunistų partijos narių dalis pikta ant manęs, kad aš stoju prieš jų utopijas ir deklamacijas...

MARKSAS — J. VEIDEMEJERIUI

Londonas, 1852 m. kovo 5 d.

...Dėl manęs, tai man nepriklauso nei tas nuopelnas, kad aš atradęs klasių egzistavimą šių laikų visuomenėje, nei tas, kad aš atradęs jų tarpusavio kovą. Buržuaziniai istorikai daug anksčiau už mane išdėstė istorinį šios klasių kovos vystymąsi, o buržuaziniai ekonomistai — ekonominę klasių anatomiją. Tai, ką aš padariau naujo, buvo štai ko įrodymas: 1) kad *klasių egzistavimas* susijęs tik *su tam tikromis istorinėmis gamybos vystymosi fazėmis,* 2) kad klasių kova būtinai veda *į proletariato diktatūrą,* 3) kad ši diktatūra pati tėra tik perėjimas *į bet kurių klasių panaikinimą* ir į *visuomenę be klasių*...

MARKSAS — ENGELSUI

Londonas, 1856 m. balandžio 16 d.

...Užvakar buvo nedidelis banketas „People's Paper"[1] metinių proga. Šį kartą aš priėmiau pakvietimą, nes tam laikas man pasirodė tinkamas, juo labiau, kad iš visos emigracijos buvau pakviestas aš *vienas* (taip buvo paskelbta laikraštyje) ir pirmas tostas buvo paliktas man. Aš turėjau pakelti taurę už proletariato suverenumą visose šalyse. Aš pasakiau angliškai nedidelę kalbą, tačiau į spaudą jos neduosiu[2]. Mano užsibrėžtas tikslas pasiektas. Ponas Talandjė, kuris už įėjimą turėjo sumokėti 2½ šilingo, ir visa likusioji prancūziškoji ir kita emigrantinė gauja įsitikino, kad mes esame vieninteliai *artimi* čartistų sąjungininkai ir kad, jeigu mes susilaikome nuo viešų demonstracijų ir paliekame prancūzams viešai koketuoti su čartistais, tai vis dėlto mes galime bet kuriuo momentu vėl užimti mums istoriškai jau priklausančią vietą. Tai juo labiau buvo reikalinga, kad vasario 25 d. mitinge, kur pirmininkavo Pia, kalbėjo senas vokiečių nemokša *Šerceris* ir tikrai baisaus cechinio ribotumo dvasia įskundė vokiečių „mokslininkus", „proto darbininkus", kurie juos, nemokšas, paliko ir tuo privertė juos susikompromituoti kitų nacijų akyse. Tu, žinoma, pažįsti Šercerį dar iš Paryžiaus. Aš vėl kelis kartus mačiausi su bičiuliu *Šaperiu* ir pamačiau, kad jis yra atgailaujantis nusidėjėlis. Uždaras gyvenimas, kurį jis gyveno pastaruosius dvejus metus, matyti, gana palankiai paveikė jo protinius gabumus. Tu supranti, kad visuomet gerai turėti po ranka šį žmogų, jei kas atsitiktų, o dar svarbiau išplėšti jį iš Vilicho rankų. Šaperis dabar baisiai įniršęs ant Vindmilstrito žioplių[3].

Tavo laišką Stefenui aš pristatysiu. Levio laišką tau reikėjo pasilikti pas save. Aplamai, taip daryk su visais laiškais, kurių aš neprašau grąžinti. Kuo mažiau jie vaikščios per paštą, tuo geriau. Aš visiškai sutinku su tavo pažiūra į Reino sritį. Lemtingas mums dalykas yra tai, kad, žvelgdamas į ateitį, aš matau ten kažką tokį, kas kvepės „tėvynės išdavimu". Nuo to, kaip susitvarkys reikalai Berlyne, priklausys, ar neteks ir mums atsidurti tokioje padėtyje,

---

[1] *„People's Paper"* (*„Liaudies Laikraštis"*) — čartistų organas, ėjo E. Džonso redaguojamas, Londone, nuo 1852 m. iki 1858 m. *Red.*

[2] Markso kalba buvo išspausdinta banketo aprašyme, įdėtame laikraštyje „People's Paper" 1856 m. balandžio 19 d. Žr. šio leidinio pirmojo tomo 299—301 psl. *Red.*

[3] Londone, Vindmilstrite buvo vokiečių darbininkų švietimo sąjungos būstinė. *Red.*

į kurią buvo patekę senosios revoliucijos metu Mainco klubistai[1]. Tai bus nelengva. Mes juk gerai pažįstame šauniuosius brolius prancūzus anapus Reino! Visas reikalas Vokietijoje priklausys nuo galimybės paremti proletarinę revoliuciją kokiu nors antru valstiečių karo leidimu. Tuomet viskas bus puiku...

MARKSAS — ENGELSUI

Londonas, 1857 m. rugsėjo 25 d.

...Tavoji „Armija"[2] labai gera, tik jos mastas nustebino mane, nes aš žinau, kaip žalinga tau taip daug dirbti. Jeigu aš būčiau žinojęs, kad tu dirbsi iki vidurnakčio, aš geriau būčiau visą tą sumanymą pasiuntęs po velnių.

Armijos istorija vaizdžiau nei kas nors kita iškelia teisingumą mūsų pažiūros į gamybinių jėgų ir visuomeninių santykių ryšį. Iš viso armija yra svarbi ekonominiam išsivystymui. Pavyzdžiui, darbo užmokestis visų pirma pilnai išsivystė senovės armijoje. Taip pat ir pas romėnus *peculium castrense*[3] buvo pirmutinė teisinė forma, kuria imta pripažinti ir ne šeimos galvų kilnojamąjį turtą. Lygiai taip pat cechinė santvarka pirmiausia atsirado fabri[4] korporacijose. Taip pat čia pirmą kartą sutinkamas mašinų pritaikymas stambiu mastu. Net ypatingas metalų vertinimas ir jų vartojimas kaip pinigų, atrodo, iš pradžios — vos praėjus Grimo akmens amžiui — rėmėsi jų karine reikšme. Ir darbo pasidalijimas vienos pramonės šakos *viduje* buvo pirmiausia taip pat įvestas armijose. Čia, toliau, suglausta, ryškia forma pateikta visa buržuazinių visuomenių istorija. Jei kada nors turėsi laiko, patyrinėk šį klausimą šiuo požiūriu.

Vieninteliai punktai, kurie, mano nuomone, yra tavo straipsnyje praleisti, yra šie: 1) Pirmas tikrosios samdomosios kariuomenės pasirodymas stambiu mastu ir iš karto pas kartaginiečius (aš mudviejų naudojimuisi peržiūrėsiu vieno berlyniečio kūrinį apie kartaginiečių kariuomenę, apie kurį aš tik neseniai sužinojau).

---

1 Marksas turi galvoje jakobinų klubo Mainco mieste narius, kurie prisidėjo prie revoliucinės Prancūzijos kariuomenės, užėmusios Maincą 1792 m. *Red.*

2 Engelso straipsnis „Armija", išspausdintas „Naujojoje Amerikos Enciklopedijoje". *Red.*

3 — stovyklinis turtas. *Red.*

4 — kariuomenės amatininkai. *Red.*

2) Karybos išsivystymas Italijoje XV amžiuje ir XVI amžiaus pradžioje. Kaip tik čia buvo išvystytos taktinės gudrybės. Beje, Makiavelio Florencijos istorijoje yra labai humoristiškas aprašymas, kaip kovėsi kondotjeriai. Aš padarysiu tau išrašą. Beje, jeigu aš atvyksiu pas tave į Braitoną (kuomet?), aš geriau atsivešiu Makiavelio tomą. Jo Florencijos istorija — šedevras. Pagaliau 3) Azijos karinė sistema tuo pavidalu, kuriuo ji pirmą kartą pasirodo pas persus; vėliau ji įvairiausiomis formomis sutinkama pas mongolus, turkus ir t. t...

MARKSAS — L. KUGELMANUI

Londonas, 1865 m. vasario 23 d.

Vakar aš gavau Jūsų labai įdomų man laišką ir atsakysiu į jį papunkčiui.

Visų pirma aš noriu Jums trumpai išaiškinti savo santykius su *Lasaliu*. Jo agitacijos metu mūsų santykiai buvo nutrūkę: 1) dėl jo įkyrios savigyros, su kuria tuo metu jis jungė begėdiškiausią mano ir kitų raštų plagijavimą, 2) todėl, kad aš *ryžtingai pasmerkiau* jo *politinę* taktiką, 3) todėl, kad čia, Londone, dar *prieš* prasidedant jo agitacijai aš smulkiai išaiškinau ir „įrodžiau" jam, kad betarpiškas *socialistinis „Prūsijos valstybės"* įsikišimas yra nesąmonė. Savo laiškuose man (1848—1863 m.), kaip ir per asmeninius pasimatymus su manim, jis visuomet skelbdavosi esąs mano atstovaujamos partijos šalininkas. Bet vos tiktai jis Londone (1862 m. pabaigoje) įsitikino, kad *su* manimi jam nepavyks savo žaidimo žaisti, jis nusprendė, kaip „darbininkų diktatorius", stoti *prieš* mane ir senąją partiją. Nepaisant viso to, aš pripažinau jo agitacinius nuopelnus, nors į jo trumpos karjeros pabaigą net ir ši agitacija ėmė man rodytis vis labiau ir labiau dviprasmiška. Jo staigi mirtis, sena bičiulystė, graudūs grafienės Hacfeld laiškai, pasišlykštėjimas *bailiu* buržuazinių laikraščių *įžūlumu* tam, kurio jie taip bijojosi gyvo, — visa tai paskatino mane paskelbti trumpą pareiškimą prieš niekšingą Blindą (Hacfeld šį pareiškimą nusiuntė laikraščiui „Nordstern"[1]). Tačiau šis pareiškimas nelietė Lasalio veiklos *turinio*. Tais pačiais

---

[1] *„Nordstern" („Šiaurės Žvaigždė")* — Lasalio krypties savaitraštis, ėjęs Hamburge 1860—1866 m. *Red.*

sumetimais ir tikėdamasis pašalinti elementus, kurie man rodėsi pavojingi, aš drauge su Engelsu pažadėjau bendradarbiauti laikraštyje „Social-Demokrat“ [1] (laikraštis įdėjo Steigiamojo Manifesto vertimą, ir jam pageidaujant aš Prudono mirties proga parašiau apie jį straipsnį) ir, gavęs iš Šveicerio *patenkinamą jo redagavimo programą,* leidau jam pavadinti mus bendradarbiais. Garantija mums buvo dar ta aplinkybė, kad *V. Libknechtas* buvo neoficialus redakcijos narys. Tuo tarpu greit paaiškėjo — įrodymai pateko į mūsų rankas, — kad iš tikrųjų *Lasalis išdavė* partiją. Jis sudarė formalią sutartį su Bismarku (žinoma, neišsiderėjęs *sau jokių* garantijų). 1864 m. rugsėjo pabaigoje jis turėjo nuvykti į Hamburgą ir ten (drauge su pamišėliu Šlamu ir Prūsijos policijos šnipu Maru) *„priversti“* Bismarką prijungti Šlezvigą-Holšteiną, t. y. paskelbti šį prijungimą „darbininkų“ vardu ir t. t.; už tai Bismarkas pažadėjo visuotinę rinkimų teisę ir šiokius tokius socialistinius šarlataniškumus. Gaila, kad Lasaliui neteko suvaidinti šios komedijos! Ji būtų parodžiusi jį tokioje juokingoje ir kvailoje šviesoje, kad kartą visiems laikams būtų padariusi galą bet kuriems šios rūšies mėginimams!

Lasalis pateko į šį klaidingą kelią, nes jis buvo p. Mikelio rūšies *„realus politikas“*, tik didesnio masto ir su stambesniais tikslais. (Beje, aš jau seniai tiek supratau Mikelį, kad jo kalbą išsiaiškinau tuo, kad menkučiam *Hanoverio* advokatui Nacionalinė sąjunga[2] yra puiki priemonė pasiekti tai, kad jis būtų išgirstas Vokietijoje už savo apylinkės ribų, ir, tuo būdu pakėlęs savo paties personos *„realumą“*, atoveiksmio keliu pasiektų pripažinimą savo Hanoverio tėvynėje, vaidindamas *„Prūsijos“* apsaugoje *Hanoverio* Mirabo vaidmenį.) Kaip Mikelis ir jo dabartiniai bičiuliai įsitvėrė Prūsijos princo regento paskelbtą „naująją erą“, kad, įsijungę į Nacionalinę sąjungą, įsikibtų į „prūsišką viršūnę“, ir kaip jie aplamai vystė savo „pilietinį išdidumą“ *Prūsijos apsaugoje,* lygiai taip pat ir Lasalis norėjo vaidinti proletariato markizą Pozą su Brandenburgo Filypu II, palikęs Bismarkui jo ir Prūsijos karūnos sąvadautojo vaidmenį. Jis tik sekė ponais iš Nacionalinės sąjungos. Bet tuo metu, kai tie šaukėsi į Prūsijos reakciją buržuazijos naudai, jis spaudė ranką Bismarkui proletariato

---

[1] *„Social-Demokrat“ („Socialdemokratas“)* — buvo leidžiamas lasalininko J. B. Šveicerio Berlyne nuo 1864 m. pabaigos. *Red.*

[2] *Nacionalinė sąjunga* — 1859 m. rudenį įkurta politinė Vokietijos stambiosios buržuazijos organizacija, turėjusi tikslą sujungti visas vokiečių valstybes, išskyrus Austriją, Prūsijai vadovaujant. Vėliau Nacionalinė sąjunga rėmė Bismarko politiką. *Red.*

interesų vardan. Ponai iš Nacionalinės sąjungos turėjo tam daugiau pagrindo, negu Lasalis, nes buržua yra įpratęs tiktai tiesiog prieš jo nosį gulinčią naudą laikyti *„realybe"* ir ši klasė faktiškai visur darė kompromisą net su feodalizmu, tuo metu kai darbininkų klasė dėl pačios dalykų prigimties būtinai turi būti garbingai „revoliucinė".

Tokiai teatrališkai tuščiagarbei natūrai, koks buvo Lasalis (kurio betgi negalima buvo papirkti tokiomis dovanomis, kaip tarnybos, burmistro vieta ir t. t.), buvo labai viliojama mintis: tiesioginis žygdarbis proletariato naudai, padarytas Ferdinando Lasalio. Bet iš tikrųjų jis per maža išmanė apie tikrąsias ekonomines tokio žygdarbio sąlygas, kad galėtų kritiškai pažvelgti į save patį! Iš antros pusės, dėl niekšiškos *„realios politikos"*, dėl kurios Vokietijos buržuazija kentėjo 1849—1859 m. reakciją ir buvo paprastu žiūrovu to, kaip buvo mulkinama liaudis, Vokietijos darbininkai buvo per daug *„demoralizuoti"*, kad nesveikintų tokio šarlataniško išvaduotojo, kuris vienu šuoliu siūlėsi perkelti juos į pažadėtąją žemę!

Taigi, grįžkime prie to, apie ką aš pradėjau kalbėti. Vos tiktai „Social-Demokrat" buvo įsteigtas, kaip pasirodė, kad senė Hacfeld nori pagaliau įvykdyti Lasalio „testamentą". Per Vagenerį (iš „Kreuzzeitung") ji palaikė ryšį su Bismarku. Ji pavedė pastarojo dispozicijai „Darbininkų sąjungą" (Visuotinę Vokietijos), „Social-Demokrat" ir pan. Laikraštyje „Social-Demokrat" turėjo būti paskelbta Šlezvigo-Holšteino aneksija, Bismarkas, aplamai, pripažintas globėju ir t. t. Visas šis puikus planas buvo *sužlugdytas* todėl, kad Berlyne ir „Social-Demokrat" redakcijoje mes turėjome Libknechtą. Nors Engelsui ir man nepatiko laikraščio redakcija — pataikūniškas Lasalio kultas, koketavimas kartkartėmis su Bismarku ir t. t., — žinoma, buvo kol kas svarbiau oficialiai palaikyti su laikraščiu santykius, kad sutrukdytume senės Hacfeld intrigas ir visišką darbininkų partijos sukompromitavimą. Todėl mes, kad ir nesmagiai jausdamiesi, dėjomės linksmi, nors privačiai nuolat rašėme redakcijai, kad jie turi su Bismarku taip pat kovoti, kaip ir su progresistais. Mes kentėjome net tuomet, kai pasipūtėlis Bernhardas Bekeris, rimtai žiūrėdamas į tą reikšmę, kurią jam buvo testamentu palikęs Lasalis, intrigavo *prieš Tarptautinę Darbininkų Asociaciją.*

Tuo tarpu p. Šveicerio straipsniai laikraštyje „Social-Demokrat" darėsi vis labiau bismarkiški. Aš dar anksčiau rašiau jam, kad progresistus galima *nugąsdinti* „koalicijų klausimu", bet kad *Prūsijos vyriausybė niekuomet ir jokiu būdu* nesutiks visiškai panaikinti įstatymų apie koalicijas, nes tai padarytų spragą

biurokratizme, atvestų į pilietinių teisių suteikimą darbininkams, į įstatų apie tarnus panaikinimą, į bajorų praktikuojamo kaimo baudimo rykštėmis panaikinimą ir t. t. ir t. t., o to Bismarkas niekuomet neleis, ir aplamai tai nesutaikoma su *biurokratine* Prūsijos valstybe. Aš pridėdavau, kad jeigu rūmai atmes įstatymus apie koalicijas, vyriausybė griebsis *frazių* (tokių, pavyzdžiui, kad socialinis klausimas reikalauja „gilesnių priemonių" ir t. t.), kad šiuos įstatymus paliktų galioje. Visa tai pasitvirtino. O ką padarė p. fon Šveiceris? Jis parašė straipsnį *už* Bismarką ir visą savo didvyriškumą nukreipė prieš tokius be galo mažus dydžius, kaip Šulcė, Faucheris ir t. t.

Aš manau, kad Šveiceris ir kt. yra pilni *kilnių* norų, bet jie *„realūs politikai"*. Jie nori skaitytis su *esamomis* sąlygomis ir nenori „realios politikos" *privilegijos* atiduoti p. Mikeliui ir Ko. (Pastarieji, matyti, nori sau išlaikyti privilegiją bendradarbiauti su Prūsijos vyriausybe.) Jie žino, kad darbininkų spauda ir darbininkų judėjimas Prūsijoje (vadinasi, ir likusioje Vokietijoje) egzistuoja tiktai iš policijos malonės. Todėl jie nori aplinkybes imti tokias, kokios jos yra, nenori erzinti vyriausybės ir t. t., visiškai taip kaip mūsų *„respublikoniniai"* realūs politikai „priima" Hohencolernų *imperatorių*. Bet kadangi aš nesu „realus politikas", tai aš nutariau drauge su Engelsu viešai pareikšti (Jūs greit šį pareiškimą perskaitysite viename ar kitame laikraštyje), jog mes atsisakome bendradarbiauti laikraštyje „Social-Demokrat".

Jūs iš to matote taip pat, kodėl aš šiuo momentu *nieko* negaliu padaryti Prūsijoje. Tenykštė vyriausybė tiesiog atsisakė grąžinti man Prūsijos pilietybę. *Agitaciją* ten man leistų tiktai tuo atveju, jeigu ji įgautų p. fon Bismarkui pageidaujamą formą.

Aš šimtą kartų beveliju mano agitaciją čia per *„Tarptautinę Asociaciją"*[1]. Įtaka *Anglijos* proletariatui yra tiesioginė ir be galo svarbi. Dabar mes čia į pirmą vietą keliame klausimą apie visuotinę rinkimų teisę, kuri čia, žinoma, turi *visiškai kitą reikšmę,* negu Prūsijoje.

Bendrai paėmus, šios „Asociacijos" pasisekimas čia, Paryžiuje, Belgijoje, Šveicarijoje ir Italijoje *pralenkė visas viltis*. Tiktai Vokietijoje prieš mane, žinoma, veikia Lasalio pasekėjai, kurie: 1) kvailiausiu būdu bijosi netekti savosios įtakos; 2) žino, kad aš esu atviras priešininkas to, ką vokiečiai vadina „realia politika". (Tai tokios rūšies „realumas", kuris Vokietiją pastato toli užpakalyje už visų civilizuotų šalių.)

---

[1] Kalbama apie I Internacionalą. *Red.*

Kadangi kiekvienas žmogus, kuris už 1 šilingą įsigyja nario bilietą, gali tapti Asociacijos nariu; kadangi prancūzai (taip pat ir belgai) pasirinko šią individualinės narystės formą, nes įstatymas jiems draudžia prisijungti prie mūsų „asociacijos" pavidalu; kadangi Vokietijoje reikalai yra tokie patys, — aš dabar nutariau pasiūlyti savo čionykščiams bičiuliams ir bičiuliams Vokietijoje visur steigti mažytes draugijas, vis tiek su kuriuo narių skaičiumi; kiekvienas tokios draugijos narys įsigytų anglišką nario bilietą. Kadangi Anglijos draugija yra *legali,* šis metodas nesutinka kliūčių net Prancūzijoje. Aš labai norėčiau, kad ir Jūs drauge su arčiausiai prie Jūsų stovinčiais žmonėmis tokiu keliu susirištumėte su Londonu...

MARKSAS — L. KUGELMANUI

Londonas, 1866 m. spalio 9 d.

...Aš labai bijojausi dėl pirmojo kongreso Ženevoje, bet priešingai mano būkštavimams jis, bendrai paėmus, praėjo gerai [1]. Jo įtaka Prancūzijoje, Anglijoje ir Amerikoje pralenkė visas viltis. Aš negalėjau ir nenorėjau važiuoti į kongresą, bet parašiau Londono delegatų programą. Aš ją tyčia apribojau tokiais punktais, su kuriais darbininkai gali tiesiog sutikti ir veikti išvien ir kurie klasių kovos ir darbininkų susiorganizavimo į klasę poreikiams pateikia tiesioginės medžiagos ir akstino. Ponų paryžiečių galvos prikimštos tuščiausių prudonistinių frazių. Jie plepa apie mokslą, o patys nieko neišmano. Jie paniekinamai žiūri į kiekvieną *revoliucinį,* t. y. iš pačios klasių kovos išplaukiantį veikimą, į kiekvieną koncentruotą visuomeninį judėjimą, t. y. tokį, kuris gali būti įvykdytas taip pat ir *politinėmis* priemonėmis (kaip, pavyzdžiui, *įstatyminis* darbo dienos sutrumpinimas). *Prisidengdami laisve* ir antiguvernamentalizmu[2] arba individualizmu, priešingu bet kuriems autoritetams, šie ponai, — kurie 16 metų ramiausiai kentėjo ir tebekenčia gėdingiausią despotizmą, — iš tikrųjų skelbia tiktai prudonistiškai idealizuotą paprastą buržuazinį ūkį!

[1] I Internacionalo kongresas Ženevoje, kuris įvyko 1866 m. rugsėjo 3—8 d., pasibaigė lemiamu prudonistų pralaimėjimu. Kongrese buvo patvirtinti Markso parašyti Internacionalo įstatai, o priimtųjų rezoliucijų pagrindą sudarė Markso paruošta instrukcija.

[2] Iš prancūzų žodžio „gouvernement" — „vyriausybė" — bet kurios vyriausybės neigimas. *Red.*

Prudonas padarė milžinišką žalą. Iš pradžių jo tariamoji kritika ir jo tariamas priešingumas utopistams (pats jis yra smulkiaburžuazinis utopistas, tuo tarpu kai tokių žmonių, kaip Furjė, Ouenas ir kt., utopijose yra iš anksto nujaustas ir fantastiškai atvaizduotas naujasis pasaulis) suviliojo ir papirko „puikųjį jaunimą", studentus, po to darbininkus, ypač Paryžiaus, kurie, versdamiesi prabangos dalykų gamyba, patys to nenujausdami, yra smarkiai palinkę į seną šlamštą. Nemokšos, tuščiagarbiai, pilni pretenzijų, plepiai, pripūsti klaidingo patoso, jie vos visko nesugadino, atvykę į kongresą taip gausiai, kad tai visiškai neatitiko jų narių skaičiaus. Ataskaitoje, jų tiesiog neminėdamas, aš jiems duosiu per pirštus.

Daug džiaugsmo suteikė man tuo pat metu vykęs Amerikos darbininkų kongresas Baltimorėje. Lozungas ten buvo susiorganizavimas kovai prieš kapitalą, ir nuostabus dalykas: dauguma mano Ženevoje paruoštų reikalavimų buvo lygiai taip pat iškelti ir ten teisingo darbininkų instinkto dėka.

Čionykštis judėjimas už reformą[1], judėjimas, kurį pašaukė į gyvenimą mūsų Generalinė Taryba (prie to nemaža dalimi prisidėjau ir aš), dabar įgavo didžiulį mastą ir tampa nenugalimas. Aš visą laiką buvau už kulisų ir daugiau tuo nebesirūpinu, jeigu reikalas sekasi gerai.

MARKSAS — L. KUGELMANUI

Londonas, 1868 m. liepos 11 d.

...Dėl „Centralblatt", tai straipsnio autorius[2] daro man labiausiai galimą didelę nuolaidą, tardamas, kad, aplamai suteikus kokią nors prasmę vertės sąvokai, neišvengiamai tenka sutikti su mano išvadomis. Nelaimingasis nemato, kad jeigu mano knygoje visiškai nebūtų skyriaus apie „vertę", tai realių santykių analizė, kurią aš pateikiu, būtų tikrųjų vertės santykių įrodymas ir pagrindimas. Plepalai, kad reikia įrodyti vertės sąvoką, remiasi tiktai visišku nenusimanymu tiek to dalyko, apie kurį kalbama, srityje, tiek ir mokslinio metodo srityje. Kiekvienas vaikas žino, kad kiekviena nacija žūtų iš bado, jeigu ji liautųsi dirbusi, nesakysiu me-

[1] Judėjimas už rinkimų teisės reformą Anglijoje, kuris pasibaigė 1867 m. reforma. *Red.*

[2] Turima galvoje „Kapitalo" recenzija Leipcigo laikraštyje „Literarisches Centralblatt" („Centrinis Literatūros Laikraštis") 1868 m., 28 Nr. *Red.*

tus, bet nors kelias savaites. Lygiai taip pat visi žino, kad produktų masėms, atitinkančioms įvairias poreikių mases, reikalingos įvairios ir kiekybiškai apibrėžtos viso visuomeninio darbo masės. Savaime aišku, kad šis visuomeninio darbo *pasidalijimo* tam tikra proporcija *būtinumas* jokiu būdu negali būti *tam tikros* visuomeninės gamybos *formos* panaikintas; pasikeisti gali tiktai *jo pasireiškimo* forma. Gamtos dėsniai aplamai negali būti panaikinti. Pasikeisti, priklausomai nuo įvairių istorinių aplinkybių, gali tiktai *forma,* kuria šie dėsniai pasireiškia. O forma, kuria pasireiškia šis proporcinis darbo pasidalijimas tokioje visuomeninėje santvarkoje, kai visuomeninio darbo sąryšis egzistuoja kaip *privatiniai* individualinių darbo produktų *mainai,* — ši forma ir yra šių produktų *mainomoji vertė.*

Mokslo uždavinys kaip tik yra išaiškinti, *kaip* pasireiškia vertės dėsnis; vadinasi, jeigu būtų panorėta iš karto „išaiškinti" visus tariamai dėsniui prieštaraujančius reiškinius, tai tektų sukurti mokslą *anksčiau už* mokslą. Čia kaip tik ir yra Rikardo klaida, kad jis savo pirmajame skyriuje apie vertę taria esant *duotas* visas galimas kategorijas, kurios dar turi būti išvestos, kad būtų įrodytas jų adekvatiškumas vertės dėsniui.

Antra vertus, *teorijos istorija,* žinoma, įrodo, kaip Jūs teisingai nurodėte, kad vertės santykio supratimas *visuomet* buvo *tas pats,* tiktai aiškesnis arba miglotesnis, iliuzijų smarkiau apipintas arba moksliškiau apibrėžtas. Kadangi mąstymo procesas pats išauga iš tam tikrų santykių, pats yra *gamtinis procesas,* tai tikrai suvokiąs mąstymas gali būti visuomet tiktai tas pats, skirdamasis tiktai laipsniu, priklausomai nuo išsivystymo brandumo ir, konkrečiai, nuo mąstymo organo išsivystymo. Visa kita yra nesąmonė.

Vulgarusis ekonomistas neturi nė mažiausio supratimo apie tai, kad tikrieji, kasdieniniai mainų santykiai ir vertės dydžiai *negali* būti *tiesiog tapatūs.* Visa buržuazinės visuomenės gudrybė yra kaip tik ta, kad joje a priori nėra jokio sąmoningo visuomeninio gamybos reguliavimo. Tai, kas protinga ir gamtiškai būtina, pasireiškia tiktai kaip aklai veikiąs vidurkis. O vulgarusis ekonomistas tariasi padaręs didelį atradimą, vidinio sąryšio atskleidimui išdidžiai priešpastatydamas tą faktą, kad reiškiniuose dalykai kitaip atrodo. Ir išeina, kad jis didžiuojasi tuo, kad keliaklupsčiauja prieš tariamybę, kad tariamybę laiko galutiniu dalyku. Kam tuomet aplamai reikalingas mokslas?

Bet už to slepiasi dar ir kažkas kitas. Jeigu yra suprastas dalykų sąryšis, griūva visas teorinis tikėjimas į nuolatinį esamosios tvarkos būtinumą, griūva dar prieš tai, kai ji suyra praktikoje. Vadinasi, čia jau neabejotini viešpataujančių klasių interesai

reikalauja įamžinti beprasmę painiavą. Ir už ką gi kita, jei ne už tai mokama plepiams sikofantams, kurie moksle remiasi tuo, kad politinėje ekonomijoje aplamai neleidžiama mąstyti?

Tačiau gana ir daugiau negu gana. Siaip ar taip, tai rodo, kaip žemai nusmuko šie buržuazijos žyniai: darbininkai ir net fabrikantai bei pirkliai suprato mano knygą ir sugebėjo joje susiorientuoti, o šie „*mokyti* knygagraužiai“ (!) skundžiasi, kad aš per daug reikalauju iš jų proto...

MARKSAS — L. KUGELMANUI

Londonas, 1871 m. balandžio 12 d.

...Vakar mes gavome toli gražu ne džiugią žinią, kad Lafargas (ne Laura) šiuo metu yra Paryžiuje.

Pažvelgęs į mano „Briumero 18-sios“ paskutinį skyrių, tu pamatysi, kad sekančiuoju Prancūzijos revoliucijos bandymu aš skelbiu: ne iš vienų rankų į kitas perduoti biurokratinę-karinę mašiną, kaip iki šiol kad būdavo, bet ją *sulaužyti,* ir kaip tik tokia yra parengiamoji kiekvienos tikrai liaudinės revoliucijos žemyne sąlyga. Kaip tik tai ir sudaro mūsų didvyriškųjų Paryžiaus draugų bandymą. Koks tų paryžiečių lankstumas, kokia istorinė iniciatyva, koks sugebėjimas aukotis! Po šešis mėnesius trukusio badavimo ir nuskurdimo, kurio priežastis daug daugiau buvo vidaus išdavimas negu užsienio priešas, jie sukyla po prūsų durtuvais, tartum karo tarp Prancūzijos ir Vokietijos nė nebuvo, tartum priešas nestovėtų dar prie Paryžiaus vartų! Istorija dar nežino panašaus didvyriškumo pavyzdžio! Jeigu jie pasirodys esą nugalėti, kaltas bus ne kas kitas, kaip tik jų „kilniaširdiškumas“. Reikėjo tučtuojau pulti Versalį, kai tik Vinua, o paskui jį ir reakcinė Paryžiaus Nacionalinės gvardijos dalis pabėgo iš Paryžiaus. Momentas buvo praleistas iš sąžiningumo. Nenorėjo *pradėti pilietinio karo,* tarsi pasibaisėtinas išsigimėlis Tjeras jau nebūtų jo pradėjęs savo mėginimu nuginkluoti Paryžių! Antroji klaida: Centro Komitetas per anksti atsisakė nuo savo valdžios, kad užleistų vietą Komunai. Ir vėl dėl „dorumo“, kuris priėjo iki manijos! Kaip ten bebūtų, dabartinis Paryžiaus sukilimas,— jeigu jis net ir bus senosios visuomenės vilkų, kiaulių ir biaurių šunų nuslopintas, — yra šlovingiausias mūsų partijos žygdarbis nuo birželio sukilimo laikų. Palyginkime šiuos paryžiečius, dangaus šturmuotojus, su šventosios Romos vokiečių-prūsų imperijos

vergais su jos prieštvaniniais maskaradais, dvokiančiais kazarme, bažnyčia, junkerija, o daugiausia filisteriškumu.

Beje. *Oficialiame leidinyje* apie subsidijas, kurios buvo išmokėtos tiesiog iš Luji Bonaparto kasos, yra pažymėta, kad *Fogtas* 1859 m. rugpiūčio mėn. gavo 40 000 frankų! Aš tai pranešiau Libknechtui, kad jis tai toliau panaudotų.

Tu gali atsiųsti man Haksthauzeną, nes *pastaruoju metu* aš tvarkingai gaunu įvairias brošiūras ir pan. ne tiktai iš Vokietijos, bet net iš Peterburgo.

Dėkoju, kad atsiuntei įvairių laikraščių (prašau siųsti jų daugiau, nes aš noriu kai ką parašyti apie Vokietiją, reichstagą ir pan.)...

MARKSAS — L. KUGELMANUI

Londonas, 1871 m. balandžio 17 d.

Tavo laišką gavau. Šiuo metu aš turiu pilnas rankas darbo. Todėl rašau tiktai keletą žodžių. Aš visiškai nesuprantu, kaip tu gali lyginti tokias smulkiaburžuazines demonstracijas, kaip kad 1849 m. birželio 13 d.[1] ir kt., su dabartine kova Paryžiuje.

Kurti pasaulinę istoriją, žinoma, būtų labai patogu, jeigu kova būtų pradedama tik su neklystamai palankių šansų sąlyga. Antra vertus, istorija turėtų labai mistišką pobūdį, jeigu „atsitiktinybės" nevaidintų jokio vaidmens. Šios atsitiktinybės, žinoma, yra sudėtinė bendrosios vystymosi eigos dalis ir jas atsveria kitos atsitiktinybės. Bet pagreitinimas ir sulėtinimas daug priklauso nuo tokių „atsitiktinybių", tarp kurių figūruoja taip pat ir toks „atsitikimas", kaip iš pradžių judėjimo priešakyje stovinčių žmonių būdas.

Lemiamo nepalankaus „atsitikimo" šį kartą tenka ieškoti jokiu būdu ne bendrose Prancūzijos visuomenės sąlygose, o tame fakte, kad Prancūzijoje buvo prūsai, kurie stovėjo prie pat Paryžiaus. Paryžiečiai tai labai gerai žinojo. Tai žinojo ir buržuaziniai Versalio niekšai. Todėl jie ir pastatė paryžiečiams alternatyvą: arba stoti į kovą, arba pasiduoti be kovos. Darbininkų klasės

[1] 1849 m. birželio 13 d. Paryžiuje įvyko Kalno partijos suorganizuota protesto demonstracija prieš tai, kad Prancūzijos kariuomenė prievarta nuvertė Romos respubliką. Ši demonstracija beveik be sunkumų buvo išvaikyta ir tiktai patvirtino smulkiaburžuazinės revoliucinės demokratijos bankrotą Prancūzijoje. *Red.*

demoralizacija pastaruoju atveju būtų buvusi daug didesnė nelaimė, negu bet kurio „vadovų" skaičiaus žuvimas. Darbininkų klasės kova su kapitalistų klase ir su valstybe, kuri atstovauja jos interesams, Paryžiaus Komunos dėka įžengė į naują fazę. Kad ir kaip bepasibaigtų reikalas betarpiškai šiuo kartu, naujas pasaulinės-istorinės reikšmės pradinis taškas vis dėlto yra laimėtas.

MARKSAS — F. BOLTEI

Londonas, 1871 m. lapkričio 23 d.

...*Internacionalas* buvo įkurtas socialistinėms ir pusiau socialistinėms sektoms pakeisti tikrąja darbininkų klasės kovos organizacija. Pirminiai įstatai ir Steigiamasis Manifestas jau iš pirmo žvilgsnio tai parodo. Antra vertus, Internacionalas nebūtų galėjęs įsitvirtinti, jeigu istorijos eiga jau nebūtų sudaužiusi sektantiškumo. Socialistinio sektantiškumo vystymasis ir tikrojo darbininkų judėjimo vystymasis visuomet yra atvirkščiai proporcingi tarpusavyje. Sektos yra (istoriškai) pateisinamos tol, kol darbininkų klasė dar nėra subrendusi savarankiškam istoriniam judėjimui. Kai tik ji pasiekia tokį subrendimo laipsnį, visos sektos iš esmės tampa reakcinės. Beje, Internacionalo istorijoje pasikartojo tas pat, kas istorijoje pasirodo visur. Tai, kas paseno, siekia atgimti ir sutvirtėti naujai atsiradusių formų ribose.

Internacionalo istorija taip pat buvo *nenutrūkstama Generalinės Tarybos kova* prieš sektas ir diletantinius bandymus, kurie siekė įsitvirtinti paties Internacionalo viduje prieš tikrąjį darbininkų klasės judėjimą. Ši kova buvo kovojama *kongresuose* ir dar daugiau specialiuose Generalinės Tarybos pasitarimuose su atskiromis sekcijomis.

Kadangi Paryžiuje prudonistai (miutiuelistai[1]) buvo Asociacijos steigėjų tarpe, tai natūralu, kad pirmaisiais metais jie buvo Paryžiuje judėjimo priešakyje. Vėliau ten, kaip atsvara jiems, susidarė, žinoma, kolektyvistinės, pozityvistinės ir kitos grupės.

Vokietijoje — lasalininkų klika. Aš pats dvejus metus susirašinėjau su išgarsėjusiu Šveiceriu ir nesugriaunamai įrodžiau jam, kad lasalininkų organizacija yra tiesiog sektantinė organizacija ir, tokia būdama, yra priešiška *tikrojo darbininkų* judėjimo orga-

[1] *Miutiuelistai* — taip save vadino prudonistai, nes jie kėlė „savitarpio pagalbos" lozungą („mutuel" — „savitarpinis"). *Red.*

nizacijai, kurios siekia Internacionalas. Bet jis turėjo savo „pagrindą“ to nesuprasti.

1868 m. pabaigoje į *Internacionalą* įstojo rusas Bakuninas, turėdamas tikslą jo viduje sukurti *savo paties vadovaujamą antrą Internacionalą,* pavadintą *„Socialistinės demokratijos aliansu“*. Jis, žmogus be jokių teorinių žinių, pretendavo šioje atskiroje organizacijoje atstovauti *mokslinei* Internacionalo propagandai ir norėjo ją padaryti šio Internacionalo viduje esančio antrojo Internacionalo specialybe.

Jo programa buvo iš visur paviršutiniškai sugraibstytas mišinys — *klasių lygybė* (!), *paveldėjimo teisės panaikinimas,* kaip socialinio judėjimo *pradinis taškas* (sensimonistiniai plepalai), *ateizmas,* įsakomas Internacionalo nariams kaip *dogma,* ir t. t., o pagrindinė *dogma (prudoniškai)* — *susilaikymas nuo dalyvavimo politiniame judėjime.*

Ši vaikiška abėcėlė buvo palankiai priimta (ir tam tikru laipsniu dar ir dabar randa paramos) Italijoje ir Ispanijoje, kur realios darbininkų judėjimo sąlygos dar mažai teišsivystę, taip pat tarp kai kurių tuščiagarbių, trokštančių garbės, tuščių doktrinierių romaniškoje Šveicarijoje ir Belgijoje.

Ponui Bakuninui jo doktrina (nesąmonė, sulipdyta iš gabalėlių, paimtų iš Prudono, Sen Simono ir kt.) buvo ir yra antraeilis dalykas, tik priemonė jam pačiam iškilti. Bet jeigu teoriniu atžvilgiu jis yra nulis, tai kaip intriganas — jis savo stichijoje.

Generalinei Tarybai teko metų metus kovoti prieš šį sąmokslą (kuris tam tikru laipsniu rasdavo Prancūzijos prudonistų paramą, ypač *Pietų Prancūzijoje).* Galų gale konferencijos rezoliucijomis — I, 2 ir 3, IX, XVI ir XVII[1] — ji sudavė ilgai rengtą smūgį.

Savaime suprantama, kad Generalinė Taryba neims remti Amerikoje to, prieš ką ji kovoja Europoje. I, 2, 3 ir IX rezoliucijos dabar duoda Niujorko komitetui teisėtą ginklą baigti su bet kuriuo sektantiškumu ir diletantinėmis grupėmis ir prireikus jas pašalinti...

...Politinis darbininkų klasės judėjimas, savaime suprantama, savo galutiniu tikslu turi išsikovoti sau politinę valdžią, o tam, žinoma, būtina iš anksto turėti darbininkų klasės organizaciją,

---

1 Markso paminėtos I Internacionalo Londono konferencijos (1871 m. rugsėjo mėn.) rezoliucijos paskirtos šiems klausimams: Internacionalo sustiprinimui, centralizmo ir vadovaujamo Generalinės Tarybos vaidmens sustiprinimui; savarankiškos proletariato politinės partijos ir nepertraukiamo ryšio tarp politinės kovos ir ekonominės kovos būtinumui; frakcinės Bakunino grupuotės likvidavimui. *Red.*

pasiekusią tam tikrą išsivystymo laipsnį ir išaugančią iš pačios jos ekonominės kovos.

Bet, antra vertus, kiekvienas judėjimas, kuriame darbininkų klasė pasirodo kaip *klasė* prieš viešpataujančias klases ir mėgina jas nugalėti „išoriniu spaudimu", yra politinis judėjimas. Taip, pavyzdžiui, mėginimas su streikų pagalba ir pan. priversti atskirus kapitalistus kuriame nors atskirame fabrike arba net atskiroje pramonės šakoje apriboti darbo laiką yra grynai ekonominis judėjimas. Priešingai, judėjimas, turįs tikslą priversti išleisti aštuonių valandų darbo dienos *įstatymą* ir pan., yra *politinis* judėjimas. Ir tuo būdu iš darbininkų pavienių ekonominių judėjimų visur išauga *politinis* judėjimas, t. y. judėjimas *klasės*, kuri savo interesus siekia pravesti visuotiniu pavidalu, t. y. pavidalu, turinčiu priverstinę galią visai visuomenei. Jeigu šie judėjimai taria esant tam tikrą ankstesnę organizaciją, tai, antra vertus, jie tokiu pat laipsniu yra ir priemonė šiai organizacijai išvystyti.

Ten, kur darbininkų klasė dar nepakankamai išvystė savo organizaciją, kad pradėtų ryžtingą žygį prieš kolektyvinę valdžią, t. y. prieš politinę viešpataujančių klasių valdžią, ją šiaip ar taip reikia tam ruošti nuolat agituojant prieš šią valdžią ir užimant priešišką poziciją viešpataujančių klasių politikos atžvilgiu. Priešingu atveju darbininkų klasė pasiliks žaislas jų rankose, kaip tat įrodė rugsėjo revoliucija Prancūzijoje ir kaip tat tam tikru laipsniu įrodo žaidimas, kuris iki šiol sekasi p. Gladstonui ir Ko Anglijoje.

ENGELSAS — T. KUNO

Londonas, 1872 m. sausio 24 d.

...Bakuninas, kuris iki 1868 m. intrigavo prieš Internacionalą, paskui, susilaukęs nesėkmės Berno taikos kongrese[1], į jį įstojo ir tučtuojau pradėjo *Internacionalo viduje* rengti sąmokslus prieš Generalinę Tarybą. Bakuninas turi savotišką teoriją — prudonizmo su komunizmu mišinį, ir jo prudonizmo esmė yra tai, kad svarbiausia blogybe, kurią reikia pašalinti, jis laiko ne kapitalą, vadinasi, ir ne klasinį priešingumą tarp kapitalistų ir samdomųjų

[1] Turima galvoje Berno kongresas, kurį sušaukė buržuazinė Taikos ir laisvės lyga, kurios vienas iš vadovų iki 1868 m. spalio mėn. buvo Bakuninas. *Red.*

darbininkų, kilusį visuomenei besivystant, bet *valstybę*. Tuo metu, kai socialdemokratinių darbininkų masės taip pat, kaip ir mes, yra tos pažiūros, kad valstybės valdžia yra ne kas kita, kaip organizacija, kurią susikūrė viešpataujančios klasės — žemvaldžiai ir kapitalistai — savo visuomeninėms privilegijoms ginti, Bakuninas tvirtina, kad *valstybė* sukūrė kapitalą, kad kapitalistas turįs savo kapitalą *tiktai iš valstybės malonės*. Taigi, kadangi valstybė esanti pagrindinė blogybė, tai visų pirma reikią panaikinti valstybę, ir tuomet kapitalas pats savaime nueisiąs po velnių. O mes sakome atvirkščiai: panaikinkite kapitalą — visų gamybos priemonių susitelkimą nedaugelio rankose, — ir tuomet pati savaime žlugs ir valstybė. Skirtumas yra esminis: valstybės panaikinimas be ankstesnio socialinio perversmo — nesąmonė; o kapitalo panaikinimas — kaip tik *ir yra* socialinis perversmas ir apima viso gamybos būdo pertvarkymą. Bet kadangi Bakuninui valstybė yra pagrindinė blogybė, tai nereikia daryti nieko, kas galėtų palaikyti valstybės gyvenimą, t. y. vis tiek kokios valstybės — respublikos, monarchijos ir pan. Iš čia *visiškas susilaikymas nuo bet kurios politikos*. Padaryti politinį aktą, o ypač dalyvauti rinkimuose, — yra principo išdavimas. Reikia varyti propagandą, keikti valstybę, organizuotis, ir kai pagaliau turėsi savo pusėje *v i s u s* darbininkus, vadinasi, daugumą, tuomet pagaliau panaikinamos visos valstybės įstaigos, panaikinama valstybė, ir jos vietą užima Internacionalo organizacija. Šis didis aktas, nuo kurio prasideda tūkstantmetinė karalija, vadinamas *socialine likvidacija*.

Visa tai skamba nepaprastai radikaliai ir taip paprastai, kad tai galima išmokti atmintinai per penkias minutes, — štai kodėl ši bakuninine teorija greit rado pritarimo Italijoje ir Ispanijoje jaunų advokatų, daktarų ir kitų doktrinierių tarpe. Bet darbininkų masės niekuomet neleis savęs įtikinti, kad visuomeniniai jų pačių šalies reikalai tuo pat metu nėra jų pačių reikalai, jie iš prigimties yra *politiškai aktyvūs*, ir kiekvieną, kuris jiems siūlo atsisakyti nuo politikos, jie galų gale pameta. Skelbti darbininkams susilaikymą nuo politikos bet kuriomis aplinkybėmis — reiškia stumti juos į kunigų arba buržuazinių respublikonų rankas.

Kadangi, pasak Bakunino, Internacionalas sukurtas ne politinei kovai, o tam, kad vykstant socialinei likvidacijai, nedelsdamas užimtų senosios valstybinės organizacijos vietą, tai jis turi kaip galima labiau priartėti prie bakunininio būsimosios visuomenės idealo. Šioje visuomenėje visų pirma nėra jokio *autoriteto*, nes autoritetas — valstybė — yra absoliutinė blogybė. (Kuriuo būdu šie ponai rengiasi paleisti veikti fabrikus ir geležinkelius, valdyti laivą be valios, kuri paskutinėje instancijoje viską sprendžia, be

vieningos vadovybės, — to jie mums, žinoma, nepasako.) Taip pat pasibaigia ir daugumos valdžia ant mažumos. Kiekviena asmenybė, kiekviena bendruomenė yra autonomiška, bet kuriuo būdu visuomenė, kuri susideda bent iš dviejų žmonių, yra galima, kiekvienam iš jų neatsisakius nuo kai ko iš savosios autonomijos, — apie tai Bakuninas ir vėl nutyli.

Internacionalas, vadinasi, taip pat turi būti sutvarkytas šiuo pavyzdžiu. Kiekviena sekcija yra autonomiška, ir kiekvienos sekcijos viduje autonomiškas kiekvienas asmuo. Po velnių *Bazelio nutarimus*[1], kurie Generalinei Tarybai suteikia pragaištingą ir ją pačią demoralizuojančią valdžią! Net jeigu ši valdžia yra suteikta *laisvu noru*, ji turi būti panaikinta, — kaip tik *todėl*, kad ji — valdžia!

Tokie pagrindiniai visos šios apgavystės punktai. Bet kas gi yra tie Bazelio nutarimų autoriai? *Pats p. Bakuninas* ir kompanija!

Kai šie ponai Bazelio kongrese pamatė, kad jiems nepavyks įgyvendinti savo plano — Generalinę Tarybą perkelti į Ženevą, t. y. paimti ją į savo rankas, — jie ėmė kitaip elgtis. Jie įsteigė Socialistinės demokratijos aliansą, internacionalinę draugiją didelio Internacionalo *viduje* tuo pretekstu, kurį Jūs dabar vėl sutiksite bakunininėje italų spaudoje, pavyzdžiui, „Proletario“, „Gazzettino Rosa“: karštoms lotynų rasėms reikalinga ryškesnė programa, negu šaltiems, lėtiems šiauriečiams. Šis mažutis planas susilaukė nesėkmės, pasipriešinus Generalinei Tarybai, kuri, žinoma, negalėjo leisti egzistuoti kokiai nors atskirai *internacionalinei* organizacijai Internacionalo *viduje*. Nuo to laiko tas pats planas pasirodydavo iš naujo įvairiomis formomis ryšium su Bakunino ir jo šalininkų siekimu Internacionalo programą pakeisti Bakunino programa; antra vertus, reakcija, pradedant nuo Žiulio Favro ir Bismarko ir baigiant Madziniu, visuomet, kai reikėdavo pulti Internacionalą, puldavo kaip tik tuščią ir pagyrūnišką bakunininį frazieriškumą. Iš čia gruodžio 5 d. deklaracijos prieš Madzinį ir Bakuniną reikalingumas; ši deklaracija buvo išspausdinta taip pat ir „Gazzettino Rosa“.

Bakuninizmo branduolys sudarytas iš keleto dešimčių juriečių[2], kurie visi kartu vargu ar turi už savęs 200 darbininkų; avangardą sudaro jauni Italijos advokatai, daktarai ir žurnalistai, kurie dabar visur stoja kaip Italijos darbininkų atstovai, tokie pat

---

[1] Turima galvoje I Internacionalo Bazelio kongreso 1869 m. rugsėjo 6—12 d. rezoliucijos. *Red.*

[2] — Juros, kalnuotos vietovės Šveicarijoje, gyventojai. *Red.*

atskiri asmenys Barcelonoje ir Madride ir kai kur vienišiai Lijone ir Briuselyje, jų tarpe beveik nėra darbininkų; čia tiktai vienas vienintelis egzempliorius — Robenas.

Konferencija[1], sukviesta reikalui prispyrus, nes nebuvo galima sušaukti kongreso, buvo jiems priedanga, o kadangi Šveicarijoje dauguma ten gyvenančių prancūzų emigrantų perėjo į jų pusę, — nes jie (prudonistai) rado ten daug giminingo, taip pat dėl asmeninių motyvų, — tai jie ir pradėjo kampaniją. Žinoma, Internacionale visur galima rasti nepatenkintą mažumą ir nepripažintų genijų — jais jie ne be pagrindo ir pasikliovė. Šiuo metu jų kovos jėgos yra tokios:

1. Pats Bakuninas — šios kampanijos Napoleonas.
2. 200 juriečių ir 40—50 Prancūzijos sekcijų narių (emigrantai Ženevoje).
3. Briuselyje Hinsas, „Liberté" redaktorius, kuris betgi *atvirai* už juos *ne*pasisako.
4. Čia — niekuomet mūsų nepripažintos „1871 m. Prancūzijos sekcijos" liekanos; ši sekcija jau suskilo į tris tarpusavyje kovojančias dalis; toliau, apie 20 išmestų iš Vokietijos sekcijos (dėl pasiūlymo masiškai *išstoti iš Internacionalo*) p. fon Šveicerio tipo lasalininkų, kurie, būdami kraštutinės centralizacijos ir tvirtos organizacijos gynėjai, nuostabiai tinka anarchistų ir autonomistų sąjungai.
5. Ispanijoje keletas asmeninių Bakunino bičiulių ir pasekėjų, kurie, bent teoriškai, turėjo stiprios įtakos darbininkams, ypač Barcelonoje. Bet, antra vertus, ispanai kreipia daug dėmesio į organizaciją, ir tai, kad kiti jos neturi, krinta jiems į akis. Ar gali čia Bakuninas tikėtis pasisekimo, paaiškės tiktai ispanų kongrese balandžio mėnesį, bet kadangi jame vyraus darbininkai, tai aš nejaučiu baimės.
6. Pagaliau, Italijoje, kiek aš žinau, Turino, Bolonijos ir Džirdženčio sekcijos pasisakė už *priešlaikinį* kongreso sušaukimą. Bakunininkų spauda tvirtina, kad prie jų prisidėjo 20 Italijos sekcijų, man jos nežinomos. Šiaip ar taip, vadovauja beveik visur Bakunino bičiuliai ir šalininkai, kurie kelia didelį triukšmą; bet, tikriausiai, geriau dalyką ištyrus, paaiškės, kad juos teremia nedaugelis, nes galų gale didžiausia Italijos darbininkų masė vis dar iki šiol tebėra madzinistai ir paliks jais tol, kol Internacionalas bus ten sutapatinamas su susilaikymu nuo politikos.

Bet, šiaip ar taip, Italijoje reikalai yra tokie, kad bakunininkai ten kol kas yra padėties šeimininkai Internacionale. Generalinė

[1] Turima galvoje I Internacionalo Londono konferencija 1871 m. rugsėjo 17—23 d. *Red.*

Taryba nė nemano tuo skųstis; italai turi teisę daryti kiek tinkami kvailybių, ir Generalinė Taryba prieš tai veiks tiktai taikių debatų keliu. Jie taip pat turi teisę pasisakyti už kongresą juriečių dvasia, nors, žinoma, be galo keistai atrodo sekcijos, kurios ką tik prisidėjo prie Internacionalo ir dar apie nieką nėra informuotos, bet tuoj ima remti tam tikrą pusę tokiu klausimu, ir ypač dar neišklausius *abiejų* pusių! Aš jau turiniečiams pareiškiau atvirai savo pažiūrą į tai ir tą patį pareiškiu kitoms sekcijoms, kurios pasisakė tokia pat prasme. Nes kiekvienas toks pareiškimas apie prisijungimą yra netiesioginis pritarimas aplinkraštyje esantiems neteisingiems kaltinimams ir šmeižtams prieš Generalinę Tarybą, kuri, beje, netrukus išleis savo aplinkraštį šiuo klausimu. Jeigu Jūs *prieš jo pasirodymą* galėsite sukliudyti panašų milaniečių pareiškimą, tai Jūs tuo pačiu paremsite mūsų pageidavimus.

Komiškiausia tai, kad tie patys turiniečiai, kurie pasisakė už juriečius ir, vadinasi, prikiša čia mums autoritarizmą, dabar staiga reikalauja iš Generalinės Tarybos, kad ji valdingai stotų prieš konkuruojančią Turino „Darbininkų Federaciją", ir, be to, tokiu būdu, kaip ji dar niekuomet to nedarė, kad ji pašalintų Begelį iš „Ficcanaso", kuris net neįeina į Internacionalą, ir pan. Ir visa tai net anksčiau negu mes išklausėme „Darbininkų Federaciją", anksčiau negu išgirdome, ką *ji* šiuo reikalu pasakys.

Praėjusį pirmadienį aš nusiunčiau Jums „Révolution Sociale" su išspausdintu ten juriečių aplinkraščiu, vieną numerį Ženevos „Égalité" (aš, deja, neturiu daugiau nė vieno numerio su atsakymu Ženevos federalinio komiteto, kuris atstovauja dvidešimt kartų daugiau darbininkų, negu juriečiai) ir vieną numerį „Volksstaat", iš kurio Jūs pamatysite, kas apie šią istoriją galvojama Vokietijoje. Saksonijos sritinis suvažiavimas — 120 delegatų iš 60 vietų — *vienbalsiai* pasisakė už Generalinę Tarybą.

Belgijos kongresas (gruodžio 25—26 d.) reikalauja peržiūrėti įstatus, bet *eiliniame* kongrese (rugsėjo mėn.). Iš Prancūzijos mes kasdien gauname pritarimo pareiškimų. Čia, Anglijoje, visos šios intrigos, savaime suprantama, neranda tinkamos dirvos. Ir, žinoma, Generalinė Taryba nešauks nepaprasto kongreso, kad įtiktų keliems intriguojantiems ir įsivaizduojantiems asmenims. Kol šie ponai neiškrypsta iš teisėto kelio, Generalinė Taryba noromis suteikia jiems veikimo laisvę — ši įvairiarūšių elementų koalicija greitai pati savaime suirs; bet, kai tik jie imsis ko nors prieštaraujančio įstatams arba kongresų nutarimams, Generalinė Taryba atliks savo pareigą.

Kai įsivaizduoji, kokiu momentu, — kaip tik tuomet, kai Internacionalas visur yra įnirtingiausiai piudomas, — šie žmonės

pradeda savo sąmokslą, tai jokiu būdu negali atsikratyti mintimi, kad ponai iš tarptautinės policijos įmaišyti šiame reikale. Taip iš tikrųjų ir yra. Bezjės mieste Ženevos bakunininkai savo korespondentu turi vyriausiąjį policijos komisarą. Du žymūs bakunininkai, Alberas Rišaras iš Lijono ir Leblanas, buvo čia ir pareiškė vienam darbininkui, Šoliui iš Lijono, į kurį jie kreipėsi, kad vienintelė priemonė Tjerui nuversti — vėl pasodinti į sostą Bonapartą, ir todėl jie važinėja *Bonaparto pinigais* varyti emigrantų tarpe *propagandos bonapartinės restauracijos naudai!* Štai ką šie ponai vadina susilaikymu nuo politikos! Berlyne Bismarko subsidijuojamas „Neuer Social-Demokrat" dainuoja tą pačią dainą. Kiek šiame reikale įpainiota Rusijos policija, šį klausimą aš kol kas palieku atvirą, bet Bakuninas buvo smarkiai įveltas į Nečiajevo istoriją (jis, tiesa, tai neigia, bet mes čia turime autentiškas rusų ataskaitas, o kadangi Marksas ir aš suprantame rusiškai, tai jis negali mums pūsti dūmų į akis). O Nečiajevas yra arba Rusijos agentas provokatorius, arba, šiaip ar taip, veikė kaip toksai; o be to, tarp rusiškųjų Bakunino bičiulių yra įvairiausių rūšių įtartinų asmenų.

Man labai gaila, kad Jūs netekote savosios vietos, aš tyčia rašiau Jums, kad Jūs vengtumėte visko, kas gali į tai atvesti. Jūsų buvimas Milane yra daug svarbesnis Internacionalui, negu tas nežymus efektas, kurį galima sukelti *viešu kalba:* veikiant slaptai galima taip pat daug padaryti ir pan. Jeigu aš galėsiu Jums padėti vertimais, aš tai padarysiu su didžiausiu malonumu. Pasakykite man tiktai, *iš* kurių kalbų ir *į* kurias Jūs galite versti ir *kuo* aš galiu Jums būti naudingas.

Vadinasi, policijos šunys mano fotografiją taip pat pačiupo. Siunčiu Jums kitą ir prašau atsiųsti dvi Jūsų fotografijas: viena skiriama paskatinti freilein Marks, kad ji duotų Jums vieną savo tėvo fotografiją (tiktai ji dar turi keletą gerų).

Dar kartą prašau Jus būti atsargiam su *visais* asmenimis, kurie susiję su Bakuninu. Visos sektos turi tą ypatybę, kad jų nariai tvirtai laikosi vienas kito ir intriguoja. *Kiekvienas Jūsų pranešimas* — tuo galite būti tikri — tuojau pat bus perduotas Bakuninui. Vienas iš jo principų yra teigimas, kad ištikimybė savo žodžiui ir panašūs dalykai — ne kas kita, kaip buržuaziniai prietarai, kurių tikras revoliucionierius, žiūrėdamas reikalo naudos, niekuomet neturi paisyti. Rusijoje apie tai jis kalba atvirai, Vakarų Europoje — tai slaptas mokslas.

Rašykite man *kaip galima greičiau.* Jeigu mums pavyktų pasiekti tai, kad Milano sekcija nedalyvautų bendrajame Italijos sekcijų chore, tai būtų labai gerai...

ENGELSAS — A. BEBELIUI

Londonas, 1873 m. birželio 20 d.

Aš pirma atsakau į Jūsų laišką, nes Libknechto laiškas dar tebėra pas Marksą ir jis dabar negali jo surasti.

Visai ne Hepneris, bet Jorko laiškas Hepneriui, Komiteto pasirašytas, privertė mus čia būkštauti, kad partijos vadovybė — nelaimei kiaurai lasalinė — pasinaudos Jūsų suėmimu, kad „Volksstaat" paverstų kažkuo panašiu į „padorųjį" „Neuer Social-Demokrat". Jorkas nedviprasmiškai prisipažino dėl šių planų, o kadangi Komitetas tarėsi turįs teisę skirti ir šalinti redaktorius, tai pavojus, be abejonės, buvo pakankamai didelis. Laukiamasis Hepnerio ištrėmimas dar labiau sutvirtino šiuos planus. Šiomis aplinkybėmis mes visiškai tiksliai turėjome žinoti, kas dedasi; iš čia — šis susirašinėjimas...

...O dėl partijos pažiūros į lasalizmą, tai Jūs, suprantama, galėtumėte geriau spręsti apie tai, kokia taktika turi būti taikoma atskirais atvejais. Bet reikia turėti galvoje dar štai ką. Kuomet, kaip kad Jums, tenka tam tikru laipsniu konkuruoti su Visuotine Vokietijos darbininkų sąjunga, tai lengvai gali atsitikti, kad skiri per daug dėmesio konkurentui ir kiekviena proga įpranti galvoti visų pirma apie jį. Bet juk Visuotinė Vokietijos darbininkų sąjunga ir Socialdemokratų darbininkų partija, kartu paimtos, vis dar sudaro tik menkutę Vokietijos darbininkų klasės mažumą. O mūsų nuomone, kurią patvirtino ilgametė patirtis, teisinga propagandos taktika yra ne vilioti iš priešo tai šen, tai ten atskirus asmenis ir organizacijos narių grupes, bet veikti plačias, dar į judėjimą neįtrauktas mases. Vienas naujas žmogus, kurį mes patys ištraukėme iš dirvono, yra vertesnis už dešimtį lasalinių perbėgėlių, kurie visuomet atsineša į partiją savųjų klaidingų pažiūrų daigų. Jeigu pavyktų patraukti tiktai mases be jų *vietinių vadovų*, tai dar būtų pakenčiama. Deja, visuomet tenka gauti priedo krūvą panašių vadovų, kuriuos sieja jų ankstesnieji vieši pasisakymai, jei ne jų ankstesniosios pažiūros, ir kurie visų pirma nori parodyti, kad jie neišsižadėjo savo principų, kad, priešingai, Socialdemokratų darbininkų partija skelbia *tikrąjį* lasalizmą. Tai ir buvo nelaimė Eizenache[1] — tuo metu, gal būt, neišvengiama nelaimė, — bet partijai šie elementai neabejotinai pakenkė, ir dar klausimas, ar partija šiuo metu nebūtų bent ne mažiau stipri ir

[1] Engelsas turi galvoje 1869 m. Eizenacho suvažiavimą, kuriame susiformavo Vokietijos Socialdemokratų darbininkų partija. *Red.*

be tų, kurie tuomet prie jos prisijungė. Šiaip ar taip, mano nuomone, būtų nelaimė, jeigu šie elementai gautų pastiprinimų.

Negalima leisti savęs suglumyti riksmais apie „susivienijimą“. Kaip tik tie, kurie daugiausia žavisi šiuo lozungu, ir yra svarbiausi nesantaikos kėlėjai; tokie yra dabartiniai Šveicarijos Juros bakunininkai, visų skilimų iniciatoriai, kurie apie nieką taip garsiai nešaukia, kaip apie susivienijimą. Šie susivienijimo fanatikai — arba riboti žmonės, kurie nori viską sumaišyti į neaiškią košę, kuriai tereikia tik truputį nusistoti, kad tarp įvairių elementų, kurie buvo suversti į bendrą katilą, prasidėtų dar aštresni tarpusavio prieštaravimai (Vokietijoje jūs turite puikiu pavyzdžiu ponus, kurie skelbia darbininkų ir smulkiųjų buržua susitaikinimą); arba tai žmonės, kurie nesąmoningai (kaip, pavyzdžiui, Miulbergeris) arba sąmoningai nori falsifikuoti judėjimą. Štai kodėl užkietėję sektantai ir didžiausi vaidininkai ir niekšai tam tikrais momentais už visus garsiau šaukia apie susivienijimą. Mes per visą savo gyvenimą iš nieko nepatyrėme didesnių nemalonumų ir klastų, kaip iš rėksmingų susivienijimo skelbėjų.

Žinoma, kiekviena partijos vadovybė siekia laimėjimų, ir tai yra labai gerai. Bet esti aplinkybių, kuomet reikia turėti drąsos paaukoti *nedelsiamą* laimėjimą dėl svarbesnių dalykų. Ypač tokiai partijai, kaip mūsų, kurios galutinis laimėjimas yra absoliučiai užtikrintas ir kuri mūsų metu ir mūsų akyse taip milžiniškai išaugo, visai nereikalinga visuomet ir be sąlygų nedelsiant laimėti. Paimkite, pavyzdžiui, Internacionalą. Po Komunos jis turėjo didžiulį pasisekimą. Mirtinai išsigandę buržua laikė jį visagaliu. Internacionalo narių masė galvojo, kad taip bus amžinai. Mes puikiai žinojome, kad pūslė *turi* sprogti. Prie Internacionalo lipo visokie valkatos. Buvę jame sektantai suįžūlėjo, piktam naudojo savo priklausymą Internacionalui ir tikėjosi, kad jiems bus leistos didžiausios kvailybės ir niekšybės. Mes to nepakentėme. Puikiai žinodami, kad pūslė kuomet nors turės sprogti, mes stengėmės ne atidėti katastrofą, bet išvesti iš jos Internacionalą švarų ir nesufalsifikuotą. Hagoje pūslė sprogo, ir Jūs žinote, kad kongreso[1] dalyvių dauguma išvažinėjo namo su sunkiu nusivylimo jausmu. O juk beveik visi šie nusivylėliai, kurie įsivaizdavo Internacionale rasią visuotinės brolybės ir susitaikinimo idealą, pas save namie dar žiauriau pešėsi, negu kad buvo susipešta Hagoje! Dabar sektuojantieji vaidininkai skelbia susitaikinimą ir šaukia apie mus, kad mes nesugyvenami žmonės, diktatoriai! O

---

[1] Turima galvoje I Internacionalo Hagos kongresas 1872 m. rugsėjo 1—7 d. *Red.*

jeigu mes Hagoje būtume pasisakę susitaikinimo dvasia, jeigu būtume užtušavę pribrendusį skilimą, — kokios būtų buvusios pasekmės? Sektantai, t. y. bakunininkai, būtų turėję dar metus laiko Internacionalo vardu daryti dar didesnes kvailybes ir niekšybes, labiausiai išsivysčiusių šalių darbininkai būtų su pasišlykštėjimu nusigręžę; pūslė būtų nesprogusi, ji būtų palengva susitraukusi, adatos įdūrimų sužeista, ir artimiausias kongresas, tas, kuriame krizė vis dėlto būtų turėjusi išsiveržti, būtų pavirtęs biauriausiomis ir skandališkiausiomis asmeninėmis rietenomis, nes *principas* būtų buvęs jau Hagoje paaukotas! Štai tuomet Internacionalas tikrai būtų žuvęs, žuvęs nuo „vienybės"! Vietoj to mes garbingai atsikratėme supuvusiais elementais (dalyvavę paskutiniame, lemiamajame posėdyje Komunos nariai sako, kad nė vienas Komunos posėdis nepadarė jiems tokio sukrečiančio įspūdžio, kaip šis teismas Europos proletariato išdavikams); mes leidome jiems dešimt mėnesių išsijuosus meluoti, šmeižti, intriguoti, o kas iš to išėjo? Šie tariamieji didžiulės Internacionalo daugumos atstovai patys dabar pareiškia, kad jie nedrįsta atvykti į sekantį kongresą (smulkmenos straipsnyje, kuris čia drauge siunčiamas laikraščiui „Volksstaat"). Ir jeigu mums tektų veikti dar kartą, mes, aplamai paėmus, pasielgtume ne kitaip; taktinės klaidos, žinoma, visuomet yra galimos.

Šiaip ar taip, esu įsitikinęs, kad geriausi elementai iš lasalininkų tarpo ilgainiui patys ateis pas jus, ir todėl būtų neprotinga skinti vaisių, kol jis dar nėra prinokęs, kaip kad nori nevykėliai-vienytojai.

Beje, dar senis Hegelis pasakė: partija įrodo savo gyvybingumą tuo, kad ji ryžtasi *skilti* ir pajėgia šį skilimą išlaikyti. Proletariato judėjimas neišvengiamai pereina įvairias išsivystymo pakopas; kiekvienoje pakopoje įstringa žmonių dalis, kuri toliau neina. Tik tuo ir paaiškinama, kodėl „proletariato solidarumas" tikrovėje visur įgyvendinamas įvairiose partinėse grupuotėse, kurios kovoja tarpusavyje žūtbūtinę kovą, kaip kovojo krikščionių sektos Romos imperijoje žiauriausių persekiojimų metu.

Jūs taip pat neturite užmiršti ir to, kad jeigu „Neuer Social-Demokrat" turi daugiau prenumeratorių, negu „Volksstaat", tai tat paaiškinama tuo, kad kiekvienai *sektai* neišvengiamai yra būdingas fanatizmas, ir šio fanatizmo dėka — ypač ten, kur sekta yra nauja (kaip, pavyzdžiui, Visuotinė Vokietijos darbininkų sąjunga Šlezvige-Holšteine) — ji pasiekia žymiai stambesnių greitų laimėjimų, negu partija, kuri be jokių sektantinių užgaidų paprastai atstovauja tikrajam judėjimui. Bet užtat fanatizmas yra neilgaamžis.

Baigiu, tuojau išvyksta paštas. Skubomis dar apie vieną: Marksas negali imtis Lasalio, kol nebus baigtas prancūziškasis vertimas[1] (apytikriai liepos pabaigoje), be to, jis būtinai reikalingas poilsio, nes labai pervargęs...

ENGELSAS — F. A. ZORGEI

Londonas, 1874 m. rugsėjo 12—17 d.

...Tau išstojus *senasis* Internacionalas galutinai užbaigė savo gyvenimą. Ir tai yra gerai. Jis priklausė Antrosios imperijos laikotarpiui, kada visoje Europoje viešpatavusi priespauda ką tik vėl atbundančiam darbininkų judėjimui liepė būti vieningam ir susilaikyti nuo bet kurios vidinės polemikos. Tai buvo momentas, kai bendrieji kosmopolitiniai proletariato interesai buvo iškelti į pirmą vietą, kai Vokietija, Ispanija, Italija, Danija buvo ką tik stojusios į judėjimą arba dar tik prie jo dėjosi. 1864 m. teorinis judėjimo pobūdis visoje Europoje, t. y. masėse, buvo dar labai neaiškus, vokiškojo komunizmo, kaip darbininkų partijos, dar nebuvo, prudonizmas buvo perdaug silpnas, kad galėtų išjoti ant savo pamėgtojo arkliuko, o naujosios Bakunino nesąmonės neegzistavo dar net jo paties galvoje; net Anglijos tredjunionų vadai laikė galimu dalyku prisidėti prie judėjimo, remiantis įstatų įvade išdėstyta programa. Pirmas stambus laimėjimas turėjo sugriauti šį naivų visų frakcijų bendradarbiavimą. Toks laimėjimas buvo Komuna, kuri, be abejonės, buvo dvasinis Internacionalo kūdikis, nors Internacionalas nė piršto nepajudino, kad ją sukurtų; tuo būdu Internacionalui tam tikru laipsniu visiškai teisingai buvo uždedama atsakomybė už Komuną. O kuomet Internacionalas Komunos dėka tapo moraline jėga Europoje, — tuoj prasidėjo rietenos. Kiekviena srovė norėjo šį laimėjimą išnaudoti sau. Prasidėjo irimas, kuris buvo neišvengiamas. Pavydėjimas vienintėliams žmonėms, kurie iš tikrųjų buvo pasiruošę tęsti darbą senosios plačios programos pagrindu, — vokiečių komunistams — jų didėjančios galios pastūmė Belgijos prudonistus į bakunininių avantiūristų glėbį. Hagos kongresas iš tikrųjų buvo galas, ir, be to, abiem partijoms. Amerika buvo vienintelė šalis, kur Internacionalo vardu dar buvo galima kai ką padaryti, todėl sveikas instinktas ir patarė perkelti ten vyriausią vadovybę. Bet dabar ir

[1] Kalbama apie „Kapitalo“ I tomo vertimą į prancūzų kalbą. *Red.*

ten jo prestižas yra išsemtas ir kiekviena tolesnė pastanga įkvėpti jam naujos gyvybės būtų kvailybė ir bevaisis jėgų eikvojimas. Dešimt metų Internacionalas viešpatavo vienai Europos istorijos pusei — būtent, tai pusei, kurioje glūdi ateitis, ir jis gali išdidžiai apžvelgti savo darbą. Bet senuoju pavidalu jis save pergyveno. Tam, kad būtų sukurtas naujas Internacionalas, panašus į senąjį, visų proletarinių visų šalių partijų sąjunga, tam reikėtų visur nuslopinti darbininkų judėjimą, kaip kad buvo 1849—1864 m. Bet tam proletarinis pasaulis dabar tapo perdaug didelis, perdaug platus. Aš manau, kad sekantis Internacionalas — po to, kai Markso veikalai bus veikę eilę metų — bus grynai komunistinis ir paskelbs kaip tik mūsų principus...

MARKSAS IR ENGELSAS — A. BEBELIUI, V. LIBKNECHTUI, V. BRAKEI ir kt.
(„Aplinkraštis")

Londonas, 1879 m. rugsėjo 17—18 d.

...*Ciuricho trejukės manifestas.*

Tuo tarpu atėjo Hechbergo „Jahrbuch", kuriame yra straipsnis „Retrospektyvinė socialistinio judėjimo Vokietijoje apžvalga"[1]. Šis straipsnis, kaip pranešė man pats Hechbergas, parašytas kaip tik trijų Ciuricho komisijos narių ir todėl yra autentiška ankstesnio judėjimo kritika iš šių ponų pusės, vadinasi, ir autentiška naujojo laikraščio programa, kiek laikraščio kryptį nulemia šie žmonės.

Jau pačioje pradžioje mes skaitome:

„Judėjimas, kuriam Lasalis teikė didžiulę politinę reikšmę, į kurį jis kvietė ne tik darbininkus, bet ir visus dorus demokratus, *kurio priešakyje* turėjo eiti nepriklausomi mokslo atstovai ir *visi tie, kuriuos įkvepia tikroji žmonių meilė,* susmulkėjo Johano Baptisto Šveicerio vadovaujamas, pavirtęs į *vienašališką pramonės darbininkų kovą dėl savo interesų*".

Aš netyrinėsiu klausimo, ar tat atitinka ir kiek atitinka tikrovę. Priekaištas, kuris čia daromas Šveiceriui, yra tas, kad jis, Šveiceris, *sumenkino* lasalizmą, į kurį čia žiūrima kaip į buržuazinį-

[1] Straipsnis, parašytas Hechbergo, Bernšteino ir Šramo ir išspausdintas socialreformistiniame žurnale „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" („Socialinio mokslo ir socialinės politikos metraštis"). *Red.*

demokratinį-filantropinį judėjimą, į vienašališką pramonės darbininkų kovą dėl savo interesų; tuo tarpu iš tikrųjų jis *pagilino* judėjimą kaip klasinę pramonės darbininkų kovą prieš buržuaziją. Toliau jam, Šveiceriui, prikišama, kad jis „atstūmė buržuazinę demokratiją". Bet argi buržuazinei demokratijai vieta socialdemokratų partijoje? Jeigu buržuazinė demokratija susideda iš „dorų žmonių", tai jai negali nė kilti noras eiti į partiją, o jeigu ji vis dėlto to siekia, tai išimtinai tam, kad kenktų.

Lasalinė partija *„vienašališkiausiu* būdu bevelijo elgtis kaip *darbininkų partija"*. Ponai, kurie tai rašo, yra nariai partijos, kuri vienašališkiausiu būdu elgiasi kaip darbininkų partija, ir užima dabar joje oficialius postus. Tai absoliučiai nesuderinami dalykai. Jeigu jie galvoja taip, kaip rašo, tai turi išstoti iš partijos arba bent atsisakyti nuo savo užimamų postų. Jeigu jie taip nedaro, tai tuo pačiu prisipažįsta, kad ketina savo oficialią padėtį išnaudoti kovai prieš proletarinį partijos pobūdį. Tuo būdu partija pati save išduoda, palikdama juos oficialiuose postuose.

Taigi, šių ponų nuomone, socialdemokratų partija turi būti *ne* vienašališka darbininkų partija, bet visapusiška partija „visų tų, kuriuos įkvepia tikroji žmonių meilė". Tam įrodyti ji visų pirma turi išsižadėti grubių proletarinių aistrų ir, išsimokslinusių bei filantropiškai nusiteikusių buržua vadovaujama, „įsigyti gerą skonį" ir „įsisavinti gerą toną" (85 psl.). Tuomet kai kurių vadų „nepadorios manieros" užleis vietą gerai išauklėtoms „buržuazinėms manieroms" (tarsi pažiūrėti nepadorios manieros tų, kurie čia turimi galvoje, nėra mažiausiai svarbus dalykas iš to, kas jiems galima prikišti!). Tuomet nedelsdami pasirodys ir *„gausūs šalininkai* iš *išsimokslinusių* ir *turtingųjų* klasių tarpo. Kaip tik *juos* reikia pritraukti į savo pusę... kad agitacija atneštų *apčiuopiamų laimėjimų"*. Vokiškasis socializmas „teikė perdaug didelę reikšmę masėms užkariauti ir kartu apleido energingą (!) propagandą tarp vadinamųjų aukštųjų visuomenės sluoksnių". Nes „partijai vis dar trūksta žmonių, kurie galėtų jai atstovauti reichstage". Bet „pageidautina ir net būtina mandatus patikėti tokiems žmonėms, kurie turėjo laiko ir galimybės nuodugniai studijuoti reikiamas problemas. Paprastas darbininkas ir smulkus amatininkas... tam turi pakankamai laisvalaikio tik retais ir išimtiniais atvejais". Vadinasi, rinkite buržua!

Vienu žodžiu: darbininkų klasė nesugeba pati išsivaduoti. Tam ji turi būti „išsimokslinusių ir turtingųjų" buržua vadovaujama, nes tiktai jie „turi laiko ir galimybės" išstudijuoti tai, kas gali atnešti darbininkams naudą. O antra, jokiu būdu nereikia kovoti

su buržuazija, — ją reikia energinga propaganda *patraukti į savo pusę*.

Bet jeigu mes norime patraukti į savo pusę aukštuosius visuomenės sluoksnius arba bent jų palankiai mūsų atžvilgiu nusiteikusius elementus, tai mes jokiu būdu neturime jų gąsdinti. Ir štai Ciuricho trejukė įsivaizduoja padariusi labai raminamą atradimą:

„Kaip tik dabar, įstatymui prieš socialistus spaudžiant, partija parodo, kad ji *neketina* eiti prievartinės, kruvinos revoliucijos keliu, kad, priešingai, ji pasiryžusi... žengti teisėtumo, t. y. *reformos* keliu". Taigi, jei 500—600 tūkstančių socialdemokratų rinkėjų (1/10—1/8 viso rinkėjų skaičiaus), be to, dar išblaškytų po visą šalį, yra tiek išmintingi, kad nedaužo kakta sienos ir nemėgina vienas prieš dešimtį padaryti „kruviną revoliuciją", tai tat reiškia, kad jie visiems laikams *išsižada* panaudoti kurį nors stambų įvykį iš užsienio politikos srities, jo sukeltą staigų revoliucinį pakilimą ir net pačią liaudies *pergalę*, iškovotą per tuo pagrindu kilusį susirėmimą! Jeigu Berlynas kada nors vėl pasirodys toks neišsimokslinęs, kad padarys kovo 18 d.[1], tai socialdemokratai, užuot, kaip kad „visokie valkatos, besiveržiantieji ant barikadų" (88 psl.), dalyvavę kovoje, turės „žengti teisėtumo keliu", nuraminti sukilimą, pašalinti barikadas ir prireikus žengti koja į koją su šaunia kariuomene prieš vienašališką, grubią ir neišsimokslinusią masę. Jeigu ponai autoriai ims tvirtinti, kad jie ne tai norėjo pasakyti, tai ką gi jie tuomet norėjo pasakyti?

Bet tai dar tik žiedeliai.

„Kuo ramiau, objektyviau, solidžiau pasirodys partija, kritikuodama esamą tvarką ir siūlydama ją pakeisti, tuo mažiau bus galima kartoti dabar (įvedant įstatymą prieš socialistus) pavykusį šachmatų ėjimą, kurio padedama sąmoningoji reakcija surietė į ožio ragą raudonosios šmėklos išgąsdintą buržuaziją" (88 psl.).

Norint buržuaziją išvaduoti net nuo baimės šešėlio, jai reikią aiškiai ir akivaizdžiai įrodyti, kad raudonoji šmėkla iš tikrųjų esanti tik šmėkla, kad ji neegzistuojanti tikrovėje. Bet kur gi glūdi raudonosios šmėklos paslaptis, jeigu ne buržuazijos baimėje prieš neišvengiamą žūtbūtinę kovą tarp jos ir proletariato, jos baimėje prieš neišvengiamą šiuolaikinės klasių kovos atomazgą? Panaikinkime klasių kovą — ir buržuazija ir „visi nepriklausomi

[1] Turima galvoje revoliuciniai barikadų mūšiai Berlyne 1848 m. kovo 18—19 d. *Red.*

žmonės" „nepabijos eiti ranka į ranką su proletarais". Bet apgauti bus kaip tik proletarai.

Vadinasi, tegu partija savo nuolankumu ir romiu elgesiu įrodo, kad ji visiems laikams išsižadėjo „kvailybių ir ekscesų", kurie davė progos įvesti įstatymą prieš socialistus. Jeigu ji laisvu noru pažadės neišeiti iš šio įstatymo ribų, tai Bismarkas ir buržuazija, žinoma, bus tokie malonūs, kad panaikins šį įstatymą, kuris tuomet bus nebereikalingas!

„Tegu mus supranta kaip reikiant", mes nenorime „atsisakyti nuo savo partijos ir nuo savo programos, bet mes manome, kad mums užteks darbo ilgiems metams, jeigu mes visas savo jėgas, visą savo energiją nukreipsime tam tikriems visai prieinamiems tikslams pasiekti, kurie žūt būt turi būti pasiekti prieš tai, kai galima bus pradėti galvoti apie tolimesnių siekimų įgyvendinimą". Tuomet prie mūsų masėmis ims dėtis buržua, smulkieji buržua ir darbininkai, kuriuos „dabar atbaido... per toli einą reikalavimai".

Nuo programos nereikią *atsisakyti;* tiktai jos įgyvendinimas turįs būti *atidėtas*... neribotam laikui. Ji priimama, bet, tiesą sakant, ne sau, ne tam, kad jos būtų laikomasi per visą savo gyvenimą, bet tik tam, kad ji būtų palikta vaikams ir vaikaičiams. O kol kas „visos jėgos ir visa energija" nukreipiama visokiems niekams ir pasigailėtinam kapitalistinės santvarkos lopymui, kad atrodytų, jog kažkas vis dėlto daroma, ir kad tuo pat metu nebūtų išgąsdinta buržuazija. Argi ne daug geriau elgiasi „komunistas" Mikelis, kuris, būdamas nepajudinamai įsitikinęs, kad po kelių šimtų metų yra neišvengiamas kapitalistinės visuomenės krachas, tuo remdamasis stropiai spekuliuoja, kiek galėdamas padeda 1873 m. krachui[1] ir tuo pačiu *tikrai* šį tą daro esamosios santvarkos žlugimui parengti.

Antras gero tono pažeidimas buvę „perdėti užsipuolimai ant griunderių", kurie, girdi, buvę tiktai „savo laikų vaikai"; todėl „būtų geriau... liautis barti Štrusbergą ir į jį panašius asmenis". Deja, visi žmonės — tiktai „savo laikų vaikai"; ir jeigu tai yra pakankamas pateisinimas, tai turi liautis užsipuolimai prieš bet ką ir mums reikia atsisakyti nuo bet kokios polemikos, nuo bet kokios kovos; mums reikia ramiai priimti spardymus iš savo priešininkų, nes mes, išmintiai, žinome, kad šie priešininkai tėra tik „savo laikų vaikai" ir negali elgtis kitaip, kaip kad

[1] 1873 m. krachu pasibaigė vadinamosios „griunderystės" laikotarpis, pasiutusios spekuliacijos ir lošimo biržoje laikotarpis, kuris prasidėjo pasibaigus 1870—1871 m. Prancūzijos—Prūsijos karui. *Red.*

elgiasi. Užuot šimteriopai atsilyginę jiems už iš jų gaunamus spardymus, mes, priešingai, turime vargšelių pasigailėti.

Lygiai taip pat mūsų pasisakymas už Komuną turėjęs tą blogą pasekmę, kad „atstūmė nuo mūsų daugelį mums palankių žmonių ir, aplamai, sustiprino *buržuazijos neapykantą* mums“. Ir toliau, partija „ne visai nekalta, kad buvo išleistas spalio įstatymas[1], nes ji visiškai nereikalingu būdu kurstė *buržuazijos neapykantą*“.

Štai kokia trijų Ciuricho cenzorių programa. Didesnio aiškumo nė nereikia, ypač mums, kurie dar iš 1848 m. puikiai pažįstame tokias kalbas. Prieš mus smulkiosios buržuazijos atstovai, kurie, kupini baimės, pareiškia, kad proletariatas, savo revoliucinės padėties visuomenėje skatinamas, gali „nueiti perdaug toli“. Vietoj ryžtingos politinės opozicijos — visuotinis tarpininkavimas; vietoj kovos prieš vyriausybę ir buržuaziją — mėginimas perkalbėti jas ir patraukti į savo pusę; vietoj įnirtingo pasipriešinimo persekiojimui iš viršaus — romus nuolankumas ir prisipažinimas, kad bausmė yra užsitarnauta. Visi istoriškai būtini konfliktai išaiškinami kaip nesusipratimai ir kiekvienai diskusijai padaromas galas pareiškus, kad iš esmės jokių nesutarimų tarp mūsų nesą. Žmonės, kurie 1848 m. sakėsi esą buržuaziniai demokratai, dabar su tokiu pat pasisekimu gali vadinti save socialdemokratais: kaip pirmiesiems demokratinė respublika, taip pastariesiems kapitalistinės santvarkos žlugimas yra tolimos ateities dalykas, kuris neturi absoliučiai jokios reikšmės politinei dabarties praktikai; todėl esą galima, kiek tik širdis trokšta, tarpininkauti, daryti kompromisus, verstis filantropija. Tokie pat reikalai yra su klasių kova tarp proletariato ir buržuazijos. Popieriuje ši kova pripažįstama, nes neigti jos jau tiesiog nebegalima, bet iš tikrųjų ji užtušuojama, užtrinama, susilpninama. Socialdemokratų partija *neturinti* būti darbininkų klasės partija, neturinti užsitraukti ant savęs buržuazijos ar aplamai kieno nors kito neapykantos, ji visų pirma turinti vesti energingą propagandą buržuazijos tarpe; užuot į pirmą vietą iškėlusi toli siekiančius, buržuaziją atbaidančius ir vis dėlto mūsų kartai nepasiekiamus tikslus, tegu ji geriau visas savo jėgas ir visą savo energiją nukreipia įgyvendinti toms smulkiaburžuazinėms reformoms-lopiniams, kurios sutvirtinsiančios senąją visuomenės santvarką ir tuo pačiu, gal būt, galutinę katastrofą paversiančios laipsnišku, daliniu ir kiek galima taikiu persigimimo procesu.

[1] Kalbama apie ypatingąjį įstatymą prieš socialistus, kurį įvedė Bismarkas 1878 m. spalio mėn. *Red.*

Tai tie patys žmonės, kurie, prisidengę nenuilstamu veiklumu, ne tiktai patys nieko nedirba, bet ir mėgina sukliudyti tam, kad, aplamai, kas nors vyktų, išskyrus plepėjimą; žmonės, kurie 1848 ir 1849 m., bijodamiesi bet kurio veikimo, kiekviename žingsnyje stabdė judėjimą ir galų gale sužlugdė jį, kurie mato reakciją ir labai stebisi, kad atsidūrė aklagatvyje, kur negalima nei priešintis, nei pabėgti. Tai tie patys žmonės, kurie istoriją nori įsprausti į savojo miesčioniško akiračio rėmus, bet su kuriais istorija niekuomet nesiskaito ir eina savo keliu.

O dėl socialistinių jų įsitikinimų, tai jie jau pakankamai sukritikuoti „Komunistų Partijos Manifeste“, skyriuje apie „vokiškąjį, arba „tikrąjį“, socializmą“[1]. Ten, kur klasių kova atmetama, kaip kažkas nepatrauklaus ir „grubaus“, ten socializmo pagrindu palieka tiktai „tikroji žmonių meilė“ ir tuščios fazės apie „teisingumą“.

Pati išsivystymo eiga pagrindė tą neišvengiamą reiškinį, kad prie kovojančio proletariato prisijungia atskiri asmenys iš viešpataujančios iki šiol klasės ir suteikia jam švietimo elementų. Apie tai mes aiškiai pasisakėme jau „Manifeste“. Bet čia reikia turėti galvoje dvi aplinkybes.

Pirma, kad atneštų tikrą naudą proletariniam judėjimui, šie žmonės turi atsinešti tikrus švietimo elementus, o to negalima pasakyti apie prie judėjimo prisidėjusių vokiečių buržua daugumą; nei „Zukunft“, nei „Neue Gesellschaft“[2] nedavė nieko tokio, kas bent per žingsnį būtų pastūmę judėjimą priekin. Jokios tikros faktinės ar teorinės švietimosi medžiagos ten nėra. Vietoj to mėginimai suderinti paviršutiniškai įsisavintas socialistines idėjas su įvairiausiomis teorinėmis pažiūromis, kurias šie ponai yra išsinešę iš universiteto ar iš kur nors kitur; visos šios pažiūros — viena painesnė už kitą; tai paaiškinama tuo irimo procesu, kurio dabar yra apimtos vokiškosios filosofijos liekanos. Užuot pats visų pirma nuodugniai išstudijavęs naująjį mokslą, kiekvienas stengėsi šiaip ar taip pritaikyti jį savo atsineštoms pažiūroms, greitomis sukurdavo sau nuosavą privatinį mokslą ir tuoj pareikšdavo pretenziją mokyti šio mokslo kitus. Todėl šie ponai turi beveik tiek pat požiūrių, kiek galvų. Užuot bent šiek tiek išaiškinę klausimą, jie pridarė baisiausios painiavos, laimei, beveik išimtinai savo pačių tarpe. Be tokių švietėjų, kurių pagrindinis

[1] Žr. šio leidinio pirmojo tomo 30—33 psl. *Red.*

[2] *„Zukunft“ („Ateitis)“* ir *„Neue Gesellschaft“ („Naujoji Visuomenė“)* — socialreformistiniai žurnalai; pirmasis ėjo Ciuriche 1877—1880 m., antrasis — Berlyne 1877—1878 m. *Red.*

principas yra mokyti kitus to, ko jie patys nėra mokęsi, partija gali puikiai apsieiti.

Antra, jeigu prie proletarinio judėjimo prisideda kitų klasių atstovai, tai visų pirma iš jų reikalaujama, kad jie neatsineštų buržuazinių, smulkiaburžuazinių ir jiems tolygių prietarų liekanų, bet besąlygiškai įsisavintų proletarinę pasaulėžiūrą. Bet tie ponai, kaip yra įrodyta, kaip tik kimšte prikimšti buržuazinių ir smulkiaburžuazinių vaizdinių. Tokioje smulkiaburžuazinėje šalyje, kaip kad Vokietijoje, šie vaizdiniai, be abejonės, yra pateisinami, bet tiktai *už* socialdemokratų darbininkų partijos *ribų*. Jei šie ponai įsikuria smulkiaburžuazinę socialdemokratų partiją, tai jie tam turi visišką teisę. Tuomet mes galėtume su jais derėtis, tam tikromis sąlygomis blokuotis ir t. t. Bet darbininkų partijoje jie yra svetimas elementas. Jeigu yra pagrindo kol kas juos pakęsti, tai mes turime juos *tiktai* pakęsti, neleisdami jiems turėti įtakos partijos vadovybei ir įsisąmonindami tai, kad santykių su jais nutraukimas tėra tik laiko klausimas. O šis laikas, matyti, jau atėjo. Kuriuo būdu partija gali toliau savo eilėse pakęsti šio straipsnio autorius, mums visai nesuprantama. O jeigu į tokių žmonių rankas daugiau ar mažiau patenka net vadovavimas partijai, vadinasi, partija esti tiesiog iškastruota ir ji nebeturi proletarinės energijos.

O dėl mūsų, tai sutinkamai su visa mūsų praeitimi, mums tėra tik vienas kelias. Beveik 40 metų mes į pirmą vietą statėme klasių kovą kaip tiesioginę varomąją istorijos jėgą, ir ypač klasių kovą tarp buržuazijos ir proletariato kaip galingą šiuolaikinio socialinio perversmo svertą; todėl mes jokiu būdu negalime eiti drauge su žmonėmis, kurie šią klasių kovą siekia išbraukti iš judėjimo. Kai buvo steigiamas Internacionalas, mes įsakmiai suformulavome kovos šūkį: darbininkų klasės išvadavimas turi būti pačios darbininkų klasės reikalas. Vadinasi, mes negalime eiti drauge su žmonėmis, kurie atvirai pareiškia, kad darbininkai yra per daug neišsimokslinę, kad išsivaduotų patys, ir turi būti išvaduoti iš viršaus, filantropinių stambiųjų ir smulkiųjų buržua rankomis. Jeigu naujasis partijos organas paims kryptį, kuri kaip tik atitinka šių ponų pažiūras, jeigu jis bus buržuazinis, o ne proletarinis, tai mums, deja, neliks nieko kita, kaip stoti prieš tą dalyką viešai ir padaryti galą tam solidarumui su jumis, kurį mes iki šiol rodėme, atstovaudami Vokietijos partijai užsienyje. Bet *iki to* dalykas, reikia tikėtis, neprieis...

ENGELSAS — K. ŠMIDTUI

Londonas, 1890 m. rugpiūčio 5 d.

...Nevykėlio Morico Virto parašytą atsiliepimą apie Pauliaus Barto knygą[1] aš skaičiau Vienos leidinyje „Deutsche Worte“, ir *ši* kritika padarė man nepalankų įspūdį taip pat ir apie pačią knygą. Aš peržiūrėsiu ją, bet turiu pasakyti, kad jeigu Moricėlis teisingai cituoja tą vietą, kur Bartas tvirtina, kad jis visuose Markso raštuose tegalėjęs rasti viso tik vieną filosofijos ir t. t. priklausomybės nuo materialinių egzistavimo sąlygų pavyzdį, būtent tą, kad Dekartas gyvulius paskelbia mašinomis, tai man tiesiog darosi gaila žmogaus, kuris gali rašyti tokius dalykus. Ir jeigu šis žmogus dar nesuprato, kad jei materialinės egzistavimo sąlygos yra pirmoji priežastis, tai tat neatmeta to, kad ideologinės sritys savo ruožtu antriniu būdu veikia šias materialines sąlygas; jeigu tat jam neaišku, tai jis jokiu būdu negalėjo suprasti ir to dalyko, apie kurį rašo. Bet, kartoju, juk tai viskas iš antrųjų rankų, o Moricėlis — pavojingas bičiulis, ir materialistinis istorijos supratimas turi dabar taip pat daugybę tokių bičiulių, kuriems jis tarnauja priedanga *nesimokyti* istorijos. Taip Marksas pasakė apie 70-tųjų metų pabaigos Prancūzijos „marksistus“: „Aš žinau tiktai viena — kad aš nesu marksistas“.

Štai taip pat laikraštyje „Volks-Tribüne“ buvo diskusija apie produktų paskirstymą būsimojoje visuomenėje — ar jis vyks sutinkamai su darbo kiekiu ar kaip kitaip. Prie klausimo buvo prieita perdėm „materialistiškai“, priešingai žinomoms idealistinėms frazėms apie teisingumą. Bet, kad ir kaip keista, niekam neatėjo į galvą, kad paskirstymo būdas esmingai priklauso nuo paskirstomųjų produktų *kiekio* ir kad šis kiekis, žinoma, keičiasi progresuojant gamybai ir visuomenės organizacijai, taigi, turi keistis ir paskirstymo būdas. Bet visiems diskusijos dalyviams „socialistinė visuomenė“ pasirodo ne kažkuo nuolat besikeičiančiu ir progresuojančiu, bet kažkuo stabiliu, kartą visiems laikams nustatytu, ir, vadinasi, turi turėti kartą visiems laikams nustatytą paskirstymo būdą. Sveikai galvojant, galima tiktai: 1) pamėginti surasti paskirstymo būdą, nuo kurio bus *pradėta,* ir 2) pasistengti surasti bendrą *kryptį,* kuria eis tolesnis vystymasis. Bet apie tai aš visoje diskusijoje nerandu nė žodžio.

Bendrai paėmus, žodis „materialistinis“ Vokietijoje daugeliui jaunesniųjų rašytojų tėra paprasta frazė, kurią jie taiko įvairiems

---

[1] Kalbama apie P. Barto knygą „Hegelio ir hegelininkų istorijos filosofija iki Markso ir Hartmano imtinai“. *Red.*

dalykams, nesistengdami jų giliau išstudijuoti, t. y. užklijuoja šią etiketę ir mano, kad reikalas atliktas. Bet mūsiškis istorijos supratimas yra visų pirma vadovas studijuojant, o ne koks nors konstrukcijos svertas, kaip hegelizmas. Visą istoriją reikia pradėti studijuoti iš naujo. Įvairių visuomenės formacijų gyvenimo sąlygas reikia smulkiai ištirti dar prieš mėginant iš jų išvesti jas atitinkančias politines, privačiateisines, estetines, filosofines, religines ir pan. pažiūras. Šioje srityje ligi šiol dar maža tepadaryta, nes maža kas rimtai to ėmėsi. Šiuo atžvilgiu mums reikalinga didelė pagalba; sritis yra be galo didelė, ir tas, kas nori rimtai dirbti, gali daug sukurti ir pasižymėti. Vietoj to daugeliui jaunosios kartos vokiečių frazės apie istorinį materializmą (juk *viską* galima paversti fraze) padeda tik kiek galima greičiau sistemingai sukonstruoti palyginti labai kuklias savo pačių istorines žinias (juk ekonomijos istorija dar tebėra vystykluose!), o paskui didžiuotis savo žygdarbiu. O tuomet ir gali pasirodyti koks nors Bartas ir net imtis to dalyko, kuris jo aplinkoje, šiaip ar taip, jau yra sumenkintas iki tuščios frazės.

Bet visa tai susitvarkys. Mes dabar Vokietijoje esame pakankamai stiprūs, kad galėtume daug iškęsti. Vienas iš didžiausių patarnavimų, kurį mums padarė įstatymas prieš socialistus, buvo tai, kad jis išvadavo mus nuo įkyraus vokiečių „mokslininko“, turinčio socialistinį atspalvį. Dabar mes pakankamai stiprūs, kad galėtume suvirškinti ir šį vokiečių „mokslininką“, kuris jau vėl ėmė puikauti. Jūs pats iš tikrųjų šį tą jau esate padarę ir turite žinoti, kaip maža tarp jaunųjų literatų, prisidėjusių prie partijos, yra tokių, kurie imasi darbo studijuoti politinę ekonomiją, politinės ekonomijos istoriją, prekybos, pramonės, žemės ūkio, visuomenės formacijų istoriją. Ar daugelis iš jų žino apie Maurerį daugiau, negu jo vardą! Žurnalisto begėdiškumas turi viską įveikti, todėl tad ir tokie rezultatai. Tie ponai dažniausiai taip ir mano, kad darbininkams viskas tinka. Jeigu jie žinotų, kaip Marksas savo geriausius dalykus vis dar laikė nepakankamai gerais darbininkams, kaip jis laikė nusikaltimu siūlyti darbininkams ką nors ne visų geriausia!..

ENGELSAS — J. BLOCHUI

Londonas, 1890 m. rugsėjo 21—22 d.

...Pagal materialistinį istorijos supratimą lemiamas momentas istorijoje yra *galų gale* tikrojo gyvenimo gamyba ir reprodukcija. Daugiau niekuomet netvirtinome nei Marksas, nei aš. O jeigu

kas nors iškreipia šį teiginį ta prasme, kad ekonominis momentas esąs *vienintelis* lemiamas momentas, tai tuo pačiu jis šį teiginį paverčia nieko nesakančia, abstrakčia, beprasme fraze. Ekonominė padėtis yra pagrindas, tačiau istorinės kovos eigai taip pat turi įtakos ir daugeliu atvejų daugiausia nulemia jos *formą* įvairūs antstato momentai — klasių kovos politinės formos ir jos rezultatai — konstitucijos, kurias po laimėtos pergalės nustato nugalėjusi klasė, ir t. t., teisinės formos ir net visų šių tikrų mūšių atspindys jų dalyvių smegenyse, politinės, teisinės, filosofinės teorijos, religinės pažiūros ir tolesnis jų išsivystymas į dogmų sistemą. Čia turime prieš akis visų tų momentų sąveiką, kurioje per visą tą begalinę daugybę atsitiktinumų (t. y. daiktų ir įvykių, kurių vidinis tarpusavio ryšys yra toks tolimas arba taip sunkiai nustatomas, kad mes jį galime laikyti nesančiu, galime jį ignoruoti) galų gale, kaip būtinumas, prasiskina sau kelią ekonominis judėjimas. Priešingu atveju pritaikyti teoriją bet kuriam istorijos laikotarpiui būtų lengviau, negu išspręsti paprastąsias pirmojo laipsnio lygtis.

Savo istoriją kuriame mes patys, bet, pirma, mes kuriame ją esant tam tikroms labai apibrėžtoms prielaidoms ir sąlygoms. Jų tarpe ekonominės yra, galiausiai, nulemiančios. Tam tikrą, nors ir ne lemiamą vaidmenį vaidina taip pat ir politinės sąlygos ir t. t., net žmonių galvose užsilikusios tradicijos. Prūsijos valstybė atsirado ir išsivystė taip pat dėl istorinių ir, galiausiai, dėl ekonominių priežasčių. Tačiau vargu ar galima, nevirtus pedantu, tvirtinti, kad iš daugelio mažųjų Šiaurės Vokietijos valstybių tarpo kaip tik Brandenburgui buvo lemta tapti didžiąja valstybe, kurioje įsikūnijo ekonominiai, kalbiniai, o nuo reformacijos laikų ir religiniai skirtumai tarp Šiaurės ir Pietų, ir kad tai nulėmė kaip tik vien ekonominis būtinumas, o kiti momentai neturėjo įtakos (visų pirma čia pasireiškė ta aplinkybė, kad Brandenburgas, valdydamas Prūsiją, buvo įveltas į Lenkijos reikalus, o tuo pačiu ir į tarptautinius politinius santykius, kurie suvaidino lemiamą vaidmenį ir susidarant Austrijos dinastijos galybei). Vargu ar pavyks kam nors neapsijuokinant išaiškinti ekonomiškai kiekvienos Vokietijos valstybėlės egzistavimą praeityje ir dabartyje arba ekonomiškai išaiškinti vokiečių aukštaičių kalbos priebalsių kaitos kilmę, kaitos, kuri kalnų grandinės nuo Sudetų iki Taunuso sudarytą geografinę sieną pavertė tikru plyšiu, einančiu per visą Vokietiją.

Antra, istorija kuriama taip, kad galutinis rezultatas visuomet susidaro iš daugelio atskirų valių susidūrimų, iš kurių kiekviena valia ir vėl tampa tokia, kokia ji yra, dėl daugybės ypatingų

gyvenimo sąlygų. Tuo būdu turime nesuskaitomą tarp savęs susikryžiuojančių jėgų kiekį, begalinę jėgų lygiagretainių grupę, ir iš to susikryžiavimo išeina vienas bendras rezultatas — istorinis įvykis. Į tą istorinį įvykį vėl galima žiūrėti kaip į vienos, paimtos kaip visuma, *nesąmoningai* ir nevalingai veikiančios jėgos produktą. Juk tam, ko nori vienas, trukdo kiti, ir tai, kas iš to išeina, yra kažkas tokio, ko nė vienas nenorėjo. Tuo būdu ligšiolinė istorija vyksta kaip gamtinis-istorinis procesas ir iš esmės priklauso nuo tų pačių judėjimo dėsnių. Tačiau iš tos aplinkybės, kad valios atskirų asmenų, iš kurių kiekvienas nori to, į ką jį traukia jo fizinė konstitucija ir išorinės, galiausiai ekonominės, aplinkybės (ar jo paties, asmeninės ar bendrasocialinės), kad šios valios pasiekia ne to, ko jos nori, bet susilieja į kažką bendro, į vieną bendrą atstojamąją, — iš to nereikia daryti išvados, kad tos valios lygios nuliui. Priešingai, kiekviena valia dalyvauja atstojamojoje ir tuo būdu ją tam tikru laipsniu sudaro.

Toliau, aš prašau Jus studijuoti šią teoriją iš pirmųjų šaltinių, o ne iš antrųjų rankų — tai iš tikrųjų daug lengviau. Marksas neparašė nieko, kur ši teorija nevaidintų vaidmens. Ypatingai puikus jos pritaikymo pavyzdys yra *„Luji Bonaparto briumero aštuonioliktoji"*[1], daug nurodymų yra taip pat ir *„Kapitale"*. Aš galiu, žinoma, nurodyti Jums ir savo raštus: „Pono Eugenijaus Diuringo padarytas perversmas moksle" ir „Liudvigas Feuerbachas ir vokiečių klasikinės filosofijos pabaiga"[2], kur aš esu davęs, kiek man yra žinoma, išsamiausią iš esamų istorinio materializmo išdėstymų.

Marksas ir aš iš dalies esame patys kalti tuo, kad jaunesnieji kai kada daugiau reikšmės teikia ekonominei pusei, negu jai pridera. Atsakant savo priešininkams, mums tekdavo pabrėžti pagrindinį principą, kurį jie neigė, ir ne visuomet būdavo pakankamai laiko, vietos ir progos iškelti prideramon vieton ir kitus sąveikoje dalyvaujančius momentus. Bet kai tik būdavo prieinama prie kurio nors istorijos laikotarpio pavaizdavimo, t. y. prie praktinio pritaikymo, reikalas keisdavosi, ir čia jau negalėjo būti jokios klaidos. Deja, labai dažnai žmonės tariasi naują teoriją visiškai supratę ir galį ją tuojau pritaikyti, vos teįsisavinę pagrindinius jos teiginius, ir tai dar ne visuomet teisingai. Tatai aš galiu prikišti daugeliui naujesniųjų „marksistų"; juk iš to taip pat kildavo nepaprasta painiava...

---

[1] Žr. šio leidinio pirmojo tomo 196—284 psl. *Red.*
[2] Žr. šio tomo 322—364 psl. *Red.*

ENGELSAS — K. ŠMIDTUI

Londonas, 1890 m. spalio 27 d.

Naudojuosi pirmąja laisva minute Jums atsakyti. Aš manau, kad Jūs pasielgsite teisingai, priimdamas pasiūlymą dirbti laikraštyje „Züricher Post“. Jūs galite ten daug ką išmokti iš ekonomikos srities, ypač, jei visą laiką atsiminsite, kad Ciurichas tėra tiktai trečiaeilė piniginė ir spekuliacinė rinka, ir todėl visi ten gaunami įspūdžiai yra susilpnėję ir net sąmoningai sufalsifikuoti dvigubo ir trigubo atsispindėjimo dėka. Bet Jūs praktikoje susipažinsite su visu mechanizmu ir būsite priverstas sekti iš pirmųjų rankų biržų ataskaitas iš Londono, Niujorko, Paryžiaus, Berlyno, Vienos ir t. t. Tuomet pasaulinė rinka atsivers Jums kaip pinigų ir vertybės popierių rinkos atspindys. Su ekonominiais, politiniais ir kitais atspindžiais yra taip pat, kaip ir su atspindžiais žmogaus akyje. Jie pereina per prizmę ir todėl atrodo apversti žemyn galva. Tiktai trūksta to dirgsnių aparato, kuris mūsų vaizduotėje pastatytų juos vėl ant kojų. Biržininkas pramonės ir pasaulinės rinkos judėjimą mato tiktai apversto pinigų ir vertybių popierių rinkos atspindžio pavidalu, ir todėl pasekmė virsta jam priežastimi. Tai aš pastebėjau dar 40-siais metais Mančesteryje: Londono biržos ataskaitos visiškai netiko susidaryti vaizdui apie pramonės vystymosi eigą ir apie jos periodinius maksimumus ir minimumus, nes šie ponai norėjo visus reiškinius išaiškinti pinigų rinkos krizėmis, kurios juk daugiausia pačios buvo tik simptomai. Tuomet buvo svarbu paneigti pramonės krizių kilimą iš laikinos perprodukcijos, todėl visas dalykas, be to, turėjo dar ir tendencinę pusę, kuri skatino iškraipyti dalyką. Dabar šis punktas, bent mums, visiems laikams atkrinta, ir, be to, neabejotinas faktas yra ta aplinkybė, kad pinigų rinka taip pat gali turėti savas krizes, kai tiesioginiai sutrikimai pramonėje vaidina tiktai antraeilį vaidmenį arba net nevaidina jokio vaidmens. Čia reikia dar daug ką nustatyti ir ištirti, ypač istoriniu požiūriu, per pastaruosius 20 metų.

Ten, kur yra darbo pasidalijimas visuomeniniu mastu, atskiri darbo procesai tampa savarankiški vienas kito atžvilgiu. Gamyba galų gale viską nulemia. Bet kai tik gaminių prekyba atsiskiria nuo gamybos tikrąja prasme, ji ima klausyti savo pačios judėjimo, kurį, aplamai paėmus, valdo gamybos judėjimas, bet kuris atskiromis detalėmis ir šios bendrosios priklausomybės ribose vis dėlto klauso savo paties dėsnių, būdingų šio naujojo veiksnio prigimčiai. Šis judėjimas turi savo paties fazes, ir jis savo ruožtu

veikia gamybos judėjimą. Amerikos atradimo priežastis buvo aukso troškimas, kuris dar prieš tai varė portugalus į Afriką (plg. Zetberis — „Brangiųjų metalų gamyba"), nes taip galingai XIV ir XV amžiuje išsivysčiusi Europos pramonė ir ją atitinkanti prekyba reikalavo daugiau mainų priemonių, o to Vokietija — didžioji sidabro šalis 1450—1550 m. — negalėjo duoti. Portugalai, olandai, anglai, užkariaudami Indiją, nuo 1500 iki 1800 m. turėjo tikslą *iš* Indijos *įsivežti*. Apie eksportą į Indiją niekas negalvojo. Ir vis dėlto kokį milžinišką atoveikį turėjo pramonei šie atradimai ir užkariavimai, grynai prekybos interesų sukelti: tiktai reikalas *eksportuoti* į šias šalis sukūrė ir išvystė stambiąją pramonę.

Taip ir su pinigų rinka. Kai tiktai pinigų prekyba atsiskiria nuo prekių prekybos, ji ima — tam tikromis sąlygomis ir ribose, kurias nubrėžia gamyba bei prekių prekyba, — savarankiškai vystytis, klauso atskirų, savo pačios prigimties nustatomų dėsnių ir fazių. O kuomet, be to, pinigų prekyba, toliau besivystydama, išsiplečia, apimdama vertybės popierių prekybą, ir kai šie vertybės popieriai pasirodo besą ne tiktai valstybės popieriai, bet prie jų prisideda ir pramonės bei transporto įmonių akcijos, kai tuo būdu pinigų prekyba išsikovoja tiesioginį viešpatavimą daliai gamybos, kuri, aplamai paimta, viešpatauja šiai prekybai, — tuomet pinigų prekybos atoveikis į gamybą tampa dar stipresnis ir sudėtingesnis. Bankininkai yra geležinkelių, kasyklų, rūdynų ir t. t. savininkai. Šios gamybos priemonės įgauna dvejopą pobūdį; jų darbas turi taikytis čia prie tiesioginės gamybos interesų, čia prie akcininkų poreikių, kiek jie patys yra bankininkai. Ryškiausias to pavyzdys — Šiaurės Amerikos geležinkeliai. Visas jų veikimas šiuo metu priklauso nuo kažkokio Džėjaus Guldo, Vanderbilto ir kt. biržos operacijų, kurios yra visiškai svetimos atskiro geležinkelio veikimui ir jo, kaip susisiekimo priemonės, interesams. Ir net čia, Anglijoje, mes ištisus dešimtmečius stebėjome vykstančią kovą tarp atskirų geležinkelių bendrovių dėl jų teritorijų atribojimo, kovą, kurioje buvo eikvojami milžiniški pinigai ne gamybos ir transporto naudai, bet išimtinai dėl konkurencijos, kuri siekė tiktai palengvinti bankininkų — akcijų savininkų — biržos operacijas.

Šiomis keliomis pastabomis apie tai, kaip aš suprantu gamybos santykį su prekių prekyba ir jų abiejų santykį su pinigų prekyba, aš jau bendrais bruožais atsakiau į Jūsų klausimus apie istorinį materializmą aplamai. Visų lengviausia tai suprasti darbo pasidalijimo požiūriu. Visuomenė pagimdo tam tikras bendras funkcijas, be kurių ji negali apsieiti. Tam reikalui skirti žmonės sudaro naują darbo pasidalijimo šaką *visuomenės viduje*. Kartu jie

įgyja ypatingų interesų, skirtingų ir nuo jų įgaliotojų interesų, jie pasidaro jų atžvilgiu savarankiški, — atsiranda valstybė. O toliau vyksta panašiai, kaip kad prekyboje prekėmis, o vėliau prekyboje pinigais. Naujoji savarankiška jėga, aplamai paėmus, turi klausyti gamybos judėjimo, tačiau jai savybingo, arba, teisingiau, kadaise jos įsigyto ir palaipsniui toliau besivysčiusio reliatyvaus savarankiškumo dėka ji savo ruožtu veikia gamybos sąlygas ir jos eigą. Tai yra dviejų nelygių jėgų sąveika: iš vienos pusės, ekonominio judėjimo, o iš antros pusės, kiek galima didesnio savarankiškumo siekiančios naujos politinės valdžios, kuri turi ir nuosavą judėjimą, nes ji jau yra atsiradusi. Ekonominis judėjimas, aplamai paėmus, prasimuš sau kelią, bet jis turi pajusti ant savęs ir jo paties sukurto bei reliatyviai savarankiško politinio judėjimo veikimą. Ekonominį judėjimą veikia, iš vienos pusės, valstybinės valdžios judėjimas, o iš antros pusės — su ja kartu gimusios opozicijos judėjimas. Kaip pinigų rinkoje atsispindi, aplamai paėmus, su aukščiau nurodytomis išlygomis, pramonės rinkos judėjimas, ir, žinoma, atsispindi *iškraipytu pavidalu,* taip ir kovoje tarp vyriausybės ir opozicijos atsispindi jau prieš tai egzistavusių ir kovojančių klasių kova — ir taip pat iškraipytu pavidalu: jau ne tiesiogiai, bet netiesiogiai, ne kaip klasių kova, bet kaip kova dėl politinių principų, ir kartu tokiu iškraipytu pavidalu, kad reikėjo tūkstančių metų, ligi mes susekėme, kaip čia iš tikrųjų yra.

Grįžtamasis valstybės valdžios veikimas į ekonominį vystymąsi gali būti trejopas. Ji gali veikti ta pačia kryptimi, — tuomet viskas eina greičiau; ji gali veikti prieš ekonominį vystymąsi — tuomet ji kiekvienoje didelėje tautoje šiais laikais ilgainiui žūsta; arba ji gali ekonominiam vystymuisi užkirsti kelią tam tikromis kryptimis ir stumti į priekį kitomis kryptimis. Šis atvejas galų gale sueina į kurį nors iš pirmųjų dviejų. Tačiau aišku, kad antruoju ir trečiuoju atveju politinė valdžia gali padaryti didelę žalą ekonominiam vystymuisi ir pagimdyti masinį jėgų ir medžiagos eikvojimą.

Be to, dar esama užkariavimo ir brutalaus ekonominių resursų sunaikinimo atvejų, dėl to seniau tam tikromis aplinkybėmis galėdavo žlugti visas ekonominis tam tikros vietos ir tam tikros nacijos išsivystymas. Dabar tokių atvejų pasekmės dažniausiai esti priešingos, bent didžiosiose tautose. Nugalėtasis kartais ir ekonominiu, ir politiniu, ir moraliniu atžvilgiu ilgainiui laimi daugiau, negu nugalėtojas.

Tas pat esti ir su teise. Kai tik prireikia naujo darbo pasidalijimo, sukuriančio teisininkus iš profesijos, tuojau pat vėl

atsiranda nauja savarankiška sritis, kuri, kad ir būdama visiškai priklausoma nuo gamybos ir mainų, vis dėlto sugeba savo ruožtu veikti šias sritis. Šiuolaikinėje valstybėje teisė turi ne tik atitikti bendrą ekonominę būklę, ne tik būti jos išraiška, bet ir būti *vidujai darnia* išraiška, kuri dėl vidinių prieštaravimų neneigtų pati savęs. Norint tai pasiekti, vis labiau ir labiau pažeidžiamas ekonominių santykių atsispindėjimo tikslumas. Panašus reiškinys įvyksta tuo dažniau, kuo rečiau atsitinka, kad įstatymų kodeksas yra griežta, nesušvelninta, neiškraipyta vienos klasės viešpatavimo išraiška. Juk tai savaime jau būtų priešinga pačiai „teisės idėjai". Gryna, nuosekli 1792—1796 metų epochos revoliucinės buržuazijos teisės idėja jau Napoleono Kodekse yra daugeliu atžvilgių sufalsifikuota, o ir tai, kas jame įkūnyta, kiekvieną dieną turi būti įvairiaip švelninama dėl vis didėjančios proletariato jėgos. Tačiau tai netrukdo Napoleono Kodeksui būti įstatymų rinkiniu, kuris imamas visų naujų kodifikacijų pagrindu visose pasaulio dalyse. Tuo būdu „teisės vystymosi" eiga daugiausia slypi tik tame, kad iš pradžios mėginama pašalinti prieštaravimus, išplaukiančius iš betarpiško ekonominių santykių išvertimo į teisinių principų kalbą, ir sudaryti darnią teisės sistemą, o paskui tolesnio ekonominio vystymosi įtaka ir prievartinė jėga vėl nuolat laužo tą sistemą ir įvelia ją vis į naujus prieštaravimus. (Aš čia kalbu kol kas tik apie civilinę teisę.)

Ekonominių santykių atsispindėjimas teisės principų pavidalu taip pat neišvengiamai pastato šiuos santykius aukštyn kojomis. Tasai atsispindėjimo procesas vyksta tuo būdu, kad nepasiekia veikiančiojo asmens sąmonės; teisininkas įsivaizduoja operuojąs aprioriniais dėsniais, tuo tarpu tatai tėra vien tik ekonominiai atspindžiai. Tuo būdu viskas stovi aukštyn kojomis. O kad tas iškraipymas, sukuriąs, kol jis dar neatskleistas, tai, ką mes vadiname *ideologine pažiūra,* savo ruožtu veikia ekonominį pagrindą ir tam tikrose ribose gali jį pakeisti, — man tai atrodo savaime suprantama. Paveldėjimo teisės pagrindas, paėmus vienodą šeimos išsivystymo laipsnį, yra ekonominis. Nepaisant to, sunku bus įrodyti, kad, pavyzdžiui, Anglijoje visiška testamento laisvė, o Prancūzijoje smarkus jos apribojimas, visomis savo detalėmis kilę tik dėl ekonominių priežasčių. Tačiau abu tie dalykai labai stipriai veikia ekonomiką tuo, kad turi įtakos turto paskirstymui.

O dėl tų ideologinių sričių, kurios dar aukščiau plevena ore, — religija, filosofija ir t. t., tai jos turi priešistorinį, istorinio laikotarpio randamą ir perimamą turinį, kurį mes šiandien pavadintume nesąmone. Tų įvairių klaidingų vaizdinių apie gamtą, apie paties žmogaus esmę, apie dvasias, apie stebuklingas jėgas ir t. t.

pagrindas dažniausiai tėra negatyviai ekonominis; žemą ekonominį priešistorinio laikotarpio išsivystymą papildo, o kartais yra net jo sąlyga ir net priežastis, klaidingi vaizdiniai apie gamtą. Ir nors ekonominė reikmė buvo ir vis labiau darėsi svarbiausias pirmyn žengiančio gamtos pažinimo akstinas, vis dėlto būtų pedantiškumas visoms toms pirmykštėms nesąmonėms ieškoti ekonominių priežasčių. Mokslų istorija yra istorija laipsniško tų nesąmonių pašalinimo arba jų pakeitimo naujomis, bet vis dėlto ne tiek absurdiškomis nesąmonėmis. Žmonės, kurie tai daro, ir vėl priklauso atskiroms darbo pasidalijimo sritims, ir jiems atrodo, kad jie tyrinėja nepriklausomą sritį. O kadangi jie sudaro savarankišką grupę darbo visuomeninio pasidalijimo ribose, tai jų kūriniai, įskaitant ir jų klaidas, savo ruožtu veikia visą visuomeninį vystymąsi, net ir ekonominį. Tačiau greta viso to, jie patys yra vyraujančioje ekonominio vystymosi įtakoje. Filosofijoje, pavyzdžiui, tai lengviausiai galima įrodyti buržuaziniam laikotarpiui. Hobsas buvo pirmasis šių laikų materialistas (XVIII amžiaus prasme), tačiau jis buvo absoliutizmo šalininkas, kai absoliutinė monarchija klestėjo visoje Europoje ir Anglijoje stojo į kovą su liaudimi. Lokas tiek religijoje, tiek ir politikoje buvo 1688 metų klasių kompromiso sūnus. Anglų deistai ir nuoseklesnieji jų darbo tęsėjai — prancūzų materialistai buvo tikri buržuazijos filosofai, prancūzai net buvo buržuazinės revoliucijos filosofai. Vokiečių filosofijoje nuo Kanto ligi Hegelio atsispindi vokiškas buržuazinis miesčionis — tai pozityviai, tai negatyviai. Bet kaip atskira darbo pasidalijimo sritis kiekvienos epochos filosofija turi savo žinioje kaip prielaidą tam tikrą mąstomąją medžiagą, kurią jai paliko jos pirmtakai ir kuria ji remiasi. Todėl ir atsitinka, kad ekonomiškai atsilikusios šalys filosofijoje vis dėlto gali griežti pirmu smuiku: Prancūzija XVIII amžiuje Anglijos atžvilgiu, kurios filosofija prancūzai rėmėsi, o vėliau Vokietija jų abiejų atžvilgiu. Bet tiek Prancūzijoje, tiek ir Vokietijoje filosofija ir visuotinis literatūros suklestėjimas tuo metu buvo ekonominio pakilimo vaisius. Galiausiai ekonominio vystymosi dominavimas ir šioms sritims man yra nenuginčijamas, bet jis pasireiškia pačios tam tikros srities nustatomų sąlygų rėmuose: filosofijoje, pavyzdžiui, ekonominių įtakų (kurios ir vėl dažniausiai veikia tik prisidengusios politikos ir kitokiu šydu) veikimu į esamą filosofinę medžiagą, kurią pateikė pirmtakai. Ekonomika čia nieko nekuria naujo, bet ji nustato turimos mąstomosios medžiagos keitimosi ir tolesnio vystymosi būdą, bet ir tai dažniausiai netiesiogiai, tuo tarpu kai tiesiogiai filosofiją daugiausia veikia politiniai, teisiniai ir moraliniai atspindžiai.

Tai, kas reikalingiausia apie religiją, aš esu pasakęs paskutiniame brošiūros apie Feuerbachą skyriuje.

Taigi, jeigu Bartas mano, kad mes neigėme bet kokį grįžtamąjį politinių ir kitokių ekonominio judėjimo atspindžių veikimą į patį tą judėjimą, tai jis tiesiog kovoja su vėjo malūnais. Jam tereikia tik pasižiūrėti į Markso *„Briumero aštuonioliktąją"*, kur ir kalbama beveik tik apie tą *ypatingą* vaidmenį, kurį vaidina politiniai mūšiai ir įvykiai, žinoma, jų *bendrosios* priklausomybės nuo ekonominių sąlygų rėmuose; arba pasižiūrėti į „Kapitalą", pavyzdžiui, į dalį apie darbo dieną, kur parodyta, kaip lemiamai veikia įstatymų leidyba, kuri juk yra politinis aktas, arba į dalį apie buržuazijos istoriją (24 skyrius). Kam gi mes tuomet kovojame dėl politinės proletariato diktatūros, jei politinė valdžia ekonomiškai bejėgė? Prievarta (t. y. valstybės valdžia) — tai taip pat ekonominė jėga!

Tačiau kritikuoti pačią knygą aš dabar neturiu laiko. Pirmiausia turi išeiti III tomas[1], o be to, aš manau, kad tatai puikiai galėtų atlikti, pavyzdžiui, kad ir Bernšteinas.

Ko visiems tiems ponams trūksta, tai dialektikos. Jie nuolat mato čia priežastį, o tenai — pasekmę. Jie nemato, kad tai tik tuščia abstrakcija, kad tikrajame pasaulyje tokios metafiziškos, poliarinės priešybės būna tik krizių metu, kad visas didysis procesas vyksta tik sąveikos pavidalu (nors viena antrą veikiančios jėgos ir labai nelygios: iš jų ekonominis judėjimas yra kur kas stipresnis, pirminis, nulemiąs), kad čia nieko nėra absoliutaus, o viskas reliatyvu. Jiems Hegelis neegzistavo.

ENGELSAS — F. MERINGUI

Londonas, 1893 m. liepos 14 d.

Tiktai šiandien pagaliau galiu padėkoti Jums už maloniai man atsiųstą „Legendą apie Lesingą". Aš norėjau nusiųsti Jums ne tiesiog formalų patvirtinimą, kad gavau knygą, bet tuo pat metu ką nors pasakyti apie ją pačią — apie jos turinį. Todėl užtrukau atsakyti.

Aš pradedu nuo galo — nuo priedo apie istorinį materializmą[2], kuriame pagrindinius faktus Jūs išdėstėte puikiai ir kiekvie-

[1] Markso „Kapitalo". *Red.*

[2] Meringo straipsnis „Apie istorinį materializmą" buvo išspausdintas 1893 m. kaip priedas prie jo knygos „Legenda apie Lesingą". *Red.*

nam nesilaikančiam iš anksto įsikaltos nuomonės žmogui — įtikinamai. Jeigu aš ir randu kai ką prikišti, tai tik todėl, kad Jūs priskiriate man didesnius nuopelnus, negu man priklauso, net jeigu skaitysime visa tai, ką aš, gal būt, ilgainiui būčiau savarankiškai suradęs ir ką Marksas, turėdamas įžvalgesnę akį ir platesnį akiratį, atrado daug anksčiau. Tas, kam teko laimė 40 metų dirbti drauge su tokiu žmogumi, kaip Marksas, tebesant jam gyvam paprastai nesti tiek vertinamas, kiek, rodos, jis galėtų tikėtis. Bet kai didysis žmogus numiršta, lengvai atsitinka, kad jo mažiau žymus bendradarbis imamas vertinti labiau, negu jis užsitarnauja, ir, matyti, dabar kaip tik taip yra su manimi. Istorija galų gale viską sutvarkys, bet iki to laiko aš laimingai iškeliausiu į aną pasaulį ir nieko daugiau apie nieką nežinosiu.

Be to, praleistas dar tiktai vienas punktas, kuris, tiesa, ir Markso ir mano veikaluose paprastai būdavo nepakankamai pabrėžiamas, ir šiuo atžvilgiu kaltė lygiu mastu tenka mums visiems. Būtent — mes daugiausia rūpinomės iš pradžių *išvesti* politinius, teisinius ir kitus ideologinius vaizdinius ir jų sąlygojamus veiksmus iš jų pagrinde esančių ekonominių faktų, — ir mes taip *turėjome daryti*. Kartu dėl turinio mes tuomet apleidome formą, kuriuo būdu šie vaizdiniai ir pan. susidaro. Tai mūsų priešininkams suteikė pageidaujamą progą klaidingai tat aiškinti bei iškraipyti; ryškiu pavyzdžiu čia gali eiti Paulius Bartas.

Ideologija yra procesas, kuris vadinamojo mąstytojo atliekamas kad ir su sąmone, bet su klaidinga sąmone. Tikrosios skatinamosios jėgos, kurios jį išjudina, lieka jam nežinomos, antraip tai nebūtų ideologinis procesas. Taigi, jis susidaro vaizdinius apie klaidingas arba tariamas skatinamąsias jėgas. Kadangi tai yra mąstymo procesas, tai jis tiek jo turinį, tiek ir jo formą išveda iš grynojo mąstymo — ar tai iš savo paties, ar iš savo pirmtakų mąstymo. Jis operuoja tik mąstomąja medžiaga; jis be niekur nieko mano, kad šią medžiagą pagimdė mąstymas, ir toliau netiria jokio kito, labiau atitolusio ir nuo mąstymo nepriklausomo šaltinio. Tokia pažiūra į dalyką jam atrodo savaime suprantama, nes jam bet koks žmogaus veikimas atrodo galiausiai *paremtas* mąstymu, nes jis atliekamas su mąstymo *pagalba*.

Istorinis ideologas (istorinis čia reiškia tiesiog kuopinį terminą sąvokoms: politinis, teisinis, filosofinis, teologinis, trumpai — visoms sritims, kurios priklauso *visuomenei*, o ne tiesiog gamtai) iš kiekvienos mokslo srities turi tam tikrą medžiagą, kuri savarankiškai susidarė iš pirmesnių kartų mąstymo ir tų viena po kitos sekusių kartų smegenyse perėjo savąjį savarankišką vystymosi kelią. Žinoma, tą vystymąsi kaip papildomosios priežastys

galėjo paveikti ir išoriniai faktai, kurie priklauso tai ar kitai sričiai, tačiau tie faktai tyliu susitarimu taip pat laikomi vien mąstymo proceso vaisiais, ir tuo būdu mes visą laiką pasiliekame, atrodo, laimingai suvirškinančio net kiečiausius faktus grynojo mąstymo srityje.

Toji valstybinių santvarkų, teisinių sistemų ir ideologinių vaizdinių formų savarankiškos istorijos bet kurioje srityje iliuzija kaip tik ir apakina daugumą žmonių. Kad Liuteris ir Kalvinas „įveikia" oficialinę katalikų tikybą, o Hegelis — Fichtę ir Kantą, kad Ruso su savo respublikoniška „Visuomenine sutartimi" netiesiogiai „įveikia" konstitucionalistą Monteskję, tai tatai tėra procesas, kuris lieka teologijos, filosofijos ir valstybės mokslų ribose, kuris sudaro tų mąstymo sričių vystymosi pakopą ir visai neišeina iš mąstymo ribų. O nuo to laiko, kai prie to prisidėjo buržuazinė iliuzija, jog kapitalistinė gamyba yra amžina ir absoliučiai tobula, — nuo to laiko net tai, kad fiziokratai ir Adamas Smitas įveikė merkantilistus, atrodo čia paprasta minties pergalė, ne pasikeitusių ekonominių faktų atspindys mąstymo srityje, o pagaliau pasiektas teisingas visur ir visuomet esančių faktinių sąlygų supratimas. Taigi, jei Ričardas Liūtaširdis ir Filypas Augustas, užuot įsivėlę į kryžiaus karus, būtų įvedę prekybos laisvę, tai būtų buvę galima išvengti 500 metų skurdo ir tamsybės.

Į šią dalyko pusę, kurią aš čia tik prabėgomis tepaliečiau, man rodosi, mes visi kreipėme mažiau dėmesio, negu ji verta. Tai sena istorija: iš pradžių visuomet forma esti apleidžiama dėl turinio. Kartoju, aš ir pats taip dariau, ir klaidą aš visuomet pastebėdavau tik vėliau. Todėl aš anaiptol nesirengiu padaryti Jums dėl to kokį nors priekaištą, — priešingai, aš, kaip nusikaltęs tuo pačiu dar anksčiau už Jus, net neturiu tam teisės, — aš tik norėčiau atkreipti Jūsų dėmesį į šį punktą ateičiai.

Su tuo susijęs ir kvailas ideologų galvojimas: kadangi mes nepripažįstame savarankiško istorinio vystymosi įvairioms ideologinėms sritims, kurios istorijoje vaidina tam tikrą vaidmenį, vadinasi, mes nepripažįstame joms ir jokio *poveikio istorijai.* Čia pagrinde yra padėtas šabloninis, nedialektinis supratimas priežasties ir pasekmės, kaip nejudomai vienas prieš antrą stovinčių polių, ir visiškai išleidžiama iš akių sąveika. Tie ponai dažnai tyčia užmiršta, kad kitų, galiausiai ekonominių priežasčių sukeltas istorinis reiškinys taip pat veikia savo aplinką ir net gali grįžtamai veikti jį sukėlusias priežastis. Taip, pavyzdžiui, daro Bartas, kalbėdamas apie kunigų luomą ir religiją, Jūsų knygos 475 psl. Man labai patiko, kaip Jūs susidorojote su šiuo be galo

trivialiu subjektu. Ir jis štai skiriamas istorijos profesorium į Leipcigą! Juk ten buvo senis Vaksmutas, tiesa, toks pat siaurakaktis, bet turėjęs labai didelę nuovoką faktų srityje, visai kitos rūšies žmogus!

O apie knygą aplamai aš galiu tik pakartoti tai, ką aš jau ne kartą esu sakęs dėl straipsnių, kai jie pasirodydavo žurnale „Neue Zeit"; tai geriausias iš visų esamų Prūsijos valstybės kilmės išdėstymų, galiu pasakyti, net vienintelis geras išdėstymas, kuris dažniausiai iki pat smulkmenų teisingai atskleidžia visus tarpusavio sąryšius. Man tiktai gaila, kad Jūs iš karto neaprėpėte viso tolesnio vystymosi iki pat Bismarko, ir man nenoromis gimsta viltis, kad Jūs tai padarysite kitą kartą ir, nuosekliai išdėstę įvykius, pateiksite bendrą vaizdą, pradedant nuo kurfiursto Fridricho Vilhelmo ir baigiant seniu Vilhelmu. Juk Jūs darbą parengiamuoju pavidalu jau esate atlikę, ir, bent pagrindiniais klausimais, galima net sakyti, kad galutinai jį baigėte. O tai turi būti padaryta prieš tai, kai visas senasis pastatas galės griūti. Monarchistinių-patriotinių legendų sugriovimas nors ir nėra absoliučiai būtina prielaida klasinį viešpatavimą pridengiančiai monarchijai pašalinti (nes *gryna,* buržuazinė respublika Vokietijoje, dar nesuspėjusi atsirasti, pasirodė esanti jau išeitas etapas), bet vis dėlto jis yra vienas iš veiksmingiausių svertų jai pašalinti.

Tuomet Jūs turėsite daugiau erdvės ir daugiau atskirų progų vietinei Prūsijos, kaip bendrojo Vokietijos pasigailėtino likimo dalelės, istorijai pavaizduoti. Tai ir yra tas punktas, kur aš kai kur nesutinku su Jumis, būtent su tuo, kaip Jūs suprantate Vokietijos susiskaldymo ir buržuazinės XVI amžiaus Vokietijos revoliucijos nepasisekimo priežastis. Jeigu man teks iš naujo perdirbti istorinį įvadą manajam „Valstiečių karui", o tai, tikiuosi, bus ateinančią žiemą, tai aš galėsiu ten išvystyti atitinkamus momentus. Reikalas ne tas, kad aš laikau Jūsų pateiktąsias priežastis klaidingomis, bet greta jų aš iškeliu ir kitas ir kiek kitaip jas grupuoju.

Studijuodamas Vokietijos istoriją, kuri visa yra pasigailėtinai menka, aš visuomet laikiausi nuomonės, kad tiktai palyginimas su atitinkamomis Prancūzijos istorijos epochomis duoda teisingą mastą, nes ten vyksta kaip tik priešingi dalykai, negu pas mus. Ten — nacionalinės valstybės susidarymas iš susiskaldžiusių feodalinės valstybės narių, pas mus — tuo pat metu kaip tik didžiausio smukimo laikotarpis. Ten — reta objektyvi logika visoje proceso eigoje, pas mus — vis beviltiškesnis ir beviltiškesnis irimas. Ten — viduramžių laikotarpiu svetimšalių įsiveržimui

atstovauja Anglijos užkariautojas, kuris įsikiša Provanso tautybės naudai prieš šiaurės Prancūzijos tautybę. Karai su anglais yra tam tikros rūšies Trisdešimties metų karas, bet ten šie karai pasibaigia tuo, kad užsienio interventai išvaromi ir šiaurė nugali pietus. Po to eina centro valdžios kova prieš savo užsieninėmis valdomis besiremiantį Burgundijos vasalą, kurio vaidmuo atitinka Brandenburgo—Prūsijos vaidmenį, bet ši kova pasibaigia centro valdžios pergale ir užbaigia nacionalinės valstybės sukūrimą. Pas mus kaip tik tuo laiku nacionalinė valstybė galutinai išyra (jeigu tiktai „vokiečių karalystę" Šventosios Romos imperijos ribose galima pavadinti nacionaline valstybe) ir prasideda Vokietijos žemių grobstymas dideliu mastu. Tai vokiečiams be galo gėdingas palyginimas, bet jis yra juo labiau pamokomas, ir nuo to laiko, kai mūsų darbininkai vėl pastatė Vokietiją į pirmąsias istorinio judėjimo eiles, mes kiek lengviau galime praryti praeities gėdą.

Visiškai ypatingas skiriamasis Vokietijos vystymosi bruožas yra dar tai, kad dvi sudėtinės imperijos dalys, kurios galų gale pasidalijo tarp savęs visą Vokietiją, nei viena, nei antra nėra grynai vokiškos, bet buvo kolonijos užkariautoje slavų žemėje: Austrija — bavarų kolonija, Brandenburgas — saksų; ir valdžią *pačioje* Vokietijoje jos išsikovojo tiktai todėl, kad rėmėsi savo svetimosiomis, nevokiškomis valdomis: Austrija rėmėsi Vengrija (nebekalbant jau apie Bohemiją), Brandenburgas — Prūsija. Vakarų pasienyje, kur buvo didžiausias pavojus, nieko panašaus nebuvo, šiaurės pasienyje ginti Vokietiją nuo danų buvo palikta patiems danams, o pietus taip mažai reikėjo ginti, kad tie, kurie turėjo saugoti sienas — šveicarai, — patys galėjo atsiskirti nuo Vokietijos!

Tačiau aš per daug įsileidžiau į visokiausius samprotavimus; tegul bent šie plepalai bus Jums įrodymas to, kaip gyvai mane sudomino Jūsų veikalas...

ENGELSAS — N. F. DANIELSONUI

Londonas, 1893 m. spalio 17 d.

...Esu Jums labai dėkingas už atsiųstus „Apybraižų"[1] egzempliorius; tris iš jų aš nusiunčiau bičiuliams, kurie sugebės juos

[1] *Nikolajus —onas.* Mūsų poreforminio visuomeninio ūkio apybraižos. S. Peterburgas, 1893 m. *Red.*

įvertinti. Knyga, kaip aš su pasitenkinimu pastebėjau, padarė žymų įspūdį ir net sukėlė sensaciją, ir visiškai užtarnautai. Tarp rusų, su kuriais aš susitikdavau, ji buvo pagrindinė pasikalbėjimų tema. Dar vakar vienas iš jų rašė man: pas mus Rusijoje ginčijamasi apie „kapitalizmo likimą Rusijoje". Berlyno žurnale „Sozialpolitisches Centralblatt"[1] kažkoks P. Struvė apie Jūsų knygą paskelbė ilgą straipsnį; aš turiu su juo sutikti dėl vieno punkto, — kad ir man šiuolaikinė kapitalistinė Rusijos išsivystymo fazė atrodo esanti neišvengiama pasekmė istorinių sąlygų, kurias sukūrė Krymo karas, būdo, kuriuo buvo įgyvendintas agrarinių santykių pakeitimas 1861 m., ir pagaliau bendro politinio sustingimo visoje Europoje. Bet kur Struvė aiškiai neteisus, tai ten, kur jis, norėdamas paneigti tai, ką jis vadina Jūsų pesimistine pažiūra į ateitį, lygina šiuolaikinę Rusijos padėtį su Jungtinių Valstybių padėtimi. Jis sako, kad pražūtingos šiuolaikinio kapitalizmo Rusijoje pasekmės bus nugalėtos taip pat lengvai, kaip ir Jungtinėse Valstybėse. Čia jis visiškai užmiršta, kad Jungtinių Valstybių kilmė yra šiuolaikinė, buržuazinė; kad jas įkūrė smulkieji buržua ir valstiečiai, pabėgusieji nuo Europos feodalizmo, kad sukurtų grynai buržuazinę visuomenę. Tuo tarpu Rusijoje mes turime primityvaus komunistinio pobūdžio pamatą, gimininę visuomenę, kuri yra ankstesnė už civilizacijos epochą ir kuri, tiesa, dabar kad ir baigia suirti, bet vis dar tebėra tas pamatas, toji medžiaga, kuria remdamasi veikia ir vystosi kapitalistinė revoliucija (nes tai tikra socialinė revoliucija). Amerikoje piniginis ūkis įvestas daugiau kaip prieš šimtą metų, tuo tarpu Rusijoje natūralus ūkis buvo visuotinė taisyklė, beveik be jokios išimties. Todėl aišku, kad Rusijoje pasikeitimas turi turėti kur kas labiau prievartinį ir griežtą pobūdį, jį turi lydėti nepalyginamai didesnės kančios, kaip Amerikoje.

Bet, nepaisant viso to, man vis dėlto rodosi, kad Jūs žiūrite į reikalą niūriau, negu tai gali pateisinti faktai. Nėra abejonės, kad perėjimas iš pirmykščio, agrarinio komunizmo į kapitalistinį industrializmą negali įvykti be baisaus persilaužimo visuomenės viduje, be ištisų klasių išnykimo ir jų pavirtimo kitomis klasėmis; o kokių didžiulių kančių, kiek žmonių gyvybių ir gamybinių jėgų tai neišvengiamai pareikalaus, mes matėme jau, nors ir mažesniu mastu, Vakarų Europoje. Bet nuo to iki visiško didžios ir didžiai gabios tautos žlugimo dar labai toli. Spartus gyventojų priaugimas, įprastas pas jus, gali sustoti. Beatodairiškas miškų naikinimas kartu su tiek senųjų dvarininkų, tiek ir valstiečių

[1] Tretieji leidimo metai, 1893 m. spalio 1 d., Nr. 1. *(Engelso pastaba.)*

ekspropriacija gali sukelti milžiniškus nuostolius gamybinėms jėgoms; ir vis dėlto daugiau kaip 100 milijonų gyventojų galų gale sudarys pakankamą vidaus rinką labai žymiai *stambiajai pramonei;* ir pas jus, kaip ir visur, viskas išsilygins — žinoma, jeigu kapitalizmas Vakarų Europoje pakankamai ilgai išsilaikys.

Jūs patys pripažįstate, kad „socialinės sąlygos Rusijoje po Krymo karo nebuvo palankios vystytis tai gamybos formai, kurią mes paveldėjome iš savo ankstesnės istorijos". Aš eisiu dar toliau ir pasakysiu, kad Rusijoje, taip pat kaip ir bet kurioje kitoje vietoje, negalima būtų iš pirmykščio agrarinio komunizmo išvystyti aukštesnę socialinę formą, jei tik ši aukštesnioji forma *nebūtų buvusi jau įgyvendinta* kurioje nors kitoje šalyje ir negalėtų būti panaudota pavyzdžiu. Kadangi ši aukštesnė forma — visur, kur ji istoriškai galima, — yra būtina kapitalistinės gamybos formos ir jos sukuriamo socialinio dualistinio antagonizmo pasekmė, tai ji negali vystytis betarpiškai iš pirmykštės žemės bendruomenės kitaip, kaip sekdama jau kur nors egzistuojančiu pavyzdžiu. Jeigu Vakarų Europa 1860—1870 m. būtų buvusi subrendusi tokiam perversmui, jei šis perversmas tuomet būtų buvęs Anglijos, Prancūzijos ir t. t. pradėtas, — tai rusai tikrai būtų buvę pašaukti parodyti, ką galima buvo padaryti iš jų bendruomenės, tuomet dar daugiau ar mažiau nepaliestos. Bet Vakarai buvo sustingę ir net nemėgino daryti tokio perversmo, o kapitalizmas, priešingai, vystėsi vis sparčiau ir sparčiau. Taigi, Rusijai nebuvo kito pasirinkimo, išskyrus šį: arba išvystyti bendruomenę į tokią gamybos formą, nuo kurios ją skyrė dar eilė tarpinių istorinių pakopų ir kuriai įgyvendinti sąlygos tuomet net ir Vakaruose nebuvo subrendusios, — uždavinys, aišku, neįvykdomas, — arba vystytis kapitalizmo kryptimi. Klausimas: kas beliko jai daryti, jeigu ne antra?

O dėl bendruomenės, tai ji yra galima, tik kol turto skirtumas tarp jos narių yra nežymus. Kai tik šis skirtumas padidėja, kai tik kai kurie jos nariai tampa kitų, turtingesnių narių skolininkais-vergais, — ji toliau nebegali egzistuoti. Atėnų buožės ir išnaudotojai prieš Soloną taip pat nepermaldaujamai ir negailestingai sugriovė atėniečių *giminę,* kaip kad jūsų šalies buožės ir išnaudotojai griauna bendruomenę. Aš bijausi, kad ši institucija pasmerkta žūti. Bet, antra vertus, kapitalizmas atskleidžia naujas perspektyvas ir naujas viltis. Pažvelkite, ką jis padarė ir daro Vakaruose. Didi nacija, kaip kad jūsų, išgyvens bet kurią krizę. Nėra tokios didelės istorinės nelaimės, kurios neišlygintų koks nors istorinis progresas. Pasikeičia tik veikimo būdas. Tegul tad įvyksta, kas yra lemta!..

ENGELSAS — H. ŠTARKENBURGUI

Londonas, 1894 m. sausio 25 d.

Gerbiamasai,

Atsakau į Jūsų klausimus:

1. Ekonominėmis sąlygomis, kurias mes laikome lemiamu visuomenės istorijos pagrindu, mes suprantame tą būdą, kuriuo tam tikros visuomenės žmonės gamina savo pragyvenimo priemones ir tarpusavyje mainosi gaminiais (kai esti darbo pasidalijimas). Tuo būdu čia įeina *visa* gamybos ir transporto *technika*. Ši technika, mūsų nuomone, apsprendžia taip pat ir mainų ir paskui gaminių paskirstymo būdą, taigi, suirus gimininei bendruomenei, taip pat ir pasidalijimą į klases, taigi, viešpatavimo ir priklausymo santykius, taigi, valstybę, politiką, teisę ir t. t. Toliau į ekonominių santykių sąvoką įeina ir *geografinis pagrindas*, kuriuo remdamiesi vystosi tie santykiai, ir faktiškai išlikę ankstesniųjų ekonominio vystymosi stadijų likučiai, kurie ir toliau išlieka dažnai tik dėl tradicijos arba inercijos jėgos dėka, taip pat, žinoma, ir šią visuomenės formą supanti išorinė aplinka.

Jeigu technika, kaip Jūs sakote, priklauso daugiausia nuo mokslo būklės, tai mokslas dar daugiau priklauso nuo technikos *būklės* ir jos *poreikių*. Jeigu visuomenei atsiranda technikos poreikis, tai tatai mokslui daugiau padeda pažengti priekin, negu dešimt universitetų. Visą hidrostatiką (Toričelis ir t. t.) pagimdė reikalas sureguliuoti kalnų upes XVI ir XVII amžiuje Italijoje. Apie elektrą mes sužinojome šį tą racionalaus tik tuomet, kai buvo surastas jos pritaikomumas technikoje. Vokietijoje, deja, yra įprasta mokslo istoriją taip rašyti, lyg jis būtų nukritęs iš dangaus.

2. Mes esame tos nuomonės, kad ekonominės sąlygos galiausiai apsprendžia istorinį vystymąsi. O rasė pati yra ekonominis veiksnys. Čia betgi nereikia užmiršti dviejų dalykų:

a) Politinis, teisinis, filosofinis, religinis, literatūrinis, meninis ir t. t. vystymasis remiasi ekonominiu vystymusi. Bet jie visi taip pat veikia vienas kitą ir ekonominį pagrindą. Taip nėra, kad tik ekonominė padėtis esti *vienintelė aktyvi priežastis,* o visa kita tėra tik pasyvi pasekmė. Ne, čia yra tarpusavio veikimas, pagrįstas ekonominiu būtinumu, kuris *galų gale* visuomet prasiskina sau kelią. Valstybė, pavyzdžiui, daro įtaką apsaugos muitais, prekybos laisve, gera ar bloga finansų sistema. Net mirtinas Vokietijos miesčionių nuovargis ir bejėgiškumas, kilę iš skurdžios ekonominės Vokietijos padėties nuo 1648 iki 1830 metų ir iš

pradžios pasireiškę pietizmu, paskui sentimentalumu ir vergišku šliaužiojimu prieš kunigaikščius ir bajorus, — ir tai turėjo įtakos ekonomikai. Tai buvo viena didžiausių kliūčių naujam pakilimui, ir tą kliūtį išklibino tik tat, kad revoliucijos ir Napoleono karai tą chronišką skurdą paaštrino. Tai nėra, kaip kai kas patogumo dėlei įsivaizduoja, automatiškas ekonominės padėties veikimas, bet žmonės patys kuria savo istoriją, tačiau tik tam tikroje juos sąlygojančioje aplinkoje, remdamiesi jau egzistuojančiais faktiškais santykiais, tarp kurių ekonominės sąlygos, kad ir kaip stipriai jas beveiktų kitos — politinės bei ideologinės, — vis dėlto galų gale yra lemiamos ir sudaro tą raudoną giją, kuri eina per visą vystymąsi ir viena tik įgalina jį suprasti.

b) Žmonės patys kuria savo istoriją, bet ligi šiol jie kūrė ją ne bendra valia pagal vieną bendrą planą, net tam tikroje apibrėžtoje, apribotoje visuomenėje. Jų siekimai susikryžiuoja, ir kaip tik dėl to visose tokiose visuomenėse viešpatauja *būtinumas*, kurio papildymas ir pasireiškimo forma yra *atsitiktinumas*. Būtinumas, kuris čia prasimuša per atsitiktinumą, taip pat galiausiai yra ekonominis. Čia mes prieiname vadinamųjų didžiųjų žmonių klausimą. Ta aplinkybė, kad štai kaip tik šis didis žmogus iškyla kalbamoje šalyje, tam tikru laiku, žinoma, yra grynas atsitiktinumas. Bet jei mes jį pašalinsime, tai tenai bus reikalingas jo pakaitalas, ir tas pakaitalas atsiranda, — geresnis ar blogesnis, bet ilgainiui atsiranda. Kad Napoleonas, kaip tik šis korsikietis, buvo tas karinis diktatorius, kuris buvo reikalingas karo nualintai Prancūzijos respublikai, — tai buvo atsitiktinumas. Tačiau jei nebūtų buvę Napoleono, tai jo vaidmenį būtų atlikęs kas nors kitas. Tai įrodo tas faktas, kad kai tik toks žmogus būdavo reikalingas, jis visuomet atsirasdavo: Cezaris, Augustas, Kromvelis ir t. t. Jeigu materialistinį istorijos supratimą atrado Marksas, tai Tjeris, Minjė, Gizo, visi anglų istorikai iki 1850 metų įrodo, kad daug kas to siekė, o tatai, kad tą patį supratimą atrado ir Morganas, parodo, kad tam laikas buvo pribrendęs ir tas atradimas *turėjo* būti padarytas.

Lygiai taip pat yra ir su visais kitais atsitiktinumais ir tariamais atsitiktinumais istorijoje. Kuo labiau nutolsta nuo ekonominės ta sritis, kurią mes tiriame, kuo labiau ji priartėja prie grynai abstraktinės-ideologinės srities, tuo daugiau mes rasime jos vystymesi atsitiktinumų, tuo labiau zigzagu eina jos kreivė. Tačiau nubrėžkite kreivės vidurinę ašį, ir Jūs rasite, kad kuo ilgesnis tiriamasis laikotarpis, kuo platesnė tiriamoji sritis, tuo labiau ta ašis priartėja prie ekonominio vystymosi ašies, tuo labiau ji yra jai lygiagretė.

Teisingai suprasti didžiausia kliūtis Vokietijoje yra nedovanotinas ekonominės istorijos nepaisymas literatūroje. Ne tik labai sunku atprasti nuo mokykloje įkaltų vaizdinių apie istorijos vystymąsi, — dar sunkiau surinkti tam reikalingą medžiagą. Kas, pavyzdžiui, skaitė kad ir senį G. Giulichą[1], kuris savo sausame medžiagos rinkinyje duoda tiek daug vertingos medžiagos daugybei politinių faktų išaiškinti!

O aplamai, aš manau, kad tas puikus pavyzdys, kurį davė Marksas „Briumero aštuonioliktojoje", turi duoti Jums gana pilną atsakymą į Jūsų klausimus kaip tik todėl, kad tai yra praktinis pavyzdys. Daugumą klausimų, man rodosi, aš jau esu palietęs „Anti-Diuringe", I dalis, 9—11 sk., ir II dalis, 2—4 sk., taip pat III dalies 1 skyriuje, arba įvade, be to, ir paskutiniame „Feuerbacho" skyriuje.

Prašau Jus nežiūrėti priekabiai į kiekvieną mano čia pasakytą žodį, bet visą laiką neišleisti iš akių bendro sąryšio; aš, deja, neturėjau laiko viską Jums išdėstyti taip aiškiai ir tiksliai, kaip priderėtų, jei tai būtų skiriama spaudai...

[1] Engelsas turi galvoje daugiatomį G. Giulicho veikalą „Istorinis svarbiausiųjų mūsų laikų prekybinių valstybių prekybos, pramonės ir žemės ūkio aprašymas", išėjusį Jenoje 1830—1845 m. *Red.*

RODYKLĖS

SVARBESNIŲJŲ VARDŲ RODYKLĖ

F

G

H

I

J

N

S

Š

T

Ž

DALYKINĖ RODYKLĖ

A

B